नं: ४६-प
सिध्दान्तकौमुदी व्याख्या
प्रौढमनोमा पत्राणि
३६३

नं० ४६-घ
सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या
प्रौढमनोरमा
पत्राणि ३६३

ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः नमो विघ्नौघहर्त्रे सिद्धिकर्त्रे ॥ ॐ नमः सरस्वतीपादुकाभ्यां ॥ ॐ ध्यात्वा ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं
गुरोर्गिरः सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ ॐ हयवरट् ॥ हकारोपदेशोऽट्प्रत्याहारे अट्प्रत्याहारग्रह
णेषु हकारग्रहणार्थः अर्हेण अट्कुप्वाङ्व्यवायेऽपीति णत्वं देवा हसन्ति भो भगो हसन्ति रोरुत्वं देवो हसति हशि चेति उत्वं लि
लिहिषु लिलिहिढ्वे विभाषेट इति वा ढः ॥ हल् इति सूत्रं ॥ वल् रल् झल् शल्षु हकारग्रहणार्थं रुदिहि स्व
पिहि रुदिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट् स्निहित्वा स्नेहित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्त्वं अधाग्धां झ
लो झलीति सलोपः अलिट्वान् शल इति कः ॥ हलन्त्यम् ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति हलि अन्त्यमिति विग्रहे । सप्तमीति यो
गविभागात्समासोऽपि वा । समास इति भावः यद्वा । षष्ठीतत्पुरुषोऽयं ॥ स्यादेतत् ॥ हलित्येकदेशस्यैव तत्राप्यावृ
त्त्यैकशेषाऽन्यतमकल्प हल्प्लुत इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः । यद्वा मास्तु तत्राद्यः प्रकल्प समाहारद्वंद्वः
हल् च हल् चेति लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्न । मैवम् ॥ षष्ठीसमासस्य क्लिष्टत्वात् नहि ब्राह्मणकंबल इत्यादौ
ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीयः कंबलः प्रतीयते नवा चित्रगुशब्दात् ॥ चित्रगवीनां समीपवर्ती देवदत्तादिः प्रतीयते
एतच्चानन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति । स्पष्टमाकरे । किं बहुना ब्राह्मणस्य कंबलः चित्रगावो यस्येति व्यस्त
प्रयोगोऽपि नत्रानिष्टः द्वितीयेऽपि संयोगान्तस्य लोपोऽर्हेन्नः यणः प्रतिषेधारंभात् तद्व्याख्यानपक्षेऽपि झलो झ
लीति झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च किं च । पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभ
वेन हलन्त्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधप्रसङ्गे तरद्वारा यो यत्नः प्रत्याहारव्यायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वं
द्वपक्षेऽलाभः सह विवक्षायाश्चासंभवात् तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यं ॥ संज्ञानामिति ॥ आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामव
यवीसमुदायः प्रतिपाद्यते तस्य च यथागमलक्षणप्रयोगाभावात् तदवयवेष्वेव नवतेर्नि संज्ञा मध्यगेष्वपि विश्राम्यति ॥ ॥

नत्वाद्यंतयोः संज्ञास्वरूपेणांतर्भावेन तयोः परस्पराश्रयानिर्णयादिति । स्वस्य चेति । स्वं रूपमित्यत्र सूत्रे स्वं रूपं चादेरेवग्र
हणे नांत्यस्य प्रत्ययेनेति प्रथमपंचमीतृतीयानिर्देशात् सर्वनाम्नामनुषंगतः प्रधानपरामर्शित्वात् ॥ प्रायोच्चारणमिति
यद्यपि उपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यानं तथापि तस्योच्चारणमात्रे

करणे ५ ॥ स्वावेदार्थमात्रे चेत्युक्तत्वात् लक्ष्यबाधात् न च तस्य प्रसंगत्वात् प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्
नहि उपाधेरुपाधिर्भवति इत्यादिना भाष्यकृता वहेलनाच्च अत एव द्योः एवादो हल्लस्येति चक्रमीहेतबाज्ञल
केत्वगतिक्रगतेः अत एव प्रक्रियते शास्त्रानुयायिभिरिति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता । तथा च वार्तिके प्रज्ञाभ्यासी
वल्लनाः स्त्रियः वल्लनौ विप्रतिषेधेनेति अतो भावप्रत्ययपरत्वन्यायश्चेति भावः यत्तु धातुसूत्रेत्यादिपदेति यत्तु
व्याख्यातं करणव्युत्पत्त्या सर्वार्थोच्चारणानामुपदेशत्वे कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनां उणादिलिंगानुशासनयो
रपि सूत्रत्वात् सिद्धे पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन एवं गणपाठत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कि
मेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रे नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः अप्रसिद्धत्वात् च प्रत्ययोनेति भाष्योक्तं च अ
स्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्राव्यवस्थापकत्वेति प्रसंगाच्च आमोमिद्धमदंतत्वादित्यादिस्वपरग्रंथविरोधाच्च नद्य
त्ववृत्तानुबंधस्याः सोऽनुप्रत्ययत्वे येन सिद्धं न भवेत् किंचैवं प्रत्ययविधौ पंचम्याः प्रकल्पकत्वे सनः सनेवादेशो
ऽस्त्विति शंका उपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्यते किंच न धातुलोप इति सूत्रे धातुग्र
हणं किं लूञ् लविता पूञ् पविता इति भाष्ये उपदेश एवानुबंधलोपेकृते ततो धातुसंज्ञेत्येवं परः कैयटग्रंथ
श्च विरुध्येत अपि च चुमोरेडाविति सूत्रे लोपश्चेति द्विशाकारको निर्देशः द्वितीयः शाकार इदिति अलोन्त्यादेः
सूत्रस्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत नहि तीयः योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् धात्वादिषु करण

म०
१०
१
२

सूत्रकृद्भिः आगमादिष्विति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च उपदेशानामप्रयोजकधातुत्वादिरूपो माधवछिन्न सम्प्रदायोन्ते ह
लीदित्यर्थे इति स्वग्रन्थविरोधाच्च एतच्च येषि लिंगानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात् लोपश्चेति शकारस्य शसे ग्रहणाच्च
ज्ञातव्यं उपदेशो उपदेशत्वं न इत्यादौ आद्योच्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् ॥ उपदेशेज
नुनासिक इत् ॥ यद्यप्यत्र उपजीव्यत्वात् अनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथाप्यनुनासिकामनुगत इतियो
गाख्यये तेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रमिदं प्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेह उपन्यस्तं । उपदेशे किं अभ्यं आंश्रुपः
यद्यपीह उञः ऊं इत्यत्रैवविधानसामर्थ्यात् नेत्संज्ञेति सुवचं तथाप्यनुवादार्थमवश्यं कर्तव्यं उपदेशग्रहणं स्यादुप्र
तिपन्नये इत्येवकृतं अत्र किं भनित्वोमकारस्य माभूत् । प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा । आतश्चोपसर्गे कर्मण्यङ् प्र
तिज्ञानुनासिक्यमेषामिति विग्रहः एवं च प्रतिज्ञासमधिगम्यो प्रतिज्ञाशाहूस्यलक्षणेन लिङ्ग व्याख्यानेनाः आंणी
यं पाणिनीयमिति व्याकरणमित्यादिष्विव लक्षणं विनैव निर्वाहात् यद्यपि सूत्रकृतोनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्र
ष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थितं इत्यनुमीयते इति भावः नत्रस्त्रयोरिति टकारस्या
पि प्रथमगत्वादित्यत आह ॥ प्रत्याहारेष्वितां व्यवहारियते ॥ इति प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलका
दधिकरणे घञ् यद्यपि योगमात्रं मकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः प्रत्याहारश्चैकचत्वा
रिंशादिति प्राचः चतुर्दशसूत्रीस्थैः हल्भिरिङ्गिः ह्रस्ताभ्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः तेन
सिमिञादीनां प्रत्याहारस्य च योर्द्वितीयादिति वार्तिकस्य चय् प्रत्याहारस्य चाधिक्यः दोषः यत्तु समंतान्
इति यामिञं मतेष्वतिरेक इष्यते इति चरमं वार्तिककृतानाव्यवहृतं इत्याहुः नरभसाभिधाने आद्यस्योणादि
सूत्रत्वात् द्वितीयस्य वाङ्मूर्तिकारिकस्थत्वादित्याहुस्तावत् एवं च संख्यानियमो नास्तीवोपपरुज्यतश्रयुपेक्षितः

इति
प
सूत्रं
शे०
१

स्य

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति ॥ समाहारद्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वं वाकालस्येति फलितार्थकथनमिदं विग्रहस्तु वः
कालो यस्येति बोध्यः ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते प्रायेणेति पाता प्राग्घुदात्तादिति प्राकारग्राह्युदात्तः य
च्छब्दस्य फिट्स्वरेण प्रवृद्धे इति प्रकारोऽनुदात्तः ॥ तस्यादितः प्रदत्तमिति ॥ उपेयिवानित्यत्र उपसर्गस्य वाभ्व
वत्तिनमित्यर्थः । ननु नन्दैर्यियिवांसमधिश्रितः इत्यादिप्रयोगदर्शनात् अविवक्षा लक्ष्ये इह तु अविवक्षायां प्रमाणं
किमिति चेत् लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण तथा हि ये रागस्त्वत्र प्रकारः तत्र ऋतुनपातृ शचीपतिमि
त्यत्रपदपाठे ऊदीनौ चार्थौ दात्तौ इति सकलबह्वृचप्रसिद्धे तत्र नपातृ शचीपति शब्दयोः ऊभेवनस्पत्यादिषु यु
गपदिति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते अनुदात्तं पदमेकवर्जं इति शेषनिघातः पूर्वपदभूतयोः तत्र श
ची पत्योरन्त्यस्य प्रातिके स्वरितत्वं प्रातिशाख्योक्तं जात्यवह्ना तथा वा तौ ततॄ शचीति पूर्वयोरिति तथा स्वरि
तार्थस्य उदात्तत्वे मा ते शाख्यमपि प्रकान्तरसमावेशो पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततरो दात्ता दर्धमात्रार्ध
मेव वा अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वान्तरं परमिति अस्यार्थः पूर्वयो
रुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशमति स्वरितस्वरो बोध्यः तस्य स्वरितस्य स्वतंत्रोदत्तापेक्षया उदात्ततराग्र
र्धमात्रा बोध्येति ॥ ह्रस्वो सा इत्यादि ॥ ह्रस्वाभिप्रायं अर्धमिति दीर्घाभिप्रायं अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहा
त् व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः अनुदात्तइत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनं सप्तोषउ
दात्तश्रुतिः स्यात् किमविशेषेणेत्याह नचेत्यादि उदात्तस्वरितपरे विहायेत्यर्थः । शाकल्योऽप्याह अप्राकृतस्व
यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः उदात्तायार्धमस्यांशिष्टं निघ्नतिकौषिने इति उदात्ताय उदात्तहाल्वा अर्धह्रस्वशोऽन्त्य अ
र्धमात्रा लक्ष्यते इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मनोनरंतया कथंचिन्नेया ॥ क्वेति किमो नित्यस्वरितं वदति । अनुदात्त

अर्धमात्रेति ४

म॰ टी॰ ३

३

सर्वमपादादावित्यधिकारात् अत्रदान्ने अस्वादृति अशेः स्वानिनित्वेण ग्राह्यदान्ने संहितायांत एकादेशाउ
दान्नोऽन्नदान्नः इत्योकारउदान्नः येअराद्गतिन्हयमपिपिहि स्वरेणानोदान्ने एकादेशास्त्र परेस्वरितः स्वरितो
वान्नदान्नेपदादावित्यक्तेः अलंचनासिकावेति विग्रहे मात्पेगत्यादेकवज्ञावेअल्वनासिकमितिस्यात् अत
आह ॥ अवसहितेतितन्त्यास्य ॥ आस्येभवमास्यं शरीरावयवाद्यत् इत्याभिप्रेत्याह ॥ ताल्वादीति । आभ्यं
तरेति एतच्च प्रमाणह्वबलाल्लभ्यते तल्यास्यांकिं नमो अत्र पकारस्य तकारे परे ऊरोऊरि इतिलोपो माभूत् । प्रय
त्नग्रहणंकिं वाक्श्चोतति पास्यलोपोन नमङ्णाननामिति नासिकावेति चकारेण स्वस्ववर्गीयस्थलं ताल्वादि
समुच्चीयते अत्रस्वारेज्ञमा अत्र नासिकाद्रति नैत्तिरीयप्रातिशाख्ये यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके अत्रना
सिकास्योज्ञमाः इतिकात्यायनप्रातिशाख्ये वर्गोज्ञमा ङञणनमा अत्रनासिकाभवंति चराञ्चान्तस्थानाद्यपरि
त्यागद्वारेण नासिकास्थाने द्वितीयमेषामित्यर्थः इतिनञ्चाष्यंच परैतोरित्यादौ नपरत्वमसंदेहार्थंनतत्काल
ग्रहणार्थं तेनन्त्कनस्यापिसंग्रहः पूर्वत्रासिद्धं यद्यद्यस्वतंत्रोविधिः स्यात् तर्हि त्रिपादीपूर्वं प्रतिसंज्ञाद्रत्यवल
भ्येत वैपादिकंतत्पूर्वं प्रतिपरं नासिद्धं स्यात् अतआह ॥ अधिकारोयमिति । यद्यत्रकार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि
पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथइत्यादाङ्गत्वं न स्यात् परत्वाञ्चोरीत्यस्यप्रसंगात् तथाच पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषे
धोभावादुत्तरस्येति सिद्धांतोव्याकुप्यते अस्य अप्रवृत्त्यादि चनसिद्ध्येदतआह ॥ त्रिपादीतिपरेषामिति
चपतेनत्रिपाद्यां विहितेकार्यमसिद्धमित्यादि प्राचोग्रंथः परास्तो विहतएवनेकंठमितिविचारणीयमयत्नइति ।
भावः ॥ वर्गीयमगादृति । वर्गीयमगास्तेत्यर्थः । कादयइति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदंचतद्देशा ह्याो

गो॰
३

मावमानत्वायोगात् । अर्थविसर्गेति ॥ सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यं । ऋॢवर्णयोरिति । आच आचरलौ तौ च
तौ वर्णौ चेति विग्रहः उश्च उश्च रलौ तयोर्वर्णयोरिति वा प्रथमान्तेन परिनिष्ठित विभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धांत्
ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ नाज्झलौ । आकारसहित इति अत्र च काल समय वेला सु तुन्नादि निर्देशः अस्त्रेव
लिंगं न चैवमपि हे यियासो इत्यादौ गुरोरनृत इति प्लुताकारान्तस्य सनः सस्य षत्वे स्यादेवेति वाच्यं आस्त्र आस्त्रे
तिद्वंद्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घान्तरत्र प्लुतोपि प्रश्लिष्यत इति व्याख्यानात् यणादिकमिति शीतलमाहे सवर्णदीर्घ आ
दिशब्दार्थः । अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्य अग्रवृत्ति निष्फलत्वेति भावः होफ इति उपलक्षणं
रमाशिश्चन्त्र षत्वं वा गाशीरित्यत्र रुयोरिति आकारस्य ह्रकारः दासीप्येत्यादौ दादेरिति घत्वं च नेति बोध्यं यदि त्व
विवृतस्पृष्टमित्यत्र ईषद्विवृतं स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्यप्रयत्नभेदो व्याख्यायते न दानाज्झलाविति सूत्रं माश्रि
तिभाष्ये स्थिते ॥ वृद्धिरादैच् ॥ ऐजिति हि मात्र पदव्यवहृस्यते लाघवात्तेन न हृस्वैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रेण पदव्यव
सूत्रेपि मेन गंगो एकमित्यादौ त्रिमात्रेन ॥ भूवादयो धातवः ॥ भूश्च वाश्चेति द्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकार
वाचिनोरेकशेषः भ्वादयोप्यादीपषामिति बहुव्रीहिः भूप्रभृतयो वा सदृशाः सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रे
त्याह । क्रियावाचिन इति ॥ क्रियावाचिन इति किं याः पश्य सीत्यादौ धातुत्वं माभूत् सति हि तस्मिन्नातो धा
तोरित्यालोपः स्यात् भ्वादयः किं हिरुक् पृथक् इत्याद्यव्ययानां सिध्ये इति भावार्थे तिङः न स्य च माभूत् एत्वा
दीनां उदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुम्पादीनां च बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः ॥
वादयः ॥ अस्त्यर्थाः किं पशुः लिंगसंख्यान्विते स्यं इह तस्मादेव लोधं न यं ति पशुमन्यमानाः पशुरिति सम

न्य

न्य

म॰
र॰
ध ५

गर्थे । उपसर्गाः क्रियायोग इति । सौत्रो निरनुनासिकतयाविति निर्देशात् अयोगवाहानामविरोधोऽपि प्रकरणेऽनि

ष्ठिते उच्चरितानामिष्टत्वाद्वा हस्त्य ३ ऽ प्रथमस्य सकारस्यायोगविसर्जनीय इति भाष्यकारोक्तेश्च । उपसर्गस्यायताविति सू

त्रे वामनोऽप्येवमाह निरः कुषः सुद्दस्यैधिकरणे इति निर्देशात् रेफान्तावपीति च तत्रैव सूत्रे हरदत्तः ॥ ॥ इति

मनोरमायां संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ इको गुणवृद्धी गुणवृद्धिपदाभ्यामिति ॥ यत्त्वत्र सर्वेषु सूत्रेष्वाभ्यां गुणवृ

द्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति येऽगुणवृद्धी नियोजनया लभ्यते तेनेह न दिवऔत् द्योः पंथाः तत्र पंथा इत्यत्रदा

हरणे इत्तोऽत्वमिति सिद्धे आकृतिधानसामर्थ्यादेवेकर्दस्यात्र पथ्यिनोरिति चेन्न ऋभुक्षिन्नकारोकारयोर्गुणवृद्धिप्रस

ङ्गात् नचेकः संज्ञानेनग्रहविवक्षणादेनना व्यवधानाश्रयणाच्चैवमिति वाच्यं तथापि संबुद्ध्यर्थतया सामर्थ्यो

पक्षयात् नचैवं इत्त आद्वित्येव ब्रूयादिति वाच्यं ऋभुक्षणं पिप्रयामित्यादावसिद्ध्यापत्तेः आह्निधोर्हिवाघसृर्वेस्य नि

हृसेत्यादि किम् ४ गमइतितन्त्मिद्धिरितिनिर्दिक ॥ त्यदादीनामः ॥ सङ्गमन् । षष्ठ्येनामिति । सूत्रेषष्ठ्यन्तस्यात्र करणाच्छ्रूय

हृपपरतया नपुंसकात्सोऽलुक् इति । भावः पदमिति । नत्र संभवति सामान्याधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्या

दिक्रमेणासंबध्यते सिद्धेर्गुणः स्वज्ञेद्धिरित्यादौ तु सामान्याधिकरण्यासंभवात् मि दिस्वज्ञोर्व्यवस्य इक

इति संबध्यते यत्तु इकपदस्याने सङ्गतिमाचार्या व्याख्यातं यत्त्वत्र टीकाकृतोक्तं अनियमप्रसंगे नियमार्थमिदं

इत्यादि तत्र सर्वभाष्यविरोधात् यत्त्व तच्छेषपक्षं दूषयित्वा पदोपाश्रयितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वात् तच्छे इत्याहुः ४

षपक्षे विदूषणोद्धारलग्नाहूकोऽलभेस्यापीकृतोऽस्माभिः ॥ अचामध्य इति । यत्तु प्राचोक्तं अत्यादचः परस्ते

ति तत्र शेषत्वादीनामित्यादौ अंगस्यानेनान्त्येन दीर्घः सिद्धः परादित्वे सति तसिद्धेत् अभक्तत्वं वहोलिह इत्यत्र वहा ध

अन्यस्यावयवेऽसंभवात् तस्यैवान्त्यावयवस्तेन पूर्णीत्यादौ ४ ८ तिं

इत्याहुः

भेलिङ्ग इति स्वरितः अत्र हि षष्ठीति नञ्ञमिमीतोऽस्वारोन स्यात् अपदान्तत्वात् यत्र अभक्ता नेत्र पूर्णानि दीर्घो न स्यादि
ति नञ्ञनञ्चादिग्रहणं स्यादित्रमर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्य वार्त्तिके नैव दूषितप्राये । स्थानेयोगेति । स्थाने न यो
गः स्था इति विग्रहः निपातनादेत्वं । अनेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः बलीय इति तेन
चेतालोन्त्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारोनेति भावः । तस्मिन्निति । सप्तम्यन्तानामत्र करणे निर्दिष्टेनेत्
तर्थपदः दिशिरुच्चारणक्रियः अविशेषात् व्यवहिते व्यवहिते च सति प्राप्ते अव्यवहितपरे इति पूर्वस्य च
परस्य च प्राप्ते पूर्वस्यैवेति च नियम्यते । अव्यवहितस्यैवेति तत्फलितार्थकथने । परस्येति । तस्मा
दित्युत्तरस्यादेरिति तत्र तस्यैवेति आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तत्परत्वात् सर्वादेशात् बाध
कमित्यत्र पदमेव वक्ष्यते । अनेकाल्शिदिति उदाहरणं इदम इश इत्यत्रः यत्र हृस्विकृ नाजस्यासोऽशिदित्युदाहृ
ते तत्र सर्वादेशार्थं यथाः प्राक् शिद्ग्रहस्यैवाभावात् नत्राहिङ्गलोविव आत्रपूर्वादनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति
सिद्धान्तः । इत्यादाविति । आदिशब्देन अतोभिस ऐस् इति गृह्यते । परत्वादिति । अतपवादेः परस्येति पृथ
क्क्रियत इत्यत्र उत्तरस्येत्यंशात् शेषो सोऽपि भवतीत्येव यत्र प्राचा आदेरिति सूत्रे विहाय एवना पंचमीति
हेतो नेत्याचक्षते तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव । परनित्येति । परान्नित्यं यथा तदेति तृणादि परमपि लघूपधगु
णं बाधित्वा शास्त्रमो तथावधेर्णिचि वृधयति परामपि उपधावृद्धिं बाधित्वा रधिजभोरिति नुम् । नच सोऽपि ।
पाद्यन्तरमाप्या नित्य इति वाच्यं कृताकृतप्रसंगमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्वाभ्युपगमात् अन्तरंगं यथा उभयेदेव

म.
र.
प
5

सङ्ख्यायाः इत्युभयमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनि इति । सर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्त
रङ्गत्वात् नित्यादन्तरङ्गं यथा श्रीरामौ श्रियोर्धानाः शङ्कुलिनो नित्यमपि इयङ्तल्लक्षणं त्वसंबाधित्वान्तरङ्गेनङ्गुस
कृत्स्वः अन्यथा नित्यत्वात्तुमिकृते नजं तत्वात् कृत्स्नान् एवं वादोपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि एतदन्तरङ्गेन बा
ध्यते एव तत्र यथा अग्ने इन्द्रे ग्रामे इत्यत्र सर्वे इत्यत्र अतोन्तरङ्गेन गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते सत्यपि यण्
गुणयोरपवादस्तथापि समानाश्रयत्वे चरितार्थः तथाच वार्त्तिके इत्यादि शीनामाङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वादि
ति । असिद्धमिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन परत्वेपि अन्त्यत्वेन । अकृतव्यूहमिति । यद्यपि कृतमपि कार्यं निवर्त

पस्पते

यतीति परिभाषान्तरं ग्रहणनिष्फलं च तत्त्वं तथापि अकृतेत्येवलक्षं पालनादिपक्षस्य हरादस्य शेनं वदामि
ति न्यायादितिभावः । नञर्वेनीति । यथा निषेध इत्यादौ कृतोपि एमन्तरङ्गत्वात्पाठसमानाभावे नासंप्र
सारणे न वलादित्वं नेत्थं तत्त्यालोच्य नञर्वेनीत्यर्थः ॥ ॥ इति मनोरमायां परिभाषाप्रकरणं ॥
इकोयणचि ॥ प्रत्याहारग्रहणे अन्तर्ह्यग्र्यवाच्यो नित्यफलत्वादिदीर्घात् जसि चेति ज्ञापकात् त्वादिभ्य
इत्यादिनिर्देशाच्च इकः षष्ठ्येन षष्ठी स्थानेयणः शब्देन सम्भाव्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वेपि गुणाना
मभेदकत्वेन अनुनासिकानामपि यवलानां ग्रहणात् अतो नास्ति यथासंख्येन चलेत्यार्थबोधात् एवंभा
विनेशक्यार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यमेवमपि स्थानीयचतुर्थाभ्यां टकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं
त्रिप्रकारास्यैतो लृवर्णानां रेफादेशस्य लवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् तस्मादिहस्थानेन्तरतम इत्येणैव

गं.
प

इत्यभिप्रेत्याह । स्थानेऽन्तरान्तयोरिति । अनचिचेति येन नासिक इति पूर्वसूत्राद्वाग्रहणमत्र वर्तते इति
नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः एवं च सवर्णग्रहणाकल्पस्येति सूत्रे न तत्रपंच भूतं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयं वचनारंभणीयमिति
भावः यत्तदीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक्क इति भाष्योदाहृते द्वित्व
विकल्पेन उपपत्तिश्चिन्तनार्थं लिङ्गयन्ते तत्कथं वपूजनार्था याः प्रामाणिकैरवगृहेः ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ सू
त्रे शाकटायनग्रहणं स्यादिति तथान्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः संस्कर्तेति त्रिसकारपरके कैयटः इत्यादिग्रन्थविरोधात्
स्वग्रन्थविरोधाच्च अत एव मानि शाल्वभाष्येपि आत्वारथामिति मंत्रे नकारद्वित्वविकल्प उक्तः माधवेन च आस्ते
इत्यत्र सकारस्याद्वित्वविकल्प उक्तः एवं च धात्वंशान्त्यत्र नकारस्याद्वित्वमसादित्युक्तिरेवोक्तिरिति दिक् स्थानिवदादे
शः धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशः इति प्राचोक्तं तत्किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वानाद्यः सिद्धस्य
सुटीनां आदेशस्य यानचस्वासंग्रहापत्तेः नान्त्यः अव्ययस्यागपदाभ्यां पृथक् ग्रहणे वैयर्थ्यात् यत्तत्येति सूत्रे उदाहृ
तेन मंदे व्याप्तमात्रस्यानव्ययत्वात् कृत्त्वेन सिद्धत्वादित्याशयेनाह । आदेश इति । अनल्विधाविति किं तेनतर
स्माद्रस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत् न तत्र अल्विधौ यथा वृक्षोरस्केन अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गस्याल्मात्रे
त्याः व्यवाय इति णत्वं प्राप्तं अलः परस्य सोः यथा इल्ङ्यादि समलोपेन अलो विधौ यकामः वलिलोपेन अलि
विधौ यज्ञेकृः क इष्टः हशिचेत्युक्तेन अलचे हस्यान्तवयवयव इष्यते तेन रामायेत्यादौ सुपिचेति दीर्घः सिध्य
तीति द्वितीयो हि यजादित्वमाश्रित्य उद्गादेशावयवोन हस्यान्तवयव इति न देनतत्फलमभिप्रेत्याह ॥ नतस्या

सत्री॰ ७

इतिकारे उक्तं ॰ ६

धृ॰ ५

म०
दं०
१४
6

न्यो ल्लाश्रय इति आश्रयणं चेह यथाकथंचित्प्राधान्येनैवेत्याग्रहः तेन प्रपद्यत्वन्यत्र बलादिलक्षणे ॥ इत्यनेननि
षेधादिति । स्थानिवद्भावनिषेधादित्यर्थः अल्विध्यर्थमिति । तेन वचश्च त्वन्यत्र वस्य संप्रसारणे न उत्वत्वस्य स्थानिवत्त्वे
न संप्रसारणे तयान संप्रसारणमिति निषेधात् न चोत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यं अंगात्प्रिमे प्रत्यये परे तद्विधानात्
आगमप्राप्तविकारेभ्यो गाधिकार इति पक्षे हूषयित्वा आसममसमामेति पक्षस्याकरे सिद्धान्तितत्वात् किंच
पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तं प्रतिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते नाघकस्त्वादौ यचोयवायावन्त्यादीनामप्र
वृत्तिप्रसंगात् अनेन तु वार्यते शास्त्राधिकारमाश्रित्य भावाभावरूपयोरुभयोरप्यतिदेशोद्यमिति स्वीकारात् नप
दान्तेति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिंगं अतएव गण्यतीत्यादौ न वृद्धिः स्थानिनि सत्यभवेत्यात्तस्याप्याद्दे
शेस्त्यभावातिदेशात् उक्तं च कामम् अतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारो स्तीति स्यादेतत् पूर्वत्वस्याविधित्वे
न सन्निहितस्यैवाविधित्वमुचितं सन्निहिते चेहत्रये स्थान्यादेशौ निमित्तं च तत्र चन तावत्स्थान्यविधित्वस्यादेशा
नापहारवात् नाप्यादेशनिमित्ते वैयाकरणेत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशंक्याह । अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति
पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः एतेन अचः पूर्वत्वविज्ञानादेचोः सिद्धमिति वार्तिकं व्याख्यातम् ॥
नपदान्तेति ॥ पदस्य चरमावयव इति वृत्तं वेतीति वृत्तवीः वातीति वृत्तवः नमाचष्टे वृत्तव् विच् इह लोपोयवो
रिति वलोपो न स्थानिवत्वात् न च पदान्तेतिनिषेधः इहाविधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् पदान्तस्य स्थाने विधौ
नेति व्याख्यानेन तु नेदं सिध्येत् सर्वे तास्मि जित्मिह वटवादिमतेः नवेनिरूपापदत्वात् नचेष्टवादित्यानिदृष्टेनाण

उ०
३

विभ[illegible]क्तेन पदत्वबाधः इगिचोल्मत्वात् नच मन्यथ लल्लक्षणं वर्णाश्रयत्वादिति भावः । द्विवचनादौ चेति । यलो
पादयः प्रादिशब्दग्राह्याः । वरे इति । नवरे यो ज्यादेशः सन स्थानिवदिति व्याख्येयं सङ्ख्याविवक्षाभावेपि निपा
तनात् द्वंद्वः समस्यल्लङ्क्त अथो दाहरणानि पदानेकानि सन्ति कौस्तः द्विवचने स्थानुपास्यः वरेयायायावरः य
चयरः इति वचनं अतो लोपः सच अतो लोप इति चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् यलोपे [illegible] यातिः यातेर्य
ङ्न्तात् ञिच अतो लोपः यलोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्वादातो लोपः नचपुनरालोपः शंक्यः चिणो लुङ्कृत्वा
येनलोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च स्वरे चिकीर्षकः सनो नोलोपः लिनीतिककारेकारस्य उदात्तेकृते ।
ढेन स्थानिवत् सवर्णान्नसावयोः सिसिदु सिषेति दीर्घे प्राप्ते निर्दिष्टज्ञापितम् सरिधस्तुमे अदनेर्घः अदेः क्तिनिब ।
झलेछन्दसीति घस्लादेशः घसिभसोर्हलि लीति उपधालोपः झलोझलीति सलोपः धत्वं च स्याज्जश्त्वं सग्धस्य स इति सूत्रात्
स कृत्य त्रवर्तमाने समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्यदर्केष्विति सूत्रेण सः चरिजलन्तः संयोगान्तस्य नन्दनस्येति ।
अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि अ
नेकं संयोगसंज्ञेति पक्षे हयान्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभा
र्थमन्तग्रहणं हृत्तोहि उपसर्जनानामेकत्वसंख्यो न्तसंयोगी कौ द्वित्वादिकं तु यत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितं यणाइ
तिवाचनिकं यद्वा वार्त्तिकव्याख्येयः व्याख्या च दैर्घ्यादिलो झलोत्यन्तो झलन्तग्रहणमपकृष्य झलपत्वलोपोविधी
यते इत्यन्तरंगेलोपेकर्तव्ये बहिरंगस्य यणः असिद्धत्व इति वा नचषाष्ठी असिद्ध परिभाषा त्रिपादीस्थत्वेनासि

इमे ऽन्तरंगलोपे न प्रवर्तन्तीति वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् नचनाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति निषेधः तस्या
नित्यत्वात् उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे ऽजानन्तर्याभावाच्च तथाच वार्तिकं संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः नवा झलो
लोपात् बहिरंगलक्षणत्वाद्वेति इह द्वयोर्हेत्वोः पक्षे आद्यं वार्तिककृद्ध्येतृनीयं तत्कार्यकालपक्ष इति विवेकः य
त्वाझवार्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयेन भाष्यकृतेति तन्निर्मूलं मतभेदे प्रमाणाभावात् यत्तु धाझः
कार्ये कलत्रेणात्वं च आच इत्यणः कार्यकलत्र पाल अदभ्यतेरदविनिनदापन पक्षत्रयेपि संयोगान्तलोपस्य
असिद्धत्वात् आद्यपक्षद्वयैकदृश्यार्थं पूर्वं पूर्वमन्तरंगं परं परं बहिरंगमित्यल्लोपयोरसिद्धत्वस्य स्पष्टवचनत्वात् अन
पवकान्ते उपरिशिष्टे अल्लायते: क्विपि अल्ल इत्युदाहृतं वानयोः क्विपि कृदोरूर्वोरत्वात् नच स्थानिवत्त्वं क्वौ वि
धिं प्रति न निषेधात् विचिलोपो व्योर्नित्यत्वप्रसंगाच्च गिरिवेत्यत्र यणः क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारंभपक्षे
गिरिवेद्दृ इत्यत्र चिंतं प्रत्याख्यानपक्षे मौनमेवेति दिक् इति पक्ष इति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः
चत्वारि रूपाणि यज्ञवदिति । थकारयकारोभयद्वित्वे ऽभयोः अनद्वित्वे लोपविकल्पः अन्यतरद्वित्वे उभयद्वित्वे
च नव रूपाणि तथाहि एकथं त्रिथा एकयं द्वियं त्रियं च । एवं द्विथं त्रिथं च त्रिधेति । नचांतरंगे द्वित्वे बहिरं
गस्य यणो ऽसिद्धत्वं त्रैपादिके नरंगे बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्ट
स्यापितत्वादिति अत्रेदं वक्तव्यं अनद्वित्वमशुद्धं एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति पक्षः सुबंधु
द्वयोरितिसूत्रे भाष्ये सिद्धत्वात् अन्यथा द्वित्वानामानंत्यापत्तेः नच झरो झरीति हलो यमां इति च लोपेन निर्वाहः लो

पस्य वैकल्पिकत्वात् कथमन्यथा त्रिधं त्रिघं चेति भवद्भिरुक्तिः संगच्छेत किं चैवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि
पुनः पुनः प्रवर्तेत पुनरप्यनवस्थितिरिति धातोरिति सूत्रे ऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्याते सनंताद्यङंताद्दाणिचि च
द्वि. द्वित्वाभावार्थं नदितित्कैय्यटादिभिरुक्तं तस्मादिहत्यत्र वा पंचमादीनि रूपाणि स्वीकृत्य वाक्यानेत्य
मिति नवत्योक्तिः संगतैव सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वन्मतेनत् यदप्युक्तं त्रैपादिकेन तरो
इत्यादिना दीपिन नाङ्कैदः नार्पेत्य इत्यत्र विसर्गनिवारणाय हृद्देरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात् संयोगा
न्तलोपेपूर्णः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरंगत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च तस्मादिहृयषो
हृशापत्तोग्राह्यः बहिरंगपरिभाषाया प्रवृत्तये तथा च महाभाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे दध्यत्रेत्युदाहृते
न चैवमपीकोऽसवर्णे इति शाकल्येन हृस्वांतरमस्त्विति वाच्यं समासे तन्निषेधात् न च नित्यसमास एव तन्निषे
ध इति वाच्यं भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् तन्विहृयमेवङ्गलंभः सु
धीरत्युपास्य ध्यायतेः संप्रसारणे न निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्न संप्रसारणपूर्वत्वे
समानांगग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः संप्रसारणस्यानिकस्यानश्यात्वाच्च न चैवमपि न भ्रूसुधियोरिति यणेन बा
धः शंक्यः अंगत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः अनंतरस्येति न्यायेन परनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्र
द्वयेन प्रामस्यैव निषेधाच्च । धात्रेश इति । अत्र रेफस्याद्वित्वेन द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षात्सूत्रेण नि
मित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् सुध्युपास्य इत्यादौ तस्यानित्वेनानिमित्तत्वमिकः तस्मादित्स्त्रस्य:

म॰ र॰ ७ 8

त्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् न बाध्यते इति कश्चित् । नकारस्य तु द्वित्वं भवत्येवेत्युक्तं तच्चैवेत्यतो ऽत्र सूत्रद्वयं लाघ
तिदिति नित्यैकमेव । हलोयमांयमि लोपः स्याद्वेति । झयोहइत्यतो ऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः एतच्च लणसूत्रे भाष्ये
प्रसिद्धं । माह्यान्त्यमिति । अत्र मलोपाभावेत्यर्थः हलोयमांयमि सवर्णलोप इति तु नसूत्रितं आद्युन्नत सूर्यः
शार्ङ्गः आर्त्तीइत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः । वांनोयियकारादाविति । विशेषणमात्रमानस्य संज्ञा स्यादिः
त्येतदर्थकस्य येन विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिकेनायमर्थो ।
लभ्यते ॥ अदोनोरेति ॥ सूत्रेवसूत्रे तयोरेव वांतो यतिस्यानित्येन निर्णीतत्वादिति भावः नन्वगच्छतितित्यत्र ह
लि सर्वेषामिति लोपः शाकलस्येति वा लोपः स्यादित्याशंक्याह वांतइत्यत्रेति लब्धमिति लब्धात्तेरचोयत्
सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः । अवश्यलाव्यमिति । ओरावश्यकइति ण्यत् । लाव्यमिति । शाकि
लिङ् चेति चात् कृत्याः । लेयमिति । अईइकृत्यल्चश्चेति यत् । हरपहीति । इह गेमाङोस्वेति परसवर्णप्रा
से । उरणपरः आनरस्यादिति । रेफशिरस्कस्यात् इत्यस्य रेफद्वाराऽकारेण स्थानस्यासम्यादित्यर्थः ॥
पतेद्वित्वमिति । ऊस्थेर्थस्येति भावः । लोपोवेति । झयोहोन्यतरस्यामिति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः एतच्च
नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यकय्यटयोः स्पष्टं माचलंविकल्पानुवृत्तेर्न्यूनतायदपि व्याख्यातृभिः शरोचीति ।
ज्ञापकमभिप्रेत्य तत्रसंवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तं अत्रवर्तते विभाषाशरोचियद्वारयत्यये द्वित्वमिति तत्रतदुक्त
रभाष्य एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् तथा च शरोचीत्यस्य साफल्यं स्पष्टमेव तस्माद्विकल्पानुवृत्तेर्ज्ञापकं

रउक्ते

उं॰ ७

लोपस्य द्विर्नित्यत्वेँ वोरहाभ्यामितिद्वित्वं लोपापवादः स्यात् ॥८

नरमञ्ञमेतव्यं भाष्यकारादिव्याख्यानमेवशरणं द्वित्वलोपयोरितिचेन्न द्वित्वविधानसामर्थ्यात् द्वावेव
शिष्येते इति तत्र लोपस्यवैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्यपक्षेचरितार्थत्वात् ४ त्रिथमितियणोमयइति ।लक्ष
णांतरेणप्रनर्द्वित्वेनचत्वंडूंमितिबोध्यं एतेनधन्न्दूहस । अत्रपचीत्यत्रवर्ततेनत्वएतेरेवविशेषणं नत्वेधतेः
अव्यभिचारात् नाप्तृदः असंभवादितिहरिकारः अत्रकय्यटः एधतेरपिविशेषणं माभवान्प्रेदिधदित्य
त्रव्यभिचारसंभवात् यद्यपिइदंकैय्यटग्रंथकेषुप्रायेणनदृश्यते तथापिक्वचिन्नदृश्यतएव नचणेव
डीतिङ्गत्वेकृतेनायमेधतिरितिवाच्यं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् नचैवमपि अजादेर्द्वितीयस्येतिधि
याद्रस्यस्थाने ।धिधयाद्यदेशोसत्तिवस्र नसोविवप्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोहइतिवाच्यं द्विप्रयोगोद्वि
र्वचनेषाष्ठमितिषाष्ठभाष्योसिद्धांतितत्वात् अन्यथेहैवाणिलोपोनस्यात् जिघांसतीत्यादौ सनःसकारे
णविशिष्टस्यद्वित्वेकृतेकुत्वेनस्यात् नचांतरंगत्वात्प्रथमंचङीतिद्वित्वेकृतेङ्गत्वेनभवत्येवेतिवाच्यं
डेणे द्वित्वकरणेनवहिरंगस्यापिणेचङीतिङ्गत्वस्यप्रथमंप्रवृत्तिरितिज्ञापितत्वात् अत्रमाधवः माभ
वान्प्रेदिधदित्रनातिप्रसंगः एवंतस्यशास्त्रांतरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात् अतएवहिनभाष्यकृतामिग
मीत्यत्र प्रयंतानांचभादीनामुपसंख्यानमित्युक्तं तत्रैवशास्त्रांतरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटः
न्यासकारहरदत्तादिभिःसर्वै रेवोक्तं किंचएधिकस्यापिग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीत्यत्रभिषावयतीत्यु
दाहृत्यएवंतेना ।भियोगात् सुनोतिप्रति अत्रउपसर्गात्केचेषत्वमित्याशंक्याभिः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेनस

नैटि ।
त्थ४

माधाने भाष्यकाराद्यकृतमसंगतं स्यात् न च हेरचङीति लिङ्गात्प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्र
मि[illegible]तव्यं ज्ञापकस्याकृतत्वमात्रविषयत्वात् तथा च वार्तिकं हेरचङीति प्रतिषेधानर्थक्यं अङ्गान्यत्वात्
ज्ञापकं तु चङ्यन्यत्र ण्यन्तेऽपि कृतभावस्येति तस्मात्काङ्क्षिविरोधाद्भाष्यवार्तिककृद्भिन्न्या सादृग्रन्थैः पूर्वापर
त्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति अत्रेदं वक्तव्यं अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावतापि प्रकृतिभागस्य
स्वरूपत्वं केनापगतमिति परिभाष्यतां नस्फेपेधत इत्यादौ तिङः तस्य स्वरूपनानास्तीति प्रकृत्यंशे साऽहीयते न
थाचोपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे वार्तिकं सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादिति यत्तु अभिषावयतीत्यत्र भाष्यविरोधोद्भाव
नं तदिह परिनेयतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् कय्यटमते सिद्धाययोक्तव्यवस्था त्वन्मते तु रूपान्तरत्वे
न ण्यधिकस्याग्रहणाद्संगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् को ह्ययं धयति मावयत्योर्विशेषः यदेधते ण्यधिक
स्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति यदपि ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं वि
शिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य त्राणाच्चाव्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात् अत एव न नञ्त्यन्त्या
सादिभिः स्योक्त्यावाविरोधः प्रसञ्जनत्वेवविरोधः षष्ठे भाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्योरिति योगं विभज्यैवेति
विशेषितत्वात् तस्मादिह वृत्तिग्रन्थो माधवग्रन्थश्चासंगत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे एडाघोरिति अक्षौहि
णीति ऊहोऽस्यास्त्यूहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः परिमाणविशेषाविशिष्टा सेनाक्षौहिणी पू
र्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं यत्तु प्राचा विगृहीतं अक्षाणामूहः सोऽस्त्यस्या इति तदप्यूहिनीशब्देन षष्ठीत

स्तृघइत्येवंपरतयैवकथंचिन्त्येयं ग्रहणाग्रहणेनसमासेनतन्नौत्वहृद्धिर्नस्यात् अंतरंगेनगुणेनबाधात् अ
पवादत्वेनाप्या अपिवृद्धेर्ग्रहणीग्रहणेनविग्रहेचरितार्थत्वात् यथोक्तंप्राक् इण्ए द्विषीनामाङ्गुणः सव
र्णदीर्घत्वादिति स्वादीरेरिणोः ईरेरिणयोरिति क्वाचित्कोपपाठः खैरीतिणिन्यंतस्यापिस्त्रियोर्वृद्ध्यभाव
प्रसंगात् खैरिणीत्यत्र तद्धेपः ग्रामभागमाहायवृद्धिर्वोप्याय नृत्याचाव्युः लिंगविशिष्टपरिभाषयेति
तन्निष्फलं प्राह्नौढोढ्यैषैष्येषु अत्रोहग्रहणः कैश्चित्प्राद्विमोभाष्यादौतन्नदृश्यतइतिप्राञ्चः इदानीं
तनव्रुत्तकेश्रुतभाष्यवार्तिकयोर्गृहग्रहणोदृश्यतएव नानार्थकस्येति उपस्थितस्यार्थस्याग्रहणे प्रातिविशो
घाणत्वसंभवेत्यागायोगादितिभावः सौत्रदेवत्वाद्ध व्रश्चेतिसूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणमिहज्ञापक
मितिनवे दयत्उक्तंफणादिनाराजिनासाहचर्यात् तथाभूतस्यैवषत्वार्थेनयाभ्राजिग्रहणस्योपपन्नत्वा
दितिचेत् विभ्राट् विभ्राजिनिरुपपद्यंहिसाध्यं नत्वभ्रस्ज्यादिसूत्रे राजग्रहणतिपठित्वापिसर्वार्थंपकस्यभ्रा
जते कारस्यप्रागपिसिद्धान्तंशाक्यत्वात् अभ्राजइतिभ्राजभासेतिविकल्पस्यवाचनिकतया अकारस्या
स्थानेपदमात्रफलकतयावक्ष्यमाणत्वेनतत्स्थानेकारस्यसहपठनत्वाच्च तस्मात्सौत्रदेवोक्तंज्ञापकमपि
सम्यगेवप्रेक्ष्यइति पंचसाहचर्यादेषोऽप्यन्यथयंदृष्ट्यनेनेनणपेनादिषैः क्वोल्पयिपरस्पमेवनतुवृद्धिःप्रेष्य
गतः प्रवत्सतरकम्बलानामृणार्णेऽवत्सरशाहूमपिपठित्वावत्सरेदेयमृणंवत्सरार्णमित्युदाहरन्ति
अपरेतुवत्सरशाहूमपिपठन्तितत्सर्वंभाष्यादिविरुद्धं अंतादिवच्च इहैकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तनेययथासंख्यं

न॰

ऋ॰

चेत्यभिप्रेत्याह पूर्वस्यांतवदिति स्थानिवत्त्वेनैवगतार्थमिदंसूत्रं नचाल्विध्यर्थमिदमितिभ्रमितव्यं अस्या
प्यल्विधावनिष्टत्वात् अन्यथाग्रयजेइंद्रं इत्यत्रसवर्णदीर्घापत्तेः तथाचवार्त्तिकंनवा अन्ताद्युपानिदेशादिति
नविसर्गइति एतच्चस्वर्विस्रत्यादावपितुल्यं अत्रचकार्यकालपक्षेबहिरंगत्वादसिद्धत्वमपिबोध्यंनचना
जानंतर्यइतिनिषेधः यत्रांतरंगेबहिरंगेवाचोपानंतर्यंतत्रेतिहरदत्तपक्षेतत्प्राप्तावपियत्रपक्षांतरेप्रवर्तमाने
चानंतर्यमितिकैयटमतेनिषेधाप्रवृत्तेः व्यपेतत्वेनबहिरंगायांवृद्धावप्यानंतर्यसत्त्वेपिपक्षांतरप्रवर्तमाने
विसर्गेतदभावात् उपसर्गेणेति यात्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाइत्युक्तत्वादितिभावः प्रा
र्थभीयतीति शारेचौनिदित्वनिषेधः प्रेजतइति एजृदीप्तौकम्पनार्थस्तुपरस्मैपदी एजतेकम्पतेइतित
प्राचांव्याख्याने प्रामादिकमेवपक्षेइइत्येवसिद्धेपरग्रहणमतोगुणइत्यत्रानुवर्त्यइत्यग्रहणंतत्रचिंत्यप्रयोजनं
नेपरिइपरइत्येवसिद्धेःयथासंख्यंइतिनियोगावधारणमिति यदाह अनवक्लृप्तौयदा इष्टःपरत्वप्रसंगोच
तःएवस्तुविषयोऽहंईहेनियमे [illegible] यंयदाभवेदितिएतेननियोजनंनियोगोव्याप्तिरितिव्याख्यानंनिरस्तं
यदेवपूर्वेज्वलनेशरीरंममैवजन्मांतरपातकानामित्यादिप्रयोगविरोधात् उदाहृतहरिवंशश्लोकविरोधा
च्चलदुःशाकटायनस्यैवतपस्तपःकर्मकस्यैवेत्यादि सोत्रप्रयोगविरोधाच्च यत्तुश्लोकवार्त्तिकमिदमित्या
हुस्तद्भ्रमतात् शकन्ध्वादिष्विति शकंध्वादिविषयेतत्सिद्धपरगणंपररूपंवाच्यमित्यर्थः अतएवाह तच्च
टेरिति यदित्वादित्यधिकारात्टकारस्यैवेष्येन तर्हिमनीषापतंजलिरितिनसिद्ध्येत्कोविज्ञमनःएतच्चाह

योः पृषोदरादित्वादंत्यलोपे ककारस्यैव पररूपमित्याहुः शकानां देशविशेषाणामंधः कूपः शकंधुः
कर्कानां राज्ञामंधुः बदरीवाची तु कर्कंधूः पृषोदरादीर्घान्तः अन्धूः हन्धूः इत्यादिनोणादिसूत्रेण व्युत्पाद्यते
अटतीत्यटा पचाद्यच् कुलमस्याटा कुलटा ईषेर्वंच्छ्रे ईषेत्यादिषु अंभोगुरोश्च हलइत्यमरः त्यईषामन
सः ईषामनीषा हलस्य ईषा हलीषा लांगलदंडः मूर्धन्योपधः यस्तु प्रभृशंकरयोरीषः स्त्रियां लांग
गलदंडके इति विश्वकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन्परे आद्गुण इत्येव भवति हलेषा मनन्नञ्जलिर्यस्मि
न्नमस्कार्यत्वात् इति पतंजलिः मार्तंड इति कोविदत्र सवर्णदीर्घमेवाहुः परामानीता ऋ मास्मत्र पुनमा
र्तंडमावभत् विश्वोमार्तंडो व्रजमित्यादि वैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ओत्वोष्ठयोरिति अकारस्य
ओत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासेस्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते तेनेह न स्थूलमूतौष्ठ व्रणस्तु इति अव्यक्तशब्द
व्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्येति अपरिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः तस्य चानुकरणत्वं किंचित्
साम्येन बोध्यं यत्तु प्राचोक्तं अतः किं टकारो मा भूदिति यच्च व्याख्यानं टकारान्त इति रूपं तत्रोपलक्षणं
चटत् मरुत् इत्यादेरपीति तन्निःसारं प्रश्नस्य टान्तरस्यानुस्यचानिरालंबनत्वात् यत्तु व्याचख्युः अतो
गुण इत्यतो त इत्यनुवर्त्य पाणिन्युक्ताधिकारात् अयमाम्रेडितमिति अनुग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः यदा जत्वव
शान्तत्वेन तदापि स्यात् पुनरनुग्रहणे तु तांतत्वस्य विवक्षणात् नेत्यन्वयमिति ताद्वित्वे जत्वस्यासिद्धत्वेन
पररूपस्यैव प्रवृत्तेः नाम्रेडितस्येति निषेधे पटत्पटदिती तद्वाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च तत्राहि भवद्भिः क्रियते

न्याप्राप्तिरेवनास्तिदंतत्वात् एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाविभक्त्यभावेनणत्वस्यमाहेतिवदप
दत्वात् एवञ् इतीत्यत्रजश्त्वंनेतिग्रन्थोपिप्रत्युक्तः उत्तरग्रन्थविरोधात् जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धतयापररूपेणै
वबाधाच्च ननुतदपिनित्यंतथाचकथंपररूपविरहेणप्रयोगइतिचेन्न अलौकिकप्रक्रियावाक्यमिदमिति
स्वयमेवव्याख्यानत्वात् संहितायाश्चाविवक्षायां तत्संभवाच्चेतिदिक् अकःसवर्णेअचिपरइति यद्यप्युष्म
णामीषद्विवृतत्वमाश्रित्यनाज्झलावितिसूत्रेप्रत्याख्यायनेतदेहाचीतिनानुवर्तनीयं अकोकिदीर्घइतिस
वर्णेचे वर्णद्वयेद्विमात्रमिति यत्तुप्राचाव्याख्यातं दीर्घेप्राप्तेऋऌकारयोःऋऌकारश्चविधीयत इतितन्नाप्य
केयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् एङःपदान्तादति उःसिद्धःसोस्युत्पस्याप्तभाष्यपदान्तविषयत्वेलब्धेउत्तरार्थंप
दान्तादितिस्पष्टार्थमिहैवकृतं सर्वत्रविभाषागोः यद्यपिछन्दसीतिनप्रकृतंतथापियजुष्युरइत्यादिप्रक्र
मात् छन्दस्येवेदमितिसंभाव्यते अतःसर्वत्रेत्युक्तंतद्व्याचष्टे लोकेवेदेचेति इह एङःइत्यनुवर्त्यएङन्तस्यगो
रितिव्याख्येयं तेनेहन चित्रग्वग्रमिति प्रतिपदोक्तस्यैङोग्रहणान्नेहहेचित्रगोऽग्रं प्रकृतिभावइति प्रकृत्यां
तः पादमितिसूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः यद्यपिभाष्येइकोगुणवृद्धीतिसूत्रेनान्तःपादमितिपाठःस्थितः षष्ठ
भाष्येप्येवं तथापिशाकलसूत्रे इग्रहणाच्चेति चकारेणप्रकृत्येत्यनुकृष्यतइतिभाष्यदर्शनात् प्रकृत्यान्तः
पादमितिपाठोपिसाधुरेवतेनेतिपाठेत्सर्वत्रेतिसूत्रेणपूर्वरूपमेवविकल्प्यतइतिअवधेयम् अवङ्स्फो
टायनस्यात्राप्येङ्ःतस्यगोरितिव्याख्येयम् अगीतिसूत्रयितव्यमुचितम् विभाषानुवृत्तेःस्फोटायनग्रहणपू

गार्ग्येगवीति यत्तु प्राचा गार्ग्ये इति प्रत्युदाहृतम् तन्न सत्यप्यवङि अतोगुणइतिपररूपेणरूपसिद्धेः नच
सत्यवङि ङेर्यादेशः स्यात् स्त्रियांतदास्यात् इति वाच्यं सन्निपातपरिभाषया यादेशाभावोः सत्समाधान
त्वात् नच सानित्योनिवाच्यं तावतापि गौत्सर्गिकानन्तस्यह्रस्वाद्यप्रसिद्धेः गवाह्न इति गवामह्नीवेतिविग्रहः
अह्नादर्शनादन्यच्च समासान्तः वातायनेष्वप्रयोगं अत्वं लोकात् इंद्रे च आरंभसामर्थ्यात् नित्यमिदं
इंद्रे चानित्यमिति पादस्त्वभाष्याश्रमन्तव्याऽपोदितः पर्हिकलेति हराङ्गुने चेनिस्प्लुतः यत्तु हलापहीति
प्राचोदाहृतं तन्न हराङ्गुने चेत्यादौ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् चक्क्यचेति इहस्कोरिति कलोपोन यः
णः कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषयाप्रसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च पूर्वत्रासिद्धेनेति तदिह नास्ति त
स्य दोषः संयोगादिलोपेत्याधक्तः हराङ्गुने च स्नातमात्रानन्तर्यसंबोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह
हरास्संबोधन इति उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति सक्तान्यिवेत्यादि गुरोरन्तः अपिशब्दोऽ
गुरोर्गुरोश्च टेः प्लुतार्थः देवदत्तेति अस्मैहीत्यादि एवमग्रेपि सर्वः प्लुत इति तथाह्वाग्नीऽत्रेषणेपरस्य
चेति सूत्रे भाष्यं प्लुतः सर्वः साहसमनिच्छतापि विभाषा कर्तव्य इति साहसं शास्त्रत्यागः तदनिच्छतापि
शास्त्रमनुरुंधानेनापीत्यर्थः इति हरदत्तः वैकल्पिकेष्वनुष्ठानस्कोपांधर्माधिक्यफलकमपि शक्यत्वादिति
द्धनेत्यर्थ इत्यन्ये एतेन द्वैपायनो विहरकातर आजहाव पुत्रेति भागवते व्याख्यानं प्लुतस्य वैकल्पिकत्वा
त् किंचेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सवचं आख्यातप्राग्वर्तिनोप्यनुकरणसंभवात् अपिच अ

म० दे० १२

12

तत्स्तनः प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वात् मास्तु तथाच ईचाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यं ईग्रहणेननार्थः व शा२यंव
र्णोयमितिस्तुतः प्रकृतिभावः सर्वोपिचाक्रवर्मणस्यमतेनास्तीतिभावः अपिचइह प्रकृतिभावोपिदुर्लभए
व अस्तुतवदुपस्थिते इतिसूत्रात् उपस्थितंनामावैदिकइतिशब्दस्तस्मिन्परेप्लुतोप्लुतवत्स्यादितिहितस्यार्थः
एवंचतदीपिनिर्वाहेस्पष्टेआर्षः प्रयोगइतिश्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या द्विवचनमितिस्पष्टमिङन्तमिति अंतग्र
हणेनसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीतिज्ञापितत्वादितिभावः तेनेहन उमायोर्वधोत्स्वागारे उ
मार्यगारं वधगारमिति स्पष्टंचेदंभाष्यादौ द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञंस्यादितिप्राचःप्रमादएव हरीएताविति मा
इह शाकलेनस्तुतप्रगृह्या इत्यत्रनित्यग्रहणादिसूक्तं अत्रवृत्तिकारः मणीवादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यइति
पठित्वामणीवोदसीवदम्पतीवजम्पतीवेत्युदाजहारतच्चमुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमितिकैयटहरद
त्तादयः एवंस्थितेमणीवोष्ट्रस्यलंबेतेप्रियौवत्सतरौममेतिभारतप्रयोगंसमर्थयते इवार्थंवशब्दइतिवेप्र इति
चेतस्तिजानीयादिवार्थेचतद्व्ययमितिमेदिनिः ववायथातथावैवंसाम्येइत्यमरः अन्यव्याख्यावसरेशात्र
वंवर्थःपद्धतिनिकालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् कादम्बाविरहितदलानिवपंकजानीत्या
दिदर्शनाच्चेतिभावः यत्तुपाठांतरंवद्वाययातथेत्यादितदयुक्तंनामलिंगानुशासनप्रक्रमेनाद्भितवनेर
नव्ययत्वात् अपत्यसमूहादिपर्यायमध्येपठित वृजादीनामत्रज्ञेष्टा अदसोमात् इहैकारोनात्रव गो० १२
तेते असंभवात् इत्यभिप्रेत्याह ईदूताविति नत्वङ्कारान्तवृत्तिर्व्यर्थाक्षिपोफलेवा असम्भासानेइत्यत्रप्ल

वृद्ध्यैव सिद्धेः सूत्रस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह एमन्नन्तस्याविनिर्दिष्टस्य वृद्ध्यैव न सिध्यति ऐकारान्तत्वा
दितिभावः अदसो मादिति सूत्रे प्रतिलक्ष्यत्वेनासिद्धे आरम्भसामर्थ्यात् प्रकारोपीति तथाच प्रका
रान्तवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकं मात्रग्रहणमितिभावः अत्रेदं चिन्त्यं ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं अदसः पञ्चद्विवच
ने इत्येव कृते न सूचितं एवं हि सर्वं सूत्रस्यामी इत्यत्र ग्रहणं प्रकृतसूत्रे मात्रग्रहणं भाष्यैकदेशानुवृत्तिरुक्ते
शामिनेति शे छान्दसमपीह सन्दर्भसूत्रार्थमुक्तं वक्तनस्य अनुकरणार्थं तया लोकार्थमपि सम्भवत्येव
त्वे रायो मेरय इत्यादौ त्वे इति मे इति अनुकरणे प्रयोजनलाभात् अस्मे इति अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यसः स
पां सुलुगिति शे आदेशः शेषे लोपः निपात अनाङिति पर्युदासादेकाच्चपनिपाते लब्धे निपातग्र
हणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतं आ एवमिति एवं प्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोयमाकारः
पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यस इत्यर्थः आ एवं किल तदिति स्मरणद्योतकोयमाकारः वाक्येत्यादि
तथाच भाष्ये ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इ
ति अत्राङिल्लक्षणपवतात्पर्यं लाघवात् अन्यस्य ङित्वं त्वर्थसिद्धं ईषदर्थे त्यादिस्तु प्रपञ्चार्थत्वात्तु वादः
एवं च अत्र आ अप इत्यत्र समर्थसूत्रेण आकारस्य ङित्वादाङोनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्तत इति भावः
ओत् निपातः किं देवोसि वायवायाहि संबुद्धौ ऋषिर्वेदः तदुक्तमार्षमित्यादौ तथादर्शनादित्यभि
प्रेत्याह अवैदिक इति संबुद्धौ किं अहो इति घञ्परत्वाद्विकल्पो मा भूत् यतओदित्यत्र निपातानुवृत्तेः

म० ४० १३

13

इह च संबुद्धिग्रहणस्य फलं प्रत्युदाहरणं कृष्णाद्यावुक्तं गवित्ययमाहेति नन्वत्र प्रगृह्यसंज्ञा सत्यपि प्रकृ
तिभावाप्रसक्तेः इकोसवर्णे इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्तत इत्याकरे स्पष्टं एवं च लक्षणं तत्र यदस्या इति सूत्रेपि
तत्संबंधं आवश्यकं गवितिचनपदे अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावेनाविभक्तेरनुत्या
दात् उञः निपातनएकाजिति प्रगृह्यमेविभाषेयं ऊँ अनुनासिक इति तेनास्मिन्पक्षेयमनुनासिक इति विक
ल्पः यद्येवं ऊँ इति पठसि यद्येवं ऊँ इति वा दीर्घमित्यादि एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणं अन्यथा
सेजामिज्मचेत्येवाबाधात् मय उञो वो वा मयः परस्येति पदादिति तत्प्राचः प्रमादः षष्ठीनिर्दिष्टस्यस्या
देशा उच्यंते इति भाष्यात् आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एवन्यायत्वाच्च असिद्धत्वादिति अत एवेदं वक्ष्य
त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि इको यणचीत्यनंतरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत् यणं चानु
वर्तयिष्यत् इह मय उञ इ तौ परे ष्टाविंशतिरूपाणि तथा हि उ अ इ इति प्रगृह्यत्वे किमु इति वत्वपक्षे
किम्विति ऊँ आदेशे किमूँ इति आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन मय उञ इति प्रकृतिभावापवादत्वे अंतरतम्या
दनुनासिके वकारे किम्विँति अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयो यण इति द्वित्वस्य मकारस्यानु
चितेति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकं तदभावे द्वयमिति दशकं प्रगृह्यसंज्ञाविरहपक्षे तु मय उ
ञ इति वत्वस्यासिद्धत्वादिको यणचीति यणेव तस्य सिद्धत्वान्मोनुस्वारे वा पदान्तस्येति परसवर्णपक्षे नुना
सिका ननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपं अनुनासिकस्य द्विर्वचने हलो यमां यमि लोप इत्यस्य वैकल्पिकत्वा

९

ग्रं० १३

दकारणेत्रिंशकारंद्वादशंतद्रूपंपरसवर्णाभावपक्षेतुस्वास्यप्रयत्नोत्वाल्लृकोद्वित्वेद्वयं संकलनयाचत्व
र्दशाइतिशाहेऋकारस्याणीमध्यस्थत्वेनतुनासिकाविकल्पे दृशविंशतिरिति इत्यत्रापि लृतोः स्तु
ना लृतोरिति समाहारद्वंद्वः सौत्रंपुंस्त्वंस्तुनेतिसहयाङ्क्ष्योनिह्येरेणविनापितद्योगात्तत्तीयेतिवद्रू
तेयोगइति एतदुक्थ्याहारलभ्यंग्रन्थस्यान्यादेशयोर्यथासंख्येनिमित्तकार्यिणोस्तुनशादितिज्ञाप
कात् प्रत्याहारमित्यादौतुसौत्रत्वात्स्तुत्वेन तज्ञानमित्यादौतुभवत्येवलृतोःस्तोःस्तुःइतिसूत्र
चे नचतस्मिन्निति निर्दिष्टे इति परिभाषाप्रस्थानेयथासंख्यंज्ञा इत्यादिनसिद्धेत् शादितिलिंगेन
तस्याइहाप्रवृत्त्यानाभ्युपगमात् ष्टुना इहापिकार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्येनतोष्योतिज्ञापकात्
ष्टोष्टुइत्यत्राचिन्त्यं ईड्डेईड्डेइत्यादौनपदान्तादितिज्ञापकाच्चदोषः सर्पिष्टमामिति ऋत्वात्ताद्वाविति
षष्ठ्यां प्रत्ययेभाषायामिति यत्नभाषामयादि नित्यमितिपाठितंयच्चहलन्तमकारोषसंघट्टा
मित्युदाहृतंयच्चयरोनुनासिकइतिवानुनासिकइतिनत्रव्याख्यानंतत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यं १
यवादिगणइति यचिमं तसौमत्वर्थेइतिसंहितयापाठेनसाविनितात्सर्वेदकारेप्राप्तिष्पभत्वे
नापितत्समाधातुंशक्यं इतिकेचित् तन्न सम्मानित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात् उदस्थ्या ग्रन्थुत्वा
दस्ययत्नयोत्यत्रसमस्तमपिसवर्णग्रहणमिहविशिष्ट्यसंबध्यते एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्या
शयेनाह सर्वसवर्णाःस्यादित्यादिगृह्णोपस्येत्यादि एतेनसस्यतकारइतिप्राचांग्रन्थाः प्रत्युक्ताः य

म॰
१

दपीह चयोर्द्वितीयाः शरीत्यस्योपन्यसनं तदनिरभसात् तच्छिवरश्नियतप्राचानत् शिवइत्यत्र जशत्वेकृते
(व्रिवेत्युक्तं तन्न तदोदांतत्वेन जशत्वोपन्यासवैयर्थ्यात् यत्तु तत्यौत्रेणोक्तं तदोवावसाने इतिचर्त्वे कृतेप
श्चाच्छिवइत्यनेन संबंधे फलां जशेति इति जशत्वेवरिचेतिचर्त्वोमिति तदनिस्थवीयः जशत्वं भतिअवसानेच
र्त्वस्यापवादत्वात् जशत्वे शिवशब्दानपेक्षणाद्भाविन्यवसानभंगेवावसानइत्यस्यपूर्वमप्रवृत्तेस्तु प्रवृत्त(
स्यवानिवृत्तिसंभवात् तदुक्तं अकृतव्यूहाः पाणिनीयाइति कृतमपि शास्त्रं निवर्तयंतीति च अन्यथाहवि
रयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्याप्रवृत्तो विसर्गः केनवार्यताम् अथतनोतीतितदिति क्विबंतं सूषेपवमपिज
शत्वेनदकारोस्तु चर्त्वेकृतेचत्वमिति तन्न न्यायेचुत्वे प्रतिचर्त्वस्यासिद्धत्वात् यत्तु तमुते इत्यत्र नेतियो
गविभज्यप्रसिद्धत्वमिहनेत्याहुः तदपिन असिद्धत्वपिद्वपासिद्धोनिर्बाधायांयोगविभागस्यागतिकगति
भूतस्येहाश्रयणेप्रमाणाभावात् आक्रंस्यतइति प्राङुङ्क्रमनेइतितद्रु स्वक्रमोरितिनेट् समसंबंधोवि
धिरिति समकर्मकंविधानमिति तन्नोक्तं अनुवाद्ययोरपियथासंख्यस्येष्टत्वात् सदृलाकृतत्ती विकृह
कृञ्ज ग्रहइत्यत्र घयाङ्कोः जकाड्कोः पूर्वांतत्वात् प्राङ्क्तायइत्यत्र मान्यदाघोरिति षत्वेन स्वगण
इत्यत्र॰
इ मायेन पदांनाद्योरितिषुत्वेन प्रष्ठकरेतोर्थोविशेषसीदतीति प्रष्ठकरमत् तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः
वाह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वाडुभयपदवृद्धिः ङ्गःसिधुट् उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयान्
परत्वादित्यभिप्रेत्याह समेति सौतिसप्तमीनिर्देशात्तु लाघवार्थः पदइत्येतदितिषदस्वात्वेनतकारः १

शौ॰
एष
१५

यज्ञाङः चयोर्द्वितीयाइतिपदेतस्यथइतिनन्वचर्त्वस्यासिद्धत्वात् अतएवपुङ्भावेघङ् संतइत्यत्रदस्यडो
नटकारनकारविसर्गाणांद्वित्वविकल्पात्षोडशशाएषशाइतिसकारद्वित्वेद्वात्रिंशत् नचतत्र चर्त्वस्या
सिद्धत्वंशक्यंपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइत्युक्तेः नचशरोचीतिनिषेधःशंक्यः तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वा
त् अतएवशरःखयइतिवार्तिकस्यवत्सरः अप्सराइत्युदाहरणंभाष्येदृत्तंषढः परादित्वेनपदांतादि
तिष्टुत्वनिषेधार्थं अतएववक्ष्यमाणस्तुगिहैवनकृतः यज्ञाङः एवमपियांक्रियालाघवार्थंनङेवकर्त
व्यश्चितइतिनन्वचयोर्द्वितीयाइतित् पदे थकारापत्तेःष्टुत्वे पादासिद्धंवाच्यं अटनीत्यइष्टोननिइह
धढ्न शिनक्क शांतिसमपरीपूर्वत्रकृतार्थोयानइति पंचम्याःषष्ठीकल्पयतीत्याह नसेति नञ्प
कृतोथडेवाललकिंतत्कामेवंशाद्यौद्दोत्यस्याहपदांताच्छयः परस्यशास्युच्चइत्यर्थश्रकारोस्थितः एवंच
धढः परादित्वात्सज्ञ् शांभरित्यत्रच्छोनस्यात् विपूर्वाद्वपेर्णमादिकोघाञ्प्रत्ययेमधष्टोन्त्यभित्तो विर
पशामित्यादौयथाअतःपूर्वोनस्तुक्कृतः नन्वेवंऊर्वेन् च् शोनेइत्यत्रपदांतस्येतिणत्वनिषेधोनस्यादि
त्विचेन्न कार्यकालपदेबहिरंगत्वेनतत्कोसिद्धत्वात् यथोद्देशपदेतस्तोःश्चुनेतियोगोविभज्यतेनेति
वर्ततेणइति चस्तोःश्चुनायोगेणत्वंनस्यात् नकारार्थमिदंसकारग्रहणंवर्गग्रहणंचोत्तरार्थंततःष्टुः
रिति पूर्वमनुवर्ततएवंनष्टोनिमत्रेऊर्वेत्सीदत्यत्रपदांतस्येतिणत्वप्रतिषेधोधढःपरादित्वप्रयोजन
मितिप्राचांयन्योपियथोद्देशपदेबोध्यः यत्तुवदंतिद्वंद्वप्रयोजनंबहिरंगपरिभाषयागतार्थत्वात्समुक्तं

न्र्

सं॰ १५

मितिनन्वादिकंत्रिपादीस्थेंतरंगोपरिभाषेयम् नप्रवर्त्ततेइति सुपुपास्यइत्युदाहरणोक्त्योक्तासहविरुद्धत्वं
चेन्यास्तांतावत् संज्ञुर्नुम्भुरिति रुंहस्तुत्वतकोरसिद्धतामाश्रित्य नतुवीतिरुत्वेनाशंक्यं त्वस्यासिद्ध
त्वात् ङमोह्रस्वात् ङमुप्रत्याहारःसंज्ञायांचकृतंटिश्चेसामर्थ्यात्संज्ञिभिःसंबध्यतेतेनयथासंख्यंङुट्
णुट् नुटः प्रवर्त्ततेनित्यग्रहणंविस्पष्टार्थं हेमपरइति मयउञोवोवाइतिचविकल्पद्वयस्यमध्येपाठादेवा
नित्यत्वलाभात् सुगणीशाइतिणपलोपेनस्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात् ङमुटः पदादित्वं कुर्वन्नासे
इत्यत्रणत्वप्रतिषेधार्थंअतएवङमोह्रस्वादचिङमुण्नित्यमितिनाह्युत्विपरंणत्वंप्रतिपूर्वस्याङ्मुटस्यासिद्धतयाणत्वा
पत्तेरितिप्राचः यत्त्वाङः बहिरंगपरिभाषया [illegible] गतार्थत्वादुभयमप्यसंगतमितितदपिपादिकंराद्ध
इत्यत्रैवयथोद्देशेत्रैपादिकेंतरंगपरिभाषाविरहस्यउक्तत्वेनप्राचांग्रन्थस्यसौष्ठवात् कथमन्यथाद्वि
त्रियमितिस्वयमेवोक्तमितिदिक् ननुपरमदंडिनाविद्यादावेनवर्णविभक्त्यापदत्वान्नुस्यादितिचेन्न
उत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् अतएवपरमवाचौ परमगोदुहौपरमलि
हाविव्यादौकुत्वत्वघत्वादीनि नयद्यप्याचाउत्तिचपदेइत्यत्रः पदेइत्यनुवर्त्यअजादेःपदस्येतिव्याख्या
नात् ङमुणनेसुक्तं तदनेनप्रत्युक्तं इहैवनलोपंवारयितुंउक्तरीतेरेवतेनाप्यनसर्ह्यत्वात् समः सुटि
यद्यपिमोनुस्वारेणसिद्धं तथाप्यनुनासिकत्वविसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदं अत्रानुनासिकः अयमधिका
रोविधिर्वेतिद्वैतं आद्येत्रग्रहणमनर्थकंअधिकारादेवसप्रकरणलाभात् नद्वाहृत्त्वधिकारपक्षेपरस्मा

गो॰ १५

5

त्कार्यिणोविशेषद्योतनार्थः परस्यनित्यंणत्वंसर्वस्मत्रवानुनासिकइतिविधिपक्षेव्यर्थः वाग्रहणंस्पष्टा
र्थं अनुनासिकात्परइति ज्ञापकादेवसिद्धेःनहिविकल्पंविनानुनासिकाभावपक्षइति संभवतीद
मेवध्वनयितुंहृद्गतेनवेति शङ्को नोक्तो अनुनासिकात् ल्यब्लोपेपंचमीत्याह अनुनासिकंविहायेति प
वेचसंसर्गवाह्निप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वादवसायेनुनानीयतामित्यत्रैवसम्भावितानुनासिक
त्वगुणकपर्योपस्थितत्वात् आकांक्षितत्वाच्चावधित्वेनसंबध्यतइत्यभिप्रेत्याह रोःसर्वस्मादितिअनु
स्वारागमइति आगमत्वंच परशब्देनैवलभ्यतेपूर्वैतताभ्यामैजित्यत्र सर्वशब्देनैचोर्यथा आगमत्वंल
भ्यते नयेतिभावः विसर्जनीयस्यावरीति पतञ्जमातृकास्तत न्यायेनखरवसानयोरितिसूत्रादनुव
र्तते नन्वनुस्वारस्यान त्वतः परस्यद्वित्वंनस्यादेवेत्याशंक्याह अनुस्वारविसर्गइत्यादिप्रकारोप
रीत्याद्वित्विकारोपरिपठ्यतेतर्हिपयःसुपयःस्वित्यादाविणःपरस्यषत्वंस्यादितिभावः अत्राद्वितीति
नचैवंहरिः कर्ताहरिंस्मरेदित्यादौयणादिप्रसंगःत्रिपादीस्थत्वेनविसर्गादीनामसिद्धत्वात् अनुस्वार
स्यापिद्वित्वेइति अपिशब्दात्ककारस्य वचनांतरेणेति अचोरहाभ्यामितिकृतेपियणोमयइतिभवत्ये
वेतिभावः नुमःस्वयीति नुंसःसंयोगांतलोपेकृतेवशिष्टभागस्येदमत्रकरणं पर्यंतामादिति इदुद
पधस्येतिषत्वविधायकेसूत्रेइतिभावः अप्रत्ययस्ययोविसर्गइतिवैयधिकरण्येनव्याचक्षाणानांप्राचां
मतेनेदंवक्ष्यमाणरीत्यासामानाधिकरण्येनान्वयेतुषत्वप्राप्ताविनिबोध्यं ख्वाजादेषोइति आदेशोस्मा

चुत्व

म० व० १६

पदेशोवृषादिः असिद्धप्रकरणे [illegible]त्वानेन रोवृषाजः शस्यषत्वं विकल्प्यते तेन सप्राप्तेन निर्दृतं सो प्राप्तेन तत्र
भवः सोप्राप्तीयः यत्वस्यासिद्धत्वात् दुन्वयोपधात् हुजितिवुज्जे त्यादिप्रयोजनान्याकरैस्थितानि एवं च यत्वस्या
सिद्धतयाप्यरत्वाभावात् मः स्वयीनि कत्वं नेत्यर्थः पुंख्यानमिति चादिङोल्लङ्घ्यास्ता देशः तत्वादेशाद्द
दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्त्तिकादिति चेत् सत्यं बहुलं तणपि वैधकगात्रविचरणाजिराय
र्थमितिवार्त्तिके बहुलग्रहणात् समाधेयं तथाच वृषादित्वप्रयोजनगणेने वार्त्तिकं कृविधिः पुंख्यानमिति
णत्वेपर्याख्यानमिति निष्ठानत्वमाख्यातइति शकारेणाव्यवधानात् कृत्यचइतिणत्वेन तथाप्याख्या
नइत्यत्र संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः इतिनत्वेन यत्वस्यासिद्धत्वात् याणव्यावहात् एवं च नख्यात्येति
हत्वेख्याग्रहणं न कर्त्त[illegible]मिति भावः न च ख्याप्रथने इत्येतदर्थं तदितिवाच्यं तस्यसर्वधातुकमात्रविषय
त्वात् अत्र च सस्यानत्वेन मः ख्यात्रेइत्यनेन वार्त्तिकं प्रमाणं सस्यानइति जिह्वामूलीयस्याप्यसंज्ञासद्द
तशर्परे विसर्जनीयइत्यस्यप्रवृत्तेरित्यर्थः यदित्वत्वने त्रोपिधातुरार्धधातुके इष्येत तर्हि जिह्वामूलीयस्यद
वीरतयेदं वार्त्तिकमसंगतं स्यात् यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं व्याख्यातारपि वृषादिर्यत्वविधिरप्युभयसा
धारणइति तच्चिन्त्यं भाष्येचाविङः एवोपक्रमात् सार्वधातुकेपि वृषादिप्रयोगापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः माधवेना
र्धधातुकेएवायं वृषादिरित्युक्तत्वात् सार्वधातुकेन अभिधानमेव शरणीकर्तव्यमिति गौरवग्रस्तत्वाच्च
त्यासतांतावत् स्यादेतत् बहवः पुमांसोस्मिन्कुले बहुपुंख्यानीत्यत्र कत्वं स्यात् उरः प्रभृतिषु [illegible] पुंशब्द

मं० १६

16

नी

स्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेह कप्‌ सार्वधातुके चाप्रोनेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेन्न इष्टापत्तेः संहिता
या अविवक्षायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव यत्तु प्राचा प्रत्याहारेणेति कोचिदिति उक्तं तन्न यदागमो नादेशो इ
त्यर्थं तर्हि कोचिदित्युचितं स्वतन्त्रेधातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेपि निषेधः स्यात्‌ नच इष्टापत्तिः नि
र्मूलत्वात्‌ चाक्रि त्रायस्वेति यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपदमयुक्तं त्रायतेर्ङित्वात्‌ त्रायतेइति
त्राः स त्रुवाचेरित्यर्थे कर्तरि क्विबन्ता दाचारे क्विपि वा बोध्यं प्रशानिति प्रशाम्यतेः क्विपि अनुना
सिकस्य क्वौ झलि दीर्घः मो नो धातोरिति नः तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न नृन्पे पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः

२१

नेनन्नूः पुनाती नॉसिद्धं उभयथर्क्ष्वित्यत्र उभयथेत्यत्रत्युक्तेर्विकल्पः फलितइत्याशयेनाह रुस्याद्दे
ति ऋग्वोः स्वत्रेपि परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य त्वभावात्‌ खर्परे शरीति विसर्गलोपे जिह्वामूलीय
स्याभावात्‌ वा शरीति विसर्ग एव वा आदेशयोः कुप्वोरुच्चारणार्थौ चाद्विसर्ग इति यत्तु प्राचा चाद्विकल्प
इत्युक्तं तन्न कुप्वाभ्यां युक्तो विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात्‌ कानाम्रेडिते कांस्कानिति वाच्ये आम्रेडित ग्रह

मा

णाय त्राद्विरुक्ति तत्रैव यथा स्यात्‌ इह मा भूत्‌ कान्कान्पश्यसीति अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयस्तु क्षेपका
न्‌ कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः कस्कादिषु च अत्र प्राचा पाशु विसर्जनीयस्य ≍कुप्वोः ≍पौ नेत्युक्तं न सोऽत्रार्थः कुप्व
योरभावितत्वात्‌ नमस्त्वाप्रकृतत्वात्‌ किं त्वार्थिकार्यं कथनं नादिति ध्वनयन्नाह कुप्वयोरिति कौत
स्कुत इति ऋतः ऊत आगत इत्यर्थे अव्ययाद्व्याविति प्रायेणाणपाठसामर्थ्यात्‌ आर सर्पिष्कुण्डिकेति नि

म॰ ३॰ १२

त्वं समासकृत्येव सिद्धे ह्रस्वपाठस्य प्रयोजनं सेनान्हेति यदि हि ह्रस्वस्तत्क स्यात्तर्हि ह्रस्वस्य चेञ्चेसति चद्वयं स्या
त् सन्निपातपरिभाषया चञ्चास्त्वप्रवृत्तेश्च चकारोपरि ह्रस्वकारः स्रूयते निभावः इति हल्संधिः शर्परे सत्वा
देरयमपवादः यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेपि ञ्पयोः कॄंन्पौ स्यातां वासः क्षौमं
द्भिः स्यातामिति विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह नत्वन्यादिनित देवस्फुटयतिड्
हेति सोपदादौ अपदाद्योरिति ह्रस्वेत्यनयनैकवचनं यदि तु एवं विशेष्यते अपदादौ एवेति तदा य
थाक्कृते साधकं किं तत्त्वे एवेति मंड्कस्तुत्यानुवर्त्यमिति क्लेशः न चात्र ह्रस्वे रुत्वत्राप्यावश्यकता एवं विना
विसर्गस्य उर्लभत्वेन नदज्ञस्त्रे निष्फलत्वात् पाशकल्पककाम्येष्विति ह्रस्वैः संभवप्रदर्शनमेतत् न
तु परिगणनं ग्रन्थस्यासम्भवात् प्रातःकल्पमिति अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह ह्रस्व
विषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत् गीःकाम्यतीति इहइणः षइति षत्वेन तत्रा
पि कस्येति एवेत्यस्यानुवृत्तेः यदि तु नैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्र प्रतिषेधेपि सर्वेण सत्वे स्यात् इणः षः
सर्वस्यापवादः इदेह त्वंस इति च ह्रस्वयमप्यत्रत्रानुवर्तते तेन यथासम्भवं इणः परस्य षः ग्रन्थस्य सइतिवि
वेकः पुरः प्रष्टव्याइति पॄ पालन पूरणयोः भ्राजभासेत्यादिना क्विप् तदन्ताज्जस् जसंततां स्फुटीक
र्तुं एः उणाविस्त्रपन्यस्तं इहउपधस्य इडतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधि
करण्येन संबंधः अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्यय यो यो विसर्ग इति संबध्यते संभवति समानाधिकरण्ये वैयधिकर

न६

एवैवैयधिकरण्यस्यान्यायत्वात् नचविसर्गस्यप्रत्ययत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यं अग्निःकरोतीत्यादौष्यानि
वृद्भावेनतत्प्रसिद्धेःनचातिदेशप्रतिविपायाअसिद्धत्वशंकयम् अप्रत्ययस्येति निषेधेनैवसिद्धत्वज्ञापना
त् अतएवाग्निरित्यादौरोर्विसर्गः सिध्यति अन्यथापदांतत्वात्तस्मात् विसर्गविधिस्तुपुनरित्यादौचारितार्थः
ज्ञापकंचविशेषापेक्षंतेनाचःपरस्मिन्नितिविपायांनप्रवर्तते एवंचपूर्वत्रासिद्धेनष्यानिवादिनासिद्धांतउ
क्तयाशिमूलकोनत्वकाचनिकाइतिप्रपंचितंशब्दकौस्तुभेस्माभिःनन्वेवंमातुःकार्यमित्यादौषत्वंस्यादि
तिचेन्नकस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रशब्दस्यपाठेनुसिद्धेःसोरतउकारान्तस्यषत्वंनेतिज्ञापनात् एवंचाप्रत्ययस्ये
त्यनदापिव्यधिकरणमेवेतिहरदत्तेनोक्तंनातीवादरणीयम् मातुरिति अत्रहि ऋतउदित्येकादेशशास्त्रं
विसर्गंप्रतिपरंपरयाप्रयोजकम् आकारेतुएकादेशशास्त्रनिमित्तादिति प्रचुरः पाठःतत्रैकादेशशास्त्र
स्त्रनिमित्तंयस्योकारस्यतस्मादित्यर्थः मुजःकामेति इहजपोःकुत्वाविति प्रवर्ततेइतिज्ञो मुजस्कामेतिवा
चिस्स्कारःपठ्यतेतत्त्वामादिकामिनिहरदत्तःद्व हिस्वरितिति इहद्विविभ्यां सजंताभ्यांसाहचर्याच्चुतः
शब्दोपिसजंतएवगृह्यतेकृत्वोर्थग्रहणंतुज्ञापकंसाहचर्यंनसर्वत्रव्यवस्थापकमितितेनदीधीवेवीटा
मित्यत्रधातुसाहचर्येप्यागमस्येटोग्रहणंउभयत्रविभाषाचेत्यंचतुरित्यस्यढ्ढउपधस्येतिप्राप्तेइनतरयोरप्रा
प्तेनचतयोरपीडसोःसामर्थ्यंइत्यनेनासिद्धिःशंक्यासःप्रत्ययस्यअर्थवतश्चतत्रग्रहणात् चतुष्कपाल ः
इतिढडउपधस्येतिनित्यंषः व्यपेक्षाविरहेपीति निष्टतसर्पिष्कुंडिकामानयेत्यादावित्यर्थः व्यपेक्षायामि

इदंसर्पिःकुंडिकायाइत्यत्रेत्यर्थः यत्तु पारायणिका आहुः कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकादीनां पाठउत्तरपदस्थ
स्यापिषत्वार्थइति तन्न ज्ञाप्यविशेषादुपेक्ष्यं अयः शब्देनेति तन्नत्वयसो विकारः ज्ञानपदेनिर्दोषप्रसंगात् अयस्क
र्णीति अयइव कर्णौ यस्या नासिकोदरौष्ठेत्यादिना ङीप् अधः शिरसी पदयोरिति सूत्रेतत्षष्ठ्याः स्थाने प्र
थमाबोध्या अदस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः शिरःपदस्येमिति षष्ठीसमासइति विसर्गसं
धिः समसज्जुषोरुः पदस्येत्यनुवृत्ते समसज्जूभ्यां विशेष्यते विशेषणेनतदंतविधिः नचसज्जुः शब्दग्रहणेन गृ
ह्यतांनाप्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नास्तीति निषेधः शंक्यः तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् तेनसज्जुष्
शब्दान्तंचयत्पदंतस्य रुः स्यात् सचालोन्त्यस्य पूर्वोस्थितेफलितमाह पदान्तस्येति सज्जुष् शब्दस्येति तदं
तस्य पदस्येत्यर्थः तेन सज्जुषइत्यादौ नातिप्रसंगः नचसज्जूरित्यत्र [illegible] व्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदि
केनेति निषेधादिति वाच्यं येनविधिरिति सूत्रेभाष्यकौस्तुभे तस्य प्रत्याख्यातत्वात् व्यपदेशिवद्भावोप्रातिप
दिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामु
क्तत्वाच्च एवंचपरम सज्जूभ्यामित्यादावपि निर्बाधम् पदांस्थितेइह सज्जुष शब्दे तदंतविधिर्नेति प्राचामु
क्तिरपास्ता इत्यवधेयं भोभगोअघो संधिः सौत्र इति भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्यचदृर्वद्भसंसौत्रत्वा
न्नेत्यर्थः यदितु भोस् भगोस् अघोस् इति सान्तनिपातेन वानुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणां सलोपस्य यः स्यादस्य
र्वस्य रोरुक्तेति व्याख्यायते तर्हि संधिर्न्याय्य एव यत्नं चैनन्त अन्यथा विभोरिदं सप्रभागोयस्य सप्रभगुस्त

एवं रुत्वोरिदं इत्यत्रापि यत्वापत्तेः भवति हि यत्वं भोशब्दादि सर्वोऽहः न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्र
हणं विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीना
मपि लाक्षणिकत्वाविशेषात् अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यं हविशिष्टानामेवार्थवत्त्वात् तत्र एकारस्या
नुबंधत्वाद्धेकमात्रे विसर्गस्य स्थानित्वं तथा चानल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशंक्याह तस्ययाम
ति यथा अग्रहीदित्यत्र ग्रहोऽलिटि दीर्घं स्थानिवद्भावेने[illegible] दिटईटीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वा
यत्वं प्रवर्तत इति भावः तथा च स्थानिवत्त्वे भाष्यं विशिष्टं ग्रेणोनल्माश्रयते इत्थं नामेति इतोपि हेतो
र्लिंगेत्यादि परिगणनमस्मुद्रमित्यवधेयं निपाता इति भो भगो इति सूत्रे निर्दिष्टाः स्वादेराकृतिगणत्वा
त्तत्रबोध्याः तथा च विभाषाभवद्भगवदित्यादि वार्तिकं नाश्रयणीयं अन्यथा पुंलिंगैकवचनमात्रे भो
हरे इत्यादि प्रसिद्धावपि भो हरिहरौ भो विद्वद्वृन्द भो गंगे इत्यादि न सिद्ध्येत् इति भावः एतच्च वृत्तिकारहरद
त्तादीनां मतेनोक्तम् भाष्यस्वरसस्त्वना विभाषेत्यादि वार्तिकमारभ्यमेव किंतु निपातोपि [illegible] भोःशब्दोऽस्ति
तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः एतेन तं चैनत् हे भवन्निति वक्तं हे भो इति प्रयोगस्यापीष्ट
त्वात् तस्य च वार्तिकारंभ एव सिद्धेः स्युः प्याट् प्याड् अंग हे है भोः इत्यमरोक्तानां संबोधनार्थानां निपाता
नां सह प्रयोगायोगात् किंच अत्र भवान्हरिः तत्रभवान् ततो भवानिति वक्तं तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिकेन
त्येव सिद्ध्यति इतराभ्योपि दृश्यंते इति सर्वविभक्त्यंतेनात् तत्र भोर्भवदादियोगप्रवेशत्वात् किंचामंत्रितत्वे

२४

हा ४

म० १० ११

स्त्र

पदान्यस्याष्टमिकोनिघातः आमंत्रितेसर्वमित्य विद्यमानवद्भावः आमपक्वोनरामितिविधिःवाक्यादेरामंत्रित
स्येतिद्विर्भावः स्त्वामंत्रितेइतिपरांगवद्भावस्येत्यादिसर्वमिथ्यातिनत्वन्यथेतिदिक् भगोअघोनिपातावपिय स्ति
दिप्रामाणिकोनर्हिस्तानाम आमंत्रितकार्यसिद्धिर्वार्तिकायत्नैवेतिसुधीभिराकलनीयम् यत्नुवदंतिस
कारांतानेवैतान्निपातानास्थायहल्वोत्वेभाष्येप्रत्याख्यानेइतितदतिरभसात् स्यादेतत् निपा नामभ्यु ता
पगमेयत्वविधौनेपवस्स्येवत् प्रतिपदोक्तत्वात् नत्वसंबुद्धः लाक्षणिकत्वादितिचेन्नैवंस्वरितेनाधिकार ध्य
इत्यत्राधिकःकारोधिकारइतिव्याख्यानमाश्रित्यलक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् भु
वस्महाव्याहृतिरिहत्रे महाव्याहृतिग्रहणंलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमि
तिहरदत्ताद्युक्तेस्तुनचैवमपिप्रभोरित्यादावनित्याभिः परस्परसाहचर्येणनिपातानांवार्तिकोक्ता
नांचग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात् व्योर्लघुः लघुप्रयत्नतरोलघूच्चारणतरः सचोनरतस्याइस्यवः
यस्य यः इत्याह वयाविति ओतोगार्ग्यस्य ओकारादिति यत्वोकारांतादंगादितिप्राचांव्याख्यानंतन्न अं
गस्या प्रकृतत्वात् असंभवाच्चनह्युदाहरणेष्वोकारांतमंगमस्ति हलिसर्वेषां यकारस्येति वकारस्त
नानुवर्तते भोभगोअघोपूर्वस्यासंभवात् अपूर्वस्त्वयद्यपिसंभवति वृक्षव् करोति इतितथापि न
वलोपप्रसंगः अपीत्यनुवर्त्य अश्हलोविशेषणात् वृक्षव् दसतीत्यादित्वेनाभिधानात् असाधुत्वा
त्: गव्यमि त्यत्रअपदांतत्वेनाक्तिग्यातिविध्यत्रवकारप्रश्लेषान्नलोपस्त्वकंनतुदेवानैस्यादित्यादौलोपोर

म

ओं० ११

19

ओरित्येव सिद्धमेवं तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् ऊढवायांती यत्र बलयत्वाभावाच्च ग्रहोरत्व इति णत्वाकाङ्क्षा
ह्राः पुंसीति पुंस्त्वे ग्रहरादीनामित्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारवेनेनस्वर्चद्वारयितः मन्यमुष्मः विप्रःका
विःकाक्षेनात्वर्चनाइत्यादि ग्राह्यं लूढोहूढ इति उदित्त्वेनवेड्कत्वाघस्यविभाषेतिनिष्ठायां नेट् ढत्व
धत्वष्टुत्वढलोपाः यत्तु प्राचा प्रसङ्गादाह लूढ इति तन्न तत्र ढलोपस्यैवाभावात् तथाहि हढः स्थूल
बलयोरिति सूत्रेण हंहे नकार हकारयोर्लोपः लकारस्य ढत्वं च निपात्यते नत्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्य
प्रवृत्तिः दादेर्धातोर्घ इति घत्वेन बाधात् न चैवं भावो ढत्वं च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्ये
वेति वाच्यं तथा सति परिवृढ्योत्यत्रापि लक्षणं पूर्वादिति णत्वयादेशो न स्यात् पारिवृढीकन्याइत्य
त्रचा [illegible] जोरिति निष्ठ्युङ् स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गत्त्वपोन्नमत्वादिति भाष्ये स्थितम् यत्तु प्राचा व्याख्या
तं हंहे वेदं निपातनं हहवृद्धाविति प्रकृत्यन्तरं तस्यानिष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिड्भावे वा
हेत्यत्र वेति योगविभागात् वेत्वाभावे ढलोपे च प्रसङ्गादाह वर्णमिदं द्रष्टव्यमिति तत्र उभयोरपि निपा
तनाभ्युपगमात् तदाह वामनः अथ हंहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति यु
क्तं चैतत् तथाहि अस्मात् णत्वयादेशो न स्यात् ष्युङ् च स्यात् उत्वमेवेति सिद्धासिद्धयोस्तुल्यबल
त्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्या प्रवृत्तौ निष्ठान्तिपतत्वाद्धत्वमेव भवतीत्यर्थः तदुक्तं पूर्वत्रासिद्धे नास्ति
विप्रतिषेधोभावाद्धत्वस्येति पतेनाविभक्तिकार्यं प्राक् पश्चाद्धत्वमन्वेइत्यादि व्याख्यातं सूत्रे सूत्र इति एष

म०
र०
२०

पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह एतत्तदोरर्थः स्यादिति एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायीयः स्यत्तस्येत्यर्थः एतत्तदोर्वि
हितइतिव्याख्यानेन परमसददाति परमैषददातीत्यादौ न स्यात् अर्थग्राहकसंबंधाश्रयणे लिंगत्वनञ्समा
सइतिबोध्यं अकोः किमिति साकाङ्क्षयोः शाहृतत्वादप्रसंगइतिप्रश्नः एषकइति अकोरिति प्रतिषेध
एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतेइतिपरिभाषां ज्ञापयतीतिभावः बहुलग्रहणेति अतएवलोपंवि
नापादस्पूरणेपिक्वचिद्भवति सास्माअरंतमः असौइतिच्छेदः इतित्वादिसंधिः अर्थवद्धातोः प्रत्ययप्र
त्ययांतं चेतिसूत्रे तं आदिनाउभयंविवादितामितिभावः तथाहिप्रत्ययस्यैवपर्युदासेकृत्तद्धितेतिसूत्रेणत
द्धितांतस्यसंज्ञाविधानंव्यर्थंस्यात् नचतत्रापितदंतेन ग्राह्यमितिवाच्यं अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदंत
ग्रहणात् प्रशंसायांहिमतम् एकार्थीभावेनलौकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वंचप्रशंसाहूलेन वार्थवदित्यस्य
पूर्वसूत्रेचरितार्थता धातुप्रत्ययपर्युदासेनैवतल्लाभात् तस्मात्प्रत्ययांतं चवर्जयित्वेत्युचितमेवयदितु
प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हिसात्पदाद्योरितिसूत्रे सातिग्रहणंव्यर्थंस्यात् अर्थवदितिकिं धनंवनमित्या
दौ प्रतिवर्णंसंज्ञामाभूत् तस्योच सत्योस्त्वादयः स्युः नत्रसंख्याकर्मादेरभावान्नभविष्यतीतिचेन्न एकव
चनमुत्सर्गतः करिष्यतइतिसिद्धांतात् ङ्यप्ङ्यादिभ्यइव सोर्दुर्वारत्वात् नचार्थवद्ग्रहणपरिभाषयाना
र्थकेनस्यादिति वाच्यं तस्याविशिष्टरूपोपादानाविषयत्वात् अथातुरित्यादि पर्युदासबलेनयद्यप्या
र्थवत्त्वंलभ्यते तथाप्युत्तरार्थंतदित्युक्तं एतच्चहन्तमित्युक्तं नमितिसूत्रेभाष्येध्वनितं यच्चाङः पर्युदासोना

गं०
२०
20

र्थवत्त्वं गमयति अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् अधीते याचक इति अधिपूर्वस्येङः प्रयोगाद्धि
शिष्टप्रवार्थवान् तत्र केवलः इङ् अध्ययने इत्याद्यर्थनिर्देशात्समुदाये समुदायार्थारोपात् एवं कृत्स्नप्य
नर्थकः यावत्साहाय्यादपि तदर्थप्रतीतेः शेषयेत्सु विभक्तावप्रथमायाम् अकर्तरि च कारके इति विभक्ति
कारकग्रहणाभ्यां नञ्विवक्षा न्यायस्यानित्यत्वकल्पना चेति अत्रेदं वक्तव्यं धातुरनर्थक इति तावत्
द्व्याहतं क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात् आरोपितं तदिति चेत् सत्यं नावत्तैवेष्टसिद्धेः प्रकृतिप्र
त्ययविभागस्तत्तदर्थविभागश्च सर्वः काल्पनिक एव परमार्थेन स्फोटस्यैवार्थवानिति सिद्धान्तात् उक्तं च
हरिणा उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति
कथमन्यथा इङः द्विवचनमाडादयश्च स्युः तथा च प्रत्याहाराह्निके अर्थवन्तो वर्णा इति पक्षे अधी
ते इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तं एवं कृत्प्रत्यययोरप्यर्थवत्त्वेन स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थ
वत्त्वात् कल्पनामात्रमिदमिति चेत् उक्तोत्तरत्वात् नैषा कल्पना शास्त्रकृत्सम्मतेति चेन्न द्वितीयतृती
यचतुर्थतुर्याणीति सूत्रे पूरणतयार्थे प्रत्ययस्य पूरणान्तताया भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् प्रत्यय इति म
हासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि सम्मतमेवेदं यदप्यो [illegible] ष्ठ्येत्यादि तदपि न अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्ये
ष्टसिद्धेः इष्टस्थले प्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वेऽप्येव
ङ्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवाच्च उत्तरस्यापीह किंचिद्योऽनिति न्यायेनोहकरणस्य सफलत्वौचित्यात् ङो

घेयेऽस्त्यादौ विभक्तिकारकयोर्ग्रहणयोरेवेदं सति प्रत्याख्यानसम्भवाच्चेतिदिक्। अर्थवदिति किं ग्रहन् न
लोपो माभूत् न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यं प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः
नङिःसंबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् अप्रत्ययः किं हरिषु करो
षि अत्र षत्वमिसिपोर्माभूत् अप्रत्ययान्तः किं तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत् न चान्तवद्भावेन कांडे कुड्ये इत्या
दौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं स्यात् [illegible] स्यादिति वाच्यं कार्यकालपक्षे
ऽपि सिद्धेः यथोद्देशपक्षेऽपि विभक्त्येकदेशेनान्तवत्त्वात् सप्तम्यधिकरणे चेत्यादिनिर्देशात् ह्रस्वो नपुंसके इति
सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वोक्तार्थसामान्यापेक्षं [illegible] ज्ञापकमस्त्वयन्तवदिति प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः
प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मा
त्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चानर्थकत्वात् अन्यथा त्वइक इत्यादौ सिद्धे ज्ञापितं दूनत्वात् पदत्वं
स्यात् तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् सात्पदाद्योरिति निषेधात् अर्थवत्प्रत्ययाविति सिद्धे नि
त्य् द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् महासंज्ञाकरणं अन्वर्थरोधात् तथा चार्थवत्त्वोपपद्यते कोऽर्थवान्ः किं प्राति
पदिकं कः प्रत्यय इति डित्थादीन्यव्युत्पन्नानि इहोदाहरणम् अव्युत्पन्नपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति
प्राचः यत्तु व्युत्पन्नपक्षेऽपि निपातार्थमत्र करणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम् तच्चिन्त्यं तत्रापि प्रकृतिप्र
त्ययादिकल्पनासम्भवात् वस्तुतस्तु व्युत्पन्नपक्षेऽपि बहुपठवदित्याद्यर्थं सूत्रं न चैवं बहुच्पूर्वस्येत्येव सू

अनामिति वाच्यं मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदंतत्वेनातिप्रसंगात् न च समासग्रहणं नियमार्थमिति
तिलादः अर्थवत्सूत्रारंभं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् इति दिक् कृत्तद्धितसमासाश्च ॥
अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः नहि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृत्तो तद्धितानां वार्थोस्ति भू
तस्सर्वगतिलभ्यस्तत्र प्रमाणतः अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानं इत्यभिप्रेत्याह कृ
त्तद्धिताविति लिङ् फक्कत्यादौ अधातुरिति कर्तेत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदंते वि
धिरयं नियमार्थमिति न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थं मास्त्विति शंक्यं वाक्यस्याप्रत्ययान्त-
त्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् न च स्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमो निषिद्धः एवं
राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थं मास्त्विति चेन्मैवं अंतरंगस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या सूय
माणप्रवृत्त्यपि समासप्रवृत्तेः न च चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभ
क्तिलुक्यपि सत्त्वलभ्यत्वात् अतएव गोमान्प्रिय इत्यादौ नुमादेशो न लुकः प्रागन्तरंगप्रवृत्तौ तस्य देवन
त्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थं मास्त्विति चेन्न अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेस्तत्त्व
त्वात् कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेदिमं ग्राहकमानाद्देवेति सहाण असूर्यललाटयोरिति हि अ
सूर्यंपश्ये उपपदे खश् विधीयते उपोच्चारितं न पदं चोपपदं पदं च स्यामिद्धं तमिति नियमशरीरमाह १
यत्र संघातेत्यादि सर्वोभाग इत्युपलक्षणं उत्तरत्र प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यं अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा

१५८

२५

प्रत्ययोत्तरत्वं वर्तते

म०
भू०
२२

नस्यानुद्भिन्नग्रहणस्य गौणगवादौ कृतार्थत्वात् पूर्वभागः पदमिति किंच वृत्तिविशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञाय
द्यास्यात् तेन बहुपदवत्स्यत्र प्रथमजसोल्लौकिकवृत्तशब्देस्यपदे चित्रगुरेकृन्जोसित्युपोत्तमोदात्तत्वं सिध्य
ति यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावनापन्नसंघातविषयको नियमोस्तु न चाद्यपदेत्तमप्रकर्षवित्यादौ प्रकर्षवित्या
दे: संज्ञास्यादिति वाच्यं अर्थवत्त्वेनैव वारणात् प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति न तत्र पदार्थ मात्रेण
प्रकर्षवित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात् नियमफलमाह तेनेत्यादि नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य
संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्नैवं समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधा
त् एवं च महत्वद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते एव निष्फलत्वादिति नन्वेवं यत्तद्वदन्ति समा
सग्रहणेन नियमार्थं किं त्वविधर्थमेव अर्थवत्त्वं हि द्वितीयमत्त्वेह वृत्तिस्वाद्विधाशाङ्का: लक्षणा च न च समासे सा
स्तीति अत्रेदं वक्तव्यं सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिरस्तीति बाधितमेव मीमांसकमतेपि ल
क्षणास्त्येव यदाहुः सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति वाचितं इति अथ नैयायिकरीत्योच्यते तदापि न ब
हुपदवत्त्वाद्यसिद्धेः तद्धितग्रहणं ताद्दिष्टपरमिति चेन्न पचतकीत्यादौ अतिव्याप्तेः किंचैवं कृद्ग्रहणप
रिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिरीदृशी वेत्यास्तां तावत् चकारो नुक्तसमुच्चयार्थः तेनानि
पातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थम् येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदं अवयति अ
नुकरणे अत अनुकार्येणाभेदविवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं अस्तत्रायामिति यथाभे

शि०

गे०
२२

22

दविवद्भावार्थं तु संज्ञाप्रत्यादेव प्रबोधुगिति यथालिंगविशिष्टस्येति लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः
परिभाषायाः प्रयोजनं तु अयमत्र क्रमः अतः कृकमीति सत्वे नाडिकंसादिष्टत्तरपदेष्वविधीयते किंच
कुमारीमाचष्टे कुमारयति णाविष्टवद्भावे टिलोपः एवं यामिनयतीत्याहानिष्टत्वं आचारे क्विपि फ
लम् आभ्यां प्राग्निति तेन लोहनिका आर्यका च सिध्यति तथाहि स्वार्थिकत्वेनान्तरंगः प्रत्ययः लोहि-
तान्मणाविति कन् ङीपं बाधते ततः लोहितिके त्येव स्यादिष्यते तूभयं ङीप् ग्रहणसामर्थ्यात्तु भ्रा-
त्कनि द्वयं सिद्धं वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् आर्यशब्दात्तु नसामिवचनत्वस्य पत्वा प्रतियमा-
माणत्वेन स्वार्थिकोपि कन् आप्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वं न प्रवर्तते तेन उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति
इत्वविकल्पः सिध्यति स्यादेतत् एवं च सति बहुगोमत्कोति नासिध्येत् बहुगोमच्छब्दात् कपः प्राक् उगि-
लक्षणङीप्प्रसंगादिति चेन्नैवं अकृत एव समासे लौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवी भूय
समासांतः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात् स च विभक्तेः प्रत्ययादिष्य के -प्रत्ययादिति पदेऽलं तद्धितांतत्वा-
त्सुब्लुकि पुनः स्वापि च कृते समास इति सिद्धांतः तस्मादंतरंगादपि तद्धितान्माक आपोः प्रसंगार्थं आपग्र-
हणमिति स्थितं यत्त्वाहुः आब्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति तदनेन प्रत्युक्तं वस्तुतस्तु आपोर्थग्रहणं मास्तु एवं त्वा-
ड्डान्तात्वनिवृत्तिरिति निष्कर्षः स्यपः प्रागेव च आपो प्रवर्तने स्वार्थादि प्रत्ययकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारा-
दित्यवधेयं स्वाङः स्योरिति लोकारो वर्णग्रहणसावित्यत्र विशेषणार्थः अन्योन्यको हि अस्यकारसावित्यर्थः स्या

स॰
टी॰
२३

त् तथाचवाजसर्वत्रप्रयग्राहियाहइतिनासिध्येत् ङसेरिकारोऽकस्मदस्मद्भ्यांङसोशिन्यत्रग्रस्यग्रहणंमाभू
दिति यदित्वेकवचनस्यैवेत्यत्रैवस्यादित्यत्रबहुत्वेः पारिशेष्याद्भ्यसङसोऽत्रग्रहणंभविष्यतीत्युच्यते तर्हि
टाङसिङसामित्येतदर्थः जस्तु सोर्वेकारः शकारो जसः शी तस्माज्जसोनइत्यनयोः विषयविभागार्थः अ
न्यतरस्यनिरनुबंधकत्वमेवास्तु इतिचेन्न जसोजकाराभावे शेइत्यस्याव स्यात्ततस्तु प्रत्ययस्यवकारान्तता
पिसंभावेनप्रवेशप्रसः शकाराभावेऔटोडित्वे संभाव्येत अतोसन्देहार्थं तत्करणंविस्यात् औटष्टका
रः सुडितिप्रत्याहारार्थः टाटकारस्तु टाङसीतिविशेषणार्थः ङेप्रभृतीनांङकारोघेर्ङितीतिविशेषणा
र्थः सुपःपकारस्तुप्रत्याहारार्थः एवंच सर्वेषांसफलत्वेपि संज्ञार्थाइतिप्राचोयन्त्यो संगतएव सम्यक्
ज्ञानेसंज्ञातदर्थाविशेषणार्थाइतियावत् इतिभक्त्याव्याख्यानेपिक्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितं त्रिङसीणिच्यो
णिइतिसूत्रात्रीणिच्योणीतिपदंतान्येकवचनेत्यादिसूत्रेच संपूर्णमनुवर्तते इतिप्राचश्चेष्टःपक्षोणिच्यो
णिइत्यादिनापकशइतिपकैकमित्यर्थः संख्यैकवचनाच्चेतिवीप्सायांप्रयुज्यमानात् शस् यत्तुप्राचापके
कशइत्युक्तंतदयुक्तं शसैववीप्सायाउक्तत्वेनद्विर्वचनायोगात् येननाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादः शस्
इतिसिद्धान्तात् यच्चाहुः सर्वस्यद्वेइत्यत्रपकैकशोददातीतिभाष्यप्रयोगात् तान्येकेतिसूत्रेपकशइति
सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयंसाधितितत्र उदाहृतस्यभाष्यस्यान्यविषयत्वात् यत्रनाद्वितेनानुक्तावीप्साभवति
तत्रद्विर्वचनेइष्टपकमपिहितयथा पकैकशोददातीतिभाष्येउदाहृतंव्याख्यातंचकय्यटेन अल्पार्थेप्येक

रां॰
२३

शब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विवचने बहुत्वार्थाऽऽदिति शब्दस्य यद्यपि न चैवेर्थे प्रवृत्तेः संभवतीत्यालांताव
त् रामइति संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा करणाधिकरणयोः
सूत्राधिकारे चापवादेन हलश्चेति चकारमतेनास्मिन्निति व्युत्पादने तद्धितनिसूत्रेणेति विवेकः
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ एकविभक्तौ यानीति विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमि
त्तं एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरंगोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते यद्येतन्नाभ्येत तर्हि प्रत्येकं वि
भक्तिः स्यात् द्वंद्वश्च प्रवर्तेत आरब्धे त्वेकशेषे नैकस्यैव नविरहात् द्वंद्वस्याप्राप्तिरेव फलितं भव
तीति भावः सरूपाणामेवेति एतच्चोत्तरसूत्रस्यस्यैवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते तेन मातृशब्दयोः
जननीवाचिपरिच्छेतृवाचिनोः नैकशेषः मातृभ्यामित्यादौ साद्रूप्येऽपि औजसादिष्वेव द्रूप्यात् एकए
वेति एतच्च सह विवक्षायामेव प्रवर्तते इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषये इति यावत् यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मि
लितस्यैतरान्वयः स तथाभूतो विषयः इदं च इदं च इतो नेत्यतो लिंगाल्लभ्यते न्यायाच्च तथा हि यः शिष्यते
स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थितेः श्रूयमाणैकशब्दोऽपास्यते सर्वमविशेषादेकरूपेणैवान्वेतुमर्ह
ति यद्वा सर्वे सहान्वात् द्वंद्वइत्यनुवर्त्य द्वंद्वप्रसंगे सतीति व्याख्येयं स्यादेतत् द्वंद्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु मेवं
पन्थानौ पन्थानः इत्यादौ कृतसमासस्य समासान्तापत्तेः करौ करः इत्यादौ एकवद्भावापत्तेश्च सर्वे सर्वे
षामित्यादौ द्वंद्वे च विभाषा जसीत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक् यत्तु प्राचा रामरामश्च इति स्थिते इत्युक्तं एक

शि॰ ५

स॰ ३॰ २५

एवशिष्यते एकविभक्तावपरतस्तनिच न तेषां शक्तिसंभवः रामरामइत्यत्रावयवयोरिवसमुदायस्यापिप्रा-
तिपदिकसंज्ञास्तिमिलितेनार्थवत्वात् नचार्थवत्त्वेपिसमासग्रहणस्यनियमार्थत्वान्नैवमितिवाच्यं यत्र
समुदायेपूर्वोभागः पदंतद्विषयकोनियमइत्युक्तत्वात् इन्द्रपदं वदित्याद्यनुरोधेननियमस्यसजातीयविष-
यतायाश्चोचितत्वाच्च तथाचैकाच् द्विवचनन्यायेनसमुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनात्कल्पनिर्लावत.
अवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसम्भवात् नन्वेवंरामकृष्णावित्यादिष्वपिद्वंद्वंविनैवसमुदायाद्वि-
भक्तिःस्यादितिचेन्नैवंद्वंद्वविधावनेकंसुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्यापकाच् द्विवचनन्यायस्याबाधादितिदिक्
इत्थंशक्तिसंभवेसत्यपिसमुदायादेकाविभक्तावपरत इतिपदंकिमर्थमुपात्तम् इतिचेत् शृणु अस्मिन्
पदेमातरौइत्यादावप्येकशेषःस्यात् नन्वेकाविभक्तावित्यावर्त्यएवकारंचानुकृष्यएकविभक्तौया-
निसरूपाण्येवेतिव्याख्येयमितिचेन्न आवृत्तौमानाभावात् विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वेफलाभावाच्चन
चपयःपयोजरयतीत्यादिव्यावृत्तिःफलंसहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वादन्यथापयःपयोनयतीत्य-
त्रगौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः देवदेवइत्यादावतिप्रसंगाच्च अस्तुतर्हिअनुवृत्त्याउभयविशेषणत्वेभिन्ना-
र्थेसरूपोहीभेदामितिनसिद्ध्येत् तथाहिभिक्षाग्रामइतिस्थितेअन्तरंगानपिविधीन् बहिरंगोपीनिलुकिह्ब
नेविभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात् लकाललोमप्रत्ययलक्षणाभावात् किंचरामावित्यादौपरत्वा-
न्नित्यत्वाच्चवृद्धिरेचीतिपकादेशेकृतेविभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात् उभयतआश्रयणेनादिवद्भा-

माता

गं॰ २५

वाभावादिति दिक् यत्तु प्राचां व्याख्यात्रा पक्षांतरमुपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेष इति तत्तन्निवर्त्त्य-
मानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसंगात् अथोच्येत युगपदधिक-
रणवचनतायां द्विवचनबहुवचनानां नानामेकशेषः द्वंद्वोप्येवं तथा हि अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकम-
नेकार्थाभिधायि परस्परं समभिव्याहारात् तथा च अलौकिके द्वंद्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये द्विवचन-
बहुवचनयोरेव प्रवेशात् विभक्त्यंतानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति तदपि न जहत्स्वार्थायां वृत्तौ
तदयोगात् पक्षांतरेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य गायोगात् अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः त्या
तत्रापि पूर्वपदस्योत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्यायोगात् तथा च भाष्ये सेयं युगपदधिकरणवचन-
ता दुःखा च दुरुपपादा चेति यदप्याचख्युः व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव
प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रं आकृतिपक्षे तु एकेनाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति तन्न
व्यक्तिपक्षेपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यत्र ब्राह्मणशब्देनैवैकेनापि अनेकस्य तंत्रेणैव वाच्यत्वात् अन्यथा जाति-
पक्षेपि वासेन सम्यक् द्रमयोस्तु तस्मिन्नित्यादिना नार्थानुरोधेन सूत्रं विना निर्वाहात् तस्माज्जातिव्य-
क्तिपक्षयोरुभयोरपि तंत्रेण प्रयोगनिर्वाहेपि सर्वत्र तंत्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्यादिको
द्वंद्वः सूत्रं विना दुर्वारः घटोयं च घटोयं च घटोयमिति नानाशब्दप्रयोगदर्शनात् तद्वत् घटाविति द्वंद्वस्य-
न्यायप्राप्तत्वात् न चैवमपि चंद्रकलशाविति द्वंद्वापत्तिः विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकात्

ना

म॰
द॰
२५

तृप्यते र्वेर्ध्यते इति तृप्यत्याद् रूपं पश्चात् तृप्त्यार्थपरत्वमाश्रित्य वार्निकार्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकारात् तस्मात् तृव
दो घटकलशावित्यादि प्रातिकानि दृवाराणाय पदद्वयेपि सूत्रभावप्रकामित्यवधेयं पर्वाप्यते सूत्रैवं य
र्थमेव सूत्रितनिधाय यदि हव्याचाख्युः नानेनैकशेषो विधीयते इत्यादि यत्तु सरूपायादेकस्योविभक्ताविति
पदे भस्याख्याय तत्र राज्ञः रामरामौ इत्यादि निपात्यते इति अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यं युज्यते न तु लौकिकं अ
लौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते पृथक्ज्ञानामेवाख्याख्यानादित्यादि तत्सर्वं संदर्भविरुद्ध
न्यायविरुद्धं च पृथक्ज्ञाने वत्स्यत्वाख्यात्वे अलौकिकमुत्पद्यते शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेष्वेव प्र

अमि पूर्वः ४

वर्तते न तु परिनिष्ठिते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात् परिनिष्ठि
ते न तस्य हन्नेर्दुरूपमादत्वाच्चेत्याख्यानावत् अमि पूर्वः अस्य चीति अमि योश्च तस्मिन्नमोवयवे चीति या
वत् तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं न पवमत्ताहहित्यामित्यादावपि डाहित्यां योश्च नासान्निग्यादिवोद्धव्यं
इको यणचीत्यत्र ग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् पदास्यैरिवाद्यैत्यादिनिर्देशश्चेह लिंगं तस्मात् शसः त
त् शब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते शसइत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पू
र्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोवयवस्य तेन नस्तेनदाह पयोः शसः सकारइति पयोः शसइति तत्रोक्तं अ
संभवात् नहिङ्क्ते पूर्वसवर्णदीर्घेन ततः परः शस् संभवति अट्कुप्वाड्· रषाभ्यामिति पंचमीनिर्देशा
द्व्यवहितस्याशसोवचनमिदं तत्र सर्वैर्व्यवायो सम्भवी एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः तृभादिषु तु

गं॰
२५

नशाह्रूपादसामर्थ्यात्तद्रूपाणामित्यादिनिर्देशाद्वेत्यभिप्रेत्याह अस्तैर्यथासंभवंमिलितैश्चेतिन
चैवं आदर्शेनेत्यादावतिप्रसंगः नचाडादिभिरेवव्यवधानेइतिनियमः अप्राप्तेविधिरयमितिव्यक्त
त्वात् सत्यंयोगविभागोत्रबोध्यः व्यवायेपीत्येकोयोगोविध्यर्थः अट्कुप्वाङ्नुम् इत्यन्यः नियमा
र्थः चर्वादस्तोभिस्तोलक निषेधंवापितमिति तेनपर्याणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीति णत्वं
सिध्यतीतिभावः नुम्ग्रहणमिति तत्स्थानिकस्यस्वाभाविकस्यचानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमि
त्यर्थः तेनबृंहि बृंहो बृंहितत्वान्नुम् तस्यानुस्वारः त्वंहिहिंसायांस्वाभाविकोत्रानुस्वारः बृंहणं त्वंहणं
उभयत्रापिणत्वंसिद्धं हविर्षीणानेप्रेन्वनंइहहृत्स्यचइजादेः सनुमः इतिणत्वेन यथानतद्ग्रहणा
वाचंविसृजेदितिविधौनतद्दर्शनस्यकालविशेषोपलक्षणत्वात् सत्यापादिवानतद्दर्शनेवा
ङ्गविसृज्यते उपलक्षितस्यकालविशेषस्याभावात् एवंतत्प्रसत्यापिनतद्दर्शनेविसृज्यते न
त्रसत्त्वात् तथेहापिबोध्यं नन्वेवंनुम्ग्रहणंव्यर्थं अनुस्वारस्याड्त्वेनैवसंग्रहात् उरःकेणत्यादौवि
सर्गजिह्वामूलीयादिव्यवधानेप्येवैषाणानिङ्कुतिचेत्सत्यमित्याह नचेति स्यादेतत् उरःकेणेत्यादौवि
सर्जनीयेनिस्त्रेपिडग्रहणंत्याज्यंस्यात् तत्रापिअनुस्वारस्यलक्षणीयत्वात् अन्यथासंभवान्नहि
षत्वप्रवृत्तिवेलायांसर्पीषीत्यादौनुंलभ्यते षत्वस्यासिद्धत्वेनततःप्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः यद्यपिवृहि
त्यइत्यत्रसंभवत्येवतथापितत्रैवानित्यासिंवारयितुंलक्ष्यानुरोधान्नुंस्थानिकेनुस्वारेलक्षणाश्रय

म· २· ४९
टी

णोयैवव्याख्यानात् तस्य च शर्वैर्न तद्भावाये षत्वस्यासिद्धत्वादिति चेन्मैवं उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य
प्रत्याख्यानसंभवेपि नियमार्थं ग्रहणं तथा हि अत्र स्वाश्रयव्यवधाने चेत्वत्वं तर्हि इण्स्थानिके नैवेति निय
म्यते तेन उं स्थित्यादौ षत्वं नेति नानिष्टिक् यस्मात्प्रत्ययविधिः अत्र प्राचोक्तं यस्मात् ज्ञातेः प्रातिपदिकाद्वेति तन्न
निर्दिष्टं नो नामपितरखादिकं प्रत्ययंगात्वात्संकोचस्य निर्मूलत्वात् आग्निष्यायणइत्यादौ इद्धभावापत्तेश्च
नहि प्रातिपदिकाद्यं [illegible] तद्धितः किं तु स्वत्वेनादिनिष्टिक् अतो भिस ऐस् पस् क्रियमाणे छंदसि
नद्यैरिति न सिध्येत् नन्वैसित्येवास्तु न चातो गुण इति परत्वपापत्तिः एकारोच्चारणावैयर्थ्यापत्तेः अन्य
था इसमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यं एदैतो हि मात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐस्तुनः एवं च परत्वपक्षे
केवला स्तीति महल्लाघवं यस्याजः ऐस्कवर्णेन जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति तद्भाष्यविरुद्धं सन्निपात
परिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेः निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धांतितत्वात् नामिपरिभाषाविरोधादिति एतच्च
रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति सूत्रे अन्नलोपइति सूत्रे च भाष्यकैय्यटयोः स्पष्टं आरंभसामर्थ्यादिति सामीचेत्पर
त्वेन सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादितिभावः एवं च रामशब्दे नामीत्युत्सोपन्यासो लेखकप्रमा
दादिति यत्तूचुः तच्चिंत्यं आदेशप्रत्यययोः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे आदेशः
प्रत्ययावयवश्चेति यदित आदेशावयवोऽपि गृह्यते तर्हि निरुणामित्यादौ दोषः यदि च प्रत्ययावयवः सकार इति
तर्हि रामेष्वित्यादौ न स्यात् यद्यप्येवं वैरूप्ये व्याख्याने सह विवक्षाविरहात् इदं तेन कज्यनेनत्याप्यसौत्र

ग्रे· ४९
26

ति

त्वाद्धोष्यः विप्रुताघोषस्येति यत्तूक्तं सकारस्य सोष्मणो घोषस्ताद्दृशएव षकार इति तन्न स्नेटका
रेति प्रसंगात् तथा च प्रातिशाख्ये वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ कण्ठ्यौ सोष्माणएवं नासिक्यौ न्त्य इति नतु
दधि सेचौ दधि सेच इत्यादौ प्राक् सुत्रुत्यन्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादेः पदादिरिति पंचमी समा
सो भाष्ये उक्तः नन्वेवमपि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेन्नैवं स्वादिष्विति या पद संज्ञा तामाश्रित्यो
क्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् यत्त्वाहुः प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञास्य
न इति तन्न ज्ञानिसे इत्यादौ षत्वापत्तेः नतु पदस्यादिरिति पदत्वं व्यतिसह इत्यत्र षत्वं इत्तं वारं न च व्यपदेशिव
द्भावेन सहत्यस्यापि तिङ् तत्वात्पदत्वं शंक्यं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् अन्यथा
रामेष्वित्यादावपि षत्वनिषेधापत्तेरिति चेन्मैवं न वयं प्रत्ययमात्रस्य पदत्वं ब्रूमः किं तु प्रकृतिप्रत्यय
समुदायस्य ज्ञापदसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन तल्लम प्रकृतिके प्रत्यये व्यानयामः एमोरामाः इत्या
दावपि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वं एकदेशन्यायेनैव पदसंज्ञा प्रवृत्तेः नन्वेकादेशोक्त नेह सिद्ध न तर
मित्यस्य प्राप्तिरस्ति उभयत्र आश्रयणेनान्तादिवदिति सिद्धांतात् यत्तूक्तं प्रकृतिसन्निधाने प्रत्य
यस्य पदत्वं नास्ति मंत्रेषु सर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति तन्न तन्न उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धस्ता
पनस्यासंभवादनुपयोगाच्च सर्वादीनि सर्वादीनि इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः हलि सर्वेषामि
ति निर्देशात् इंद्रे चेति साहसमुदायस्य निषेधः नत्ववयवानामिति वक्ष्यते न च नदन्तविधिं विना समु

म॰
१॰
१२

दायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीतिभावः नन्वनदंतसंज्ञायाः किंफलंनचपरमसर्वस्मायित्यादौस्मादयः फलंग्रगाधि
कारेणतदंतविधिनैवतदंतसिद्धेः इत्यतआह नेनेति नचेहापिप्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नातद्विशे
षणेनतदंतविधिर्भविष्यतीतिवाच्यं समासप्रत्यय[illegible]विधौप्रतिषेधइत्युक्तेरितिभावः प्रकृतेतिचका
रात् परमसर्वत्रेतित्रल् नसः शोप्रनेकाल्त्वादिति नत्वशित्वादितिभावः अवर्णान्तादिति अवर्णा
न्ताद्गात्परस्येत्यर्थः अतोयेषांतेषांकेषामित्यादौनाव्याप्तिः सर्वनाम्नोविहितस्यामइतिसर्वनाम्नः प
रस्येतितुनोक्तं दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रसुट्प्रसंगात् द्वंद्वेचेतिनिषेधोहिसमुदायस्यनत्ववयव
स्य नचतस्मादयमाविहितः किंतुसमुदायादेवेतिनसुट् विहितविशेषणत्वस्याश्रयणेप्रमाणंतु
दक्षिणोत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोग एव पंचत्रिंशादिति पंचत्रिंशद्वादितिद्वंद्वः पंचाधिकात्रिंशादि
ति तत्पुरुषोवायत्तुप्रत्याहाराणपकचत्वारिंशादितिभाष्यग्रंथव्याख्यानेकैयटेनायंमध्यमपदलोपी
तत्पुरुषः तथासतिराजन्यबहुवचनद्वंद्वेबहुव्रीहौसंख्येतिविधीयमानःपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यात्
तस्मात्समाहारद्वंद्वएवायंएकविंशतिरित्यादौनपुंसकत्वंनभवतिलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतितद्वि
त्यसमासभेदेनस्वरभेदउपपत्तेः तथाचबहुव्रीहौसंख्येयेडजिति सूत्रेसंख्यायांतत्पुरुषस्योपसंख्यान
त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकव्याख्यानेभाष्यकारआह एकाधिकाविंशतिरेक
विंशतिर्द्व्यधिकाविंशतिः द्वाविंशतिरित्यतएवेति द्विवचनस्यैवन्याय्यत्वादितिभावः नन्वेवंसर्वादिष्व

न॰ इत्यत्र॰ व॰ त्रि॰

उ॰
१२

27

पाठोऽयमर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् नच उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोः हेत्वोरित्यत्र
सर्वनाम्नस्तृतीया चेति पाक्षिकतृतीयातत्फलमिति यत्कं निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन
मिति वार्तिकेन गतार्थत्वात् नच सूत्रनिर्दिष्टता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकं सर्वना
मसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यं भाष्ये हेत्वाविति सूत्रे तस्य पठितत्वादत एवान्नैकारणेन वसत्यत्र स्वकार
णस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशंक्याह तस्येह पाठस्त्विति ॥ अयचावसेयादिति अयं भावः उभादुदा
त्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति योगो विभज्यते अवयवसूत्रे संख्यावाचिन उभशब्दादवयवे तय
प्स्यात् उभयो मणिः ततः नित्यं उभशब्दात् तद्विषये नित्यमयच् स्वार्थे तेन उभयपदवितीतनि
त्याद्यन्यादौ अयच् यथानित्यः एवं कप्रत्ययोऽपि स्यादिति नन्वेवं अकाचिह्नतेऽपि अयजुवीदितिचे
त् मैवं योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेनच यत्राद्विवचनं तत्स्वार्थे तेनैवाय
मिति व्याख्यानात् तथाच वार्तिकं अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वादिति अकाचि हि सतितन्मध्यप
तितत्वाद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायेन उभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वेन विहन्यते कप्रत्यये तु विहन्यतेैव
तदुक्तमिति वार्तिककृता नेति शेषः यद्यपि पूर्ववार्तिके टाबप्युक्तः तथापि नासौ विवादितः टाब्विषय
त्वमपि द्विवचनपरत्वमेव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे द्विवचनपर
त्वाभावे इति टाबेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः यदप्युभावित्यादौ हि

म॰ १॰ २८

वचनपरत्वं इहपपाठे उभयतआश्रयणेनांतादिवद्भावविरहात्तथापि उभयशब्दात्त्वं द्विवचनं लकाः
नापद्दतेयत्नतोन्यत्रापच् इतीहविवदितोर्थः यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दान्यत्र
स्यद्विवचनमस्तीत्याशयेनोभशब्दपाठः प्रत्याख्यातस्तथापि प्रौढिवादमात्रं तत् कृत्रिमस्यैवाद्विवचनस्ये
हगृहीतत्वशब्दितत्वात् अन्यथा वनामिलावावतिप्रसक्तत्वात् नत्रकारकाविभक्त्यन्ताद्विहितौवत्तासिलो
स्वार्थत्वेपिद्वित्वमात्रेनाभिधत्त इतिचेन्न कप्रत्ययस्यापि प्रज्ञानाद्यर्थबोधकत्वात्यचकपदैधिकबोध
कत्वयोग्या द्वित्वादिक् नास्तीति अनभिधानादितिभावः तथाच उभयशब्दस्याद्विवचनान्तत्वाद्दसर्व
विभक्तिकत्वेनाव्ययत्वप्रसक्तेनाद्वितस्मात्सर्वविभक्तिरितिसूत्रेकृत्तद्धितानां ग्रहणं चपादेइतिभाष्ये केयु
टेनावनारितं अस्तीति पचतिकल्पं पचतितरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधानेप्रमा
णेनास्तीतिभावः तयपप्रत्ययांततयेति उभयशब्दस्येतिभावः नित्यैवेति परे तुउभयात्प्रमित्राइतिन २८
स्यादसत्वाद्दोध्य अच्युतन्नावित्ति पतत्त्रपक्षपशायांकयटेस्पष्टएवकेकाशिकाकाराः एतत्त्वमन्ये
इत्युदात्तस्य उनत्वः यथ्यन् इत्यनुदात्तस्य दर्शनादितिभावः एकः प्रथमः संहितापाठेनांतस्यास्त
दत्वेपिनांतच्छेनव्योन्यथापवाष्ठन्यासकृदेवपठेत् नचतांतेविप्रतिपत्तव्यं तत्रत्वसमासिमेत्यनु
नीतिफिट् सूत्रात् तथाचक्रस्वस्त्रः स्तरीकत्वइवानस्वतउत्वादितिवेदभाष्यकाराः स्वयं व्याचख्युः ब
हिनिसर्वनामपदतोनुदात्तोयमन्ययपर्यायइतिजयदेवोपिप्रायंकृत्वदधरमफरमधूनापिवंतासितिः

त्वत्तोन्यास्याः पृथगिति विग्रहः तत्र न वाधक इति पश्यामि दिशि दिशि वहासि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन
सहानन्वयापत्तेः नेत्र इति श्रूयते च प्रनेमासि सूर्दृशो समाइति तथा च श्रूयते न भन्तामन्यके समे
मानो वृकायवृक्ये समस्मै उरुष्याणो अघायतः समस्मात् उतो समासि त्राद् इत्यादौ सिमः कृत्स्ने च
शाब्दे च स्यान्मर्यादादावबद्धयोः श्रूयते च आङ्गां ङीवा सत्तत्रनेसिमस्मै उन्नकांक मजते सिमस्मात्
उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्ये गणसूत्र इति यद्यपि भाष्ये स्वाध्यायोस्ये सूत्रे प्रतीत
वचनमित्यमिति वार्तिकपाठे तथापि तद्गणसूत्रस्य शेषः तत्राप्रे विभाषाविधायकस्य अन इत्यधि
कृत्य जसः शीविधानात् टावेनात्रासंभावात् अन्तरायामिति प्राकारादावप्रायोन्तद्तत्तर्वर्तित्वावेत्य
र्थः लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः वोध्या त्यद् तद् एतौ उक्तप्र
योजनकौ तत्राद्यः स्वातिसद् इति गणसूत्रकारः तत्र स्यत्को दास्वि वज्रलामिति सूत्रे त्यदो ग्रहणावेयर्थ्या प
त्तेः एको न्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समाने ल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते स्वाभिधेये
ति स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेः नियम इत्यर्थः दिशः सपत्नो भवदक्षिणस्या
इत्यादावपि व्यवस्थास्त्येव प्रसिद्धत्वात् तेनावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते न च संज्ञात्वान्निषेधः आधुनि
कसंकेतो हि संज्ञा न चादित्सास्तीति अतीति प्रकरणे कस्यचिद् हृदन्नादयः अत्रादित्सा चिरंतनः ऋषि
श्रुत्वा आनिकः संकेत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणं यतेनानित्यस्ये देवानामिति व्याख्यातं वेदभाष्ये

५४

म० २ ५९

इत्याद्येवगणविशेषेविस्रशब्दस्यआधुनिकसंकेतनाभावात् दाक्षिणात्यकाइति इहग्रन्थकस्मात्ज
घालाद्येवध्यन्त्वयसम्भवेपिनत्रियमोनास्तीतिभावः एवंग्रथेतान्तूलरागः उत्तरेप्रत्युत्तरेचशाकाद्य
पिप्रत्युदाहर्तव्यम् कथंतर्हितथापरेषांकार्यचेतिकालिदासः अपरेप्रत्यवतिष्ठन्तेइत्यादिच अत्राहुः
देशवाचितयाव्यवस्थाविषययोरेवपरापरशब्दयोःरूपचाक्रोशोप्रतिवादिनिचप्रयोगः नत्वेवमुपसर्ज
नतानाहिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वंकिंतुस्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः सचसमासादिवृत्तावेवअत
वभूवादिसूत्रेणनान्यपीतिएतत्पनिपयानिवत्वानिइत्यर्थइतिकथ्यदोक्तिः संगच्छते वस्तुतस्तुपरापर
शब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः धातुत्वादिकंतुआर्थिकोऽर्थः असंज्ञायांकिं उत्तराःकुरवःस्वमेरु
मवधिमपेक्ष्यकुरुषुत्तरशब्दोवर्ततेइत्यस्तीहव्यवस्थाकिंतुआधुनिकसंकेतोयमित्याहुः स्वमज्ञातिध
नाख्यायां ॥ आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्दस्तत्रज्ञातिधनयोःपर्युदासात् आत्मात्मीयौपरिशि
ष्टावित्यर्थाशयेनव्याचष्टे आत्मीया इत्यर्थः आत्मानइतिवेतियन्त्राहुः आत्मनिस्वशब्दोनपुंसकः तेनस्व
स्वाइत्युदाहरणं तत्रनसंभवतीतिनिरस्तं आत्मन्यपिस्वशब्दस्यपुंस्त्वात् विभाषाजसीतिप्रकरणेस्व
मात्मीयइत्येववक्तव्येग्रहणनिर्देशंकुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्रप्रमाणत्वात् यद्यपिस्वोज्ञातावुपदेशभाष्ये स्वोऽ
ज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधनेइत्यमरसिंहोक्तिमाहुः तदापिविंशतकोशेहिआत्मनीतिपूर्वोक्त
यिस्वमित्युत्तरान्वयितयाचहेमचंद्रः योऽस्वर्गानभसोः स्वोज्ञात्यात्मनोः स्वंनिजेधनेइति मेदिनीकारोपि

ग० ५९

स्वः स्वास्त्वे स्वास्त्वनिज्ञातौ शिष्ठात्मीयेष्वियांधने इति तस्मात्स्वे स्वाङ्गस्य स्यात्मान इति विवरणं सम्पर्योगे वेति
स्थितज्ञातिधनवाचिनः स्त्विति तज्ज्ञीत्स्यनाणिनिनाज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वेऽप्रसक्त्यप्रवृत्तौ सर्व
नामताः स्वे वेति धनयति एतदर्थमेव हि हस्त्वे आख्यायहणं कृतं अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बाह्
रित्यनाहृतो देशो बाह्यं चोच्यते तथायमर्थं गृहीत्वाह बाह्यायेत्यर्थ इति द्वितीयेन्त आभ्यन्तरार्थो बो
ध्यः बाह्येनाह आभ्यन्तर स्वयोगीति अर्थे हृदयमप्याकारो स्थितं उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पन्ना ओत्तरी
यपरः कर्मव्युत्पन्नान्तश्चेत्तरीयपरः सर्वादिभ्यो नवभ्यो वा अत्रेदमवधेयं एतत्सूत्रं जसः शीत्यत्रानु
वर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं वाच्छेदसीत्येतदामिप्सर्वे इत्यत्र यथा एवं चाष्टाध्यायीं हि वा पर इत्यादि त्रिसू
त्रीगतार्थेति महल्लाघवम् एकशब्दस्याष्टावर्थाऽङ्गाः तत्र विशेषमाह संख्यायामिति अन्ये प्रमुसम
स्तत्ववचनोत्तरमपि स्यादेव एके एके षामिनियछोति भावः न बहुव्रीहौ सन्ते बहुव्रीहौ नि बोधोव्या
ख्यः उपसर्जनीभूतः न सर्वादयः इति वक्ष्यमाणत्वादतनाह विकीर्षितेऽइति समासात्प्रागेवेतिच
प्राक्क्रियेति अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः नन्वस्त्वतन्नाणकच् अत आह सचेति न चानिमित्तस्या
नुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात् प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यं अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्य
त्वात् न चैतत्स्य अस्यैव ज्ञापकत्वात् अनिभावकानिति एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः द्वन्द्वे च
त्रिंशात्वेति स्मृतौः स्वडिति सप्तकृ ग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिप्रत्ययादि वचने वा एके लद्व्यान्तरो धाज्व्यवस्थे

स्त्य ५

नित्यत्वेज्ञा ५८

म॰ र॰ ३०

तिभावः यथोत्तरमिति तथाचास्मिन्सूत्रे भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेतिभावः यत्तु प्राचोक्तं बहुव्रीहौ सर्वादेः
सर्वनामत्वानस्यात् प्रियसर्वाय सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे त्वक
पितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनेनाकार्यत्वेनाकच्स्यात्सभूत्क
प्रत्ययएव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति तत्रेदं वक्तव्यं किं बहुव्रीहेः संज्ञानेति विवक्षि
ते उत तदवयवानां सर्वादीनामिति नाद्यः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरिति न्यासग्रन्थविरोधात् स
मुदायप्राप्तिविरहाच्च नचतदन्तविधिनाप्राप्तिः बहुव्रीह्यवयवानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेपि
यत्सर्वादेरित्यत्र तदन्तप्राप्तेरेवापास्तत्वात् अतएव न द्वितीयोपि नचोपसर्जनानां पाठानर्थक्यंदोषो वार्तिक
कृतोक्तो नत्वसूत्राद्वृत्तिरितिवाच्यं अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्रादेवैतल्लाभात् एतेन सूत्रकारमते बहु
व्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तं बहुव्रीहावपीति तस्यार्थः भाष्यकारमते इत्याद्यपि न विशेषोपादानेन हि
सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रतीयते देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेनन
पश्यतीतिवत् तच्च न सूत्रवार्तिकमतेपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तद्विग्रहप्रा
वाक्याख्यानं त्वं पिता यस्याहं पिता यस्येति विग्रहस्य बहुव्रीहौ समासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपा
तिनो युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां अव्ययसर्वनाम्नामिति
अकच्प्रसज्येतेतस्मैप्रभृतीनामिवांगाधिकारविहितत्वाभावेनांगसंज्ञानपेक्षत्वात् ननस्त्वकोपि

मा॥

गं॰ ३०

30

त्वकइत्याद्यनिर्दिष्टं प्रसज्येतेतिन्यासकृतापि अन्वर्थसंज्ञाबलादेवसंज्ञानिराकृतेत्यकच् नभविष्यती
त्याशंक्य समुदायोहिविशेषेवर्त्तते पूर्वपदंतुसर्वार्थतायामनपेतमेवेत्युक्तंतदेतत्सर्वंप्रामादिकमे
व तथाहिजहत्स्वार्थायांवृत्तौसमासावयवयोरर्थएवनास्ति अजहत्स्वार्थायामपिस्वार्थविशिष्टा
न्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वंस्पष्टमेवएवंचसमासांतःपातिनोर्यत्तदोःसर्वार्थवाचकत्वेने
त्यादिग्रन्थःसमुदायोहीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पदद्वयेपिव्याहतः किंचैवंप्रतिसर्वार्थेमत्रसमासादे
प्योड्वीरः अंगाधिकारेतदंतग्रहणात् त्वइत्कारीत्यासर्वशब्दस्यसर्वा[illegible]र्थ[illegible]ता नपायात् नहिपूर्व
पदेसर्वार्थताऽत्रपदेतुनेतिप्रत्युक्तिमत् अपिचैवंगौणत्वेसर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वेनास्तीतिस्वो
क्त्याःसहविरोधःस्यादिति यत्किंचिदेतत् यदपिव्याचख्युःत्वपितायस्येत्यादौविग्रहवाक्येप्राप्तासं
ज्ञानिषिध्यते इतितदपिनविग्रहवाक्यंहिलौकिकमलौकिकंवाविवक्षितंनाद्यः अलौकिकप्रक्रि
यावाक्येयंनिषेधः नन्वलौकिकइतिकय्यटग्रन्थविरोधात् प्रकृतसन्दर्भेगतसूत्रोपरस्यग्रन्थविरो
धाच्च नद्वितीयःकथमह् स्वपितृह इत्याकारकत्वेनत्वपितेत्याकारकत्वायोगात् यदपिव्याच
ख्युः नन्वत्रसर्वादौसंज्ञानप्रवर्ततेत्वत्कपितृकादौतुप्रवर्ततइत्यत्रकिंविनिगमकं तत्राहुरनगाका
र्यत्वेनेति अंगशाहुः समुदायपरःतेनातिसर्वइत्यत्रांगस्यसंज्ञापेहितासर्वनाम्नोयोगात्स्यादिविधा
नादवयवमात्रस्यसत्यपिसर्वनामत्वेदोषाभावात् समुदायेचसमुदायार्थंप्रतिसर्वादेरुपसर्जनत्वात्

तस्य

म॰ द॰ धी

तदेतस्य संज्ञा न भवतीति फक्किं इह त्ववयवमात्रस्य साचिकीर्षितान समुदायस्य अवयवस्तु स्वार्थमात्रप्रधा
न इति स्यात्प्रसंग इति वैषम्यमस्तीति आशय इति तदपि न अंगाधिकारेत देन विधेः सर्वे समस्तत्वेनावयव
मात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्ते व्याहतत्वात् अंगाधिकारपरिभाषया सिद्धेस्यात् इति स्वग्रन्थवि
रोधात् अत्र अथायमाशयः प्राक् प्रवृत्तापि संज्ञा अर्थान्तरोपसंगमे समनिगतेति तर्हि अकृजपि राख्याते नन्वा
कार्यकालपक्षे समायायामर्थे पुनः संज्ञापेक्षिता सा च डलभेत्याशय इति चेत् अत्र त्वेवं न त्वसौ प्रकृतग्रन्था
र्थः न्यासग्रन्थाविसंवादेनेति न्यासकृन्मतमिति वाक्यशेषविरोधात् न्यासग्रन्थस्त्वनुपपद्यमेवोदाहरिष्य
ते यदपि व्याचख्युः अंगमप्रधानं बाध्यं तद्धि इदमनंगं बाधकमित्यर्थः तथा च कप्रत्ययापवादत्वादक

व्यर्थ॰ च्यादित्यर्थ इति तदपि क्लिष्टं न्यासग्रन्थासमन्तं च तथा हि त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति हि विग्रहे
व्याख्याय न्यासकार उत्तरयाह तत्र चान्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृते अकच् न भविष्यति न ह्यत्र स
र्वार्थता संभवति विशेषविषयत्वात् नैतदस्ति समुदायो हि विशेषे वर्तते सर्वपदं तु सर्वार्थं तथाः अ
नपेतमेव भवतु तर्हि त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरनयोरनंतरयोरेतत्त्वविषयता प्रियविश्वाये
त्यादौ तु नोपपद्यते नहि प्रियविश्वादयः शब्दाः सर्वेषां नामानि नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दा
नां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते स्मै प्रभृतीनां अंगकार्यत्वात् विश्वादिशब्दानामनंगत्वात् एवमन्य
ते त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकच् मा भूदित्येतदर्थं तावदेतन्न्यासेनोक्तं प्रियविश्वायइत्यादौ अ

गं॰ दे॰

31

पिसम्प्रश्नार्थं भविष्यतीति अनेन हि न्यासग्रन्थेनांगसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते सच ह्येतत्प्रोक्तमिति न व्या
ख्यातो ह्येतत्सारितमेव यदपि व्याचख्युः यथापि सूत्र वार्तिककृतो रपि एतन्मतं तथापि न्यासकृ
ता विवृतत्वात् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति तदपि स्यवीयः वार्तिककृतास्यार्थस्यास्पष्टत्वात् न्या
सकृता समासे कृते सतीत्यादि वदनात्वङ्कार्थस्य स्फुटत्वव्यक्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च यदप्याहुः न्या
सकृद्ग्रहेन सूत्रकारमेव विवादितमित्यादिना दापनसूत्रकारमते बहुव्रीहाविव्यादिग्रन्थेन सह विरो
धात् भाष्यकारमतेत्वितिग्रन्थेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थास्तद्व्याख्यातारश्च
न्यासव्याख्यातारमणीया एवेत्यास्तां तावत् यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोपि कथंचिद्व्याख्यायविरोधेन व्याख्ये
य इत्याग्रहस्तर्हि इत्थं व्याख्यायतां ननु प्रियादिष्वपाठयोनित्यगौणत्वयोगस्तदर्थं अतो निकृष्टमाह सूत्रकार
मते इति बहुव्रीहाविति चिकीर्षिते सतीति शेषः गौणत्वमात्र इति मात्रशब्दो वधारणे गौणत्व एव
न तु ततः प्राक् तथाच सूत्रे प्रत्याख्यात इति भावः न्यासकृन्मतस्य तत्र निष्फलत्वात् स्वरूपव्या
क्रिययैव परार्क्रियेत्याशयेनाह त्वत्कपितृक मत्कपितृक इति एतच्च प्राचीनतद्ग्रन्थपरिशीलनशा
लिभिर्विभावनीयं प्रकृतमनुसरामः संज्ञाकार्यमिति सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः
अन्तर्गणकार्यमिति अद्ड् डतरादिभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः तृतीयासमासार्थे
ति इह सर्वसमूहो विहितः समासोऽप्ययमनेनप्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्तृकरणे कृतेति तेन त्वयकाकृतं

म० टी० ३२ पा० 32

इत्यत्र निषेधो न समुदायस्येति तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य श्रुतत्वात् न च द्वन्द्वे येषां सर्वादीनि इति संबन्धः कार
काणां क्रिययैवान्वयात् न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् निषेधा
यः भवति क्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च किं च त्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति एकशेषेण बाधित
त्वात् ततः प्राचीनात्वदंताः तत्र काकचोर्न विशेषः न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि ङवद्भावं
निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् सर्वनाम्नो हि त्रिमात्र इति मात्रग्रहणं क्वचित्सर्वत्वेन मत्वे तद्दृष्टानां सं
ज्ञाभावेऽपि ङवद्भावार्थं अत एव दक्षिणपूर्वस्यै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि ङवद्भावस्तस्मान्न्यायबलात्फ
लबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितं यद्यपि त्वच्छब्दान्तान इति पदे वयवनिषेधेऽपि फलं स्यादेव तथा च
शास्त्रस्याल्पविषयता स्यात् न्यायस्य विरुध्येतेति भावः सद्भूयसंगत इति वर्णाश्रमेतराणामित्यादावि
ति भावः न च निषेधसामर्थ्यं अनेनागमस्य त्रनासिलादेः व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् जसाधारमिति यद्यपि स्था
भावेन जस स्थानिकेऽपि क्रियते तथापि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यं यद्वा जसः इर्जसि तस्मिन् नीत्रः समभ्यास
क इत्यर्थं तो व्याचष्टे जसाधारमिति जराया जरमन्यतरस्यां विभक्ताविति एतच्च अष्टन आ विभक्ताविति
त्यतो नुवर्तते तेन जराया इत्यं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः पदेति पदमंगं चा विशिष्यते विशेष
णेन च तदंतविधिरिति भावः तदन्तसारिभिरिति इनातो ३२ प्रतिषुर्वषेधे एक स्त्रोपानन्त्वात् स्यादेशो
पि ग्रहीतुमुचितमिति तेषामाशयः अत एव बीजजन्म जरसः परं अप्राचि अज्ञासः पदरूपेत्रम् सिद्धतामिति

श्री० ३२ 32

भारविप्रयोगं प्रसमंजसं मत्वा वीतजन्मस्मस्य द्वातिपाटनीयमिति तैरुक्तं एतच्चेति भाष्यकृतादिह दाङसी
ति सूर्वेत्सूत्रे इनातो प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितं बहुव
चने झल्येत् ओसि च आङि चे आङि परे न एत्वं स्यात् रामेण न त आपः संबुद्धौ च आप एकारः स्यात् संबुद्धौ
आङि ओसि च न चैवमनेनैत्वे हलि लोपः स्यादिति वाच्यं अनादेशस्य नकारे परे विशिष्टविधानात्
तथा हि अनापि नकारे आपि च परे न स्यादित्यर्थः सूत्रे इनिनां तस्य न ग्रहणं सकारनिर्देशः न च ङसो दादेशोक्ते
ते परत्वं पस्यादिति वाच्यं अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवात् इति तथा जरायाजरमन्यतरस्यामिति
सूत्रे उक्तं सोनर्हीयस्त्वाह अनिजरैरिति भवति च सन्निपातपरिभाषयेति एवं च सूर्वविप्रतिषेधेने
त्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः पद्दन्न अत्र शास्त्र प्रभृतयो निमित्तनयोपाज्ञाः तेच पदाद्यादेशानुरू
पात् प्रकृतिविशेषानादिपंनीत्याह पाददंतेति यद्यपि शीर्षन् च्छंदसीत्यतः छंदसीत्यनुवर्तते
तथापि भाषायामपि क्वाचित्कं विद्वत्वा न मासश्छन्दसीति वार्तिके छंदोग्रहणानुज्ञापकादिति वक्ष्यते प्रामा
दिकमिति तथाहि अस्तो हृकस्य वार्तिकामभीकेशनिमंत्रे आह्नो अवोदित्यर्थः ओचित्याह्नकस्य वि
हर्तिकामेनरस्यादिति मंत्रान्तरसंवादाच्च एवं हव्यात् हृ आनआसनि आसन्यं प्राणमूचुरित्याहावपि र
व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु अत एव हरदत्तेनापि काशिकायां प्रमादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयं
अल्लोपोनः अत्र प्राचः अनं तस्य भस्यांगस्याकारलोपः स्यादिति तथा सतितन्नात्यादौ नकाराकारस्य

म॰ दे॰ ३३

33

पिलोपः स्यात् भस्यांगस्यानोकारस्येति व्याख्यानेन अनर्सम नसेत्यादौ स्यात् नेत्राहृद्ध्यादिनान्तेन स भस्या
नोकारस्येति व्याख्यानेपि अनस्तत्त्वणोत्यादौ अतिव्याप्तिरेव अतो व्याचष्टे अंगावयवस्त्यादि भस्येत्यनेन आदिः
मः प्रत्ययविशेषः अंगं चेति द्वयमनो विशेषणं अनन्तत्र अकारस्य अनो नोक्तदोष इति भावः एतच्च भ्यङः से
प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं षाष्ठ्यां पदे द्वितीयं तेन समासार्थ्यादेकपदत्वेलक्ष्येपि समानग्रहणं यत्समान
मेव पदं अंतर्वर्त्तिसिनियावत् नत्रयथा स्यात् तेन समासेन भवति राम नाम सुपुत्र इति सुषेमङः शुक्कामलक
सुषगृत्भेदोदीपन मा चन इति दर्शनात् इति पदे त्वितिति एतेन पंचमीसमासस्य पातिकतां ध्वनयति न
थाहि भाष्ये वैभिदिनामायितिकः अपीपचावित्ति प्रयोजन त्रयमुक्तं तच्चान्यथा सिद्धं एकादेउपदेशोऽ
त्यत्र विहितविशेषण अयणादेवबैभिदितेत्यत्र इणिनिषेधेन मापितेपाणिपमस्येति विग्रहे ढकिट स्पेका
देशेयस्येति चेत्यल्लोपे इष्ट्ष्टक्तानेके इति कादेशास्तन भविष्यति दस्याभावात् न च स्थानिवद्भावेन दत्तु
अल्विधित्वात् ढत्रेक इत्यत्राहि स्यान्यादेशयोः अकार उच्चारणार्थः अपीपचावित्यपि णिलोपस्य वद्धुता
कारयोरेकादेशस्य च स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धं वितिसाहचर्यात् अभ्यस्तादोपल्लङ एव भेजे सविधानात्
न च सिचा साहचर्यात् लुङ एव किं न स्यादिति वाच्यं पूर्वसाहचर्यात् परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् इति द
क् पूर्वत्रासिद्धेनेति एतच्चन्यायसिद्धमित्यवोचाम त्रिपाद्याऽसिद्धत्वेन तत्रत्ये [illegible] कर्त्तव्ये अचः परस्मि
न्नित्यनिदेशस्याप्रवृत्तेः तस्येति तस्य पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः

ए॰

ॐ

गं॰ रं

संयोगादिलोपे चक्रात्रुलत्वे निगाल्यते णत्वे माघवपती इहृयस्येतिचेति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन र
नकारस्य प्रातिपदिकांतत्वाभावात् णत्वेन यज्वानः कथं वित्त्या निवत्त्वाभावेपि सुप्स इत्यादौ रषाभ्या
मित्यस्यानुपयोगः ष्टुत्वेन सिद्धेः तथाच षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरेस्थितं ततस्तु रभसवादेनैतदु
पन्यस्तमिति सम्यवार्थं रभसवादः तथाहि उत्तरार्थं तथापीह षग्रहणं स्थितं ततस्तु सुप्सः पुष्णाती
त्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां ष्टुत्वेन इति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् न च वचनप्रामा
ण्यात् सिद्धत्वं पुष्णातीत्यादौ चरितार्थत्वात् तस्य प्रयोगेणेत्यंशो चरितार्थ इति चेन्न तस्य पूर्व
त्रोक्तेः इहषाध्वस्येत्यादिरिव चरितार्थत्वस्यापि तत्त्वात् प्राकारेहि षग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नो
स्ति इत्येवाभिप्रेतं ततः पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक्। नलोपः प्रातिपदिकांतस्य न॰
त्यस्य षष्ठीके इति सौत्रत्वात् तत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात् प्रातिपदिक
स्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः तदंतस्येति षष्ठीतत्पुरुषः तस्यांतो यो नकारः तस्येत्यर्थः उक्तं च हरदत्ते
न विशेषणमंतस्येत्यनेन नेत्येतदविभक्तिकं तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति यत्तु प्राचो
क्तं प्रातिपदिकांतस्य पदांतस्य नस्येति यत्तु व्याख्याने अंतस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति तन्नौरवग्रस्तं अं
तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसंगात् व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च यादृग्भेदेनैव संबंधेन प्रातिपदिकेनैव नेन ने
नापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदंतविधौ सौत्रमंतग्रहणं शक्यमकर्तुं विभाषाङिश्योः प्राति

म॰ दं॰ दूष

34

नपुंसकह्रस्वोनिविहितः ननुजस्शसोःशिः नास्मिन्भत्वासम्भवात् भस्येत्यनेनासर्वनामस्थानस्येव वय
जादेशादेशात् तदेतदाह असर्वनामस्थानेति अतएवैतिदोषणीइतिप्रयोगात् यद्यपिसमाहारद्वंद्वस्यएक
शेषेकृतेपिभाष्यंसुयोज्यं तथापिकज्जादित्यस्यपृथक्त्वादृत्वेन्यायेन्यथाकज्जदृप्कत्वंबाह्वोःद्वित्व
चनलभ्यतेइतिभावः तस्मैपादइवहृदयमस्यदक्षिणांदोर्निषाचरइतिरक्षः तत्रदक्षिणेदोरीति उद्यमेत्यत्य
नेनकर्मतयासम्बध्यते दोषंतस्येति दोषंतस्यतथाविधस्यभजतस्त्रायस्यहृत्तनगुणामिति स्त्रीहर्षप्र
योगः तत्रदोषंहस्तेहर्षणंचभजतस्त्रायस्यगुणमोर्वी अतिशयेचशक्तानिति संबंधः अमरव्याख्याता
रस्तुदोषशब्दंस्त्रियामपिस्त्रीकृत्यभागुरिमतेनदोःपिदोषेत्युक्त्वादोर्दोषाचभुजोबाहुःपाणिहस्तःक
रस्तथेतिधनंजयनिघंटुमुदाजहार: द्वयोरक्ष्णोर्भव इतितद्धितार्थेति समासः कालाहन् द्विगोर्लु
गनपत्यइतिलुक् राजाहःसखिभ्यष्टच् अह्नोह्नएतेभ्यइत्यह्नादेशः अह्नःसायइतिस्यतेः चाजि

इति॰

अवसानवचनःसायशब्दः संख्याविसायेतिज्ञापकादेकदेशिसमासइत्यदंताः हाहानितिगंधर्ववि
शेषवाचकं अव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमिदंकौमाराल्लजहातीति हाहाइति क्रियाशब्देवदंतोविसर्गः
वह्नूपमाङः तन्मतेप्रत्युदाहरणेत अकारोवाहदेवःस्यात् तेनसहवर्ततेइतिसाःतान् सानिति बोध्यं
इत्यादंताः अस्त्रीनाम्नियां पुंसीतिनोक्तं अमुनाकुलेनेत्यत्रयथास्यात् नचनुमाद्युपसिद्धिः मुत्वस्यासि
द्धत्वादिकोचीतिनुमोप्राप्तेःनादेशोननासिद्धत्वं नमुनेतिनिषेधात् नचनमुनेइतिनिषेधोऽनुपेवास्तने

गं॰ दूष

इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यं अनुषंगेऽकृते लोपेन्यायसिद्धापत्तेः अच्चचेः इडड्यामिति ङे.रि

तिशौ इति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेनाचष्टे इडड्यामुत्तरस्येत्यादिना छेदनुत्तरस्येति तेनोक्तं

तत्वेद्यैरिन्यस्य षष्ठ्यंतत्वात् नंशाहृद्यादौ च प्रमाणाभावात् औङ् इति एवं तत्वेइडड्यामुत्तरस्य ङे.रि

ति ल्लाम संबंधस्य त्यागायोगाच्च औनपादिति अत्र व्याचख्युः औतात्तत्वं स्वरितार्थं न विभक्तावितीत्व

निषेधस्तु न भवति अनित्यत्वात् अनित्यत्वं च इदमस्य मुरिति थमोमकारस्य तंज्ञापरित्राणार्थं उ

दित्करणात्सुभ्यन्तइनिन तेवोक्तमिति तात्त्विंत्य न विभक्ताविति सूत्रे ङे.रौ न स्तु नकारउच्चारणार्थः

नेत्संज्ञाकइति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात् यच्चोक्तं चोच्चारणार्थत्वेन तत्र [illegible] स्वरितार्थत्वं तत्तौ

ऐं बहिंषि सामिधानेष्वमा विन्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् अंदिति तपरत्वं तु बुद्धावित्यादावने [illegible] कृते

स्त्रियांटाम्भूत् इत्येतदर्थमित्याहुः तदपि चिंत्यं तपरग्रहणाड्डिटाप सह दीर्घो माभूत् टाप्त

स्यादेव लक्षणद्वयबाधमानाभावात् अनपवृत्तन्मेजंतइति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोः विवरणे च स

न्निपातनपरिभाषया टामेतत्रोक्तं टामाव्यवधाने ज्ञानं तर्ये विधानः स्यादिति औत इत्वातोपि तपरकरण

मुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयं अनड्सौसोरित्येव सिद्धे अनाड्स्थानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेनो

शनसः संबुद्धौ अनड्. सिध्यतीति प्राचः तच्चिन्त्यं सोर्डे ऽनक्तोहि अन्ड्स्थाने ऽनुत्तरसूत्रेणापि डाः स्यात्

ननस्वो स्थानेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् पुरुदंसाइत्यत्र सांत महतनइति स्यात् य

तस्मात्

म॰ दी॰ ३५
35

ज्ञासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति योगविभागपरिभाषयावासमाधानंबोध्यम् हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात् दीर्घादि
त्येतत् ङ्याप्योरेवविशेषणंनतुहल्लोपसंभवादित्याह दीर्घाविति परामितिनात्विदंविहितविशेषणं या
साकारन्त्यादावव्याप्तेः नचतत्रहल्लेनाद्विहितत्वेननिर्वाहः यःसःइत्यादावतिव्याप्तेःकर्तृत्यादावव्या
प्तेश्चेतिभावः हलितितस्यचहतिसीत्येवंरूपत्वंपकदेशविकृतन्यायेनबोध्यंलभ्यतइति यद्यपीह
लोपोव्योरित्यतोलोपइत्यनुवर्तनेतत्त्वंतत्रभावसाधनंतथापीहकर्मसाधनंहलितिप्रथमांतेनसा
मानाधिकरण्यादितिभावःदीर्घग्रहणंकिंअतिखट्वःनिष्कौशांबिः ॥ नन्विहसमस्तस्याबंतत्वे
नास्ति नचखट्वाप्रत्ययेनतदादिनियमोनास्तीतिवाच्यंग्रहणपसर्जनेनेहि तथाइहहल्ङ्याबुपसर्जनत्वान्तदादि
~~नियमोनास्तीतिवाच्यं ...~~ नियमोस्त्येव सत्यंतथापिउत्तर
पदस्याबंतत्वेनसोस्तुतःप्रवृत्तानुपायात् नहीदंविहितविशेषणमित्यवोचाम अतएवबहुश्रे
यसीत्यत्रहल्लोपःस्यादेतत् गोमीयतेःक्विप् गोमीः इहेकारस्यस्थानिवद्भावेनाप्त्याङीत्वात्ङ्यन्तत्वा
दितिचेत् सत्यं ङीईआश्राप्यइतिप्रश्लिष्टदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानात् नकश्चिद्दोषः हतिसीतिकिं
भेत्तानासेतकारस्यलोपोमाभूत् नचैवमपि अभैत्सीत् इत्यादौसिचोलोपापत्तिः हतिभ्यांसाहचर्या
यैणविभक्तेरेवग्रहणात् अपृक्तःकिं भिनत्तिछिनत्तीतिप्रत्युदाहरणंतद्भिन्नंविशिष्टस्याहल्त्वात्
सुतिसीनांहालतिश्लिष्टव्याख्यायानिप्रसंगोपादनस्यानुचितत्वात् यदप्याहुः हरेसुनोतिम्राह

गो॰ ३५

त् नमाचष्टेस्त्रणास्यनिततः क्विप् स्त्रणःस्त्रणासोस्त्रसः इह हनोतेरवयवस्य सस्य लोपंव्याचष्टे
ते श्रुप्तक्त्रग्रहणमिति तदपिन परस्पर साहचर्येण स्नातिसीनांविभक्तेरेवग्रहणात् अन्यथाहि
चोलोपाप्रत्ययकत्वात् प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणाच्च हलादि किं विभेद् तत्रप्रथमं हलग्र
हणंव्यर्थं हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसंभवात् अत्राहुः संयोगान्तस्य लोपे हिनलोपादिर्नासिध्य
तिराह्नुते नैवलोपःस्यादुलत्तस्याहिधीयते तथाहि सखेत्यत्रनलोपोनस्यात्संयोगान्तलोपस्यासि
द्धत्वात् स्यादेतत् संयोगान्तलोपोनासिद्धः नङि. संबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुधिग्रहणात् ज्ञापकात्
नचैवंगोमानित्यादावपिनलोपापत्तिः ज्ञापकस्याविशेषविषयत्वात् यत्रहि नकारविभक्त्योरानन्त
र्यं तत्रैवासिद्धत्वंव्याख्यानात् यद्वाहुः हेब्रह्मन्नितिनप्रसक्तार्थत्वाच्चैतज्ज्ञापकमितितत्रलुक्का
लमेप्रत्ययलक्षणाभावेनसंबुद्धौवानप्रसक्तानामित्यस्यावधूपकत्वया च संबुद्धिग्रहणस्यनप्रस
क्तविषयत्वासम्भवेनोक्तज्ञापकस्यसफलत्वात् तस्मात्रलोपोनप्रयोजनमितिचेत् नहिभिन्नोद्देश्य
त्रोकत्वेनस्यात् तदिदमुक्तं नलोपादिरिति तथा अभिभर्भवान् अजागर्भवान् इत्यत्रनिलोपोन
स्यात् रात्सस्येतिनियमात् अत्रेदमवधेयं उदात्तग्रहणंसोरेवविशेषणंनतुतिस्योः व्याख्यानात् अ
स्मिन्नेवसूत्रेहिहलग्रहणंतिस्योस्तुग्रहणेनकर्तव्यंभवतीतिभाष्ये चेहप्रमाणं यदिहि अग्रह
णेतिस्योरपिविशेषणंस्यात् कथंतिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतांब्रूयात् यन्तूदात्तग्रहणंतिस्योरसंभवपवे

नर्हि

म॰ वृ॰ ३९

36

ति तत्र नात्संभवतीति सत्यं आर्धेनात्त्वचावेद्धिर्वेनालुङः तिप्पिपोस्तपव अगंगात् अगंगाद्गतिपथा
नचप्राप्यत्वथानेपकदेशस्यपूर्वोत्तत्वेनग्रहणात् नचस्यानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात् अत्रार्थनिमि
र्षः स्वापःसोरित्येव सूत्रमुचितं नचस्वराःस्वरासोइत्यादौ यानोः सकारेतिप्रसंगः स्वाभ्यांसाहचर्यात्
प्रत्ययाप्रत्ययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात् राजेत्यादौ नलोपस्तु नङिसंबुद्ध्योरिति
ज्ञापकेन साधितः पूर्वोभिनोद्वे तिउत्वमपि सूपपादं संयोगांतलोपो रोरुत्वे इति सिद्धकांडे पाठात् हरि
वो मेदिनं त्वेति यथाभिमर्भवानित्यत्रापि न दोषः रान्तस्येत्यत्र नकारस्यापि प्रश्लेषात्सस्येति च्छेदात्
नतु उत्वाश्वादित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेन्न तत्वेक्ष्णेतेनदृष्यामेः असिद्धत्वमिति चेत् न सिद्ध
कांडे वस्वादिषुदत्वमिति पाठात् ननु पदांतत्वाहृत्वं न स्यादिति चेन्न सावपि पदं भवतीति पदत्वाश्रय
णात् नह्वीनं त्व सर्वनामस्थाने यचौति स्थित्वा यज्ञादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यातेन चैवं राजेत्या
दौ नलोपे कृते सोरुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यं इतो दिति सिद्धे पथिमथ्योरित्याकारविधानेन प्रथमे न
लोपस्य ज्ञापनात् नन्वनेन ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात् हे पंथाः हे मंथाः हे ऋभुक्षाः तत्र हि दीर्घो
संबुद्धाविति पर्युदस्तः नलोपस्तु निषिद्ध इति चेत् एवं तर्हि नलोपात्प्राक् संयोगांतलोप इत्यर्थेन
ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु तथा हि ङिसंबुद्ध्योरिति षष्ठी न तु सप्तमी ङेर्लुकालुप्तत्वा
प्रत्ययलक्षणाभावात् अंतस्य संबुद्धेश्च प्रातिपदिकस्येति समानाधिकरणेनान्वयः नच प्रथम

मं॰ ३९

संयोगांतलोपं विना संबुद्ध्यंतं प्रातिपदिकं लभ्यते तस्माद्ध्यापः सोरिति न्यासे नाकिंचिद्बाधकं यदि
तु वस्त्रादिष्वदंत्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यायते अथात्र ग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावः सिद्धः त
र्हि हल् ङ्यापः सोरिति सूत्रमस्तु यत्तु यथाश्रुतं प्राचा व्याख्यातं ङ्यंतादाबंताद्दीर्घाच्चेति तन्न ङ्या
पोर्हि दीर्घौ न तत्तदंतमपि न च दीर्घाद्ङ्यंतादित्यादेः दीर्घो यो ङ्यादिंतादित्यादिरर्थो लभ्यते दीर्घादिति
पंचम्याः श्रुतत्वात् समासे उपसर्जनयोः ङ्यापोः विशेषणायोगात् उक्तं हि भाष्ये विशेषणानां वृत्ति
र्नेहवृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति एतेन नदीसंज्ञक इवर्णोवर्णानामित्यपि प्राचोक्तिः परास्ता सत्यु
र संबुद्धौ इह हेतौ सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तनेन तदसंबुद्धावित्यनेन न विशेष्यते गो
तोणिदिति सूत्राम्मिदित्यनुवृत्तेन तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यते इत्याह संबुद्धिवर्जे
मिति सख्युरसंबुद्धावित्येव सूत्रे चकारं व्यत्यासार्थस्पष्टतया णादेशयोः णिविधिशास्त्रयोरनुकर्षणं व्येति
एवं तिनीशास्त्रयोः तेनि उभयत्रापि कार उच्चारणार्थः न तु मुख्योपत्यादिशास्त्रैकदेशानुकरणमिदं स
ख्युर्यः पत्युर्नः सख्यायाः संवत्सरसख्यस्य च आपत्यस्य च नाङ्क्ति इत्यादिनिर्देशात् इत्यभिप्रेत्या
ह शेषे विनिशास्त्राभ्यामित्यादि परस्येति ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं ङेत् एतच्च नदी
संज्ञकेष्वङ्ग इड्याम्मिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते हि संज्ञकेषु घ इच्चेरित्यनुवर्तेत सूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयस्यापूर्वत्या
स्यविषयः न च तादृशा उकारोऽस्ति अत आह उकारेणेति यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिङ्याम्परस्य

रि

त४

म॰
दे॰
३२
37

मुक्तं तत्त्वनाङुणस्य उकारस्याप्रसिद्धेः समुदायस्येति न च पर्युदासेपि पर्युदस्समानसमर्पके सखिशब्देत
दैतथाहकात्वेशंकेचेविशेष्यासन्निधानात् यश्चेह ग्रहणमवनेत्यात्कपन्यलिहरदत्तेनयद्ब्याख्यास्यात्तत्रै
कैयटेन तन्न तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गौणत्वेपि इति मुख्यापन्नत्वादितिभावः तथाच येन वि
धिरिति सूत्रे परमसखायावितिबहुव्रीहिः तस्य षष्ठीहिश्चाभाव्यमिति कैयटः तथा द्वितीयाश्रिते
ति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः मित्रचौर्यादिति सूत्रेप
ञ्चत्वारः स्त्रियां चेति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः व्याख्यानमाधवन्यत्र स्फुटमेतत् अन्तदयोर्वक्षणा

६४

इन्द्रसखोऽग्र आ याहि मत्सखा नीत्रे सोमं पिबति गोसखायमित्यादिप्रयोगास्त्वेवमेव संगच्छन्ते तत्र बहु
व्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखास्य सुसखि
रित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ न दूरगामिन इत्युपेक्ष्याः पतिः समास एव एवकार इष्टतोऽवधार
णार्थः अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येत धात्वादेरित्यादिज्ञापकात् समर्णे च प्रतिपत्तिगौरवं
स्यात् अथ कथं सीतायाः पतये नमः पराशरश्च नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ इति उच्यते प
तिरित्याख्यातः पतिः णौटिलोपे अच इत्यौणादिक इः अयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न दृश्य
ते लाक्षणिकत्वात् एतेन कुसुमसखिरत्नेनेति भारवेः सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्या
तं बहुगण बहुगणो प्रातिपदिके संख्यावाचके इष्यते न तु संख्येये अल्पवाचके अपि संख्यायतेऽनयेय

उं॰
३२

त्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् अतएवड्डनिवापिनाड्विनएवशृस्ते वत्तनास्साहचर्यात्तु नतत्पातेड्डीतिः षष्ठ्यो
लुक् षष्ठ्याःपरयोरितिबहुवचननिर्देशोर्थप्राधान्यसूचनार्थः षष्ठ्यर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति
निष्फलितार्थः प्रत्ययलोपेति स्थानिवत्सूत्रेणासिद्धेनेयमार्थमिदं प्रत्ययस्यासाधारणंरूपंयत्र
प्रयोजकंतदेवकार्यं प्रत्ययलोपेसतिभवतिनतुप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमितितेनशोभनाद्यष्ट
दोस्यहेदृषत् प्रासादइत्यत्रत्वंसंतस्येतिदीर्घोन यद्वायत्रप्रत्ययःप्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधा
वपिविध्यर्थमिदं तेनानुणोडित्यत्रहलादौपितिसार्वधातुकेविहितइस्तुत्वमेपिनास्मिन्भवतिव
र्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमितितुवर्णप्राधान्यविषयेतेनगवेहितंगोहितमित्यत्रअवङ्न असादि
ति अत्रप्राचाअव्ययेत्यापिपादितंतन्नअव्ययानां प्रायेणलिंगत्वादव्ययीभावस्यक्लीबत्वेपिलिंगा
नराभावाल्लोपेदितं वस्तुतस्त्विति अर्थप्राधान्यबोधकस्यबहुवचनस्याभावात् गोण्णत्वेपित्रा
याद्दृशोन्यायःअस्याप्यनुबद्धितिभावः अकारोवक्तव्यइतितथाचबहुत्वाभावे गौडुलोमिशब्दः
इकारांतःबहुत्वेतु अकारांतः उडुलोमशब्दः तस्यचेकारांतेभ्युपगमात्तत्प्रासंगिकामितिभावः
तथाचौडुलोमिशब्दस्यइदंतस्यबहुत्वेदंतत्वमितिनभ्रमितव्यम् इतीदंताः किदिति तेनश्रोता
लोपइटिचेत्यालोपइतिभावः यद्दोपष्णादयइति यत्तुप्राचोक्तंएवंदेवयज्यातिलरुप्रादयइति त
न्न देवान्यजनेइतिविग्रहेइतियोण्मादिकसूत्रेणकृत्संतस्यैवदेवयजिशब्दस्योज्वलदनादिभिःसा

द्विपर्यज्ञानामेवेति
तेनेदृनभवानुमव
नोः ८ ५

म॰ र॰ ३५
38
श्री

धितत्वात् प्रयोगोहित्वात् देवयजीत्यत्र हन्मः इति भट्टिप्रयोगस्य छान्दसविषयकतयैव व्याख्यातत्वात् नचय
जेर्दीर्घ ईप्रत्ययः प्राप्ति पदोक्तोक्ति बहुलग्रहणात्कल्प्य इति चेत् भवेदेवं यद्यनन्यथासिद्धं कल्पकमु
पलभ्येत वेदोपि छन्द एव प्रयुज्यते आयजिन्त्वामनवे जातवेदसं इति अग्निलक्षीशाकृस्यतनदीत्वाद्
ह्रें ... ग्रामेनुदिशामि चकृते महद्देववैलक्षण्यमिति नवान प्रमीसामग्र्यपनच्च मूलपवस्वशोभविष्यति
क्विवंनेति पतञ्चमाह. मावे शाकृ च इति धातौ माधवयन्ये सप्तबहुश्रेयसीति ईयमत्रोति नकप् नाः
प्युपसर्जनकत्वः ईहसो बहुश्रीहेर्नेति निषेधात् सुहृम्याम्यौ ईहदंताविति इह वर्णयोरेव संज्ञा इत्यपि
पद्योक्ति प्राञ्चीनयोरिति ह्रस्वग्रहणात् तयोः स्थानित्वेन ग्रहणमिति अतः क्वचित् स्त्रीवाचकवर्णा
समुदाये च वाचकत्वेन प्रवेशात् शाक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात् तेन नद्यं तादित्यादिव्यव
हारो न विरुध्यते एवं चि संज्ञायामपि इउवर्णौ तदंतं वा संज्ञि इति पदद्वयं बोध्यं वर्णसंज्ञापदे अप्रसावीत्य
स्य सर्वविभक्त्यवयववत् इत्यर्थः तेनाति सखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयं सूर्वमिति वृत्तेः प्रागित्यर्थः
वक्ष्यामिति संज्ञायाश्चोद्देशप्रवृत्तेन्यायसिद्धमिदं कार्यकालपदेन वाचनिकं प्राक्तु इहयोरिति
धातोरेवाविशेषणान्नभ्रुवोर्व्यभिचारात् इत्याह इवर्णोवर्णो न धातोरिति स्तुप्रभृतीनां इवर्णोवर्ण
योरितिव्याख्यानेन यद्वद्वः ङि... वैयधिकरण्यं च दोषः ह्रिपाति श्रयतत्त्व् दिदिवतः उपतः
इत्यादौ चातिव्याप्तिः तद्वारणाय वर्णावर्णयोरत्ययत्वेन विशेषणं तत्क्षिप्तेनेतिभावः श्रांतं तनस्यादिति

ननु सति विग्रहे ह्रस्वपदं वर्ज्यं धितेविति

गो॰ ३५

स्यान्नत्विति भावः परेत्वेकाचः अचि श्नुधात्वितिसूत्रे श्रुं इति निर्देशोपि धातोरेवेह संबध्यते न तु श्नुभ्रुवो न योरि
वर्णासंभवात् धातुग्रहणं चानुवृत्त्या उभयोः विशेषणं संयोगस्यागस्य चेति व्याचख्युः धात्ववयवसंयोगेत्या
दि तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् उन्नीः उन्न्यः अंगविशेषणात्तु हरिं हरीन् इत्यादिसिद्धये
यदि हि धातुनांगं न विशेष्यते तर्हि इहापि प्रध्य इत्यादावियं स्यादेवं ह्युपंचपूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्या
त् धात्ववयवसंयोगपूर्वकोन भवति यद्वर्णान्तं तदन्तादंगस्य वृश्चिकशब्दस्येति भाष्यकृता हि ब्रुडि
परिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रे प्रत्याख्याते तत्संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति
भावः सूत्रमतेप्याह वृश्चिकसंबंधिनीति अल्लोपयलोपाविति न च परत्वाद्वेरपृक्तस्येति स्यादिति वा
च्यं वेरपृक्तलोपाद्धल्लिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिककारोक्तेः कौल्मामिति नपुंसके भावेक्तः
कौल्लोप इत्यर्थः इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीयत्यपि बोध्यं अनन्यतयेति गौणत्वेपि अनङ्गत्वयोः
प्रवृत्ते तस्मात्वाद्धेति बोध्यं दीर्घस्यापीति पतदर्थं कृतयणादेशोइति भावः ननु निमित्तविहन्यते इति गुण निर्दृश्यात् ५
विषये व्यावर्तयितुं यणा निर्देशः इति चेत् अस्त्वेवं तथापि दीर्घे प्रवृत्ते दुर्वारत्वात् नहि ङस्वेष्वभावेन
दीर्घो बाधित्यत्र प्रमाणमस्ति सोत्रविकृतनिर्देशः श्रव्याप्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन सार्वत्रलाभेन तथैवो
चित्यात् भाष्यरूढत्वाद्य यत्तु प्राचावेनिकोचिदस्त्रक्त्मासत्व्यः सात्व्य इत्याद्युक्तं यत्तु तद्ध्याख्यातृभिः
भयमप्येतद्भाष्यविरोधि निमित्तत्रक्तं यच्चात्रोपष्टंभार्थं प्रसादकृता सप्त्युः पत्युः प्रासिद्धो यत्नवत्त्वादित्याह

म. ४. भा.
39

पाणिनिः साधारणं तन्मन्वानाः सख्युः पत्युः सख्यौ सख्योः सखीयति सखीयतो यो विङ्क्त्वेनोनयोर्विङः
निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्लूनस्य रादिकं सख्येद्रत्यादिस्वाधेनडभयं भाष्यगौरवादिति विचार चिंतामर
णिश्लोको पन्यसनं कृतं तदेतत्सर्वं भाष्यकैयटपर्यालोचनमूलकं इति ज्ञानबुद्ध्यपद्यावधिदोज्ञवंत शुश्रि
यदंति यत्नस्य पद्युः पत्युः सख्युः पत्युः इत्युदाजृः तदनिरभसात् इतीदतः तृज्वत्क्रोष्टुः क्रुश
आह्वाने अस्मात्तृन्निनीतितन्नप्रत्यये क्रोष्टुशब्दः तृजन्तः क्रोष्टृशब्दः द्वावपि शृगालवाचिनौ तत्राविशे
षेणाह्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृज्वत्त्वेनैव तृतीयादावचि उभयं अन्यत्र तु तुन्नन्तस्यैवेति ।
नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते क्रोष्टुरिति तत्र नात्रथमा तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः निमित्तव्यपदेशात
द्वान्यथा स्वकार्ये रूपविषयकत्वेनातिदेशस्य षड्विधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते तच्च न पदा
देर्यस्य कस्यचित् किं तु क्रुशेरेव उपस्थितत्वात् अर्थतस्तृजन्तीयाच्चेत्यभिप्रेत्य फालितमाह क्रोष्टुशब्दस्था
नेऽन्यति नियमार्थमिति अन्ये तु क्रोष्टुशब्दस्य संज्ञात्वान्नामाष्टदित्येन तृज्वदित्यर्थः क्रोष्टेति अनङ् हल्ङ्यादिलो
पात्परत्वाद्गुणात्पूर्वं दीर्घः स च सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादन्तरङ्गत्वेनेत्याच्चः कृते
प्यनङ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृज्वत्त्वात् अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः तत्रस्य इह न
कारोऽपि प्रश्लिष्यत इति पक्षान्तरेणेन हल्ङ्यादिसूत्रस्य स्थाने लोपः सोर्विति निष्कर्षे अभिमर्षवान्निस्या
विसिध्यति अजर्चेर्तृ इत्यत्र तच्चत्वं स्यादसिद्धत्वान्नलोपो न तत्कीर्तयतेः क्विपि कीर्त् इत्यस्यादिति चेत्

ग.
४४

यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यं एतेनापवर्तेत इति व्याख्यानं परत्वादिति न च उत्कृष्टत्वज्ञानवाक्यं लक्ष्य
ज्ञावेक्षते सन्निपातपरिभाषया उडोऽलभत्वादिति भावः ननु मधिरेति रेणस्थविषये शासं सर्वं बाध्यं
बाध्यसामान्यचिंताश्रयणात् तथा च वक्ष्यते गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति एवं चाविशेषात् नुडपि
तेन बाध्यः तत्कथं विप्रतिषेधः उत्सर्गापवादयोस्तत् [illegible] दिति चेत् सत्यं अत एव तदंशेऽपि
प्रतिषेधं हृषयित्वा न तिहृचतहृ इति ज्ञापकात् उडिति भाष्ये हृतो क्वामिति संतोष्टव्यं इस्तदोनाः हृ
हृविति अमुत्यत्रासंज्ञेयं अतिचमूशब्दोऽन्विति प्रथमलिंगग्रहणं चेत्युक्तेः तथा च एवमति चत्वादय
इति शाचोऽयन्यो भाष्यविरुद्ध इति भावः वर्षाभ्वश्च वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिंगप्रकरण एवैतत
स्तत्रैव वक्तुमुचितं पुंल्लिंगेन क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योज्यमिति व्याचख्युः तदसमात् दर्दुरो ह
लिंगोयं भेके मंडूक वर्षाभ्वशालूर प्लव दर्दुरा इत्यमरोक्तेः भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति तेन परिभाषितत्वा
त् भेकार्यां तु न नेवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरी इमानिति यादवकोशाच्च दर्दुरोऽषण्णीनिपातो न तु घाणइतिच्छुर
लिंगस्य प्राचां संज्ञा ह भवतीति इभी ग्रन्थेत हादिः स्वयम्भ्वादिन इति यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दृन्भूरिति एवरी
द्वितीये पठित्वा हृन्फेर्नलोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यानं तथापि तद्ग्रंथं तरे शुद्ध भी ग्रन्थे इत्यस्मात्
उपत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम् एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टं दृषायावीहृज्ञैत दृर्भणे ह नतः नुमा
गमोत्रस्वास्थ्य निपात्यत इत्युक्तं अयस्मकारो न धातोरित्तद्वाडोप्रसंगात् इकोयणचीति यणः सचामिस

भावा ४

स्प २ स्प २

म० टी० ४०

40

वेः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्याभ्यां बाध्यते इत्याशयेनोदाहरति हन्वशमितिनचेह हन्कोरेतियणः शंक्यः तत्र
अर्थवत एव ग्रहणात् अ तद्धन् धातुस्थ भूशब्दस्यानर्थकत्वादिति भावः एवं चायं हन्हूवदिति फलितं श्री
पतिमतेनाह हन्निति माधवस्तु अन्ध्रहन्व इत्यादिसूत्रेण हन्वसाथे उपपदे कप्रत्ययः उपपदस्य ह
न्वादेशश्च निपात्यते इत्याह हन्हस्वरीति न तु सर्वजातिभेददर्शनं क्वचित् कापिरित्यन्ये हन्कृरेति यद्य
न्निति नोनपाठो मुख्यः सोऽतपाठोऽपि केषांचित् वक्ष्यइति वर्षाभ्वश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः अ
नुक्तं च भाष्यवार्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः तथा च वर्षाभ्वश्च न भ्वश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यका
र आह अल्पमिदमुच्यते वर्षाहन्कारपूर्वः पूर्वस्य भवतीति वक्तव्यमिति वामनेन तु हन्न् शब्दोनप
ठित एव पर्वांप्यते यथा च हन्कारेतिपठितं यच्च तत्सौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोऽनुवदती
त्युक्तं यच्चान्यैर्वार्तिकेन पठितं अर्थमुदाहरति इत्यवतारितं तत्सर्वं विभक्तत्मेव न च भाष्येऽपि हन्तारीत्येव
पाठ इति भ्रमितव्यं अन्ध्रहन्व इति निपातितः इति माधवग्रन्थेन कथमादिग्रन्थैः विरोधापत्तेरिति
यत्किंचिदेतत् दीर्घपाठे इत्ययं च भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतः पाठः अनुस्वरितोऽनुस्वरः पठ्यते यत्र
तद्धृतावुक्तं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति तन्न तथा प्रत्ययाविशिष्टस्यान
न्यत्वात् नह्यत्र प्रत्ययो विकारः तस्माद्ध्रस्वपाठे कारपूर्वकस्य उवङ् एव तथा दीर्घपाठे कारपूर्वस्योव
ङ् इति विवेकः स्वयंभूवदिति याचात हन्कारभूशब्दो वर्षाभूवडदाहृतो तन्निर्दैलत्वाद्वपेद्यमिति भा

स्व ५

गो० ४०

वः इत्युदंताः ल्वइह छंदसुभयथेति सूत्राडुभयथेत्यनुवर्तते छंदसीतितु निवृत्तं तेन नाविंतानजे
वचेनसांवृतलक्षणोकानामप्रशांतेः कथा लक्षणामेकोगम्यस्तत्व समीत्यादि प्रयोगाः संगच्छंते केचित्
तुच्छन्दसीत्यनुवर्तयंति तदयुक्तं पूर्वसूत्रेणैवसिद्धेल्टचेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः यदपिपूर्वसू
त्रेतिसूचतस्तु इत्यनुवर्तयंतितदप्ययुक्तं अविशेषेणविकल्पदर्शनात् तथाचधातोधातुलक्षणामि
तिमंत्रेतोविरीयैः ऊर्ध्वः पद्मनेबहूचैकदीर्घेइतितिदिक् इतिकृदंताः गोतोणणिद्विति गोतइत्यपहाय
ओतइतिवाच्यमित्यर्थः तथाचगामित्यत्रपरत्वादूङोमत्यामात्वंनस्यात् इत्याशंक्य निरवकाशत्वान
याशुत्वेनहृद्धि वाध्यतइतिओतोम्शसोरिति सूत्रेभाष्यकृतोक्तं केयट्टोपितत्रैवमाह गोतइतिसूत्रं
पाव्यं गोतइत्योकारतोपलक्षणनयाव्याख्येयमिति हृद्यादिचन्येषप्येवमेवाख्यंतेस्फ्तोरिति
यद्याउः गोशब्देनओणादिकेनसारूप्यात् गोशब्दूपवलक्ष्यते तत्वोकारांतमात्रं तेनस्फ्तोः स्क
तवौस्त्रतवइत्येव भवतीति तद्भाष्यविरुद्धं गोद्योभ्यामेवपरस्याणित्वाभ्युपगमेऽयोतोम्शसो रि
त्यात्वस्यस्नामित्यादिरवकाशः स्यात् तथाचगामित्यत्रपरत्वाहृद्धेईर्वाधनयाउदाहृतभाष्योक्तं
शात्वस्यवाधकत्वंनिरवकाशत्वंचनसंगच्छेतेतितिदिक् इत्योदंताः सर्वोहालि सर्वत्रैविभवा सर्पीत
मरात् प्रेत्वंसंरायाभूयस्याहजेदित्यादिप्रयोगाश्च सायिस्छंदसइतिभाष्यं तत्रकयजेतस्यैवशाहूस्या
च्छेदसत्वपरं नतुकेवलस्यापीतिवंतोर्थीतिसूत्रेकैयटः केवलोपिच्छांदसइतिपक्षांतरंसएवाह

दूत्यै दंताः ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः एवं जनानवतीति जनीः ज्वरत्वरेत्यूठ् एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः
जनावौ जनाव इत्यादि इत्यजंताः पुंलिंगाः रमेति लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः
यद्यप्यंतत्वादिति यत्तु आचाप्युः प्रत्ययांतत्वादप्रातिपदिकत्वेपि पृथगुग्रहणोर्थग्रहणात् इत्यर्थ इति त
न्न ङ्याप्ग्रहणस्यानन्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात् एङ्ह्रस्वादिति परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च संबुद्धौ चेत्ये
त्वे कृते ह्ल्ङ्याब्भ्य इति लोपो न प्राप्नोति स्थानिवद्भावादातेऽप्याकाररूपत्वाभावात् आङ्याविति आकारे प्राप्ते
प्यदीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात् यथाश्रुतेनापि एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः या
डापः यद्यपि याडित्येवोचितं नचातो गुण इति पररूपापत्तिः अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्बाधात्
तथाप्युच्चारणार्थोकार इति संभाव्येत अतः स्पष्टार्थं याडिति कृतं वृद्धिरेचि यत्तु प्राचा आटश्चेति सूत्रा
कृतं तन्न याडित्याद्याडकारस्य समुदायानुबंधत्वेनेह आटोभावात् सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च दीर्घो
च्चारणं प्राग्वत् अत्र वदंति सर्वनाम्नो ङ्र्द्वेस्येव स्युस्ततं एवं च याडापेडित्वाद्ल्यादेशे हरि. सर्वस्या
यित्यादि सिद्धे स्याड्ग्रहणेऽस्य विधानेच प्रयोजनं चिंत्यमिति अत्रेयं चिंता अस्मद्भ्यं ङे ङस्य इत्यादि
नासिद्धेनऽति वक्तृ नस्त आमि सर्वनाम्नः सुट् याडोऽनुस्वारसवर्णे इति सुत्रयितव्यं नचैवं याडेव ह्र
स्यापत्तिः दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वा
दित्यवधेयं विभाषेति गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं यस्याङः न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इति तदाया

ततः तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गत सर्वादिविषयत्वात् अस्य च समासविषयत्वात् योऽत्रेति
यच्छब्दः यासुर्वांसोत्रतस्याउत्रस्सर्वायैतउभसात्पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः नीयस्येति इदं हि सूत्रं तत्
सकयोरावश्यकं अन्तेनैवासिद्धो विभाषा द्वितीयातृतीयेति सूत्रेण कर्तव्यमिति भावः अत्रार्थेन योऽन्वा
यः अत्र वार्तिकं मातर्मातच् पुत्रार्थमर्हते इति मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातजादेशो भवति मात्रा पुत्र
स्य श्लाघ्यते घोस्ये गार्गीमातास्य गार्गीमातृकः तस्य संबोधने हे गार्गीमातत् पुन इति समासान्तस्याप
वादोयं यत्र तु श्लाघ्यत्वं न द्योत्यं किंतु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कपेव गार्गीमातृक आवर्तयदंग
मिति यत्तु याडापइति सूत्रे व्याचख्याणेन कं प्रतिवत्तु ह्रायेत्यत्र लाक्षणिकत्वात्तयाड् एवमति सर्वा
यैत्यत्र तस्याडिति तदुभसात् तद्धितदेशस्य विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तनेन अतिदेशावै
यर्थ्यापत्तेः तेन याड् इवीरःस्यादत्र प्रसंग एव नास्ति संज्ञोपसर्जनयोः पाठात् एकदासात् केचित्तु
नि परिशिष्टकारादयः ङिति ह्रस्वश्च अप्राप्तविभाषेयं ह्रस्वयोः प्राप्ताविनवयोस्तु नेयङुवङ्स्थाना
विति निषेधे प्राप्ते आरंभात् इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दाभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति श्रीणाईं ततः वि
शेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव तत्र नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तं अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां
पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वेपि नदीत्वं न स्यात् केयमटवीत्यात्वाभावात् हवदत्रमतेपि ह्र
स्वांशे नित्यग्रहणानुवर्त्याभावाच्च अत एवाक्योग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रे निकृष्य संबध्यते तदेत

म॰ टं॰ षट्

दाह कृत्स्नोव इवर्णोवर्णौ स्त्रियामिति गौरेणामेइति परत्वादितिभावः यत्तुप्राचा गौरीति सूत्रे यिनदीसंज्ञा-
वर्जिताभ्यामिति व्याख्यानेनासावत्रार्थः किन्तु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबललभ्यः एवंचेडुङ्भ्यामिति सूत्रानुप
न्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव अचि र्नः गुणादीर्घत्वानामिति निषेधात् स्तम्भ्यत्रश्नसोऽचीति गुणस्यानित्यः
प्रश्नेप्त्यत्रप्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिसृ श्रागनः प्रियतिसृः इत्यत्र ऋतउदिति उत्वस्य
त्वमपवाद इत्यर्थः बाध्यसामान्यचिंतायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादितिभावः विशेषचिंतायांतु
मध्ये पवादे इति न्यायेन दीर्घत्वयोरेव बाधः स्यान्नतु गुणस्य सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवल्लु
ल्यानुरोधात् व्यवस्थिताविति कय्यटादौ स्पष्टं यत्तु व्याचख्युः अपवादशास्त्रो बाधकत्वोपलक्षणकः सर्ववि
प्रतिषेधेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति तन्न विस्पष्टं लिङ्गं च यदपि प्रसादकृता नोक्तं गुणस्य पूर्वप्रतिषेधे
नेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थः इति तन्न रा विधेश्चारितार्थत्वात् नच दीर्घ सोऽप्यचारितार्थ इति वाच्यं ग
गतार्थत्वात् त्रिः चतुरोः विशेषणादिति स्फुटत्वाद्विविच तसृरित्यस्यैवा स्त्रियामिति विशेषणं नांगस्ये
तिभावः प्रियत्रिरिति अत्रेदं वक्तव्यं जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दो नर्थको जहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तते एव
तत्कथं पुंनपुंसकयोस्त्रितासे गच्छतामिति अत्रेदं तत्त्वं जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिमता लक्ष्यानुरोधात् ते
नांगं स्त्रियामिति सम्यगेव त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवाचितान्नभूत एवं गत्या उत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य
इत्यादावसंज्ञातप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् एवं प्रयतिमातृमातिन्यशास्त्रियो हृत्तिरपि इत एवं गत्येव

इत्रौ॰ गौ॰ षट्

यत्तु व्याचख्युस्ते त्रिपाणामन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तत्र वर्तते त्रिशब्दस्तु पुंनपुंसकयोरेवेति नित्वादेशो नेत्यादि ५

अजहत्स्वार्थपक्षेण स्त्रीनिर्देशोऽस्याश्रयसमर्थकयोरिह चतुर्वोरिति विवादितोऽर्थः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत
स्तत्रगतभाष्यग्रन्थसन्दर्भस्त्विह प्रमाणं अनित्यत्वादिति इकोचीति अचु ग्रहणं लिंगं तादृशसंबुद्धौ
तु संवारयितुं कृते भ्रामादिषु सत्यपि तु मितस्य लोपसंभवात् संबुद्धेश्चल्लकालेऽपि प्रत्ययलक्षणेन
तु मः प्राप्तिर्वाच्या प्रत्ययलक्षणं च न लुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टं तथेद
मनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यं लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वाचित्कत्वस्योपगमे
बाधकाभावात् तथाच प्रियतिसृ प्रियचतसृ इति रूपद्वयमप्युक्तरीत्यैव कैय्यटेन समर्थितं पूर्वप्रति
षेधेनेति नचात्र प्रमाणाभावः प्रियतिसृणो प्रियतिसृणी त्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वा
त् हे चत्वेसत्याविति विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वे दापो निमित्तं सन्निपातपरिभाषाया अनि
त्यत्वात् तयामयोरित्यादिज्ञापकाच्चेति भावः इयादेशाइति अजादौ परे इयादेशो विहितः स उपस
र्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्यामादिषु [illegible] तत्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैः बाधि
तत्वादित्यर्थः नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीतिहत्तोय्ययोरिति स्थानेऽप्यधिकरणे ल्युट् इयङुवङोः स्था
नौ इति षष्ठीसमासः फलितार्थमाह इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति यत्रेयङुवङौ निषेधेनेनत्रैवायं निषेधः
यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणं वामि यद्यपि प्रकृतो न निषेधो नेन विक
ल्पित इति प्राञ्चः तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति तथाच लाघवात्स एव स्त्र्यर्थं उ

म॰
दे॰
४२
43

विन इत्याशयेनाह वानदीसंज्ञोक्तेति डितिह्रस्वश्चेति सूत्रेप्येवमेव कथं नहीति उवङ्स्थानत्वेन
नदीत्वाभावात् ह्रस्वोनुपपन्न इत्याशयेनाह बहवइति केचित्तु वामीत्यतो वाग्रहणमाकृष्य व्यवस्थित
विभाषां चाश्रित्य समाधत्ते तन्मन्दं तथासतीह नग्रहस्य वामीत्यत्र सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः अत्येतर
सामान्येन नपुंसकमिति कथं चित्समादधतः नषट् स्त्रियां यदुक्तं तत्र भवतीति व्याख्यानात् अनेन तोङी
विवक्ष्यविहितस्याबापि निषिध्यत इत्याशयेनाह ङीप्टापौ नेति शःङुंवदिति वैशाहस्य स्त्रीलिंगतया
अपि स्मरणादिति भावः तथा च क्षीरस्वामी शंत्येनंशः स्त्रीत्येक इति स्त्रियां नौस्त्रवाणि स्त्रवीरित्यमरः
इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः अतोम् स्वमोरिति अमोम् विधानं स्लुग्बाधनार्थं अम्स्यादिति पतञ्जलिना
मनुरोधात् व्याख्यातं संयोगांतलोपोऽत्र इत्यभिप्रायेणवा वस्तुतस्त्वमइत्येवपदच्छेदो लाघवात् त
स्मोः मेतुनेत्त्वानमितिसिद्धं द्वितीयैकवचनेत्वगादेः परस्येति अकारस्य मकारे कृते स्यसंयोगांत
लोपे सिद्धमिष्टं यत्तु वदंति पवंसतिस्रापि चेति दीर्घत्वं स्यादिति तन्न सन्निपातपरिभाषया विरोधात्
यद्यपि दीर्घविधौ सान प्रवर्तते इति तदपि न रुपादिभ्यः स्नम् स्नात्तु लोप इति सूत्रयोः स्रापि चेति दीर्घ
त्वे सन्निपातपरिभाषा प्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात् कय्यटेनोपपादितत्वाच्च यदप्याङः अतिजरसं
मिति न सिध्येत् तदपि न द्वितीयैकवचनेऽपि अतोमिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभा
षया लुगप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्यादेव प्रथमैकवचने तु अतिजरमित्येवेष्यते सन्निपातपरिभाषया जरसा

गं॰
४२

नामीति नुमस्त्वगमकत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः तृतीयादिषु पुंवदिति प्रयोजन

म् ह्रस्वयोः प्रतिषेधो यं प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षत्वे प्र

वृत्तिनिमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा उभयथापि पुन्नपुंसकयोः

भिन्नि नैकं प्रवृत्तिनिमित्तं भावः प्रियदधि । प्रतिदध्ने निदध्ना निक्वानेनेत्यर्थः यत्तु प्रियदध्ने स्त्रः प्रभृ

तिषु दधिमधुशालीनि पाठात्तित्वः कश्मासो भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्या

ना हुः तच्चिन्त्यं भाष्ये दशपादस्य बहुषु पुस्तकेषु अनुपलंभात् स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इति

केचित्तत्र सन्निपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोः प्रवृत्तेनस्मात्सु सीव स्त्रियामप्य

तिदध्नेत्यादिकमेव बोध्यं सुधिनेति परत्वात्तुमागमरयङ् बाध्यते सुधियेति पुंवत्त्वपक्षे तु नुमोऽभा

वादियङ् बहुः श्रेयस्योयस्य नह्रस्वश्रेयसी कुले प्रत्तनपुंसकह्रस्वत्वं नई यसो बहुव्रीहेर्नेः

ति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः अन्ये तु उपसर्जनह्रस्व एवा

म॰
र॰
५५
५५

तिङ्विधाने नपुंसकह्रस्वत्वं तस्मादेव ब्रह्मश्रेयसि ब्रह्मश्रेयसिनी इत्याद्याहुः तत्तुः प्रत्ययः सात्त्ववशि
ष्टामिस्तुः अयलिङ्गः सात्त्वशाहृत्तस्य नपुंसकत्वे हृपमाहृ स्तुनि सात्तूनीति पुंसि संभवत् प्रिय
क्रोष्टूनीति यत्तु प्राचा प्रियक्रोष्टूणीत्युक्तं तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्त्तिकविरुद्धं यत्तु व्याच
ख्युः विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयको विप्रतिषेधो भाष्ये प्रियक्रोष्टुने इत्यादेरन्यस्यैवो
दाहृतत्वादिति तन्नोदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् यदाहुः नचोदाहरणमादरणी
यमिति किंच पूर्वविप्रतिषेधस्य वैकल्पिकतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वेन तृज्वद्भावग्रहणं व्य
र्थमेव स्यात् प्रियक्रोष्टुनेत्यादौ विप्रतिषेधं विनापि पक्षे तत्साधनत्वात् नच प्रियक्रोष्ट्रेत्यादि नि
वृत्तिः तत्फलं पुंवद्भावपक्षे तस्य चरितार्थत्वात् स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च नच समाहारद्विगौ
पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भावात् तत्र तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम् एवमपि भाष्यीयो
दाहरणस्य सामंजस्यं स्यात् उपलक्षणं नदीति चेत् इहैव प्रियक्रोष्टूनीत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतः

गो॰
५५

देशस्याप्रवृत्तेः अनइति अकारउच्चारणार्थः भसंज्ञायामिति ह्रस्वोनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनाम
स्थानत्वादितिभावः यस्य इत्यत्र तु यंतस्यतदाह इवर्णावर्णयोरिति ईङः घ्यामितिविभक्तित्वापेद
या घ्यामितिस्त्रीलिंगनिर्देशः जस्शसोः जस्शसाहचर्याच्छसिपरएवेष्यतेनेह नङडशोददा
ति शि शीर्णविभक्तिकोनिर्देशः महासंज्ञाकरणंपूर्वाचार्यानुरोधात् अन्यतमस्यात्विति एवंचसा
मान्याधिष्ठन्यतमत्तमइत्यादिप्रयोगाः प्रमादिकाएवेतिभावः सेर्हमादेशइति यत्तुप्राचोक्तंस्वमो २४
र्मादेशेवाजरसमिति तद्भाष्यविरुद्धम् एवंचाजरसंवर्ततेइति हेअजरसमिति चापशब्दएव अज
रसंपश्येतितुप्रयोगःसाधुः किंतु अमादेशेकृतेनेजरसम् इतिप्राचउक्तिरेवासाधी एवंत्वाजरसोत्पा
द्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधेप्रमाणाभावात् फलाभावाच्च सांतमहतःसंयोगस्य सांतेतिपृथक्पदं १
लुप्तषष्ठीकंसंयोगस्येनेनसमानाधिकरणं इतिव्याचष्टे सांतसंयोगस्येति उपधायाइति उपधाग्र
हणंपूर्वत्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् मासश्छंदसीति मासित्यस्यतकारःस्यात्
भादौप्रत्ययेछंदसीतिवाक्यार्थः माद्भिः पादङ्गुरिवेर्नव इत्युदाहरणं ह्रस्वोनपुंसके इहह्रस्व
ग्रहणाचइत्युपस्थितं तेनप्रातिपदिकस्यविशेषणात्तदंतविधिरित्याह अजंतस्येति प्रातिपदिकस्या
चइतितुनव्याख्यातुंसंभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् एवंचारुरवाग्रामणिकु
लमित्यादावतिव्याप्तेश्च सन्निपातेति अवर्णमाश्रित्यकृतोयादेशःकथंतल्लोपेनामिस्यात् एतच्च

म० टं० पंथ 45

एएङ्. सूत्रे ऐङ्को ऽग्रहणं वृद्धी इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैय्यटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षे प्रासितनामिति
नतएवा वधार्यएवंचयाधातो सुभंयाशब्दस्यङ्गोवस्यङ. यिस्सुभंय इति यन्माधवेनोदाहृतं तन्नादर्तव्य
मितिभावः स्वमोर्नपुंसकात् ग्रथंलुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्याकिमः कादेशस्य च बाधकः पर
त्वादित्यदाद्यत्वेम् भावे च तत्फलमिति स्यात् वृद्धौत्वेति अतिसर्वाणिकुलानीत्यत्र साम्परसेतुद्धावि
तिणाविद्धावाहृद्धिः प्रासा वारिणीत्यत्र तग्रत्त्वेरित्योत्वं प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्रासः वारी
णामिति ननु नुमुटोः को विशेषः तत्राह प्रातिपदिकाक्षाङ्ग्रहार्थेन दिकारस्य लत्वेति पुंवत्यते ऽनुमभा
वाघग मुत्वेनेति गेः स्वपीति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम् यदि गतनामिति पतञ्जवादाने इति धातो श्रुति
ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रममाधवेन स्पष्टीकृतं ग्रन्थेतस्य घोषाद्व्योभाषितपुंस्कः सर्पवेदानीमिर्गतः
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याङ्गः तथाचरूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः तस्मादे
जेनेषु ङ्गो वै पुंवद्भावो माधवमतेनास्ति मतान्तरे त्वस्ति अतः प्रधावा प्रराया स्तनावेत्यादि प्राचोदाहृत
मपिनानीवड्याति इत्यजेनानपुंसकालिंगाः लिडिति लिह आस्वादने क्विप् लिड्भ्यां लिड्भिरिति षः
त्र्यजस्वेनड्ः तस्याविरिचेति चर्त्वेन टः तस्यासिद्धत्वात् ड्ः सोतिपदे ऽपद् चर्त्वेन न कारः नपदान्ताद्धोरि
तिष्टुत्वनिषेधः वयोद्वितीयेति तत्वनेह प्रवर्तते चर्त्वस्यासिद्धत्वात् एतेन तेचप्रत्याहारा एव चत्वारि शेरि
ति प्राचो ग्रंथे व्याचक्षाणो यड्क्तं लिड्भ्यां लिड्भ्य इति टदाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रत्युक्तं तथाच प्रातिशा

ग्रं० पंथ

त्वेऽपि दुग्धोदयं प्रथमं स्पर्शमेको द्वितीयमाद्यन्तपदान्तभाजं इह श्लोके पदान्तेत्यादि विशेषणं संगच्छ
ते दादेर्धातोर्घः धातोरित्यावर्तने तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकाले लद् यतीत्याशयेनाह उप
देशइति आद्यन्तफलेष्विति उपदेशे किमिति अध्या श्रुति व्याप्तिपरिहारः फलमित्याह अधोक्षि
त्यादिना प्रकाशे च शोभस्य गलीतिनि ह्रामिति यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकसंज्ञकस्य गलिपर
नः पदान्ते चेति तत्प्रामादिकमेव अधोक् अधेग् अधोगित्याद्यसिद्धापत्तेः प्रातिपदिकग्रहणस्या ज ५९
प्रकृतत्वाच्च तत्र गलोनिमित्तत्वानुपयोगाच्च धुग्भ्याम् धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः यद
पि तत्त्वौ त्रेणाख्याने गलितपरे प्रातिपादिकसंज्ञकस्यैवेत्यादि तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यं
भष्भाव इति जश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः जश्त्वचर्त्वे इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं ब
त्वे तत्स्थानत्वमिति भावः वा द्रुह द्रुहेर्दादित्वान्नित्ये प्राप्ते न्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयं तेन द्रुहादयो
दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य द्रुहादेरन्तर्गणोर
धादिः तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु मैवं तथा हि सति यङ्लुकि न स्यात् निर्दिष्टग्रहणेन चेति निषेधात्
दोधुक् दोधुग् इग्यणः यणः स्थाने इग्विधिप्रदेशेषु सूत्रघाटकवज्ज्ञाविसंज्ञाश्रयणामिति भावः
यणः स्थाने सद्भिक् भवति यस्य जातस्य संप्रसारणसंज्ञा भविष्यतीत्यर्थः वाह ऊठ् वसोः संप्रसारण
मित्यतो ग्रहज्यादिसंप्रसारणं ऊढो विशेषणं तेन ना लोपस्येति न यत्तु प्राचा वाग्राहस्येत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः

९८

स॰ दं॰ ४५

45

किं तु कथं विस्फालितार्थकथनपरतयानेयं छेदस्येवेति छेदासिसहः वंस्रुनितत्रेच्छेदमित्यत्रहूतेस्त्रे
निभावः यत्तु ऊदित्कृते सवर्णदीर्घः भूहः भूहेत्यादिप्रयोज्ञं तद्भाष्यविरुद्धतयाहि ऊहूग्रहणमात्र
संप्रसारणमेवाविधीयताम् तस्य लघूपधगुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि एवं च
नेक्रियमाणं बहिरंगपरिभाषां ज्ञापयति सत्यां हि तस्यां बहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादूतं तं रंगो
गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितं नन्वनकारांते प्रकारांतो पसर्गे चोपपदे तूपविशेषः स्यादिति चेन्मैवं
भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्य लोपिप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैय्यटहरदत्तादयः
एतेन वार्भूहः प्रौहः इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः अथ वाऊहतेः क्विबित्यवधेयं वहतेर्वा वहप्रत्य
यः तेन तदंते ग्राह्ये सन्नजुषोरिति सूत्रात्सहयत्ययुवनेते तच्चवसोरेवविशेषणं नतत्वहध्वंसोः अ
व्यभिचारात् नाप्यनडुहः असंभवादिति अभिप्रेत्याह सांतवसंतस्येति पदांतेइति फलितमप्रा
चः प्रमादः स्वतामित्यादावतिव्याप्तेः सहेः साड्ः सहेर्वानिकिं सहडेन वर्ततेइति सड्ः यस्यानान्तिड
शाब्दोक्तयथा सड्इति सड्स्यापत्यं साड् यस्येति लोपे भवत्ययं साड् शब्दोऽर्थवांश्च हांताः दिवं गेत्
प्रातिपदिकस्येति अव्युत्पन्नस्यादिवे डिविरितिन्यासो हि तत्सूत्रेण व्युत्पन्नस्यवानंतादिवुकोडादावि
निधानोः निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति परिभाषया तेनादसमैविन्यादौ न भवति गोतल्का
रजुत्वारणयोः सुधकभ्यामित्यादिउकारस्य संप्रसारणात्वाड्लङ्इति दीर्घः प्रामः उदितितपरसामर्थ्यात्

गो॰ ४५

भवति यत्तु प्राचोक्तम् विवोवाश्रात्वममीतितदुपेक्षितं मुनित्रयानुक्तेः निष्फलत्वात् धामितिरूपं
तद्योगात्तुस्यैवेतिबोध्यम् वार्त्तिकः षड्चतुर्भ्यश्च बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितं ग्रन्थोक्त्वा
मः परत्वं शाब्दहारकं तेनतदंतविधौ सत्यपिपरमचतुरणामित्यादावेवभवति नत्वबहुव्रीहौ तदं
तद्व्यतिरेकेणत्वेतत्तुदु नेष्यते इत्यादिनाहितत्वइति अचोरहाभ्यामित्यनेनसोनाः कमलाललक्ष्मीः
लोनाः सोनोधानोः यदौतइति जलोतितत्त्ययद्यपिप्राचानुवर्तितं तथापिकाशिकादावभावान्निष्फ
लत्वाच्चोपेक्ष्यं किमः कः ननु इमइत्येव सूत्र्यतां त्यदादीनामिमोऽस्यादिति व्याख्यास्यते किंशब्दस्य
ह्वेः प्राक्पठिष्यते नानार्थकइतिनिषेधादारंभसामर्थ्याच्चालोऽन्त्यविधिर्नभविष्यति तत्किं कादेशेन
त्याशंक्याह अकच्सहितस्यापीतिटेरत्वेककइतिस्यात् ज्ञातिहोरित्याद्यर्थं चाकमइत्यवश्यंवक्त
व्यमितिभावः नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेपिस्यान्नैवं त्यदादीनामित्यनुवर्त्यवचनपरिणा
मेनत्यदादेः किमइतिव्याख्यानात् अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहहस्तेहि पर्यंतइतिनियमस्यत्यागात् उ
त्सर्गइतितेनतदोः सः सावितिसूत्रेनन्त्ययोरितिकिंहेसइतिभाष्ये भोग्रच्युतइत्यादिशन्याऽस्त्वनाविष्ट
ष्टंतइतिभावः नात्तीन्यत्र सूत्रेत्ययग्रच्छु प्रयोगादर्शनमेव येत्वाहुः इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति
र्तिचैतदोरूपं अदसस्तुविप्रकृष्टं तदितिपरोक्षेविजानीयादितिवचनादेवंविधस्यार्थस्याभिधानेक
रणनहंत्यादितितदयातनः सन्निकृष्टादिशब्दानामिवेदमादीनामपिसंबोध्य समर्पकत्वेबाधका

स॰ वे॰
४६
46

भावात् विभक्तिस्थस्यापिभ्रुञ्जामानिधापितस्यबभ्रुणः संबोधनदर्शनाच्च तथाचभट्टिः हापितःक्वासि
सुभ्रु सुभ्र्वेवंविललापसइति अनात्मकः प्रत्याहारइतिनत्वटाप् विभक्ताविति विशेषणादितिभावः
अनभ्यासविकारइतितेनभ्रूजामित् आनीयियथ्योस्त्वेतीत्वे अलोन्त्यविधिरस्त्येव विभनीपपतिंनत्व
स्मायादेशात्यवत्वादनादेशःस्यादित्याशंक्याह नित्यत्वात् ङे.सेइतिकार्यविधानमिति अस्त्वेवंबोधय
त्वमित्यर्थः ईषदर्थेक्रियायोगेइतिश्लोकेतुईषदर्थादयोनविधीयन्तेकिंत्वनूद्यन्तेनेनपुनादेशोनपते
ननत्वेभीरुरयंत्वमेवतदिमंपाथेयदहंप्रापयेत्यपिव्याख्यानेभीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेनविवक्षितत्वात् मो
नाः स्त्रग्णासीति अत्रनासिकस्याक्षिरूलोपिनिदीर्घः नचतासिल्कर्तव्येलोपणलोपयोः स्थानिवद्भा
वःशंक्यः दीर्घविधौतन्निषेधात् क्वौविधिंप्रतिनिषेधाच्चेतिभावः एतेनस्त्रग्णासीशाइतिप्राचोक्तं गण
यतेः क्विबिनिव्याचक्षाणाउपेक्ष्याइतिध्वनयति तदीययन्योपिसमर्थनीयइत्याशयेहेतुइत्थंसमर्थ्यतां
सर्वलोपित्वेनक्विविवाचक्षतीनिक्विप् शूद्राचारक्विबंतात्कर्तरिक्विप्तेनविज्ञित्यर्थः णिनाः उपदा
दीर्घइति सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविद्यनेनचौ संबुद्धौचेतिप्राचामन्त्रबोधनेस्थंव्याख्यानेन्द्रतस्यसंबुद्धौ
तस्यचपदस्येतिनिषेधंनतथाव्याख्यानेहुचितेएवंहिप्रत्ययलक्षणंस्त्वलभमितितदर्थेनिषेधसामर्थ्यान्नस
णलोपोनकर्तव्यः पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वमाशंक्याह नचेति षाष्ठीमितिवाहठडित्यत्रज्ञापि
तत्वेनतद्देशस्यत्वादितिभावः इत्याससिद्धत्वादिति नियमसूत्राणांविधिरूपेणप्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रता

गो॰
४६

स्यर्थसंकोचकत्वाच्चेति पदस्य घञ्झोल्ङ्ङीति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति भावः निषेधसूत्रेणाप्र
वृत्तेरिति पदे तत्पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यम् सुब्विधिमुदाहरति आत्वमित्यादिना स्वरविधौ त
त्पंचार्मदिकृत्त्वे संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते वर्णान्तपूर्वपदं जातमिति अत्र मै चावर्णाद्यच् इ
ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति संज्ञाविधौ यथा चेत्यत्र नलोपे कृते नपिद्रत्यादि
नाङ्गीप्रत्यये प्राप्नुवत्यपि कृतानित्यविधौ तत्सूत्रेहद्भ्यां ङस्यापि नेति तत्र नकारान्ताः किं सूत्रेहद्भ्यां ङ्ग्रे अच्चेर
तिवाच्यं तेक स्यादेव प्रातिपदिकेति कारिनस्तुद्धापितादिराजिथल्विधप्रातिपदिक इति किं निनु हालि चेति
यसूपधायां चेत्युपन्यस्ते तत्रादिर्वेर्वकारस्यानुपधात्वात् इह न उपधाया इति उपधादीर्घस्यवार्यनिय
मः तेनेह सूत्रेहार्थं नेन्यत्राकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्येव तथा च सूत्रेहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझ
लोरिति यो दीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः हे
ने रत्पूर्वस्येति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे हन्तेः प्रसंगादस्योदाहरणमाह प्रहण्यादिति प्रकृतोपक्र
क्रमेणाह अत्पूर्वस्य प्रकारान्तरेति न चाल्लोपे कृते प्रकारान्तरत्वं नास्तीति वाच्यं पूर्वस्मादपि विधौ स्था
निवत्त्वात् न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वाच्यं तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति युक्तेः य
त्वड्. घाडि. इति सूत्रे सूत्रग्रः स्रुघ्नः इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्याने प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्रसं
गइति तस्यं च मीसमासो माभिन्नत्याशयेन तस्य दोष इति णत्वग्रहणमात्रिन्याशयेन वा बोध्यं णत्व

म० दे० ५७

47

ग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं शब्दकौस्तुभे च प्रपञ्चितं वस्तुतस्तु ऊमतिचेति नित्यं णत्वमिहत्याये
सर्वथापि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं णत्वं नियमेन निवर्त्यते इति सिद्धं भाष्ये तु ऊव्यवाये ह्यादेशे प्रतिषे
धो वक्तव्यः किं प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्रघानि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यस्य वैयग्रहणेन कर्तव्यं भवतीत्युक्तं एतच्च
वार्त्तिकाशय वर्णमात्रेनत्त्व वस्तुस्थितिः वार्त्तिकेन स्त्र्यावयवप्रत्ययानपेक्षया योगविभागमाश्रि
त्य वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् माधवेनोदाहृतमिति इर्यं हि तदीयो ग्रन्थः भसंज्ञा
यां लोपे ऊत्तरपदमनंतु स्थानिवद्भावस्तु अल्विधित्वान्नेत्येकाज् न वपदत्वाभावात्प्रातिपदिकान्तेति वि
भक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नोः वृत्रघ्न इति तद्भाष्येति किं चाल्विधित्वान्नेत्यसंगतं अल्विध्यर्थमे
वाचः परस्मिन्नित्यस्यारंभात् तस्याप्रवृत्तौ यत्र न तस्यैव वा चाप्याद्विकल्प इत्य संगतं ऊमतिचेति
सूत्रस्य दुर्वारत्वादित्यवधेयं मघवा बहुलं पूर्वणस्मा वन न इति सूत्रात् लद्रत्यनुवर्तते तदपेक्षया
च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह मघवशब्दस्येति अधातोरिति अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः अंचातिग्र
हणं हि नियमार्थं धातोश्चेद्भवति अंचतेरेवेति एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ संप्रतिधातु
त्वेऽपि विध्यर्थमधातुग्रहणं एतच्च मूले स्फुटी भविष्यति नन्वृत्वं न्त्याद्वाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्ध
त्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशंक्याह इहेति बहुलग्रहणादिति क्वचिदन्यदेवेत्यर्थः कादित्य
र्थः निपातनादिति मघेर्हकारस्य वकारः अशुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्य

गं० ५७

ॐ प्रत्याख्यातमिति तथा च छंदसीवनिपावित्यत्र कैय्यटेनोक्तम् मघवावङ्लामित्येतत्र कर्तैर
व्यंस्यन्नु दर्शितिनिपातनान्महाशाहात्मनपाद्भाषयामपिघाहुभयस्य सिद्धत्वादिति यत्तु वा
र्तिककृतोक्तं सर्वधनात्मघोनस्तुनाशिष्यं छंदसि हितत् मत्वर्थ्योर्विधानात् छंदस्यभयदर्श
नात् यत्तु तस्याख्यावसरे कैय्यटेन भाषायाम साधुतेत्युक्तं तद्धनिबंधनमथ्योदात्तमघवशब्दविष
यके छंदस्येववनि विधानात् अतो न कैय्यटस्य पूर्वापरविरोध इति ध्वनयन्नाह छंदसीत्यादि अं
तोदात्तत्वमिति यद्यपि स्वन्नु दन्निन्यत्र कान्तेनापनेइत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्नाग्राकदात्तत्वं लभ्य
ते उक्तासमुद्रो हणः सपर्णः सुषाल्वेनेनयत प्रजानन् अग्निमूर्धादिवः ककुत् निमंत्रानेनपर्वणो
जर्भरत्व मर्थमाभवतियत् इत्यादौ तत्तत्रोपात्तानां सुदत्वादीनां मंतोदात्तस्यानिर्विवादत्वयाकान
प्रत्ययस्यपवोचितइति भावः मघवावङ्लामिति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य
यस्येति लोपमाशंक्य नैतदस्ति अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयो
गो दृश्यते इति वदन्यासकारोपि मघवशब्दस्यांतोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चानुकूलः पवीस्य
ते मतुप्समाभ्रस्यत्रादेशे प्रत्याचक्षाणो भाष्यवार्तिककृतो मघवानित्यत्रदेशोपदेशोपि दीर्घेत्वीकृतत
एव फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवात् अतो वङ्लग्रहणान्न सिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादि सम्मतमे
वेत्याहुः मतुप्यदेपि ह्यात्मत्वान्न दीर्घः इत्येव भाष्यस्याशय इति तत्र मतुवंतस्य छांदसत्वे मनाभा

त्रे ६ तथापि ४ तू ४ त्रा ६

सं० ८० ५५

४८

वात् उदाहृतं भट्टिकेऽप्यदोषविरोधाच्चेति दिक् एतेन स्वन्नुदेत्रियत्रनिपातितस्तु मघवानित्यस्यत्रादेशे
दीर्घाभावात् मघवान्नतितोरस्वामि ग्रन्थः प्रस्तुतः तथाच कातंत्रसूत्रं सौ मघवान्मघवावेति वि
चारचिंतामणावपि मघवानेव मघवेत्युक्तं काशिकायामपि दीर्घमेव हूयते इत्यलं बहुना श्वर्वणा
ल्लक्ष्यधातोर्विहि गणे च पठितस्तु पेतस्मान्महापि श्वर्वेत्यादि सेत्स्यति संदसीवनिपाविनिवानि
पिवेदे श्वर्वेति लोकेत्तक्ष्यधातोर्वेति पिसेत्स्यति हाछिशाह्व श्वायवाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्त
य इत्यमरकोशात् श्वतोर्थोपि नभिधते तथापि नात नानयोः सर्वत्र प्रयोगप्रामेव्यवस्थार्थमिदं सू
त्रेत्स्वल्काशुष्टरीतिसूत्रवत् यत्तु हरदत्तेनोक्तम् श्वर्वन्मघवन्याहृयोर्हयोरपि भाषायाम साधुत्व
मेव श्वर्वणात्त्मघोनस्त्वेत्यादि भाष्यादिति तदापाततः भाष्यस्याविशेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्
तथाच श्रीहर्षः वृहेरलप्स्यत महत्त्व हूगर्वं गर्वइति प्राथंतं नवुग्रणाप्रभेदका इतिपदेस्तु त्वेनत्र
नासिकोच्चारणेर्ध्यतेन तस्मात् त्रनासिकास्यदित्याशंक्याह श्राश्वादिनि इहाव्रनासिकैन श्वनणत्वेनस
वर्णग्रहणाभावात् नचनपरस्त कालस्येत्यनाणवर्थ्यमितिवाच्यं भाव्यमानः सवर्णान्नग्रहत्वानिह
तिनिषेधात् कुणानामभेदकत्वेपि श्रुईकव्यक्तेः सूत्रेनिर्देशान्नानिप्रसंगइति श्रत्रेदंवक्तव्यं श्रनाणिवि
धर्थ्यमिति शंकायां भाव्यमानइत्याद्यत्रवसंगतं तस्याणविषयत्वात् यदाहुः भाव्यमानोणित्यादि
श्रन्यथाचोकुरित्यादावपि निषेधापत्तेः न श्रोदित्करणसामर्थ्यान्नानिषेधइति चोत्क्रि मनेनवक्तव्यं

गं० ५५

२४

म ८२

नञ्समासेन नपरस्तत्कालस्येति सूत्रे अप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृता नानुवर्तितत्वात् किंच संवृतव्यक्तो विषय
संगतेः अभेदकत्वे दोषस्य स्फुटत्वात् एकाव्यक्तिः गृह्यतेऽस्मिन्नाहितव्यक्तेयन्तरेणानिर्दिष्टमित्यर्थः
फलितः सच गुणानामभेदकत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेत्याशङ्कानावत् एतेन भाष्यमानोऽपि सवर्णान्
गृह्णातीति निषेधादाकारेणानुनासिक इति प्रमादं अन्योऽपि प्रत्युक्तः दीर्घस्यान्तरेण मूलशैथिल्या
त् थोऽन्थ स्थान्यादेशार्थं इवणनकोऽपि न्यथं इत्येव सिद्धे इतोऽह्वचनेऽत्र भावित्वर्थं स्यादेशा इति केचित्तु
न्यादेशमाङः तत्राकारविश्लेषो व्यर्थः यत्तु न्यासकृता प्राचा वोक्तं अनेकाल्त्वेऽपि यकारमात्रस्याय
मादेशः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न्यायादिति तत्र न द्विशिष्टस्य प्रसंगेनोक्तपरिभाषाया अभावा
त् प्रसंगादाह स्त्रियामिति पथ्यादीनां नः स्त्रियामिति कस्मिन्नुक्तः समासान्तविधेरनित्यत्वात् क
नोऽनाकारविति सूत्रे पथ्यादीनि भाष्यात्तु नपुं जनादीनि निषेधस्य तन्नार्थो विषयः प्रचः प्राचीनेष्वे
सइन वक्ष्यमाणत्वात् पथिमथ्योत्यात्वं थोऽन्थ इत्यलिंगाविशिष्टपरिभाषया शसि विभक्तौ लिंगाविशि
ष्टाग्रहणं न भवति शाविति यत्तु इतोत्सर्वनामस्थाने थोऽन्थ इति सूत्रद्वये पथ्यादीति व्याख्यानं तद
सत् निर्बीजलक्षणापत्तेः क्लीबे ऊङः पथ्यादिपथ्यादीनि व्याप्तेः सुपन्थानि प्रथपेनि शासिद्धप्रसि
द्धिप्रसंगश्चेति भावः अत्रेदमवधेयं पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ततः क्विप् अल्लोपः यलोपः
पकादेशाविकृतस्थानत्वात् पथिमथ्योरात्वं थोऽन्थः पन्थाः मन्थाः इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वं न भव

ति इत्यत्र हि तत्परकरणान्न प्रत्येकाचा इति यणां वाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च यणोऽभुः संयोगपूर्वकत्वान्न य
ण् पन्थ्यौ पन्थ्यः पन्थ्ये पन्थ्यौ भस्य टेर्लोपः पथः पथा पथीभ्याम् पथीभिः इत्यादि एतेन नइतो
त्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तग्रन्थः यत्तु न्यासकारस्त
दत्र सवर्णोन्ये च मुखेः सतीति निवर्त्यथीः पथो मथ इत्यादि कदाजद्वारत्वाच्चिन्त्यं सावात्वस्पष्टत्वात्
यत्तु पथिमथिऋभुक्षामिति नांतप्रकृत्यन्त्यत्र करणमेनादिति तदपार्थकं एकदेशविकृतन्यायस्पष्टत्वी
त्वात् पन्था इत्यत्रापि नित्यत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च सर्वनामस्थाने कृते नान्तत्वेन आदेशप्रसंगाच्च यद
प्याङः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादिकौ लुमंनस्थानिवादिति तन्नेहाश्रीयते इति तदपि चिंत्यं तथा
सति यणप्रसंगात् त्यमित्यादि निमित्ते सावीः सतीति निर्वाहाय झौ ल्मतेन स्थानिवदित्यस्य केय्यटा
दोभिर्व्याख्यातत्वात् इत्तोदित्यत्र नपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोपीहारुक्तत्वाच्च तस्मादाकारादेश इत्यन्याय्य
पवेनिश्चितं एतेन मथ्यौ मथ्यो मथ्य इत्याद्यपि प्रत्युक्तं मथाः मथियो मथियः इत्यादेरेवन्याय्यत्वात्
यस्यापि ऋभुक्षौ ऋभुक्षो ऋभुक्षम् इत्यादि न च सावात्वं कुर्वीत मिति कृतमेव गेडादिष्वयएत्वङ्लभः स
योगपूर्वकत्वात् तस्मात् ऋभुक्षाः ऋभुक्षियावित्यादि बोध्यम् स्त्रीनाषष्ठ स्त्रीलिंगानिर्देशः संख्यावि
शेषायत्तेन तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञापरं स्त्रेधा इत्याशयेनाह संख्येति
यत्तु प्राचा उपदेशकाले षांतानान्तं चेत्कृतं त्यंचेत्यत्र नलोपे कृते षपौ इत्यादि सवर्णस्य विरुद्धं संप्रत्यनान्तत्वे

पिउपदेशेनांतत्वमासीदितिनाकिमासिद्धत्वेन नन्वयंपूर्वापरविरोधः काशिकायामपितुल्यइतिचे
त्किंनतः बाधेहद्वैत्यसामर्थ्यात्किंहद्वैत्यदपिबाध्यतामितिन्यायात् यद्वाव्याचक्षःउपदेकालेयो
षकारनकारौतदंतेत्यर्थः देवदत्तस्यगुरुकुलमिति वत्समुदायेनसंबंधात्समासमर्थसमासइति
नदोषाततः प्रत्ययेनसंबंधमाख्यायसमुदायेन संबंधादित्सुतः स्वपरव्याघातात् किंचयत्रो
पसर्जनपदार्थः संबंधिकः तत्रद्वयीविधा सापेक्षोपिसमस्यतइत्येकाप्रधानपदार्थस्यैवनिर्देशः गु
वीदिनेवदेवदत्तादिनापिसंबंधः सचगुरुणासहाप्यविगर्भः देवदत्तेनसहतुनदीयगुरुत्याघत्व
दूपोगुरुरयादिन इतिद्वितीयाविधा उक्तंचहरिणा संबंधिशब्दः सापेक्षोनित्यं सर्वःसमस्यते ।
वाक्यवत्साव्यपेक्षाहिवृत्तावपिनहीयतेइति समुदायेनसंबंधायेषांगुरुकुलादिनांसंस्पृष्टाःवय
वाःस्तत्रकृत्स्नेनतद्वत्तासहेतिच अत्रनउपसर्जनेनसंबंधिकंयेनद्वयोविधाव्यकाशमासादयेत्
नन्विहाप्यंतशब्दःसंबंधिकार्योस्तीतिचेत् उपदेशकालेयोषकारनकारावितिवदद्विस्तदन्वय।
स्यत्यक्तत्वात् अन्यथाहिउपदेशकालेतौ यस्येतिवक्तव्यंस्यात् वक्तुमनन्तरादपिन अंतशब्दोप्यव
यविनिसाकांक्षः नतत्रयत्रकृत्स्नवित् अन्यथाऋद्धस्यराजपुरुषइतिस्यात् राज्ञोपिईशितुःईशित
व्यंप्रतिसाकांक्षत्वात् राजाप्रभौनृपेचंद्रे यक्षेक्षत्रियशक्रयोः इतिकोशात् यदित्वऋद्धप्रत्यया
कांक्षितनेतिब्रूषेतर्हिसंप्रत्ययेपि सन्निपातेतितथाचउपदेशकालइतिव्याख्यानंनिष्फलमपी

म० ६० ५०
50

तिभावः येत्वाङः परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक्स्यादिति तत्राह हस्तमात्रे इत्यत्र स्थले अप्रवृत्तौ परिभाषाया
निर्विषयत्वापत्तेः किंचउपदेशग्रहणेन निर्मूलमपि यत्त्ववदति अंतग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं ल
भ्यते इति तदपि न संज्ञोन्तस्यानुबन्धकार्येण न संज्ञिपरत्वमस्मादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् नोपधायाः ने
ति लुप्तषष्ठीकमेतस्य विशेषणम् गौणत्वेनाविवक्षितबहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः
प्रियपञ्चामिति नकारद्वयमध्ये चकारः अष्टनआ हलादाविति तयोर्हलीत्यत्र सूत्राद्धलीत्यप
कृष्यते तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः तेनाष्टानामित्यत्र तुट् पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वाद्वानलोपः प्राक्च अन्यथा अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नान्तत्वे षट्सं
ज्ञाभावान्नुट् न स्यात् न च यथोद्देशपक्षेऽन्तरङ्गत्वादात्वात्प्रागेव कृतेनात्वे षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृ
तात्वेपि सा लभेतेति वाच्यं अल्विधावनेकान्तन्यायायोगात् इति भावः अष्टाभ्य औशकृतेनाकारादिति ननु ह
लीत्यपकृष्यते इत्युक्तं तत्कथं कृतेनाकारेणाइत्याह अष्टभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणं तत्वलक्षण
वशात्सम्पन्नमात्वं तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थं अष्टभ्य इत्येव ब्रूया
दिति भावः इदमिति कृतनमन्तमिदं चेत्यर्थः अष्टनो दीर्घादिति दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्था
नविभक्तिरुदात्ता स्यात् अष्टाभिः दीर्घात्किं अष्टभिः मध्योदात्तमिदं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति वा
पित्वाद्धलन्तपोऽनुमात्यस्य प्रवृत्तेः षट्चतुर्भ्यो यो हलादिर्विभक्तिस्तदन्तं पदमाद्युदात्तं स्यात्

गे० ५०

इति तस्यार्थः पूर्वस्मिन्नेकस्य व्याहृत्यर्थे क्रिय। माणे दीर्घग्रहणं ग्रात्वस्यानित्यत्वे व्यर्थं स्यादित्यर्थः पूर्वस्मा
त्पूर्वीति एवं च प्रियाम्बा इति हवदत्रेनोदाहृते ष्टुत्वं न संभवतीति भावः न च पूर्वत्रासिद्धीये नस्थानिवदिति
निषेधः तस्य दोष इति सापवादत्वात् न रषाभ्यामिति प्रतिपदोक्तं तत्र ग्रहीष्यामः नत्व ष्टुत्वविधिलभ्य
मिति चेन्नैवं भाष्यमतेतद्योगात्॥ नत्र से। टीति पदं न तावत् निष्ठाहृत्यर्थे णिजन्तात् दसम्भवात् तस्मा
त्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणं इट्टि कृते णिलोपो न तत ततः प्राणिति अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते
पकाच उपदेश इ। तीण्निषेधः स्यादिति भावः॥ तथाहि रषाभ्यामिति सूत्रे पदांतस्य मूर्धन्य इति सूत्रम
त्रवर्त्य णग्रहणं पदांतस्येति निषेधसूत्रे च भाष्ये प्रत्याख्याते न च मूर्धन्यशब्देन ष्टुत्वशब्देन वा निवर्त्यमाणे
णकारे वैषम्यं स्थवचं यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाव एवोचितः शाहूकौ स्तभतस्य दोष इ
त्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्विति निषेधः ततः उद्गीत्याप्याह कार्यकालपक्ष इति न च यथोद्देशमाश्रित्य ष्टुत्व
मस्त्विति वाच्यं फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैव हृत्याय्यत्वात् इति भावः अत एव पं
चमी समासप्रत्याख्यानपक्षोपष्टंभेनापि ष्टुत्वं प्रत्याख्यानकार्याफलेक्याय कालकार्यपक्षस्यैव न्याय्य
त्वेनासिद्धत्वस्य ड्वारत्वात् निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात् ज्ञापकात् पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्याति
त्यतयानेह प्रहृन्निरिति तत्संभवेडत्मेदायदिलद्देष्टुत्वं प्र। मितेस्याल्लुहूणौकचतष्ठनायोत्वानित्यत्वपुर
स्कारेत्रुचिनपवेत्यास्तां नावतज स्यासोरिति निगे स्वेहिलग्रुटाविव गौणत्वेन भवति अष्टाभ्य इति बहुवचन

तत्र सेटीति पदं न्द्रुहं
अधस्तनतृतीयपंक्तौ
निष्ठायां सेटीत्यत्रैप
यीयः॥

म० वृ० ५२

निर्देशात् अन्यथा हि द्विकृतान्त्वादुकारेणापि एकवचनेन विनिर्दिशेत् अष्टाभ्य औशिति अष्ट इति वा एतच्च स्पष्टं तेनि

सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं तथा च औङ्विधौ कृत्वात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्येनैवोचि

तं तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यात् न तु प्रियाष्टावित्याशंक्योक्तं भाष्ये यथालक्षणमप्रयुक्ते इति न भवत्ये

वात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः वामनोपि अष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदन्तग्रहणात् परमाष्टाविति उक्त्वा प्रियाष्टा

न इत्यत्रात्वस्याभावादौष्ट्वं न भवतीत्याह हरदत्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा

पुनः गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते इति प्रतिज्ञाय अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकव

चननिर्देशादुपसर्जनेष्वात्वं भवति विषये अतो लोपः प्रियाष्टः पश्य इत्यादि वदन् पूर्वप्रतिज्ञानार्थविपरीतं भा

ष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः हलादावेवेति यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षो मद्भा

त्वापि व्याख्याने भाष्ये प्रतीयते तथापि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपंचितमन्यत्रेति भावः प्रियाष्टा इति प्रथ

मैकवचनं उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्ट इति नोनाः भुजिति भुजेः क्विप् धोनाः अस्त्विरदधक् किंचिदि

ति क्रनावुपपदे जयेः क्विन् धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च सृजेः कर्मण्यक्विन् आगमस्त्वदिषोः कर्मण्युप

वीत्तिहेः क्विन् उपसर्गेन लोपः षत्वं अन्वेः सुप्युपपदे क्विन् चेत्यर्थः यजेरिति क्रुञ्चेरप्येवं नलोपाभाव

स्त्वधिकः कनाविति द्विकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः संनिहितेनेति यन्नप्रोचः तृतीये धात्वधिकार इति

तत्र सन्निधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वाभावात् यजेः समासे सर्वैति यन्नप्राचोक्तं

६

गे० ५२

इदीतितत्र सर्वनामस्थानेइत्यस्यैवप्रकृतत्वात् लक्षणायांबीजाभावात् क्लीबेफलीइतिद्विवचनेति
व्याप्तेश्च यत्तुवदंतिनपुंसकेशास्त्रियंनीत्यत्रतत्रस्यादितितत्र नपुंसकस्यफलचइतिक्रमःसंभवात् ह
लोपइतिऊत्वस्यासिद्धत्वात्परत्वाद्वादौत्वम् ततोहल्ङ्याब्भ्यादिलोपइतिभावःक्विन्प्रत्ययस्यकुःपदांतेइ
ति यत्तुप्राचोक्तंफलीतितत्र फलीत्यस्यासंनिहितत्वात् निष्फलत्वाच्च यत्तुतत्पौत्रेणव्याख्यातं फलो
फलीत्यतोमेङ्कर्तव्याफलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपिनकश्चिद्दोषइतितत्रस्पष्टइत्यादावतिव्याप्तेःएवं
न्नितिवंजनीतिचेन् एवंगतिवैकल्पेपरौव्रजेःदीर्घश्चेति यत्तुप्राचाव्याख्यातंविप्रणीत्वादुभयथा
याहुरिति तत्र पंचपाद्यांदशपाद्यांचानेनक्विब्दीर्घयोरेवविधानात् स्कोः संयोगेतिलोपमपृष्ट्वोक्तं
फलंताभ्यांविशेष्यतेइतिव्याचष्टे पदांतइत्यादिनाभ्रज्जतीतिभ्रट्क्विप् सत्यपि जस्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं
ष्टुत्वंइत्यर्थः एतेनप्राचोविपरीतोक्तिःप्रत्युक्ता ऊर्गिति ऊर्जबलप्राणनयोःअस्माच्चुरादिण्यंतात्भ्राज
भासेत्यादिनाक्विप्णिलोपः सचचोःकुत्वेन स्थानिवत्पदांतविधित्वात्सर्वत्रासिद्धत्वाच्च इहजातेष
वयाइतिनोदाहृतं मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन्इतिविहितस्याण्विनःतदपवादस्यपदांतेडस्स
स्मादसत्वात् यत्तुश्वेतवाहोक्थशास्पुरोडाशावयाजोडसितिप्राचोक्तं तत्र डसः प्रकृतिभूतयोर्व
हियज्योर्दीर्घाभावात् यदपिअवयाइतिप्रतीकमुपादायण्विनितिप्राचाव्याख्यातंतत्रअपवादस्यडसो
विषयेउत्सर्गस्यण्विनोप्रवृत्तेःतदोःसःसावनंत्ययोःअनंत्ययोःकिंहेसःपरत्वात्प्राप्तायत्वेबाधित्वासत्वंस्या

ति

स॰ वं॰ पत्र
52

नं तोर्हल्ङ्यादिलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां किं च सिद्ध्यां सेति न स्यात् वस्तुतस्तु नेत्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् न चो
क्तदोषः पुनःप्रसंगविज्ञानेन दीर्घत्वसंभवात् सकृद्गतविप्रतिषेधेन दोषः स्यादित्यस्यानंतरं ग्रहणम् इति यो
गविभागात् स एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात् न त्र यथा न्यासे ढीयतेः क्विपि सेढ इति प्रा॰
मोतिनियमेन त्वद्रु इति स्यादिति चेन्मैवं गौणे ग्रत्वसत्वयोरसंभवेन ढीतिस्यैव त्याज्यत्वात् ङे प्रथमयोरम्
ङे इति पृथक्करणं तु अषष्ठीकं प्रथमा शाहः प्रथमाद्वितीययोः संप्रदाये गौण इति व्याचष्टे ङे इत्यस्य सेत्यादिना
ङे ह्वेरमिति स्ववचे अधिकरणत्वविवक्षये नियदित शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव तत्व
र्थेत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् [illegible]
न चैवमंत्यलोप इति पक्षस्य निरालंभनत्वापत्तिः साम आकमिति सकृद्धनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वा
दिति भावः एवं च स्याणीति शेषे लोपः यद्वा काशिकायामुक्तं पंचम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठी प्रथमयोर॰
पि यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते तज्ज्ञाप्यापेक्षया च्छेदसित प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य
विषय एव बोध्यं मपर्यंतस्य किमिति अधिकारस्तत्रेकिमर्थमिति प्रश्नः अंगकार्ये इति एतेनांगाद्वृत्ते पुनः
वृत्तावविधिरिति परिभाषार्थेन उपनिबद्धा अंगेणाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदंगवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्वृत्ते स
ति पुनरन्यस्य वृत्तेः शासायामविधिरिति हितस्यार्थः पक्षा च परिभाषा ज्यादादीयसः आजतो जैनि वृद्धवद
ये पि ज्ञापयतेति भाष्ये स्थितं अन्यथा हि ज्यादादीत्याकारं न ब्रूयात् वहोर्लोप इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत्

इति॰

गं॰
पर

अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धे ज्यायामिति ज्याजनोस्तु जं विदध्यात् अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यतीति नचैवं
द्वाभ्यामित्यत्रेदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यं द्वयोरेकस्येत्यादि [...] निर्देशेनोक्तपरिभा
षाया अनित्यत्वज्ञापनात् यत्तु केचित्परिनिष्ठितस्येति पठंति द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनि
ष्ठितमिति च वदंति तन्न भाष्यविरुद्धं ज्यायान् जानाति जायते इत्येषामपि दीर्घं विना परिनिष्ठितत्वेन भा
ष्योक्तज्ञापक[...]द्वयस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः यदि तु भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितस्ये
त्येव पाठस्तर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पदांतरे न तथा योज्यः अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं तु तत्र त
त्राप्यंशप्रविष्टमिति वास्तु एवं तु काशिकादिग्रन्थोपि कथंचिन्नेतव्य इति दिक् मकारांतरमि
त्युपलक्षणं जस[...]शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्य सांतस्य जस इति व्याख्यानादतामिति सूत्रादस
ग्रहणमनुवर्त्याममेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् अविभक्तिकमिति तथा च ङे प्रथमयोरिति पूर्वसू
त्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोयं द्वानि भाष्ये शंकिते नच तथैव किं न स्यादिति वाच्यं स्त्रीनपुंसकयोः न
त्वाप्राप्तेः कस्मान् ब्राह्मणीकुलानि वा अलिंगत्वे कस्मात् ब्राह्मणानित्यादेरपि प्रसिद्धिप्रसंगात् त्वयो
वि अचि किं यकाभ्यां यदि तं कस्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र राय्यो हलीत्यनुवर्तनेन नदेहाचीति मास्तु प
रिशेषादेव सिद्धेः कस्मदस्मदोर्हलादावित्याचीत्यजग्रहणात् परिशेषसिद्धमिदं राय्यो हलीत्यतोनु
वृत्त्यालब्धे वानत्वेवं किमनादेशग्रहणेन नञादेशोहलादिरस्तीमेवं भ्यमः सन्नादेव्यत्ये तद्योचीत्यत्रा

म० व० पत्र 53

ह्रस्वार्थम् । नादेशग्रहणं बोध्यं पदद्वये पीति न चान्त्यलोपपक्षे परत्वात् पूर्वं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् ईकारोच्चारण
सामर्थ्यादिति वाच्यं यत्वनिवृत्त्याकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् कश्चिदस्मद्भ्यो ङसोश्च शित्वं सर्वादेशार्थं
अन्यथाद्यादेः परस्येति स्यात् न चैवं षष्ठीमादेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् न चावयवस्यादेशे सत्यपि
विभक्तेरनादेशत्वादेवेति वाच्यं सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात् इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदा
देशा इति अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविषयेति तिरित्यर्थः शित्त्वस्यादयत्त्ववचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि
बोध्याः इदं च वधेयं अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः साम अंगग्रहणेऽपि परिभाषया वारणीयः यदि त्वंगस्य
त्कार्यं न हि षष्ठ्येव सा परिभाषा न त्वंगाधिकारमात्रपरेति ङसा ग्रहणत्वाद्धि प्राधान्यत्रानो गुण इति परत्वा
देणाकारान्तरं प्रक्लिष्याकारद्रूपप्रवाश्च भवति न विक्रियते इति व्याख्येयं यच्च स्यादेशस्यापवादो शाति
तन्न अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः भाविन इति कृतेहि शेषे लोपे कारान्ता
त्वत्मास्मद् सप्तद्वयस्य स्थानिवत्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तन इति भावः शेषे लोप इष्टिलोप इति पक्षे ग्र
ग्रहणं व्यर्थमेव आकमिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थं अन्यथा परत्वात् पूर्वं स्यात् न चाकारोच्चारणसामर्थ्यं य
त्वनिवृत्त्या अस्मदश्चरितार्थत्वात् इह यत्वावौ द्विवाचने न त्वमावेकवचन इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचन
शब्दौ न प्रत्ययपरौ किं त्वर्थपरौ । ति व्याख्यानत्फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादिना ह्यो कत्वेति पंचकं प्रा
तिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः त्रिकपक्षे तु द्वेकार्थवाचिन इति पाठ्य

मं० पत्र

सांख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् समासार्थोऽन्यत्(?)विशेष्यं अन्यसंख्ये
ष्वेव युष्मदस्मदर्थगतसंख्येन तत्संख्याकत्वमेवेत्यर्थः तद् इति अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वग
तेरपि स्वीकारात् प्रत्ययपरत्वेन स्यातामित्यत्राभिः स्यादित्यर्थः एवं च तदर्थे ज्ञो केपि न कवायोस्त्वमौ
न चेत् ज्ञापकस्तु यपरत्वेनित्यामिर्थनितापवं चाद्यास्यानित्यामिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलि
तं न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् अन्यथाहि द्वित्वैकत्वे इत्ये
व ब्रूयात् द्वित्वैकत्वे च या विभक्तिः तस्यामिति व्याख्यानसंभवात् इति भावः अतित्वाकमतिमाकामि
ति यत्तु वदंति साम आकमित्यत्र यद्यपि स्त्रग्रहणं न स्यान्निविशेषणबाधात् तथाप्युपलक्षणार्थं भव
तितेन यस्माःस्त्रइयेभावीतस्यैवाम अकं मा भवितव्यं न चैतद्ज्ञापकत्वे संभवतीत्याकं न प्रवर्तते न च स
मुदायनिर्देशोस्तु चस्यानी आम् च स्यानी विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोस्ति न
च स्त्राम्भोः पृथक्स्थानित्वमिह निर्दिश्यते चशब्दस्य द्विवचनस्य चाभावात् यदि तु स्त्र च आम् च इति समा
हारद्वंद्वो व्याख्यायेत योग्यताबलाच्च स्त्रशब्देन स्त्र एव गृह्येत तथापि यदि स्त्रग्रहणमत्वा च यथाशिष्टेनेतः
समासो न स्यात् अन्यत्र साहित्यविवक्षया केवलस्यामो प्रसक्तोरिति अत्रेदं वक्तव्यं पश्यामः स्त्रइयेभा
वीइत्यादितावद्बाधितं आकमापद्यतस्य स्त्रइत्याभावात् अकं मः सन्नावी इति चेन्नर्हि तमेवोपलक्ष
येत आदेशद्वारकेण परम्परासंबंधेन स्यानि नमुपलक्षयतिचेत् हंतैवं युष्मकामित्यादौस्तु स्येयेन

सामइतिनिर्देशसामर्थ्यान्नश्रूयते इतिचेन्ननिर्देशस्यगौणत्वाद्धस्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात् यद्यपिस
माहारद्वंद्वेप्रकाम्यान्वाचयशिष्टत्वेद्विवचनाभिधानं नतथासंभवइक्रियेकेसाहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रस
क्तिरितिनियमविशेष्यते नह्यपिनप्रक्रियादशायांस्थितस्यामः उत्तरकालभावित्वेनोक्तोविनस्य सदद्वैक
वुद्ध्युपारोहणेवसाहित्याभ्युपगमात् प्रतीतानागतयोर्वर्त्यद्वेनिवत् नेदमेनयोरेकस्मिन्दर्शनेसंबंधइतिवे
त् इहाप्येकस्मिन्नादेशो इतितल्यंतथाच इग्योरितिसूत्रेतदर्थे इत्यादौथा नोऽस्यइतिच आतोलो
पइटिभावे तस्यहृत्स्त्रचरितार्थतया इटिकृते इग्योरितिद्विवचननिर्देशात् लाक्षणिकस्यापिइभा
वः पुनः क्रियते इतिस्थितस्माकारे इग्योरितिएकशेषः सामइतिद्वंद्वः सहविवक्षात्अभयत्र तत्वेववक्त
नत्व साममाकमितिसूत्रेकेवलोर्ध्वन्तेनेतिनिर्दिष्टः तस्याकमिस्यानवद्भावेनात्वात्मसद्धूत्वादृसाम ग्रा
कमितिप्रवचनेगौणत्वेनप्रथमपद्मेवपर्यवसानमतएव शेषेलोपे टिलोपइतिपक्षेणसइफलेक्य
मपिसिद्ध्यति सर्वेषांप्रतिवचयामित्यादि समर्थयितेनाभिनिवेष्टव्यं श्रुतिरत्वाकम
तिमाकमित्यादेः भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादितिदिक् षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति एतच्चसर्वस्यपदस्यान्यःधि
काराल्लभ्यते स्यग्रहणंतुविभक्तौश्रूयमाणायामेवयथास्यादन्यत्रलभायामित्येतदर्थं इतिवक्ष्यति वेदे
ऽशेषेरिति षष्ठ्यात्रयतगोविंदइतितत्पादःपादस्यन्नः अस्मादित्यस्यसमानवाक्यस्थत्वाभावादेवाप्रा
मेः स्यग्रहणादितिनिवृत्ति विद्वाहानोक्तंतेयथासमर्थेतिसूत्रेग्रीवेति समर्थमाहासीदितिगम्यते तेनष

स्थानीनविजहतोरेवादेशास्त्यर्थः यथास्तुत्रप्रति कवयोर्थं भाकं वा प्रत्र इति विग्रहः पदान्तरत्वे संपाद
यितुमिति शाहः भाचान्तनासोप्यथाङ्कः नत्र पादान्तरत्वा भावादेशे देशोनभविष्यतीति किं स्थग्रहणेन न
चवा चादिपंचकयोगेति पंचानां मध्ये ऽन्यतमेन योगादित्यर्थः यत्रेद्र इति नपुंसकभावेङ्कः पश्यार्थैः
प्रत्नप्रवनिपातननाज्ञावेशः दर्शनपश्यः नचेह ज्ञानमात्रं प्रदर्शनेलोपइत्यत्रयथा नत्वचाक्षुषज्ञान
मेव प्रनालोचनमिति निषेधात् तदेतदाह प्रत्यक्षज्ञानार्थैरिति भक्तं प्रत्रव्याचष्टे येनहरे त्वभक्तः इत्यादि
नेनैवकारणेनाहमपि भक्तमिति योज्यं यदित्तनेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणोहेतः निर्दिश्यते ततः सापेक्षविधा
नेत्वमेवनादेशमसमिति वदन्त्वादेशोनस्यात् इत्यः तेदेवकव्यं सापेक्षविधानेत्वादेशत्वनास्तीति तावदः
संगतं आदेशोहि विधिः किंचिद्धाय पश्चादिनरविधिरन्वादेशः नत्र निरपेक्षत्वगर्भः अशाह्यः
थ्यत्वात् शास्त्रेणतथापरिभाषितत्वाच्च नचप्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यं वन्द्यद्विपेनोन्म
थितान्वगस्य अथैनमद्रेस्तनयाशुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेपि एतादेशादर्शनात् नत्रहेतुत्वेन शाहेतोपा
तमिनिचेत्र तदेनमुल्लोचनशासनंविध्ये विधेहि कोनाशानिवेशनातिथिमित्यादिप्रयोगविरोधात्
नक्रंभीत्रयमिनितनविधिः किंत्वनुवादः अतएतदेममितिनविरुध्यते एवंस्थितेयेनत्वभक्तइति
यच्छब्दाध्याहरव्यक्तोर्थोव्यर्थः किंतेनेनत्रायते इत्येवमेवं बंधः प्रक्तानार्थत्वाच्च नयच्छब्दापेक्षेति दिक् प्र
त्रनेनेति पूर्वविद्यमानंपदं नतोहरिरिति प्रथमोनतेनतः परस्यादेशः तथात्रायतेत्यस्मान्वंसदृति प्र

म०
र०
५५
55

घमांते न च त्रायत इति भिन्नवाक्यस्थमिति भ्रमितव्यं सहरिस्त्वां मां त्रायत इति तेनैव नेककारकसंबं
धात् अत्र षष्ठ्यभ्युपगमेपि एकतिङ् वाक्यमिति परिभाषितैकवाक्यत्वानपायात् सामंत्रितं सन्नावि
धावपि महासंज्ञाकरणसामर्थ्याद्भ्रंदेनग्रहणं आमंत्रणमामंत्रितं उपचारान्नमाथनेवृत्तिः विभक्त्यंतेन
चामंत्र्यते न तु केवलया धाविभक्त्येत्याशयेनाह नदंतमिति आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् यत्तु प्राचोक्तं
विशेष्यपूर्वमंबोधने इतरत्पूर्वे च संबोधनं हित्वान्यस्मात्संबोधात्परयोर्नैनं आदेशा इति केचिदिति ।
तत्र केचिदित्यरुचिं तं उक्तार्थस्य प्रकृतानाहिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् यत्तु व्याचख्युः षष्ठ्या अप्रथमर्थं इति तन्न
त्वतीयसूत्रार्थस्य तेनाऽसंस्पर्शात् पादः पत् नद्वव्ययवस्येति निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाषयेदं
लभ्यते दोतः अग्निमथ्नीति मथ्यते मथ्नीतेऽन्वाक्विपि पतदेवरूपं इदितस्तु नलोपाभावात् अग्निमत्
अग्निमथौ अग्निमथः थ्योतः इकार इति आनरस्यादेतिभावः इस्वव्यंजनयोरिति व्यंजनस्याहि इत्वः
इषत्सहशः दीर्घस्त्वविसहशादिति भावः उक्तं चेति वार्तिककृतेनेति शेषः केचित्तु एवं सैव प्रत्यादत्त्रु ।
स्त्रिस्तुदादहेति तन्नाख्यादौनोक्तं इत्युपेक्षितं उदइत् अचइत्यस्यापवादः ञोतः अतसंतस्य चाधातोः
इइधातोरितियोगो विभज्यते तत्सामर्थ्याद् दंतरे स्यासंतस्यैव प्रतिषेधः नात्वं तस्येति कथ्यदहव्रदन्नाद
यः न देवत्त्वूर्ययति धातुभिन्नासंतस्य चेति उभे अभ्यस्तं हे इत्यनेन इत्येव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिप
त्यर्थमिति व्याचष्टे उभे समुदिते इति अन्ययाहि नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं मन्येकं प

गो०
५५

नं

योयेणस्मात् जश्त्वात्यः षड् जश्त्व इति पृथक्करणं इति शब्देन जश्त्वमेव परामृश्यते इत्यादिदोषानि
न॰ त्यं त्रुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तदेनदाह षड्भ्यो नवोऽन्य इति नाः। गोपायतीति गुप् क्विप्विविक्तेति शब्
पादस्य प्रार्थधातुकेवेति प्रायाभावः पानाः त्वा दिषु प्रनालोचने किं तन्पश्यतीति तन्दृशः कर्मण्यप्
ताद्दृशादयस्त्रुटिशब्दत्वादप्सनाप्यवयवार्थेन वृत्त्याययंते प्रनपवानानाधीन्दृशोरिति संगच्छते भा
षोन कर्मकर्तरि वृत्त्योः दर्शितान मिवेमं पश्यन्ति जनाः सद्वायपश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्य
र्थो ज्ञत्वविषयत्वापन्नमात्राद्वृत्त्वेपि विषयीकरणाद्वृत्तित्वादज्ञानार्थो हि नि संगच्छते। नशोवा। जल्ली ११३
पी॰ त्यपाणिनीये नष्टमित्याद्यवतिप्रसक्तं च। नगितेति। षड्गकाः प्रास्मव शांनाः। तस्मिन्सजेनोयणाध्यवा
घोपिघुत्वेनेति सनः सस्यत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा शरीति विकल्पात्पक्षे सकारः तेन शाब्दवायेस्थपः
सस्य षत्वे पूर्वस्य षुत्वे न त्वादेशप्रत्ययोरिति निषेधः अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः एवं स्थिते सकारग्रह
णेन सिद्धे शर्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिन्त्यं व्याख्यानादिति प्रसंभावादिति नहरदन्त्रोनिल्लनाद तेषां सूहि
न्हरत्यत्र संभवादिति भावः संयोगान्तेति नचास्मिन्कृते बहिरंगत्वेनान्तोलोपस्यासिद्धत्वशंका पद
संज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरंगत्वात् कथं तर्हि काव्यकलत्रशास्त्रं चावनानां संयोगान्त
लोपोनेति प्राग्गच्छामिति चेन्न तत्र हि यणः प्रतिषेधो नवा झलोलोपादिति पक्षद्वये लोपाभावे निर्णी
ते नदैकवृणायमूर्व पूर्वमंतरंगमिति वक्तं यकाकं प्रतिदेशेन लभ्यस्य पदान्तस्य नत्वायकज्ञलोपस्य।

म॰
र॰
५६
55 तु॰

वलस्य पूर्वभागविशिष्टानेः स्पष्टत्वात् इहत्वाद्यपदान्तद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया नत्वैकदृष्ट्यापाद्यबहि
र्भूतनिमित्तापेक्षत्वेन बहिरङ्गमित्यस्यैवन्यायत्वात् इति दिक् । नदिरदिभ्यामित्यादि । यदुक्तं वदेति शु
ल्कं चर्कं शृर्कं चात्र वक्तणोश्चकलोपः शुल् शुल्कौ शुल्भ्यां चः चर्कौ चर्भ्यां शृः शृर्कौ शृर्भ्यामिति तत्सर्व
मनेन प्रत्युक्तं यद्यपि विशेषः तकारस्य इत्युक्तसंयोगान्तलोपो निर्विवादः तत्र सोपि द्रलभ इति । दिथोगि
ति यदुक्तं देहः होः ढः षढोरिति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपे ढस्य जश्त्वे दिथ इति तैर्निषेधे येनो
क्तं तन्यामादिके तद्देहे इति निषेधत्वस्य फलत्वापवादस्य जागरूकत्वात् । धानाः । विद्वानिति विदेः शतु
र्वसुः घटादित्वाद्वापोऽलुक् । सेदिवानिति भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुः । सेदुष इति । नत्र नदन्त
वेधकग्रहणेन प्रनदन्तवेधकस्येति परिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्यैव वसोः संप्रसारणे फलं नक्व
सोः सत्यं वसो क्वसोः कारान्तवेधकत्वे क्वसोः सामान्यग्रहणार्थं उगित्वस्य स्यान्निवद्भावेनापि सिद्धेः इह
गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुः नोदाहृतः छान्दसत्वात् कवषस्य प्रयोजने प्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्तेनत
स्थिवांसे नगरोपकण्ठे इत्यादिच्छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां भवतीति मासश्छेदसीति सामान्यापेक्षज्ञा
पकमाश्रित्य कथंचित्समाधेयं । पुंसो सुङ् विवक्षितत्वात् इति पुंसेन धर्मणोहलः स्यानेनतः इमं णोत्रदान
स्यैवादेशस्य प्रसंगात् न चोकारस्य हलोपि स्वरोनत्यत्वात् निवर्तयिष्यत इति वाच्यं प्रत्यंगस्वरेक
देशे बहिरंगस्यासिद्धत्वेनपरमप्रमानित्यत्व परत्वादसंजिज्ञने समासांनोदात्तत्वं भवतस्तदः एकार

॥८

तु॰
या॰
गे॰
५६
वा

(कृतेनपर्श्वनुदात्तेहलःश्यानेनतुर्मलोनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् नवोकारस्यकृतेपि स्वरो नन्यता निवर्तते ध्यानेनतु अस्वान्यतान्क्रियतेऽतिवाच्यम् अन्तरङ्गः स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गः स्यात्तु ऽ४)

स्यभवति परसमम्यांत इनेनासिद्धत्वेन सर्वनामस्थानेत्यत्रैः प्रागेवप्रशाद्वौ ऽकारस्योदात्तत्वे सिद्धत्वादिति
भावः एतच्चकथ्यदहरदञ्चादीनामविरोधेनोक्तं वस्तुतस्तु परसमसमीपदेपि स्वरूपधादः अकृतनव्यूहपरि
भाषया अन्तरंगपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयं नन्वेवमसमासेपि अस्मादिकृतेप्रातिपदिकस्वरेणसति
शिष्टेनप्रत्ययस्वरस्यबाधात् अस्मङ्दात्तत्वस्यात् इष्यते तु कारस्य अमानुमासंपरिपालित्यादात्तैव
पाठादितिचेत्सत्यं इनोनिन्करणसामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरोनभवतीतिहरदत्तः नन्वेतदथ्यकं प्रकृ
तिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिषइत्यस्य प्रवृत्तेरितिचेत्सत्यं क्वचित्तत्वेष्वपि प्रवृत्ताविदंलिंगं यद्ययमसि
द्धं बहिरंगमित्येवंसिद्धे तथापिबहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वेपिज्ञापयितुं निन्करणमितिनिष्कर्षः
उच्चारणार्थइति। यत्तुप्राचोक्तं उदुपधाविनाविति यत्तुतत्पोवेणाख्यायते उकारउगित्कार्यार्थइतितन्नः
संगतमितिभावः। हेप्रमथिति। असंबुद्धाविसुक्तेनेदीर्घः। अंसिवति। संयोगान्तलोपेमोत्रस्वरः त्रं
स्थानिकस्येवात्रसारस्योपलक्षणात् नाभिवसर्जनीयइतितबत्वं। असंबुद्धाविति। एतच्चवाचेनकं
यत्तुहरदत्तादयआहुः सोडेतिवाच्ये अनङ्सावितिवचनेनक्वचिदनङ्पदस्त्रवणस्यज्ञापितत्वादेतेनतेस
द्धमिति तन्नप्रागेवदूषितं अंगाहृत्तपरिभाषयावासमाधेयं। अदसगेसुलोपश्चेति। नत्रसोरेवौकारो
विधीयतां त्यदाद्यत्वेनासाविति सिद्धे किं सुलोपविधानेनमेवं अस्कौस्त्रीत्यत्रटापप्रत्ययस्यादिति
इत्यप्रसंगात्। अमुकइति। औत्वाभावेत्यदाद्यत्वेसाकृत्वे अमुकइतित्वसाधु सत्वेन सुत्वस्यबाधात्।

म· टी· ५२

57

एवमप्युक्ता अप्युक्तशर्मा इत्यादयोऽप्यसाधव एव । अप्युक्तः । अप्रदक्तः शर्मेत्यादेरेव साध्यत्वात् । एतदेव स्फु
वचने पौर्वभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणादमीभिरित्यादिसिद्धावपि ज्ञापि अमी इति न सिद्धेत् न ह्यत्र एका
रस्य बहुवचनपरतास्ति अतो व्याचष्टे । बह्वर्थोक्ताविति नमुने ने इति विषयसप्तमीत्याह् । नाभावे कर्तव्य
इति अन्यथा अद्येः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः नन्वेवमपि कृते नाभावे घ्यपि चेति दोषे अः स्यादित्यत
प्रतिषिद्धस्यासिद्धत्वात् अत आह । कृते चेति सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयं अथ नेति वदमुनेति वक्त
व्येन मुने इत्यत्र क्रियमाणे नित्येऽपि कथं स्यात् नानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपो भवतु सिद्धत्वेनेति वाच्यं
नसमूलमित्यादौ हशि चेत्यस्याप्रवृत्तये नैरोविसर्गानुनासिकस्यैव निर्देशेन नन्वेव चरितार्थत्वात् न
चातो रोरित्यत्र मास्त्वत्रानुनासिकता मतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यं एवमपि देवसखीत्यत्र रु
धातो रुर्वा रत्वात् रामस्त्यादावप्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानत्वात् चरितार्थत्वस्य सुवचत्वा
च्च एवं च स्यान्निवृत्तत्वस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गोऽपि लभ्यते प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशो
षत्वविधायके ग्रहणं चेह लिङ्गमिति दिक् ॥ ॥ इति मनोरमायां हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥ ॥ ॥
नहो धः । दृहत्येव मनोज्ञं तथा हि सति नद्धमित्यत्र दाभ्यामिति न तत्वं स्यात् कुषमदयोरिति च न स्यात् अ
त्रेदमवधेयं सत्सु अत्र बहुवचनीयं यस्या इति बहुव्रीहौ स्वनडुहानित्यादि पूर्ववदेव रूपं यत्तु गौरादि ङीषं कृत्वा
स्वनडुही स्वदाजङ्गुः तच्चिन्त्यं उत्तरपदत्वेनाधिकारविरोधात् । गौरादिगणे इति गणपाठे वाऽक्षित अन्त ।

गे· ५२

योगविभागार्थी नेन
रामः शेमन्व इत्यादि
सिद्धानित्यन्यथा हि
रोरसिद्धत्वाएकार
स्येत्संज्ञालो ॰ ६

इदिति ह्रस्वे वौक्तपथादीर्घः । सुपीति सुपालनग्रहणयोः उसोऽप्यूर्वस्येत्सत्वं । आशिषावित्ति आश
मः क्वाउपसंख्यानमित्युपधाया इत्त्वं शासिवसीनिषत्वं ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥ स्वन्वादेश
इति ग्रंथे च ग्रन्थे वेति व्याख्यातारः तस्य लुकालमत्वेपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः व
स्ततस्तु तत्रत्वेन ह्वज्ञाव्यः एनं एनं वित्यादि तत्प्रदायत्वेनासिद्धं क्लीवेऽमि लुकालुमेपि तकारोच्चार
ण सामर्थ्यादेनदादेशः नचैवं एतद्भिनत्यत्र्यापि तदापत्तिः एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगो स्वमोर्लुक् किं
तिनार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके लुकि न तदप्रवृत्तेः । रोऽस्यपि ग्रहणभीतिमाचाम् ग्रहहर्विस्त्रयन्यस्लेनादे
शात्रचिते ग्रहोभ्यामित्याद्यर्थतयाकथंचियोज्यं । ग्रहत्कर्माहूरित्विति एतच्चुत्तोरस्वामिग्रंथे स्पष्टं
बहूजीति ग्रैत्यादिति वाचनिकं तथाच वार्तिकं बहूर्जि प्रतिषेधः ग्रैत्यात्पूर्वंत्रमेके इति भाष्येत
ग्रचः परो यो गल् तदंतस्य त्रमित्यर्थमाश्रित्य प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातं एवमुदमाने गाहंगहीया
मित्यादौ नामपि द्विर्वचनात्त्रमा[illegible]भाव्यात्क्य थोऽत्रं बहिर्गुनीनां ग्रामर्णा यमिति दिक् । ग्रहोपस्येति
क्षौल्लमेन स्थानिवदिति तेनेहाश्रीयते न तस्य क्वाचित्कत्वात् क्वौविधि प्रतिनस्थानिवद्भित्यस्य वसार्व
त्रिकत्वादिति त्रयाणामद्वित्वे समप्रजनासिकन्तनास्ति पगृह्यत्वात् जसि जहित्व स्याननासिकस्य
चविकल्पत्वात् द्वादश संकलनया समष्टिविंशात् एवं द्वितीयायामपि चतुर्दशभ्यामिष्ट्रच त्वारिंशत्
भ्यामवर्णीयमानोहित्वात् भिसि च त्रिंशतिः ङ्यि सम प्रजनासिकत्वनास्ति एकारस्पर्श[illegible]त्वात्

स्पष्टमाकोऽग्रस्था
हिप्रत्यानीति सत्रविं
शत्यधिकापत्ररूनी
त्यर्थः, तथाहि सौ नवा
नामनत्यस्य द्वित्वेष्ठा दश
औङिः चतुर्णां मध्ये हजाष्णीनां २१

भ्यां सिर्भ्यस्वत् ङसोङसादिष्वेवं च प्रत्येकं चतुर्दश शसादिगणेऽप्येवं त्रयाणां ककारषकारयोः द्वित्वेन ङका
रस्य ङनासिकेन च चतुर्विंशतिः एवं ङक पक्षे च षसि ङषयोः द्वित्वे ङनासिके चाष्टचत्वारिंशत् ङगा।
भावे त्रयाणां ङकार द्वित्वे ङनासिके च द्वादश सु १८ औ २ जस् ४२ अम् १८ शस् ४२ टा ४८ भ्यां
९६ भिस् ४८ ङे २ भ्यां ९६ भ्यस् ९६ ङसि ४८ भ्यां ९६ भ्यस् ९६ ङस् ओस् आम् ङि ओस् प्रत्येकं ४८
सुप् ९४ अत्रेदमवधेयं युञ्जायोजनीति ङमागमे स्थाने तस्य पाक्षिके द्वित्वे ङकारत्रयरूपं सह द्वित्वेन रूपषट्कं
एवं शसादीति संकलनया द्वादशानयाच्चरूपं यद्यपि भूत्वा स्यादिति भाष्यव्याख्यातृक्रमते इति दिक्
यज्ञवदिति ङयमेषां द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः अष्टपंचाशतो ऽबुध्या वि सम वेषानामि।
ति न द्वित्वे पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात् रूपानन्त्यप्रसञ्जकत्वाच्च अष्टपंचाशतोष्ट द्वावुपपत्त्य
भावाच्चेति दिक्। निरस्त्रीति भत्वादचइत्यलोपः अल्लोप इति वचनात् तिर्यादेशाभावः स्वपूरिति
शोभना अपो ऽस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः ऋक्पूरिति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः यत्व
नित्यत्वादिति प्राचोक्तं तन्न मादिकं युक्त सुपसर्गेभ्य इति तन्न भवति तत्रापइति कृतसमासान्तस्य
ग्रहणमिति वक्ष्यमाणत्वात् स्वपुमांसीति स्वसिन्निह्नुते स्वदीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते
शसि नैतत्सिध्येत् अङिचानिव्याप्तिः अस्माकं तु सर्वनामस्थाने इति यथा श्रूते अंबेतो सर्वेषां सि
द्धिरिति भावः ॥ ॥ इति हलन्तानपुंसकलिंगाः ॥ ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च

निपातनश्चेति समाहारद्वंद्वः । स्वरिति स्वर्गे परलोके च अंतरिति मध्ये प्रातरिति प्रत्यूषे पुनरप्रथमे विशेषे च

सनुतर् अंतर्धाने स्वराद्याः पंचरेफांताः । उच्चैस्तु महतीति नीचैस्त्वल्पे शनैस्तु क्रियामांद्ये ऋधक् [illegible] वि-

योगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्विति अन्ये हृतेन वर्जने युगपदित्येककाले आराद्दूरसमीपयोः पृथगिति भिन्ने

ह्यस् ह्यतीतेह्नि श्वोनागतेह्नि दिवा दिवसे रात्राविति निशि सायं इति निशामुखे चिरमिति बहुकाले म-

नाक् ईषदल्पे जोषं सुखे मौने च तूष्णीमिति मौने बहिस् प्रवसद्दमो बाह्ये समया इति समीपे मध्ये च

निकषेति अंतिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । वृथा व्यर्थे नक्तमिति रात्रौ नञ् निषेधे हेताविति निमित्ते इद्धेति

प्रकाशे प्रह्वेति स्फुटवधारणयोः नन्वाक्षेपयोरित्येके सामान्यधिकरण पृथग्भिन्नयोः वत् तेन तुल्यमित्यादिभि-

र्विहितो वतिप्रत्ययः यत् उपसर्गाद्धात्वर्थे इति विहितः सनेहत्वसने दर्द्धतेति निवर्तने पासि [illegible] सनाः सना-

त् सनत् एते नित्ये उपधेति भेदे तिरसोन्तर्धौ तिर्यगर्थे परि अभि विच अंतरा मध्ये विनार्थे च अंतरेणेति विजे-

ने ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च कमिति वारिमूर्धनिंदासुखेषु शं सुखे सहसेत्याक-

स्मिके विमर्शयोः विनेति वर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीति मंगले स्वधा पितृदाने अलं भूषण-

पर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीति सत्तायां उपां-

श्विति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः त्वमिति त्वांतौ विहायसेति वियदर्थे दोषेति रात्रौ मृषा मिथ्येत्यनृते

वितथार्थे मुधेति व्यर्थे प्रेत्यविरेने चिरातीते विभं शादासन्ने च । मिथोमिथस् एतौ रहः सहार्थयोः मा

म॰
र॰
५९
59

ग्रहणमिति वाक्यालंकारे अकस्मात् इति पुनरर्थे अकस्मात्कमिति समकाले ऽर्धार्थे च प्रवाहिकेति पाठान्तरमाह हल
मिति बलात्कारे शाकटायनस्तु अर्थेति प्रतिषेधे हलमिति निषेधविवादयोरित्याह अभीक्ष्णमिति पौनःपु
न्ये साकं सार्धमेतौ सहार्थे नमस्त नतौ हिरुक् वर्जनेऽधिक् निन्दाभर्त्सनयोः अम शीघ्रोऽल्पे च आस्यंगी
कारेऽकिमेविरु व्यर्थेतिकारात् प्रत्ययादित्यादिभिस्तु विहितप्रत्ययोऽपीहगृह्यते इत्येके यथा चतराकारपा
मास प्रनाम ग्लानौ प्रशान्त समानार्थे प्रनान विलापे मामाङ् प्रतौ निषेधाशंकयोः आहो इति गण इति ने ।
नान्योपियाः नयाहिकान् स्वाह्वये प्रकाममित्यतिशये भूयइति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्याय्ये परमिति किं
त्वर्थे साक्षात्प्रत्यक्षे साचि इति तिर्यगर्थे सत्यमित्यर्थोऽङ्गीकारे मंक्षु आशु प्रतौ शीघ्रे संवत्सरे वर्षे अवश्यं
निश्चये सपदि शीघ्रे बलवदित्यतिशये प्रादुरास आविस् इति प्रकाशे अनिशं नित्ये सदा अजस्र सन्तते
प्रतिमानन्ते उषा इति रात्रौ रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूरिति पृथिव्यां भुवरित्यन्तरि
क्षे ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वे इति नरसा शीघ्रे च साम्प्रतं प्रशंसायां उत्कृष्टेति निकृष्टे हा पूजायां प्रति आस्वर्थे ऊर्ध्वमिति षट्कर्षयोः
अजस्रेति नत्वशीघ्रार्थयोः मिथ्या इति हा विलाप्ये ताजक् चिरायचिररात्रायचिरस्य चिरं चिरेण चिरादि
त्येते चिरार्थकाः अन्तर्मिति विनाशे अन्तरेण अन्तः पूर्वे अन्तरेण अन्तर्माने आमे शीघ्रसांप्रतिकयोः
स्यानेऽरनियाङ्गं वरमिति ईषदल्पार्थे अतिदिश्य कुपते वाद कृत्स्नपक्षे इत्यादिचेति मध्यावधादिषु वा
स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये हा इति प्रसिद्धे अहं इति पूजायां पवस्त्यवधारणे अनञ्जमो

मरे॰ ५९

निरे॰

तव्येऽर्थे साक्षात्प्रत्यक्षे साचि इति तिर्यगर्थे सत्य मित्यर्थोऽङ्गीकारे म उ॰ आशु ... शीघ्रे सं वत्सरे वर्षे अवश्यं

ऊर्ध्वमिति ने॰

आधिक्ये वकूप
द्वितियत्रश्रुत्रस्ता
पांचकृदिति दृतिश्चर्ये
र्थे

च एवमिति उक्तपरामर्शेको नूनमिति निश्चयेतर्केच शास्त्रादिति पौनःपुन्ये नित्ये सदार्थेच कणादि
तोवेक्काले भूयस्पुनरर्थे प्रशंसायां चनेत इति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु चेदिति यद्यर्थे चए
वेत्यर्थे गीता समुच्चयादौ त्वनन्तरे अथकः क्वचिदिति इष्टप्रश्ने यत्रेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हार्थेषु नवकल्प
यामि नमर्षे गर्हे आश्चर्ये वा यत्र भवा [illegible] नु इष्टलेयाजये
त नहेतिप्रत्यारंभे हंतेतिहर्षे विषादे प्रत्युक्तं पाद्यो वाक्यारंभेच । माकिं माकीन किंचिदिति । त्रयोपिव
र्जने माङ् तो स्वर्गादिष्टक्तौ इष्टपाठस्तु निपातत्वार्थः तेनाक्षदादीत्वं सिध्यतीति प्राचः तच्चिंत्यं फिट्
स्वरेणापि इष्टसिद्धेः यदप्याहुः सत्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थः स्वरादिपाठ इति तदपि चिंत्यं १
लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः तस्माद्भयत्रपाठे फलं चिंत्यं यावत्तावदेतौ साकल्याव
धिमानावधारणेषु साकल्ये यावत्कार्यं तावत्कृतं अवधौ यावद्गन्तव्यं तावन्निष्टमाने यावत्प्रतं तावद्भु
क्तं अवधारणे यावदमत्रं ब्राह्मणानां मंत्रयस्व हुं विशेषवितर्कयोः हुंवितर्केत्वे इति पाठान्तरं वैदा
ने प्रनादरेच वेक्रतेनिष्टदानीत्यर्थः त्वरैकिंकरिष्यति श्रौषट् वौषट् पतौ हविर्दाने स्वाहा देवनाभ्यां
दाने स्वधेति पितृभ्यः श्रौषडादीनामनेकार्थत्वाद्भयत्रपाठः स्वरभेदार्थः तामिति तंकारे गृहीतं त्वात्तो
क्तत्वात् तथाहीति निदर्शने अथेति मंगलारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अथ स्वरादेर
पि तेन मंगलवाचकस्यापि सत्वार्थत्वे अव्ययत्वं सिध्यति तथाच श्रीहर्षः उदस्य कुंभीरथशातकुंभजा सुत

व

खल्विति निषेधे वाक्यालंकारे निश्चये एव किलेति वार्तायां ग्रली नेच × २

म०
द०
इ०
60

कचाहत्यविधिवेदिकोदरे यथाञ्जल्याचारमथावनीरजां प्ररोधिवर्गः स्वपर्यायं बभूवुनौ इति अथोऽह्यथ
स्वपर्यायं बभूवेत्यस्य मंगलस्यापनेचकारेत्यर्थः निपातस्यस्वरूपेणैव मंगलं स्मृत्वेगध निवत् स्वश्च स्वर
भेदार्थः पादः स्मेत्यतीनेपादपूरणेच अहेस्तुपक्रमाहिंसाकृत्स्नेनध्ववदत्रामिति इहाङुपसर्गत्वात् अच
उपसर्गात्तु इतिनभवति अहमितिस्वबन्तप्रतिरूपकं एतेनगेयकेनविनीतोवामितिव्याख्याते कवार
मित्यर्थे ह्विवामित्यव्यये अस्तीतितिङन्तप्रतिरूपकं एवमस्मीत्यहमर्थेत्वामस्मिवच्मि अहोस्त्ववाचे
त्यर्थे आमेतिबभूवेत्यर्थे इत्यादि अइति संबोधने अधिक्षेपेनिषेधेच आइतिवाक्यस्मरणयोः इसंबो
धनजुगुप्साविस्मयेषु ई उ ऊ ओ औ ए ऐ संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधेच । पश्चसम्यगर्थेपश्चमन्यमानाः
अकंशीक्वो यथाकथाचेत्यनादरे पाइ प्याइ अंगाहे हे भोः अयेएतेसंबोधने ह्येतिहिंसाप्रातिलोम्यपा
दपूरणेषु विपुनानार्थे एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थेपत् उत्साया आरुइतिइतोपीत्यर्थे । आहोतिग
णाइति नयथायन्नादिति हेतौ आहोस्विद्वितर्के सामिसर्वतोभावे कंपादपूरणे स्वकमतिशये अन्त्र
केवितर्के शश्वत्पुनः करणे अभिमुख्येच वपादपूरणे इवार्थेच दिष्ट्येत्यानन्दे चइ चाइ प्रियेवाक्य
हमितिभर्त्सने हृवेतिसादृश्ये अद्यत्वेति इदानीमित्यर्थे इत्यादि अत्रेदमवधेयं स्वरादिवाद्योगहीत
गणत्वाविशेषेपि येषांनिपातस्वरादिपाठेचादिषु अन्येस्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्रबोध्याययथा
उतशब्दः स्वरादिषु इग्रोऽव्ययनैनत्प्रत्यनोदात्तमयोगात् यत्तुउनशब्दस्यस्वरादिनाम्नानिपातस्वर

इ

मे०
इ०

माशंक्यांतोदात्तत्वनिपातनमाश्रित्य समाधत्ते नञ्समासात् स्वरादेशनिपातनत्वात् अन्तोदात्तनिपातनमेव
यथार्थात् यद्यपि काशिकायामन्यं स्वरः पाने स्तु ऊर्ध्वकं दिवा ह्यानक्रमित्यादयो ऽन्तोदात्ता इति यच्च
मनात् निरस्तु एवमादयः आद्युदात्ता इति तन्मते सामासिकं लक्षणविसंवादात् त्रिस्तूलत्वाद्वेति शब्दकौ
स्तुभे प्रपंचितं तद्धितश्चासर्वविभक्तिः सर्वेति वचनत्रयात्मके इत्यर्थः नेति किं त्वेकवचनमेवोत्पद्यते इ
तिभावः तद्धितः किं एकः द्वौ त्रयः असर्वेत्यादिके शेषगवः। ह्यान्मेजेतः जीवसे इति तमर्थे मसे मेति
असे प्रभृतयः पिबध्यै इति तेनैव शध्यै प्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशः यत्वा ऊः कर्तरि अनुविति नञ्समासात्
अव्ययं ह्यन्तो भाव इति सिद्धांति तत्त्वात् अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं तेनेह आधृये चिकीर्षवे इति
लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनार्थेदं। स्वान्तोस्मकं हृनः उदंतो
तिति ऋत्पूर्वोदितणोभावलक्षणेस्येण ह्यज्ञवदिचारिऊनमिज्ञानिभ्यस्तोस्तु विस्तुपदीति स्थापितदोषः क
अन्त आत्तुग्रहणमिति तथाच वार्तिकं अव्ययादाप्सुब्वचनानर्थक्यं लिंगाभावादिति सूत्रस्योक्तिः संभव
तस्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पदं गृहीत्वा बोध्यं सचनास्यितः स्तुतिमयं आस्मणीत्वा
द्रावितिव्याप्तेः अलिंगत्वे आथर्वणविद्यागतत्वं तिविरोधमाशंक्याह। सदृशमिति लिंगकारके
ति विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः यथावाचोऽनि पदिगणानामिदं इत्येके अन्येतु उदा
हरणमात्रमित्याहुः। तथाह इति आदिरेवाकारो लुप्यते नांत्यः अपिनामाह्वयोत इत्यव्ययानि स्वदि

म. रं. ११

61

ति प्रसूत्वापिल्वादिवत्तिकल्पितविशिष्टभ्यः स्यात् पंचाजीति न चाजन्तत्वेन विधिविरहादेव दामेति वाच्यं प्रमह
त्त्वं ग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्यये पुनस्तन्तविधिज्ञापनात् मूषिकेति मूषिकशब्दोऽकारान्त
त्वाधिकारे प्रवृत्ते दीर्घस्येति किं कानिरकारमध्ये मूषिकमाहुः यत्तु मूषसोयेर इति दीर्घोपधात्संज्ञायां क
नि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोण्वप्रत्ययेटाप् प्रत्ययस्थादिति त्वमिति विशेषः यत्तु कन्तेनोस्माःवजा
दिगणपाठे न प्रथमे ज्ञेन स्य जातिलक्षणङीषो बाधनार्थत्वात् संज्ञायाश्च जातित्वादित्याहुः तच्चिन्त्यं व्या
घ्र्यादिवत् संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात् । भस्त्राफलेति भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः इत्याचेरि
ति एतच्च फलनिष्पत्त्याविवितिधातोः माधवग्रन्थे स्थितं भाष्ये तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते प्रत्यक्षत्वात् पाक
कर्णेत्यादि सूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तं तेन सत्याककारेति पाठोनादर्तव्यः शूद्रा चेति
शूद्रस्य वृद्धाप्रत्ययान्तिकान्तिस्त्रियां ति महत्पूर्वस्तु जातिस्त्रिरितीहापि संबध्यते प्रयोगत्वेति प्रयोग
पुंयोगादिदमेवेति न नियमः किन्तु जन्यजनकभावोपि तेनैव रथाश्रुद्रोसह राजन्यात् माहिष्यो ग्रीस्मृतो
स्मृता इति सिद्धं महाशूद्रीति आभीरीमहाशूद्री जातिप्रयोगयोः समेत्यमरः प्रवृद्धेदमवधेयं अजादि
गणे शूद्रेत्येव पाठ्यं जातिरिति वक्ष्यं प्रवृत्तिकार्यं सत्पत्यया जातिलक्षणोङीषेव बाधिष्यते प्रयोगे हिगो
णीवृत्तिः प्रमहदित्यादयोपि व्यर्थं महाशूद्रे हि विशिष्टपरत्वजात्यन्तरेवर्तते तत्रावयवस्यानर्थकत्वाच्छू
द्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात् टापः प्रसङ्ग एव नास्ति यात्तु महतीशूद्रा तत्र महाशूद्रेति इष्यते एव ज्ञाने

त

रं. ११

त्यादित्रयोमीहलं तारत्येके क्रौंचानालभेत उस्लिहकज्ञभौ इत्यादिप्रयोगास्तदाहत्यादिना अपिभाष्येस्वीकृ
ताः । प्रयोगेपीति यदाज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदा प्रवृत्तत्वादेव दाप् सिद्धः यदा तज्ज्येष्ठस्य स्त्री ।
त्यादिविवक्षा तदा प्रयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोनेन बाध्यते इति सूचयितुमपि शब्दः मूलान्नञः नञः किं
शतमूली अमूलेति ओषधिजातिरियं उभयतस्तु भवतीति सर्वादिषु भवत इत्यादित्यादिना भानेर्वगुरि
तिस्त्रत्यादिनस्तु शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् शब्दे यनोरिति नित्यो ङीप् । वनोरच सूत्रव्यानमिति स्वधज्ञो ङीप् प्रतिषेधी
वरीति । तथातिः ङीप् शार्वरीति सूत्रथातोर्वङीप् गुणो कृते हृशेतात्यत्वेपि हृशेतादिहलन्तत्वाभावात् ङीब
र्थेति निषेधेन प्रवावेति न्यासकारस्य प्रायिकोयं निषेधः तेनावावरीत्याह नत्वेतज्ज्ञापकादोहृषु पदेदोबोति
तथाचद्विर्वचने बहुधीवर्यो बहुधीवानो बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः हाहूचिसूर्वेण प्राप्तस्य ङी
पोपवादः । असिद्धत्वादिति कार्यकालपक्षे णेदं यदि तद्यथोद्देशपक्षस्तदा यदिचोपदेशकाले सांतेनेति व्या
ख्याते तदासिद्धत्वोपवर्णने नोपपद्यते इत्याह वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेपि असिद्धत्वप्रपञ्चकमेव
एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत् सूत्रे पद्यते आदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेषु सर्वपदादेशा इत्यादि
त्वात्रमानिकोप्यादेशः स्थानिवदिति व्याख्यायते उभयथाप्यल्विधौ न तस्य वृत्तिः एतच्चाकरे स्पष्टं बहु
य ज्ञेति न संयोगादेरिति निषेधात् ज्ञायत उपधालोपी तेनोपधालोपिनस्तु नत्वप्रवर्तते । डाबुभाभ्यां नत्रनिषे
धद्वयोर्वचनसामर्थ्यान्नयोगः सिद्धः सत्यमन्यतरस्यामितियोगोविभज्यते नत्रमनस्तेनिसूत्रे अनो बहुव्री

ह्नेः ङीप्वास्यात् ङीपामङ्गविकल्पलाभार्थमिदं अनउपधालोपिनः इति सूत्रं तन्नियमार्थं अनोयो सौ विकल्पः
स उपधालोपिन एवेति तथाच सुपर्वेत्यादौ अनउपधालोपिनिषेधार्थमिदं बहुराज्ञीत्यादौ तु अन्नेभ्य इत्येव
ङीप् तेन बहुधीवरीति सिध्यति अन्नेभ्य इति हि ङीपमनूद्य तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तरस्थे
ङीपि कृते न सिध्येत् नत्र वनो र चेति सूत्रमेव ङीब्रो विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् किंच एवं सति ङी
पि निषिद्धे सोपि दुर्लभः तत्सन्नियोगशिष्टत्वात् भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितं तद्यथा अनो बहुव्रीहेरित्यस्मान्
तरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अनउपधेत्यादि प्रदेशान्तरस्थे सूत्रे डाप् सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं च मास्त्विति
अनउपधा बहुव्रीहेः पृथक्सोऽङीबित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो ङीप् चेत्त्र वनो र चेत्याशये
नाह । अत्रेनाहित्यादि नियमार्थमित्युक्तं न चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यं अप्रसिद्धिहितत्वास्मिन्नित्यार्थो विधिरयं स्यात्तत्र नियमः प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य कादित्यकारउच्चारणार्थः
व्यञ्जनमात्रं विवक्षितं विशिष्टविवक्षायां तु पाठिकास्वनेत्यादौ अकचि न स्यादित्याशयेनाह । ककारादि
ति । वर्णनिर्देशो हि कारप्रत्ययो विहितः क्वचित्समुदायात्प्रयोगस्तु उच्चैस्तराम् वावषट्कार इत्यादिनिर्दे
शात्प्रयत्नसाध्य इति भावः शेषि परइति एतच्चाकारस्य विशेषणं तेन सामर्थ्यात्ककाराकराभ्यां व्यवायेपि
भवति नत्वरथकेत्यादौ त्रिचत्वरादिव्यवाये अतएव सर्विकादौ आद्याकारस्य न भवति न देवतूक्तं । अका
रस्येकारः स्यादापि परइति ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आपूपरात्ककारात्पूर्वस्य अत इत्त्ववत्स्यात् य

नुषंगः आपीति ककारविशेषणं सर्विकेत्यादौ न एकादेशस्य स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधानेपि वचन
सामर्थ्यात् भविष्यतीति तत्र रथकड्यादावपि प्रसंगात् व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् न च निर्दिष्टपरि
भाषया निस्तारः अत्र वादे परिभाषाणां अत्र परस्य नेरनूद्यमानस्य विशेषणेपि निर्दिष्टत्वद्यर्थः अत्र चोदी
चामातः इति सूत्रे स्यात् लेग्रहणं लिंगं फलंतत् ह्रडसंज्ञायां इकपरिभाषा उपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः
यदप्याह आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमिति तत्र पर्वीयः आपीत्यस्याग विशेषणात्व अनाशंका
मेव रथकड्या पुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसंगात् शाके निपचायच्च स्य ग्रहणं विध्येयार्थं ककारमात्रस्य प्रत्यय
स्याःभावादेव नात्मलाभात् पूर्वस्य किं सर्विकेत्यादौ दीर्घैकादेशं बाधित्वा कात्परस्य माभूत् तस्मादि
सूत्रस्येति परिभाषणात् यत्र वर्णादेगमिति परिभाषया एकादेशो बाध्येतेत्याह तत्र अपवादे पर
त्वस्येवोक्तपरिभाषाया अपि निष्फलत्वात् वस्तुतस्तु प्रत्ययेकः इति सप्तमीनिर्देशः एवोचितः पूर्वग्रहणं
च स्त्यजे अतः इति तपरः किं कृतधारायिकालिभ्यः कः धाकारिका मामिकेति केवलमामकेत्यादिना
संज्ञाछंदसोरेवेति नियमात् न ङीप् । त्यक्त्यपोरिति उदीचामातः इति विकल्पस्यापवादः दाक्षिणात्य
केति दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा आजेनः दक्षिणाभवेति विग्रहः यत्र दक्षिणस्यां दिशीति प्राचां विग्रहो
तत्र त्यक् विधौ अव्ययसाहचर्यात् आजंतस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
इति पुंवद्भावापत्तेश्च यत्र समासे एव पुंवदिति तत्रेति वक्ष्यते त्यकिकिति चेत्यादि ॥ हङ्कौ ७ ॥ ततो ज्ञानाय

म० दे० ग्र 63 ५

र्थकः केणेति ह्रस्वः टाप् इत्यत्यकेति प्रत्ययस्थात् तयोस्तयोः प्रत्ययस्थात्कारः यादित्यस्योदीचामातः
स्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽयमिति तत्र प्राप्त स्थाने इत्यंशस्येहाभावात् यासेनियत्रदोरुपलक्षणमि
त्याशयेनाह। यत्रदोरिति स्वरूपस्याविवक्षायां फलमुदाहरति यकानकामिति यासयोरित्यपहाय य
त्रदोरित्येव वक्तुमुचितं उपत्यकेति उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः। क्षिपकादीनां च नेत्यत्र क्षिपते
क्षिपकेति क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः ततो ज्ञानादेकः चटभेदने पचाद्यच् ततः कः तारकेति तरतेण्वु
ल् ज्योतिर्नक्षत्रे नेत्रकनीनिका च वर्णका प्रावारविशेषः तेहुनां विकारस्तान्त्रवं ओरञ् अन्यत्र वर्णिके
ति ग्रन्थविशेषस्य व्याख्यातृत्वे कर्त्री च वर्तयतीति वर्तका शकुनौ इत्येवा अन्यत्र नित्यमेव पितरस्तु ता
देवतास्तु पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदेवत्यं देवतान्तात्तादर्थ्ये इति यत् अष्टात्रिप्रायमाणा यस्यां सा अष्टका
इष्टकाशिभ्यां केनेन अष्टिकात्या इति अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्तायाः कन् अष्टकानं स्त्रीत्वे
अकारेत्थाऽरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशः तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यते इत्याह स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति
सांकाश्यकेति संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं वुञ्छण्कठादि [illegible] सूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः ततो भवार्थे धन्व
योपधाद्वुञ् अकादेशः स च सांकाश्यभवा स्त्री माहेति तदाकारस्यापि इत्त्वे विकल्प्येत तस्मादातः
स्थाने ततश्च यथायमाकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिको नेति ह्यभूविकल्पमेतत् अत्राहः
सतिस्याः नइत्येतस्मिन् स्त्रीलिंगनिर्देशबलात् स्त्रीवाचकः अकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते अस्तिन

गे ६३

तस्मिन्स्त्रीवाचकस्याणोः कारान्तत्वेनाबलभ्येत ततः सांकाश्यिकेत्यत्रापिप्रसङ्गेनेति अत्रेदंवक्तव्यं
यकस्यैवाया[illegible]ःस्थानेऽस्तिस्थानिशब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठीत्वेनगम्यते नचवुञःस्थानेऽय
मितिवाच्यं अकारेतिसमुदायनयात्वेपि अकारस्यावयवस्यानपायात्वात् वुञोयकस्यैवत्वाभावाच्च
नहितस्यामवस्थायां यस्येतिलोपोलभ्यते किंचप्रातिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यलाभे भवार्थेविहितस्य
वुञादेःप्रसंगएवनास्ति तस्मादातन्इति स्पष्टमेव अश्विकेति कौमारायत्तभस्त्रादिवाक्यस्थशब्दमपि
पठंतोस्यापि इत्त्वविकल्पमिच्छंति अभंयानीतिअभयाः विद् ततःकः केणः अभमिति मांतानिपा
[illegible]तः स्वस्तिनयोयस्याः सास्वस्तिनयाततःकः भस्त्रैषा तदेतेति अंगात्वादितिभावः एवंचेति उक्तंचहरद
त्तेन अत्रातःस्थानइत्येतत्तत्वशब्दस्यविशेषणं संभवव्यभिचारौ हितत्रस्तः कात्कयोःसतोः द्वयोः
संभवोनास्ति नान्यत्राव्यभिचारिता सर्वनाम्नःस्वशब्दस्यतेनतनार्थोविधिर्भवेदिति इहस्वशब्दस्यात्यः
स्थानेतरमनइतिशेषोबोध्यः एतच्चेहसूत्रेपिध्वनितमेवंच इसंततोसन्निहितंचरंते अतेमनोहावित्रि
वरिवकायामिति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रैषेतिवैकल्पिकमित्त्वमितिव्याचक्षाणा उपेक्ष्याइतिभावः । अत्रा(
त्मीयायामिति आत्मज्ञातिधनेष्वत्तस्त्रीत्वमेवनास्तीतिभावः यत्तुज्ञातिधनयोःस्वकास्विकेतिरूपद्वय
माकारेप्स्यितमित्याहुः तच्चिंत्यं तादृशाकारस्याप्रसिद्धेः लिंगानुशासनविरोधाच्च यत्तुस्वकास्विके
ति काशिकायामुदाहृतं तत्संज्ञाविषयकं नतुज्ञातिधनविषयकं यद्यपिस्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो

लिंगवचनान्यतिवर्तन्ते इतिपरिजज्ञः नट्यपिचिंत्यं उक्तरीत्याकप्रत्ययोनातष्टाबंभवेपि प्रकृतेरस्त्रीलिंग
तया प्राप्तःस्यानेदृत्वंशस्यदृशरूपमाद ह्व प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह । निर्भस्त्रिकेति । निष्क्रा
न्ताभस्त्रायाः निर्भस्त्रा उपसर्जनह्रस्वः टाश ततोज्ञाताद्येकः । स्वनघत्वइति सूत्रेविज्ञाननिर्देशोविवक्षि
तविषयोःयेनतत्तनयासयोरितिवृत्तलक्षणमितिभावः स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगएवहृसंते
तेनेहन शुभ्रोज्ञोयस्याः शुभ्राज्ञिका जानातीतिज्ञः प्रियोज्ञोयस्याः प्रियज्ञिकेति शुभावित्यत्रविहित।
विशेषणतयाव्याख्यायाः फलमाह बहुव्रीहेरितिनित्यमिति अस्यविकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्यु
त्सर्गेतएवप्रवर्तते इत्यर्थः पुरविशेषणत्वेत्वयं विकल्पस्यादितिभावः बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्ष
णं तेनातिखट्विकाति[illegible]ट्विकेत्यादावपिनित्यमेव । शैषिकेकपीति आपोन्यतरस्यामितिह्रस्वप।
क्षइतिभावः शुभ्रव्याघ्रेति अतएवबहुयवाशालेत्यत्रपुनर्नास्ति उपसर्जनत्वाद्धेतिप्राञ्चआहुः दिक्षा
इहह्रस्वविज्ञानासूत्रेप्युन प्रतिमः गौत्सीति उत्सेभवा उत्सादिभ्योःञ् नचशार्ङ्गरवाद्यञ इतिङीनास्ति
डमिदमितिवाच्यं तत्रजातेरित्यत्रहेतोः अन्यथाप्रयोगेपिस्यात् एतेनेहाञ् ग्रहणंस्पष्टार्थमितिप्राचो
ग्रन्थः प्रत्युक्तः इहानेकंवाक्यं तत्राद्यउपसर्जनेष्वण्योकारस्तदन्तेति व्याख्यानात्रेह आपिशलमधी
ते आपिशलाब्राह्मणीति अत्राहिप्रोक्तार्थेःण् उपसर्जनमध्येत्राण तल्लुकः वर्णप्राधान्यात्प्रत्ययल
क्षणः प्रतिषेधोवभवति । नाक्षीलिकेति प्रश्नभावः शीलक्षत्रादिभ्योणः इतियोणः तस्मिञ्जणकार्ये

सिस्वका॰

भवति कामं स्त्रियां ङीब्लोपेऽनित्यत्वज्ञापकात् अनेनहि अत्रिति अणो विहितं प्रकृतिभावं बाधित्वा टिलोपो निपा
त्यते चौरीति चुराशीलमस्याः इत्यण् हलस्तद्धितस्य उपधाभूतस्येति नत्र यस्येति चेति यञोऽकारलोपे कृते
यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणेनेत्यत आह नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः यलोपे तन्निषेधात्
मेवं यलोपे कार्ये ऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । अनपत्येति । यञश्चापत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके
तथाप्यपत्याधिकारविहितपरत्वेनैव नाहं स्वरगर्गादियञेव न तु द्वैपयञ् तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव ।
पाठात् अत एव भाष्यकृता नाकम्र का ऽर्पो यञस्त्विति गर्गादिभ्यो ऽयञिति च प्रकारः प्रश्लिष्टः यस्कादि ।
भ्यो गोत्रे अयञोऽस्त्विति सूत्रेऽप्येवं । प्राचां ष्फस्तद्धितः तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थं नन्वन्तरेणापि
षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यत्येवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञ्ज्ञापकार्थं पिक्षाविन् ष्फ इति ज्ञापयिष्यति
यञेन सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धो यस्येति [illegible] लोपस्यानावश्यकत्वात् नेन आप्तहे रूपसंख्यान
मिति वक्ष्यमाणं सिद्ध्यति आयने फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः आयनीनोरकारस्य नेत्वं फिनो नित्क
रणसामर्थ्यात् कौरव्य कथं तर्हि यञ्यसो रूपमाप्नुकिन वैनावलिकः स्मयइतिभाहि अत्राह कौरव्य
साहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैव मण्डूकस्येह ग्रहणं इह तु मण्डूकस्येयं भार्येति तस्येदमिति अण् ङमा
रीति प्रथमवयोवाची पक्षशब्दः न ते अनुक्तत्वप्रयत्नाः वृद्धकुमारीति गौणः प्रयोगः आनीकेति त्रया
णां अनेकानां समाहारः अत्राजादेराकृतिगणत्वात् टाबिति व्यनेकाधिकरणमीमांसकाः । पञ्चासे

जै

म०
ए० जै,
४५
65

ति नन्वत्र ह्रस्वो दीर्घ इति संज्ञे मा भूतां उगंतत्वान्नुस्यादेवेति चेन्न उकोयोकारादिति व्याख्यानात् द्विविसंज्ञेति स्वव
र्णविसंज्ञे हे भो लेड् स्यमरः आचितो दशभाराः स्युः । द्विकंबल्येति द्वाभ्यां कंबलाभ्यां क्रीता कंबल्यमूर्णा
पलशतं कंबलाच्च संज्ञायामिति यत् क्रीतार्थे स्यात्तस्य लुक् आढकीति द्वावाढकौ पचतीति आढका
चितपात्रात्खोऽन्यतरस्यां द्विगोः ष्ठंश्चेति खठन्नणामुक्तो मा गदेवतीयष्ठन् तस्य लुक् एतेन आचिता व्याख्याता
काण्डान्तात् षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डं यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः तथाप्यन्तग्रहणं प्रस
क्तिर्वेदतस्येतत् स्तुतत्वात्काण्डस्यैव विशेषणं स्यात्तदन्तेतस्य ततस्त्वेद्धापिस्यात् द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमि
ताभ्यां क्षेत्रभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति इष्टतनस्यात् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति अन्तग्रहणं मात्रचर्ह
ति यत्तु प्राचोक्तं द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः तत्र प्रथमस्य द्वितीयस्य च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति सिद्धान्तत्वात् द्विकाण्डी
रज्जुरिति तन्न द्विहस्तापरिणामो मात्रादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् काण्डशब्दस्य आयामपरतया परिमाणार्थत्वा
त् परितः सर्वतः आरोहणतः परिणाहतस्त्वयेनमीयते तद्धि परिमाणं आढककाञ्च्वादि तत्र यथा कथंचित्
द्विच्छेदकमात्रे यदाहुः ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्व
तश्चेति अत एवाद्विहस्तामितितित्यत्रपठन् अत्राहुः नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो यथा स्यादिति अतो द्वि
काण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव स्थूत्रस्य फलमिति प्रकृष्यमाणे यद्यपि प्रकर्षशब्दो जातिवचनस्तथापि प्रोप्र
कर्षो प्रमाणमस्याह इति वाक्ये प्रमाणे वर्तते एव प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् हस्तोत्तनत्वभावादेव

ग०
४५

तथा च भ्रल्वसूत्रे पंचरात्रिः प्रकृषहरोति द्विप्रकृषीति ग्रन्थन्यासकारः प्रमाणेर्थे लिङ्गो नित्यमिति ह्वय
सचोल्लगित्याह तत्र प्रकृषशहस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे लङिति श्लोकवार्तिकस्य तत्रामसूत्रेः
ये हि शमादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्तते न तु प्रकृषशहेपीति ग्रन्थस्थाप्रकृषहय समित्या
ज्ञापिलकपात स्पष्टं चेदं प्रकृषहस्तिभ्यामण्चेति सूत्रे पदमञ्जर्यां न चैवं द्वयसच् दघ्नच्चावपि नास्मा
त्स्यानामिति वाच्यं ऊर्ध्वंमाने मतौ मम इति वचनात् एवं प्रकृषात्प्रमाणेऽस्याप्यस्मात्प्रथा देवमसूत्रैः
यत्तु तत्रैव सूत्रे हि द्विगो निंत्यं लगिति सूत्रे विग्रन्थप्रमाणाय द्वयदन्नेनोक्तं तदप्रमाणवाचलगविधीयते इति
तदपि चिंत्यं श्रुतित्रयात्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात् यदपि प्राचीनप्रक्रि[illegible]याव्याख्यातॄणां तत्रोक्तं प्रकृ
षहस्तिभ्यां इत्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लगिति तदपि भ्रमोक्तिमात्रं उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवा
र्तिककाराभ्यां प्रत्याख्यातत्वादित्यास्तां तावत् वस्तुतस्तु प्रकृषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकी
ति ग्रन्थवर्तते तत्सामर्थ्यात् लगपि प्राप्यते इत्यदन्तोक्तिरपि कथंचिदेवं यतनयेव तन्येति स
हृदयैराकलनीयं प्रमाणे किं हस्तिभ्यां प्रकृषाभ्यां क्रीता द्विप्रकृषा गोः तद्धितलुक्यो त्वेव समाहारे पं
चप्रकृषी । ऊर्ध्वमानेन्नइ । नादेशो नैव सिद्धेनत्र करणं यत्र ष्टस्त्वेतदर्थं तुल्य बहुव्रीहि विशेषणा देव
सिद्धेस्तद्ग्रहणस्य प्रत्यार्थं संख्यादेरिति स्वरितत्वबलादेकदेशपवाद्यवर्तते इति भावः । केवलमाम

ना॰४

म· र·
६६
66

कुल्माषादीनि ग्रन्थस्थानामकीनत्वं मित्रावरुणौ भागधेयी अग्निरग्यालत्वं सेन्द्रा पाणीः उक्तापरीभ्यो मघवा
विजिग्ये समानीव स्राक्षूतिः ग्रथयकृतौ मंगलीनी शिवा रुद्र स्याभी वज्री मन्त्रदाहरणेष्विति यद्वाप्राचा
मन्तर्वती पत्नीवतीति मन्त्रोदाहरणे नदफक्कमिति भावः व्यक्तकथमिति यद्वाप्राचां समस्ते स्वपचारह
तिवर्णिनि तन्मध्येतिभावः । मृतकृतौ रैच । ऐकारस्यादेशः नत्वप्रत्ययः उक्तं रस्त्रूत्रे उदात्तरस्त्रत्वोः
नत्विति । मन्वथाह पाकपिशाखोलच्यावने ह्वयोस्त्वबकु षोग्रहरीतिमध्योदात्तउदात्तत्वप्रयोजयति
मग्नादिषु त्रिषु स्थानेनैतरनमरस्त्वेवासिद्धमिति प्राचांग्रेयाविकथ्येरन्त्रिति भावः । उदात्तैकारइति म
त्रशाब्दोस्याद्युदात्तः सूक्ष्म ह्रस्वित्त्रिहोत्यादौ मनेरू प्रत्ययविधायके सूत्रे धात्वेनेदित्यधिकारात् समा
मानिर्देशेनैतत्सूचयति उदात्तरस्त्यन्त्रवर्तमाने संबध्यत्वत्त्रेरैकारेणैव संबध्यते नत्वौकारेणापीति
ननस्त्र यद्वत्त्रं प्राचा ऐकारौकारौ उदात्तौ स्तइति यद्वपेत्त्वं ह्रस्वित्रिपदमेजयोदिविरोधादिति भावः
मनायीति मध्योदात्ते इन्तरह्वयमाद्युदात्ते पताकबुरा । वर्णानामिति पत्नः शोणः शितिः सृष्टिः
सृष्यत् इत्युदाहरणानि । त्रापयेति । अत्रोत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपि समस्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भा
वः संज्ञात्वामत्वब्भोदसत्वाद्वा क्रमेके ग्रन्थस्वदसीति भाष्ये क्लोः लोके गतो गणस्तूर्णमासिक्लिका
नामित्यादिप्रयोगः मामादिकइति प्राचः वस्तनस्त्वन्दस्येके इत्यन्वयाद्भाषायामपीति भाष्याभि

गो·
६६

येनं ग्रन्थैकग्रहणं न कुर्यात् नहि छन्दसि पालिक्रीतिफवनयइन्नर्थादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते विभ
ड्विवाचीति दैपशोधनेऽन्ति स्मरणात् ग्रवदातः सितो गौरइति कोशेन विशुद्धत्वसाधर्म्यात् प्रयोगउपनिब
द्धइतिभावः लच्याविति ग्रन्तपकासिं लघोर्हूयोश्चलद्योः परतो बहुषो बहुव्यस्यगुरुरुदात्तः स्यात् शेषेति
ग्रवःयाचो संज्ञा ह्रस्वेति कृषेश्च तिनप्रत्यये कपेश्चेति सोचाञ्जानो रोणादिके इत्वन्विकल्पकपिलावेतो द्वा
द्वौ पिङ्गौ रादिभ्यश्चेत्यत्र शाहोत्रपद्यते तेन क्रतेभ्यो ङीष् इत्यत्र यत्याचाश्चनीत्सदाहृते नत्यामादिके
यत्र व्याचक्षते स्थानमाचष्टेस्थेवाचरतीति वार्थेणिचः क्विपो वाक्काद्युपसर्जनत्वात् ङीषभावे निःश्वनीत्या
दिवत् ङीबिति नत्रणौचि संप्रसारणादिलोपयोः कृत्वा [illegible] ग्रल्पमनेजलेभमन्यज्ञाह्नालोकथञ्चित् प्राव
पनेचेऽस्तिऊष्यतेनिश्चितयस्मिन् गोणान्येति यस्याधाहस्त्रिकंनाम ग्रहृद्विमेति यथासेषास्थलो
यत्र विचिन्वन्ना[illegible]मिति स्थलान्येति कृत्रिमापुरुषेण संस्कृता यथा स्थलयोदकं परिगृह्यतेति । स्थाणप
का प्रयोविकारइति फालइति प्रसिद्धः । कुपान्येति छन्दोगाः [illegible] गणनार्थानोऽस्त्रवत् शाङ्कु
न् कुशाइतिव्यवहरन्तीति ग्रनः कृकमीति [illegible] व्याम [illegible] शावानस्यत्यास्यनामा
पातेनिश्चनोचप्रसिद्ध[illegible]वाये पतिंवरेति तथाचपाणिग्रहणोक्तंदाभिधायित्वात् गणवचनोयमिति
भावः । बह्वादिभ्यश्च । बहुशब्दस्यगुणवाचित्वात् पूर्वेणसिद्धे उत्तरार्थग्रहणमित्याहुः वत्सवनखबहुश
ब्दः नित्यं छन्दसीति उत्तरसूत्रं चेति द्वयमपि व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थापितत्वात् । पुंयो

गाहिनि तथाच गौणी इत्यत्रैवेतिभावः यदा तत्राप्यर्थेऽत्रस्येदमित्यण् तदा गौणीत्येव भवति योगस्येह
दृश्यतिभावः इत्येके वस्तुतस्तु सङ्कोचे मानाभावात् जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते तथाच भट्टिः । कौसल्यया
सावि सुखेन रामः प्राक्केकय्या ततो भरतः ततोऽभूदिति केकयस्यापत्यं कैकेयी जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् प्रत्यये
तु कैकेयीति स्यात् नच तत्स्यात् स्त्रियामिति लुक् नप्राच्यभर्गादितिप्रतिषेधात् तथाच कालिदासः कैकेयिकामः
फलितस्तवेति एतेन देवकी व्याख्याता इष्टो यवो यवानीति जात्यन्तरमेव श्रुतेर्नैव धीयते प्रथमेव चास्य दो
षः यद्वा तयवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः ङीष्वाच्य इति इदं च यत्तोये भाष्ये इंडुस्तुति सूत्रे स्थितं कर
घमिति यन्त्र वदेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् प्रातरक इति पदं विभज्यते तत्रेन्द्रादीनामत्र केवासिद्धे प्राका
रादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोऽपि विधानमत्र मीयते तेन ब्रह्माणीति सिध्यति तर्हि अन्त्य ग्रन्त्र किं कृते
प्रतोऽणादिति पररूपप्रसंगात् तन्त्वकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो न भविष्यति अन्यथा हि तत्रकमेव कुर्यादि
तिचेन्न अतोलोपेन रूपस्य बाधेन चरितार्थत्वात् यस्येति च इति वदादेशो कर्तव्य आगमलिंगकवकारोच्चारणसा
मर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न सार्वधातुकवकारस्य चारितार्थ्यात् नहि तत्र लोपोऽस्ति न संयोगादि
तिनिषेधात् तस्मात्ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति एतेना
तक इत्यादेरेव लाघवात् वक्तव्यमिति इदं दत्तोक्तिरेव प्रत्युक्ता कर्मण्यणिति तदेनात् ङीप्पूर्वपदात्स
ज्ञायामिति णत्वं वस्त्रक्रीतीति वस्त्रेभिः क्रीत इत्यस्यामवस्थायां प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः इन्नत्वात्

हि॰

उ॰ ६७

ङीप्स्याच्चिन्त्येति कार्त्स्ने करणे क्तान्तेति सूत्रे बहुलग्रहणात् क्वचित्तद्वत्तेन समासः । न त्वत्र स्वरूपः प्रायोवाङ्ग
ङ्गत्वात् टाप् नतो देहनत्वाभावात् नङीषितिभावः तेन बाह्विति प्रयंभावः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि नञ
स्वभ्यो जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्तोल्कृतमितप्रतिपन्नाः इति सूत्रोदाहृतानां विधायकाले नञ्जा
तिपूर्वादिसञ्ज्ञेबहुव्रीहिपूर्वकस्याच्छान्दसम् इति प्रसङ्गात् पूर्वपदाद्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वा
ङ्गपूर्वपदग्रहणमित्याह । ऊरुभिन्नेति जाताग्रादिति । वर्णादनुदात्तादिव बहुव्रीहेस्तदात्त्वा
दित्येव सिद्धे ग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं वा जातेरिति तदेककालिकउदात्तः नत्वनित्यइतिभावः
सुखाशालेति पञ्चपञ्चश्वीकजस्वीचानवस्येत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति बोध्यम् ॥
उरःक्रोडेति । स्त्रीलिङ्गोयमितिहरदत्तादयः नञोपसर्जनस्वत्वेहानेदेनत्वात् ङीषः प्राप्तिः प्रम
रक्तेन क्रोडे भुजान्तरमित्याह रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते नत्वदा
बन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं माधवस्तु तदादिगणे
क्रुङित्यमजनइति धातावाह क्रोडः क्रोडा प्रस्थानासुरः टाबन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयः क्रो
डादिष्टाबन्तस्यैव पाठात् भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीषिति कल्यो
भवत्येव कल्याणक्रोडी कल्याणक्रोडा मयूरीति ङीषो ङीषिति देशाङ्गीति दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङी
षिति प्रथमायाः षष्ठी कल्पनेति भावः यदि तु स्वतन्त्रो ङीष्स्यात् प्राग्ग्रहणादावपि प्रसङ्गेन पूर्वो

हित्या ५५

म॰
रं॰
९८

68

ऽप्यर्थं तस्यास्य निषेधानौचित्याच्च ङीब्ग्रहणे गौरवमिति भावः । वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते
तदपत्यसङ्घोदरादौ कथनं विना तस्य सङ्ग्रहणत्वादिति भावः । गोपगवीति । अणन्तलक्षणो ङीप् परत्वाट्
टेबाधते एवं चापत्याधिकारे गोपगव इति प्रतीकं उपेक्षाय टिड्ढाणञ् इति ङीब्विति व्याचक्षाणा उपेक्ष्यं
इति भावः । ब्राह्मणीति एवं च प्राचोऽपि ब्रुदाहरणं मामादिकमिति भावः । ऊङीति लिङ्गविशिष्टपरि
भाषया स्वादयः प्राचां शङ्कादिवच्चेति स्वतन्त्रप्रत्ययादिवज्ञावात्त्वाटयष्टग्रहणं नवेदेवकथ्यं परं
मर्त्यत्वादिवज्ञावो विधीयते तथा चेह्नाप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यात् नतु स्वादयः यत्तु व्याचख्युः प्रादिः
कुरूपेत्यादि पूर्वः प्रातिपदिकं तद्वज्ञावात्तदवयवत्वेन ग्रहणात् पूर्वोक्तवज्ञावादिति यावत् इति तद
पिक्लिष्टं स्वपरग्रन्थविरुद्धं च उक्तरीत्या कारणे कृचेरत्यादावप्येकवचनप्रसङ्गादिति स्थः एवमेतेन तद्धि
तलाघवात्यय इति प्रसज्य प्रतिषेधाभ्युपगमेऽङ्क्तते दोषः श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभा
षाया अप्रवर्तकत्वकाच्च यत्तु तत्र श्वशुरः श्वश्र्वाइति निर्देशात्त्वाटय इति चेन्न निर्देशस्य शाहूपरत्वा
द्विपराभ्यां ऊङः इत्यत्र इतिवत् । श्वशुरस्येति । ऊङ्योगलक्षणो ङीषिप्राप्ते ऊङ् तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो
लोपः सन्निहितत्वात्तत्रस्यैवाकारस्यानन्त्यादेः एतच्च श्वशुरः श्वश्र्वा इति निर्देशात् सिद्धार्थकथनपरं अतो
पि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः । उपमानवाचि पूर्वपदमिति धात्रीकराभ्यां करभोपमो रुरित्यत्रत
न करभशाहस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात् । शाफौ खुरा विति यद्यपि शफंस्त्री वेत्युरःप्रमा

ऊं॰
९८

नित्यमतः तथापि शाकशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहूनां संमतं शाकाविव —— जग्धेऽवालेतिसूत्रे ग्राम्यपशुसंघेष्वि
ति सूत्रे व्याख्यावसरे न्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रयुक्तप्रयोगदर्शनाल्लिङ्गमः
शिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्याच्च शाको भुजो गदं चोणोति गणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणपाठा
च्च शाकः क्षुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि इति हेमचन्द्रकोशाच्च विश्वकोशे च पुंनपुंसकतोक्ता
वामो मन्दरौ सूत्रयस्पार्श इति विग्रहः इह सर्वत्रोपमानाभावादप्राप्ते विधिरयं कथं पीवरोरुरपि वनीव
वहिनन्दितिक्रमादः प्रमाद एवायं सत्ताप्रूर्वकत्वात्संबद्धो गुणो नेत्येके । हितेन सहेति समो वा हितनन
योरिति सूत्रान्नहितः संहितस्याप्यत्र नेह गृह्यते एकदेशविकृतनया संहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः श्र
व्रयोकार इति अत्राप्यकारविशेषणं किं शूरसेनी जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् तस्य तद्राज इति लुकि जातिलक्षणो
ङीष् । शार्ङ्गरवीति । शार्ङ्गरवशब्दादपत्येऽर्थे अण् । नृनरयोरिति । नृशब्दात् ऋन्नेभ्य इति ङीपि नर
शब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्रामे वचने नत्र नरशब्दे अलोपस्य वृद्धिः स्यात् यत्वाङः अत्रस्य यस्येति लो
पेनापहारात्तद्व्यस्याप्य कारस्य वृद्धिर्भवति अत्र रत्नप्रागुणत्वन्यायाकल्पनेति परिभाषाबाधस्ये
वन्याय्यत्वादिति तत्र प्रत्ययसंनियोगशिष्टतया वृद्धेरत्र रङ्गत्वेन परमपि यस्येति लोपं बाधित्वा प्रव
वृत्तौ चित्यात् किं च अत्र कथंचिल्लोपस्तथापि रेफस्यैव वृद्धिः स्यान्नत्वकारस्यान्तरङ्गपरिभाषापेक्ष
याः लोप्यपरिभाषायाः परत्वात् अपि च अत्र रत्नमपरिभाषा प्रसहशमादेशा व्यावर्तयत न तस्यानि

म० २० १५

69

नेनियच्छति नत्वकर्थं रेफस्य स्यानित्वव्याहृतिः किंच गुणोत्वन्यायकल्पनेति न्यायोपन्यसनेस्य वीयपव
परिभाषयोः परत्वात् गुणागुणिभावाद्योगात् प्रवेदेनत्वेन नर इति राज्ञलुमाकारान्तवारणे नरः गुः नरः
नाचनरस्य नयोरिति व्याख्येयं यद्वा नरस्य गुः नरः कनत्वन्यरहूपे नाचनरस्तु नयोः त्वनरयोः नर
स्य च प्रथममेवाकारो दृश्यते नद्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यात् प्रधिकं शाहूकोलभेबाध्ये पुत्रशब्दोत्रपद्य
ते शैलपुत्री पुत्रीवदृषद्दृषद्येत्तनोति [illegible] सर्वं नच पुत्रशब्दः कन्यार्थो नास्तीति भ
मितवां प्राप्तमजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इत्यमरोक्तेः पुत्रपर्यायस्त्वयं
स्यादिनीत्वप्रकरणे वा सूत्रका पुत्रिकाहन्दारकाणामिति वार्तिकं तद्भाष्यादिकं संगच्छते यत्त्वत्र
हरदत्तेनोक्तं केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न प्रवर्तते इति तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं इत्वप्रकरणस्य स्व
ग्रन्थविरोधाच्च इत्यलं चिन्त्यं। कारीसत्यागदस्येति सूत्रे सतो गुराजभोजकुल भीरुभ्यो दुहितुः पुत्रट्
इति वार्तिकं किमर्थमिति यद्भवदात्र। स्वरार्थमिति तत्र टित्वात् ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
दात्तः ङीनद्वैनतस्तु सर्वेपि समासस्वरेणान्तोदात्तपवेति स्वरभेदाभावात् यदपि शार्ङ्गरवादेः पुत्र
शब्दः प्रतिमोनत्वसाम्यदायिक इति तदपि न उदाहृतप्रयोगविरोधात्। ग्रामघोषेति। हू[illegible]कोस
लेति यञ्। कारीषगन्ध्येति करीषस्येव गन्धोस्य करीषगन्धिः उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः तस्य
गोत्रापत्यं स्त्री अण् अणिञोरिति ष्यङादेशः स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि डित्करणसाम

२४

३

ऋतुदात्तस्य वपञो दात्तलोपइति ×

ऊ

३०

१५

वा सूत्रके त्याद्विवार्तिके कैयटहरदत्तादिकृताकारप्रश्लेषविरोधो [illegible]

र्थोऽत्र दन्तादन्यथं चाप् यौतिमोद्योति सुनिमाघ्रणाद्योगगौरादिः तद्धिताः बहुवचनमतन्त्रं ज्ञानार्थमुपसं-
ख्येयानां संग्रहार्थं महासंज्ञाकरणं त्वन्वर्थतार्थं तेभ्यः प्रयोगेभ्यः हिताः तद्धिता इति तेन यथाभिधा-
नमेव स्युः स्यादेतत् टापः प्रागयमधिकारोऽस्तु एवं विधौ न तद्ग्रहणं यस्येति लोपे इत्युग्रहणं च मा-
स्त्विति चेन्नैवं पद्धीत्यत्र ङीङुणप्रसङ्गात्। शत्रन्तादिति यौतिर्मिश्रीकरोति पद्यते निवृत्त्यन्तेः केचि-
त्तु बहुलकाद्यौतेरौणादिके कनि प्रत्यये वदन्ति उभयथापि युवतीनां समूहो यौवतं त्यजन्तादणि पुं-
वद्भावाद्यौवनमित्येव भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति हरदत्तभाष्यविरुद्धाभाष्ये तु त्याद्युक्त-
त्याख्यानादिति दिक् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ॥ मात्रशब्दस्येति। तस्य चावधारणार्थः मात्रं का-
र्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः प्रातिपदिकार्थादीनेव तन्मात्रमिति एवकारेण स्वपदविग्रहः मयूरव्यंस-
कादित्वात्समासः। कृष्ण इति यद्यपि नीलवस्त्वयमसौ नियतलिङ्गः तथापि वासुदेवे भगवति
नियतपुंलिङ्ग एवेति भावः। ज्ञानमिति भावे ल्युट् द्रोण इति न च प्रातिपदिकमात्रे प्रथमेत्यास्त्विति
वाच्यं तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयोऽलाभः स्यात् न च तद्धितार्थे देवतादौ दृष्टत्वादे-
र्निवारणेनापि निपातार्थे तेषां द्योतकत्वाभ्युपगमात् न च सिद्धान्तेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयोऽ-
लाभः स्वन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यं देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः। वचनं संख्येति। तथैव च
प्राचां व्यवहारात् इह सूत्रे प्रथमेति लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचं इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यं तथाहि प्रथमे-

म॰
र॰
३॰
70

प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थ इत्याकांक्षायां यस्मात्त्यादिविधिः तस्येति लभ्यत एव स्वादयश्च प्रातिपदिकाद्वि
ग मत्वयविशिष्टाच्च विधीयन्ते तदर्थत्वं च ततो नियमो यस्येति कर्तृत्वमेव एवं च महिमानीत्यादौ
प्रयोगमहत्त्वादेरपि द्योत्यत्वे नायमानेन प्रथमासिद्धौ त्वापरमन्त्रफलं यथा त्यासे तन्मानस्यात् य
दित्वर्थमात्रोक्तिविषयपरः द्वितीयादिकिः लक्षणा च गौणी तल्लक्षणान्तर्भूता पृथग्वाच्यत्विके
च प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदा लिंगेत्यपि मात्रलक्षणं विचित्रत्वापि नत्वतिः नियमो प्राप्ता
गात् तथा चार्थे प्रथमेत्येवमादे द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् सिद्धं गौर्वाही

द्दौ

क इति वत् एको द्वावित्यादावपि न केवलाः प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धं अनन्वितार्थकप्रयो
गापेक्षया अव्यादिकमात्रप्रयोगस्यान्याय्यत्वात् एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थं संबोधने चेति ज्ञापके
न कर्मादाधिक्ये प्रथमायाः अप्रवृत्तेः यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकार्थः सत्तेति यच्च व्याख्यातं योऽर्थः स
त्रित्येव केवले भासते नत्वात्यादिरूपो न लिंगसंख्याकारकयोगी स विवक्षितो यथाऽव्ययार्थः अव्य
यार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशः नाद्यश इति तत्र उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां सत्रि
त्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् अस्मादिसामानाधिकरण्यस्यापि अस्मत्वार्थके
पुरुषलाभत्वात् नहि लिंगसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च पदान्तरोपस्थापितस्यास्ति समाना
धिकरण्यमस्तीति चेन्न तस्याव्यावर्तकत्वात् न पुनरित्यादौ वाक्यशेषविरोधाच्च कृत्स्नः श्रीरित्यादाव

भ्रे॰
३॰

ण्यामेष्व नवलिङ्गग्रहणात्रान्तसिद्धिः मात्रपदेनाधिकव्यावच्छेदात् यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थो
न्तरानपेक्षतया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितियावत् । यथा उच्चैर्नीचै
रिति अलिंगसंख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाह तदितिनतदपि न प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रका
रीभूय भासते न तथा च तन्मात्रबोधो संभवी यदि सोपीष्टः नहि द्रव्यादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याका
रकाद्यनन्वय एव स्यात् यदपि द्रोणपरिमितव्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोयमित्यभिसंबन्धात्स्वर्तते न
त्र गौणमुख्यन्यायात्प्राप्नोतीति न त्वपरिमाणमिति तत्र पदकार्येष्वेवं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति
सिद्धान्तात् अन्यथा हि सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च यदप्याहुः द्रोणद्वयः शब्दाः स्तोकद
ष्टमर्थवा परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावाद
प्राप्ते परिमाणग्रहणमिति तदपि न गौणत्वादिकेषु सिंहो माणवकः मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिष्वव्या
प्त्यापत्तेः तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेपि सिंहशब्दस्य गौणतानियतोपस्थितिक एव स इति
यदि तर्हि व्रीह्यादेर्भेदेपि द्रोणपरिमितो नियत एवेति तत्त्वं संबोधने च मात्रग्रहणात्संबोधनाधि
कोन प्राप्नोतीत्यारंभः इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धान्तः उक्तं च
संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणं व्रजानि देवदत्तेति नियोनोत्र तथा सतीति एवं च राम मां पाहीति
वाक्यस्य रामसंबंधि संबोधनविषयो मत्कर्मकरक्षणमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥ कर्त्तरीप्सिततमं कर्मेक

म॰ ५॰ ११
71

तुरिति । क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी प्राप्नोति मतेर्नाम्नि बुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः मतिरि
च्छा ननु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात् एवं कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः
संकेतानामिच्छतीत्याकांक्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थो लभ्यते तदेतदाह । क्रिययेति । क्त
प्रत्ययेनोपस्थिते वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यति इत्यादि सिध्यति कारक
मिति पुनश्च कारके इत्यधिकारसूत्राल्लभ्यते तत्र व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी प्रतिसूत्रं च वाक्यं भित्वा
कारकसंज्ञा विधीयते तद्यथा अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् तत् अपादाने उक्तं कारकं अपादानसंज्ञं स्या
त् पुनः कारकशब्दात् ह्यत्र सामर्थ्यात् विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति का
रकमिति तेन क्रियानन्वयिनो न भवति ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेष
णं न तु क्रियान्वयी यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः करोतीति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति निरुक्तेः तथा
चापादानादिसंज्ञाविधौ क्रियाया इत्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयते कारका
हृत्रमुनयोरित्यादौ न कारकशब्दः स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते अस्मिन्पक्षे
न हृत्रावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञं स्यात् तच्च कारकं कर्मसंज्ञं
स्यादिति व्याख्येयं अनभिहिते तत्र बरूपद्वित्यादौ ब्रह्मा उक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवादयो न एवं
क्रियते कटः इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तत्वात् द्वितीया न भविष्यति किं च कटं करोतीत्यादौ सा

ती॰
रां॰ ११

वकाशा द्वितीया कृतः कटं इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते निरवकाशत्वात् नच कृत्वः स्वत्वं इत्यादिष्व
वकाशः तत्रापि प्रतीयमानामस्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसंगात् अयं नीलमिदं तु रक्तमित्या
दौ विशेषणान्तरं निर्दिष्टतानान्यथे फलकेऽस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं स्तुषे नहि
विप्रतिषेधात्प्रथमास्तु एवं चानभिहिताधिकारो दृष्ट्येतिचेन्मैवं संज्ञाविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारंभात्
तथाच अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः सूत्रानारंभे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र
द्वितीयैकवचनमस्मिन्निति हि वाक्यार्थः तथा सति कृतः कटं इत्यादौ च कृतेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्या
नुक्ततया अम् इर्वारः परत्वात्प्रथमेत्यापि न कर्तव्यः कटं इत्यादौ तत्त्वेऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठी
प्रसंगात् कारकविभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्याते आकारे हरिं भजतीति भजनक्रियया हरौ १
प्रीते इत्यादौ प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्मतद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः हरिः सेव्य
त इत्यत्राप्येवमेव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या कृ
दर्थं प्रत्येव विशेषणमिति हि तस्यार्थः अत एव पाचको व्रजतीति पचति व्रजतीति चैकं वाक्यं पा
चककर्तृकगमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः एककर्तृका पचिक्रियागामिक्रिया च पचति व्रजत्योः प्र
थमे वार्थः एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोभाष्याद्युक्तमार्गाद्भिन्नो द्रष्टव्यः यास्कोऽप्या
ह भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकगमनं ह

२४ नतु४

द्रौ षो ५२

नि॰

म॰ ह॰ ७२
72

ष्टिक्रियायोः कर्मप्रधानं दृष्टिक्रियैव उक्तं च स्वर्वेनं हि यद्यनेकं तिङन्तस्य विशेषणं तथाऽतिङन्तमप्या
ख्यातिङन्तस्य विशेषणमिति एवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः अयं तु विशेषः तिङन्तो
पस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति विशेषणत्वेऽपि शब्दाध्याहारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः
अपदार्थत्वात् अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेऽपीष्टापत्तिः पचतीत्यादौ धात्वर्थपाकफलस्यापीत्थमेव
मतभेदेन व्यवस्था अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः अग्निष्टो
मेन यजेतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते न च दृष्टान्ते विशेष्यसमर्पकात् दार्ष्टान्तिके च विशेषणस
मर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः द्वितीयाविभक्तेः प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यं धातुतिङन्तयोः समानपदिकत्वात्
नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः तथा हि धावन्तं मृगं पश्यति वल्गवति मृगमित्यपि स्यात् न चाप्रथ
मासामानाधिकरण्ये शानच्छानचोर्नित्यत्वान्नैवं प्रयोग इति वाच्यं एवमपि द्वितीयान्तत्वापत्तेः दृष्टप
दत्वात् न तु तत्र वाक्यभेद एव पश्य त्वं प्रयत्नमिति कर्माध्याहारात् पचति भवतीत्यादौ तु पाचको
भवतीत्याद्यर्थे निष्ठमेवेति चेन्नैवं अध्याहारे गौरवात् तस्यैकतिवचनविरोधेनाप्रमाणिकत्वात्
यो॰ त्वदीनिच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात् अपि च अपाक्षीत् देवदत्तोऽवेदीत्यादौ शत्रादेः प्रसङ्ग एवना
स्ति एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतं न चातिङन्तस्य ले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधनं
जायते एवेति वाच्यं तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् ईदृशोऽर्थे साधकत्वेनेष्टमित्यपि च

से॰
७४

साधकत्वात्तच्छासनार्थं मनुष्ये देवदत्तस्वीकारात् धातुसंबन्धाधिकारे क्तप्रत्यादिति परीमवस्कन्देत्यादौ
तस्यावश्यकत्वाच्च नन्वसिद्धान्ते आख्यातवाचिक्रियाया आश्रयकर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्याश्रयत्व
रूपत्वं भज्यते इति चेन्न लिङ्गसंख्ययोः कर्तृकर्मतत्कारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः कर्मत्व
स्य प्रकारतयानन्वयप्रमाहेत्यन्यत्र विस्तरः अभिहितत्वेति नन्वेवं पच्यते ओदनो भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्विती
यानस्यात् इति चेन्नैव इह हि पचिभुजिनिरूपिते हेतुकर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानक्रियानिरूपितायाः अ
नभिहितत्वाच्च शक्तिमादाय द्वितीयोपपत्तेः उक्तं च हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथ
क् शक्तिर्गुणाश्रयात्तत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणे त
दा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते कर्मशक्तिरिति अत एव पच्यते ओदनो भुज्यते इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्र
धानेऽपि पचेः प्रधानत्वात् बहुलं न स्यात् पक्वा भुज्यते इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यामेकरूपप्रकारान्वयः कि
न्तु नवेनाह अपरेणार्थः तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एव तद्यथा पक्वा भुज्यते प्रयुज्यते न
दा भुज्यते इत्यत्राप्योदनेन इति गम्यते एवं च विवक्षाभेदे न पूर्वोक्तं शक्यते हरिर्हरिं वेत्त्रभयं साध
प्रामानेद इति आनेदकान्तेकप्रासिकमीभूत इत्यर्थः यदुक्तं प्राय्येणेति तत्फलमाह क्वचिदिति
विषये इति यदि तद्विधिविषयोरन्यतरेण सह कर्मतयान्वयो विवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेति
ध्येयं । लोणं स्पृशतीति यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीक्षितस्य क्रियया योगः तज्जन्यसंयोगादि

ओदनः किं पक्वा
पत्रिंदनं पचति
ओदनं पक्वा भुज्यते
इति ॥

म० र० ७३
73

फलाधारत्वात्तथैवानीप्सितस्य तृणादेरप्रीतिभावः स्यादेतत् धात्वुपस्थाप्यफलशालिकर्मेत्येवास्तु किमी
प्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेन्मैवं अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामिति सूत्रेण माण
वकस्यापादानत्वंप्राप्ते तद्बाधाय कर्तुरीप्सिततमं इति तत्र कर्मत्वमेव एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं त
[illegible]थायुक्तं चानीप्सितमित्यस्याप्यावश्यकत्वात् अनीप्सितग्रहणं तत्स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकं इदं त्ववधेयं ईप्सि
तानीप्सितयोः शाब्दबोधपर्कंपव ईप्सानीप्सादेरधिगोजादिवत्संज्ञाप्रवृत्तौ अनुपयोगोऽपि द्वितीयावा
च्यकोटौ प्रवेशात् अत एवानन्यलभ्यस्यैव शाब्दार्थत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेऽपि तत्तत्सूत्रैर्यावन्तां कर्मसं
ज्ञाविहितास्ते सर्वे तेन रूपेणोपस्थिता स्तेभ्यश्च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचि कालाद्यवात् क्रियाया आधा
रतानाकर्तृत्वस्य देवदत्तादिशब्देऽलाभात् इष्टतमत्वादेस्तु भानाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेदसंस
र्गः तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूलव्यापारो वाक्यार्थः यद्यपि कर्मणि कर्तरि अधिकरणे च
विहितानां द्वितीयादीनामाधारोऽर्थ इति तत्त्वं तथापि तन्निरूपकं फले व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चे
तिफलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं संगच्छते तदाधारतैव वाच्येति मतं तत्त्वं तन्निष्ठधर्मत्ववाच्यतावच्छेदक
तापत्त्यातिगौरवात् कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च अत एव भाष्यकार आह सुपां कर्माद
योऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति न चातिङ्क्ष्वापि धर्ममात्रमर्थः कर्तरि ह्युक्तं कर्मणि च तयोरेवक्त
त्वक्तलक्ष्या इति सूत्राणां वैयर्थ्यापत्तेः पाचको देवदत्तोऽत्र पचत्योदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यात्

श्री० ७३

रोधेनधर्मिवाचकतास्वीकाराच्च तस्मादिहघटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यं प्राकृतत्वाधिकरणे भूप
गतेनहृतत्वापि धर्ममात्रं सर्वव्यापि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्थजातीयं ज्ञेयमेव नहि हि नित्युक्तौ वै
लक्षणं सूत्रपादं प्रपञ्चितं चैतन्नाहूकौस्तुभे अस्माभिरित्यलमियता परिगणनमिति तेनन दुस्य
गाद्यं सूत्रणेनेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः गां दोग्धीति गोसंबन्धि पयः कर्मकं दोहनमर्थः स्यादेतत्
कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमेव तथाहि त्यजनोपसर्जनेत्याजने
ऽङ्गेरर्थः दापनमङ्गीकरणं याचेः विच्छेदनं पचेः इत्यादि एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूतं यत्याज
नदानाङ्गीकारादिनदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव अत एव हि अणौ कर्ता णौ कर्म त्वस्यन्यायसिद्धतया
गत्यादिसूत्रे नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः अत एव चाकथितसूत्रे अपादानग्रहणं गां दोग्धि पयइ
त्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यसङ्गच्छते पञ्चकर्मनिपदिकार्थ इतिपक्षे विधित्वफलाश्रयत्वयोग
पट्ठिवक्षायां चेदं अवधिभूतायागोः तन्निष्ठोयः पयः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयीणी गोपनिष्ठस्य
णोल्पस्यांत तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् अत्रोच्यते कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां माषाणामश्नी
यादिति वत्षष्ठीप्रामा तो बाधितुमिदं सूत्रं तथा चेह षष्ठीवत्संबन्धमात्रे द्वितीयार्थ इति स्थिते अपादान
त्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव गोः क्षीरं विशेषणत्वे तु षष्ठी तेन गोः पयो दुग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव
एवमेणुस्य यत्तु प्राचोक्तं दुस्याद्यर्थकधियाज्ञाचि सूत्राद्वि कर्मेयुक्त नीहरत्यन्यवहू देड्ग्रहणं च

म·
रं·
७४
74

कर्मभावाविति सूत्रे देवेत्यत्र यदुक्तः पाठो निर्मूलः तथाहि ध्वनत्तेरकर्मकस्योदाहरणमप्यसङ्गतं इतरे चोक्तिकर्म
कत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि सन्दर्भोऽशुद्धः तथाहि दुह्यादीत्यादौ सूत्रे शेषेनेत्युपादाय भावकर्मक्रि
याशेषे लक्षणत्वज्ञात्वलात्प्रोः किं हि द्विकर्मके प्रयोगात्प्रत्येकमणिसूत्रः गौणे चेत्यादौ कारो यो स्वयमेव पठितः त्वादि
योऽपवृत्तं निष्कर्मगत्यर्थोऽतः प्रत्येकमणि अन्यथा यथादिदुह्यादिगौणे न्यं यथाकचिदिति एवं च दौगस्मादिभ्या
मपि प्रसक्तोऽस्यात् तथा च गर्गान् शतं दण्डयतीत्यत्र मिति भाष्ये विरुध्यते शतेनात्र प्रधानेन गर्गाः प्रार्थितं स्वराजानो
हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् दौर्गस्य हृदयहरणार्थो न तु नियमार्थः अतएव स्यात्र सम्प्रदाये वाक्यसमाप्तिः
गुणानुरोधेन प्रधानात्रानुरोधसंभवात् तथामस्य व्ययपि प्रधाने स्यात् इष्यते न तु गौणे तथा च भारविः येनापवि
द्धसलिलस्फुटनागसद्मादेवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति अत्राः अमृतं प्रत्युद्देशकत्वात् अम्बुनि
धिस्तु गौणः यद्यपि व्याख्यातरः प्राहुः द्विकर्मके अप्यरेचे प्रामाणिकः पाठ इति तदसत् तथाहि कर्मवत्क
र्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्तिकेन भाष्ये च पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते कौमुद्यादाहरद
ग्राभ्यां च न तथैव स्फुटीकृतत्वात् माधवोऽप्याह तयनेः कर्षतेः मन्थेश्चेति बोद्धव्य इत्यनेः पचेश्चेत्यादि उदाजहारच
तण्डुलानोदनं पचतीति यत्त्वकथितं चेति सूत्रे इह दत्त्वोक्तं अकथितशब्दोयत्रः प्रधानार्थोपेक्ष्यते तदा
पाणिनाकोऽस्य प्राप्त्योर्दोरिध यथा सत्त्वं पाणिकोऽस्य प्राप्त्यौ रूपि स्यात् करणाधिकरणयोस्तु पञ्चम्यादिरव
काशः न हि तत्रास्य प्रसङ्गोऽस्त्वाहादिपरिगणनादिति तन्मनानुसाराभिप्रायेण अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रन्थाविव

१
२
३
रो·
७४

रोधादित्यास्तांतावत् शतंजयतीति जिधातुरभिभवे यद्यपि जयतेरिति व्याख्याने तत्र न स्यात् अकर्मकत्वात् यद्य
पि जयत्यादयो भाष्येन पठिताः तथापि चकारेण संगृह्यन्ते इति कैयटः ग्रन्थं निबध्नातीति तत्स्वरूपाश्र
यामग्रहणमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तत्राजस्तु भाष्ये दृष्टिपर्यायस्य दृशेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भा
वः तथा च भट्टिः । स्या स्मृ रणे स्मर मा स्रोज गाद मारीच मुच्चैर्वचनं महार्थं कालिदासोपि शिलोच्चयो
पि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव । भारविश्च उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे
नरेन्द्र इति एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका बोध्याः देशः इति कुरुन्पंचालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशी
ङ्स्थासां कर्मत्वादेर्नैवयथा गोदोहमिति न चेह कालत्वाविवक्षा लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्र
हणात् तेन षट्मासान् इत्यादि न भवति यत्तु प्राचोक्तं अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालाध्वभावेभ्यो द्विती
येति केचित् नदीमास्ते इत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कर्मसंज्ञाया अत्र कालत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः आस्यते
मासः इति यथा केचिदित्यप्यसङ्गतं द्वितीयायाभाष्यसंमतत्वात् नदीमास्ते इति प्रदेशमात्रे तेन ग्रामंस्व
पितीति प्रसंगात् अत एवाकारे प्रधागतत्वत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादि
रिति च व्याख्याने गतिबुद्धि प्रत्यवसानेभक्षणे शब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थः नलि
हकर्तेविकर्मव्यतिहारे इति वल्लभे शब्दः क्रियापरः स्रांत्रिमेकाये समन्वयात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च
अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवावक्ष्यत् नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः ॥

नभवतीत्याकरात्
ग्रध्येतिवन्मूतं ग्रध्यानं
स्वपितीति ४

इत्युदाहरणमस
त्रंतं ग्रामसमूहः
कुर्वादिरेवदेशग्रह ६
तेषा ५

म॰
२॰
७५
75

जर्थेण[illegible] मा न्न स्य यदि भवति नहि गत्याद्यर्थानामेव कर्तुरिति नेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र
प्रयोज्य प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीयासिध्यति उक्तं च गुणक्रियायोः
स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति कर्तुः स्वधर्मेण तृतीया ये
त्यर्थः नन्वणिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धं अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकार
कविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन सम्बध्यते हेतुमति णिज्विधानात् कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् अत एवोप
जीव्यापि कर्तृसंज्ञा एवं च परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्य तत्कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितो
चितेति चेत् अस्त्वेवं लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गतिरिति चेत् शृणु णि
जर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं प्रकृत्यर्थस्य प्रधानानुरोधित्वात् कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेधवचनात्तेऽत्र
रङ्गोपजीव्यत्वेऽप्रधाने प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयन्नपवादत्वाशयेन ग्रन्थानामुक्तिसम्भवः अर्थप्राधान्यपुर
स्कारेण विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयं यान्तु द्विति स्वर्गं कर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यो विषे
व्यापारः सन्नो हरिमगतिरित्यर्थः नन्वक्षय स्वर्गस्य कर्मत्वं कृत्येऽपि तन्न मोहिकर्मस्वच्छ यात्राः कर्तारः
तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वाद्वि चेन्न मैवं कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणं स्वातन्त्र्यं च धात्व
र्थव्यापाराश्रयत्वमेव न च प्रयोजकसन्निधौऽपि प्रयोज्यस्याप्येवं न चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः
प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादीनामिति सिद्धान्ते कर्तुः स्वकर्मणा इति व

ग्रो॰
७५

नि॰ १ ने॰ २

दत्तो भाष्यकृतैव वा तत्प्रमाणत्वात् न हि लक्षणं विना णौ जन्मनो ऽद्धि कर्मकता लभ्यते येन ण्यन्तकर्तुरिति
वचनं सावकाशं स्यात् ननु स्वनन्ते संगृहीतिनस्य नन्वेवं लक्षणाकथमस्मीति चेत्संज्ञान्तरानुपादाने संगृहीतिनस्य
नञ्पादाने साधारणे स्वनं तत्र मात्रे सेत्यवधेहि नीवह्योरिति वहग्रहणं नयोः प्रापणमर्थो न गतिरिति स्थापि गति
रपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्वात्प्रतिषेध उक्तः नियन्त्रेति नियन्ता प्र
प्रेरकः न तु सारथिरेव तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति प्रतिषेध इति प्रयोजनः कर्मेति व
क्तव्यमिति फलितो ऽर्थः सूत इति नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः । प्रादयतीति प्रकर्त्रभि
प्राये फलेशे षात्कनेरि परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव तदपवादस्य निगरणचलना
र्थेभ्यश्चेत्यस्याप्यत्रैः प्रतिषेध इति निषिद्धत्वात् सस्यामिति देवदत्तस्यानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा इष्टव्या
तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् स्मारयतीति यत्तु णेरणाविति सूत्रे स्मारयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेत्यु
दाहियते तत्र भाष्यप्रयोगादेवाकर्मकत्वं बोध्यं शाह्वायत इति शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् न
तोह्वेतमांसिच । धात्वर्थेति यत्नेन शाह्वायति सैनिकैरित्युदाहृतिनिकर्मप्रत्ययान्तेनाः परस्मैः यद्यप्याचात्र
यङ्गान्तशाह्वाय क्रमेणानेनोक्तं तदायते क्रियास्ताविति सूत्रे लेव कान्दकोमोक्तशाह्वक्रियान्तमात्रेणप्राप्तिसं
भावना वक्तनक्तनामो सूत्रार्थस्तूक्तं यदीपक्षुग्रहणं हर्षामिति कर्मत्वमुक्तं तत्र हर्षग्रहणं प्रमाणाक
मेव सूत्रेणैतत्त्वशाह्वकर्मत्वाभिमतं यद्देवदत्तकर्मत्वं यद्यपि तथा कार्यदीनां संमतेन तथापि बहूनामसंम

म· र· ५५
26

तं अत एव अणिग्रहणं जनकोऽथस्लादिति भट्टिप्रयोगे अणिग्रहणं बोधितवानिति व्याचष्टः तथा अण्याविना
वेन हि देवदेवमहिः स्म नो ग्राहयिता शशाके इत्यत्र ग्राहयितृ शब्दस्य स्वत्वेन बोधयितुमिति फलं चेतनत्। ग्राहेर्हि
कर्मके त्वि ह जायां प्रतिग्राहितं गन्धमाल्यमित्यत्रैव प्रयोज्यायाधेनोऽभिधानं स्यात्। एवं त्वकर्मकत्वे सुकर्मणा
इत्युक्तेः तत्तस्त्र जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यथेति विग्र
हः जाया निष्ठं परेण विषयीभूते गन्धमाल्यक मेकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः अन्यपदार्थानभावेण
व विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात्। अभिवादिदृशोरिति अभिवादयतेः प्रामेदृशेल
प्राप्ते विभाषेयं अभिरिति नेरल्पान्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतं चारणमीदृशसम्प्रदायविवक्षार्थं
इत्याह संज्ञानपूर्वस्येति तेनेह न निवर्तते यदि स्मृकशिष्यापदेश इति क्वचिन्नेति पृष्ठेषेषाभिनिविष्टाना।
मिति भाष्यप्रयोगस्त्वेहमाने उपपदविभक्तिमाह उभसर्वतसोरित्यादि उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ
न्तदत्रयोगे द्वितीयाकार्यैत्यर्थः अत्रप्राञ्चः उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथानसोः संभवादित्याहुः
वस्तुतस्तु तद्धितविषये अयच्प्राप्तावपि उभशब्दाद्धितेनोयस्य लोकसर्वेवेति यथास्कन्दनेसाथ धिगित्यावि
भक्तिको निर्देशः गविन्यथमाहेति वर्द्धेतिप्राञ्चः नत्र तथा च सत्यः प्रत्ययेन याह्णष्टाने लोपः शाकल्य
सोत्यस्येवदाष्टीतिके जभत्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् न चायंगकारान्तएवेति भ्रमितव्यं कस्य च इति स्त्र
त्रे धकिदित्सूदाहरणस्याप्यसङ्गतिप्रसङ्गात् तस्माद्विधेनिविभक्त्यन्तमेव प्रकृतिवदनुकरणमित्युनिर्दे

न्मस्५७

गे· ५५

गात्स्यपोत्सुक उभयतः कृष्णमिति कृष्णस्य पार्श्वद्वये पीत्यर्थः आद्यादित्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया एवञ्च
उपपदविभक्तौ सर्वत्रबोध्यं नाम्नो द्वितीयैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः समानाधिकरणेन षष्ठ्यावा पिन्न
विन्नवेन इ निवृत्तोक्तौ षष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणं द्वितीयोक्तेः सामानाधिकरण्यवैय
धिकरण्याभ्यां निर्वाह्या षष्ठी तदपवादयोरेककोटिन्यायावा धिक्कृष्णाभक्तमिति तस्य निन्दितेत्यर्थः
कथं धिङ्मूर्खेति सम्बोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्तत्वात् धिक्शब्दयोगाभावात् क्रियापदं च
क्वचिद्गुप्तं क्वचिदादिममित्यनुपदेनैतत् तथा च मूर्ख इति सम्बोध्यकं निषिद्धाचरणादि निन्द्यमिति वाक्यार्थः चित्र्
एतेन हा तात हा देवि धीरा भवेत्यादि व्याख्यातं यत्वाक्तः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति
सम्बोधने प्रथमैव भवति सम्बोधनपदस्य कारकवाचित्वादिति तन्मन्दं सम्बोध्यस्य कर्तृकारकत्वा
क्तिसम्भवाभावात् देव प्रसीदेत्यादौ वत्स गच्छेत्यादेव एव कर्त्रेति चेत् नैतावता कारकविभक्तित्वलभ्य
ते किं च देव त्वां भजे तां भजन्तीत्यादौ सम्बोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यलं तावत् उपर्युपरीति
कथं तस्मुपर्युपरि वृद्धीनां चरन्तीस्वरवृद्धयः उच्यते उपरि वृद्धीनां उन्नतवृद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः एवं
चाम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया यत्तु आप्र निपदोक्तस्योपर्यधः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्रग्रहणं तेन
वीप्सा द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तदृष्टं यति प्रभितः परितः इति प्रतिभातीति
एषु प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः अन्तरान्त्वां मामिति नव मम च मध्ये इ

म॰
३॰
११
77

त्यर्थः सामर्थ्यादिति अत एवैतत्पर्यन्तमपि शाब्दबोधविषय इति स्वीक्रियत इति भावः नदीमन्ववसितेति
द्वितीयायाः सम्बन्धोऽर्थः स चेह साहित्यरूपः तस्याश्च नाद्योत्यत्वे लक्षणेत्थंभूतप्रतीति वृक्षसम्बन्धोऽर्थेन
नमर्थः सम्बन्धस्य लक्ष्यलक्षणभाव इति मत्वा[illegible]दद्योतनार्थेति भक्तो विष्णुं प्रतीति विष्णुर्भक्तेः स्वविष
यिविषयभावः मत्वा[illegible]दिद्योत्यः। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः वृक्षं
वृक्षं इति इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रियया सम्बध्यते कर्मणि द्वितीया कर्मप्रवचनी
यसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वेन एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ताः इति व्याख्यानमाक
रे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तन्न भवति वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् मामभिष्यादिति मम भागः स्या
दित्यर्थः माम[illegible]भिष्यादित्यपि प्राञ्चः मत्पुदाहरन्ति तत्र मामयादित्यर्थः उपसर्गवशेनास्तेः सकर्म
कत्वान्मामिति द्वितीया अत्र च मम भाग इत्यर्थः पर्यवसानात् सुभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषि
द्धेऽनुपसर्गत्वात् प्रादुर्भूयामिति निषत्वं सृजायोचेति स्वः सृजायामिति पूर्वेह्णात्सृजाग्रहणमनुकृष्यते का
लाध्वनोः अत्रैव विरामममनिक्षाञ्जोः त्यन्तः सचासौ संयोगः निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः द्वितीया स्यादिति
अनन्वात् कालाध्वभ्यामेव मासमास्त इति ह्यावि[illegible] प्रयोगे कालेऽधिकरणे इति षष्ठी स्यादतः तत्र न
त्रशेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरुक्तो भेजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् तस्मादिह षष्ठी
शेष इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वे इति द्वितीया स्वतन्त्रः कर्ता प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वेनाते

ॐ॰
११

त्वं आह च धातुनोक्तक्रियेति त्वं कारके कर्तृत्वेनेष्यते इति साधकतमं करणं प्रकृष्टेति यद्व्यापारानन्तरं
क्रियानिष्पत्तिः तत्प्रकृष्टं उक्तं च क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं त
त्तदा स्मृतमिति विवक्षणेनस्त्व नेन स्थाल्यादीनामपि विवक्षितं करणत्वमस्तीति ध्वनयति आह च वस्तु
तस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितं स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति अयं भावः कारकत्व
तद्व्याप्य कर्तृत्वादिषड्भेदं च वस्तु विशेषे विशेषणविशेष्यभाववत् व्यवतिष्ठते नहि गौः सर्वं प्रति गौरेव त
त्कंचित्प्रत्यगौरिति विद्विशेषणं विशेषणमेवेति स्ववचं तथा च कथा चिज्ञात व्यवस्था उपस्थापितेऽर्थे किं
कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृत व्यक्त्युपात्त व्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता व्यापारस्याधिकरणं फलाश्रयः
कर्म कर्तृकर्मद्वारकसम्बन्धेनाश्रयोऽधिकरणं पच्यर्थो व्यापारस्त्वनेकधा एवं च पचेरधिश्रयणं तण्डु
लावपनैधोपकर्षणादिनानार्थकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता ज्वलननानार्थकत्वे एधाः कर्तारः तण्डुला
दिपरत्वे स्थाली कर्त्री अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः स्थाल्या पचतीत्यत्र तु तदीयोपात्तव्यापारा
श्रयोऽपि स्थाली करणमेव तत्र कर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्यैव तादृशाद्दृ उपात्तत्वात् तथा श्रादित्वादिस्थाप्युपा
तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतितोपात्ते कर्म अधिपूर्वैः शीङ्स्थादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्मकेव
ले रूपात्ते अधिकरणमित्यादि परास्तं शाब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्तासंभवात् एतेन ज्ञा
नस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति भावः एतेन परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं चेत्पादा

नेतिव्याप्तिरित्याशंक्याथात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कृतेनोपि प्रत्युक्ताः ग्रामंगमयति ।
देवदत्तमित्यादौ गन्तरि प्रव्याप्तेः तत्प्रतेगमनस्य प्रकृत्यर्थेपि न धात्वानवच्छेदकत्वात् तत्वेवापाचयत्या
दिप्रयक्तृप्रकर्तेर्येतिव्याप्तेः तत्रपारिभाषिकमत्रशासनोपयोगिकर्मत्वंवचनबलात् व्यवस्थितमिति चेदः
पादानेपि नहितत्रास्तीत्यवधेहि पकसंज्ञाधिकारेः नवकाशायासावकाशायाबाधात् ग्रतपवात्मनमा
त्माहन्तीत्यादौ परयाकर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञाबाधमाशंक्याह हृक्रोरादिविधिप्राप्तभेदमाश्रित्य समाहि
तेभाष्ये रामेणेति यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियायां प्रतिविशेषणत्वेनैव तथापि कृदुपस्थिता
नां विशेष्यत्वेनैव सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्या
हारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राण
वियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः यत्तु वाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं कारकैः पाककर्तृत्वापि स्यादिति त्व
धीभिराकलनीयं प्रतनभिहिते किं हरिः करोति जीवत्यनेनजीवनः शाह्निकः शाष्टदत्तुरंकारो नीतिनिष्ट
क कृतेविरूपयेनेतिकृतविरूपः विरूपकर्मकस्तत्पाश्रय इत्यर्थः प्रपक्षपूर्वबहुव्रीहौ कृत्यपन्नवरस्वीकारा
त् यथाचैतत्तथावक्ष्यते प्रकृत्यादिभ्य इति शाह्निगणोयं तेनतान्नात्मनीनात्मद्वैतेन दाक्षरत्यादिवो
ध्ये हयोर्क्षोणयोः समाहारः द्विक्षोणं पात्रादित्वान्नस्त्रीत्वाभावात् क्षोणसम्बन्धधान्यमित्यर्थः चादिति
करणप्राहात्तद्व्यापारिक्रियणे सम्प्रदानमित्युक्तत्वरस्तत्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणापकर्षेणनवा संज्ञयोः प

र्थोयेलत्वे समावेशार्थश्चकारः तेनमनसादीव्यतीतिमनसादेवइत्यत्रकर्मण्यपि करणेतृतीयाचेत्युभयं
सिध्यति मनसः संज्ञायामित्यलुक् किंच अक्षैर्दीव्यतेयज्ञदत्तेनेत्यत्रसकर्मकत्वादणिकर्तुर्णौकर्मक
त्वेन प्राप्नोत्यकर्मकादितिपरस्मैपदं नचेतिसिद्धान्तः यद्वाप्राचाकर्मसंज्ञैवास्यादितिव्याख्याने तदाकरवि
रोधाज्ञपेक्षत्वेस्यादेतत् करणसंज्ञाया अवकाशः देवनाअक्षाः करणेल्युट् कर्मसंज्ञायाश्चदीव्यन्तेऽक्षाः १
कर्मणिलट् अक्षैर्दीव्यतीत्यत्रतुसंज्ञाद्वयप्रसक्तौ कार्यद्वयप्रसंगे परत्वात्तृतीयैवस्यात्तत्रद्वितीयेतिचे
दत्राहुः कार्यकालपक्षेकर्मणिद्वितीयेत्यत्रयस्योपस्थाने तस्यानवकाशत्वात् द्वितीयेति ननुदीव्य
न्तेऽक्षाः इत्यत्रकर्मण्यभिहितेपिकरणत्वस्यानभिधानात्तृतीयास्यात् तथादेवनाअक्षा इत्यत्रल्युटाका
रणस्याभिधानेपिकर्मणोनभिधानात् द्वितीयास्यात् मैवं एकैवसत्रशक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी तथाच उ
भयत्रापि अभिधानमेवनत्वनभिहितत्वं सहयुक्तेऽप्रधानेति पितृत्राक्रियासम्बन्धः शाब्दः पुत्रस्यत्वार्थ
इति तस्याप्राधान्यं अप्रधानग्रहणंशक्यमकर्तुं नचैवंपितरिपितृतीयापत्तिः तत्रप्रातिपदिकमात्रेऽत्रव
क्तत्वात्प्रथमोपपत्तेः पितरागमनमित्यादौकारकविभक्तेः प्राबल्याच्च येनाङ्गविकारः अङ्गशब्दोऽत्राव
यववचनः तदाह अङ्गिनइति येनेतिसर्वनाम्नाप्रकृत्यर्थभूतोवयवएवपरामृश्यते सन्निधानात् सचार्थो
द्विकृतएव तस्यविकृतेनेनावयवेनशरीरस्याविकारः संभवति तदेतदाह येनाङ्गेनविकृतेनेति संजानी
तइति संप्रति भामनाथानेतत् हृद्योगेपरत्वात्षष्ठी पितुःसंज्ञाना यज्ञदत्तदत्तेनोक्तं प्राख्यानेपरत्वा

म॰ र॰ ७५ 79

इत्यधीगर्थेति षष्ठीमात्रः संज्ञानेति नन्वत्र शेषाधिकारात् इत्यादीति उक्तंच इत्यादिविषयो हेतुः कारके
नियतक्रियमिति अनाश्रितेतरव्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते इतिच फलमपीति एतच्च प्रत्ययइति हेत्वैकेऽप्य
देश्यहं एवं सत्यर्थाच्चतुर्थ्या सह हेतुतृतीया विकल्प्यते अध्ययनाय वसति अर्थेतु विशेषः अध्ययनस्य
फलेन सहाभेदः संसर्गः उपकारकत्वेन सहत्वमित्युपकनेति गम्यमानेति नन्वत्र स्तूयमानो वेत्यादयइति
भावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थं प्रतीतिभावः माचापलायेति गणान्त्यानेषां [illegible]
धमिति शेषः अशिष्टेति एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थ इत्यनेन ज्ञाप्यते । इति तृतीया । अन्वर्थसंज्ञाबले
नाहृ दानस्येति तेनाजां नयति ग्रामे इत्सत्तेनि इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः दानेचाः पुनर्ग्रह
णाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं अतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति नत्राहि ददातिर्भा
क्तः एतच्च वृत्तिमते भाष्यमतेतु नन्वर्थतायामाग्रहः खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति भाष्य
प्रयोगात् रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यं नचैवमजां नयति ग्राममित्यत्रातिप्रसङ्गः य
मभिप्रैतीत्यत्र क्रियाग्रहणमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते ग्रामस्य चाजां प्रति शेषत्वं नास्ति
दानीयइति बाहुलकात्संप्रदाने ऽनीयर् इत्यपरे रोचतइति हृञ् प्रीणयतीत्यर्थः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वच
ने प्रीयमाणः किं देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि अत्र पथ्यो माभूत् श्लाघह्नुङ् श्लाघास्तुतिः ह्नुङ्
श्लाघने ह्नु संस्तौतीत्यर्थः अन्ये त्वाहुः ह्नुङ्श्लाघायां मानये वा श्लाघां कथयतीत्यर्थ इति नत्राद्ये पक्षे

गे॰ ७५

कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं कुन इति सम्पत्तीभ्यः स्पृहेः संज्ञाविधानात् मेवा
यं स्पृहे संबोधयतीत्यर्थः प्रकाशनस्थेयाख्ययोरितिवत् । धारेरुत्तमर्णः । षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं स्पृहेः
रीप्सितः परत्वादितिनेन परस्यैव स्पृहणीयशोभं स्पृहणीयगुणो महात्मभिरित्यादि सिद्धं यदा तु
शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी तेन कुमार्या इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयालुचेति सिद्धं यत्तु सर्वे हरदत्तादि
भिरुक्तं वाक्यपदीये हेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्या तु बाधिके यत्सम्प
धानसंज्ञेति स्थिते तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र दानीय इति संप्रदाने कृत्यः कुमार्यै इवेत्यत्र तु विभक्ति प
रिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयं । क्रुधद्रुह । क्रुध कोपे द्रुह द्रोहे ईर्ष्य ईर्ष्यायां असूयेति क
ण्ड्वादिषु गतः एषामर्थ इवार्थो येषां तेषां धातूनामित्यर्थः तत्र क्रोधो ऽमर्षः द्रोहो ऽपकारः ईर्ष्या अ
सहनं असूया तु गुणेषु दोषारोपः क्रुधद्रोहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता ईर्ष्यासूययोः सकर्मकत्वात्
द्वितीया प्राप्ता । तादर्थ्यो. कारकमिति कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः एकसंज्ञाधिकारात् न च प्रा
प्तामिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः स्वसम्बन्धि शुभाशुभ पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपगमेन
षष्ठ्यापवप्राप्तेः । अनुप्रतिगृ । श्राव्यस्यानुकरणान्तषष्ठी होत्रे इति कर्मत्वे प्राप्ते परिक्रयणे क्रयो धनाद्य
र्पणेनात्याविक स्वीकरणं तस्य समीपं परिशब्दः प्राचष्टे तच्च नियतकाले ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे नियत
नेति भृत्यावेतनादिना तादर्थ्य इति न स्मैकार्थो ये इदं न तदर्थं कारणं प्रभृति योग इति प्रभृत्यर्थयोगस्य

वन्

म० र० प० ४०

र्थः तथाचकारिकाः प्रभृतीति भाष्ये विहृत्वं कथ्यते माङ्कृतेन प्रारम्भेणेत्यर्थः वचनग्रहणादिति व
चनग्रहणसामर्थ्यात् अवधिमात्रं विवक्ष्यते तेन विनेति विशेषणं सार्थकमिति भावः यत्ता मर्यादेति शब्द
उच्यते ऽस्मिंस्तु मर्यादावचने आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रे तत्रय आङ् सूत्रः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः परिह
रेति परेर्वर्जने वावचनमिति वचनात्पक्षे द्विर्वचनाभावः परिहृतेति अत्र पंचमीविधौ वर्जनार्थेनापे
न साहचर्यादिति भावः । प्रतिः प्रतिनिधौ । अस्मादेव निर्देशाद्दाभ्यां योगे पंचमीत्याह मुख्यस्याभा
वे यस्तत्सदृशस्तदुपादीयते स प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं अकर्तर्यृणे पञ्चमीत्यतोऽप
वादोऽयं शतेनेति शतमिह उत्तमर्णाय यथार्थमाणत्वाद्धर्णं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेण कर्तृसंज्ञा
च योगविभागादिति एतच्च हेतुमत्रणिच्यर्थ इति हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं । स्त्रियां चेति बाहुलकं प्रकृत्तेऽस्तद
नुदृष्टेरिति वार्त्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः पृथग्विना समुच्चयार्थमिति निपातानामनेकार्थत्वादिति भा
वः । पञ्चमीति तत्समत्रुक्तत्वात् पंचमीद्वितीयानां संनिहितैव दूरं दूरात् दूरेणवेति इह समस्य
पि विवक्ष्यते किंच दूरान्तिकार्थेभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्र चाप्यनुवर्तनात् अधिकरणार्थेभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बो
ध्यं तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रमिति आवसथस्य दूरे इत्यर्थः । असत्त्वेति सत्त्ववचनत्वे चेहत
द्विशेषकं [illegible] एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थो विशेषको भवत्यतस्तदाह दूरः पन्था इति
एतेन करणे च स्तोकेति सूत्रे करणेति किं क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् स्तोकं चलतीति क्रियानइच

गो० प०

एतेन

मिति प्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः यत्तु क्रियाया विशेष्यत्वेन इत्यन्यावयवं भावाद्द्वित्वमित्युक्तं नतदेव विरुद्धं
धात्ववाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् नच विशेष्यत्वेन तद्रूपापत्तिः कृदभिहि
तभाववल्लिङ्गसंख्यादियोगित्वमात्रेणातद्रूपापत्तेः यद्यपि हि तत्पायिकाः शय्यत्रेत्यादौ भाष्ये संख्या
न्वयः स्वीकृतः पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथापि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य वाभावो नि
र्बाध एव उक्तं च क्रिया नभ्यज्यते लिङ्गैः क्रिया नाधारकारकैः असत्त्वरूपता न स्यादयमेवं वधार्य
तामिति पञ्चमी । रात्रेः प्रकर्ष इति प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी न तदर्थे
तु प्रकर्षविशेषणे प्रधानात्तु न षष्ठी उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च प्रकर्षशब्दो हि यथायथं
प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा यदा तु नैवं तदा प्रकर्षशब्दादपि षष्ठी भवत्येव यत्तु
अप्रधाने शेष इति तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे श्लक्ष्णो घट इत्यादौ विशेषणाप्रसङ्गात् नच प्रथमया
बाधः तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति प्रयु
ज्यते तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः । सतामिति
एवं च नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषविवक्षायां चेति तत्समर्थानां षष्ठी चेति च प्राचां ग्रन्थे कथ्यमानेना
पूर्ववचनमिति भावः । सर्पिष इति ज्ञोविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां कर्मणि कृञः प्रतियत्ने
रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां व्यवह

म० दं० ण ३१

योः समर्थयोः कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यत्र सूत्रे तेनेह व्याख्याता तस्याः समासनिवृत्तिफ
लकत्वात् तथा हि तत्र शेषइत्यत्र वर्तते शेषत्वेन विवक्षितेन च करणादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः इह
षष्ठ्येव नत्वनत्स्वक् तथा चलक्षणः प्रयोजकीभूतः समासप्रवर्तनेति तथा च वार्त्तिके प्रतिपदविधानाच्च
त्यादि इतिश्चाह कारके चेत्यपदिष्टे च स्तूयमाणा क्रियेत्युनः प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्त्यर्थे इ
ति तेन शेषत्वविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासो बोध्य इति न च च कारकपूर्वत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृति
स्वरः शेषषष्ठ्या समासे त्वन्तोदात्तः स्यात् तच्चानिष्टं तथा च स्वरार्थं यमष्टसूत्रीति परमतिष्कर्षः किं
च मातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावोपि फले न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात् प्रा
ह च निष्ठायां कर्मविषयायां षष्ठी च प्रतिषिध्यते शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति एवं
स्थिते ब्रूम्यादिवक्ष्यमन्येष्टुदाहरणे प्रत्युदाहरणे च यद्यपि तक्रं कृहंश्यते तत्सर्वं शेषलक्षणतयाने
यमिति हरदत्तादयः । सर्वनाम्नस्तृतीया च । इह सर्वनाम्न इति षष्ठी तदाह सर्वनाम्नः प्रयोग
इति पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात्तृतीयाषष्ठ्यौ न स्यातामिति भावः निमित्तपर्यायेति पर्यायग्रहणस्य
फलमुदाहरति एवमित्यादिना प्राचां तु किमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्लीवत्वं दुर्लभमिति बो
ध्यं सामान्ये नपुंसकतासमासवाक्यभिन्नार्थे चिह्नानेय यत्सर्वनाम्न इति निमित्तकारणहेतुषु स
र्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकं हि हेतृतीयकारेण यद्यपीहोक्तं तथापि भाष्यकृता तादृशेनावृत्त्यत्रपाठेन

ज्ञे० ण

तेनैवसर्वनाम्नाप्रयोगेऽपिप्रवर्तते किंतृप्त्यायग्रहणात् तृतीयादयएवेत्यर्थः वर्धमानस्तुप्रथमामपी
च्छति षष्ठ्यन्तमर्थप्रत्ययेन पञ्चम्यास्तीति कथंतर्हि ततःपश्चादिति ततःपश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यतेचेति
भाष्यप्रयोगात् पश्चाद्योगे पंचम्यपि प्रत्ययग्रहणंविंत्यप्रयोजनं एनपा कथंतर्हि तत्रागारंधनपति
गृहाद्दक्षिणेनास्मदीयमिति उत्तरेणेतितृतीयान्तं तोरणेनेत्यनेनसामानाधिकरण्यंबोध्यं । हेत
त्रिकार्थैः । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं तेनचविप्रकृष्टापिपंचमीसमुच्चीयतेव्याख्यानात् तत्र
षष्ठी द्वितीयातृतीयाः नतेनदाहपंचमीचेति दिवस्तदर्थस्य तत्सूत्रेणव्यवहरणे पणो परास्पृष्ठेनेतो
च्यूते क्रयविक्रयव्यवहारेच तुल्यार्थौपूर्वसूत्रेऽस्तीतौ तत्त्वापाद्येनाह द्यूतेति कर्मणीति इहषो
षष्ठ्यन्तनसंबध्यते उत्तरसूत्रद्वयारंभादितिभावः अतएवेह विसूद्यां तिङन्तमुदाहरतिशतस्यदेव्यती
ति प्रेष्यब्रुवोः इच्छतेर्देवादिकस्य गत्यर्थस्य लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचने प्रेष्येति तस्माहवयोत्
अविवक्षितथाभूतपरवसूत्रे अतएवेहशेषग्रहणंनसंबध्यते तिङन्तेनसहसमासस्याःप्रसक्त्वा
त् । कर्तृकर्मणोः कृति । गुणोतिनेनात्तं प्रधानेनियताषष्ठीगुणेत्तूभयथाभवेदिति कृतपूर्वीति
पूर्वकृतमनेनेतिविग्रहः पूर्वकृतवानित्यर्थः अविवक्षितकर्मतयाभावेक्तः सुप्सुपेतिसमासः
पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतिकर्तरीनिः नहियोषाद्रमनेनेति सूत्रादनेनेत्यन्वयः अधकथं धर्येरामो
दसत्रसमितिभट्टिः अत्राहुः अनित्यमिदंतत्सर्हेमितिनिर्देशात् । लोप्रत्यययोरितिकथंतर्हि सूद

म॰
र॰
५४
84

नियोगेनेतिसूत्रेस्मृयसीषद्दोबाधानोऽनिवृत्तिः करणत्वविवक्षायांतृतीयेतिरष्टाणा। नलोका। उक्तोक
सुख्ठकौलस्त्रोर्केत्वेतिविग्रहः उकारेणाकृतोविशेषणात्त्वदन्नविधिस्तदाह हरीतिदिहत्वलंकारैस्तुवे
ति शेषषष्ठीत्वेति एतेनइक्ष्वाकूणांदुरापेर्थेमदधीनाहिसिद्धयः श्रपिवागधिपस्यदुर्वचं वचनं त
द्विदधीतविस्मयमित्यादिव्याख्याने यद्वाइक्ष्वाकूणांसिद्धयइत्यन्वयः नतुइक्ष्वाकूणांदुरापइति
तथावागधिपस्यविस्मयमित्यन्वयः नतुवागधिपस्यदुर्वचं मिति। तत्पार्थैः। कथंतर्हितत्सोयद
रोहतित्वन्नवासमेतिकालिदासः स्फुटोपमंभूतिसितेनशंभुनेतिमाघस्य उच्यते सहयुक्तेप्रधानइति
तृतीया स्ववालभारस्यतदुत्तमाङ्गजैः समंचमर्यैवतत्लाभिलाषिणा इत्यत्रयथा उक्तोहि विनेनयोगात्
तीयेति व्याख्यानादितिसूत्रेर्थग्रहः पृथग्विमित्र तथाचहेतुरूपवागनतु ग्रंथग्राहेनबहुव्रीहिरितिभा
वः। इतिषष्ठी। श्राधारस्त्रियेति एतत्त्वसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं श्रत्रेतिप्रातिपदिकार्थमात्र
इति किंच हृराद्रिकेति सूत्रस्येहाण्यत्रवर्तनादधिकरणार्थताबोध्या कुत्सेतिइतित्रत्रः शाहोविष
योहित्रिभूमिर्यस्यकात्रस्येत्यर्थः हेतुतृतीयेतिनादर्ष्याचतत्वीत्यपिबोध्यम् सीमेत्यादि एतसूत्रगी
वाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तं मेदिनीकारोप्याह सीमाचाहस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषुचस्त्रियामिति
ग्रथघुष्कलकोगन्धमृगेत्वेपणकीलयोरिति च हरदत्तादयस्तु पुष्कलकःशंकुः सीम्निसीमाज्ञा
नार्थेहतोनिहतः निखानइत्यादिः यस्यचनिर्ज्ञातकालाक्रियाःनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाःकाल

रो॰
५४

परिच्छेदकत्वात् लक्षणं नतु संश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बाधकादियं सप्तमी नतु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत
इति कर्तर्युदाहरणं कर्मण्याह गोष्विति इहाधीयानानां ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति दुह्यमाना
नां च गवां मध्ये दुह्यमाने लक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यतीति भेद एवेति ननु
षष्ठी प्राप्तसामान्यरूपाकाङ्क्षेति भावः मध्यादेरिति नन्वत्र गवां मध्ये इत्यादाविव सामान्यविशेषभावः
किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव निर्धारणे गतत्वं इत्यादौ समासादर्शनात् अत एव भाष्यकृता सहेति
योगविभागेनायं साधितः यथोक्तं तेषु नीनां प्रामाण्यमितिभावः सचेति एतदपि योगविभागस्येष्ट
सिद्ध्यर्थत्वाद्वैलक्षण्यमिति छन्दस्येवेति एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टं यदिह लोकेपि स्या
त्तर्हि ग्रामेभिरेत्यादौ समासत्वात्स्वादयः स्युः एवं तिकल्पमित्यादौ नाद्विनाङ्गाद्यथा न चालिङ्गसंख्या
मत्तपंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः यच्च कृतेत्यादौ कृत्याप्तेः मजर्वीरङ्गित्युत्तरलोपाप्तेश्च
निर्देशादिति अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञायामन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्येव
पूर्वनिपातः स्यादिति भावः इवेनेति प्रथमापि समासः पूर्ववत्तद्वार्त्तिकेनैव तेनज्ञीस्नूनस्येवेत्यादौ
तैत्तरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्वाऊ दिववामनइत्यादौ व्यस्तप्रयोगस्तु संगच्छते । गोस्त्रियोः ।
उपसर्जनस्येति यत्र प्राचा गोनस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्ते न तत्र चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्य
उपसर्जनत्वेपि तदन्ततस्यानवयान्त्वात् गोपतिरित्यादावतिप्रसंगाच्च हृस्वाङ्गे गोऽकुलं राजकुमारीपुत्र

म० र० पत्र
83

इति चेत् शृणु उपसर्जनस्य स्वसंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रस्तुत्राभूतयोः
गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैव ह्रस्वत्वात् दिशयोरिति दिशोरिति बहुलत्वेन विग्रहेप्येतदेवद्रूपं दिक्शब्दस्य
शरदादिषु पाठादिति च वचनसामर्थ्यादिति विभक्तौ न्यनेन येन अव्ययत्वेन सह समासः तद्घटकीभूतैव
विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात् तदर्थद्योतकत्वादिति भावः पारिशेष्येण प्रथमान्तेनायं समासः षष्ठ्
न्तेन वेत्यपि पक्षद्वयं स्थितं यत्तु प्राचोक्तं हरौ अधिकृत्येति विग्रहे हरावधि इति स्थिते इति तन्नानित्यस
मासत्वेन विग्रहायोगात् यदाहुः अविग्रहो नित्यसमास इति ननु स्वपदविग्रहोपि स्वीक्रियते कुम्भंक
रोतीति यथा तथायमप्यस्तु अधिकृत्येति ल्यबन्तस्य समासाप्रविष्टस्य सत्वादिति चेत् समासार्थलेशा
मपि अबोधयतस्तस्याविग्रहे प्रवेशस्यैवासंभवात् यत्तु व्याचख्युः विग्रहस्त्वविग्रहः अर्थकथनमा
त्रे तेनाविग्रहान्नित्यसमासत्वमः विरुद्धं अनुपदसमासप्रकृतिभूतमलौकिकवाक्यान्तरं दर्शयति हरौ
अधि इति स्थिते इति अत्रेदं वक्तव्यं विग्रहश्चेत्यसंगतं अर्थकथनवाक्यस्यैवाविग्रहत्वेन ततो भेदाभावा
त् अर्थकथनमात्रमित्यपि ल्यबन्तेन समासार्थासंस्पर्शात् हरौ अधीत्य लौकिकमित्युक्तं तदपि न त
त्र हरावितिरन्यस्यैवप्रवेशात् अन्तरङ्गानपीति न्यायात् अन्यथा समासे हरिशब्दैकारस्य ङ्लेभत्वापत्तेश्च
यदपि व्याचख्युः अलौकिके वाऽधिशब्देनाभिहितेपि सप्तमी अन्यथाऽसामानस्यात् अनभिहिताधीत्योः
कारकमिति कर्मकारकमिति तत्प्राचः प्रमादः एकसंज्ञाधिकारात् न च प्राथमिकप्रातिमात्राभिप्राये

गै०
पत्र

नाधिकारात्

णकर्मत्वव्यपदेशः स्वसंबंधित्वभावमंपर्यालोचयतीति ग्रन्थोऽस्य गमनेन संप्राप्यव ग्रामः ॥ अत्र
प्रतिष्ठ । गृणाइति श्राद्धस्याऽकरणात्षष्ठी । हृतेरिति कर्मत्वेनामे परिक्रयणे क्रयोऽधनाद्यर्पणेनान्यः
त्रिकस्वीकरणं तस्य समीपं परिगृह्य व्याचष्टे तत्रेति नियतकाल इतीन्यूनत्वादीति व्याचष्टे नियतेति भृ
त्यावेतनादिना नाटकर्मेरिति तस्मै कार्यायदत्तं तदर्थं कारणेन तस्याभावः नाट ष्ठी छान्ना उपकारकत्व
रूपः संबंधोऽभिधीयते कृन्नाडिन समासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् उपकारक
त्वं चानेकथा तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति भक्तिर्नानाथेति ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः
प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव भक्ति
५४ र्ज्ञानं कल्पत इति यदा ज्ञानिकर्तृत्वेऽपीति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथ
मैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पत इति कृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह संपद्यत इत्यादि प्राणिनां शुभाशुभ
सूचको भूतविकार उत्पातस्तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः वातायेति वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः
हितेति समासविधानात् ज्ञापकादिति भावः एवं हितयोगेऽपि बोध्यं तुमर्थाच्च भाववचनादिति सू
त्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह क्रियेति क्रियाफलका क्रियावा
चकप्रकृतिकमित्यर्थः तमुन इति एतुल्लोपस्त्रुपलक्षणं फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारकत्वेऽपि
विवरणे बाधकाभावात् कर्मणीति तथा च हिंसाया एवादोषमिति भावः यत्तु प्राचा व्याख्यातं प्रथ

मः
रं
८५
85

यज्यमानस्यैव कर्मणि षष्ठी स्यात् अयज्यमानस्य मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति नत्र प्राप्तस्यानियमा
योगात् न च नाटस्येत्यत्र प्राप्तिः नहि फलार्था यानक्रिया किं त्वाहरणार्था आहरणं तत्फलकर्मकमि
त्यन्यदेतत् तस्मान्नो भावएवविधानान्नटस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषण
विग्रहार्थमित्याह इति सूत्रेणेति न च नाटस्येत्यत्रैव गतार्थतेत्याशंक्य भाववचनेनैव तस्मान्नाटस्य
योनिनयामानि पदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् यत्तु पाचोक्तं भाववचनादेव षष्ठी स्यात् पाचको
व्रजतीति एवं लत्रान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति तत्र एवं लत्रे कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च
नाटस्याभावात् गुणीभूतपाचकस्य च विभक्त्यर्थेनान्वयात् तत्र षष्ठ्यपीति ज्ञतः षष्ठ्येवास्य प्रले
याहूक पर्यासेन रार्थक एवं शृङ्गनामित्याशंक्याह तस्मिन्प्रभवतीति तत्त्वात्लणामित्यादि तत्र लण
दिवक्षुष्यज्ञहूतादपि पदे चतुर्थ्याभाव्यमेवं पुनाटवर्ड्ढति हि कर्मणो विशेषणं पुनाटवर्योनकं य
त्कर्मेति नाहंशाचत्लणमेवं नतु षष्ठ्यर्थः । इति चतुर्थी ॥ ध्रुवमिति ध्रुगतिस्थैर्ययोः अस्मात्कु
टादेः पचाद्यच् ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः ध्रुवो स्थिरं प्रकृतधातुपात्रगत्यनाविष्ट
त्वे सति तत्त्वविभागाश्रयः तत्त्वाथोदवधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति धावत इति इहाक्रियाविष्ट
स्यास्य प्रकृतधातुपात्रक्रियो म निरवधित्वेनाविवक्षिते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु तथा
तत्त्वगतिरुपस्याप्युपादानात् एकानिष्टगतिप्रति इतरस्यापादानत्वेनाविवक्षिते उक्तं च अपायेय

मे

ग्रं.
८५

उदासीनं चलं वा यदि वा चलं ध्रुवमेवानदावेशात्तदपादानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्प
तत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् मेषयोः
स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथक् । एवं तावत्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पूर्वेणावधिकल्पनेनाश्रयो
ऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः पञ्चम्यर्थं वा अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थं विशेषणं
प्रत्ययार्थस्य क्रियायां स च धर्मी न च धर्ममात्रे विभक्त्यर्थो विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरतया निर्विवा
दत्वात् उक्तं नैतदनाश्रयालीन्यत्र हि ऽतत्रकर्मकोऽवगणावधिभूतेऽन्यार्थः जुगुप्सेति भाष्यकारास्तु
जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकत्वेन निवृत्तिलक्षणाकर्मत्वाश्रयत्वसूत्रेण सिद्धिमाहुः एवमुत्तरसूत्रेष्वपि भीत्रा ।
कथं तर्हि कस्माद्बिभ्यति देवाः संजातरोषस्य संयुगे इति रामायणे प्रयोगः कस्य संयुगेऽरातिं न चै
वं संयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधात् अधिकरणत्वाविवक्षायां
त्विष्टापत्तेरिति । जनिकर्तुः । जननं जनिः तत्याः इञ्जनादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् जनिवसिभ्या
मिणिजत्वमादिसूत्रेणैव जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः तस्याः कर्तेति षष्ठीसमासः तथा
च यथा जनिकर्तृयोगेऽपि भवति श्रृङ्गात्संभवतीति यथा नदेनदाहू जायमानस्येति एतेन दुःखिमोधान्नि
र्देशोऽयमिति प्रतिवाद्यमहत्त्वेनापि यथालोपप्रसङ्गमर्थासङ्गतिसमासात्रपपत्तिर्वोद्भावयन्तो मी
मांसावार्तिककाराः समाहिताः इति भावः इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मते

शा॰वृत्तिरत्नाकर॰ १ २

पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात् उपादानमात्रपरमिति तन्माष्यकैयटमतं तत्र भवस्याधारणाद्दुदा
हरणमाह ब्रह्मण इति ब्रह्मा हिरण्यगर्भः सचेहैतरेवनहूपादानं किंचमायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म
तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः भवनं भूरिति संपदादित्वात्क्विप् भावप्रधाननिर्दे
शे कर्तृग्रहणमपीहाऽनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह भूकर्तेति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः ल्यब्लो
पे इति ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः यतश्चेति यद्वधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा
निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तेनेत्यर्थः तेन पंचम्यन्तार्थेनार्थद्वारा यत्कृता निर्मीयमाणाध्वाऽध्व
नः प्रथमासप्तम्यौ स्तः। कालादिति तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते प्रपंचार्थमितिनच इतरस्त्वन्यनीचयो
रित्यमरोक्तेः नीचार्थकस्यैव ग्रहणमिति वाच्यं अस्मादितरो मन्दो वेत्यादाविव पंचमीविभक्ते
इत्यनेनैव सिद्धत्वात् यत्त्वितर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते न तु यथा चैत्रः स्थूलः
इतरः कान इति अतो नायमन्यार्थ इति तन्मन्दं प्रतियोगिवाचकान्वये उभयत्र तुल्यत्वात् उदा
हृतकोशविरोधाच्च ऋतेकस्मादिति कथं नहि ऋतेषाबाधनस्ते इति प्रमादोऽयमित्येके अन्ये
तु भसर्वतमो इत्यत्र दिशिग्रहणात् चैत्रं यावदन्तरितमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरि
त्याहुः यान्कं चैतत् ऋते द्वितीया चेति वाङ्मस्तूत्रात् नाधिकारादिति तद्वयाणानतः अलौकिक
त्वे हि नित्यविध्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वं तत्वेतावन्मात्रेणानन्वाशिष्टप्रयोगः समस्याप्त

त्रप्रवेशः सूपपादः प्रतिप्रसंगात् यत्तु नन्वौत्रेणाव्याख्यातं तिङ्कृत्त्वेदितसमासे रीतिपरिगणनाद्धि
नाविहितेऽपि समासेऽस्मिन् नञ्परिगणनस्याकरेऽप्रत्याख्यानत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेस्वयमपि नत्थे
वोक्तत्वात् क्रमादमुनारददृस्तत्त्वबोधिस इत्यादिप्रयोगविरोधाच्च द्वितीयापञ्चम्योरिति पतञ्जलिनाप्य
थेऽस्याङ्गं यत्तु वदन्तीति चैत्रस्य वनादागादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वात् विधानसामर्थ्येना
स्तीति तच्चिन्त्यं नित्यसमासस्यान्यायत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात् उक्तं हि भाष्ये
वृत्तस्य विशेषणायोगो नेति नञः सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यपि भाष्य उक्तमिति चेत्सत्यं अनित्यसमासवि
षयेऽनत्र नित्यसमासस्यापि सविशेषणेषु अप्रवृत्तेर्महतः कंभस्योपरत्यायद्येन यत्तु प्राचा कुम्भस्य उ
पेत्युक्तं यत्तु व्याचख्युः रं हे शेषाक्रियावाक्येऽपि स्यने इति तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव संप्र
तिनेति संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे पर्तते हि संप्रतीदानीमधुनासाम्प्रतं तथेत्यमरः तच्चाधिकरणश
क्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयादिह निषेधोऽपि क्रियाया एव तदेतदाह क्रियत इति असंप्रतीति हि
त्रोतव्यक्रिया क्रियायोग न भवति दृष्योदनस्य त्रोपसेचनक्रियायथा यत्तु प्राचोक्तं असंप्रतीति सम्प्रत्यभाव
इत्यर्थः अनेनोपभोगपर्वत्तनाद्योवर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियत इति तन्न अधिकरणस्य निषेधं
प्रतिप्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इ
ति कश्चिदभ्युपैति न वा कालिकसंबन्धमित्यालोतावत् इति हरीतिसमुपपरेणाषष्ठ्येनह विशाहेन स

म॰
र॰
८६
86

ह्रस्वप्रका[illegible]र्थस्येति शब्दस्य समासः प्रतिशब्दस्येत्यत्राह । ग्रामस्य हूतं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासा
भावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति तन्त्यागेव दूषितं इत्यदन्तत्वात् अर्थमर्थं प्रतीति भाष्यकारप्रयोगात्
वाक्यमपि साधु यद्वा नात्राव्ययं वीप्सा द्योत्या किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात् संबन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु
द्विर्वचनद्योत्येति सहपूर्वा त्तामिति साकल्येऽव्ययीभावः गुणीभूतेपीति यद्यसादृश्यपद इति नोच्यते तदा
यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव स्यात् अव्ययार्थप्राधान्यादव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः अन्त इति इदानी
मेतावान्प्रदेशो ध्येन व्याप्त इति यावत् प्रदेशस्यापरिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समासमिति हृष्टं तो विवक्षितः सचा
साकल्येऽव्ययीभावेन भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते साग्नीति अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते सप्तमीयान्तः स
मस्यते यदाध्ययनाग्निना सहेति प्रयोगादिमेवतथापि साहित्यमात्रेण तथा अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः
अन्तपदार्थग्रन्थपर्यन्तमिति अस्वपदविग्रहो दर्शितः यत्त्वग्निग्रन्थेति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्य
न्तेन वा समास इति तन्न सहशब्दस्य अन्तवाचकाभावात् अन्तत्वस्यात्र स्वतन्त्रतामलाभात् तस्याध्ययनेन
न्वयाच्च सहयुक्तेऽप्रधाने तृतीयायामन्यायत्वाच्च सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहि
त्यद्योत्यतया तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य दूषणत्यागस्य निर्मूलत्वाच्च यावच्छ्लोकमिति यावदि
त्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्भिन्नेनेति अस्वपदत्वं बोध्यं । विभाषा । पर्यादिति त्याये असिद्धेर्थे लिङ्ग
दर्शनमिदं तिष्ठद्ग्वादिसंज्ञानामिव समाससंज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वादुच्यते विध्यन्तराणामिव संज्ञानाम

ता॰

जे॰
८६

पि विकल्पलाभार्थं स्यादेतत् सहसुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्यात् न चेष्टापत्तिः अप्रसिद्धत्वात् तथा हि च
रट्सूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सहसुपेति समास इति तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमा
सयोः शाकलप्रतिषेधं इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इष्टमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति भाष्ये
कच्छादेर्व्याख्यात् वाप्यश्व इति सहसुपेति समासः संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेध इ
ति तथा अनुदात्तं पदमेकवर्जमसिद्धवदत्रेत्यादि सूत्रेष्वपि कैयटे स्पष्टं अत एवाह सहसुपेति त्विति
सुपेति योगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्पर्द्धिचिह्नकानां ज्ञापयति एवं
चैवेन समासस्यापि ह्वाचिह्नत्वाद् ह्वाङ्विवक्षामन इत्यादि सिद्धं इवेनेति वार्त्तिकं तद्यद्यपि ज्ञगतोऽन्य
त्र पठितं तथापि सहसुपेति अत्र नित्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः एवं स्थिते इवेन समास
स्य नित्यत्वात् समस्तं कल्पयेतः प्रसङ्गात् जीमूतस्येवेत्यत्र बहुव्रीहेः समासाभ्युपगमेऽपि तेऽव्रीयेऽव्यत्वस्ये
वपाद्यादिति दिक् । अपपरिबहिः । अत एव ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी ज्ञापकसिद्धेन सर्वत्र
तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धं । आबालमिति यत्तु आपरमाणोरा च भूगोलकमिति किरणाव
ल्यां प्रयुक्तं तत्र्यामादिकं समासमर्थे च प्रयोगासंभवात् भूगोलकादिति तत्पाठः यंपदार्थमिति सू
त्रे तु यदिति सामान्ये नपुंसकं अव्ययीविभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रं तेन पक्षे वनस्यान्तिस्तदाह
र्थे अवग्राममिति इहायामोलत्वाणाव चात्रनायोन्यते लत्वं तु समासार्थः अत एव च वाराणस्यासामा

नाधिकरणं एवं सत्यनेकलिङ्गमाह गंगाशोणमिति वाराणसीति एवं च नदनदस्त्ववतानः श्रेष्ठोदकं तस्याहरेभा॰
वा अहरभवत्स्वेत्याण आदिवृद्धिः पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं अणन्तत्वात् ङीप् नदीभिश्च स्वरूपस्य संज्ञा
यामेव नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वर्थस्य न च नस्य समासः संभवति अतः तद्वाचिनामर्थे समासः
तेन च न केवलं विशेषशब्दा एव किं तु सामान्यशब्दोपि नित्यसमास इति एतच्च वृद्धौ स्पष्टं शाकल्यसूत्रे वैयाक
रणसोप्येवं नन्वेवं न्यायसाम्यात् बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेत् मैवं यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्या
हारेणान्यपदार्थप्रतीतेः अतएवेह संज्ञानवगमनादित्युक्तं नत्वन्यपदार्थानवगमादिति संज्ञायां किं
पीतगंगो देशः अव्ययीभावे साधारणसमासान्तानाह। अव्ययी॰। समासान्ता इति समासस्य समासा॰
र्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् द्विपुरीत्यादौ द्विगोरिति
ङीप् सिध्यति जराया इति गणसूत्रे। प्रतिपर। अक्ष्णः परमिति अविषय इत्यर्थः हृत्रिविषये अक्षिशब्द
इन्द्रियमात्रपरः समक्षमिति अक्ष्णो योग्यं। नदी। इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाय
ण्योः पृथग्ग्रहणात् उपनदीति ह्रस्वभावेन नपुंसकह्रस्वः इदं त्ववधेयं नदीभिश्चेति सूत्रे विशेषणमि
व स्वरूपस्यापि ग्रहणं विशेषणमेवेत्यत्र मानाभावादित्युक्तं तेन पञ्चनदमिति सिध्यति अत्र चानित्यो
ऽयं नङुक्तं गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदीति एतच्च अत्र प्रत्यन्वयत्र आजिति योगविभागात्सिद्ध
प्रज्ञार्थमिति अन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रकृतत्वादितिभावः॥ इत्यव्ययीभावः समासः॥ ॥ श्री

ङेर्द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह समासान्त इति पञ्चराजमिति राजाहःसखिभ्यष्टच् उत्तरपदस्थानकार्यात्रा

त्वात्स्त्रीत्वाभावः समासार्थोत्तरपदेनाः समासान्ता इति पक्षेण पात्रादित्वं बोध्यं काशिकायां पंचराजी

ति तल्लक्षावित्कः पाठः पपाठः सहेति ह्रस्वदन्त्रः श्रितादीति श्रितादीनां यद्यपि संबोधने सर्वेन त्वेऽसे

भवति तथापि अन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादय तत्पुरुष इति समुदायेलाक्षणिकाः प्रायेणास

मासनाडिन प्रकरणे एवमेव खट्वादेपेगगोदिभ्यो यस् इत्यादिसामान्यापेक्षज्ञापकात् नहि खट्वे

त्यस्याद्वितीयान्तत्वं गगादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यादेहत्रिग्रन्थोपीष्टमाने

नत्रकेयटहष्टदन्त्रादीनां तमझान्यमादरेति शाहूकोलभेपपंचितमिति भावः यद्वा एवदेति श्रितादीनां

कृदन्तत्वेन गतिकारकोपपदानामिति सत्युत्पत्तेः प्रागेव समासेष्टः अन्यथा काष्ठश्रितीयोन सिद्धे

त् अतएव किल प्राचा श्रितादिभिरित्येव व्याख्याने ननु सर्वैरेवेति नीतिनत्र प्रधानस्तोमन्यये नदोदि

निषमाभावेन काष्ठश्रितीयस्य निबाधात् यद्यपि श्रिताशब्दादपि कदाचित्स्यादिति नदोपनमापेक्ष

त्वेनासामर्थ्यात् गतिकारकेत्यादेस्तु नायं विषयः कर्तृकरणे कृता साधनेत्युक्तेनिवर्त्त् द्वितीयाः

श्रितेतिसूत्रे कारकन्त्वविशेषयोरपादानादिनिदिक्षूत्समिति इहश्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि

क्तः अथ एणामासि रापत्तिस्वेह गतिरेव न फले ग्रत्यास्तित्वव्यतिक्रमः सोपि गतेर्विशेषणमेवेति प्राप्यक्तः

यद्वा श्रितनरत्यादौ श्रादिकर्मणि क्तः ग्रामगमीति गामिति नित्योणादिकइतिः सचभविष्यत्काले।

म॰
र॰
७७
88

भविष्यतीत्यस्मादयमन्यत्रोक्तः अकेनोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया यद्गत्यर्थकर्म
णीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीबाधनार्थत्वमाह । तद्भाष्यविरुद्धं भाष्ये तत्सूत्रं प्रत्या
ख्याय कृद्योगे षष्ठ्या एव स्वीकारादित्यत्र विस्तरः खट्वारूढ इति जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः वे
दं व्रतानि च परिसमाप्य समावृत्ते न हि खट्वारूढत्वा ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनादिर्नियमः खट्वामारोह
ति स जाल्मः रूढशब्दार्थे तेन खट्वामारोहत मा वा निषिद्धाचरणपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ उच्यते न एव वाद
नित्येति । मासप्रमितमिति मासं प्रमाने प्रतिकर्मणि ... इह प्रतिपच्चन्द्रेणानात्यन्तसंयोगः मुहूर्तमि
ति मुहूर्तं व्याप्येत्यर्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । तृतीया तत्कृतार्थे । तत्कृतेनेत तृतीया
न्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते तदर्थकृतत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणं एवं स्थिते फलित
मर्थमाह तृतीयान्तार्थेत्यादि कृतो योगगुणः तद्वचनेनेत्यर्थः धान्येनेति करणे तृतीया अर्थ इत्य
र्थः प्रयोजनमनेकार्थमर्थः अभिलाषो वा अर्थशब्दस्य रूढत्वात् धान्येनेति हेतौ तृतीया । पूर्वसदृश ।
इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया अन्येष्वेव योगे तु हेतावेति अत एव वचनात् इह सदृशग्र
हणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् न च न तत्पक्षेण तुल्यार्थैस्तृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति
वाच्यं सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेण तत्सिद्धेः ऊनार्थेति पूर्वसूत्रे ग्रहणाद्व्येन समासस्य साधि
तत्वादिह ग्रहणमभिधेयपरं तच्चोनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्ग्रहणात्

गे॰
७७

न्नास्तीति भावः । भक्ष्येणामिश्रीकरणं । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं य
त्पन्नयोनस्य गौजेनस्य च भक्ष्यत्वेन तत्रैव प्रयोगात् गुणेनेत्येतेन एतच्च वार्त्तिकं सर्वं गुणकात्स्न्र्य इति सू
त्रे पठितं न्तामिति गुत्रह्निजशब्देन समासप्रसंगः नदयेत्वाहि षष्ठीप्रेषुत्वे च द्विजेतरमनुष्येभ्यः तेषां
सामान्यशब्देनोपस्थितत्वात् तथा नान्यैर्हायात्रपास्थीनकल्पनाया ग्रन्थायत्वात् पृथकथ्य प्रकृषोत्तम इति य
स्मान्निर्धार्यते यस्यैकदेशो निर्धार्यते यस्तु निर्धारणहेतुः एतत्त्रितयसन्निधौ सत्येवायं निषेध इति द्विवचन
विभज्योति स्वरेकयचः यद्वा प्रकृषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः नचैवं न निर्धारण
इति व्यर्थं स्वरभेदात् सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् । पूरणगुणे
ति सूत्रप्राचोक्तं एतदर्थैः षष्ठी न समस्यते इति तन्न एवं हि सहितानामेव ग्रहणं स्यात् तावतामेवा
र्थशब्देन समस्तत्वात् इति निधनयत्राह सदादिभिस्तु इति सूत्रव्याचख्युः पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव पूरणे
हाविमकार्यं सप्रत्ययादिति तन्मन्दम् नहि प्रत्ययविशेषणं पूरणार्थत्वं किं भाद्धितनंशता हूत्वे लक्षमः
स्ति येनोक्तपरिभाषावकाशमासादयेत् कुतः नहि पूरणप्रत्ययान्ताः षष्ठ्यादयः एवं हि सूत्रे नत्र पूरणे
भ्यनादिशब्दा इति चेत् लोपस्त्वेत्याद पूरणामिति निर्देशादित्यवेहि तेन जेभ पूरणाभवः पङ्क्तस्त्रे विंशत्यादिसे
दे कथं तर्हि तान्नुत्क्षुषष्ठो कि तमेकतानीति प्रमादएवायमित्येके वस्तुतस्तु उत्क्षेपषष्ठः उत्क्षान्तमकः
षष्ठ इति वा व्याख्येयं यत्तु पूरणेन स्वर्यते नाधिकतरगतिं ग्रन्थे तद्भागार्थे कान्दत्ययाद् इति तत्र ग्रन्थत्ययो

म. ३. ५५
८१

तेनापि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात् अत एव भित्वा द्वितीयमित्यादौ अन्यतरस्यां
ग्रहणसामर्थ्यात् समास इति तत्रोक्तं तत्र ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणाद्यस्य
दंतैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दंतास्ते शुक्ला इत्यर्थात् अत आह यदेति शुक्लाशब्द एवेह विशेषणसमर्पक इ
ति भावः यत्तु भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यत इति प्राचोक्तं तन्न उक्तोदाहरणस्य भाष्यानुक्तस्या
संगतिप्रसंगात् यद्यपि सदा गुणवाचिनो न निषेध इति तदापि न भावप्रत्ययान्तस्य गुणवाचितया सूत्रे
ण विरोधात् यत्तु व्याचष्टे तेन भावेत्यादेः भावप्रत्ययान्त एव निषिध्यत इति नार्थः किंतु भावप्रत्ययान्त
एवमन्यो गुणमाह तदभावे तु गुणे गुणिनि च सप्तम्यादिरेव निषिध्यते सदेति अन्तरेणापि भावप्रत्य
ये यो गुणमेवाभिधत्ते गंधादिशब्दः तस्य न निषेध इत्यर्थ इति तदपि क्लिष्टं अनभिज्ञत्वे च काकस्य
कार्ष्ण्यमित्यादौ व्याख्याने च उक्तव्याख्यया हि शुक्लादीनामेव निषेधो लभ्यते न तु शौक्ल्यादीनां न
हि शौक्ल्यादिशब्दा भावप्रत्यये लब्धा निष्कृष्टं गुणमाहुः न वा न तद्भावे गुणे गुणिनि च किंत्वंतरेणापि
भावप्रत्ययं गुणमात्रपरत्वात् रूपरसगंधादिशब्दतुल्या एव न च शौक्ल्यमिति कार्ष्ण्यमिति च भावप्रत्य
योत्पत्त्यैवेति वाच्यं तस्य शुक्लरूपादिशब्दैर्लब्धत्वेपि शौक्ल्यादिशब्दैर्लब्धत्वात् अन्यथा तद्भावे त्वित्या
दिस्वग्रन्थेनैव सह विरोधापत्तेरिति स्ववहितैराकलनीयमेतत् यदिति प्राचोक्तोपि योज्य इत्याह
तर्हीत्थं योज्यतां सदेत्यादिना वयं अव्याख्याते चंदनगंध इत्युदाहरणं च अस्याप्यवादं प्रथममाह भावेति

ऊं. ५५

नन्वस्तु नामैवं योजना प्राकारग्रन्थात्तु कथमेतावान्सिद्धान्तो लब्ध इति चेत् शृणु सूत्रे गुणार्थं इत्यनेन के
वलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते व्याप्तिन्यायात् काकस्य काष्र्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला
इति द्विधा भाष्य उदाहरणाच्च तन्निषेधे प्राप्ते नन्वेवमपि गुणैरित्यादिना समासः प्रतिषिध्यते गंधत्वेन प्रतीय
मानो हि गंधो न कदापि गुणसमानाधिकरणः किन्तु प्रधानः इदमेव नास्त्येव नन्वनुवहति जलमित्यादि
नहि गंधानिति प्रयोगदर्शनाद्धर्मिदं इति चेन्न नवहि गंधानितिन गुणवाचकः मालतीकुसुमादिषु
दर्शनात् किन्तु चेदनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्यपदार्थः तस्माच्चन्दनगंधस्त्वत्र तत्त्वत्वस्यैव प
वेच्छदरूपमित्यादावपि सुरभिशुक्लादयः शब्दास्तेन तत्र गुणप्रतिपादकाः एवमपि पोऽस्य सो द्रभा
दिभिः शब्दैः सह समासोऽस्त्वेवेति चेत् मैवं नैते हि शुक्लत्वादिप्रकारकतया गुणबोधः नन्वेवमपि ज्ञानो
च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लाः सुरभिरित्यादावेव दिक् फलानामिति करणस्य शेषविवक्षा
यां षष्ठी ब्राह्मणस्य कृत्वेति नात्र ब्राह्मणसंबंधस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी ब्राह्मणसंबन्धिनी या
क्रिया नन्तरमित्यर्थः इत्यादीनि नयाचभाहिः यत्कृते गौरिष्टलोमः प्रादेयाः किंकृते भोगाः कुमक
र्णीत्वयावि नेति अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपदाद्यदितिभाष्यप्रयोगोऽपीहानुकूलः । रविन इ
ति कैयटहरदत्तौ तु प्रत्ययप्रतिषेधे तृतस्यापरीत्युदाहरन्तो प्रकृतद्वयेनापि प्रतिषेधं मन्येते स्व
रे भेद इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्यैवावस्थानात् अन्तस्वरित इष्टः तथ्येन तमध्योदात्तत्वं

स्यादिति भावः । तत्त्वकस्येत्यादि । यत्तु प्राचा प्रत्युदाहरणे राज्ञो न लस्येत्यादि यत्तु समर्थेनेति समासे
सुर्वेनिपातानियमः स्याद्विशेषणसमासस्तु स्यादेवेति अत्रेदं वक्तव्यं विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्
व्यवस्थायां मानाभावात् अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थनामाश्रित्य इत्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्रधान्यात् इ
ष्यापेक्षया गुणादीनां विशेषणत्वेनेति व्यवस्थाध्याने न तु षष्ठीसमासोपि स्ववचनमिति किं तन्निषेधेन । ज्ञेन
च पूजायां । पूजाग्रहणमुपलक्षणं इति व्याचष्टे मतिबुद्धीति भूत इति न च तत्क्तको ऽन्यन्यायेन मत्या
दिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालेन बाध्यत इति वाच्यं तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन बाधक्ला
पनात् न च ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापके सूजितो यः स्वराहवैरित्यादिप्रयोगान्तरोधेन सामान्यविशेषकत्वस्येव
न्यायत्वादित्यन्यत्र न्यासकारः अन्येन कारकषष्ठ्याएव समासनिषेधोयं शेषषष्ठ्यास्तु समास इत्याहुः
एतेन कलहं सरामममहितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः इदमेषामिति क्तोधिकरणे चेति क्तः
अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी अधिकरणे चेत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेपि वाचिग्रहणस्य ष्ठार्थे कथं तर्हि
किंवृत्तं यद्वृत्तमिति नायमधिकरणेक्तः किन्तु कर्तरि किमावृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः । कर्मणिच यद्युभया
काचनकर्मणि षष्ठी दृश्यते न हि तृजकाभ्यां निषेधो व्यर्थः स्यात् तस्मादव्ययानां अनेकार्थत्वादिनीत्य
र्थे च शाहोयं तदाह कर्मणीतिया षष्ठीति समम्येकवचनान्तं पदं अत्रद्वार्ध्येया षष्ठी विहिता परिशोषिता
चेत्यर्थः नियमस्तु त्राणो विधिरूपेण निषेधरूपेणेवेति द्वेधाप्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् । तृजकाभ्यां ।

इह कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं न तु तृचः व्यभिचारात् तथापि चोपरंजकत्वमात्रमभिप्रेत्याह
कर्तृग्रहणेति जयादित्यस्तु कर्तरि षष्ठीति व्याचष्ट तन्मते तृजकावर्थ इति कर्तृत्वात् किंच कर्तृग्रह
णं तृजकयोरेव विशेषणमिति निष्फलं तयोः कृत्त्वात् तत्र षष्ठ्या इति भावः शेषषष्ठीति केचित्तु
जनिकर्तुः प्रकृतिः तत्प्रयोजको हेतुश्चेति निर्देशाद् नित्योयं निषेध इत्याहुः न्यासकारस्त्वाह
तृजंतमेतत् न लोकेति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः तृन्नकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबंधकस्य ग्रहणं
तु ज्ञापकादिति । पूर्वापरा । एकदेशशब्दोऽवयववृत्तिः अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि तत्रोत्तरत्व
र्थोऽपि कृत्स्नसर्पवान् वल्मीक इतिवत् यद्यपीह एकशब्दः पूर्वादिवत् ग्रामस्तथापि अत एव निर्देशा
दित्युक्तं तेन दाह अवयविनेति तत्र किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इति सेत्स्यति इत्यर्धका
यवत् समासार्थे सूत्रं शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायात् अत आह षष्ठीत्यादि तथा च कायपूर्व
इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये सूत्रमिति भावः नन्विह षष्ठी न लभ्या अन्यारादितिपंचमीप्रसंगात् तत्राह दि
शि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रति दिगवृत्तिनापि योगे पंचमी स्वीकृतेनेति चेत्तत्र अवयव
वृत्तिभिर्योगे षष्ठ्येवेष्यते तस्य परमाम्रेडितमिति लिंगात् पूर्वं नाभेरिति नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्या
वयव इत्यर्थः नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पंचमी अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः नन्वेकदेशिनः अतो
नाभ्या सह समासो नेत्यर्थः कायेन तस्मादेव पूर्वकायो नाभेरिति पूर्वशब्दस्यानित्यं सापेक्षत्वात् आधार

मं॰
र॰
५१

91

त्वाच्च पूर्वं छात्राणामिति समुदायसंबंधे षष्ठी बहुवचनं तद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षायां यथा छात्रा
णां पंचम इति तत्र छात्राणामेकदेशत्वेसत्यपि एकत्वसंख्याविशेषाभावान्न समासः सर्वोपीति पूर्वादि
भिन्नोपीत्यर्थः ज्ञापकादिति नह्यन्यथा मासपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यते नचोर्ध्वकायवत् सामानाधिकरण्येन
निर्वाहः शंक्यः अह्नः सर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्य समासान्तस्य अह्नोह्न एतेभ्य इति अह्नादेशस्य चैकदे
शसमासं विनानुपपत्तेरितिभावः इत्याहुरिति नचैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इति चैवमादि न सिध्येदिति वा
च्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् यत्तु माधवोक्तं सर्वैणैकदेशेनाह्नः समास इति तत्र एकदेशस्यात्
तीया निर्दिष्टतया परनिमित्तापत्तेर्धर्मिग्राहकमानविरोधात् यदपि पादान्तरे सर्वैणैकदेशेनाह्न इति
तदपि न अह्नः सर्वैकदेशेन च तेनैव तस्य समास इति संभवति । अर्धं नपुंसकं । नित्यं क्लीवे इति अर्ध
मिति निर्देशादेव क्लीवत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकार्थमित्यर्थः खंडमात्रवाचीतु त्रिलिङ्गः
भिन्नः शकलखंडे वा पुंस्यर्धोर्धं समेंशक इत्यमरः अर्धं वा पुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते वचनात् पुंस्त्ववि
कल्पः स्त्रियामिति फलितं नच खंडे इति स्त्रीलिंगमेव किं न स्यादिति वाच्यं भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति ते
नपरिभाषितत्वात् शकलखंडस्त्रीति निर्देशेनैव तन्निर्णयात् अर्ध इति रूपभेदात्तु खंडावगतौ सत्यामपि
वा पुंसीति न हि कल्पनाः विशेषात् स्त्रीनपुंसके लभ्येते मागवदिति अवयविना समस्यते इत्यादीत्यर्थः
अर्धं पिप्पलीनामिति इहार्धपिप्पलीति समासे परवल्लिंगातिदेशोपि वचनातिदेशाभावात् विशेषैकयाद्वेति

गं॰
५१

तेनतत्समासः एत
त्सूत्रं परवल्लिङ्गमि
त्यत्र भाष्ये प्रत्याख्या
तं तथाहि अर्धपि
प्पलीति ४२

भावः कथं तर्हि अर्धं पिप्पल्या इति अर्धपिप्पलीनामिति विग्रहे मा भूत् एकदेशसमुदायेन भविष्यति अर्ध
पिप्पली चार्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् एकदेशिनेति किं अर्धं पशोः देवदत्तस्य देवदत्तः स्वामी न त्व
वयवीति कर्मधारयेण सिद्धं समुदाये दृष्टाः प्रवृत्ता अवयवेऽपि वर्त्तन्ते इति न्यायात् समप्रविभागादन्यत्र हि
न वाक्येष्वेव गतिः अर्धहारः अर्धजरतीयं अर्धवैशसं अर्धाङ्गं अर्धविलोकितमित्यादिदर्शनात् न च स
मप्रविभागे षष्ठीसमासं वदितुमिदं सूत्रमिति वाच्यं षष्ठीसमासस्यापि इष्टत्वादिति तथा च कालिदासः
प्राप कर्मणा शरीरार्धहरां हरस्येति द्वितीयतृतीयेति निषेधं बाधित्वेति भाष्यकारास्तु परवल्लिङ्गमिति सू
त्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तमिति वार्त्तिकं पूर्वापरेत्यादिसूत्रे च प्रत्याचख्युः तन्मते भित्ता द्वितीयादेः
सिद्धये पूरणेत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशानां सामान्यापेक्षया ज्ञा
पकत्वाच्च एवं सति नानुपपन्नं षष्ठीत्यपि सिद्धं। प्राप्तापन्ने च। अत्र चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेन अकारप्र
श्लेषात् अन्यत्प्राप्तापन्ने समस्येते अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितं न त्र चकारात्पूर्वमेव अकारं छित्वा
मात्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः इमं श्लेषं परिहरन्नाह द्वितीययेति। प्राप्तापन्नेति एकदेशस्य
पूर्वनिपातत्वेन ग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा प्राप्तापन्नयोः स्त्रीलिङ्गयोरपि समासः। कालाः परिमाणिना। प
रिमीयते परिच्छिद्यते अनेन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिमाणी तदाह परिच्छेद्यवाचिनेति कालाइति
कालविशेषवाचकाः इत्यर्थः कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वात् मासो जातस्येति षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनं

म० र०
५१
९२

तत्र ज्ञानः पुरुषस्तस्य च हस्तत्वेन तस्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालस्तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेन्म
त्वे मासात्मिकयापरिच्छिन्नत्वेऽपि कालः न तु द्वारादेवदत्ते परिच्छिन्नेति यस्य हि जननानन्तरं मासो गतः समास
ज्ञानः इति व्यवच्छिद्यते तत्र व्यवहारकालजननलक्षणयोरेकतरकालभावी मासो जननद्वारा ज्ञानमपि परिच्छिन
त्त्येव इह विग्रहे षष्ठी निर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं बोधयितुं यस्य सहस्त्रं उक्तं अलौकिके तत्प्रक्रियावाक्ये न
स्य प्रवेशः एवं बहुव्रीहावपि एतावान्परो विशेषः इह ज्ञानयोर्द्वाभ्यां षष्ठी चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि प्र
थमाभ्यां प्रथमैव समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात् विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैका
र्थीभाव इति तत्त्वं यत्तु मीमांसकाः चित्राणां गवामयमिति विग्रहेऽपीति न चेदं वक्तव्यं उक्तरीत्या वृत्तिवा
क्ययोः क्वचित्प्रधानार्थसाम्यलाभेऽपि अन्यपदार्थबहुव्रीहौ पंचविधेऽपि कर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमत
स्योक्तविग्रहादलाभात् वृत्तिवाक्ययोः महान्विप्रकर्षः स्यात् कृतविश्वः प्राप्तोदको ग्रामः इत्यादौ कर्तृ
कर्मणोः समासेनाभिहितत्वात् न कारकविभक्तिरित्यादि सिद्धान्तस्य निर्विवादत्वात् किंचालौकिके
प्रविष्टानामेव पदानामेव परिनिष्ठितानां लौकिकेऽपि प्रवेशसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्प
न्या०
नमयुक्तं साम्प्रदायिकं च न तत्र गुणानयैव पदानामन्ते गौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहं अत एव वा
क्यार्थे न तत्पदेनांताप्रायं विषयेऽपि न लौकिके वाक्यभेदेन विग्रहोऽपि इष्ट इति समन्तः अथवा मास्तु तत्र वृत्तः
प्रधानार्थसाम्यमपि औत्सर्गिकमिष्टत्वज्ञातो न त्थाहि विना क्वचित् गुणप्रधानत्वमर्थानामाविवेकिन

गो०
५१

मित्युपक्रम्य व्याख्यानेन द्विनार्थस्य यत्किंचित्पदार्थे गुणप्रधानभावस्यानवच्छेदो विपर्ययस्तूक्तो न हि न
ग्रहणं हृत्तामस्युपलक्षणं तेन शाब्दिकः वैयाकरणः पाचकः इत्यश्वस्तनस्त्यादीनां विग्रहवाक्यानीत्यु
दाहरणं स्यादेतत् चित्रगुर्देवदत्त इति समासे न हि न ह्यपौरलौकिके प्रक्रियावाक्येपि च चित्रागोर्गः एतेषां
त्वाः षष्ठ्यन्ता एवेति मीमांसकाशय इति चेत् मैवम् शेषो बहुव्रीहिः त्रिकत्तः शेषः अस्ति सामानाधिक
रण्ये सत्यप् समर्थानां प्रथमाद्वेत्यादिसूत्रभाष्यविरोधेन द्वन्द्वेरेव नत्र कुलेभवत्वादितिदिक् प्रकृतमनु
सराम उत्तरपदेनेति परमाणुत्तरपदद्वैतं केन द्विगुसिद्धये बहूनां तत्पुरुषे वक्तव्य इत्यर्थः स्वरूपे त्वेक
त्वस्य विवक्षितत्वात्प्रामेवचनं गर्जादेशा इति विपदत्तत्पुरुषाणेन तर उत्तरपदे परतो वानद्विगौ सती
तिभावः। सप्तमी शौण्डैः। बहुवचननिर्देशात् गणपाठसामर्थ्यात् चायर्थोवगतीनित्यभिप्रेत्याह
शौण्डादिभिरिति शौण्डः प्रवीणः इह सप्तमीत्युपात्तक्रियायाः ह्यत्रावनभवति नतत्त्वाधकं च सामर्थ्यं यथा दध्यो
दनगृहस्थानार्थो नेन कारकाणां क्रियायैव संबंध इति नियमस्य भंगोनेति बोध्यं अधिशब्द इति आधेयप्र
धान इति शेषः अधिकरणप्रधानस्य तु अव्ययीभावप्रवाधिहरीति यथा अंतः शाक्याव्ययनुने सचाधि
करणप्रधानः मध्य इत्यर्थात् नयोगे अव्ययं वनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति वनेन्तः
वनान्तर्वसति यत्तु अधिकरणमात्रवृत्तिः अंतः शब्दस्य विभक्त्यर्थ इति अव्ययीभावो नित्यसमासः
प्रतिवंतर्हितिणत्वं अंतर्वणा यत्तु हरदत्तेनोक्तं तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे अव्ययीभाव इति तन्नि

त्वे तत्पुरुषस्यैवैकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्यानित्यत्वात् वने अन्तरिति त्वङ्क्वाविग्रहस्यैवाऽसंगतेः किंच वि
भक्तिमात्रवृत्तेः अव्ययीभावः वचनग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथाहृत्तस्योपरीत्यादावतिप्रसंगाच्चेत्यत्कथं मध्यवा
चिनः प्रसंगः किंच प्रक्रियावाक्यानुगतेन विभक्त्यर्थवृत्तेरेवाव्ययस्य समासः सन्निधानात् तत्सामर्थ्यादेव निपा
तेनाभिहितेऽपि सप्तमीति स्थिते नचैतदिहास्ति अवयविनं प्राधान्यविवक्षायां सप्तमीति त्वयैवोक्तत्वात् इति
दिक् यदप्याहुः अन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधानः तत्समानाधिकरणाद्वनात्सप्तमी वनस्य मध्ये इत्यर्थात् वनेः
त्रवं नान्तर्वसति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः वनस्यान्तरन्तर्वणमिति अत्रैतदवक्तव्यं सामानाधिकरण्ये स
प्तमीत्यसंगतं व्यधिकरणसमासप्रकरणात् विशेषणविशेष्यत्वे नैकार्थत्वात् किंच मध्यवाचिना
व्ययीभावो दुर्लभं लक्षणाभावात् अथाव्ययमिति योगविभागेन कथंचिदुपपत्तिरूपे अपदिशमिति यथा
तर्हि तथैवेहापि नित्यसमसत्वादविग्रहत्वं स्यात् तथाच वनस्यान्तरिति त्वङ्गाद्यो विरुध्यते दिक्सङ्ख्ये संज्ञा
यां नियमार्थमिति कथं तर्हि त्रिलोकनाथेन सता मखद्विष इति कालिदासः त्रिलोकशब्दस्याऽसंज्ञात्वा
न्नेव समाहारे द्विगुः द्विगोरिति ङीप्प्रसंगात् नचपात्रादित्वं कल्प्यं यदि त्रिलोकीगणनापरास्यादित्या
दिप्रयोगविरोधात् नचोत्तरपदे इति समासः त्रिपदतत्पुरुषस्येहदुर्लभत्वात् अतोऽत्यन्ते लोकशब्दो त्रैलो
क्यसमुदायपरः अवयवो लोकास्त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः एतच्च द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रे भाष्ये एवस्प
ष्टं एतेनेनवरसकांचिरामित्यादिव्याख्यातं । तद्धितार्थे । एकापि सप्तमी विषयभेदेन भिद्यते इत्याशयेनाह

तद्धितविषयेऽपीति सर्वनाम्न इत्येतच्च पूर्वापरोदाहरणान्यपि यद्यपि स्त्रियाः पुंवदिति अनेनापि यत्कृतनिवे
धः सिद्धः तथापि दक्षिणपूर्वस्यादित्यर्थं सर्वनाम्न इत्यावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादित्यपि न्यायमिति भा
वः। षाण्मातुर इति। मातृकृतस्योक्तं अतएव परस्य के हीं गोत्रोत्तीर्ति लुप् विकल्पप्राप्ते इति प्राचांग्र
हणमत्र स्पष्टार्थं वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते नैषु पदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबंधाभावात् द्वंद्वेन तत्पुरुषयो
रप्राप्तौ सत्यां वचनमिति बोध्यं तत्र तद्धितार्थेति सूत्रेणोत्तरपदे परे तत्पुरुषो वचनसामर्थ्यात् सिद्धः एकार्थी
भावसत्त्वादेव नित्यत्वात्तथापि सिद्धः नहि महाविभाषापि सत्येकार्थीभावे संज्ञाया विकल्पिका न च संज्ञाया
भावाभावविषये नेति भाष्यविरोधात् किंतु वैकल्पिके एकार्थीभावविषये नित्यैव तत्संज्ञा इह तु वैकल्पि
कत्वांशो बोधिता एवं च वार्तिके तत्पुरुष इत्यंशो ज्ञापकसिद्धार्थानुवादमात्रं अतएव वादिरेव शार्म्यमिति क
र्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिः न त्रिपदो बहुव्रीहिरिति समर्थसूत्रशेषे कैयटोक्तं संगच्छते एवं चावपूर्वेति
पानयोः सिद्धये हि नयोक्तं अतएव चित्राजरद्गुरिति संगच्छते पूर्वकाले केत्यादेर्जरद्गवादौ कृतार्थत्वं तथा भू
तपूर्वगत्यादि सूत्रे रथोगादिति दिक् द्वंद्वस्योदाहरणं तु वाक्त्वचं षच्छामिये स्रस्य वागृषत्स्त्रियः छत्रोपानह न
स्त्रियः इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वंद्वः तेन समासान्तष्टजपि नित्यमेव यत्तु पूर्वतंत्रे वा लक्षण
पूर्वस्य कृतापद्विधेरेकार्थत्वं हि सामर्थ्यमित्यधिकरणोपष्टः षट्होहद्वयत्र समासकार्येऽस्मदाद्यन्य
द्वंद्वं कृत्वा बहुव्रीहिरिति पूर्वपक्षं रचयित्वा तत्रोपष्टम्भकतया कात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तं यत्तु नेह द्वंद्व

म. र. २४
९५

इति सिद्धान्तयित्वा कात्यायनवचनेन समासान्तकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्तं तदुभयमपि चिन्त्यं उत्तरपद
इत्युक्तेः द्वंद्वे कृत्वेत्यस्यासंगतेः स्वरेविशेषस्यस्पष्टतया समासान्तपर्यन्तस्याग्रहे बीजाभावाच्च नित्यसमास
वचनमिति वार्त्तिकस्य संकोचे प्रमाणाभावाच्च । संख्यापूर्वो द्विगुः । प्रत्येकमिति प्रत्येभावः पूर्वसूत्रविष
यएवेयं संज्ञाः तेनतस्येति न्यायात् एतदर्थमेव हि तत्र योगविभागः कृतः अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञानहिनार्थो
त्तरपदसमाहारइत्येव ब्रूयात् तेनसप्तऋषयइत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति किंतु
समासान्तोदात्तएव तथा च लक्ष्यं सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकः इत्यादि स
प्तकमिति एतच्च स्थलएव कथयिष्यति कृत्यतुल्याख्याअजात्या । कृत्यप्रत्ययान्ते भव्यादिसूत्रे वक्ता
रस्यात्रक्तसमस्तत्वादर्थत्वात् वर्तमाने क्त इत्यादेनाह कृत्यमानानीति तदर्थकानीत्यर्थः वैयाकरण
खसूचिरिति सूचयतेरचइः यः पृष्टः सन्शास्त्रं विस्मारयितुं खं सूचयति अद्योनिर्मलंगगनमिति सपवस्र
च्यते इदं तु टइति इलउत्स्येपेन्नूर्वः गौणादिकत्वात् प्रत्ययः अनिलमन्यत्रापीति गौलक् रलयोरैक
विषयत्वस्मरणाद्वः विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं प्रायेण गौणमेव शाहप्रवृत्तिनिमित्तकृत्स्यायामेवा
येसन्निधानात् तेनेहतन मीमांसकोदादिः पूर्वसूत्रेति पापाणक पाह्नो कृत्सनाभिधायित्वेनोतयोः पूर्वसूत्रे
ण समासे परनिपातः स्यात् तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः स्नातकमिति मुतपवसमा
नाधिकरणान्तरगौवचमला मृगचपलेत्यादौ पूर्वस्थावः उत्तरपदार्थप्रधानत्वचापलादिद्वारकमे

ग्रं.
२४

वेह सादृश्यं दृश्यते संनिधानात् वागर्थाविवेत्यादावपि हि सादृश्यहेतुसंपर्कादिद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीय
ते कथं तर्हि उपमानपदत्वमिति चेत् भूतपूर्वगत्या शब्दार्थमादायेत्यवेहि सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमे
यसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वं बोध्यं । उपमितं । कथं तर्हि भाष्याब्धिः क्वातिगंभीर इति कैयटः
सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः उच्यते इह गांभीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किंतु विनतद्गः खावगाहत्वा
दिना तस्य चाप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः । विशेषणं । ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् पा
चकपाठकादावपि नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेत् अत्राहुः जातिशब्दगुण
क्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेनैव तेन नीलोत्पले पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थितएव प्र
योगः गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोश्चानियमएव खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः पाचकपाठकः खञ्जपाचकः
पाचकखञ्ज इति अत्र च मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा अप्रधानं ह्युपसर्जनं गुणक्रिययोस्तु द्वयोरप्य
प्राधान्यं स्पष्टमेवेति यद्वा विशेषणविशेष्ययोः संबंधिकतयान्यतरोपादानमात्रेण तदपेक्षासंभव उ
भयोपादानं निवृत्तविशेषणपरिग्रहार्थं निवृत्तिश्च प्रागुक्ता भाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते । पूर्वा
परः । अपरस्येति यतत्त्वपश्चार्धमिति सूत्रे भाष्योक्त्येति बाहुलकादिति एकेऽत्र अग्रत्वोऽप्यवयवे पराक्रमते
इति वा बोध्यं । श्रेणीकृता इति एके न शिल्पेन पण्येन वा ये जीवंति तेषां समूहः श्रेणिः । कृताकृत॰
मिति एकदेशाकरणात् कृतमेकदेशान्तरस्याकरणात् न तदेव कृतम् सन्महत् गुणक्रियाशब्दैः स

मासे सति सप्तम्याः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं । तत्पुरुषः । समानाधिकरण इत्यार्षीं यञ्जेनः औपचारिकं वाते
न समानाधिकरणपदक इत्यर्थः । भाषितपुंस्कादित्यादि । पतञ्जलिश्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते
तत्रैनेनैव कर्मधारये सिद्धं जातीयदेशीययोस्तु तसिलादिषु सिद्धं तत्किमनेन सूत्रेणेत्याह पूरणी ।
त्यादि । तथेत्यादि च । स्त्रीपुंसलक्षणेति तत्र यमस्यादिष्यन्तः स्त्रीपोटेत्यमरव्याख्याता हरदत्तस्तत्र
स्तकं पोटामाह तत्र मूलं मृग्यं अमरेण नपुंसकपर्यायेभ्यः पृथगेवास्य पठितत्वात् कटधूर्तेति नाः
रकटत्वं जात्यन्तरं जातिनानिजातस्वैरितिगतार्थं तानपेक्ष्य प्रवृत्तिनिमित्तजात्यायामेव तस्य प्रवृ
त्तेः कथं तर्हि जनयति जम्बूदम्भोति धूर्तठको बालमत्स्यानामिति बकधूर्त इति यत्रं सत्यं प्रमादएवा
यमिति प्रामाणिकाः । प्रशंसावचनैश्च । वचनग्रहणं रूढिपरिग्रहार्थं येत्तयोगिकाः प्रशस्तशो
भनरमणीयादयः येच विशेषवचनाः श्रविमृष्टादयः येच गौणा हस्त्यादयः परांसोगमयंति सिद्धो मा एव
कइत्यादयः तेसर्वेऽत्र दस्यंते । उमारः । पतेदेवेति पूर्वकारः स्फुटासिद्धत्वयोगेनार्थः ज्ञापकोत्तरस्या
पि संभवात् तथाहि यवाजरतीति सूत्रे जरतीग्रहणं लिंगं नहि यवनूपा हस्य पुंस्त्वे जरती सामाना
धिकरण्यं त्वायें यत्नः स्वादिभ्यः फक्विधौ पुंसि जानन्ती इति गणसूत्रे पुंसो स्त्रीज्ञिरयी ह ज्ञापिकेति तत्र
पकादेशस्य पूर्वोत्तरग्रहणेन ज्ञापकस्य सूत्रलक्षितत्वात् । चतुष्पाद्गर्भिणा । मण्डूकस्तत्त्वा
जातिनित्यत्रवर्तते इत्याह जातिवाचिन इति तेनेह न कालाक्षीगर्भिणी चतुष्पाद्गर्भिणी

मन्युहरणो विशेषणमिति समासः स्यादेव पूर्वनिपाते विशेषः । मयूरव्यंसकादयश्च । चकारोऽव-
धारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति धूर्तश्चतिनश्चाच गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्तमिदं वचनमिति भा-
वः अन्ये त्वाहुः मयूरश्च व्यंसकश्च मयूरव्यंसकः इत्युपमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्वचन-
मेतस्याः प्रवादत्वार्थं तेन समासस्यैतत्वः ऽन्योः दाढ्यत्वमिह सिध्यति तत्पुरुषतत्वार्थ इति स्वरो माभू-
दिति सत्युपमानसंज्ञार्हेन विहितसमासे प्रवर्तते अष्टीनपि वनेति इह ह्रीयाह्रूपस्यान्यपदार्थप्राधा-
न्यात् स्त्रीत्वात्तदाप् एवमग्रेऽपि राज्ञां नरमिति अंतरशब्दोऽभिन्नवाची चिन्मात्रमिति मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे
अंतरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमासः । नञ् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः तथा ह्यारोपितत्वं नञा
द्योत्यते आरोपमात्रं वा विषयत्वेन संसर्गः तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अ-
थोत ब्राह्मणाभिन्न इति पर्यवसानं अतएव उपसर्जनत्वादन्यस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति न
तु तत्पुरुषस्य औत्सर्गिकमपि चोत्तरपदप्राधान्यमेवं सति निर्बाधं पततद्दोषेति सूत्रे नञ्समासग्रहणं
चेह लिंगे समासवादिन तु ब्राह्मणाभिन्न इत्यादिशाब्दबोधपर्यवसायाहुः तन्मते असत इत्यादेः अन्तिस-
र्व इत्यादि समत्वात्सर्वनामसंज्ञाकार्यं अन्तरेण कार्यं च न स्यात् यत्तु तत्त्वाद्वयमभावश्च तत्त्वाज्ञात्व
तदल्पता अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इति मत्वा अब्राह्मणः अपापं अनश्वः अनु-
दरा कन्या अपापा वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः अधर्म इत्युदाहरंति तदयथार्थं आर्थिकार्थाभिप्रायेण कथं

चिन्त्यं सर्वथापि नञ्समासस्योत्तरपदप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यथयितव्यं अनपत्यो नेकं अन्यपदार्थे इत्यत्रा
नेकशब्दादेकवचनं प्रयुक्तं माभूदपि सव्यानेनेकधा समानाधिकरण्ये इति कथं नो हि यदन्यनेके जलधेरिवोर्मय
इत्यत्र नेच्याने प्रथाशोपि नेकत्वानां प्रकृत्यर्थतया तत्र वास्तवबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं यत्तु समुदायबहुत्वे
बहुवचनं यथा सो गजा इत्यु प्रत्येकमनेकः ततो नेकस्यानेकस्त्वेनैकशेषात् यत्तु प्राचीनप्रक्रियोव्याच
ख्यानग्रहः नञ्विशिष्टेनोत्तरपदेन सामानाधिकरण्याद्योलत्वं ने इत्यादिनत्वकीयग्रन्थसन्दर्भविरुद्धमाकर
विरुद्धं च यदपि विचारचिन्तामणौ उक्तं प्रभूक्तं समासेत्तरपदप्राधान्यं मासज्ञानवत् नञर्थमिति तत्र
सामानाधिकरण्यादेव लक्षयेदिति तन्न भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव यदि तस्यानन्यमेवावलंबने तर्हि कः
थं चित्समर्थयितुं शक्यो तथा हि प्रकृतलक्षणे एव तथापि नञ्समासे उत्तरपदप्राधान्यप्रयुक्तकार्योल
त्वं ने अनञ्समास इति ज्ञापकात् उपेत्य प्रतिपत्त्यर्थो उपायाः प्रत्ययाः स्नातानित्यायात् समासेत्विति
वदन्वाक्ये नञो समस्ततया क्रियायैवान्वय इति ध्वनयति संबोधनान्तं त्वोर्थाः कारकं प्रथमोवानिः
धात्तसंबंधाधिकारनिषिद्धमसमस्तनञ् तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्यादिनत्त्वं साधुत्वमप्येकस्यास्यक्रि
ययैवावधारितं युक्तं चैतत् त्वं पचसि युवां पचथ इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीते
रत्र भावसिद्धत्वात् भवति प्रयोगोपि नञ्येवन्यायत्वात् घटो नास्ति घटो न सन् अहं तत्र नास्मीत्यादौ वच
न पुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च अन्यथार्थाभावे व्ययीभावस्य नत्वाच्च यत्तु भूतलाधेयत्वाभाववानिति इ

न्यर्थवर्णने तत्र क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसंभवात् तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायामनत्यर्थान्वयः

शाट्टस्त्येव तत्त्वं भाष्यवार्त्तिके प्रपञ्चलनाम् साम्प्रदायिकरीत्या पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः उत्तरप

दार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति विषयविवेकस्य सुलभत्वात् यत्तु वदन्ति यदाभावसामान्ये तदुक्तेनेन दाव्य

यीभावः अभावविशेषविवक्षायां तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्यसंभवा ।

दिति तत्र पापाभावो पापमिति स्वोक्ततत्पुरुषोदाहरणेऽपि अभावत्वेनैवाभावाभावेनाव्ययीभावस्य दु

र्वारत्वात् यद्विशेषस्य नञर्थत्वेनास्तीति तदपि न निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् विशेषरूपेणाभा

वात्वे नास्तीति चेत्तर्हि अविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो दत्तजलाञ्जलिरेव स्यात् इतिना किं विहितं तत् नञो

नलोपः इति निर्द्दे तेन समासाभावादप्राप्तौ वचनं अपचसीति त्वमपचसीत्यर्थः तणाहेनेति नञा

समासेत्वनेकर्थत्वे वभवतीतिभावः ॥ इत्यादिदिनिग्रचस्त्र । चिरादोक्तकपालियोगेविहिता हृयौदयो

पि स्वभावात्तत्रैव प्रयुज्यन्ते तत्राविः प्रादुःशब्दौ अकृत्तान्यैषां करोतिनैव योग इति माधवादिग्रन्थेस्यित

तथैवोदाहरन्ति ऊरीकृत्येति आविः शब्दस्य तु सान्तात्वात्त्रिभूर्निष्पादान्तस्य योगे गतिसंज्ञाविकल्पः

भ्वादिभ्य एव योगेनेन नित्यमितिभावः तथैतर्हि वारुणीमदविशोकमथाविष्कृत्वषो भवदसाविवरा

ग इति माघः अभवद्गणपञ्चिलोलजिह्वाकगलीरो भवतद्भिभागमाविनिच निरङ्कुशाः कवयः इ

तिहृदयत्वः वस्तुतस्तु ते प्रागधात्मोरिति सूत्रस्य प्रयोगानियमार्थत्वमस्तु तेन प्रयत्नावपि सत्तानियमार्थ

म· र· ५७

97

त्वपक्षे दोषलेशोऽपि नास्ति इति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभे एतेन प्रयोगमस्य जहृवांचकार ज्वलनेव प्रदीपेति
भट्टिव्याख्यानं । हस्तेपरिगृह्येति हस्तागमनं स्थिता हस्तेन्यस्ता परिगृह्य चेति प्राय उदाहरणं द्विती
ये प्रत्युदाहरणं अपरिग्रह इतिच प्रयोगोपाधिनेत्र वाच्यो भेदो निर्विषयमितिभावः । कणेहत्येति । प्र
तिघातेनाभिलषणं तद्विषयं ते पिबतीत्यर्थः तथाच श्रद्धाया प्रतिगमात्तत्त्वनीत्यातो गम्यते प्रत्युदाह
रणे तु कणेहत्यागतः सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणः तस्मिन् हत्वेत्यर्थः पुरस्कृत्येति नमस्पुरसोरि
ति सत्वे कथं तर्हि पुरः पुनः पश्यामि देवदारुमिति स्थितमित्यर्थात् द्वारेण इहैव प्रत्यग्गतित्वात् एतेन न
स्य स्थित्वा कथमपि पुरः केन काधानहेतोरिति व्याख्याने । अस्तंच अव्ययमिति किं अस्तं काण्डं हि
तमित्यर्थः अदःकृत्येति यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणं । तिरोऽन्तर्धौ । अन्तर्धौ किं
तिरो भूत्वा स्थितः पांसुनो भूतेत्यर्थः । विभाषा कृञि तिरःकृत्वेति गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि नेति
सोन्यतरस्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः केचित्तु पराभावे तिरस्कारशब्दप्रयोगमत्र समन्वधा
नाः सत्वविरोधी गतिग्रहणं निवर्तयंतीति माधवः वाचं नियम्येति निर्वचने द्विवचनाभावः अर्थाभा
वेऽव्ययीभावः इत्यादिविशेषेण पदेन तानि प्राप्यन्ते नञ्समासे तत्संनियोगेन अगतत्वाचार्यैरिति अनेन गताः
थेह त्रिमस्य पदस्य विग्रहणानित्यसमासतां च दर्शयति अतिमालइति एवमभिगतोऽभ्रवसमभिद्रवः
उद्गतो वेलामुद्वेलः अवगतोऽस्तमस्तंगतः उपपदमतिङ् । अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किं तर्हि स

गै· ५७

मासस्य एतच्च अनव्ययस्य समर्थयोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं नचैवं किं सूत्रस्यानधिकारात् किं ग्रहणमनर्थ
कमित्युक्ता उपपदसंज्ञार्थं तदित्याशंक्यातिङिति समासप्रतिषेधात् तत्रानर्थकमिति सिद्धान्तितेन न
डेनटभिप्रेत्याह अतिङन्तस्यैति तत्र स्येनाधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यतीति अत्राह अतिग्रहणमिति ।
पूर्वसूत्रे इति कुगतिप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते ततः गतिः सुबन्तो तिङन्तेन समस्यत इति व्याख्येय
मित्यर्थः तथा चेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयविषयिणी भाष्योक्ता परिभा
षा एकदेशानुमतिद्वारेह्याविष्टा इति भावः षष्ठाकारकोपो कर्तृकरणे कृता इति सूत्रस्य बहुलग्र
हणं अकार्थसाधकं बोध्यं । मागीति हृदन्तादन्तत्पदान्सुबुत्पत्तेः मागीत्यर्थः प्रथमाश्रेतस्य ग्रहणं
इष्टान्तर्वर्तनेन इति अतएव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यं सिध्यति परिभाषायाः फलं दर्शि
यन्नाति उदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्गे इति कः पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु संज्ञा
यामिति वक्तव्यात् व्याङोर्घ्राशब्देन गतिसमासः सुपदि अशब्दस्य सुबन्तत्वमपेक्षते न हि सुबुत्पत्तेः सर्वं
यपेक्षा ततः प्रागेव लिङ्गयोः लिङ्गनिमित्तस्य प्रत्ययस्याभावस्यानन्तरङीप् आशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वा
भावात् ततो व्याघ्रशब्देन समासे सत्यदन्तत्वाभावात् जातिलक्षणो ङीष् तस्मात् इति भावः उपपदमुदा
हरति । कच्छपीति कच्छेन पिबतीति कच्छपी व्याघ्रीवत् सुपीति योगविभागात्कः एवमाचा उपप
दमतिङिति व्याख्याने तत्र तथा सति प्रथमान्ते सुब्ग्रहणानिर्देशा पत्याबहुविस्तवापत्तेः तथाहि नि

म० र० ४७

98

गेनइत्यत्रानिसोऽस्त्वं मर्थेनेत्यत्रनसोऽत्रभावः राजदन्तीत्यादौनलोपश्चनस्यात् प्राज्ञिनेत्यादावनोग्र
णाइतिपरहूपत्वंचस्यादिति । एतेनातिङ्क्षि । एथानाहूरकोव्रजनीनिप्रत्युदाहरणमपिप्रत्युक्तं
यदपिङ्गगानिसूत्रेउक्तं त्वादरस्याभिधानेन्वाख्यमेव प्रकृतेर्लिङ्गानुशासनस्यकेवलार्थाप्रकृतौ
उपक्षीणस्यत्वमनाङ्गितायामप्रवृत्तेर्लोपिकाङ्गवदितिलिङ्गातिदेशोऽयत्रप्रमाणे प्रकृतिलिंगानु
शासनानात्वमप्रत्ययेषुप्रवृत्तेनेतद्वयर्थ्यापत्तेः अतएवलवणःसूपः लवणायवागूरित्यादौन
क्लीवत्वं अतएवकुमारीब्राह्मणइत्यादिषुगृः चारकिबन्प्रकृतिकर्तृकबन्धपिविशेष्यानिघ्नत्वे
वाकेरस्यह्रस्वाद्ज्ञोनिर्देशेएवंवन्ताप्राचामपिस्वीकृतमेवेत्यलंबहुना यदिसमर्थेनीयमेवेत्याग्रहस्तर्हि
धाराधेयभावव्यभ्यासेनसमर्थत्वेनो ज्ञेयहणीयस्यामितादिनद्वयाधारभूतेत्यर्थलाभात् । उपान्त्य
स्यापीति । यथाप्रथमयोरितिप्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणाद्विवचननिर्देशात् नयेहाप्युत्तमयहण
सामर्थ्यादेतयोर्ग्रहणं उत्तमोचएवासूत्रेनिर्विग्रहमेत्रद्विवचमितितेषामाशयः । द्वाण्डः प्राचा
ग्। द्विगोरिति । द्वारीशब्दात्रातद्विगोरित्यर्थः । अञ्जलमिति समाहारेद्विगुः ग्रामसहनः । प
दाधिकारेनदन्तस्यापि ग्रहणात्महत्त्वहृतात्रस्यापि कथंनहि परमसहृत्यादिमाणमिति । परमस
हृतोऽस्यास्य परिमाणमितिषष्ठीतत्पुरुषः इतिवृद्धाः यत्तुवर्धमानेनोक्तं इष्टकेषीकामालानां
मित्यत्र नदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्याज्ज्ञरपदाधिकारेनदन्तविधिनास्तीति तन्नाभ्यकेय्यटविरुद्धं

औ० ४७

तथाहि । पदाधिकारे प्रयोजनं दृषत्काचित्रं पञ्चेन्द्रकीमित्यादि भाष्ये उदाहृतं कैयटेन च पदस्य
हेतोरुत्तरपदे इष्यते इति व्याख्याने एतदेवार्थेन: काशिकायांतु प्रतिबद्धं नतु ... कोशिकेत्यत्र स्वतन्त्र
मुपसंख्यानमस्ति । महतीशब्दस्येति । यत्तु प्राचोक्तं जातीयत्रासादौ तीयशब्दस्याप्यात्त्वं वक्तव्यमि
ति तत्र जातीयेतिनावक्तव्यं । पुंवत्कर्मधारयेति । आन्महत इति सूत्राभ्यामेव सिद्धेः तीयशब्दस्याप्य
प्राप्तेस्तीयत्वाद्युपेक्ष्यं । अष्टनइति । कपाले उत्तरपदे हविर्विषयवाच्यष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टा
कपाल इति संस्कृतं भक्ष्या इत्यणः तस्यार्थे पूर्वैतिलुगिति व्याचक्षते तदसमात् द्विगोर्लुगनपत्य
इति बोध्यं । ऊर्ध्वधिकार इति । एतच्च वार्तिककृद्भ्यामिसङ्क्ते यत्विह हृदयपदप्रकृतिः सिद्धये विस्पष्टादेरा
कृतिगणत्वं शरणाः स्वीचक्रुः तच्चिन्त्यं उपलभ्यमानस्य तादृशस्वरस्य हृदयेनानिर्वाहात् स्वरानेरे
पोष्टापत्त्राबाधकाभावादित्यादिक । एकादेः । अथ कि अकारोच्चारणसामर्थ्यादन्यतरस्यां न केचित्तु
स्पष्टार्थे मात्रकोदीर्घादिनामाहुः । राज्ञाश्चाहाः पुंसि । परत्वादिति यत्तु प्राचा एकवद्भावाल्लोव
तेस्तरुका अहोरात्रमित्युदाहृतं तत्रेत्यवोचाम यत्तु वदति रात्रादीनामेव षः नेन पुंस्त्वं विधीयते तदत्र
स्यात् परवल्लिंगमित्येव सिद्ध्यति अनपवादभिन्नविषयत्वात्तन्नावयतिषेधशंका एवं च समाहारेन प्रस
कमित्येव भवति परवल्लिंगापवादत्वादिति तत्र उत्तरोत्तरपाद्धहस्त्यहरदयपादावापि क्लीबत्वस्यापत्ते
षापत्तेः प्राचापि ह्यहस्त्यहरत्युदाहृतं तदाकारविरोधात्तु अमरोप्याह तेन त्रिंशदहोरात्र इति मा

म. र. मम

99

सेनस्यादहोरात्रइतिच तस्मादहर्देवसंबन्धेत्वाविधिः। दृष्टंतस्यपक्षयोरितिप्रकरणादितिनिश्चितं से
व्यास्मृतौवैमिति। तथाचलिंगानुशासनसूत्रे अपथपुण्याहौ नपुंसकौ संख्यापूर्वरात्रिरिति। अत्रवो
णाह रात्रेराकांस्यायान्विनामिति गणरात्रं निशाबाहुल्ये इतिच पुंस्त्वाधिकारेपि सपवाद गणरात्राः
प्राचल अहानेस्यात्स्त्रा अदन्तत्वनिर्देशादितिवदतो व्याख्यातः स्पष्टएव कालादर्शे इति एतच्च से
व्यावसायेति सूत्रेण्य समपदमस्त्यर्थो गेहाद् धातो माधवग्रन्थेचस्पष्टं यत्तुनसंख्यादेः समाहारइ
ति सूत्रेणावश्यत्रपणोर्त्वोगातिपूर्वित्रपूर्वत्रिकारादिभिस्तत्रं तदधिकत्रामितिभावः प्रसंगादाहुर्स्त्रियामि
ति दीक्षितः यत्तुप्राचाकालनिर्णयदीपिकायां पूर्वस्यात्रवमीत्रभाषदशमीकालासूत्रगाद्योथसाद्य
त्रीकालधगादिसोत्रवचनात्वाथोत्रैकादशीतिस्त्रोकेदृष्टीतिपधकत्रं सादमी हयोभीवाद्वत्री
त्यादिचलनहिवर्णोव्याख्याने तत्सर्वप्रमादिकमितिभावः तथाहि इहाद्वैतिद्वेष हिगोरिति
वा ग्राह्यपर्जनत्वाद्वन्द्वनत्वाद्वन्द्वनत्वाद्वा नाद्यः हतिकाराद्वन्नस्याऽ इहप्रमादिकत्वाह्लका
लमत्वाच्च नचपत्ययलक्षणं अणयोकारइतिव्याख्यानात् नापिद्वितीयः द्वन्द्वोयोकारस्तदन्ता
दितिव्याख्यानात् अतएवहिनिषेत्यत्रत्रीनाथेभागवतीयस्यद्वन्द्वोल्लकिदाबेवाकरे उदाहृतः हिव
हेत्यादावप्येवं नापितृतीयः द्वन्द्वः समासान्तनयानदन्तस्यतद्धितार्थे प्रसङ्गप्रसर्जनत्वात् अतएवस्या
पिशालिनामोक्तं अर्थाद्यानां ग्रामणी ग्रामिपत्यलेस्वदाहृतं भाष्यमते अप्रमाद्रजौवाधाच्च नापिचतुर्थः जे. मम

अपरिमाणेत्यादिना ङीपो निषेधात् तस्माद्द्विगावेवयकत्रः स्यादेतत् टाबप्यत्राः स्त्रीत्वस्यैव उक्तत्वे भवा
त् तथाच अह्नोह्न एतेभ्य इति सूत्रे कैयटेन टजभावात् राजाहःसखिभ्यष्टजिति वचनात्तद्योग्यत्व
भावात् ऊर्ज्जचो नास्तीह विशेष इति भेदं भावानवबोधात् इत्युक्तं कैयटाशयः सर्वविधिवद्काद्
वीजापवादो न्यायहितः न च संख्यापूर्वस्य तद्धितार्थे द्विगोर्विशेष्यलिङ्गत्वेन स्त्रीत्वसंभवेपि ऊर्जन
स्य तद्धितेनास्य उपसर्जनत्वात् अनुपसर्जनाधिकारोक्तस्याङीप्प्रतिषेधः प्राप्तिरेव नास्तीति न च ऊर्ज
चोर्विशेषः स्यादेव प्रमाणाद्यन्यत्र उक्तमेकाभ्यां चेत्यचो निषेधः अह्नादेशस्यैवेति मतभेदेन व्यव
स्थिते इतरेषां च ... राजाहःसखिभ्यष्टजिति वचनात्तद्योगे ... नास्तीति स्यादेतत् भवेयुरह्नानामाशयः
यद्यत्र द्विगोर्विशेष्यलिङ्गत्वं प्रमाणं स्यात् तदेवाक्रमिति चेत् उच्यते अमरसिंहेन पुंस्त्वे सभेदाउ
त्यात्: सपर्यायाः ... इत्यत्राधिकारे अह्नाह्नाः ... राजाह्नाः प्राक्संख्यैकादस्त
के अर्थेनाः ... तद्धितार्थे द्विगुः संख्याः सर्वनामतदेन्तकारिति वचनतः
परत्वं एवं चेह अह्नाह्नाः इत्यनेन पुंस्त्वप्राप्ते तद्धितार्थे द्विगुरिति परोपगत्वेन परत्वादेव बाध्यते
तथाचेतेनैव परिभाषितं परविप्रतिषेधे शेषत्वं ज्ञेयं शिष्टप्रयोगगतः इति तस्मादमरग्रन्थ उक्तार्थे प्रमाणं
किंच परवल्लिङ्गमित्यस्य राजाह्नाहारत्यपवादः यत्र तु द्विगुप्राप्ते इत्यादिनोत्सर्गो निषिद्धः तत्र तद
वादस्याप्रवृत्तिः स्पष्टमेव पतञ्जलि माधवेनापि धनेनामित्यत्र ... भवाम्यर्थं तद्धितान्ते

पयोपगमितिनिर्विवादे नङिनलोपेनपथः शोध्यते सत्वप्रमाणार्थं भिधायीति न्याय्येन भावाद्यर्थवत्त्व
वादेरप्यभिधानं न्याय्यमेव ॥ १ ॥ राजाहःसखिभ्यष्टजिति पथोस्यनेह्रिराजे त्रिरात्रइति द्वित्रिकं
रहस्यदन्नादिभिरुक्तं प्रेक्षप्रामादिकमेवेत्यवधेयं । अर्धर्चाःपुंसि च । इहकेषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थं
तथाच शाश्वतः मकरन्दस्तु मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः अर्धर्चादिगणपाठात्पुंनपुंसकयोर्मथ
रिति भ्रमरस्तु । माधीके मधुनस्तु योरित्याह पात्रपथेनस्यनेति स्त्रीत्वमिति शेषः ह्लादिनाह्नमिति
ह्लादिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः तथाचप्रयोगः ह्लादिनस्वसभास्वकार्यमेतन्न्यावेचिन्त्वेति विशेषणं
स्वयं चेति पथः कथं तर्हि व्यधोऽध्वधो विपथः कदध्वः कापथः समाइत्यमरः व्यधो विपथकापथा
वितिरभसकोशाच्च अव्ययः प्रमादएवायं वस्तुतस्तु पथोगतानाविनस्मात्यचाप्यचि पथानित्याप्नोति
पथः प्रकारान्तेरं तथाच त्रिकाण्डशेषः वाटः पथश्च मार्गःस्यादिति तेनसमासेप्रत्ययेनचैवं विपथ
सिद्धावपि कापथोनस्यात्कादेशस्यपुंल्लिङ्गत्वादिनिवाच्यं ईषदर्थेचेतितत्संभवात् उत्तायामर्थतः
पर्यवसानात् स्वतन्त्रबुद्धेयं परवल्लिङ्गतापवादत्वप्रसत्त्वाचस्यरूपएवेदं प्रवर्तनेनान्यत्र विषयपथान
गरी बहुव्रीहिरयं पथानमितिकान्ताअतिपथाइस्त्रापि न द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषे
धादिति भावः एवंच न्याय्यसामान्येनग्रहणेऽन्यत्रापि राजाहाह्ना इत्यस्य प्रवृत्तिर्नेति माधवेनोक्तं प्रायम्
हृद्गपचतीति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्ते धातूपात्तभावनाप्रतिद्विफलान्वयः कर्मोस्तुतत्तया

चफलसमानाधिकरणे द्वितीया प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थेन्यादौ कारकपूर्वत्वाद्यण् यत्तत्र भावनां प्रति
करणं तथाधात्वर्थे विशेषोऽस्त्येवेति नत्वनतिशेषणानोऽल्हीयाननैवज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते
ति यथा एतच्चकारेणोयजइति स्हृत्तेद्वितीयपदमज्योतिष्टु नचैवंज्योतिष्टोमेन भक्तिं पूर्वं यजेतेति
नोसंज्ञोदीनवाच्यं भावनाविशेषणत्वेनउपपत्तेः तत्रापि मन्दर्पणेन प्रार्थनाभिव्यज्यमानत्वात्क्रि
यायाः कृत्रिमकर्मत्वाविवक्षायां नद्विशेषणात् द्वितीया प्रत्ययात्प्रथमैवेति विवेकः सामान्ये
नपुंसकमिति चानियतलिङ्गविषयकं तेन ग्रामादि पचति पानवादिरिति प्रथमैव विस्तरस्तु कोस्त
भेवोध्यः पर्यायस्येवेति कथं तर्हि नृपतिसभामगामत्रवेपमान इति कीचकवधे राजशेखरवद्भ
त्वविशेषत्वादिति नित्वतिः विभाषाभेनास्वनिषामिति । कुम्भवनदेशोत्याङः नस्योकिलकोवि
ज्ञानउपसति तथा च निर्णयाधिकरणे शावरभाष्यमिति अतस्त्वत्रदेष्णाक्षुपवासतः पक्षणामइ
ति । इतितत्त्वकृपः । यस्यात्रिकस्येति यद्यपि प्राग्योगत्वाद्यर्थे प्रथमयोक्तं तथापि द्वितीयाश्रि
तादिभिरिति वक्ष्यमाणेन चित्सङ्गसमस्यत इति नोक्तमित्यर्थः वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि
हृत्तकृता नोक्तमिति वा प्रत्ययस्यपदस्येति पदेनाह प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते तथा
च द्वितीयार्थे इति फलितं नन्दादि प्रथमेति समानेति एतच्छेषपदोल्लङ्घ ग्रामीमित्यादि ग्राम
कर्मक ग्रामिकाद्दे उदक विग्रहार्थः उदककर्तृक ग्रामिकर्मेति समासार्थः विग्रहे सदृति प्रयोगः

म॰
टी॰
१०१
101

तस्याप्ययमेवार्थः यद्यपि क्रमप्रयोगार्थस्य कृत्ले बोत्तर्थे प्रतिविशेषणोऽविना तथापि व्यपेक्षावादेऽभि
धानात्समासेऽभिन्नैकस्युत्पत्तिः स्योकार्थो किंचवाक्येविशेषणात्मः पदार्थत्वेनस्य वचनामार्थेनयोदक
स्य नदभेदो वाच्यः स च बाधितः नो हि कार्यविशेष्या प्रामित्पत्कामित संभवति अपि च व्यासे समीची
नमुदकमितिवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्रामः स च दृष्टस्य विशेषणायोगेनेति वचनेन वा
रणीयः सिद्धान्ते तु बहूनामपि धर्माणां वचनैरेव लाधानेस्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभावग्रा।
हिणः चकारादितिनिर्देशोऽपि बहूनामप्यविभाजनेकर्तव्येन्यायसिद्धं त्वस्माकं त्वविदितिसियत
गृहेत्यादि यत्र द्रुहकार्येकोऽहूनकर्मणो यथा यथ कर्मकोऽहूनकर्तातु समासार्थः तत्र सम्प्र
दानकोपहरणकर्मपशुः पशुकर्मकोपहरणस्य संप्रदानः स्थाल्यवधिकोऽहूनकर्म गौः तः गोद
नकर्मकोद्धरणावधिस्थाली यथेः इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा । प्रथमान्तेष्विति ।
बहुषु वेऽन्ययोर्न समासः शेषत्वादित्यत्र तात्पर्यं । अधिकरणानामिति । एवं अकृपदहेतुः इत्य
शेषग्रहणफलं प्रतिबद्ध नचोन्मत्तगङ्गमित्यादिष्वाह्वाद्वित्वतत्फले एकसंख्याधिकारेणैवतत्सि
द्धेरिति भावः अनेकोक्तिं बहूनामपि यथा स्यात् तदुदाहरणं तु स्थूलेपवस्फुटीभविष्यति एवं चात्र
हाविन्युवाच वचनेन नत्रसपोति यत्र सप्तपत्यत्र हृद्यानेकं स्वबन्तं स्वपा सह हीनि व्याख्याने तत्र द्विप
दवस्त्रीयासमिद्धिप्रसंगात् प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यज्जातं तस्य पदान्तरेण सह समासो व्याख्येयः

गो॰
१०१

स्त्रत्वसिद्ध्यर्थोऽत्रवादोयं वाचेति इदंतत्ववाचनिकं सर्वपदांतर्गतस्योत्तरपदस्य धात्वजस्येति या
वल्लोपोवाच्यः एतच्चमहोपानामेव वृत्तौविशेषार्थत्वान्नित्वामाश्रित्यसूत्यते । स्त्रियः पुंवत् ।
कुङोभावइति यदित्वकुङः न्योत्तुङिति पत्कृदासस्यान्नहिंसाबाधंतमेवसूत्रयेन ततः किमिति
चेत् इडविडोरपत्यं जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । पेडविडःस्मः । दरदोपत्यं ... शब्देनयण
दारदः तयोःस्त्रियामनद्योतिलुक इडविड् दरन्साचासौहेदारिकाच पेडविड्दारिका दा
रदहृदारिकेति नसिद्धेत् नह्यत्रस्त्रीप्रत्ययःकश्चिदस्तीतिभावः निपातनादेति । एतच्चसूर्वं
त्रापियोज्यं वैय्यधिकरण्येनस्वरसंतोबहुव्रीहिर्दुर्लभत्वात् । लोगाति । इहभाषितपुंस्कात्पुंस्कात्त
त्तीतिभाषितपुंस्कादनतंविशे एवंचसमानाधिकरणाबहुव्रीहिः ग्रलगर्थेचयत्नोमास्त्विति
घट्टापिस्त्ववचे तथापिप्राचामत्रत्रोधेनलिंहव्याख्यानमित्यवधेयं । षष्ठ्याश्चेति । एवंचकेषा
चित्षष्ठ्यांतपाठोनाऽकारः इत्युक्त्वादिग्रस्याविरोधादितिभावः तल्पेइत्यादि ग्रयंभावः भाषितः
पुमान्यास्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति ग्रर्चाद्यच् तेनतुल्येप्रवृत्तिनिमित्त
उक्तपुंस्कात्सरूपं लभ्यतइति स्त्रीवाचकेति । एतेनस्त्रियाइत्यस्यस्त्रीप्रत्ययपरतावारणीत
तथाहिसति इस्यसूत्रार्थःस्यात् ग्रतूङःस्त्रीप्रत्ययस्यपुंवत्प्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः यथाप्रमत्तभूमिवत्
स्त्रिनमे जलमित्युक्तेःभावोतिदिमपनेनहन् नन्वयमेववाक्यार्थोस्तु यथोक्तंप्राचा उक्तपुंस्कं

म॰
र॰
१०१
102

न्यस्मात्तूरुः स्त्रीप्रत्ययस्यैवत्स्यात् एवञ्चावान्तरीप्रत्ययलोपइतिचेन्नैवं अस्यार्थपञ्चभार्यप्रवाः ने
कथाहूषितत्वात् तथाहि अस्मिन्पक्षेपञ्चभार्यइत्यत्रोत्तरपदेनिमित्तयाऊीषोनिवृत्तेः अचःपरस्मि
न्निति स्थानिवत्वेसतिगुणस्स्यात् किंच वतंडस्यापत्यं वातण्डोवतण्डाच्चेतियञ् तस्यस्त्रियामिति
ल्लुप्तेसतिलुकि शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्वतंडीचासौवृन्दारिकाचवातंडवृन्दारिकेति इष्यते अत्रङीनो
निवृत्तावपि अयंयञन्तस्त्रीत्वस्थानेनिवृत्तत्वाल्लुकि स्त्रियामपिप्रवर्तते अपिचैवं पञ्चवृन्दारि
केत्यादिप्रयोगोनसिध्येत् किंच गार्ग्यस्यनात्वृन्दारिकाच गार्गीवृन्दारिका ङीपितिवृत्तेपियञ्जोरि
तिलुकस्यात्स्त्रियामितिनिषेधात् तस्माद्यथाक्रममेवग्राह्यं । लौकिकेति । यद्यपिविग्रहायगवा
मयामिति मीमांसकैर्विगृह्यते तल्लौकिकालौकिकविग्रहवृत्तत्वादप्रयोज्यमितिभावः पञ्चसुमास
जातमितित्यत्रप्रयोज्यते । विग्राग्रामिति । अन्तरेणापीतिन्यायादिहपूर्वंसमासोपदेशोनप्रवर्तते
अन्तरेणापिकार्यस्यपरादित्वेन स्वपोल्लाके विग्रहवित्यत्राकारेणलभ्यतेतिभावः । नेहेति । इष्
सिद्धेनतोषेन पूर्वपदंस्वविदातिष्ठते नतुसर्वत्र तथाचोक्तःसहाभ्यसद्दतिसूत्रे इत्यत्रेनेत्यमेः
वोक्तमितिभावः । प्रातङिति । तथाचसमर्थसूत्रेभाष्ये ङ्योतिपाल्लनेपङ्क्तारइत्यत्र चत्वारोऽर्थे
ल्लोपस्य प्रातङ्लोप्तः पूर्वपदापेक्षेणनासिध्यत् तस्यचतेषांपूर्वपदत्वापितदन्त ङ्गस्वपू
र्वपदत्वादितिभावः अन्तपदेति पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः । विग्राजरादीति । नवेडहृद्धात्मक

ओं॰
१०१

स्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावोक्तं तथाचदाक्षिणात्येनैवेति वाच्यं द्वंद्वांतर्गतयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः
प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि उदाहृतं द्वंद्वस्यानर्थान्तरत्वात् पट्वीमृद्व्यौ भार्ये यस्येति विगृह्य पट्वीमृदुभार्य
इत्युदाहरणं भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः । द्वयोरपीति । पूर्वपदांतर्गतशब्दद्वयस्या
श्रितप्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः । जरत्यश्चेति । पूर्वकालैकेति सूत्रेण जरच्छब्दस्य प्रथमानि
र्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरत्याः पूर्वनिपातः । कर्मधारयोत्तरेति । एतेनाः
दृष्टमहच्छब्दपजमिति प्रयोगो व्याख्यातः इह पक्षद्वके बहूनां बहुव्रीहौ पूर्वपदेन पुंवदित्यस्य ज्याद्
यविशेष उक्तः श्रोतिप्रियेत्यादौ विशेषांतरवत्येति यत्र प्राचा नीलोज्ज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र ब
हुविशेषो बोध्यः तथाहि बहुपदे बहुव्रीहौ नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्मधारयपूर्वपदे तु कर्मधार
यस्यांत उदात्त इति महान्भेदः स्त्रीप्रमाणीयस्येति कल्याण्यादिस्वरूपत्वात्प्रमाणीशब्दे विशेषलिंगः
दित्यात्रु स्पश्च कथं तर्हि प्रमाणीयो सूत्रनावित्ति भावः भाष्ये भावे ल्युडंतात्कर्तरीनीति णीवि पचाद्यवि
टाश्च भाष्ये प्रमाणमयनेयानस्थूलसूक्ताङ्कानियतः स्त्रीबंतादयतेस्म स्मात्प्रमाणस्थूलनिरूच्च
ते इत्यादिग्रन्थेनायतेः स्त्रिबंतस्येदं रूपमित्याहुः तत्र छंदस्यपीनीतिनक्क उर्वीः श्यामशास्त्र
मनित्यं श्यानिकामिति इहलोके ग्रन्थमेव यदण्याहुः आर्वलीति यलोपोहि वलादिप्रत्ययाश्र
यस्येति तदप्राप्तानतः तत्र प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात् गोधेरः पचेते इत्युदाहरणविरोधाच्चेति ।

ते ५

भिनितु

यद्वाप्रमाणमितिवावरत्नीत्यावाः स्त्रिबन्तात्पचाद्यच्यु ५

म॰
र॰
१०३ तत्र॰
103
रिति॰

प्रसंगेनावतु परिगणितात् अनसार्द्धं तद्योदशक्रमेणोदाहरति बहुष्विति । यद्यपि बह्वादिभ्यो
वैकल्पिकत्वात् अदभावे बहुत्वेत्यादि सिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टनिवारणायेदं यत्नप्राचाननः तदेत
दाहृतं सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः त्वनेनग नार्थत्वाद्यपेक्षितं । दृशीनीनरेति । यत्नप्राचापदतरापकृत
मेतदुदाहृतं तत्वामातिकमिति ध्वनयन्नाह । यद्यपेति । बहुष्वेति प्रकारवचनेथाल् तचाहि किंस
र्वनाम बहुभ्यस्त्वाधिकृते स्वकतिः स्वकजेयप्राभ्योतिल् तानि लोकोच्छेदसीनिल प्रजाश्चेति प्रजाविर
भ्यापत्त्यान् पासीति बहुल्याद्यादित्यप्रमपिशास्त्रमिलादिप्रजप्रदत्ताद्यर्थः त्वतलोरिति प्रत्रवदंति
जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रेगुणइति एवंचक्रियाशब्दानां प्रयत्नेन पुंवद्भावइतिभावः अतएवप्रा
चानकोपधायाइति सूत्रे पाचिकात्वमित्युदाहृतं तत्वोत्रेणचत्वतलोरिति मामिरितिव्याख्याते तदे
तत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यं तथाहि एकतद्धितेचेति सूत्रे एकतापकत्वमित्युदाहृत्य पुंवद्भावेनसि
द्धमित्याशंक्यभगवानाह उक्तमेतत् त्वतलोर्गुणवचनस्येति अत्रकैयटः एकशब्दस्यसंख्यावचित्वं
यो गुणवचनत्वेपि असहायवाचिनो तथात्वादितिभावः एवंहिवदता शुक्लादयएवेह गुणाइति
ध्वनितं अतएवोदाहरति शुक्लात्वं शुक्लतेति अतएवचमयदाहरति कर्त्र्याइति कर्त्रीत्वमिति तथा
वक्ष्ययामिति सूत्रेव्यापिनीत्वात्यदृत्तिरितिकैयटेनोक्तं तथाप्रयोगादृतिसूत्रेतोस्ययाः संविधाचोत्वा
द्विति तेनैवप्रफक्तं प्रश्नस्यसंज्ञाकरणेपि [illegible] दितस्तक्तं स्यादेतत् निरीच्यमे

गे॰
१०३

कार्तृत्व

नेशब्दः कृतार्थेनां स्त्रीवतामुपगतास्वनुवेलं प्रहृतारहसि भर्तृभिः सा तु मोचयति नेडः स्वशीलता
मित्यादिप्रयोगा[illegible]णां का गतिरित्यत आह शब्द इति सामान्ये इति तथाच पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति ।
सूत्रे पत्याः फलग्रहीतृत्वादिति हि त्रियन्य उपादाय मात्रे विवादिनेनत्वस्त्रीत्वमिति निर्देशकृत इति हरदत्तो
व्याख्यानात् परः संनिकर्ष इति सूत्रे एकैकवर्णावर्तित्वाद्वाच इति भाष्ये कैयटोप्येवमाह एतेन नेष्टंप्रो
हावनीत्व मासीदिति माघो व्याख्यातः । गोहृतो य इति । गोह्नि शब्दाद्गुणे दत्तदासादिनिर्देशमका
गो पुंवद्भावेत्र सति तयोर्निहृत्वा गोहृनेय इति स्यादिति भावः । शृगुत इति व्याख्यानमेवात्र शरणं श
त्रुपर्यायादिति अत्र च व्यन्सपत्ने इति निर्देशो लिंगं विपोवैरिसपत्नारीद्विषत्रद्वेषणदुर्हृदस्त्यमरः ।
विवाहनिबन्धनमिति तज्जन्यसंस्कारविशेषवत्त्वमित्यर्थः । सापत्न्य इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भा
वे कृते नेयस्येति लोपः एतच्च स्वजात्यहृत्वे स्पष्टं यत्तु पारहणे इति धातो माधवेनोक्तं भावकर्मणोः
पत्यन्तलक्षणो यक् सापत्न्यं अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति तत्त्वद्वितीयं सपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यः
विरोधः यत्तु नित्यं सपत्न्यादिष्विति सूत्रे न्यासकृतोक्तं समुदायोच्चारणं पुंवद्भावबाधनार्थमिति तत्र
समानस्यभावोधकृत्वार्थं च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावत्यैवोपपत्त्यात् अन्यथा संबु
धिकस्वादीनां अपि बाधापत्तेः किंच नसिलादिष्विति सूत्रे भाष्यकारेण सपत्नीशब्दाश्चिवादेनो
भस्यान्त इति पुंवद्भावेन सापत्न इति प्राप्य आशिवादिषु केवलयौगिकस्य ग्रहणान्नेत्याशयेन सापत्न

३

इति प्रयोगो वारितः । निपातनस्य पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थत्वे तन्मते विरुध्येतेति दिक् । भावत्क इति । आ
वश्यकत्वमेवाः भवतोपि पुंवद्भावो विधीयते अन्यथा हि कृते ह्रस्वादेशे भवत्यां पुंवद्भावे सति विधानपरिष
या कादेशो न स्यान्माथितिकवत् । भाष्यकारेष्टेति । अनेन सूत्रवार्तिकयो [illegible] सङ्ग
संभवोपि ध्वनितः उत्तरे हि ह्यार्पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् निष्कर्षे तु वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः इष्टोदाहरण
न्याह सर्वमय इत्यादिना मयप्रत्ययादीनां परिगणितानां तसिलादिबहिर्भावात् न सूत्रेण गतार्थता अ
तएव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनोदाहृते सर्वकाम्यतीति न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता न कोप
धाया इति निषेधात् न चास्यापि तेन निषेधः शक्यः स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणाङ्गस्यैव तेन निषेधात्
अस्य त्वङ्गत्वेनास्मिन्प्रकरणे असमा[illegible]विष्टत्वात् सर्वाम्यय इति अन्तरेणमियादिष्विति पर्युदासात्
ग्रामे सर्वस्येति वृत्तिग्रन्थकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया सर्वस्येत्यर्थः अत एव तदितरेत्यादावप
रस्य न पुंवद्भावः । लिंगादिति । अन्यथा पश्चाद्भावनयोः कार्यसर्वस्य आपि विधीयमानमित्वं निर्विष
यं स्यात् इति भावः यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नः समासे पूर्वपदं वत् यत्तु व्याचष्टे गौणिकार्थमत्र वदति
सर्वनाम्न इत्यादिना सर्वनामग्रहणेन संज्ञोपसर्जनभिन्नमेव गणपठितम् उपलक्ष्यते तेन सर्वनामका
चित्रस्याः पुत्रः सर्वापुत्रः अतिसर्वापुत्र इत्यत्र नातिप्रसंग इति तदेतत्सर्वं मायानरमणीय तथा हि
समासे इत्यनाकारे वृत्तिमात्र इति भाष्यात् मध्ये नैव्यासंच तथा च श्रीहर्षः प्रायः निर्ग्राम

मपिपावनीमयंभवन्मयोध्यायतिनावनीपातीति किंच ब्राह्मणीपूर्वइत्यादावतिव्याप्तिः नच
जातिस्त्रीतिनिषेधः सौत्रप्राप्तिविषयकः सद्गतिसिद्धान्तात् रूपवतीपूर्वइत्यादौ जातिवाचक।
त्वाभावेनातिव्याप्तिदोषोद्धवार्त्तिकार्थमित्यपिस्यवीयः वार्त्तिकग्रन्थेपतदभावात् नचात्रविवादे
तवां टकच्छसोरित्यस्यानिरालंबनतापत्तेः सर्वनामशब्देनत्याद्यापिन साधूक्तोदाहरणयोःल
क्षणांविनापिसम्भवत्वात् दक्षिणपूर्वाये इत्यादावुपसर्जनतया ऽव्याप्त्यापत्तेश्च नञ्समासयह
णसामर्थ्यात् सर्वनामनाउपलक्षणे नञ्विशेषणे तेनसूत्रेःप्राकृतसर्वनाम्नः सम्बन्धिनांसर्वनाम
त्वेपि पूर्वइत्यादौ वालभ्यते इत्याकरोस्थितं मयापिस्वग्रन्थे उक्तमितिचेन्न उपसर्जनभिन्नालक्ष्यते
इतित्वदुक्त्यात्वदुक्तैवपराहतेत्यवधेयम् नचैवमतिसर्वाद्युपज्ञेतिव्याप्तिः प्रतिसर्वशब्दस्य
कदाप्यसर्वनामत्वेन तत्रातिव्याप्तेः प्रसक्तिसंभवाभावात् इत्यालोचनावन्तः स्वभिन्नामिति यत्त्वान्मान
मेवदर्शनीयां मन्यन्ते तत्रास्त्रियाः पूर्वादित्येवसिद्धे एकस्यापि द्रूपभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्वेपि
वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविरोधात्तानादिति भावः। मद्रिकायतनइति। मद्रेषुभवा माद्रिका म
द्रवृज्योः कन् पाकाभार्येति अर्भकपृथुकपाकावयसीति कप्रत्ययान्तोयं उणादिषु निपातितः
नत्विहतादृशः नापितुक्त वयसि [illegible] प्रथमइति ङीप्बाधित्वाजादित्वात्टाप्। वृद्धिनिमित्तस्य।
वृद्धिशब्देनेति किं तावतीभार्यस्यतावद्भार्यः प्रासर्वनाम्न इत्याकारविधौ वृद्धिशब्देनास्ति यत्ता

म. र. १०५

105

यथानेतिनिमित्तशब्दः फलोपहि[illegible] तपरः स्वरूपयोगपरत्वेन वैयाकरणभार्येनासिद्धेति भा
वः स्व[illegible]केशीति । सहनञ्विद्यमानवाच्ये तिङ्गीबभावः । जातेश्च । जातेः परइति जातिवाच
कात्पुंस्त्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जातेरित्येवविधानपर्यन्तमाग्रहः भाष्येऽस्तिकमित्युदाहरणे
गोपसंख्यानिकस्य नापि निषेधः स्त्र्यङ्गेः नेन हास्तिनीभार्य इत्यादौ नान्तलक्षणस्यापि निषेधः सिद्ध
नीति भावः यद्यपन्यपद इति टाबादि :प्राचान्नि विशिष्टेऽङीबेवापातः नात्रि मूले सूक्ष्मभार्येत्यादावव्या
मेश्चेतिभावः । ब्राह्मणीति । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीष् यत्तु प्राचा ङीष् प्रवृत्तिरिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्ये
त्युदाहृतं तन्मूलविरोधादुपेक्ष्यं । सोऽत्रस्येवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणं संख्यया समानाधिक
रणस्यान्यपदार्थेष्ठेत्त्व विहायानुवेणाप्रासेवचने उपदेशादिति उपशब्दः समीपे न समीपे वर्तते
प्राप्तैरव्ययीभावः द्वितीयत्वबहुव्रीहिरिति विवेकः । निविष्टनेतीति । सूक्त्रेनीति लक्षणषष्ठीकमि
त्याहृतिशब्दस्येति अन्येषामपि दृश्यते अत्र प्राचोक्तं दृशिग्रहणात्कमेव्यातिहारबहुव्रीहेः सर्वेप

त्व

दोनस्य दीर्घमात्वं वा इ[illegible]चीति उचीति किं अस्यासि मञ्जुत्वे त्यपाणिनीय अत एव मृगाक्षिवा
ह्याबाहुवेस्त्वदाहरणमपि अप्रामाणिकमेव भाष्यादिसंविवादात् अत एव दृशिग्रहणस्य दृश्यार्थे
नान्यर्थे न कल्प्यमिति प्रामाणिकाः पन्थाः अर्वाचीनत्वात्समाहुः तथा च पाणिन्यकाया विलो
चनदासेनोक्तं नाम्येन सर्वेपदस्यात्व दृश्यते इति एवं च प्राचोक्ते विंदितिवत्क्षुभितं पाणिनीय

ओं. १०५

त्व४

सूत्राशयमर्थोनिर्देशपरत्वत्रचिनप्वेनिर्दिष्टः । गोस्त्रियोः । नह्यनेकंपदंद्वी गुणोक्तिरिति यद्यपिगो
णोदीति सूत्रे निषिध्य नह्यनेकमिति सूत्राद्बहुपूर्वकमस्त्येव तथापि विधेयसमर्थकंपद यत्र सूत्रा
पि मृषवसूत्रापूर्वकोविधिरितिभावः नेनसूत्रेनित्यत्वाद्योगो नन्वयोगोक्ति सूत्रेवदशभिःप्रत्रभि
रेवह[illegible] नित्यादेशी विद्यमानतावाचीसहशब्दः दशसुप्रत्रेषुविद्यमानेष्वित्यर्थः । वोपसर्जनस्य
उपसर्जनस्येतिनसहस्यविशेषणमसंभ[illegible]वारात् किंतूत्तरपदेनसन्निधापितस्य समासस्य तच्चा
वयवद्वारकं उपसर्जनसहावयवकस्य समासस्य बहुव्रीहेरितियावत् व्यधिकरणेचषष्ठ्यौ तदे
तदाह बहुव्रीहेरवयवस्येति तेनेहनसहकृत्वासहप[illegible]प्रायिकमिति सहयोगायाः प्रथमायाः
उदाहरणं सकर्मकात् इत्यादिनिर्देशादितिभावः स्वरेविशेषइति उचमानोचितइत्येतोदात्तस्या
त् प्रसक्तितत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यर्थः । संख्यायाइति । संख्यानस्य तत्तत्पदस्यान्यावयवोऽन्त्या
चइत्यर्थः एकविंशतिरित्यादावत्र ग्रन्थाधिक्लोपात् इतिवार्तिककारोक्तेः स्थूलादेतियत्
प्राचामन्नदाहृतं स्थूलादिचवेति नत्र ग्रहणोदर्शनादित्यत्रसमासात् यत्तु व्याचख्युः समासो
तविधेरनित्यत्वान्सन्निति नदातानतः एवंहिषष्ठीपितथैवनभविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यास
गतिप्रसंगात् । नेतनत्वइति । नत्वेत्रयोनेत्रशब्दः नदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः नेतानायकः
नत्वस्थूलपूर्वादिति स्थूलपूर्वाद्बहुव्रीहेरजेत्यर्थः । खुरखराभ्यामिति नासिकायाइत्यपेक्ष्यते

जी
यद्यपि ङेदित्रितपर
त्वात्कालस्य संज्ञैवन
प्राप्नीह नकारउच्चार
णार्थः ङेरेरत्येव
वास्तुस्वरूपंशब्दस्य
निग्रहत्याख्यानमिति
भावः ५

त्रयं २

त्व ६

ज्वा ४

म. र.
१०६
106

केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं । उपसर्गाच्च । उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिकाशब्दस्य
क्रियार्थत्वेन तेषामुपसर्गत्वायोगात् नन्वाहुर्पादेरिति तद्वक्तेति प्राणोन वयस्यो अक्षः प्रक्षः सुधाद्त्वा
दौ अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसंगादिति भावः शोभनं प्रानं यस्येति प्रानःशब्देन प्रानलक्षणं कर्म लक्षयति अन्य
था प्रानःशब्दस्याधिकरणप्रधानतया सामानाधिकरण्यासंभवात् इत्याहुः एणीपदादिष्विष्विति
पातनान्यज्ञावः धर्मादनिच् केवलात् इह बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते इत्यन्यपदमेवव्यपैति
नन्वकेवलादित्यनेन विशेष्यतामित्याह केवलादिति यत्तु प्राचा केवलादित्युभयविशेषणतयाव्या
ख्यातं तन्नोपेक्षणाकेवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमित्युक्तं पाणिनीयमतदर्पणे
च केवलादिति केवलं धर्मपाकरदयो मतमित्युक्तं तन्नसर्वमायाततः धर्मपदविशेषणे प्रयोज
नाभावात् धर्मशब्दात्ते यत्नोत्तरपदेन ह्याद्यतिः फलमिति चेन्न धर्मशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवोऽन्तस्य
वं मं
वं[illegible]पदान्तरस्याभावात् । त्रिपदेबहुव्रीहावपीति । इह सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति स्वयाह
सुहृदेति पातो न भवति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमाधवौ आपत्तिकामिति तन्न
तपवकेवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदस्याद्यतेः संभवा
दिति चेन्मैवं पूर्वपदापेक्षेनान्यार्थग्राहकत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात् येत्वाहुः साध्योधर्मो
यस्येति साध्यधर्मा सान्दिग्धस्त्रासौ सचेति विग्रहः सचसदेहः साध्यधर्मद्वारकपरवर्पयवसतीति सो

जे.
१०६

यंत्वृषाक्षेशः उत्तरीत्यैव साध्यस्य साक्षात्संदिग्धत्वलाभात् तत्र कर्मधारयप्रवृत्तौ निवृत्तलेभः
केवलादित्यस्य समासस्ता तत्काद्विन्यष्ठोदितिचेन्मैवं त्वदुक्तेहितार्थस्याकरग्रंथानारूढत्वात् अ
स्मदुक्तार्थस्य हादियोग्यत्वधारणेऽन्नतिधाती माधवग्रन्थेस्पष्टः निष्ठाविधमोहि स्यानीतिमाचांय
योगोपि अस्माकमत्र कल्पदृतिनिष्ठिदृं दंतेचेति तथाचदृश्यते इमजम्भस्तनोपि वति । दंतिमो ।
लक्षेत्राव्याधः प्रतपदवाह्व्याधेनेति कवयस्तुहि सामान्यप्रयुज्यते बालोह्य माकामालीयणानिधि
विग्रहणानि मिनोदावि णामेति यथा केशाकेशीति तत्रतेनेति बहुव्रीहिः तत्रोद्ग्रहणप्रहरणकड
नेव कर्मव्यतिहारोपीति शब्दाल्लभ्यते इच्कर्मस्य निष्ठक्षुप्रभृतिषु पाठात्तदन्तस्याव्ययीभावत्वे तत्वे
वमव्ययीभावसंज्ञा बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् समासस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्धं तल्किमितिचेत्तन्न
न प्रत्राः विशेषणार्थेनत्व निष्ठक्षुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठेहि सर्वोधिरित्यादौ वनिव्याप्तिः स्यात्
यद्वादंडादंडीत्यादौ संज्ञयोः समावेशाय उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् एवंच स्वरार्थमपि चित्र
हि दंडीति । द्विदण्डि ग्रामात्यत्र तत्र च न समुदायनिपातनस्याविषय विशेषणेरग्रहणार्थत्वात् उभा
हस्तीति निपातनादेवायं विनापि प्रयोगः उभयाहस्तीति पन्तयत्र उभयाहस्ताभर प्रसंगात्
जात शब्दस्यैकत्वेपि प्रथगतस्प्रणप्रतिबन्धनं वाद्वित्वमाश्रित्य जातेनोतीति द्विवचननिर्देशः न
त्फलं तु स्यानपष्ठीत्वस्फुर्धीकरणं जातेनरत्न केहि पञ्चमीयं मन्यथाधिकारांच्च त्राणि प्रत्ययः

म॰
२॰
१०
107

निसंभाव्येत नदेतन्नुनयन्नाह उगादेशइति ह्युंदसीतिस्वनेत्रोपिद्रष्यते उपस्तुवाधोनसमासदेस धत्र
षत्त्र धनुरंतस्येति धनुरंतादितिन्प्राचः प्रमादः प्रथकाय स्वलावर्णणांसमानधनुरममकोपयत्तणव
दितिग्रुश्छदेनः समासांतविधेरनित्यत्वादितिनित्यत्वेप्रमाणंतु यत्वादिगणेराजन्शब्दस्यपाठः सोहस्रा
नेरत्नादयस्तस्मात्त्वेत्यंनोदात्ततार्थः राजाहः सखीतिङ्चोनित्यत्वेनांकिनेनतिदिक्कु यविभागेनेति।
एवंचगुणवाचिनएवेयग्रहणंनतद्र्व्यवाचिनइतिफलितोर्थः । इच्छाणीति अतिचगंधगगुहैद्रव्यवच
नः वहुनिजलंमिथ पिनोष्ठगंधानियामियप्रयुज्यते स्वजोविचित्राइतिदर्शनात् गंधस्तेसोरभेन्दत्वे
गंधकोगवलेशयोः सएवद्रव्यवचनोबहुत्वेप्रोसिवसहृतदतिरभसकोशाच्च एतेनमहाभूतःप्रश्याह
गंधिरादेदे भग्नवालसहकारस्तगंधा इत्यादि व्याख्यातं एनच्चसर्वेहृदयद्रग्रन्थेस्पष्टं केचित्तुनदेका
नशाहुस्वाभाविकत्वस्यविवक्षितत्वात् आगंतुकस्यनेत्याहुः तथाचभट्टिः आज्ञायिवानास्थवहः
सुगंधइति व्याख्यानंचजयमंगलयो । गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इति इकारसमासांतोत गंधस्यत्वे
नदेकांतग्रहणमितिवचनात्सुगंधआपणिक इतिपठ्येति अतएवभग्नवालसहकारसुगंधोत्विन्यादौ
नो प्रमादित्वदुर्योद्धविद्धतोक्तं अल्पाख्यायां सूपस्येति व्यधिकरणपदोबहुव्रीहीति अतएवसा
पकात् यद्वास्तूपोगंधोस्मिन्नित्येवविग्रहः गंधशब्दस्यविशेषणत्वेप्यस्मादेवज्ञापकान्त्यइतिपातःइति
विग्रहेति एतेनाल्पकायोगंधशब्द इतिव्याख्योस्त्योव्याख्यातः अल्पाख्यायामिति सूत्रस्यापीदृवस

उं॰
१०

यमः यच्च वदंति गंधस्याह्येव लक्षणा याल्पत्वं गमयतीति तच्चिंत्यं प्राक्क्रियाइक्कस्योक्तत्वात् पादस्य
यदयंलोपः समासांतो न स्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात् शैषिकः कपसमज्येन समासांतापेक्षस्य शेष
स्याश्रयणात् अतएवाह अयंसमासांत इति कथं पुनभावोभावस्यावयवः स्यादित्याह स्यानिष्ठारेण
ति औपचारिकमवयवत्वं चवचवलादिति भावः । वयसि । कथं तर्हि सादत्तरोषा हदतो समज्ञोत्ते
नस्यत्रवयोगम्यते अतः हदंतीति भावः अत्राह शोभदंता अस्याः समस्ता जाताः नत्तु सूनाः इति क
यं चिदिहापि वयोगम्यत एवेति उरःप्रभृतिभ्यः कप् । लक्ष्मीरिति । नद्यृतश्चेति सिद्धे नियमार्थमि
हापि पाठः एकवचनान्तस्यैवेति नित्यो यथा स्यात् अन्यत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव तेन बहुश्यामबहुशालक्ष्मी
केन समासे योनेन इति सिद्धं बहुशालक्ष्म्या यस्येति विग्रहः यत्तु प्राचोक्तं न धूनश्चेति कप् । बहु
लक्ष्मीक इति तत्सामासिकमिति व्याख्यातारः नियमशास्त्रस्य निषेधरूपत्वेन प्रवृत्तिरिति एवं माः
श्रित्य वा योज्यं अनर्थकेनापीति । कथं तर्हि सुपर्थीनगरीति प्राचा उदाहरणं स्वयमप्यत्र हृतं को
पद्धीवरत्वात् नच रजनादिति निषेधः अतः प्राचीनानामेव स्मरति विवक्षमाणत्वात् सत्यं समासांतवि
धिरनित्य इति कथंचित्समाधेयं सुपथीति यत्वोरनानाकस्तृतीयभाष्याद्वेदसिद्धं । नेत्राद्विनेति । एतः
चेमंकृत नृत्व स्वाङ्गाद्यादिश्च स्यानां बहुव्रीहिप्रकरणे कप्भावार्थं चेति अतः अतः भाष्यकारोक्तेश्व
र्यालोचनया लभ्यते यच्च वदंति प्रातिपदोक्ताः समासांताः स्वविषये बाधका भवंतीति तत्किमत्रोक्ताः स्व

म.
र.
१७
108

मासांतपरेणशेषग्रहणेनेति तत्र ऋक्पूरित्यादीनांसमासांतरेचरितार्थेनयापरेणकपाबाधापत्तेः
बहुनाऽस्तीति उपसर्जनह्रस्वः समसौविशेषणे कंठेकालइति यदाकंठेकिंचिद्दस्तीतिनिज्ञो
नेकालइतिविशेषणेनतदेवबोध्यं अन्यादावसमसोग्रहणेविनापिविशेषणत्वादेवसिद्धं चित्रगु
रिति। यद्यपिह्युपसर्जनंपूर्वमितिनासिद्धंतथापिबहुव्रीहौसमसोत्युक्ते तत्रकोऽपिन्यायेनउप
सर्जनंपूर्वंबाध्यते अतोविशेषणग्रहणं सर्वनामेति कथंतर्हिनः परोऽयंसमासउपरइति कथंत
र्हिजहत्स्वार्थावृत्तिरितीहजहत्स्वपदेजहत्स्वः सोऽर्थोयस्येतिबहुव्रीहिगर्भोबहुव्रीहिः तथाच
स्वपरमायूयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेनभाव्यंसत्यं सूत्रभाष्यादिप्रयोगात् राजदंतादित्वात्
वासिद्धं। सारंगजग्धीति। यत्त्वागमस्वंपदाह्वेतिदीप कथंचाऽस्मितमिति प्रनप्रसकेभावेक्तइ
त्यस्यनपूर्वनिपातः निष्ठायाःपूर्वनिविहितस्यैवग्रहणादित्याहुः। इतिबहुव्रीहिः चार्थेद्वंद्वः चार्थाः
इति चशब्दद्योत्याइत्यर्थः प्रत्यासत्त्यादिति एकार्थीभावभावादित्यर्थः तथाहि बहुव्रीहिवदेकप
दानांकर्माद्युत्तभावेनैवद्वंद्वेऽपिएकपदानांचार्थेनभावेनैवकार्थीभावः अवरूपकः समर्थःपदविधि
रितिपरिभाषितत्वात् चार्थेद्वंद्वइत्यत्रोक्तं नचैकशक्तिविषयाणांसमस्तप्रधानानांपरस्परंविज्ञायइ
तरान्वयःसंभवतियेनसमुच्चयान्वाचययोःस्यातां किंतुमिलितानामेवान्वयोवाच्यः मिलनंचसमुदायः
सचधर्मिपदार्थेसतिविशेषणंविशेष्यंचेतिद्वैधं तत्राद्येइतरेतरयोगद्वंद्वः द्वितीयेसमाहारद्वंद्वः

ग.
१७

उभयथापि सम्प्रदायस्य द्वंद्वेनोक्तत्वाच्च शब्दाप्रयोगः नचैवं नीलोत्पलमित्यादावपि चशब्दान्तर्भा
वेन विग्रहः दर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वंद्वोऽस्त्विति वाच्यं समानाधिकरण्ये विशेषविहितेन
याविशेषणं विशेष्येणेति तत्पुरुषसंज्ञया द्वंद्वसंज्ञाया बाधात् यत्तु केचित्कर्मधारयसंज्ञया बाध
इत्याहुः तन्नच्छं तस्या पकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात्संज्ञानां च ह्याल्हान्यप्रत्ययादिषु समावेशस्य
प्रसिद्धत्वात् न्याय्यत्वाच्च समानाधिकरणाविवक्षायां तु द्वंद्वे इष्टापत्तिरेवेति दिक् होतापो
त्रेति अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादानङ् अत्राद्यं तं कथं तर्हि समोऽहं वौदार्यविशेषणालिनो
लोचनाथस्कन्ताह्वनरागेति भारविः अत्राहुः अनित्यमिदं प्रकरणं समग्राभ्यद्व इत्यादिनिर्देशात्
द्वंद्वश्च प्राणितूर्ये समाहारएवेति विपरीतस्तु नियमो न भवतीति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवे
ति तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणाज्ज्ञापकं समाहारस्यैकवचनस्य माभूदिति कृते ति
ष्यपुनर्वसू इति यथा उदगादिति इह यथा कठेषु कालापेषु चाऽऽदितेषु प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां
त्वागंतव्यमिति संवादं कृत्वा तं च विस्मृत्य कश्चिदास्ते तं प्रतीदमुच्यते कठेन प्रोक्तमधीते कठाः
वैशंपायनान्तेवासित्वाणिनिः कठचरकाल्लुक् अथोत्रणल्प्रोक्तात्लुक् कलापिनोऽण् सब्र
ह्मचारीत्यादावुपसंख्यानाट्टिलोपः अध्वर्युशाखाध्याययज्ञवेदं लक्षयति नचाह यज्ञांशिति पदान्यधीते
पदकः क्रमादिभ्यो वुन् पदक्रमकः पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्थापत्यान्तः सित्वः अध्ययनः

किंपितापुत्रौ अविवक्षितेति किं याज्ञिकवैयाकरणौ जातिरूपाणां कथंतर्हि रंजितात्रविविधा
स्तम्यैत्वाद्दत्तिभावः नत्संज्ञिताः शैलाद्रिक्यालयं विशिष्टलिंगानदी ह्रदे चत्वारोपिशब्दाः
अवयवधर्मेणावयविनिर्देशबोध्याः नदीग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देशः अतएवपर्वतानां
नकैलासश्च गंधमादनंचकैलासगंधमादने चकारेणबाध्यते चकारः पुनर्विधानार्थ इतिभावः ।
ग्राम्येति । येभुंक्ते भस्मनाश्च ध्यानेकाश्यामित्यादि स्मृत्युक्त संस्कारेणापि पात्रेन शुध्यति तेषामित्य
र्थः अनिरवसितानामिति निषेधबलादेव शूद्रग्रहणं तेत्र वैवर्णिकेतरपरः नतुशूद्रत्वजातिपरः ग
वाश्वमिति । इह पशुद्वंद्वविभाषायाम् । दासीदासमिति । अत्र पुमान्स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते अत्र
वार्तिके गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वंद्ववृत्तमिति गणपाठेरूपमेषां विवक्षितं नतु पूर्वोत्तरपद
निर्देशमात्रतात्पर्यमित्यर्थः तेनावजादेशाभावापत्ते न भवति अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो
गोअश्वाः । पशुग्रहणमिति विकल्पार्थमित्यत्र षड्जपते नपुंसकत्वार्थमिति अयंभावः पशुद्वंद्वद
त्येव सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं तेन अश्ववडवाविमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवा
वित्यत्र तद्धितत्वाभावान्नपुंसकमित्येतदेव भवति नत्वनेनैकवद्भावश्च जेपराश्च पविधीयमानं न
पुंसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवतीति अन्यश्चेति नच पूर्ववदश्ववडवावित्यस्य निरव
काशत्वंशक्यं एकवद्भावविरहपक्षे सावकाशत्वात् विप्रतिषिद्धं च भवत्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणं

भावेन समनस्यात् अन्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः यत्तु वृत्तिकृता कामक्रोधाविति प्रत्यु
दाहृतं तत्र तत्रापि शीतोष्णं सुखदुःखमित्यादौ द्रव्यपातिकस्यैकवद्भावस्य दुर्वारत्वात् नियमा
र्थं ह्येतदिति निश्चीयते न चान्यवाचिना बहुवति तर्हि विप्रतिषिद्धानामेवेति तदाशयः कल्पणः शी
तोष्णे उदके इत्यत्र पातिकैकवद्भावापत्तेः न चेष्टापत्तिः अनधिकरणवाचेतिकिं शीतोष्णे उद
के इति स्वोक्त्या सह विरोधापत्तेरिति दिक् दधिपयसीति व्यंजनाद्यकल्पः ग्रामः अधिकरणेता
वत्वेच समासार्थस्याधिकरणमाश्रयो वेति पदार्थः तस्यैव वर्त्तपरिणामनियमः तस्मिन्नाम्यमाने
इति व्याचष्टे द्रव्यस्येति अन्ये व्याचक्षते समाहारद्वन्द्वस्यैवायं निषेधो न त्वनियमस्य तथाहि सति
नियमे प्रतिषिद्धेऽपि चार्थे द्वन्द्व इति समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति तत्रेति धनयन्याचष्टे नियमो न स्या
दिति अयं भावः प्राचां पक्षे दधिपयसी नो इति त्वदुदाहृतमेव न सिध्येत् प्राणिणागानां समाहारप
वैकल्पेन इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वस्यानिषिद्धत्वात् ननु समाहारद्वन्द्वेऽपि प्रकृतसूत्रेण निषिध्यते इति चे
न्नहि वाक्यमेव स्यात् द्वन्द्वद्वयस्यापि निषिद्धत्वात् पंचपंचाशिद्धस्यादित्रिकवर्षभिन्ना भिन्नाधना
साधकतासहत्वी त्यादीनामसाधुत्वं स्यात् किंच समाहारद्वन्द्वनिषेधोऽयमर्थः न्यायबलेनैव न
द्वरणात् तथाहि वतिपदार्थस्य साम्यविशेषबोधनाय समाहारद्वन्द्वस्य प्रामिरेव नास्ति सावि
शेषणं हि नैर्निवचनास्यापेक्षत्वेना समर्थत्वाद्वा कथं तर्हि दधिपयस्व मूलादि इति समाहारे द्व

म॰ वं॰ ११॰

110

गुरिति चेत्प्रधानस्थूले समाहारेऽव्ययीभावेऽस्यान्वयादिति यद्बाणा नचोक्तन्यायेनेतरयोगद्वन्द्वोपि न
स्यादिति वाच्यं तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात् उक्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति न्याय्यं
चैतत् प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात्सामान्यप्रयोगे इति लिङ्गादिति दिक् विभाषा समीपे यद्यपीह समा
हारद्वन्द्वो वेति व्याख्यानेपि नास्तीति तथापि प्रक्रममनुसृत्याह नियमो वा स्यादिति उपदेशमिति
पक्षवद्वावपत्तेः अव्ययीभावस्यैवात्र प्रयोगः यदित्वबहुव्रीहिर्नत्राप्युपदेशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी
स्यात् उपदेशो पाणिपादस्येत्येवेष्यते इत्याकारः । ग्रामन्तूनौ द्वेद्वे । इहोत्तरपदेन पूर्वपदेनाक्षिप्य
ते तेन मध्यमस्याक्षिनङ् नदाह । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । एतच्च समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोः
स्पष्टं गोजः सहोभिः स्तमसहृतीयाया इति सूत्रे पदमञ्जर्यां तस्य स्फुटतरं यत्तु प्राचोक्तं पूर्वपदस्यं
नङ् स्यादिति यत्तु व्याख्यातं सिद्धं इह सर्वपदकार्य विशेषमाहेत्यवनादिति यच्चाधिकृतेनोत्तरपदेन
पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्युक्तं तत्पूर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्यं प्रसिद्धमाह वर्षस्येति द्वंद्वेहरस्य समर्थादाव
चनमुक्त्वामणा यत्तपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषष्ठीति सूत्रेऽभिव्यक्तिग्रहणे नान्यत्र सह चौरेत घटाले द्वन्द्व
ति निपातनादिति भावः । ईदग्नेः । देवताद्वन्द्वे चेति काशिकानुरोधनात्रवर्तितं आश्वलायनसूत्रे
तिलं तयोर्देवताद्वन्द्वप्रयुक्तेः अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति अग्निद्धादिति अग्निसूद्यतस्मिन्सकारो विशेषः
संपदादित्वादधिकरणे क्विप् । षत्वमा भूदिति । आकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तत्र प्रयोगो वि

जो॰ ११॰

कारााभावोऽत्र मीयतेऽत्रेतिभावः । विसर्गमिति । तथाचष्टाचिह्निकारोनेत्येवात्रमेयं लक्षणान्तरोधादिति
भावः मातरापितरौ । मातृशब्दस्यानङादेशोऽपि निपात्यते वाछन्दसीति बहुलादिहेतवः स्वकृ
तत्वं इंद्रगर्भेण्डेन वाक्त्वजत्वचं । इतिवृन्दः । विरूपणामपीति । पतन्त्वसहत्राव्दरेवस्तुलभं तू
ष्यते रतिवृत्त्याज्ञा सोऽत्रस्यत्रूपशब्दस्याः घेपरतयापि व्याख्यानात् । वृद्धो यूना । अपत्यमतोऽत्रेतह्व
ह्निमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्येह ग्रहणं सूत्राकृतिमेणसाह चर्यात्तदाह गोत्रं शिष्यतेऽत्रेति
भागवद्वीति भागवतिशब्दाद्रोत्राद्विकाद्विजेताद्यूनिचूडाम्बाकोषीरेष बहुलमिति ज्ञत्वाद्वाद्वक
ऽहुज्ञत्वा सोवीरत्वं चापिकमपीष्यते नतयावत्यमात्रवृत्तवङ्त्यु । गार्ग्यवात्स्यायणाविति । इह
प्रवृत्तयो वहुष्वत्रगोत्राद्विकृत प्रवङ्गावमयाङ्कं वेलक्षणस्कृदोकतोद्विवचनाते नविग्रहमाह
गार्ग्यायणाविति प्रमान्विया । नत्रहसच्छवराटाचेत्यत्र प्रसंगाः हंसस्यजातिसाम्योपि शाहृवेलन्ना
एणस्यत्रीत्वप्रत्वमात्र प्रयत्नत्वादिति चेन्मैवं सरूपग्रहणात्त्रहन्नेः यत्रवृत्तेस्लापकेतत्स्मात्स्मृत्राव
ति सूत्रे नन्वेवमपि गोत्रयं गोस्त्र्यायनयोः सहोक्तावेतो गवाविति नियमतो न स्यात् तल्ल्लक्षणविशेषा
भावादिति चेन्मैवं नदितरकृतविशेषविरहरूपविशिष्टाभावेनात्पर्यान्तच्चेदृविशेषाभावादस्त्येव
इदंलक्षणापाविन्यादितस्नैकशेषः प्रयोगकृतविशेषात् । पिता मात्रा । श्वशुरः श्वश्र्वा । नन्वेतत्तद्व
द्वयवयं तथाह यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन्यासम्भिद्विधेयोपि त्यशब्दमेव मातरमपि

म० र० १११ III

वोक्ति स्वरूपशब्दस्वरूपं । न च शक्तिरेव नित्यं फलं तत्त्वावेत्यन्यदेतत् न च सूत्रं विनापि फलं भेनच सूत्रेस्य
त्र समूहवत् इदमपि स्यात्तद्द्वये नित्यग्रहणं सिनिवार्य इह हेतु स्यादपि परेण शब्दत्वादिति चेत्सेव पिदस्व
रूपाणामेयोरिव मातृस्वसृ शब्दयोस्तत्र विशेषः केवलयोः प्रयोगं वाख्येति सूत्रारंभात् अनभिधानस्मा
स्त्वित्य प्रत्याख्यानेन तत्फलं भेदमितीतिदिक् । त्यदादीनि सर्वैः । सर्वैः किमन्यासत्यां त्यदादिभिरेव सहशे
षो इत्यर्थं मा भूत् । यत्परमिति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः । त्यदादिन इति प्राग्ग्रहणादित्वात्र
सिः । त्यदादीनां शेषसहविवक्षितेऽर्थः प्रमान्यच्च न केवलं नपुंसकेन लिंगप्रतिपादकानि भवंति
शब्दोऽयं त्यदादीन्येव । सहदेति । हेत्वादिविशेषणानां माग्रहणेन किन्तु विशेषणनिरपेक्षेणैवेति भावः नत्वे
ति पिप्पल्याः प्रयोजनमित्यर्थः साचेति प्रजोपिप्पलोत्यर्थः इह सर्वत्रेति एतेन हेतूनां हेतूनां एकशे
षः इति भ्रमस्यावचनेः इति नतु नपुंसकेनस्यादिति चेत् एकशेषस्यानंगत्वात् न चैतत्वागृह्यमात्र ।
किंतु फलेपि विशेषो पीत्येके नेनेति यत्तु हेत्वापवादमेकशेष इति केचिद्विज्ञापितः तत्रापवादशब्दो
बाधकमात्रपरतयाऽन्वेयः इकोगुणवृद्धीति सूत्रेण तत्त्वेष्वत्तदपवादो वेत्यत्र यथा इत्येकशेषः । प्रसंगा
दाह एतावता अभिधानमिति कारणात् अनेनेनेह शेषयति न केवलयामासमन्तयाश्च पञ्चवशाक्या
सर्वत्र निवाहः किन्तु विशिष्टार्थविषयकशाक्रानामेव स्वीकर्तव्यो अतएव हेतुं ज्ञो विशेषणपदार्थैकदे
शतात्रविशेषणासंबन्धः हेहे च शब्दस्याप्रयोगः बहुव्रीह्यादावप्यादेः वाक्येन सर्वमिदं भवतीति वल

त्वाणं । किंच प्रवयवशात्रैवानिर्वाहइत्याग्रहे मीमांसकानांबहुव्रीहे बहुव्रीहेरन्यपदार्थेशास्त्रा
न्नसिध्येत् योगरूढिस्तुनद्यादिनांडलेभास्यात् स्तुमशास्त्रयात्रसारिण्यानेरूढिलक्षणायैवानिर्वा
ह्रात् नचेष्टापत्तिः प्रपसिद्धान्तादितिभावः प्रविग्रहइति लौकिकविग्रहशून्यइत्यर्थः । कटप्रूः ।
प्रजस्त्रामिति इहकस्मान्नयथाविधो कटप्रप्रजस्त्रइतिसमस्तात्प्रवादसामर्थ्यात् धातुनासमास
प्राप्तिर्यते नत्वैवक्वानिपात्यते इहइवदत्तादिग्रन्थस्पष्टं तिङन्तार्थकृतेन सहेतियोगविभागेना
प्येतत्सिध्यः ॥ इतिसर्वनामसमासः । कटकृत्र । नटेनसहेति नहावकाशः शाखानसहेत्यर्थः य
दित्र प्रत्तेसमासार्थेसतिनेतिव्याख्यायेन नहिहेरूपप्रत्रनरत्यत्रैवस्यात् नातश्रुतित्यत्र यदिवा
त्वेपूर्वपदेनेतिव्याख्यायेन ननोत्तश्रुतित्यत्रैवस्यात् नत्रहेरूपप्रत्रनरत्यत्रनस्माद्यामित्यायः
चोक्तमेवन्यायः ह्रान्तसमासान्तस्येति येनाविधिस्तदन्तस्येति सूत्रेप्रयोजनमहइदसहितनसूर्णा
दीर्घेविधाविनिवार्तिके प्राप्तेलिङ्गेतिस्वापइतिभाष्यंचात्रप्रमाणमित्येवार्थेयं । प्रतीपसमीपमि
ति प्रतिकूलाःसगनास्य प्रापोस्मिन्तितिविग्रहः समापोदेवयजनमिति देवाइज्यतेस्मिन्नितिव्यु
त्पत्त्यायहस्मिः समापशब्दस्यपंस्त्वलोकादित्याङ्गः भाष्येतस्त्रीवद्गदाक्रियते प्रवर्णान्ताद
ति द्वेनानितिसूत्रेणपरप्राह पैसमनवर्णादितिवाच्य इहमाभूत् प्रापेपरापामितिभाष्योक्तेः गति
रितिसूत्रेवाद्धिधिनवं भावार्थात्स्वाङ्गाधिस्वरणात्वप्रदोषइत्सपक्रमा प्रवीत्वे प्रेपं परेपामितिभा

म०
र०
११
118

ष्योक्तेस्तेनेतिभावः इत्यनोद्देशो । दीर्घोत्तराणामवग्रहार्थमित्याकरः बह्रुचत्र प्रभूतगोमान्
गोभिरित्यादौ प्रभूतशब्देनावरुद्धेति अनुगतास्सर्वापोस्मिन्निति तूपोदेशः जलप्रायमनूपंस्या
दित्यमरः प्रतिसामामिति अव्ययीभावः प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा कुम्भभूतत्वादयो बहु
व्रीहयः । पद्मनाभ इति पद्माकारानाभिर्यस्येति गौणेन पद्मशब्देन समानाधिकरण्याद्बहुव्री
हि यद्वागत्यादित्वात्समासः परनिपातः एतेनोर्णनाभो व्याख्यातः नत्रजपाणासज्ञाच्छदसोरि
तिकस्तेविशेषः गवाक्षः गावः किरणाः अत्र चक्षुः निपात्यते इति निपातनफलन्तु समासविशेष
नियमः द्विलोपादिकंच नदाहृ आद्याः इति बहुव्रीहयः इति बहुव्रीहय एवेत्यर्थः तेननञ्जस्त्र
क्षस्य प्रचलत्वात्एवेतिभावः द्वित्रा इति त्रयश्चत्वारोवा इति विग्रहः संख्यायाव्ययेन बहु
व्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येति डच् वोपचादेत्वच् प्रतिसंमुखमिति प्राणिगात्रेकवत् इत्येकत्वमिति
सक्थ्यक्ष्णोर्वैमात्रत्सहित्यमरः जानूरूपर्वा अष्ठीवदस्थियामितिच सरजः पंचकामिति नष्वतोहि
सरजसमपहाय केनकोनाप्रसवमित्यादि सरजसमकरन्दनिर्भरासु प्रसवविभूतिषु वीरुधांवि
भक्तः इति प्रमादप्रवायमिति बहूवः गोष्ठश्वेति एतेनसमस्मीनत्सुक्ष्णप्रवेतिनियमं दर्शयति
षष्ठीनत्सुक्ष्णेन गोष्ठस्येत्येव वयश्चर्चसमित्यादि षष्ठीतत्पुरुषो वर्चोदीप्तिः पलंमांसमदन्तीति
पल्वः मांसभोजिनि दीर्घवचः पल्ववर्चसम् । अवतमसमित्यादि अवहीनंततंचतमः इति विग्र

श्रे०
११

हः ग्रंथमिति गाढमितिफलितोर्थः अतएव ध्वांतेगाढेंधतमसंक्षीणेवतमसंतमः विश्वक्संत
मसंइत्यमरः स्वासोः वहशब्दइति इत्तेनाश्वः सशब्दादियकृनीअवसीयइतिव्याचक्षाणा आका
रविरोधादुपेक्ष्या इतिध्वनयति वसीयइति तथाचश्रूयते यःकामयेतवसीयान्स्यामितिवस
मानाग्नेवसीयान्भूयासमितिच । स्वःशब्दइति । यद्यप्ययमनव्ययकालविशेषेवर्त्तते तथापी
हसमासे उत्तरपदार्थभूतोप्रशंसामात्रोविषयमाह आशीर्विषयतायाद्योतकोयमितिया
वत् एतत्सूत्रविरोधाद्योक्तं स्वःशब्दस्यकालार्थएववनास्तीत्यपि त्वचःउत्तरपदार्थमात्रसत्विनिर्वचारूक
उक्तंचपाणिनीयमतदर्पणे ग्रंथेपरपदस्येह स्वःशब्दःकालवाच्यपि अभिधत्तेस्वभावेनसौमंग
लार्थकाविति अन्वयइत्यप्रकाशउच्यते अत्रगतमवहीनंचाहइतिप्रादिसमासः अत्राग
तेरोहोस्मिन्नित्यादिबहुव्रीहिर्वा तमसमिवतमस परेणानधिगम्यंहिद्युइहोवाक्तिनमवत् तसंच
तदह्नश्चेति तत्वमाहसोविद्भः तत्पञ्जनादित्यतः पारिणति प्रागबहुव्रीहियद्युग्रणे कर्तव्यमितिवाति
ककारोक्तेरितिभावः प्राचाभवबहुव्रीहौ सत्व्यवाणौ निषेधस्संक्तत्वाच्चेन इत्यादावित्यप्राप्तौ
एवायोज्य तेनसत्रपूर्वौ यवसूत्रोइत्यादिसिद्धं नाप्तगतशवात् नत्व इतिषष्ठी ॥ ॥ इतिसकल
समाससाधारणाः समासान्ताः ॥ लोकात्मकइति । समासप्रयोजनेन लोकात्मकस्यापत्ये
लोकात्मकिः लोकात्मकायाः लोकात्मकेयः इहलोकात्मिकइत्यर्थकृत्वणेतिसमासशाहे

म॰
वं॰
११३
113

पठितान्येवश्लोकादयोऽन्त्येने इत्याशयेनाह । एवमिति । गोजः सहोभः कथंतर्हि सन्तनतैशानमो
हनमन्यन्तइतिभावः प्रत्यन्यैर्बहुव्रीहिकृत उत्तरपदाधिकारेनैवंतग्रहणेनास्ति किंतु केवलप
दाधिकारइतितत्र भाष्येपदाङ्गाधिकारे इत्यत्रष्षष्टकेशीकेत्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् यद
पिइहवदन्नाल्पग्राह्यः उत्तरपदाक्षेमेनापूर्वपदेनेह गोजः सहः प्रभृतयोः विशेष्यन्ते पूर्वपदप्रभृ
तेभ्यः गोजः प्रभृतोऽइति नचात्रनमः शब्दः पूर्वपदार्के नहि सन्तनतैषनमः शब्दः यत्रत्वनंदतवि
धीयते मयोपाङ्गेनाक्षिमेविशेष्यते यथाऽष्टकेशीकादाविति नदपूर्वित्वं भाष्यवार्त्तिकवि
रोधाद्विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थार्थमेवपदाङ्गाधिकार इत्यादीनामपूर्विकयत्नवदेव स्वयमपि
व्याख्यातत्वात् भागविप्रयोगात्वस्यसमाधयः हनहनिः नैशाननतमसोऽहन इति षष्ठीतत्पुरु
षः नपुंसके भावेक्तस्ययोगेशेषविवक्षायांषष्ठी ततः सन्तनतैशानमोऽहनंयस्मादिति बहुव्रीहिः
यद्वाहन्त्रवर्तते हन्त्रर्थेकविधानमिति भावेकः शेषंप्राग्वत् । प्राणइति वक्ष्यामीति इहग्राम
नस्त्वंपशोपिवार्त्तिकान्तर्गतः ततसूत्रमिति केचिद्ग्रन्थंतन्नज्ञात्वेनव्यामिति भावः तथाहि सति
उत्तरसूत्रेग्रामनइतितल्लभ्यते परस्यचेति तदुत्तरसूत्रंचव्यर्थमेवस्यात् इतिस्पष्टमेवविवेकि
नां बहुव्रीहित्वोधम इति एकस्यापिवस्तुभेदपरिकल्प्यवर्त्तिपदार्थत्वंचविवक्षणीयमितिभा
वः वैयाकरणाख्यायां व्याकरणेभावः वैयाकरणीप्राण इत्यागत्यनादिभ्य इत्यणः सचासोऽग्रा

उ॰
११३

ल्याचेतिकर्मधारयः । आत्मनेभाषा इति । यद्यपीयं व्याख्या भाष्यादौ न दृष्टा तथापि वैयाकर
णो भवत्येव धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगात्मकं पंचप्रस्थानं व्याकरणमिति स्वीकारात् अस्या
श्च धातुपाठे दृष्टत्वात् ननु प्रकृतिविकृतिभावविरहाद्रन्धनाय स्थालीतिवत्समासो न स्यादत
आह योगविभागादिति एतच्च हरिन्यासादावुक्तत्वादुक्तं अश्वघासादिसमर्थ्यादित्यपीह हव च
हृद्युभ्यां च हृदिस्पृगिति हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः कर्मणोधिकरणविवक्षायां सप्तमी
भावे तु कर्मण्येव समासोऽस्तु अश्वघासादिर्विधेर्ज्ञापकत्वं न तदाबाधः । अस्मयुरिति लिंगादित्वाद्य
त् ङेर्यणः वेतोपि भाषायामपस्थाने जलं दृष्टपाठत्वात् अप्सुजन्मन्द्राहत्तं नत्वाकारविरोधाद्वेत्व
अप्सुज इतीत्त हलन्तादित्येव सिद्धं अप्सुमन्त्राविनिकारेत्यादि आज्यभागयोः अप्स्वग्ने सधिष्टव
अप्सु सोमो अब्रवीत् इत्यत्र वाके चाप्सुषाहोसि नन्वेवमप्कृतिवदनकरणे इत्यातिदेशेन अप्सु
इति सोः प्रत्ययानत्वात् न दंतात्सप्तम्या अभावे मन्तर्थेवदुर्लभः अतिदेशाप्रवृत्तौ तु सोर्लुकप्रा
प्तिरेव नास्ति चेत्सत्यं अतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाद्वोक्तदोषद्वयमपि वैकल्पिकत्वे प्रमाणं तु यत्र
दैनेभ्य इति सौत्रनिर्देश उक्तः प्रकृतत्वात्तिकमपि तद्येतिध्येयं यत्तु भाषायामप्रतिषिद्धतिपठित्वा अप्सु
मतिरित्युदाहृतं तत्राध्यादेन दृष्टं यत्तु वदंति मन्त्रोष्ठितिपाठे सुप्सप्तानां मतुपः कथं संभव इति
चिन्त्यमिति तेदेवचिन्त्यं पाठांतरस्यानकारकत्वात् मतुप्सम्भवतोऽस्युक्तत्वाच्च । यरपनाह्वरेति ।

म॰
४॰
११४
114

षष्ठीवचनादत्र हेतिषष्ठी पश्यंतेमनहृत्यहरतीत्यर्थत्वात् देवानामिति मूर्खो हि देवानांप्रीतिंजनयं
ति देवपशुपत्वात् शुनःशेपमस्य शुनःशेपः शेपशब्दो हि प्रकारान्तोप्यस्ति पौंस्नो नोपादित्वादौ
णादिकः पप्रत्ययः तथाचमंत्रः यस्यामुशनप्रह्वामशेपं इति एवंपुच्छलांगूलाभ्यामपिबहु
व्रीहिः ऋषिविशेषणामेताःसंज्ञाः । बह्वृचब्राह्मणादौप्रसिद्धाः मातुःपितृभ्यामिति सूत्रेस
मासस्यत्रवर्तितं तस्यफलमाह असमासेपीति इह पाक्षिकमपिषत्वंतेनेत्यर्थः । इत्यलुक्समा
सः । घरूपः । चेलडितिपचाद्यटित्युच्यतेऽस्वर्थे । घसाणेनेति तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्तन
दात्तेस्त्रिविति निषेधात् एतेनपुंवद्भावेबाधित्वापरत्वात् ह्रस्वइति व्याचक्षाणाःपरास्ताः अमलकेत
रेति ग्रामलकीशब्दोह्रस्वोनित्यस्त्रीलिंगः एवंकुवलीशब्दः तद्यः सुवह्रस्वेकृत्वात्तत्पक्षेपः सच
द्विधेत्याह घनेति निर्मूलमिति यद्वृत्तिकृतोक्तंपुंवद्भावोत्रपत्तव्यत्वाः श्रेयसीराविदुनरा
प्रकर्षयोगात्प्राक्स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सिद्धमिति एवेदंवक्तव्यंपुंवद्भावस्यानादि अतिशयात्रक
त्वात्प्रमाणिकं ह्रस्वकृतनाहि तसिलादिष्विति नित्यपुंवद्भावयुक्तः नतुपाक्षिकः भाष्यवार्ति
कयोरपिनाधिकमुक्तं प्रमाणानामभ्युपेत्यापिब्रूमः कथमिहवचनेनापन्नेपुंवद्भावोयः प्राप्तः
सोऽत्रपदेवक्तव्याः ततःपुंवद्भावपर्वेववक्तव्यइति शब्देपुंवद्भावनिषेधार्थमिदंवचनंस्यात् तथाच
हृतःप्रागेवत्वइत्याहृस्वनाति श्रेयसीराविदुषीतमेति दीर्घकेशीष्विपाशानि हूयाणांसिध्यतनाम प्रक

शे॰
११४

र्थयोगाद्दित्वदीर्घयोरन्यतरत्वसंगतमेवस्यात् सत्युपसंख्यानेप्रत्याचष्टेइतिन्यासकृतावगतिः प्र
त्याख्यानंच नस्यापूर्ववद्भावफलकत्वेसत्येवस्यात् नतुनत्विहद्वित्वफलकत्वे वक्तुनत्तनदोपिनद्याग्रु
हणे तदंतातद्विधानार्थमित्युक्तत्वात् स्वार्थेइत्यालिंगाद्यनंतरमेव प्रियशकृत्सन प्रकर्षो हि विव
क्षितेनेतिभाष्येनिर्णीतत्वाच्च द्वितीयस्तु संभवेद्यदितामिलादिमध्येतरप्रत्ययेनपरिगणयितातो
त्तमवैरेवपरिगणितो दर्शनीयतरादर्शनीयतमेतिचोदाहृते नचद्वितीयग्रन्थेविरुद्धेतिमेत्यादिर्ह
तोपन्यासः स्त्रियांतिप्रदर्शनपरोनतुद्वैरूप्यपरइतिवाच्यं प्रकर्षयोगादित्यादिग्रन्थशेषविरोधा
त् तस्मादसंगतएवायंद्वितीयग्रन्थाइति एतत्सर्वमितिमन्यतइति वदताहरदत्तेनापिध्वनितं न्यास
कारस्यतु इदमुपसंख्यानमितिभ्रमः तत्प्रत्याख्यानेपक्षेमितिभ्रमस्त्वाभ्येवेति तत्रकुत्स्यदोषो
तो स्पष्टमेव एवंस्थितेपक्षेपूर्ववद्भावोवक्तव्यइतिप्रक्रियाग्रन्थः न्यासासिद्धमिदमित्यादितद्व्या
ख्यानग्रन्थस्तुद्वितीयन्यासोक्तार्थानुवादीस्फुलतेप्यविलयादनादेनयामितिदिक् पादस्यपदे। पदेति
सोत्रोविभक्तिलुक् ऋचःशेइतिशसृप्रत्ययस्यपदमेकदेशाद्वकारणे। उदमेघइतिसाहचर्यात्
प्रकृष्टस्यापिसंज्ञा। उदपेषमिति। स्नेहनापिष्टइतिणमुल् उदधिर्घटइति उदकंधीयतेऽस्मिन्नि
तिविग्रहः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः उदमन्थइति इववहवासमहानाः मंथः स्तनोयेतिया
गविभागात्समासः। एकजः संप्रसारणं इहतत्प्रकृष्टत्वेननपूर्वपदस्यैवपदेचाविधीयते इत्यापो

म०
र०
२५५
115

धेनाह सर्वपदस्येति उत्तरपदस्योरितिच इत्युत्तरपदेन पुत्रपत्नीविशेष्यते नत्वविपरीते तेनकरी
षगन्धापरमपुत्रइत्यत्रनातिप्रसंगः । मालभारीति । मालांबिभर्तीतितिनाछीलग्योणिनिः केचित्तु
हारिष्वितिपठंति कारेसत्यागदस्य सत्यंकारः समयकरणे शपथेतिपरत्वात् शासंबाधित्वात्तु
अगदंकारोवैद्यः अस्तुंकारोभ्युपगमः अस्त्विनितिइत्तमपिनिपुणकमव्ययं धेनुंभव्येति भव्यगेयेति
कर्तरिकृत्यः धेनुर्भव्याभव्याचेतिविग्रहः भविष्यतीतिधेनुरित्यर्थः गोलमंसहनेतिस्यानंकर्मणिषु
त्रेधेनुभव्यौतिबाधादितिप्रकरणं नत्वार्षत्वात्समागमोनेतिनयाख्यायामितिहरदत्तः लो
केपृणतिपृणतिः सदात्वाकर्मेतिहरदत्तः प्रीणनइतितुपदान्तेनैव भ्राष्ट्राग्निमन्धइति
भ्राष्ट्राग्न्योस्समीपमितिहीति इन्धनाभ्याग्नेइत्यत्र पतिसक्ष्याणामित्यादिना इणः भ्राष्ट्रमिन्धइति कर्मण्य
न् इत्यनेनवाषष्ठीसमासः तिमिंगिलइति मत्स्यविशेषः गिरतेमूलविभुजादित्वात्कः गिल
गिलेचेति । गिलंगिलतीतिगिलगिलः तिमेर्गिलगिलइतिविग्रहेस्त्वमासइ नित्यमेवेति पू
र्वविप्रतिषेधेनेतिभावः सज्योतिरिति समानंज्योतिरस्येतिबहुव्रीहिः यस्मिन्ज्योतिषि आदित्ये
नक्षत्रेवाउपनिपतिते तदस्तमयपर्यंतमध्ययनमावर्तमानमाशौचे सज्योतिरित्युच्यते पृषोदरादीनियथो
पदिष्टं निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयोबहुलमितिसिद्धिः अनेनतत्समास
पदानामितिविवेकइतिहरदत्तः वस्तुतस्तुसमासविषयकमेवेदमितितन्नियमः हेमसिद्धरामचन्द्रयोः

जो०
२५५

त्रापि प्राचां कारिकायाम् उदाहृतत्वात् हृनेपचाद्यचिह्नगमः हिंसेत्त पचाद्यविहृकारसकारयोः
स्थानव्यत्ययः यदित्तभवे हिंत्यादिश्लोकस्यापि प्रकृतसूत्रोदाहरणतायोनाग्रहः किंत्वनेकक्र
मुत्पत्तिरनेकधत्वेनावन्मात्रे तदाहरदत्र विवेकोपि निर्बाधएवेति दिक् । शाकुनिगणोयमिति।
तेनान्यदपि सिध्यति यथाल्लमपत्वश्यमः हात्येत्तकाममनसोपि समोवाहितनयोर्मो मस्यपरि
यदृच्यनोः ध्वंत्वमितिशेषः कृत्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे श्रवणशब्दस्थाने मकारलमपेत् कामशब्दे मनः
शब्देच परेत्तम् शब्दस्थाने तुमितिषष्ठ्यर्थे प्रथमायाः कृत्प्रत्ययपरयोः पत्त्व थात्वलस्मिन्परे मास
स्थाने मकारलपेदित्यर्थः श्रवणमेत्वः गेतुकामः गेतुमनसह्निनः सननः सननः मांसपचनमा
स्पाकः इह संयोगान्तलोपाभावोपि निपातनाद्बोध्यः छन्दोसित्वः यस्मयादित्वेनापि निवाह उक्तः
ध्रुपरस्परः क्रियासातत्ये इति सूत्रे सातत्यइति निर्देशोनेकादेशात्रमतिद्वारा सूत्रोचार्यपादेनोय
त्वाको ज्ञापितस्त्याकः । नहिवृति पदुपरोषध्रिति उत्तरपदेषितिबोध्यं उपनह्यतीति उपानत् संप
दादित्वात्कर्मणि क्विप् निवनतेहति नोवृत उपहंघनोतिमाहद् ममीणिविध्यतेइति मर्मवित् रु
वमीतो मीरोचतेहति नोरुक् कर्तिसहतेकत्तेषहू सहस्वननाजोभ्योचेत्पत्रसहेति योगविभा।
गादत्रक सप्रच्छयाद्वासस्यषत्वमितिन्यासकारः मूर्ख्वपदादितिषत्वमितिहरदत्तः परीतत्तोना।
तिपरीतत् गमः क्वावित्यत्र गमादीनामितिष्ठनइतिवचनात्तनोतेर्नलोपः यत्तु वेदभाष्ये कत्तेन।

म· र· ११६ 116

मित्रावरुणाविति मंत्रस्य व्याख्यायामुक्तं ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽत्र भाविन्याथौ हृ दृधेः क्विप्
नहि ह्रनोन्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ इति नित्यं चिंत्यं प्रकृतेन हृ दे दृ दे त्र पानत्वान्न स्यादन्यथा मपीति दी
र्घत्व बोध्यः । वनं पुरगा । व्यवायेन बहुः स्यात्तेऽप्रथमेत्यादि वनपापूर्वस्येति विभाषौषधीति अपसंज्ञा
त्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरितिभावः अत एवाहानिपातनादिति यद्व्याचष्टे तेन ह्लद
तादिति समस्यासंज्ञार्थमिन्नेतिभावः । प्रथमेति । समस्यार्थस्यापानिपादिकार्थेऽत्र भावादितिभा
वः । निषादइति निषीदन्त्यस्मिन्पापमितिनिषादः पुलिंदोम्लेच्छजातिः हलश्चेत्यधिकरणेघञ्
कथंतर्हि मनोहारी दौवारिकः अत्राहुः मनोहारी द्वारे नान्यथानामाहमिति एकाचेनोकइति यो
धकः कप् अनदनेत्यादि अत्र केचिदाहुरिति द्यसानपठित्वा स्यादित्यत्र इतिबहुव्रीहावेवायं दीर्घ
इत्याहुः अन्येतु दीर्घेणैव पठंतः तत्पुरुषस्याप्युदाहरणमाहुः इक्षुषादिति केचित्तु कार्षेय
तिनालप्यमध्यपठंति नत्यामादिकमितिभावः शिरीषवणमिति । ननु यस्य फलमेव न पुष्पं स वन
स्पतिः वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः इत्यमरकोशात् सचउदुंबरादि शिरीषस्तु न तथे
तस्य पुष्पफलोभयसत्वात्कथमिह णत्वमितिचेत्सत्यं इह वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रमुपलभ्यते
अत एव लिंगेलुपिफलंवदतीति सूत्रे व्याख्यावचनेऽपि तौ कि शिरीषाणामदूरेभवो ग्रामः शिरीषः
तस्यवनं शिरीषवनं वनस्पतित्वमतिदेशेन नतत्त्वाणत्वस्यादिति भाष्यकारोक्तिः इरिकादिभ्य

गो ११६

इति । अवधित्वात्प्रागिः । हीरपाणिनशीनराइति । उशीनरशब्दोदेशवाचीनद्वासिङ्गोपचा
रिकः गिरिनद्यादीनामिति वाक्रमेतत् संज्ञायामिति संज्ञायामप्राप्तेउभयत्रविभाषेयं माघवा
पिणावीति बहुलमाभीक्ष्ण्येइतिणिनिः व्रीहिवापाणीतिकर्मण्यण् उत्तरपदस्येति अत्रचव्याख्ये
नमेवशरणं प्राचक्षस्त्रस्यहृणानामिहज्ञापकं इत्याक्षुब्धहर्षयति अतएवेति ज्ञापकशैथिल्यमि
तिध्वनयति किंचेति परिपक्वानीति अत्रकुमतिचेतिनिस्पणात्वमाप्ते हरिमाणीति मनेणत्वनात्
किप् प्राकृतवृत्यन्तैः समासान्तकारान्तमुत्तरपदं नोनत्वान्ङीपणत्वं चतुरंगयोगेनेति चतुर्थ्यर्थे
न्यासेनेनयोगाइतिविग्रहः अत्तद्धितइति व्यवधायकस्यपदस्यतद्धितेनसेत्ययोनभवति तदानिषेधइ
त्यर्थः । शार्ङ्गगामयेनेति अत्रगोशब्दः पदं पारस्करइति पारंकरोतीतिविग्रहे कृञोहेतुताच्छील्ये
तिटः किष्किन्धेति । किंकिंदधातीतिविग्रहे धातोरुपसर्गेकः सर्वस्यकिमोऽल्लोपः सुट्षत्व
चनिपात्यते हृषिशब्दात्सेनेकार्थविद्युत्पाणाः नहुहृतीतितिगणसूत्रे नादिति नलोपश्छन्दस्येवेति
भावः चत्वेनेत्युपलक्षणं फणाफणीति लोपस्यापिसत्त्ववत्वात् । टकारभकाराविति । नहुहृत्यां
यथासंख्यंबोध्यं । मायस्येति । पंचमस्यार्थेषष्ठी । मायः पापंविनिर्दिष्टंचित्तेनस्यार्विशोधनमितिस्मरति
आकृतिगणोयमिति । नेनपरः शानाइत्यादिसिद्धं अविश्वयनेजैनताः परः शानाइतिमाघः शानात्प
राइतिविग्रहे पंचमीतियोगविभागात्समासः राजदन्तादित्वात्परनिपातः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइति

म॰ ५॰ १२

पूर्ववद्भावः लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यानिर्देशोऽविनिर्ज्ञातः पारस्करादित्वात्सुडिति दिक् ॥ ॥ इति समा
साश्रयविधयः ॥ ॥ ओं नमः सरस्वत्यै ॥ ओं समर्थानां । नन्वप्रकृतिसूत्रे एकार्थीभावसाम
र्थ्ये गृहीते नोचिते समर्थापदविधिरिति परिभाषायोगात्तदर्थत्वात् तत्कालत्वेनोपस्थित्यवलम्बवशाना
द्विरुक्तेनानुद्धितोत्पत्तिः तथा च पदविधित्वस्पष्टमेव अतस्त्राह सामर्थ्यमिति कृतरूप्यादि अस्य
फलत्वं तस्यापत्यमिति सूत्रे स्फुटमेव स्पष्टीभविष्यतीति इह समर्थानां प्रथमादिति फलत्रयं वक्ष्ये मद्रो
त्सर्गेणाह प्राग्दीव्यतो ऽण् अश्वपत्यादिभ्यश्च प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् अपप
रिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः स्यात्कुतः प्राग्दीव्यतमिति तु वाच्ये ज्ययरतिः प्रसूत्रेः नतो भावा
र्थे सूत्रात् तस्मिन् अपसमहेत्यादि परिगणनात् अव्ययीभावस्याव्ययत्वं लभ्यत्वस्वरोपराणे षष्ठ्यो
तेनार्थसिद्धमाह अचः इति अचो ञ्णितीति सूत्रादचः इत्यस्यात्रानुवृत्तिरपि इह स्थवचा प्रामादिकमे
वेति चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् ष्यञापत्यमूपपदे तथापि इह स्वस्त्रादिदर्शनात् त्रयोधात्वसंज्ञके दि
त्यादित्वा पूर्वपदतिरोहस्योत्तरपदलोपेन बहुव्रीहिं कृत्वा दित्यादिभिर्वह्निदकार्यं इति व्याचष्टे दित्या
दिभ्यः पत्युत्तरपदाच्चेति पत्युत्तरादीनि तन्नोक्तं बहुव्रीहिवादाद्यपि प्रसङ्गात् । तेनाह इति । नत्वदित्यैः एव
मत्यर्थो देवताद्यर्थे सावकाशः अपत्येतु परत्वादिनस्त्वान्तियम इति कृतः स्यात् सत्य एकत्रेतत्त्वत्र पूर्वं
विप्रतिषेधः एवादेशादर्थविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति अर्थविशेषेति किं ।

ग्रं॰ १२

गोष्ठपतं उष्ट्रपतिनामप्यत्रेत स्येदं पत्राधर्कं परिषदस्त्रैन्यज् अयथकथं दैनेयमिति अत्राङः दितिशा
ब्दात्कृतिनिदिकारादृयिनइति दौषिक्तुनेस्त्रीभ्योढक् एवस्तन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वा(
दिति । आदित्यादिति । आदित्यशब्दाण्ण्यप्रत्यये यस्येति लोपे हलो यमांदिति यलोपः नचाल्लोपस्य
स्थानिवद्भावः नपदान्तेति पदलोपेन निषेधात् काशिकायामिति । हरदत्तमाधवग्रन्थेप्येवं तथा
च प्रयोगः नाश्रयाम शाकटायनाः प्रनर्यानतनाइति भाष्योक्तेनैनतदुष्टे नचप्रयोगोनिर्वाहः ।
बाह्वादिरिति । इल्लोपवचनमव्ययानां भमात्रे यत्वस्थानित्वत्वज्ञापनार्थं तेनारातीयइत्यादि सिद्धं
एवमकृतेप्यञ् वचने प्राक्तदीव्यार्थं मा चोग्रस्थेन तथाप चेनि पठनेतदनाकरं । अश्वत्थामइति ।
भाष्योदाहरणादेवेह नदन्तविधिः अश्वत्थाबलवाचिनः स्थामन् शब्दस्य केवलस्यापत्यनयोगाभा
वे ज्ञानादिष्वेव विधिः स्यात् अश्वस्येव स्थामयस्येति बहुव्रीहौ पृषोदरादित्वात्सलोपः । गोरिति ।
न केवलमपत्य एव किन्तु सर्वेष्वप्राग्दीव्यतीयेषु । गव्यमिति । गव्यभावे गोरिदं गोर्देवतायस्येत्याः
दिरर्थः अनेनाहिगव्यमिति जैमिनिसूत्रे हविर्यत्नो वार्तिककाराः समाहिताः केचित्तु प्राग्दीव्यतीये
भ्यो न्यत्राप्यर्थे यत्र इति व्याचक्षाणाः गवाचरति गव्यः इत्यादि प्रयुञ्जः गोरूप्यमित्यादि हेतुमत
श्चेभ्यो न्यत्रस्यात् रूप्या मयट्चेति रूप्यमयटौ उत्सादिभ्योऽञ् । अग्नेर्वद्दपवादनाभिजादीनां वा
पवादोयं इहपठितेन वष्कयासे असमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयं वष्कस्यापत्यं वाष्कयः अरसेर्किं गोवष्क

पिः प्रसङ्गस्तेन तदेवेह उदन्तं विधिं ज्ञापयति अथेन्द्रो नामस्मृद्धः प्राधीनवं इति सिध्यति धेन्वशब्दस्येद्गपा
ठात् नचैवं धैत्रकं वचनमिथ्यादि निवाच्यं धत्रर नञ् इकप्रत्याद्यनीति विशेषवचनस्याभावे प्राप
र्षालिमतेनोदाहृतत्वात् इकमिति ठकमित्यर्थ इति कैयटः । अग्निकलिभ्यामिति । अग्रमथेः सूत्र
ह्याता साम्प्रदेवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रितं इहं मासेत्यधिकारे कलेर्ढगिति तदिदं सूत्रद्वयम
पनीय प्राग्दीव्यतः इति प्रकरणे अग्निकलिभ्यां ढगिति पाठ्यं तेनाग्नेरपत्यं अग्निनाइहं साम अग्नाभवे
अग्नेरागते अग्नेः स्वं वा आग्नेयमिति सिद्धं एतेन मीमांसकैर्धेज्ञं कलेर्ढगिति पाणिनीयसूत्रमपा
र्थकमित्यादि तत्सर्वमवैयाकरणमीमांसकमन्त्रोपाद्यमिति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे इत्यपत्यादिवि
कारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः । स्त्रीपुंसाभ्यां । प्राधिन्यत्रवतीते स्त्रैणादीति स्त्रीपुंभवः स्त्रीभिश्च र
तीति स्त्रीभ्योहितः इत्यादि वत्यर्थे इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः अतएवोदाहरति । स्त्रीवदि
ति कथं तर्हि त्वतलोः स्त्रीत्वे स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्त्वेति प्राक्त्वादिति चकारादिति वक्ष्यते । द्विगोर्लुगनप
त्ये द्विगोरिति षष्ठी तदर्थस्तु हेतुत्वे तच्चरथन्तरसामत्वादेरिवभाविनोऽपि वृद्ध्याख्यसायात् तदेतदाह
द्विगोर्निमित्तमिति प्रजादिरिति एतज्ज्ञापकसूत्रादचोऽत्यस्यापकर्षात्लभ्यते वाग्रहणमत्रवत्स्यमव
स्थितविभाषाश्रयणे वा । गोत्रेऽलुगचि । गोत्रे किं धस्कादिभ्यो गोत्रे इति प्रकरणेन यस्य लुक् प्राप्तः
तस्येव लुग्यथास्यात् नेह उवलस्येदं औवलं बादरं यूनि लुक् इहापि द्विगोर्लुगनपत्ये इति गोत्रे ते
वि

न्येवस्थानी तथा च ल्यगल्यग्रहणं शक्यमकर्तुं प्रजारावितिकिं ग्लौचुकायन इत्युक्तं प्राग्दीव्यतो
ऽणिके तस्मिन्कृते ग्लौचुकायनीय नञुपग्रह इत्यस्मिन्ने ऽणैरणं बाधित्वा परत्वाद्वचोऽणिनीति वृद्ध्यभा
वो गुणस्य तु पिच्च इत्यादिरवकाशः किं च गुणेकृते वादेशे च प्रत्ययोपधाया इति वृद्ध्यभावो नत्वाह
प्रादिवृद्धिरिति परत्वादिति भावः प्रत्ययोपधावृद्धेरवकाशः गोपाचकः प्रादिवृद्धेरवकाशः स्वश्वः सा
स्वते ऽपगवः त्वाष्ट्रो जागत इत्यादौ उभयप्रसङ्गे परत्वाद्वादिवृद्धिरेव भवति न च पुनः प्रसङ्गविज्ञाने
सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् प्रवर्त्तापकं प्रत्र शान्तिकादिषु प्रकरसमासन्यायः प्रत्ययोपधावृद्ध्यापो
कस्मादेः सिद्धत्वादन्तरपदासिद्ध्यर्थस्तत्र पाठोऽनर्थकः स्यात् प्रकृतेनेति परिभाषायास्तु समर्थग्रहणमे
वज्ञापकं तद्धितपरिनिष्ठितफलमित्युक्तं परिनिष्ठितत्वं च ज्ञापयतीति पदिकाशाप्य नत्र संनिपाद्धेर
त्यवच्छेद्य तेन ऽपगवः ह्रीर्मानित्यादि सिद्धं प्रश्चिमानणीति लिङ्गं यदि तत्र तद्धितकरणेनाकृत
वृद्धपरिभाषाश्रीयते पामादिगणो विसर्गान्तरपदलोपश्चाकृतसंधेरित्यत्राकृतसंधिग्रहणेन
परिनिष्ठितत्वात्तद्धितोत्पत्तिः स्यात् हि समर्थग्रहणं शक्यमकर्तुं नञ्समासस्तद्धितेन नित्यं बाध्यते न च
तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपीति वाच्यं यतोत्सर्गापवादो महाविभाषायामकल्प्यते नत्राऽप
वादेन मुक्ते उत्सर्गेण प्रवर्त्तनेति पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वाग्रहणं ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह दैव जें॰
यज्ञीत्यादि जातित्वादिति यद्यप्यचोक्तं प्रकृतत्वाद्वोविति यद्व्याचष्टे इच्छानतिव्यतनेनेति तद्व्य

म॰ २॰ ११९

119

येमामादिकामिति भावः गोत्स इति उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः तस्यापत्ययोगात्
गार्ग्यो योऽभीष्मे इतिवत् । जीवति तु वंश्ये युवा पित्रपितामहादिरुत्पादकप्रबंधो वंशः तत्र भवो वंश्यः
द्विगादित्वाद्यत् पौत्रप्रभृत्यपत्यं सूत्रे षष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानादित्याह पौत्रादेरिति तथाऽन्वयो भिन्नक्र
मः एवेत्यस्मात्परो बोध्यः स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे यावत्सत्त्वमेव एको गोत्रे अपत्यप्रत्यय इति
एतच्चाधिकारबलाल्लभ्यते गैयगव इत्यादि उपगोरपत्यं गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक् सूत्रारंभफ
लेमनभेदेन व्यवस्थापयति गोत्र इति स्वगोत्रेन तृतीयेन तथा एको न संख्यायां तृतीये द्वयोश्च चतुर्थी त्रयाणा
मित्यादि इत्यर्थः षष्ठेति तृतीये एकस्मात्तेनिरोधात्त्वात्रिः चतुर्थी द्वाभ्यामित्यादीत्यर्थः पितरेवेति ।
तथा चामरः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति
ततः प्राचामिति तथा हि तपनत्यनेन इत्यपत्यामिति युव्यापत्तिः पौत्रैर्विशतीति सूत्रे भाष्यकृता तद्गी
ताद्यवाहितोऽपि पितामहादीनां ग्रहणमिति प्रसिद्धं जरत्कारोविषयाभ्यां नेभ सूत्रकारोऽप्याह अपत्यं पौ
त्रप्रभृतीति आद्यपक्षे अपत्यमिवापत्यमिति गोशब्दोऽन्नित्राश्रयणीयास्यात् गोत्राद्यूनि गोत्रमत्पर्य
त्रादेवेति तत्र एवत्यत्ययोनादितिप्रथमपक्षेर्थः द्वितीयपक्षे तु स्थूलप्रकृत्यंतरेकवभ्यानेत्यर्थः
स्त्रियांत्विति । अयं भावः अस्त्रियामिति योगो विभज्यते यूनीति शब्दस्वरूपपरिभाषा चेयं यत्र यत्र
संज्ञा विधीयते तत्रास्त्रियामिति उपतिष्ठते इत्यर्थः सिद्धस्यागतिरियं जीवति तु वंश्ये युवा अस्त्रिया॰

गे॰
११९

मिति तत्सूत्रयित्वसूचितं अतइञ् नपदः किं अभ्यः अपत्यं शोभ्यः कथं तर्हि मवीयतेनं दाशर
थाय मैथिलीति अपत्यत्वरूपविशेषस्याविवक्षायां शैषिकोऽण् । बाह्वादिरिति । यद्वाबाधलोऽ
नेऽन्तिथानो माधवेनोक्तं केवलस्य बाहोरपत्येनायोगात् सामर्थ्याद्वचनविधिः सोबाह्वादीति
तस्मिन्ने ज्ञानेति बाहवीत्याश्वलायनसूत्रबाह्वादिभ्यश्चेति सूत्रे बाह्वादिरिति भाष्ये व्याख्याकद्वा
हरणाच्च बाहोः संज्ञाशब्दत्वात् औडुलोमिरिति यद्यपि लोमन्शब्दो गणे पठ्यते तथापि सामर्थ्या
द्वचनग्रहणे उडुलोमशब्दस्य लोमानि यस्य तस्यापत्यं औडुलोमिः शारलोमिः इत्यादयः प्रमाणादि
प्रसिद्धाः संज्ञात्वाभाव एवमन्ययोर्बोध्यः निरूढत्वेन प्रथमोपस्थिताभिरत्नाभिरेव विधेर्निराकाङ्क्षत्वा
त् यत्तु इदानीं तनो बाहुलस्यापत्यं बाहविरित्येव उक्तं च हरिणा अभिव्यक्तपदार्थाये स्वतन्त्रा
लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु इति अनर्थकं सन्दिग्धार्थकमप्रयुक्तं
चक्रमेण विशेषणव्यावर्त्यं तदुक्तिषु न तत्सदृशेष्वित्यर्थः अतएव संज्ञाशब्दस्यापत्यस्याश्वारिरिः
त्यत्र राजश्वशुराद्यदिति यत्र मिमीते मानान्तस्याः स्वसा मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न वाडवाकिरिति
वाडवशब्दयोर्जातिविशेषाः इत्यादीनि आदिशब्दाद्वषादकिः चाण्डालकिः वैश्वाकिः वरूथनेऽरिति
ब्रानच्छक्नोरिति विहितस्याणप्रत्ययस्येति शेषः यञिञोश्च गोत्रेयाविति । गोत्रेकिं द्विपादत्र
मसुइयत्र द्वेष्यः शानकूमादिभ्यश्च सौनकूमिः नटापत्ये माभूत् । अन्तश्यानन्तर्ये । अन्तरीत्य

स॰ र॰ ए॰ 120

पंचम्याः सौत्रो लुक् सूत्र इति अनेनैवेत्यत्रेत्यर्थः वैदिरित्यत्र अरण्यानामाशंकयाह बाह्वादेरिति
प्रवराध्यायप्रसिद्धमिति एतच्च स्त्रीभ्योऽभ्यानञ् स्त्राणमिति सूत्रे कैय्यटे स्पष्टं । काप्य इति इत
स्यानिञ् इति फक् कप्यर्गगादित्वात् यञाम आङ्गिरस एवेति नियमात् सूत्रे गर्गपाठस्तु लोहितादि
कार्यार्थः काप्यायनीति बोधिरिति अन्वाख्यत्वादिञ् बाह्वादित्वाद्वा वनेशस्य यञणोः प्राग्मयोः प्रा
ङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थे सूत्रे लौकिक्या विवक्षितस्येति परिशेषेणानस्य एवेति बोध्यं एतच्चाङ्गिरसस्य
तद्वृद्धालभ्यते अत एवाह अनाङ्गिरसे त्विति वक्ष्यमाण इति शिवादिनिरनाङ्गिरसयोरिति सूत्रेणेति भावः
अश्वादिभ्यः फञ् गोत्र इति क्वचित्पुस्तकेऽपि तथा हि अश्वादिगणे गोत्रप्रत्ययान्तात्स्वयः पठ्यते बैल्य ।
अत्र इह अश्वेवा इति बालिनाम राजर्षिः ततो बाह्वादिस्वोरसेति त्यजः अत्र इत्यशब्दो गर्गादियञन्तः
आत्रेयशब्दो ढगन्तः ततः सामर्थ्यान्निफञ् नहि फकत्वानां विना अपत्यप्रत्ययं गोत्रत्वेन शक्यते
प्रसिज्ञान इति गणसूत्रे प्रसिद्ध्यमानो यो जानशब्दस्तस्मात्फञित्यर्थः । जाताया इति । लिङ्गवि
शिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा यामः फञ् शिवादिभ्योऽण् गोत्र इति निवृत्तमिति
इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः एतच्च सूत्रे कैय्यटादिग्रंथेषु स्पष्टं यत्तु मूले लुक्सूत्रे
कैय्यटादिपर्यालोचनया गोत्रसंज्ञा सूत्रपर्यंते गोत्रादिका वहति लभ्यते तन्मताश्रयामिति भावः ।
विपाशेति अन्तोपज्ञाते न्यस्य जाङ्गादेरपि पाठान्यत्वे फञ् वैपाशः वैपाशायन्यः जरत्कारुशब्दः पठ्यते

ओं॰ ए॰

ततः शुभ्रादित्वाड्ढगपि ढेर्लोपोकद्र्वा इत्युल्लोपः जरत्कारवः जारत्कारवेयः विश्रवणरवणश
ब्दौ प्रत्यये तो विश्रवः शब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरमेव वा इति विशेषणद्वये समानार्थे वैश्रवणः रावणः
इत्यस्यानिजः ह्याचः अकं उत्पथेत्पन्थगेढक् यत्तु काशिकायां मरीचेर्मारीचइति मत्सदाह तन्
न चित्त्यं बाह्वादित्वेनैव संगतत् तथाचाभिधाने चोज्ञायत इति सूत्रे भाष्यं मरीचिशब्दो बाह्वादिषु
पठ्यते इति शुभ्रादिभ्यश्च मृकण्डुशब्दोत्र पठ्यते सच प्रकृत्यन्तरं: पदव्य मृगण्ड्वादयश्च इति सूत्रे
उक्तवदन्यग्रन्थस्य मृकण्डुस्य पुत्रेस्तीर्थं तथाम्यामतिनिर्मलं इति स्कंदे मार्कण्डेयः उकारान्ता
त्वादेत्तु ढेर्लोपाबाधः। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्रीशब्दोत्र पठ्यते पारस्त्रैणेयः शुभ्रादि
कादित्वाद्युभयपदवृद्धिः परभार्यायामुत्पन्नइत्यर्थः विदादिगणेतु परस्त्रीपरशुं च पठ्यते श्रा
पद्यत इति विशेषः पारस्त्रियाः पत्यं पारशवः ब्राह्मणात् शूद्रायां तेन वोढायामुत्पन्ने सच जात्यन्त
रयोगात्परस्त्री न दित्यपरस्त्रीति कल्याण्यादिषु षष्ठीतत्पुरुषः विदादौतु कर्मधारय इति विवेकः
तथाच याज्ञवल्क्यः। विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियां अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः
पारशवोपि वेति न चैवं पारशवोपि स्यात् निवर्जा वारत्त्रयाति कादि कार्यं स्यादिति वाच्यं पूर्वोत्तरपद
संभमोहात् नहि हयनावानूर्ध्वपरः स्यादेशः इति विषयविभागो गम्यते सती भिन्नश्चेति।
प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तं चामरसिंहेन ग्रथबान्धकिनेयः स्यात् बन्धुलश्चासतीसुतः कौलटेरः कौलटेयो

म॰
रं॰
११
121

भिक्षुकीति समनीयादि तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि चात्मज इति केचित्तु कुलटाया अपि इन
ङ्तोयं ढूणमाहुः क्षुद्राभ्यः परत्वाद्ढ्रगित्युक्ते नचित्रं तस्य वैकल्पिकतया स्वयमपि पक्षे
ढकः स्वीकाराच्च इनङः प्रामेहं वीरत्वात् तयोर्वेति तत्र दाबेनात्रास्तितेर्त्वमेत्त्वं ब्रितत्वकौति।
दापोल्लङ्कि पुनरदादिलक्षणः दाप् हि बाधितलक्षणोऽपि बाधक इति भावः यत्तु हृदन्यासकृतोक्तः
चटकादेरगत्यैव सांप्रदायिकः क्षुद्रपाद इति तत्राख्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यं । आरगुदीचां ।
उदीचां ग्रहणं पूजार्थं वचनादेव ढ्रक् ढ्रगारकोः पर्यायेण सिद्धेः प्रत्यन इति । अनाकारान्तात् क्रो
तत्थिदित्यर्थः जडस्येति जलद्यातेन डलयोरभेदाज्जडः परिगतो ग्राहः पत्युक्तोऽधात्वोन्माध
वीयदृष्टोस्पृष्टं तत्रापि स्यापत्यं दौत्रिमाद्विबोध्ये गाङ्गेय इति तत्र दृष्टिः सहान्यस्तूनागोरितिको
शाचतत्त्वक्त्रोढ्क् इत्येव सिद्ध अत्राहुः कोरोगोरितिप्रायोवादः सहान्यस्तूनां सर्वोपि दृष्टिः
अतोयमारंभ इति वत्सतरादृष्टिशब्दः शुभ्रादिः तथाचातोदात्रे ढगातप्रथमश्मते सहृष्टियोवृ।
भ्रूभोगोभिरानाडिति अतः पाक्षिकाद्धृदाज्ञाभिभावः कैकेयमित्रयु कैकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी
जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघत इति मित्रयुना भावेनेत्यर्थः गोत्रचरणात् श्लाघात्याका
रेतिवुञ् तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते लोके चर्षिशब्दे गोत्रमिति प्रसिद्धः इति काशिका प
तञ्जयदामित्रशब्दोभेदोपचारात्रदपत्यं मतानैवं तेन तदाबोध्यं यदा तदृश्यादित्वाढ्कञ्मोयस्का

गो॰
११

दित्वादूज्झष्ठलुक् नत्वापरिभाषिकेपि गोत्रेनन्तरेति: मलयादागतं प्रालेयं इत्यादेशोन वृद्धिर्न बाध्यते
विषयभेदात् सूचाभावे वृद्धिर्यादेशो यादेशः प्रागत्तूभयोर्विशेषणं नकार्यं निर्हृदक्षः दाण्डिनाय
न एतानीति दण्डिन् हस्तिन् शब्दाभ्यां नडादित्वात्फक् येस्तु नडादिष्वेतौ न पठ्यते तेषां सूत्र एव निपा
तनात्फक् टिलोपाभावस्तु निपातनादेव । आथर्वणिक इति । वसन्तादिषु पठ्यते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः
अथर्वा उपचारात् तमधीते आथर्वणिकः जिह्माशिनेति शुभ्रादिः जिह्माशिनो ऽपत्यं जैह्माशिनेयः
वाशिनोऽपत्ये वाशिनायनिः उदीचां वृद्धादिति फिञ् भ्रूणहन् धीवन् एतयोः ष्यञि तकारादेशो निपा
त्यते भ्रूणघ्नो भावो भ्रूणहत्यं इह हेतो लत्वे हन् लोपे च सति लोपे नित्ये वसिद्धे निपातनं ज्ञापयति धातोः स
रूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र नत्वं न सारवैक्ष्वाकस्य णिपरे यादेशो निपात्य
ते सरय्वां भवं सारवमुदकं दाविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवा वित्यमरः नत्व दाविकाशिंशपादि
त्वादञ् दीर्घसूत्रे ऽयसामान् इति सूत्रेण दाविकाशब्दस्याचामादेरा कारादेशो बोध्यः । ऐक्ष्वाक इ
ति अणि नमञ्जेनेव एकश्रुत्यापादनात् उभयत्रापि उकारलोपः इक्ष्वाकोरपत्यं जनपदशब्दात्क्षत्रिया
दञ् ऐक्ष्वाको राजा बहुत्वे लुक् इक्ष्वाकूणां जनपदे तेन तदधीना दिवसिध्यः इक्ष्वाकुभ्र जनपदेषु भ
वः कोपधादण् ग्रस्य बहुत्वेपि न लुक् ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फले त्वस्माकमपि शोषा इति श्रा
तिः हिरण्मय इत्यत्र मयटि यादिलोपो निपात्यते हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः यस्कादिभ्यो गोत्रे ।

म॰ र॰ तत्र

129

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यभिप्रेत्याह अपत्यमात्रस्येति । राजश्वशुराद्यत् यथाक्रम
मणिजोरपवादः । जाताविवेति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिरुक्ता चेत्यर्थः । प्रत्ययस्तु अपत्य एव
वर्तते सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः । अभ्रष्टत्वं प्रातिपदिकं वस्तुतस्तु सपत्नीशब्दादिवार्थे अण्प्र
त्ययो निपात्यते सपत्नीव सपत्नः । अनपत्येन सपत्ना अयने भवो लिङ्गत्र सपत्नादित्यत्र ग्रहः पञ्चते
लिङ्गरेणमप्येवातः पामनेति नञ्ऋत्वात्पुत्रत्वस्वरूपोऽवयवार्थोऽस्तीति भावः । वृत्तिकारस्तु इह
प्रत्ययग्रहणं न संबध्यते घनर्थकावेव प्रकृतिप्रत्ययौ समुदायार्थः । परेस पत्नइत्यनन्तराह । गार्ग्यापत्य
मिति । पितरि संविज्ञाने मातापुत्रपदेशात् ऋत्वस्य । अपत्यवादीति । अस्मादित्यनेन गार्ग्यशब्दा
दिति यद्यपीह प्रकृतेर्हस्वत्वाम् स्याणित्वेनोपपद्यते तथापि गलचुकायन्या अपत्यं गलचुकाय
नः इत्यत्र हस्वत्वेन तद्बाध्यं गोत्रेति किं कात्तिकेयः स्त्रियाः किं गोपगवस्यापत्यं फकवा औपगविः आत्म
नेकिं गार्गेयः । कौरव्यब्राह्मणा इति यत्तु कुरुणा दिभ्यो ण्य इति वक्ष्यते तत्क्षत्रियादित्यधिकृत्य न
त इस्रात्रालाह्मणत् कुरवः क्षत्रिया इति विशेषः । वावदूक इति । वदेर्घणानाह्वकइति सचऊ वदिरा
णो वावदूके निपातसामर्थ्यादेवेति माधवः । उलूकादयस्तु अणादिसूत्रेणेत्यन्ये सम्राज इति ण्य
सूत्रे हरिषेण्य इति पतिसंज्ञायां मा गादिति णत्वस्यासिद्धत्वान्नेनोनोय नापित्य इति प्राचामतेन
हे उदीचात पत्यान्याजितिवक्ष्यते उदात इति उदीचामित्येव इञोऽपवादः । वृत्तिकारस्तु उदन्त शब्दे

उ॰ तत्र

शिवादिषु पठित्वा कारितत्वाणप्रदोषाभिन्नमग्रणीवा एतत्तद्वा वाधेनेष्यते इत्याह सर्वथाप्यणपरभ्यो
रूपद्वयेनिर्विवादे यत्तु षष्ठ्यर्थे वृद्धत्वं धृतराष्ट्रनामण्णीति सूत्रे ह्रस्वदेशेनोक्तं नेत्याह तस्येदमित्यण् नेव
पत्ये कारितत्वाणेनैव न बाधितत्वादिति नदिह त्वभाष्यवृत्तिस्वग्रन्थविस्मरणं तेकायनिरिति
तिकग्रास्केदने तिकादिनीतितिकः हृग्रपथत्वात्कः हृद्यात्किं दाक्षिरिति दक्षिणहेतुर्यौक्रपरः
नामधेयत्वेन वा नामधेयस्येति वृद्धत्वात्त्वं लौकिके न भवत्येव दालायनीपस्थिनौ त्यादिना राष्ट्रस्थिफ
पस्थिनीः स्यमरः पाञ्चालानां राजेति इह वृद्धावपि बहुवचनविषयादिति प्रासोऽत्र न वाच्यते । पू
रोरिति । पुरुषशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात् तद्राजेभ्यो यो सिद्धे न तद्राजसंज्ञार्थं वचनं जनपद
वाचित्वेन तु जनमगधेत्येव सिद्धे पाण्डोड्यण् । णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः
क्षत्रियाभिधायित्वाचिनो ग्रामवाचिनश्च पाण्डोनेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्ते हि तदधिपति
वाच्येवोपतिष्ठते कुरुनादिभ्यो ण्यः कुरोस्तु लक्षणेन ग्रामे नकारादिभ्यस्तु ग्रामेवचने
तेन तद्राजः । पुत्रादयश्चेति । ततः प्राचीनात्तत्र तत्रैतेन न परामृश्यते गोत्रइत्यवसंज्ञाकांडेन वि
च्छेदादिति भावः तद्राजस्य बहुषु तदर्थेति तद्राजस्यार्थे न तु न इत्यर्थः । रघुयदुशब्दादिति ।
पत्यबहुवचनेति सूत्रे पदमञ्जर्यां विस्थिते सिंधुतत्वेति । कंबोजशब्दस्य पठ्यमानत्वादिति भावः
पुर्वेतो कुतीति न्याडी लुक इतोमत्र स्थजातोरितिरोष । कुद्वोरिति । एतस्य लुक इत्यत इत्याह

म॰ टी॰ ११ 123

अनेन च इह तत्त्वज्ञानेन प्रकारो विशेष्यते न तु विपरीते विशेषणेन तदन्तविधौ ज्ञापकम्। एणादीनामपि अनेनैव
वल्लकिरिड्डो अर्थे तिङ्गो तिङ्कस्भोल्लवचनवैयर्थ्यापत्तेः येन कौसल्येति सिद्धं तदेतदाह तद्राजस्या
कारस्येति। कारूषीति सृजनतः करूः नेवाह मूलविभुजादित्वात्कः करूषाः एतेन कारूषीति मूर्धन्य
पाठः प्रयुक्तः अणिञोः। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः स्त्री प्रत्ययत्वेन लक्ष्यसिद्धिरप्यन्तु हा तथा
प्यादेशत्वमेवोचितं पत्रनीयत्वमेयोगस्य यथा अणिञोरिति षष्ठी स्वरसात् इत्यभिप्रेत्याह ष्यङादे
शः स्यादिति नत्वयेनतु ज्ञायते सर्वादेशः स्यात् डित्त्वेत्यस्यानन्यार्थत्वे डित्त्वं ष्यङ्नजादेशप्रचारितार्थत्वात्
ष्यङो डित्त्वस्य यङश्चापि विशेषणार्थत्वादित्यत आह निर्दिश्यमानस्येति कौसल्यकार्मार्यगोत्रेति प्रतः ष्यङ्
वाराह्येति कुतः ष्यङ् अणिञोः किं आर्त्तभागी ऋतभागस्यापत्यस्त्री विदादित्वादञ् इत्यपत्याधि
कारः रज्यतेऽनेनेति शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रजनेरर्थः कषायहारिद्रकाषायपादादिविति उप
मानाद्वेति लाक्षारोचनात् ठक् शाकलाद्वानिकस्योशाकलकर्दमादिविति हरिद्रमचक्षेप आभ्यामि
ति भाष्यादीत्यनेन तत्रोक्तं नीलेति नीली ओषधिविशेषः नक्षत्रेण नक्षत्रवाचकाच्छब्दात् वृत्तिविषये
यद्युक्तं चन्द्रमससमभिव्याहृतः प्रत्ययं लभते पुष्येणेति पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः लुबविशेषे
ति अयं च विशेषः वृत्तिविषये तत्रायं वृत्तिविकालाख्यते नाद्येषभ्यानस्तानस्य इति विशेषणानामा
नेऽपि लब्धवति देहाद्धः विशेषे उदाहरणमाह निष्पन्नं वनमिव वीर्यमह्नीति। अविशेषे लुब्बाधा

शे॰ ११

ज्ञाधीयं नचलत्वविशेषं इत्यणाइवरुस्यापित्वस्यादितिवाच्यं पूर्वोपास्थितेनैव धातोवतस्येति
प्रकोपत्वात् एतदेवाह मध्येपवादन्यायेतितनत्व ग्रंसिद्धर्थेइति तथाचश्लोकवार्तिके इष्टमा
मनिज्ञानेवाप्यणाभित् द्विर्वाविधीयतेइति ज्ञानेयंयोद्धरणा सचवाहिरित्यन्वयः शान्तभिषजि
ज्ञानः शान्तभिषजः शान्तभिषः इत्यहिमारदीर्घ्यतइतिसूत्रेण कालाच्छन्नोबाधितः संधिवेला
दिसूत्रेणनप्रतिप्रसूतः इत्यर्थविसर्जनेण । ग्रन्तोवाभित एतच्चसूत्रेलेखस्यानेवसूत्रे वामदेवा
त् यस्येतिलोपेनसिद्धत्वात् ग्रद्योहित्वकारणंस्वरार्थंययतोश्चेति सूत्रेणविधीयमानेनञउत्तरस्यय
तेनस्य प्रत्तोदात्तत्वे ग्रवामदेव्याशब्देमाभूत् किंत्वव्यय पूर्वपदस्वरएवयथास्यात् नञ्ग्रहणेपि
डित्वेययतोरिति ग्रस्यप्रवृत्तिः कृतोनेतिचेत् परिभाषाबलादित्यवेहि तथाहि निरबंधकग्रह
णेन तदनुबंधकस्येतियत्तुग्रहणेग्रनुग्रहणेनभवति इमेचपरिभाषेइहवर्तिनेत्वेनज्ञाप्यते तत्राद्यायाः
प्रयोजनं सर्वणाग्रोति सूत्रेतव्यग्रहणेतव्यत्ग्रहणंमाभूत् दिवउदित्यत्रदीव्यतेमाभूत् द्वितीयाः
स्य त्वङ्ग्रहणेचक्त्वाग्रहणंमाभूत् । स्वयतेरः । ग्रंशोस्वतनेह ग्रंशोस्यितत् परिहृतोरथः तदेका
नग्रहणं कर्तव्यंनेह पुत्रैःपौत्रैःपरिवृतः नवोद्धृत शारावइति भक्तोग्रंश्यइत्यर्थइति हृत्रिकारः
ग्रवशिष्टइतितदर्थः तथाचकल्पसूत्रेष्वव्यवहारः उच्छिन्नाच्छेन सर्वज्ञहोतीति सास्मिन्पूर्णमा
सीति सूत्रान्याकउत्वेत्यत्रवर्तिते नेनसमस्थानात् इवप्रत्ययः स्योदिलात् ग्रनंशास्त्रेणविहितोनियम

म.
र.
ग्र
124

त्मास्मिन्संप्रदायेन गम्ये उख्यमिति । कथं तर्हि उख्योऽग्निः नह्योसौ भवत्यं इति चेत् तस्य भवार्थे दिगा
दित्वाद्यद्भ्यः इत्यत्र उखीति संस्कारश्चेह लवणादिना यत्तत्संस्कृतार्थे प्राग्वहतेरिति ठ
ञुच्यते सत्त्वनीयोनात् न तस्य उखा संस्कृतो ऽपि ह्याधिक एव उख्येन स्वयनी निर्दिश्यतस्य इहैव ह
वेनिपातनात्संप्रसारणाभावः इति शब्दादित्याह लौकिकी विवक्षा मन्त्रसरतनाहृत्य संज्ञायामिति
वृत्तिकृताप्युक्तमिमे । पौर्णमासीति महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञित्यत्र तस्मिन्नर्थेन इत्यर्थे पौर्णमासादण्
उपसंख्यानादण् शानकन्दाः इति शानशब्दः तेन वचनः सोमीति हलस्तद्धितस्येति यलोपः वायव्य
मिति ऋतेण वातोर्यान्यादेशः उषस्यमिति उषः शब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवौकसि इति देवतावाक्ये एत
च्च रूपेण संभवरथमित्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धः शुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वः शुनो वायुः
सीर आदित्यः इति हि निरुक्तः पूर्वेत्वेकमेव शुनासीरमिन्द्रस्य गुणमाहुः तथा चाश्वलायनः इन्द्रो
वा शुनासीर इति मन्त्रवर्णाश्च इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे इति वास्तोष्पत्यं वास्तोष्पतीय
वेश्मनुर्वास्तवरश्चियो वास्तोः पतिः वास्तोष्पतिः निपातनात्साधुः गृहमेधीयं गृहमेध्यं गृहमेध
शब्दोकारान्तः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्यः इत्याश्वलायनः गृहमेधास आगत इति मन्त्रलिङ्गं च कालेभ्यो
कालाट्ठञ् इति प्रकरणे येभवे प्रत्ययास्तेषां साम्प्रदेवतास्मिन् विषये नेन सूत्रेणाति दि
श्यते वाक्करणसर्वेसाहृप्रणार्थं तेन यस्माद्यो विहितः स एव भवति तथैवोदाहरन्ति मासिकं मासि

ऽ.
ग्र

घेण्वमिति सकारोऽपि तथैवोदाहरंति स्त्रीत्ववाचककारमेवपठेदितिभावः तस्यसमूहः विग्रवक्ष
दात्रे प्रत्रगोत्राप्रलिपदमत्रजप्रत्ययमिहोदाहरणं तथाहि प्रविन्नाहेक वदंते प्रत्रदात्रादेरः
त्र गोत्रोनाहुत्र केदाराट्टिभ्यः प्रातिपदिकनात्स्य स्त्याराधेनोदाहरंति काकं बाकं पवंबाकंस
काककूकवकमाहूषादात्राः प्राणिनांकपूर्वाणामितिफिञ् स्यात् प्राणिविशेषवाचिनाशब्दा
नांये प्रादिभूताः केवगोत्रपूर्वेतेषाञ्चदात्रः स्यादितिसूत्रार्थः प्रथमादिप्राक् शाकटेरितिसंधिवृ
त्ये तत्प्राप्तिकं खंडिकादिभ्यश्च कशाहूस्य भाष्येसूत्रोचपठितेत्वनात्रेनादित्यवधेयं भित्तादि
भ्योऽण् भैक्षमिति प्रविन्नत्वाहुक्याप्तः गार्भिणमिति प्रत्रदात्रादेरण्प्राप्तः सतितान्समिताद्यदा
त्रः डिलोपश्चस्यात् युवतीनामिति वृत्तिकारस्तु भित्ताद्गणे युवतिपाठं पठितवान्तन्नसामञ्जस्य
त्रपुंवदित्यागः नचात्रदात्रादेरनेबाधितेपाठः भस्याढेतद्धितेपुंवद्भावः सिद्धश्च प्रत्ययविधाव
तिमागवेति प्रत्ययनिमित्तोसत्यां कतिनश्चतुर्थीतिकतिनेतनयाप्राप्तस्यदात्रत्वात् तथाचसौसंगे
यौवनमिति रूपमन्यतेरस्थितं किंतु तेनसकृते भाष्यवार्तिकयोरिहयुवतिशब्दपाठस्यप्रत्याख्या
नात् तथाचेह गोत्रस्त्रीकौपण नतभिक्षाटिकत्वप्रयुक्तप्रत्ययवधेयं । ग्रामजनादिति पूर्वंचगार्भिण
यावतगणस्यमरेक्तिः प्रदःसमीत्युवंबांरयौवनेत्रुटकृत्साकमशुमृणालहारिणाःइतिश्री
हर्षोक्तिः भाष्यमतेपिनासंगतेतिभावः ब्राह्मणमाणव नन्वत्रयोपमीहस्राः तेभ्यःमत्तुनोयजे

मः
टीः
७५
125

वात्तनहिसूत्रात् यस्मिंयस्मिन्वाहूपेविशेषोस्ति नवास्यैउभयथाप्याकृदात्तत्वात् ठक् तन्नात्रवार्ति
केष्यते ः स्वरितत्वात्स्वरे प्रत्ययविधानार्थेयन्वचनं नाभिप्रायार्थकथनपरंवार्तिकमाह सहायादिति
सहायाद्वा ः लोकविशेषस्य संज्ञा सहायेति सहायानांसमूहः कथंतर्हि सहायवद्ग्रहणमिति मत्वर्थल
क्षणोयस्यवेदि ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्वार्तिकान्तर्गतः सहायशब्दोपिसूत्रेप्रक्षिप्तः सूत्रदात्तादेश
त्र इहसूत्रेचित्रउदाहरणं प्रतिपत्त्यार्थं प्रक्षिप्तं शाकुलिकमित्यादौ परत्वाद्धि गोत्रत्वात्प्रथमेनाः
ह कापोतमिति । कपोतमयूरशब्दौमध्योदात्तौ लक्षणवन्तरहृयोरितिनिपाद्य सूत्रात् खण्डिकादिभ्य
श्च प्राकृदात्तार्थवचनं प्रतिपत्त्यर्थकोबाधनार्थंच चरणेभ्योधर्मवत् ॰यस्याःप्रकृतेर्धर्मःप्रत्ययोय
मेवत्यने सतः समूहेपिस्यादित्यर्थः वृत्तादयोहि चरणेभ्योवर्त्यन्ते चरणाद्धर्माम्नाययोरिति
तनत्रवार्तिकं नदष्णेननिर्देशसूत्रेणज्ञापनमितिबोध्यं काठकमिति गोत्रचरणाद्वुञ् छान्दो
ग्यमिति छन्दोगौ ॱॱ केचिज्वः विषयोदेशो नस्येत्यत्रवर्तते इत्याहृषष्ट्येनेति । भौतिकविधमिति ।
लौकिकत्वेलोकात् सोमादिविति प्रत्ययेयत्राणिबन्धनंपञ्चाशादिके छेदः नद्वाचकात्प्रत्यमानायस्येत्या
मेतिप्रत्ययःस्यात् यत्रादिमान्समासगात्रश्चेत् सप्तशतेइतिसमासगात्रः प्रकृतेरिच्चकारकइतिकर्माण
ग्रन् सष्टादशादित्वात्इफनकारयोर्लोपः तृप्तस्वाये चतुष्टयषष्ठाय पैलवाहने समासेप्रनरभ्यासित्व
नयोरवस्येत् इत्येवमादिवचनाद्यत्रहृयोरूद्वेतिस्वः क्रियते सप्तगात्रः त्रैपुरभामिति ऊदीरऊदीर

जेः
७५

इत्यादिवल्लौकिके कृते लिंगानुशासने संग्रामे प्रयोजनवाचिभ्यो योधृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्ये:
तिषष्ठ्यर्थे संग्रामे अभिधेयेऽण्स्यात् तदस्यां प्रहरणंकिं मालाभूषणमस्यां क्रीडायांकिं ए
कृत: प्रहरणमस्यां सेनायां चक्रः सास्यां चक्रः किं श्येनापतनमस्यां वर्तते क्रियाकिं पाका
रोऽस्यां वर्तते तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्यात्र हि निवृत्तिर्माभूदिति
अनपवादः दंडपातोऽस्यां तिथ्याविति तदधीते तद्वेद द्वितीयान्तादध्येतृवि प्रत्ययः स्यात् द्वितय
ग्रहणमधीयाने विद्वांषि च पृथग्विधानार्थं अन्यथा उत्तरत्र क्रत्वन्तसेनादीनामशाहृत्मकतया अध्य
यनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यात् सिद्धान्ते तु द्वितयग्रहणात्तामर्थ्यात्क्रत्वादयः शब्दा
स्तस्यानिर्पदिकग्रन्थे गौणा अपि प्रत्ययं लभन्ते क्रतूक्थादि क्रतुविशेषवाचि क्रतुशब्दस्तत्र
ह्यते तथाह्यसौ ते उक्थादिषु पठ्यते तत्र क्रतुपर्यायः उक्थादिश्च यत्तशब्दस्य पाठादिति भावः
अग्निष्टोमक इति तस्याविशेषवचनस्यापि अग्निष्टोमशब्दस्य तत्त्वस्य केकानोनिवृत्तिः प्रयोगः
वासवदत्तामिति गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः आख्यायिकेत्यधिकृत्यात्कृते ग्रन्थ इति सूत्रे हरदत्तः ।
सर्वादेरिति सर्वादेरित्यत्रोक्तवनः सर्वशब्दस्य ग्रहणात्सर्वादेः पृथग्ग्रहणं पुनरभ्यर्थं वृत्ता
भाषायां सावक सर्वातिक इति वार्तिकांतमधीते इत्यर्थः अंतवचने अव्ययीभावे चाकाले इति
सहस्य सः ततोऽणोऽलुक् इकोऽचिति । पदशब्दस्योत्तरपदं यस्य तस्मात्तिकन्स्यात् पानशब्दात्पोदेश

म· र· ११६

126

त्वात्त्वप्रत्ययोः परत्वेन प्राप्त्वादेनापि कस्मात् छोऽङीषः पानप्रत्ययकः इति अच्वृद्धिकारो बळल
ग्रहणं कृत्वा शानप्रत्यय इति ग्रामणो राजन्यात् इकन्बळल प्रत्ययो परदेशस्तक्षायनगणो हृत्र
मित्यामसकारः वसन्तादिभ्यष्ठक् उक्थादिभ्यश्च वसन्तादयः पाठ्याः नेवावसन्तादिषु तथा तन्न कृत्व
मित्येव। आथर्वणिकमिति आथर्वणप्रोक्तोऽथर्वा उपचारात् यद्वा तेन प्रोक्तमिति प्रत्ययश्च इति भा
ल्यवक्तव्यः वासिष्ठः विश्वामित्रो वाचकः इत्यस्मात् अथर्वणो वा अथर्वा अथर्वाणः इति शौ
षिकप्रकरणे भाष्योक्तेः साधुः। एवं त्वित्यर्थं। एवं प्रत्ययान्तात् त्रय गोत्रप्रत्ययान्तात् छप्र
त्ययान्तात् जितस्य प्रत्ययोर्दर्शनाभिधायिनो गणे नोल्लेखात्। ऋष्यादिभ्यो णः। कौरव्यः पिता
कौरव्यः पुत्रः ऋष्यन्धकेत्यण् श्वाफल्कः पिता ततः इत्रतः लुक् श्वाफल्कः पुत्रः वासिष्ठात् ऋष्य
ण् वासिष्ठः पिता पुत्रस्तु तिकादिभ्यः फिञ् नैकायनिः ततो लुक् नैकायनिः पुत्रः ऋष्यण्प
वेति पाणिनग्रहणेन गोत्रग्रहणं तस्यादिकप्रवाणं इति भावः यद्वा पाणिनशब्दो यौगिको न तु ऋषेरूढः
लोकविधौ तु रूढस्यैव ग्रहणं न तु पाश्चात्येन भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशाद्दाक्षी
पुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्याच्च निर्णीतमित्यवधेयं। आष्टकमिति। संख्यायाः संज्ञासूत्राध्ययने
ष्विति संख्या च प्रतिशब्देनाद्यः कन् छन्दोब्राह्मणानि छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं तत्
द्विषयार्थमिति प्रपञ्चार्थं तेन पुराणप्रोक्तानामेव तद्विषयता नेह याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि

गो· ११६

याज्ञवल्क्यानि कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् अपत्यस्येति यलोपः याज्ञवल्क्यादयो ह्यतना इति सूत्रकार
स्याह भिक्षुनाट्यव्यवहारः छन्दोब्राह्मणानीति किं पाणिनीयं व्याकरणं ग्रन्थश्चातुरर्थिका तदस्मिन्न
न्नर्थे यमपवादः सकललोकनिरूढो यद्यस्यात् नन्वाथर्वणिकस्य कौतिनेयीत्य तदर्थं इति शङ्कः दोषान
न्नाम्नीसूत्रसूत्रत्रयेण्वन्वेति तेननिवृत्तेः ग्रन्थभाव्यनणयोस्तद्धद्देवकर्मगणाङ्कः । चातुरर्थिकमिति ।
चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी तत्रभावाच्चातुरर्थिकाः ग्रन्थात्मादित्वाद्वृञ् तद्धितार्थे द्विगोर्लु
ग्नोर्लक्षणात् कुम्भजान् सूत्रेज्ञमदशाह्वस्यादि द्विःपाठेपि एकशेषोपि न भवति प्रथमतः जम्बुदाना
नां चतुर्णां द्वंद्वं विधाय द्वितीयेन काशादिजम्बुदान्तं द्वंद्वेन सह पुनर्द्वंद्वविधानात् श्रादेशाह्वमत्येक
मभिसंबध्यते तदेतदाह प्राग्रोहणादिभ्य इति जनपदे लुक् तत्रापि ज्ञानीत्येव नेह उदुम्बराः सन्त्यस्मि
नौदुम्बरो जनपदः नयत्र लुक्त्वं तेन नामधेये वक्ष्यमाणेनेति प्रत्ययेवापदान्तरत्वादिति भावः नचाइलो
पस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात् नन्वेकदेशविकृतमनन्यवदिति परत्वाद्गुत्वं स्यादिति चेन्न बहिर
ङ्गत्वेन टिलोपस्यासिद्धत्वात् न च षाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा नेनपरत्वेदितिवाच्यं कार्यकालपक्षाश्र
यणात् नन्वेवं गौतमीनामाद्वैतः चटी ग्राससलकीत्यादौ जस्त्वं स्यात् । यस्येति लोपे कृते वशिष्टस्य स्था
दिष्वनिपदत्वात् नच भत्वे यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् नचपदत्वेप्येवं तस्य फणविधानास्तुत्का
र्थकालतया पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधादिति चेन्न पदसंज्ञायां यचोर्हेशाश्रयणात् प्रत्ययवशात् गेहः

म. र.
१२७
127

त्यवस्थायां पदत्वेव स्वसादेरिव स्यान्निवृत्तावेव तयोर्मेत्वादेः पदत्वं ग्रन्थयोरुभययोराश्रयणेनोन
वृत्तावप्रतिषेधात्पदत्वे रुत्वे भस्यात् इति दिक् । मद्विधायामिति पदत्वस्य सूत्रेणैव सिद्धौ विवेते तथा हि प्र
कृतस्य मतुपप्रत्यये हि स्थितमिति निर्दिश्यतां संक्रियालाघवाय द्रूपदेवावक्रियतां एवं सति तत्र
स्यावने ग्रन्थस्योविधानार्थं शिवाद्यनुलक्षे तेनाशिवात्मस्तायामिति पदत्वमेव स्यादिति नतूक्तन्य
णं शिवादिवलं इति स्वरूपस्यासिद्धये इत्युक्तनिस्तूस्वाद्यर्थं देवान् ज्ञापयितुं बोधनार्थं च । कुञ्ज्वादि
ति तत्रायंतनगणास्तूत्रम् सोऽतः एष्वपि लक्षु एवं तत्त्वविन्यस्यापि ॥ ॥ इति मनोरमायां चातु
रर्थिकाः ॥ ॥ शैष ॥ लक्षणं चेति स्यादेतत् लक्षणेनावद्यार्थं चाक्षुषादीनां तस्येदं
इति सूत्रेण श्राविदादीनां तत्संस्कृतं भक्ता इत्यनेन सिद्धत्वादयथा अधिकारोपि व्यर्थः तेविनापि रा
दीनां घघसं तानामपत्यादि चतुरर्थीपर्यन्तेष्वर्थेषु अप्रवृत्तेर्ज्ञापकबलेनैव सत्साधत्वात् तथा हि
ग्राइकामालेत्यादयो वृद्धाः तेषां वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे उत्कगदिष्वपाठो ज्ञापयति तेनतः प्राग्दीव्यत
यः स्पृशिति गोत्राख्येति वृद्धत्वविधिर्वारिति लिङ्गं ग्रन्थयोः सस्पृशस्यापादमर्थानभ्यूहनया गोत्रच
रणात् वृत्तिस्यैव सिद्धे किं तेन किंचापत्यादयर्थानामवश्यक्त्यान्तस्येदं विशेषणेन यावायदितत्र
यादृशस्येत्यत् नहि प्राग्दीव्यतोऽपत्यत्रेवणादिभिः सह पद्यते ययोऽच्यते नापत्यादिष्वाद्य
त्रयेण बाधिकारः किं त्वर्थसाकल्यार्थः ग्रन्थयोः संनिहितज्ञानार्थं एवं ज्ञादयः सूः भवादीनामा

शं.
१२७

ग्दीव्यतन्नित्ति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना घ्रणादयः पवस्तुः नतु ज्ञातादयः शेषश
ब्दात्तु सर्वेषु ज्ञातादयः सिध्यन्तीति मैवं जातादिधिकारानन्तरं प्राग्दीव्यतोविष्यादिभिः सह घादिषु
वक्तव्येषु ततः प्राक्यातसामर्थ्याद्देवार्थमाकल्पभावात् तस्मादर्थमिदं सूत्रमिति चेत् अत्रो
च्यते अधिकारस्तावदयमपकः शैषिकात्सूत्रपः शैषिकोनेतिवक्ष्यमाणस्यार्थस्य विषयालला
भोयथास्यात् शैषिकत्वमपयाकं कार्यविशेषधनायेत्रे क्रियमाणः शेषाधिकारापवस्यापयुते
शैषिकामनवबद्ध्यादित्यादि एवचश्लोकः सन्निधामतिनियेच भाष्येपठितः इहत्वसत्वेन
उपन्यस्तइति नचैवमाख्यास्यते एवास्यते विधायकत्वमपि तस्यस्ववचामिति नातीवतत्रेन भेदः
कार्यः । विग्रहीतादपीत्यादि वाचनिकमेवेदं सूत्रेनसचानस्यव ग्रहणं अन्यथावेषम्यात्स
ख्यानानिर्देशेन स्यात् । अग्निनास्तुयदृति इह बहुव्रीहिरपि स्ववचः अतएव निपातनात्कोः
कक्षावः तेन कद्वावेत्राद्युपसंख्यानमिति नकर्तव्यं पश्चिणापश्चात् पाश्चात्य इति कथं तर्हि
पश्चात्तनैः कस्तुनत्रुच्यमान इतिशेषोऽन्हर्षः नचादिग्देशवाचिनिपश्चाच्छब्देसावकाशोत्यकेकाल
वाचकात् च्यच्यलोबाधते परत्वादिति वाच्यं अग्रादिपश्चात् डिमजोति डिमचाच्यच्यलोबा
धस्यदुर्वारत्वात् सत्यं पश्चात्तत्वोति इति पश्चात्तनः इतिकथंचिद्योज्यं कापिश्याः ष्फक् ।
कापिशीशब्दात् ष्फक् स्यात् षोडीवर्थः नतारु । कापिशायनीद्राक्षेति ष्फमागमाक अथा

म॰ रं॰ १९

128

वीदक्षिणादिक् द्वितीयो वर्णः पकारो न तु दन्तोष्ठ्यः यदिदं पाणिपात्रादिक इत्यादौ न यादृशो ना-
त् प्रागादयो हि विधाः अव्यया अनव्ययाश्च अस्तात्यन्ता अव्ययाः अन्ये तु न उभयेपीह गृह्यन्ते अ-
विशेषात् अथ कथं संस्काराः प्राक्तना इत्येति कालवाचिनो व्ययात् परत्वात् ष्ट्युट्युलौ तिनि बोध्यं
गेहगाह इति यदा तु उत्तरादिभ्यः प्रत्ययेन तद्योगे क्रियते तदा गेहगाहशब्दात् ञ्णिदाञः स्त्रियां ह्री
प्रबोध्यः प्राङ्जनपद प्राग्दाञः स्त्रियां टाबेति विशेषः वृद्धत्वतद्वति समस्तत्वेन मद्रेभ्यो
न बहुवचननिर्देशात् जनपदवाची गृह्यते न तु भद्रपर्यायः दिशोमद्राणामिति दिग्वाचका
दुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्य प्राचामादेर्वृद्धिः स्यात् जितिणिति कति च न हि ते इत्यर्थः
पौर्वमद्र इति मद्रैकदेशो मद्रशब्दस्य वृद्धादिकशब्देन समानाधिकरणात् तद्धितार्थे इति समासः
उदीच्यग्रामात् दिग्ग्रहणं निवृत्तं । शैवपुरमिति । अस्य पुरवहनाच्चेति वुञ् न भवतीति वृद्धा
दिति हितेत्यावर्तते भवतष्ठक्छसौ जयत्वमिति सितिचेति पदत्वादिति भावः पतदर्थमेव
हिरण्यः सकारः अतएवायं नशाकारादिः तथाहि सति सित्वं व्यर्थं स्यात् काश्यादिभ्यः ठञ्ञि
तौ हकारउच्चारणार्थ इति मकारएव उभयत्राप्यनुबन्धः तस्य विपर्यया सत्वस्त्री प्रत्यये विशेषा
र्थ इति भावः । आपदादीति । अन्तरोणाहद्धामत धन्वयोपधाद्वुञ् धन्वेति न स्वरूपग्रहणं ग्रह-
णत्वाभावादित्याशयेनाह धन्वविशेषेति पराशदन्धन्वेति यद्यपि समानो मरुधन्वाना इत्यमरा

गं॰ १९

ऽन्त्वमुक्तं तथापि न प्रेमसकोऽपि यत्नवशाद्धोऽस्ति मुख्यकं नाम यथत्रैतिभाष्येऽत्रस्वपाठात् । गहादि
भ्यश्च । एभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् सर्वपदादेशाद्वेभ्यस्तु देशवाचित्वभावेऽपि पादसामर्थ्या
च्छः स्यात् । आर्वणीयेति । अवलोह्यस्येति सकारस्य लोपः यस्येति चेकारस्य अव्ययानां भमा
त्रे टिलोपस्यानित्यत्वेनाश्रयणे लोपवचनं । आस्वनीयमिति । आल्पभोजनादेः श्राध्यादित्वात्
सौ तेन च्छः स्वकीयमिति गहादेराकृतिगणत्वाच्छः प्रदेशवाचिभ्योऽपि पूर्वपदादेवत्
तथा च लब्धं भाष्ये प्रत्याख्यानादित्यत्र नाहि स्वकीयेव प्रत्याख्यानेऽपि तत्त्वासः केवलान्तस्य चाहुन्त
ए । सौवम् । एतच्च कृष्णारादीनाचेति सूत्रे भाष्यकार उदाहृत स्वीयमिति तमपोक्तो न च्छः । चा
शाल्व स्वपरजनदेवराज्ञा ऊक्ते तिसूत्रयाद्यं तत्र राज्ञो न लोपे यत्नः कर्तव्यः पर्वतास्तु कथ
नेदि तत्र चोरेरयोजनमपांवानीयेरणोरभूदिति उच्यते पर्वतीय स्य राज्ञ इमे इत्यर्थे छात्रादः
ए शैषिकास्तोषिकानेति निषेधस्तु नास्ति अप्रसक्तत्वात् । युष्मदस्मदोः इह योगविभ
ज्यते तेनान्यतरस्यां इत्यत्र तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां छो वा स्यात् त्यदादीनि चेति
वृद्धत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयं ततः खञ् च एवं सूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः तेनादेश
योः खञण्भ्यां यथासंख्येन । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ तस्मिन् खञीत्यर्थः । ततश्चाणि
च । अत एव खञ्यणीति नोक्तं तवकममकावेकवचने अत्रापि खञि अणि चेति वाक्यभेद

म॰
र॰
१२९

129

नसंबध्यते अतोयथासंख्यंनेतिदिक् अत्रास्मान्निके संप्रतीत्यव्ययंअत्रादौपठ्यते तच्चन्यायेवर्त्तते
तथाचप्रयुज्यते अतासङ्गतराड्जो अतिरिक्तः षड्रात्रः सर्वाएवसंप्रतिनयन्तोपत्यंचरात्रइति तत्र
नोनातिरिक्तः समरइत्यर्थः इदानीमित्यर्थोपि तथैवहिसंप्रतीदानीमित्यमरात् ततोऽसाम्प्रतं न
तोविनयादेराकृतिगणत्वात्नचार्थठिगितित्यासकारः द्वीपादनुसमुद्रंयञ् समुद्रसमयाःऽनुसमु
द्रं अत्रार्थत्समर्थत्यव्ययीभावः समस्यतेनचेद्विद्यमानाक्रियाद्वारकं द्वैपविशेषणमित्याह समु
द्रसमीपेयोद्वीपइति कस्मात्रयणोमनुष्यत्तुनस्यापवादोयं अनुसमुद्रंकिं द्वीपमन्यत् द्वैपकोमनु
ष्यः । कस्मादिभ्यश्च । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् इति सूत्राभ्यांयथायथम एवुञ्च कालात्ठञ् इह
कालविशेषवाचिनामेवग्रहणं नतुस्वरूपस्यपर्यायाणांचेतिवृत्तिन्यासपदमंजर्यादिग्रन्थस्थित
मिति तत्रमनेकालिकोव्याप्तिः कालिकःसंबंधः इत्यादिप्रयोगाविरुध्यते किंच विशेषाणवद्ग्र
ह्यतइतिनिस्सूत्रं अतितद्ग्रहणानर्थक्यात् यत्तुवदन्तिस्वरूपपर्यायस्यनेहग्रहणं ज्ञापकात् तथाहि
संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलाद्योहरणे प्रसक्तिर्भिन्नसूत्रेणापि प्राग्विधीयतेतच्चठञोबाधनार्थं
तदेवोक्तार्थज्ञापकमितितन्नचित्यं इहहिविशेषग्रहणेज्ञापकंनतु तन्मात्रग्रहणे तथाचनतद्विनर
त्सूत्रे सायंप्रातिकः पौनःपुनिकइतिभाष्योदाहरणेकैयटआह यथाकथंचित्कालशब्दाइति
ति तथाचनदीभिश्चेतिसूत्रेनदीवाचकानांविशेषाणांस्वरूपस्यापिग्रहणमुक्तं तथेहाप्युचितंन

उं॰
१२९

देतदाह । कालवाचिभ्य इति एतेनाकालिके निर्वृत्तमिति सूत्रे कालिकेति स्वपादपठे काला
द्ठञिति कालिकमिति भट्टवार्तिकमप्येतद्व्याख्याने सूक्ष्मादिमत्तत्वकालात् कालशब्दाद्ठञिति काला
द्यत् मकालादिठञिति पाणिनिकृतसूत्रे शोणितेवं परतया ज्ञायते इति विभक्त्यावचनस्योपयोगस्यात् इह गोणत्र
त्मन्यायोनाश्रीयते नेनकृदन्तप्रत्ययसाहचर्यात्तद्धितप्रत्ययाः व्रीहिपलालसाहचर्यात् व्रीहिपला
लः न तु भवकदम्बशाखिके व्रीहिपलालकमित्याकारः अत्र प्रमाणान्तरसंधिवेलादिसूत्रेण काल
ग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमित्याह । नन्वपुष्यादिशब्दानां कालोऽभिधेयोऽर्थः स्वविशेष इति
त्वात् तेनादिति चेन्नैवं पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योगात् लक्षितेन लक्षणया हि काले वृत्तिः । सेवल
क्षणाया अन्यान्याश्रीयते पौष्यादिति वृत्त्यर्थे न त्वेतावता कालोऽभिधेयोऽर्थः अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वा
दित्यादिक एवोक्तमिति कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादकेभ्य इत्यर्थो बोध्यः । श्राद्धे शरदः ।
श्राद्धमिति कर्मनामधेयं श्राद्धवान्तु ऋतुवत्सले नेह दृश्यते व्याख्यानात् रूढिर्योगमपहरतीति न्याया
च्च स्वसमृद्धिः ठञ् वा स्यादिति एवमेवास्यान्तादिनात्यवापिविकल्पितः प्रत्येकफलो बोध्यो शैव
त्निकमिति नन्विह इकादेशोऽङ्गलभः तत्रः प्रत्ययभक्तान्त्याठस्यादित्वाभावात्कर्म ठगित्यठचोप
था न च परत्वादिकः श्राद्धन्त्यानस्य बहिरङ्गत्वात्त्यस्य संनियोगशिष्टत्वात् तदोनरत्वात्तत्व सूत्र
भङ्गेन तत्करः इस्म इत्यक्तादादेनिकादेशप्रसंगात् मैवं द्वारादिसूत्रे बहुचो मत्रा ख्यानामन्त्र इत्येति

म·
भ·
त्र·
130

हृतेचटचास्त्रित्वेन स्कादेशोन्तरङ्गेभ्योवलवानितिज्ञापितत्वात् अन्यथाप्रत्ययाक्षरोदात्तत्वेकृतेनेस्का
देशःस्यादितिकिं रुचास्त्रित्वेन कृतेत्विकादेशेप्रत्ययस्वरेबाधितेत्वित्येकल्पने संधिवेलादिषणमिति
निष्ठाद्भवादेष्प्रत्यये ज्ञानार्थेस्रुप्रविद्याफल्गुणीतिलक्षणात् हृर्येनिष्ठेत्यत्रग्रुष्ठतिष्ठयोर्नेत्वग्रा
णीत्युक्तेर्येलोपः प्राहृषण्यः अत्त्वनोपगादः प्राहृषेण्यइति प्राहृषिभावः ज्ञानेत्तरयेवत्यति
रवाभ्यामितिसिद्धे प्रक्रियालाघवार्थंणकारोच्चारणं किंच प्राहृषेण्यमाचलाणः प्राहृषेःण्य
प्रत्ययणकारश्रवणार्थमपिनत् एपत्तात्किञ् णिलोपश्चलोपयलोपाः । सर्वत्राणचतलोपश्च ।
हेमनइति नस्तद्धितइतिटिलोपस्तुनभवति नलोपस्य मध्यदायलोपत्वपक्षेतेनःत्रितिपक्षाते
भावादवयवलोपत्वपक्षेतयस्येतिलोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्यानिवद्भावाच्च । हेमनमिति
अत्त्वाणानकारलोपोन तस्यसर्वत्रेतिप्रतिपदोक्तेनाणासन्नियोगशिष्टत्वात् वृत्तिकारस्तुछन्दसि
दन्त्र्यवशीनाच्च छन्दसीत्येव ततःहेमनाच्च इहसर्वत्रग्रहणमपक्षाभ्यने तेनलोकेवेदेच हैमन्तिकं
ततग्रप्त्व तलोपश्च एवंचभाषायामपिदृश्यत्रयमित्याहुः एतच्चभाष्यविरुद्धं भाष्येह्यदद्भवप्रत्या
ख्यातं नच्चहेमन्त्रेहेमन्तपर्यायोहेमनशब्दोप्यस्ति हेमन्हेमन्त्रागातीगातिकर्णो तस्मादेतोहेमन्त्रा
गुष्यतइतिप्रयोगात् तत्रभाषायांहेमनेहेमन्तशब्दाभ्यामणविहितोहेमनं हैमन्तमितिरूपद्वयं छन्दसि
तदन्तात्तनीयं नचततद्दृजाग्रणोबाधःछन्दसिसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वात् इति तस्माल्लोकेतु

डे·
त्र·

पद्वयंचेतितत्वं सायंचिरं नत्वमन्तरङ्गत्वात्प्रथमंतडिम्हत्वमित्यादौस्वन्तशब्दस्य प्रत्ययतयाग्रेग
सन्तानिमित्तयोगः तस्याविधीयमानोनादेशोनस्यात् नचतद्गेवकार्यः तस्यपूर्वानतयाप्रातल्ल
नमित्यत्रविसर्जनीयाभावप्रसंगात् प्रत्याह तडःप्रागिति । इत्यादीति प्रादिशब्दार्थंलक्ष्यका
लतनेोऽषिति सायंतनमिति स्यतेर्घञिसायशब्दोदिवसावसानेरूढः तस्यप्रत्ययसन्नियोगेनमान्त
त्वंनिपात्यते प्रत्ययत्वकारणादेव सायाह्नः प्राह्णश्च संख्याविसायपूर्वस्येति भारविश्च सायम
हनमभिवर्त्यमित्यूचिति एतच्चवार्तिकसम्मतं प्राहहि सायंचिरयोर्थकारान्तत्वम्प्रत्ययसन्नियोगेनोक्तमि
ति भाष्येतुसायंशब्दस्यपाठःकृतस्तेनमान्ताव्ययात्तः स्वरादिषुपाठेन सायमितिमान्तादव्ययत्वे
नैवप्रत्ययेरूपसिद्धिः नचैवंयुजेनाकालाहमिषाणिसरूपापत्तिः तस्यकालवाचिकत्वाभावा
दित्याहुः यद्यपिकालबोधकत्वमात्रेलाक्षणिकसाधारणोद्व्यर्थोस्तीति तथाऽपिभारविप्र
योगात्सायशब्दोऽस्तिवत्तथाप्यनभिधानान्नत्वत्रेतिबोध्यं तदेतत्त्वमिति प्राप्तः सोऽस्यास्यमालेतन
इत्याद्यर्थे नचाहेसमसीनास्ति ज्ञानाद्यर्थत्वयकालनेनेष्टितल्लक्षाऽसिद्धेः । चिरत्नमिति । चिरश
ब्दस्यसूत्रेउपदानाद्यफलावापिस्तः । प्रगादीति । द्विमचोदित्वेशाकपमकोत्रे नतज्ञानः नतज्ञाना
दिभ्यएकाच्यः सिद्धएव चात्वश्चरूपमित्यादिसिद्धयेशेषमिति सूत्रस्यलक्षणान्वृत्त्वोक्तेः प्राधिका
रत्वात् चात्वयः तस्माज्ज्ञानाद्यर्थनिर्देशोऽनार्थः नचज्ञानादिषेवानिनियमः स्वचक्रः चात्वषमि

म. द. ख
131

त्यादिसिद्धेः तद्यास्ते योतेहत्यादौ तु अनभिधानादेव न भविष्यति अंगुल्या खनति तिष्ठत्स मूलादागत
इत्यादौ यथा समर्थविभक्तयुक्त आस्ते पादेव आस्ते पादेव लक्ष्यते वाक्यमेवेत्यत्रतृतीयायथा न
स्मात्तत्रज्ञानात् स्यादिसूत्राणि व्यर्थानीति चेन्न अत्राहुः प्रातिपदिकविभक्त्यादीनपवादस्तत्र तत्रविषये
षेवक्तुं ज्ञानादयोर्थाः तावदेव स्पष्टव्याः ते च योगविभागेन विभक्तिविशेषसमभिव्याहारेण
चोक्ताः स्पष्टत्वार्थं यानि तु निरपवादान्यर्थादेशनानि ह्यानलवृक्षानि कपालादित्यादीनि स्पष्टत्वं
र्थान्येवेति । पूर्वोक्तकमिति । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः प्राह्णकः मूलकइति
नक्षत्राण्णोपवादः । प्रदोषकइति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करकइति । औत्सर्गिक
स्याणः केचित्तु संज्ञायां शरदो वुञिति सूत्रस्य संज्ञाग्रहणं कृतं लक्षणेनान्यथेनमज्ञवर्तयंतीति
वृत्तिकाराः तेषां सूते संज्ञायां यथा यथमणादयो हादयश्च बाध्याः । अमावस्याया वा । संधिवेलं
द्यण्णोपवादः अमावस्यादन्यतरस्यामिति सूत्रेणामापूर्वाद्वसो ण्यंति वृद्धोपलेक्ष स्योनिपात्यते
एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् यार्कस्य यत्वेप्याव्वुल्लोपश्च आमावस्यः अमावस्यकः केचित्तु संधि
वेलादिषु ऋक्सूत्रे च ऋक्स्योपदमधीयते तेषां दोषेपत्वेन स्यात् विकृत्यामकृतेरग्रहणादिति न्यास
कारहरदत्तादयः वस्तुतस्तु अकृतेस्त्वदेषु दिपकृतिभूतस्पदग्रहणमित्याश्रित्य ऋक्स्वपादो पिस
मर्थयितुं शक्यते । अच । अमावस्याशाह्वादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि प्रावृड्भ्यां बाध्यः न

ॐ.
ख.

दिष्ठामावस्यायां जातेऽणस्तदीयोभयो प्रत्ययत्रयेण षड्भुयोगि श्रविष्ठाफल्गुनी । इह सूत्रे षष्ठादे
शोह्लाऽणस्यांनरशीति केच्छदरुरवत्रादयः माधवस्तु स्वातीतिष्योतिदीर्घं नेपठंति तथाहि श्रव
णाश्वत्थिति सूत्रे सौषिकाणां विप्रतिषेधनिरूपणप्रस्तावे सोवानरहिनिभाष्यरुपधायके थे नोक्तं
भावार्थः ए जाते तुश्रविष्ठेत्यादिना लुक स्यादिति रात्रिधवलादिसूत्रेहवत्तेनाप्येवमुक्तं नच
कालिकाराहितिदीर्घनानत्वानो शाह्लाजाताथ गुणः श्रवणमोस्वानिवाच्य लिङ्गविशिष्टपरिभाष
याल्लकोङ्गीवत्वादितिभावः माधवस्तु जातार्थेण्यदीर्घनस्य सौवानरहिनिरूपमाह लिङ्गविशिष्ट
ग्रहणेकेवलस्याग्रहणात् प्रतह्यायमानत्वगमनरुत्पत्रधात्वहूलोस्पष्टं । श्रविष्ठास्विति । श्रविष्ठाध
निष्ठा इत्यादीनि श्रादिशद्गात्तुराधः स्वातितिष्यः पुनर्वसुहस्तः विशाखः आषाढः बहुलः
ह्रत्तिकापर्यायस्य बहुला शद्गस्य समाहारद्वंद्वेन नपुंसकत्वस्वत्वेन सूत्रे निर्देशः । उपसंख्यान
मिति प्रकरणान्नक्षत्रेति बोध्यम् । स्वातीनेति । गोशालशद्गस्य विभाषासेनेति नपुंसकस्य वाने
र्देशइति स्पष्टं तस्माद्ध चर्याऽनवरशालपेवमेव नचैवंस्त्रीत्वपक्षे ह्रद्दूर्तिभ्रमिनच्यो लिंगविशिष्ट
परिभाषयोपानत्रापिलुकिसिद्धेः यद्यपिदावनयोः पाठेपि नक्षतिः एकदेशविकृतन्यायेन लोवोपि
लुक्सिद्धेः तथापिलाघवार्थं ऽणस्वपाठइतिह्ररदत्तः । वत्सशालइति । वत्सशालायामित्यः
पिबोध्य इत्यादीनीति । श्रादिशद्गादभिजित् अभिजिनः अश्वयुक् आश्वयुजः । कृत्तलत्र ।

म॰
र॰
स्त्र
132

यद्यपि कृत्तद्धितान्तत्वेन ज्ञाते लक्षणयोर्भेदे तथापि पृथग्गुणप्राधानं कृत्तद्धितान्तत्वप्रकारेणापि बोध्यं उद्देशेन
यौगिका माधव इति बोधयितुं प्रत्ययज्ञाने लक्ष्माज्ञामपि कृत्तद्धितैः इति बोध्यं प्राग्भवः । न च तत्र भव
इत्यनेन गतार्थता प्राग्भवस्य भवस्य च विशिष्टाविशिष्टाभ्यां भेदात् उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययी
भावः तेषां समाहारद्वन्द्वे सोऽत्र प्रकृत्य संभूते इत्यत्र वाहव्यादिना वेलिङ्गाभिधेयस्याधारान्यथाभिमा
णानेनातिरेकस्तु तत्पर्यायमपि गृह्यते खार्याद्य इति तच्छेशाभावेनैतत्परिमाणेन निरिच्यते वायः से
नादिः सप्तवृच्यते कोपाहृत्य कौपाय्यमिति । कृष्णोऽयं कोशे संभवत्यसत्कार्यवादाश्रयणात्
मतान्तरे तु विकारप्रकरणे प्राणाहृत्रित्यस्यानन्तरं कोशाड्ढ्रञिति पाठः तथा च वार्तिकं विकारे कोशा
ड्ढ्रञ् संभूते स्यात् उपपन्नोरिति उमेच । योगविभागः उत्तरार्थः प्राश्चफञ्जपाडुञ् उमेर्थदन्तोपक्रा
दः मकारः स्वरार्थः उत्तरस्य हृद्यर्थञ्च । वेपहृणे । कृणोर्कि मासे दैयाभिवा तत्र भवः कालादि
ति निवृत्ते कालसंबन्धस्य तत्रेत्यस्यानिहवये प्रत्ययग्रहणात्र च पूर्वसहत्वस्यस्य नादिनस्य व्याहत्र
ये तत्रग्रहणामिति वाच्यं नादिनस्येति सहत्वस्येन उत्तरत्रापि संपदत्वात् । दिगादिभ्यो यत् । दिक
वर्ग पूग पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् आदि अन्त मुख जघन
मेघ यूथ उदकात्संज्ञायां न्याय वंश अनुवंश वेश काल आकाश दिगादिः मुखजघनशब्दयोः
इह पाठः शरीरावयवार्थः सेनाया मुखे जघनेन च भवं मुख्यं जघन्यं । इति ऋषि । इति सुमनोवर्के

उं॰
स्त्र

रः शारीरावयवविशेषश्च नञ्भवं दानेयं ऊर्ध्वशाखो भूमादिः नञोभूमादिभ्यश्चेति ञ्जिमामेने
नञ्च । कलायविंदग्रनि । तथाच देशग्रहणं कालश्रेयमाहिहमपिद्योतसे इत्यमरस्य व्याख्या म
ध्यपात्रे कलशीर्विन्यस्त कलशिश्चहरिधिग्रीवीषलूवालोऽव्ययानि इतिमाघः वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरि
त्यमरः नञ्भववास्तेयं ग्रस्तीति निङन्तप्रतिरूपकोनिपातः सचातिङन्तेन समर्थो भिन्नार्थश्च ।
प्राद्यो यथा श्रीमती गौः द्वितीयो यथा श्रीमान् धनवानित्यर्थः नादिह्वाविशेषात् द्वयो
रपि ग्रहणं ग्रस्तीयमिति न्यासकारहरदत्तौ त्रिष्वाहेयविषास्थ्यादीत्यमरः । श्रीवास्तोष्पए । श्री
वाशाहोधमनी संतानेवं ततो ननभूत्वावयवभेदत्वाविवक्षया द्वन्द्वैकवचनं तिरोहितावयव
भेदविवक्षायामेकवचनाज्ञातोपि ग्रए इजोऽस्तपव । गंभीरान्ज्यः । पञ्चजनाडुपसंख्यानं
पाञ्चजन्यः परिमुखादिभ्यएवेति दिगादिगणानन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते तस्मात्सम्यो
दिगिति सूत्रे ऽव्ययीभावपदं तन्मात्रपरमिति निर्णीयते नहि मुखादीनां कार्यान्तरं विहितमस्ति
येन गणपाठः चरितार्थः स्यात् परिमुखादिभ्यइत्येवतत्र सूत्रितं बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपि
प्रसंगात् अव्ययीभावग्रहणस्योत्तरत्राप्युपयोगाच्चेति भावः परिमुखादिगणप्रतिशाखेषा
होपवेशः तथा च शाखाभ्यामवितिथानाः प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यं अव्ययीभावाच्चेति
भावार्थे ञ्यइति माधवः । काणेलमातृकाः ग्रलङ्कारोऽकिं काणेलमातृम् तस्यव्याख्यानं ।

म०
र०
त्रय
133

इतिशब्दोवाक्यार्थंपरामृशति तत्समीपेश्रूयमाणस्तुकारस्तत्रभवइतिवाक्यार्थमाक्षिपति व्याख्या
नव्यस्यग्रन्थस्यनामप्रतिपादकं तच्चशब्दजालंत्वण्याचेत्यत्रनाग्रहः तस्मात्सुप्सुनाद्व्याख्यान
करणेसमर्थ्यानात्तत्रभवार्थेप्रत्ययाःस्युः यद्यपितस्येदंतत्रभवइतिसूत्राभ्यांगतार्थेतथापि ठञादी
नपवादान्वक्ष्यामिमाविष्टौनिष्ठाविव प्रसंगात्त्वणादिकंविधीयते इतिध्येयंव्याख्यानव्यनाम्नः
किंपाटलिपुत्रस्यव्याख्यानीसुकोसलापाटलिपुत्रतयाव्याख्यायते ईदृक्सन्नियोगविशिष्टमि
ति नत्विदंव्याख्यानव्यग्रस्यनामग्रन्थेष्वेवव्याख्येयत्वस्यप्रसिद्धत्वात् नत्विदंव्याख्यानव्यस्य
नामग्रन्थेष्वेवव्याख्येयत्वस्य चातुर्होत्रिकइति चातुर्होत्रेति पृथिवीहोतायोरध्वर्युरित्यादिम
न्त्रस्यनामधेयं आर्चिकइति आदिशब्दात्प्राथमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः नामाख्यानग्रह
णंसंगातविग्रहीनार्थमितिवार्तिकं तत्रविग्रहीतग्रहणमाख्यानार्थं नामशब्दात्तद्धितस्त्रादेवसि
द्धे नामिकः आख्यानिकः नामाख्यानिकः। ऋगयणादिभ्यः ठञादेवेति आदिशब्दाद्दृकत्वसोः
आर्गायणइति। अयनशब्दोभावसाधनः तेनसमासे अनोभावकर्मवचनः इत्युत्तरपदान्तोदात्तः अथवो
पचाराद्गुणवृत्तिः इहढश्यामः गोपनिषद्इत्यत्राप्येवं विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्योष्ठञ्चपूर्वव्यासः
व्याकरणशब्दात्तद्धितस्त्रांश्चः ठगाय आयस्वामिग्रायमोगः स्रयोस्मात्रुत्पद्यतेतदायस्थाने बहुवच
नातिदेशाः स्वत्त्वरूपग्रहणानितासार्थः वृद्धाछपरत्वाद्ध्यबाधते आपणिकः आकारिकः। विद्या

ग०
रत्न

योनि । विद्यायोनिकृतः संबंधो येषां तेभ्यो वुञ् स्यात् अणोपवादः छोऽपवादत्वाद्ग्राध्यने आचार्य
कः मातामहकः मातुलकः । ऋतष्ठञ् विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्रैव नद्यादिवुञोपवादः उ
कञिति वक्तव्ये उपग्रहणं ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः अत्रेयं चिन्ता पैतृकमिति
तत्र ठञो बाधेऽत्र न च शिष्यकेति स्वकव्यग्रहणेन सिद्धमिति वाच्यं ग्रहणोऽन्याय्यासिद्धेः नद
त्रबंधकग्रहणे नत्वत्रबंधस्याग्रहणात् । गोत्रादंकवत् अपत्यमन्ययोत्तादंकवत्प्रत्ययाः स्युः
अंके दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो न तु साक्षाद्विहितस्येत्याग्रहः तेन चरणात्तु वुञिति वुञोपि लभ्य
ते सहितस्येदमिति सामान्येन विधीयमानोपि यञिञन्तादन्यत्रापि दृष्टः । वृत्तमित्यादि । संघ
केसङ्के रज्ञाध्येनादिह्यण्यः एवं औपगवकमिति गोत्रचरणादिति वुञ् हेतुमनुष्येभ्यः मनुष्यग्रहण
महेत्वर्थं सामान्यमिति विभाषा गुणेऽस्त्रियामित्यत्र विभाषेति योगविभागाद् गुणवचनादपि पञ्चमी
मनुष्येभ्य इति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं मयट्च योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः है
मवती गंगेति । हिमवतः प्रकाशते न तु प्रथमं दृश्यते इति यावत् विदूराज्ञ्यः अणोपवादः वैदू
र्यः दैत्यमध्यो य शाद्वलवत् ननु नडुलवन्मध्यमधीः नन्वर्थसंगतिः वालवायाद्यासो न भवति
विदूरेतु संक्रियते मतो अपवसमीचीने भाष्ये बलवायोदूरं चेति वलवायपादमन्ययं लभ्यते
विदूरादेशेच सूत्रे पठितेनादेशेनापुक्ष्यः स्थानी भ्रातियते पदभ्रंशस्यादाविवेति नजुक्तमिति

म॰
दे॰
स्रुघ
134

पथिहृतयोः द्वितीयान्ताद्भ्रनिरिप्रत्ययः स्यात्स चेत्पन्थाः हृतो वेत्यर्थः तत्र साधुमिच्छितेति काशिकाहाति
पचेनीत्यादौ विवक्षणस्य स्थाने ग्यावि वक्त्वाद्यो पन्थाः कर्ता स्रौघ्नमेकान्यग्रजाद्वारमिति स्रौघ्नाभि
मुखत्वनिष्क्रमणेकरणीभूतमिति विवक्षितोऽर्थः पूर्ववत्कारणस्य कर्तृत्वे प्रत्ययः । नदीनेवेति । प्र
धिहात्येत्येन तदुपेक्षया द्वितीयेयं शारीरकीयइति चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः सूत्राच्चः सिद्धकेट
प्रत्ववार्तिकं ह्रंहेस्वरादिभ्यः प्रतिषेधः दैवासुरं रक्षोसुरं सोऽस्य निवासः तन्वस्येति कृद्योगे कर्तरि
षष्ठी तथा चाविशेषणविशेषभावव्यत्यासान्न स्रुघ्नादिकरणकवासकर्तेत्यर्थः तथा च तत्र भव
इत्येव सिद्धे सत्यं वासस्य चेतनमात्रकर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात्तत्कार्तृकत्वाभेदः वसतिर्हि प्रेमिणो ग्रामान
वगम्यतीत्यादौ दृष्टोपचारो बोध्यः अभिजनश्च । अभिजायन्ते पभ्यइति व्युत्पत्त्या अभिजनाः पित्रादयः
पूर्ववृत्तादिहनिवासइत्यत्र सूत्रे तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनी लक्षणा प
र्वस्थेनेफलितमाह यत्र पूर्वैरिति वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् छाणोरपवादः अल्पाच्तरमजाद्य
तमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकृत्वेन ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति स्यादेतत्
न वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यण् तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्जिति सूत्रे च
णाद्वुञेवास्तु किमनेन वुना न स्वरकृतो विशेषः मागेवकृतत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव
निषेधो दोषः वुन्यपि नकोपधायाइति निषेधस्य घमाणत्वात् नवाभ्यर्हितं पूर्वमित्यनेन ज्ञापन

जें॰
स्रुघ

मेवफलं तथात्वेहि पूर्वनिपातप्रकरणप्रवाः श्यादित्तिनग्रहणमात्रंलक्षुवात्त्वार्योदिति ग्रन्थभाष्ये स
न्नैषात्तत्रभवतश्चेति ग्रन्थभावः सर्वज्ञासोममलंचवसत्पञ्चेतिवचनः तत्नोसौवासुदेवेनिविज्ञाद्धः पौर
गोयते इतिस्मृतिः परमात्मेहवासुदेवः सर्वज्ञासौवसत्पञ्चर्यामित्वात् सर्वत्रवसतिवसवस्पष्टस्य
विवर्तत्वाद्दितिवक्तः शाकलकलाइगण् कोकःपुराणप्रसिद्धोनलिनयष्टास्त्रवसह्नोनारायणाद्भनवेस्यव
स्त्रूणा इतिविकारशेषः वासुदेवस्तोतिविग्रहः तथाचनेयगोत्राख्यानाविज्ञविद्याख्या ।
ग्रन्थोकृतप्रवचनविधिः तेनप्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तंप्रोक्तं ग्रन्थाध्यापनेनार्थव्याख्यानेनवाप्रकाशितमिः
त्यर्थः प्रकर्षेणेतिवचनाद्वेह देवदत्तेनाख्यापिते तिमिरिवरतेत् । अणोपवादः कठचरका
ल्लुक् कठशाखायामध्यायनात्तेवासित्वासिनिः चरकादण् यतोल्लुक् कलापिनोण् । वैशंपा
यनान्तेवासित्वात्तमस्याद्धिनेरपवादः इतणपनश्चेतिप्रक्षातिभावेप्रामेप्राह नान्तस्येति गाङ्कगाले
नोफिन्नक कलापिनेवासित्वात्तमस्याणोनेरपवादः । पराशर्य माणुकमलत्याणिनिरिहसंब
ध्यते तेनतद्विषयतेः इष्यते तदर्थशोनकादिभ्यश्चेति सूत्रात्तच्छदोग्रहणे ग्रन्थवत्पसूत्रयोःच्छ
इत्येवत् गोणपादश्याबोध्यं भिक्षसूत्रमिति चतत्लक्ष्णाणेसूप भिक्षनटसूत्रयोःकिं पाराशर
शैलाले । कर्मन्दकृशाश्वादिनिः इह्वापिच्छदोग्रहणापारवत् भिक्षनटसूत्रयोःकिं कार्मंद
कार्शाश्वं तेनैकदिक् छंदसीतितिवृत्तं पुनरस्तेनेत्यन्नः । तसिश्च । इहवोक्तोविषये उपज्ञाते ।

म॰
८॰
त्रप
135

उपदेशं विनाज्ञाते कृते ग्रन्थे तेनेत्यत्र वर्तते । तस्येदं अणादयः पंच महोत्सर्गा इत्यादयस्तु षष्ठ्यन्तात्स
म्बंधिनि स्युः अनेन तादर्थ्ये अनभिधानात् । वह्नेरिति तस्येति तस्यैव त्वचो सामान्यग्रहणं फलत्वादीनाम
सिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वं सिद्धं ततो निमित्ताभावात्फलत्वादि इत्यर्थमिदं उपसंख्यानं
अण् तु सिद्ध एवानूद्यते । अग्नीध इति । शरणे प्रत्ययः यज्ञादिवाग्नीधानवेत्यादौ आग्नीध्रशालं प्रक
ज्यते तत्तदर्थैः न्यासे बोध्यं तथा च वार्त्तिकं अग्नीधसाधारणादञ् इति अग्नीन्धे इति क्विप् अग्नी
त् इत्यत्र विशेषः त्वमग्नेरनायतनं इत्यत्र तत्कार्यं दसंज्ञत्वं बोध्यं । सामिधेनीति षिन्धाङ्गीप्
हलस्तद्धितस्येति यलोपः यया ग्निः समिध्यते सा सामिधेनी संपदादित्वात्करणे क्विप् ततः कर्मे णि
षष्ठ्यन्नादादानकरणे तद्धितोयं । रथाद्यत् । अणोपवादः रथाङ्गयोगे इति वार्त्तिकमभिप्रेत्याह
रथ्यं चक्रमिति अत्रेदमवधेयं द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे द्विरथं रथसीताहलेभ्यो यद्विधा वि
धाविति तदंतविधेः उपसंख्यानाद्यत् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् यत्तु द्वौ रथौ वहति सांद्विरथ्यः
तद्वहतीति यत् तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुक् अत एव तद्वहतीति सूत्रे रथग्रहणं सार्थकं
अन्यथा रथाद्यदित्येव रथाङ्गं स्ववोऽर्थ्यं पोषितं किं तेनेति तत्राद्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्राचित्यस्या
पकर्षपक्षे कथमत्र यतो लुग्गोनिवत् सत्यं तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकं मनस्य यतो फ
लादेरपि लुग्भवतीति अन्यथानत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । हेहाद्भुञ् अणोपवादः छान्दप

गे॰
त्रप

गत्वाद्बाध्यते । काकोलूकिकेति । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । वुञन्तं स्त्रियां वैरमिथुनिका
द्वुन् इतिस्याधिकारेः स्मरः । कुत्सेत्यादि कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबन्धः
इत्यर्थः मिथुनं हि दम्पती तस्य कर्म क्रियानिष्पादने मनोज्ञादित्वात् वुञ् तदन्तं चेदं स्त्रियां
स्वभावात् । स्त्रिया । संख्यापूर्वस्य वुञोपवादः द्वोषेति प्रत्ययवययोः संख्याश्रयेन वैषम्यात्
प्रकृत्ययोरिति त्वः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारि । परस्येति । यथा गवादिभिः स्वामिना गो
त्रा संबंधः साक्षादिति यथा विधानो विद्यायद्यपि प्रकृतलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कुल
काकोलाज्ज्ञेन चाविकलत्वं च लक्षणमिति कोशसिद्धं च तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह
विशेषपरत्वेति भावः गोत्रशब्दोऽवयवप्रवृत्तावनिषधायश्च वंशो विद्यायस्य वंशो विद्यः विद्यानां
समाधारणीया विद्यानद्धानित्यर्थः स्त्रीतोऽग्नीन्धिकसंख्यानर्योनिषृत्ता पश्योऽपः स्यात्तस्येदमिः
त्यर्थे चरणेभ्यो वुञोपवादः उदात्तौत्सर्गिकस्याणः धर्माम्नाययोरित्युक्तेर्नेह छान्दोगञ्जलं
मित्यादि समासासाषेषिकाः । तस्यविकारः यादेसंबंधस्य तस्य ग्रहणस्यानिवृत्तये प्रत्ययत्तस्ये
के प्रनादयलक्षतानेवतनेवे प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात् घ
स्मृत्राद्विकारेणाद्याःस्तुः तत्र प्राणिरजतादिभ्योऽञ् परस्य प्रकृत्याद्यादेरूमयवृद्धितयोः निन्य
वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाश्येत्यादिभिरपवादावकाशे अतः प्राणिग्राम्यत्वेन प्रवृत्तेरयं निपदमवक्ष्य

म॰
र॰
१३६
136

माणमन्यर्थे चेह्नोदाहरणमित्याशयेनान्यर्थेवोदाहरति अश्मन्नित्यादि अश्मन् भस्मन् शाह्वोमिति
न मन्यर्थानो मृदतिलकान् अर्थोपि मित्यरेणास्कदाद्याः प्राचीनस्यानस्येत्यस्यानिवृत्तत्वान्नद्धिका
रोत्कारहणाद्यिोपिनीह । हालः सैरः मयूर इति । पाश्रज्ञानादिभ्योन् इत्यत्र भूत्रदाद्यादेवज्ञः
सिद्धत्वाद्दाद्यार्थं हृदेश मयसाधनार्थं चावश्यकं इदं परत्वादत्र दाद्यादिष्वपि प्रवर्तते मौर्व
मिति मूर्वाशब्दः तृणधान्यानां च भाषामित्यादिकदाद्यः पिप्पलशाह्वोप्येवं साध्यावनेष्ठयोस्त्वत्र
ऋ मध्यरूपेनेचनथा नयोरन्त्यः पिप्पलस्याष्ठत्वामत्रेत्रप्रजननत्रोः । भ्रशस्यादिति । बिल्वादिभ्यो
णः न्यनोः त्रहृत्रेः ऽरजिन्यस्यापवादोय बिल्वात डोबिति माधवस्तदित्यानीबिल्वाह तस्मादि
ह सामिनीशब्दस्यादिरतोवा उदात्त इति क्वचिद्दलस्यहृष्टाहृष्यात्ययस्य बिल्वडित्वपाठयोः
साधुसाधुविवेको बहुज्ञस्यैः कार्यः । अश्मनामिति । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा
च्यः इतिवचनाद्भस्मभेदशाह्वभेदशब्दस्य लोपे भस्मेति नोनमवाशिष्यते यथा कलमशाह्वे राज्ञोभार्या
यौमदूयत्यावसिष्ठेनोत्पादितः तत्र जः स्तोश्मकोनाम तत्र सज्ञाद्यानकस्य कमन्त्र यस्याभावे
श्मनीतिनामभवति तस्यावयवे आश्मने विकारेप्याश्मनमेव भवति न चाश्मनोविकार इति हि
लोपः स्यादितिवाच्यं प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तद्ग्रहीतप्राचिनत्वात् किंच तस्य
टेमित्यणाडिलोपोनास्ति विकारहृपर्वविशेषविवक्षायां तद्विधानात मोक्तइति अश्मशाह्वोश्मना

मे॰
१३६

दित्वादेनोदात्तः । कार्पासमिति । कृञः पाशप् इति पाशप्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे र
परे च कृते कर्पासशब्दो ज्ञातिलक्षणङीषन्तः तस्मादनुदात्तादेश्चेत्यञं बाधित्वा बिल्वादिभ्योऽण् भा
षायां किं एवादित्राय्य परं नित्यं विकारः यद्यपि मयटोऽवैकल्पिकत्वात् सिद्धमिदं तथापि वेदे बहुवचः
परस्य मयटो यथान्तरं परत्वमेवेति नार्थः ग्रहणार्थमेवेदं तत्र ह्यचः छन्दसीति सूत्रस्य चपवेति निय
मार्थमुक्तं सङ्ख्यार्थेनान्यैर्ग्राह्योऽयमिति इति चेत्सत्यं विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रह
णमिति तत्त्वं पृथिव्यादिकात्रादेवासिद्धेः एतयोरिति निवचनं इत उत्तरेषां प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादीना
मपि विषयोपदेशार्थम् कपोतमयं लोहमयं इह विकारेणावयवेन चैकैकेन सहाभक्ष्याच्छाद
नयोरिति संबध्यते समासनिर्देशादेतो यथासंख्येन स्यादेतत् उत्तरत्र मौमांसायामात्मयाकु
रणो भाष्यकारेणोत्तरत्रापि मानं द्वे इति निकृतौ धानमयमिति विकारमयडित्युक्तं तत्कथं सङ्गच्छते
भाषायामिति सूत्रेणानया पाणिनिना सहाविरोधात् किंच विकारग्रहणात्रेति चेत्र प्राचुर्यादिति सूत्र
योव्यासस्याध्यानन्द शाद्रूपब नयाच्छन्दसि विकारमयड् इत्यलंभवस्यात् एवं स्थिते इत्
मयादिप्राय पाठोऽप्यकिञ्चित्कारः उभयसम्भव एव तस्यानिर्णयकत्वात् तथा च प्राचुर्यमयडेवेदं तो
प्राचां वृत्तिकृतामेव व्याख्यानं प्रबलं ननु भाष्यकारोक्तमिति चेदत्रोच्यते श्रीयामणाः छन्दसीति
सूत्रे श्रियच्छन्दसीत्येतावद्भगवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यातः छन्दसि सर्वविकल्पानां व्यवस्थितत्वा।

म॰
९॰
१३२
137

त् उक्तविनित्यं छन्दसि बह्वादिभ्यश्च नित्यं छन्दसीत्यादयोपि वैयाकरणैरिष्यमेव प्रत्याख्याताः तथायसा
म्यात् एवं स्थिते तात्पर्यस्यान्यायानुसंधानेनैव सिद्धे तदर्थं पाणिनिसूत्रारंभास्तु हृभाषायामितिनित्या
न्ये तथाह्यच छन्दसि नोत्वद्वर्ध्रबिल्वादिनांद्विसूत्र्यापित्याज्या सतिहि भाषाग्रहणे न मयडेवाहिरे
ष्टिसिद्ध्यर्थं स्याच्च हरति प्राहु मौञ्जं शिक्यं वार्द्धं चर्म बैल्वो यूप इत्यादौ स्याच्च हरति प्रामे प्रति छन्दो नोत्वादि
ति सूत्रमारब्धं उक्तरीत्यात् सर्वमिदं निष्फलं भाष्यकारैरेव प्रत्याख्यानप्रायं च एषैव च वेदान्तसूत्रवृ
त्तिकृतामपि गतिः तैरप्यानंदमयाधिकरणे प्रविकारे मयटः स्वीकारात् अन्नमयप्राणमयमनोमयेषु
प्राचुर्यार्थमयट्संभवेपि विज्ञानमयशब्दे विकारे मयडर्थे उक्तप्रकारस्यैवानुसंतव्यत्वात् तथा चान
न्दमयेपि विकारार्थे नवोविनापकहृष्यात् यद्वा प्राचुर्ये मयट्त्रापि प्रकृतार्थाविरोधिना लेशतोऽत्र वृ
त्तिलाभात् वृत्ते विकारार्थः पर्यवसन्नोनाशयः । अथानित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणेनानुवर्तनेन अत्र
वृद्धावपि भाषायां नित्यं अन्यत्र तत्क्वाचित्कइत्याश्रित्य मयट् साधः अतएव शरादिभ्य इत्यस्य
पादोप्यर्थवान् मो षु वरुण मृण्मयं गृहं राजन्नहं गमम् इति मंत्रदर्शनात् न च भाषायामेव मयट्सूत्र
स्य पाठ इति वाच्यं प्रारंभस्यासामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वाचित्कत्वार्थं तेनै
काचो नित्यमिष्यन्ते वाङ्मयं त्वङ्मयं इत्यादेराकारे उदाहृतत्वात् एवं वदता सूत्रस्य पाठवैय
र्थ्यस्याघटत्वात् यद्वा हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयट् चेति सूत्रेण प्रागताद्यर्थे मयड्विकारे

उ॰
१३२

नित्यार्थिकार्थकथनमेव सर्वथापि शंकरभगवत्पादोक्तिर्न नवद्येति दिक् । गोश्च पुरीषे ।
पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः तस्मान्न मयट् समर्थे ऽप्यप्रत्ययः प्रकरणात् लिंगस्य बलीयस्त्वात् । गो
पयसोर्यत् । यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यत् तथापि मयड्वैतयोरिति प्राप्ते मयट् बाधि
तं पुनर्यद्विधिः । ओस्तु गेरन् एकाचो नित्यमिति मयट् ततः एवादेयं । द्रुवयमिति । द्रो
विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः आमलकमिति । फले लुक् तस्य फलं अवयवो वा विका
रश्च तेनान्यत्रास्मिन्नप्रत्ययः कंसीयपरशव्ययोः । परशव्यस्य उवर्णादाद्यात्त्वादजिसिद्धे तल्लुग
र्थं वचनं न च यस्येति लोपेन हलस्तद्धितस्येति यलोपेन सिद्धमिति वाच्यं ईतीत्यनुवृत्तेः । इति
प्राग्दीव्यतीयाः । प्राग्घितादिभ्यः इति उपसंख्यानमित्यत्र ... प्राग्घितादित्यत्र एकदेशस्य प्र
कृतिभागस्य उच्चारणार्थेन इकारेण प्राग्घितेति निर्देशः प्रभृतमाद्येति क्रियाविशेषणात्वात् द्वितीया
प्रत्ययः । श्चोर्ति । प्रगिः ... दीव्यतीत्यादौ कालपुरुषसंख्या अविवक्षि
ता अदेवीत् देविष्यति वा आक्षिकः एवं देविष्यसि देविष्यामि वा दीव्यति दीव्यथ दीव्यामो वा
आक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव अनपवर्जयति जितमिति करणकर्मणोः पृथग्ग्रहणात् संस्कृ
ते योगविभाग उत्तरार्थः कुलस्य कोपधात् अण् कुलस्थः संस्कृतं कौलत्थं शाकलकमिति ...
करः साहित्निकोनन्वत्रवंधः इति न ... तथा च आकर्षात् ... स्थलादिभ्यो ... कवितर्के प्रक

म· र· ख्प
138

रणांनेवक्ष्यते कर्षोपलइति । स्वर्णपरीक्षार्थः पाषाणखण्डमिति एतच्च भाष्ये लोकसामान्येनाहिरए
केमाथवेनोपन्यस्तं किंतु आकर्षात्ष्ठपादेरिति वार्त्तिकस्यानन्तरगणेनत्त्वहिनीरेफपादेहुज्ञासंद्भ·
तिस्यात् । येनपीतेनेति । पर्यागतो हलस्य इतिकरणेहत्र सर्वार्थइति एतच्च माथवीयोक्तं ।
उज्जलइत्र हलं त्वष्टृशाष्ठवाष्ठहूपनयेनल्वाइति सूत्रे नर्यशब्दस्याने पर्यशब्दपाठस्त्वाविपनेये:
पर्यंत्रहेवालक्ष्णशानेनचरन्यथेक इत्यत्रहार इहानगाणसूत्रे पादःपद्धति एताभ्यांचरति
पदिकः यत्रुश्लोकवार्त्तिके पञ्चावेइकेचरनाडपमाख्यानमितिमासिकउपपन्नः पर्यग्रस्य ग्रस्वस्य
रथजलन्यायव्यालपादःपत स्थागणिकइति स्वादेर्मिश्रस्यत्वइकारादियहणं कर्तव्यमिति वच
नात् हजिह्वादिकार्येन धातुष्ककइति वेतनादिगणे धनुर्दंडइतिपठ्यते नत्त्वसंख्यानविरहीना(
र्थमितिसिद्धान्तः । आकर्षादन्कच । आकर्षात्वनेनेत्याकर्षः यज्ञैर्वृथानामिनिकः उत्संगेन
हरतीत्रपादेकेनयतिवेत्यर्थः । भस्त्रयेति । भस्त्राचर्मविकारः येनलोहादित्यायतेजलादिकंवनी
यते शीर्षभावशाहोउपद्यते निपातनान्नशीर्षभावः सप्तमीसमासस्त्वनत्कृत्यक्रुनीतिवालुक प
दे शीर्षभावः एकदेशविकृतस्याति वीवधाच्चेति ग्रुकव्यमिति वार्त्तिके उन्यायासिद्धार्थकथनपर
मितिभावः हविर्विकृतानात्वीवधशब्दस्त्र प्रविवृप । उमेविंद्धं । निन्यग्रहणंस्यानआगाप्रयोगगवा
रयितं अन्यएवलोकिकेविग्रहवाक्ये क्रियादीनांप्रयोगानन्तक्रेः नदाह कृत्यानिर्ध्वयमिति संख्यं

उं·
ख्प

वाचीविग्रहस्त्वनेहत्यसनेव्याख्यानात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणात् निर्ज्ञातृपयाणांस्त्रीर
त्यादिलिंगाच्च नन्वनित्यग्रहणेननिवृत्त्यासंघर्थविवक्षायांवाक्यस्यवारणेपितदविवक्षायांस्वा
नेप्सस्य इवरणेत्रेदं लिंगमितिचेन्न नित्यामितियोगंविभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणवा
स्वानेत्पवारणात् । भावप्रत्ययान्नाद्विति । एवंचमधुनकर्त्तव्यः तथाहि भावप्रत्ययान्तादिम
प् ततः त्वेः भावेत्याद्युत्तवर्त्तते नियमार्थंचेदं तेन निर्दिष्टेनावष्टम्भे निवर्त्तते ततः नित्यग्रहणेना
न्यत्रापिस्वानेप्सोनिवर्त्स्यते । त्वष्टंतामिति । उदीचामाङइतिक्त्वाप्रत्यये अपेत्यनेनसहगतिसमा
सान्मनन्योरिडन्यतरस्यामितीत्वं तथाचनासमासेत्वोयोनास्त्यप्रत्ययः किंत्ववचनात्प्रथमानात्देवेतिभा
वः । प्रतीपवर्त्ततेइति । प्रतिगतापापप्रस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यकारः समासान्तः द्यु
त्वरूपसर्गेभ्योपईतिहीत्वं अप्रत्ययमात्रेचेदं प्रतिहृत्वात्वंहोलपर्यायोहिइमेएवंचप्रप्लोमत्रुल
शाखाअविवक्षातयोः त्वेटत्तोदेशोड्दूर्वात्वेन प्राप्तेपान्थात् । परिस्रवेमिति । अपपरीवर्जनइति
परेः कर्मप्रवचनीयत्वाप्रपञ्चम्यपाङ्परिभिरितिपञ्चमी अपरिबाहिःस्तंवः पंचम्याइत्यव्ययीभा
वः ततएव स्वामिनोप्रत्वंवर्जयित्वायःसेवकोवर्त्ततेसपरिस्त्राविकः यद्वातुसर्वतोभावेपरियाह्
प्रादिसमासस्त्वतदाप्रत्नोयतः स्वामिनोप्रत्वेनतोयोवर्त्ततेसोर्थः एवंपरिपार्श्विकोपि । हिर
ण्यार्थमिति बहुहृद्ग्रहेणेकदानकर्मतयातस्पगर्ह्यत्वं । वार्धुषिकइति । वृद्ध्यर्थेवृद्धिः । तोप्रव

म॰
र॰
१३९
139

क्रीतीति विग्रहः पृथक्करणं कृतमाक्षोवेचवार्थेषिति त्यमरः नत्वेनः स्यादित्रवाडुंषी वाडुंषं लवणात्रिया
वाडुंषिः समकमपतेत्यादिच स्वच्छंदवाचः कथधरतितिहरदत्तः गसौकिं द्विगुणाद्रुहिंचपयक्तुप्त
धर्मार्थः ऊसोदृदृषोकाटषाद्गुणुछनो निपात्यतेइति । अतएववाक्यमप्यकारोणेनभवतीतिभा
वः नत्वेनहर्षयति दृषोकाटषानिति । सत्वोपाया अल्पीयस्याइति पूर्वनिपातः उञ्छतीति भूमौपा
तितस्यैकैकस्योपदानमुञ्छः शाङ्कं करोतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागेनव्युत्पादयतीत्यर्थः अत्रैवार्थे
येप्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्यात् तेनेहन शाङ्कं करोतीतिहरदत्तः दण्डेनमृत्यात्रविशेषः दाण्डिकइति
ऊलालः दण्डेनोपभेदेकेवादभाङ्कदिभेदयोः दण्डाचौराह्यकायाचग्रामजालनदृतेरमितिविश्वः
मात्स्यिकइति मत्स्यस्यज्यामितिपरिगणनानूर्यतिष्ठेतियलोपोन । मार्गिकइति । आरणपकचत
ष्यान्नहृतिगोचदृत्रेह्योर्थामृगयाहृः नत्रायस्यविशेषोद्वितीयस्यतत्पर्यायोहारिणशाहृः पदोत्तरपदं
हृत्यातिपदोनमितितत्तेनोक्तं बहूचार्वाकामाभूत् धर्मंचरति चरतिरिहासेवायां नत्वत्रधानमात्रे
तितेनदैववशाङ्गसेमहृत्रोपिङ्ह्हेतोधार्मिकइतिनोच्यते ग्रामेवाहिस्वारसिकोप्रहृत्रिः एवमग्रेपि ।
समवान्समवैति समूहवाचिभ्योद्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्समवैतिइत्यर्थे इहसमवपूर्वस्येणोर्थः
प्रविश्यैकदेशीभवनं नत्वग्रणाभूतमवयंप्रति प्रकृत्यर्थस्यकर्मतावोध्या विशेषाववोधनतुसम
मीप्रायेणप्रयुज्यते ऊरुत्वेवेसमवेताइतियथा सैन्याः सैनिकाइति द्वितीयान्तात् एणपठकोयत्र

गे॰
१३९

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते इति नन्वकालिनार्थकथनपरं । संज्ञायामिति ललाट
ऊर्ध्वकाटी शब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् कस्मात् सम्यक् ज्ञानसंज्ञानस्याप्रसिद्धविषयी
भूतेः र्थविशेष इति यावत् ललाटिक इति दूरो स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठ
ते इत्यर्थः ललाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्यक्षमश्च य इत्यमरः । कौक्कुटिको भिक्षुरिति ।
सेनासी हि पादविक्षेपपर्यन्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संप्रयच्छतीति भावः । मार्दङ्गिक इति ।
मृदङ्गवादने प्रवृत्ते लेलक्षणा शब्दार्थे बुद्धे त्वनभिधानात् । थाउ ष्क इति । द्वणः षड्विधः प
स्थाहृत्य वाच्छिक द्वयोः ज्ञवाः स्वधितिः परश्वधपरश्वधः शाक्तिक इति शक्तिर्नास्ति शब्दो
निपातो यद्धा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यानात् नास्तीतिनिपातनाख्यानसमुदायाच्च प्रत्ययः द्वे
ष्टमिति दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः नालवने दैष्टिकत्वानानिषीदति पास्तिक इति माघः यत्तु प्रावो
क्तं प्रमाणानुगामीति दिष्टा सास्यास्तीति दैष्टिक इति नत्र प्राकारविरोधाहिष्टशब्दस्य स्तीत्वसो
त्ये तिनार्थपवेत्वचमानाभावात् किंच सास्यास्तीति विग्रहेप्यकृतः नत्वप्रथमप्रत्ययः स्मर्य
तेनवा शास्तिक इत्यत्रेवास्यार्थस्य प्रकृत्यर्थतया पाहमवेषाइत्यास्तानावत् द्वितभक्तः । ग्रस्य
निग्रहान्नमपि पचतष्ठ परिणाम्येति द्वितयोगात् यद्धा नदस्माइनीह ग्रपग्रस्य प्रकृतिश्चतदे
यभक्ताणलाविणकोत्याशयेनाह ग्रहपभक्तोहितमस्मै इति श्राणरीकारश्चारणार्थः ।

ऽशोभार्थः इन्द्रायुधउस्मिकास्त्राणि विलेपीनरलावमेत्यमरः । अवसथ्यात्सूत्र । वसतीत्यर्थे अवसथ्य
स्मिन्निन्यावसथः उपसर्गेवसेरित्यथप्रत्ययः ऊसीदस्त्रद्वाटेति । ऊसीस्त्रोपानभ्यांप्रकृतिभ्यामि
त्यर्थः इहप्रघोषकारः सोह्निनिकइति संभाव्यते तेषामेवगणने क्रियमाणे हलादेः क्षित्वमनार्थे
सितिभ्रमः स्यात् अतो वार्षिककारः सर्वानेवाङ्गीगणत् टकोविधिः समासः ॥ करणइति क
गोरथ्यागनहुद्रुतीत्यर्थः । प्रासङ्ग इति । प्रसज्यते सावितिकर्माणि युज् । धरोयष्ठको । इह
धरोयष्ठकेत्येवोचितं । एवं सर्वधरात् शाह्वलद्भपापेत्तयानष्टसककनिर्देशः बन्धनिबद्धग्रीहाबि
नित्वात् सर्वधराणीति । सर्वाधूः सर्वधराः पूर्वकालैकेति समासः ऋक्पूरिति समासान्तः प
वल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वं टाप् । एकधरेणइति । चकारेणावसानकषाणामेष्वां नपुंसके अवणं अ
न्यथाहि चकारं विनेवपाकरणोकस्ययनोऽल्परिवर्थीयते । जनीवधूरिति जायते स्यां गर्भ इति ज
निजनिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः कृदिकारादिति ङीष् जन्येति जामातृवैयस्येत्या
कः सोहिवधूजामातः समीपप्रापयति कालिदासस्तवधायानवाहेष्वपि प्रयुङ्क्त यानेनिजन्या
नवदन्कुमारी । पयाइति । पयन्यनरथ्यैरनिपल्वाः अथत्रघाकि चोरविध्यति संभाव्यते हि
चोरव्यधने धनुषः करणता यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । वृषांगानः
वशानेवशाइत्यावशरणोऽपसंख्यानमित्यण् । महलमस्या वोहि प्रथमानादावहोस्वपाधिकान्

लशाह्यायत्वात् । मूल्यमवक्रयइति । मूल्योत्पाटनेनविनाशंयद्गृहीतमशक्याः मथ्यतोलवणोक्रि
यमाणोकोषस्याप्यपिघस्यामवस्यायोपलेफ स्तामवस्यापासाः त्वङ्ष्ठकाइतियावत् यमन्य
यइति तेनधत्रच्छशाह्योञ्जोद्वाद्वः यानितनन्तवः स्यादितिभावः । संज्ञायामिति । अत्पुनरेवेत
यथाधेनुदोहार्थमत्रमण्णायदीयते तस्यासंज्ञेयं नोवयोधर्म अह्म्योयथासंख्यमष्टस्वर्थे
अयत्स्यात् इहतात्पर्यौद्वियोगेयथासंभवकरणेकर्त्रेविहितौतल्यार्थयोगेच तृतीयाभवती
ति मेवेहसमर्थोविभक्तिर्यथालभ्यते मूल्येनानाम्यमिति । मूल्येनामपहादीनां अनम्यग्धेवनि
रिभिर्विनिमयक्रं द्रव्यंतेनस्वस्मादतिरिक्तंलाभाद्यं द्रव्यमात्मानं प्रतिशेषीक्रियते प्राक् एवंसपत
नमेभिभवोर्थः तस्मात्परेत्रपथादीतियत्तिप्रामे अतएवनिपातनात्सपत् अनाम्य अभिभवनीय
मात्मानंप्रतिशेषीकृतम् सचलाभाद्याभागएवलोकेतयावताद्रव्यणपदादिकंविक्रियते
तत्रसमुदायेमूल्यशब्दः प्रसिद्धः एवंचलाभमात्रेवृत्त्यादिनस्यमूल्यशब्दस्यतत्त्वविनेसंज्ञानेनिरू
ढलक्षणाबोध्यः । सीतयेति । सीताहलादिपद्धतिनेनसम्मितं संकुलितंमृत्तनादिरहितंकृतं
समीकृतमितियावत् । तुलयासम्मितमिति । साम्मितंपरिच्छिन्नं तुल्यसंज्ञायामित्यधि
कारात् अतएवसदृशमात्रेप्रकृत्यतेनतुलायामायुह्यः अतएवचवयसातुल्यः सखेरित्यत्र
स्निग्धोवयस्यः सवयाइत्यमरः । पथ्यमिति । शास्त्रीयात्पथोनपेतमित्यर्थः संज्ञाधिकारात्केर

म॰ २॰ २५१

पथोनपोतस्त्रीरः मार्गो ऽत्र नपोनमित्यर्थः । इच्छया कृतमिति । छादि संवरण इति छन्दवादेः इच्छा
यामपि वर्तते ननो च सि इच्छापर्यायश्छन्दः शब्दः स्वच्छन्दो ऽच्छन्दलच्छकच्छोन्मादो ग्रस्त्रेनिसाद्रः
सोत्रप्रकृतिः यद्यपि वेदे त्रिष्टुवादिछन्दश्चायमस्ति तथापीह न गृह्यते संज्ञाधिकारात् तत्रेतिसामि
इच्छायाः करणत्वात् सामर्थ्यात् तृतीयान्तादिति लभ्यत इति भावः । हृदयस्य । हृदयेमात्मकर्मणि
षष्ठी अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तत्र वचनसामर्थ्यादेव एवमन्यत्रापि बोध्यं । जनस्य जल्पमि
ति । जल्पशब्दो भावसाधनः कर्तरि षष्ठी । हलस्य कर्ष इति । कर्षणं कर्षः कर्मणि षष्ठी करण
स्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि वा अलौकिके प्रकृतिभागे तत्र वचनसामर्थ्यादेव एवमन्यत्रापि बो
ध्यं रथसीताहलेभ्य इति तदन्तविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साफारिहप्रवीणो यमपो
वा नोपकर्तानवाहितस्योहितमित्यनेनभाव्यं । अग्र इति । यत्नमाचा अग्रेभवः अग्र्यः अग्रियः
अग्रीयः इति त्रयमिहोक्तं तत्र अग्राद्यत् घछौ चेति सूत्रद्वयस्य छन्दोविषयत्वात् तद्धितभवे
छन्दसीत्यधिकारे पठ्यते छन्दोधिकारात्प्राक् पठ्यमानमिति सिद्धान्तः लोकेन भवार्थे अग्रियम इ
त्येव भवति । प्रतिजनमिति । जनो जन इति प्रजनं यथार्थेयदव्ययमिति वीप्सायामित्यव्ययीभावो
भावः प्रतिजन इदंयुग संयुग पाकुल परस्य कुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन पञ्चजन
न परस्य अमुष्येति षष्ठ्यो निपातनादलुक् । ग्रहादिभ्यश्च गरुकुलमाषः सत्रामष्यपमासमोटन

शे॰ १४१

इत्व वेश्म संघात प्रवास निवासेष्विति । वसनं वसतिरिति वसेरौत्यति प्रत्ययः स्वस्य पतिः स्वपति
र्धीष्ठः तस्मिन्साधुः स्वापतेयं । सभाया यः यदि हि तत्स्वरः स्यात् कतरभविष्यत्का इत्यादिवत् य
तोनाव इति तेन यइत्यत्रिवेल्लायां ह्याद्युस्य यदन्तस्य आदितद्वा ञः स्यादिति व्याख्यानात् एतच्च
वेदभाष्ये स्पष्टम् यथाश्रुतव्याख्याने तु आद्युदात्तः स्यात् नमः शष्प्याय च फेन्याय चेत्यादिवत्
इहैव ढक्छंदसि अ फेन्यादीनां परस्परसंवादेपि ज्ञान्तसत्वेन निर्वाह्यो बोध्यः समानतीर्थे वासी ।
निपातनात्सिद्धिः ग्रहादेराकृतिगणत्वाद्वा सतीर्थ्य इति तीर्थ्यो यइति समानस्य सभावः तरन्त्य
नेनेति तीर्थं तत्र तेन सह एक तीर्थं शास्त्रं धरद्रोणाचार्योपाध्यायमंत्रिश्च यो तोजलावतारे चेति स्थित इ
ति । शीथाद्धिहिंस्येतो हिष्टाजलाशयः अशोशायसिति । यथासमासादर्शमिति सर्वोपवेत्यादि
ना तत्र स्वरूपलतोयत् तिन्त्वविनापवादः ओकारस्योदात्तः सोदराद्यः ओचोदात्त इति तानाद्यवर्त
ते विभाषोदरादिति सभावः तत्र तीर्थे ये इत्यतो नुवर्तते साच विषयसप्तमी तेन सोदर इत्यस्मात्
यः प्रत्ययः स्वरः कथं तर्हि अपभ्यानेत्तु गच्छन्तं सोदरोपि विमुञ्चति तितिभारवेः उच्यते सह समान
मुदरं यस्येति वोपसर्जनस्येति सभावः अतएव यत्प्रत्ययान्तात्सोदर्य इत्यपि सिद्धं ॥ इति प्राग्दीव्य
तीयाः ॥ समासस्वान्तरार्थिकाः ॥ ५ ॥ अथ पञ्चमिकाः ॥ प्राक्क्रीताच्छः इत्यतः प्राग
ति अर्थोत्तरावधित्वेन गृह्यते तत्र प्रत्ययः प्रकृतिर्वा तेन प्राक्क्रीतीयार्थाः तेषु सोपस्याने अवधिस

म० र० १४२

142

ज्ञानीयोऽस्यावधिसान्भवति यथा मासात्परइति कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्वं इति देशः एवं च साने ऽर्थे
प्रकृतिविशेषादिहितो यदादिस्तं बाध्यते अन्यथा यथ्सोऽयोस्मात्रविधानाविशेषात्त्र्यन्त्रध्यानीयरस्मि
निपर्यायो स्यात् नत्रपदादिविषयत्वोन भविष्यति विभाषाहविरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणा
लिङ्गादिति चेत्सत्यं एवमित्यवधिग्रहणमास्त छन्दस्येवास्तु स्यपूर्वनिपातार्थं तदति चेन्न स्पष्टार्थं
एवावधित्वेन निर्देष्टुम्भवितः अन्यथा मन्दत्वेऽपि लक्षणेन शानो व्याधिरिति न्यायेन प्राप्यते इति दिक्
गवाद्येन गणस्य ग्राणपाठ नाभिनभं चेति । नाभिशब्दोऽयं यत्प्रत्ययं लभते न भादेशं चेत्यर्थः । नभ्योऽक्ष
इति । रथाङ्गसात्किंशुनाभिलक्ष्यप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदन्तर्गतत्वान्नाभ्यै हितः अञ्ज
नेते लोऽभ्यङ्गः नदापि सेडूनन्त्वाग्राभ्यायेपि हिते । रथ्येति । शरीरावयवत्वात्परेणबाधात्रनिभावः ।
शून्यमिति । चकारस्यात्रज्ञसमुच्चयार्थत्वान्नस्तद्धिते इति टिलोपेन येचाभावकर्मणोरिति प्र
निभावस्त्वाइ लेभः सम्प्रसारणादीर्घत्वेन अत्र रूपाभावात् दीर्घपदेनतद्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो मा
नामभूत् पक्षान्तरे तूक्तैव गतिः । नद्यं चेति । नस्त्वेनि शब्दवत्वे कृधत्वमिति योषाणां प्रकृ निभावः
विभाषाहविरपूपादिभ्यः । हविर्विशेषणामिह ग्रहणे न तत्स्वरूपस्य न स्यागवादिष्वपाठात् नत्र
विपरीतमेवकिं न स्यात् गवादिष्वविशेषणानां ग्रहणमिह तत्स्वरूपस्येति चेत्तथैव प्रसज्यात् विरोधि
तेन तेनैव तत्स्वरूपग्रहणमभ्युपायत्वात् ग्रह्य अपूप तण्डुल पृथुक मुसल सक्तु करण कटक कर्णवेष्टक

उ० १४२

इत्यादीन्यत्राप्युपपद्यन्ते । अन्नविकारेभ्यश्चेति अस्यार्थः अन्नविकाराः अन्नप्रकाराः भक्षणीयवि
शेषाः तेभ्योप्ययं स्यात् ओदन्या ओदनीयाः एवं चापूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः हविर
पूपादिभ्यो विभाषाया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन चरव्याः तण्डुलाः सक्तव्या धानाः चरु
र्नाम हविरिति काशिका स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्येह विधि उपचाराद्धविरिति कैयटः ह
रदत्रास्यः यद्यपीदं विवक्षाधिकरणाविरुद्धं तथापि इष्टमतीस्वपक्रम्यादिति मोदनेनेति वाक्य
शेषश्रवणात् चरुशब्द ओदनपाकः लोकस्याल्पामोपचारिक इति सिद्धोतितत्वात् तथाच कैय
टादीनामयमाशयः लोकेस्थाल्यामेव शक्तिरस्तु तदनुरोधेन वेदेपि लाक्षणिकोचिता लोके
दृष्ट्या न शक्तिकः शब्दो वेदे बोधक इति स्वीकारात् उक्तं च लोके प्रसिद्धार्थसमन्वयेन दृष्टान्त
वेदप्रतिपादितेष्वपि शक्तेतरन्तु न कल्पनीयं तथा सति हि सर्वत्र लक्षणा भवेदिति । नाभ्यमि
ति । नाभ्यं नभ्यं वेति तन्मादेशात्तु न भवति तस्य गवादिपठितानां सन्नियोगशिष्टत्वेन रथनाभावेव प्रवृत्तेः
त्वलयव । अत्र हविःशब्दो ऽकारान्तो दृश्यते तत्र नकारान्तः अन्यथा असंदेहार्थं न लोपमकृत्वैव नि
र्दिशेत् आत्मन्विश्वजनेतिवत् वृषाय हितं वृष्यं । ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः
इह हविःशब्दात् ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति ह्योपि अनभिधानादेवन्योकारः । रथ्येति
रथाय हिता गवादिषु पाठो नाङ्गीकृतः हितार्थ्यप्रत्ययः स्यात् अर्थान्तरे माभूदित्यर्थः । अत्र भावि

म॰ र॰ ५४३

143

भाष्ये त्वन् अजशब्दः पुंलिङ्गः उभाज्ञः अत एव हन्तेर्गीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा अजाद्यन्तमि
त्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिंगादपि ष्यन् न मिलादिष्विति पुं
वद्भावः नेत्यत्र ष्यनः परिगणनात् कर्मधारयादेवेति व्याख्यानमेवात्र शरणं विश्वजनीयमिति विश्व
स्मै जनः सर्वधारणो वेत्यादिः विश्वो जनोऽस्येति विग्रहेऽपि स एवान्यपदार्थः तस्मै हितमित्यर्थः । प
ञ्चजनादिति । उपकारपञ्चमाः चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः एतत्
सूत्रं नैकवार्त्तिकं त्विनयमात् कर्मधारयविषयमेव तेन षष्ठीसमासात् बहुव्रीहेश्च छ एव पञ्च
जनीयः । सर्वजनाद्विति । पूर्वकालैकसर्वेति तत्पुरुषः । सर्वजनीन इति । साधुश्चात्र जनादिभ्यः
खौ त्विति विशिष्ट सार्वजनीन वैश्वजनीनावप्युत्पादितौ हितार्थे तु ख एव न तु खञ् मातृभोगीन इ
ति । मातृभोगः शरीरं तस्मै हितः यद्यपि प्रमेयेण भोगः सुखदुःखादिभ्यभावहेतुस्त्वहं णोकयोरि
न्द्रियं तथाप्यत्रेति प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण शरीरमात्रे इत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्या
न्नैसर्गिकः छ एव मात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यां तु नाभिधानात् छोन किन्तु राज्ञे हितमाचा
र्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः सर्वादीति । अत्र करणत्वात्सर्वनामकार्याभावः । माणवीन
मिति । अपत्यकुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्धन्यः तेन सिध्यति माणवः
इत्यपत्याधिकारे वार्त्तिकं तत्रैव न तु अस्य निर्देशः संज्ञार्थं कथनपरिमितं बोध्यं । चरक्यां ज्ञात इति

गे॰ ५४३

एतत्तु सामर्थ्याल्लभ्यते विकृतस्यार्थयोर्या हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तत्तु तस्यात्तादर्थ्ये चतुर्थ्यैवावगम्यते
यद्वा तस्मा इत्यत्रैव वर्तते । छदिरादिषु ढञिति । यदा तु चर्मविकारश्छदिः तदा परत्वाच्चर्मणोऽञित्य
ञ् प्राप्नोति सर्वविप्रतिषेधेन ढञेव भवति छदिरादिषु चर्म । भूषु च । ढञ्पावजः सर्वविप्रतिषे
धे ढञेवेति । एवं च निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकं न तु सावकाशत्वे
इति ज्ञापितं सम्पन्ने लक्ष्यते तेन स्वामिनः शाकानीत्येवमादौ परत्वाच्च ष्यङ्वृद्धेः प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घश्च मा
श्रित्य स्वामिनः शाकानीति भवतेङ्कुबलमिति टिका । चर्मणोऽञ् । चर्मश्रुतिषष्ठी न तु पञ्चमी तथा
ह्यसति चर्मशब्दाच्चर्मार्थायोः प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणि द्वीपीरस्यादौ तदाह चर्मणो या विकृ
तिरिति । वार्ध्रेति । हृधिवर्धिभ्यामिन्धनायैव धत्राहः श्राद्धादान्नः चर्मवादीनस्य विकार इत्य
ण् । डिण्ठेनिङीप् वार्ध्री रज्जुः वर्ध्रीति वर्धेरौणादिको ष्ट्रन् तथा वर्धी वरत्रा स्यादित्यमरः चेवाः
एवणं धिकाः पञ्चेति भाष्ये प्रज्ञाचैवाध्यक्षस्य नामेति वेदे प्रयोगः तत्रावगृह्य कालेन स्वज्या
पोरिति बोध्यः । तदस्य तस्मिन्स्यादिति । तदस्य संभावने लिङ् इष्टकानां बङ्गत्वेन संभाव्यन्ते एत
त्प्राकारस्य प्रासो स्यादिति देशस्य च गुणेन संभाव्यते प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति इह प्रकृतिविकारभावस्त
दर्थ्यं च न विवक्षितं किन्तु योग्यतामात्रं तेन पूर्वस्याय सविषयः मतं त्विथा विवसत्वात्तं द्विथाऽत्र
हणेन सिद्धे हि लघ्वेदो पादानं स्पष्टार्थं । छदिषते: स्रागोविधिः प्राग्वेन्तश्च छन्द इत्येव वक्तव्ये प्राग्व

म॰
र॰
२५४
144

नेरिति वचनं समर्थोधिकारस्यानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ सौधं पूर्वश्रेष्ठेत्याद्य इत्येवमादि
तेन क्रीतमित्यादि ठञेव स्यात् इत्येवमर्थं तेन परायणादिना यत्नेत्यादौ ठञ् लभ्यते नन्वेवं परायणा
दिसूत्रं पृथक् ठञ्विधिर्विधानार्थमिति चेन्न उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः तेभ्यः क्रीताद्यर्थे ठञ् इष्टत्वात् न
स्य च प्रकृतसूत्रे विनालाभात् तेन गोपुच्छिकः सामानिकः इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमिति स्थितम्
यत्तु माघा तेन क्रीतमित्यादावाक्रीताद्यर्थे ठक् स्यात् समन्ताक्रीतः सामानिकः इत्युक्तं तत्र गोपु
च्छेत्यादि पर्युदासेन ठञ्बाधोऽङ्गतत्वात् तेन क्रीतमिति सूत्रस्य त्रयोदशमन्त्यानधिकृत्य कृतत्वस्य
ठञ्मात्रपरत्वेन व्याख्यायाप्रसङ्गत्वाच्च यदपि व्याचष्टे ते पुनः परमेऽर्हादगोपुच्छसंख्यापरि
माणाट्ठगित्याहीयात्प्रदर्शयति तेन क्रीतं तत्रत्वावात्यकनादेर्वृद्धिर्भवतीत्युदाहरति समन्तादीनि
प्रत्युदाहरति तेन क्रीतमित्यस्य ठञादित्रयोदशसाधारणत्वमाहीयात्प्रदर्शयति इत्यवगनाविकाव
दसङ्गता पुनरर्थस्य प्रथमोपस्थितस्य प्राग्वतेष्ठञित्यस्यापेक्षानर्हतया प्राग्वतेष्ठञित्यस्य व।
क्यमाचेतत्वात् किंच वृत्तादेरित्यादिशह्लोनचितः त्यनत्वस्य कादिधावेव पर्युदासप्रयोजनकत्वा
त् प्रादिशाहृयायस्यार्द्धवचनत्वादितिदिक् यद्यत्र प्रत्ययोविधित्वेन गृहीतस्तथापि प्रत्येकं वाक्यपरि
समाप्तेन प्रतिप्रकृति तेनापवादविषयेन भवति पुनश्च ज्ञापकं पूर्वादजन्यतरस्यामिति सूत्रेऽन्यत
रस्याग्रहणं । प्रहीत । तदर्हतीति निङन्तस्य कारेषाः पाटञ्ञान्नाक्रियते न तत्तदर्हामिति।

गे॰
२५४

सूत्रात्रं गतमसंज्ञेनमितिभावः अत्रचव्याख्यानमेवशरणमितिहरदत्तः अत्रश्लोकवार्त्तिकं ऊर्ध्वमानं
किलोन्मानं परिमाणंतु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याबाह्यातु सर्वतः अस्यार्थः ऊर्ध्वमानमुप
रिच्छेद्यगतत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना तुलारोपितेन येन स्वर्णादेर्गुरुत्वमुन्मी
यते तदूर्ध्वारोपणादूर्ध्वमानमिति शब्देन विवक्षितं तदुन्मानं आरोहपरिणाहाभ्यां सर्वतोभावाद्य
न काष्ठादिनिर्मितेन द्रोणाद्यादि परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि परिसर्वतोभावे आयामो दैर्घ्यं येन
मीयते तत्प्रमाणं नचैकादिविशेषगवस्थितस्य वस्तुनः यथा वितस्त्यादेः हस्तादि क्वचिदूर्ध्वदिगवस्थि
तस्य यथा हारीतिकसूत्रके द्व्यङ्गुलं समृद्धकमिति संख्यातून्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिभ्य
स्यादिहलादिभ्यांश्चभ्यो बाह्यत्वेना पकत्वद्वित्वादिर्बोध्यते इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेपि
उन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसंगात् तामिति बोध्यं । असमासे निष्कादिभ्यः । निष्कपणपादमाषवा
ह द्रोणषष्टीति समनिष्कादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञिमा
मेवचनं इतरेषांतु पञ्चानामुन्मानवचनतया पूर्वसूत्रेण सिद्धे ठकि समासे प्रतिषेधार्थं वचनं अत्र
त्याहुः पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रे संख्याभिन्ने परिमाणशब्दो न रूढ्याने तेन सर्वेभ्य एषु ठञेवापवादः परि
माणं तु सर्वतः इति भेदेन व्युत्पादनं तु प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशय इत्यादावुपयो
ग्यते इति यत्तत्पदमञ्जर्यां स्पष्टं । ह्रगव्यमिति । उगवादिभ्यो यत् यवाद्यमिति विभाषाह

म॰
र॰
१४५
145

विरूप्यादिभ्य इति यत् न्यासकारस्त्वाह अत्र विकारत्वादेवासिद्धे अरूप्यादीनां प्रतिपदपाठविधान
सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्नेति तदपि विरोधादुपेक्ष्यमिति भावः । इतरत् अर्धमिति संख्यापूर्वपदानामिति
किं इदं माभूत् परमपारायणं वर्तयति द्विशूर्पमिति द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुः
ततोऽवदेषां लुगनाम्न्यहानिरिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञ् अध्यर्धपूर्व
लक द्विशौर्पिकमिति ठञो द्विगुं प्रति निमित्ताभावाल्लुगभावः परिमाणान्तस्येति चोत्तरपदवृद्धिः
शतास्य । उत्तरसूत्रेण मासस्य कनोपवादः त्यत्र शब्देनाधाइति त्यं तत्सहितेनाशब्देनेति उत्तरपदलो
पोसमासः पञ्चकमिति लौकिक्याः संख्याया उदाहरणं बहुकमिति पारिभाषिक्याः चत्वारिंश
त्कमिति इह त्कसंज्ञात्वात् अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं दव्ययस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न कार्तिकः ।
वतोरिड्वा । वतोरिति पञ्चमी सा च कानिति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयति त्याद्वतत्वेनात्कन इति
अर्धिक इति अर्धशब्दः कार्षापणस्यार्धे रूढ इति भागवदपेक्षया सामर्थ्येन शक्यं यद्वा प्रकरणा
द्विवशेन भागविशेषे वित्तानेमानेनास्य सामर्थ्यमिति । शूर्पात् । ठञोपवादः शूर्पशब्दस्य परि
माणवाचित्वात् शतमान ठञ्वुञ्कानामिति शतमानं परिमाणं ततः ठञ्यासः विंशत्या क्रीतं
वैंशतिकं संज्ञाशब्दोऽयं असंज्ञायामाह विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन्यतरस्यां संज्ञा च यदि परिणामस्यान
दानदाठञ्यासः वसनशब्दात्तु ठगेव सहस्रसंख्यानतः सार्धा या अंतशब्देनाधाइ त्तिकन्यासइति

द॰
१४५

विवेकः । प्रथमार्थपूर्वेति । प्रथमानुक्रममर्थं यस्मिंस्तत्प्रथमार्थं प्रातिपदिकार्थो धातुजस्येति साधः प्रथमार्थपू
र्वं च द्विगुस्त्रेति समाहारे द्वन्द्वः सोऽत्र प्रत्यये प्रथमार्थपूर्वाद्विगोस्त्वपरस्येत्यनेन सूत्रे द्विगोरिति पंचमी
सङ्क्रं भवति यत्तत्सूत्रं त्रिकारतीत्याव्याख्यातं प्रत्ययान्तं द्विगोस्तोकिन त्रिमित्रग्रहणं द्विगोर्नि
मित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यं द्वाभ्यां सूर्पाभ्यां क्रीतं द्विसूर्पं द्विसूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमि
त्यत्र पूर्वोदाहृते द्वितीयस्य माभूत् तथा प्रत्ययविशेषासंप्रत्यये अनन्निमित्तादपि यत्तद्धितार्थे
द्विगुना सह्यार्थेनाभिधीयते स तद्धितो यस्येति मित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यं ।
द्वयोः सूर्पयोः समाहारो द्विसूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहेऽपि द्विसूर्पमित्येव यथा स्यात् वक्तव्य
सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तदितरेति व्याख्येयं द्विसूर्प्या क्रीतमित्यत्र तत्प्र
त्ययाभिधानात् प्रत्ययोत्रैनिभाष्यानुकूलः यत्याः पाञ्चकलायिकमिति एवं च पाञ्चलोहितिक
मित्यपि बोध्यं पञ्चकलायाः परिमाणस्य पञ्चलोहित्याः ज्ञाः परिमाणस्येति विगृह्य तद्धितार्थे
ति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् तस्यापि तद्धितस्य लुक् वृद्धावाप्तो लोहितीपाठ्स्य कारनकारयोः
निवृत्तिः परिमाणविशेषस्य नामधेये ये पत्ते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं तद्द्विगोः प
नच्चात्रित्रिहानावर्णितं सूत्राशाय अत्रसथोदाहृतं भाष्यवार्तिकयोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं
तथा हि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पञ्चकलायपञ्चलोहितपाद्यो द्विसूतत्रतद्धितलुकोभा

म॰
र॰
१४६
146

वेसंज्ञे यत्तन्नाभ्याशुन्यायेनेत्यत्र सञ्ज्ञायनमेवेति स्यादेतत् अध्यर्धकंसमिति अध्यर्धशब्दः संख्यावाची
तथाचलोकेगण्यते एकोध्यर्धः द्वावध्यर्धाविति अतएव अध्यर्धकमितिकन् अध्यर्धकंसमिति न
ह्रितार्थं द्विगुग्रहणंभवति नात्किमध्यर्धग्रहणेनेति चेत्सत्यं ज्ञापनार्थमिदं संख्याकार्ये किंचिदस्यनेति
तेनकन्समासोत्तरपदवृद्धिभ्योन्यत्रभवति तद्यथा अध्यर्धकरोतिनेहहानश्च यः सङ्ख्यातस्ते लाङ्गलाकि
यामभिनिर्वृत्त्य इनरतामेव कर्वत्यस्थेनिवर्तते स एव उच्यते । त्रिभाषाकर्षापणसहस्राभ्यां अध्यर्ध
सहस्रमिति शतमानविंशतिकेति विहितस्याणोलुक् तद्भावेत संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्योत्तरप
दवृद्धिः । इदानीमेवस्पष्टमध्यर्धशब्दः संख्यावाचीति । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । अध्यर्धपूर्वग्रह
णमत्रार्थमनुवृत्तमपीहनसंबध्यते द्विगोरिति तसंबध्यत एव षष्ठीसमासंख्यावनेयितं अत्र
व्याख्यानमेवशरणं अन्यथाध्यर्धपूर्वात् द्वित्रिशब्दाच्च निष्कादितिसमुच्चयःस्यात् द्विनैष्किक
मिति प्राग्वतेष्ठञ् सञ्ज्ञात्रेतत्यत्र परिणामात्तस्योत्तरपदवृद्धिः । विंशतिकात्खः । शतमा
नविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोविधीयते । खार्याईकन् । तदस्यपरिमाणमिति
ठञिप्राप्ते तस्य लुकि च ईकन् विधीयते । पणपादे इति । पादस्यपदा तिगोपहतेष्वित्यत्र ताव
त्पणपदं स्यैव पादस्य ग्रहणं तस्यैव ज्यादिभिर्गतिवचनैः संबंधसंभवात् तद्यतीत्यादावपि तस्यै
वात्रहीनरितिभावः इहत्वपणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनोग्रहणं शाणाद्वा एतेद

गे॰
१४६

ज्ञेति यद्यपि शाणान्तस्मानं तथाप्याह्रादिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन योगस्तुल्या परिच्छेदकमात्रे
गृह्यते इति वादिनां मते सर्वाण्यपि पञ्चकदासादिति भावः। मुख्यमतेन तद्गोवबोध्यः शाणाद्वेति सू
त्रे शानाच्चेति वक्तव्यं पूर्वेणानित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं अध्यर्धशाणं अध्यर्धशानं पञ्चशाणं यदभा
वे संख्यालक्षणस्य लुकोऽलुक् शानाच्चेति वचनाविनैतन्न भवति नञ्समासग्रहणस्यात्र वर्ति
तत्वात् द्वित्रिपूर्वाद्वा च वार्त्तिकमिदं हि सूत्रे प्रपठितं शाणाद्वेत्येवेति शानग्रहणं
न नेह संबध्यते व्याख्यानात् एतच्च भाष्यप्रमाणमिति भावः। यत्तुन्यासकृतोक्तं शानशाणाभ्यां वे
ति सूत्रार्थ इत्यं प्रमाणादेति सूत्रे सूत्रे शानग्रहणं क्रियते तेन फलं शानशब्दः स्वरितत्वेनानवर्त
मानोपि शाणाद्वेत्यत्रैव संबध्यते नत्त्वतरसूत्रेण न संबध्यते तेनाणेति तदेतत्सामर्थ्याद्वाणेनम
णिविधायके वार्त्तिके सूत्रत्वभ्रमप्रयुक्तं इत्यास्तां तावत्। त्रैहृष्य प्राणीपकं यतिक्रीतीयं इतोऽस्य
किन्तीयं तेन क्रीतं तृतीयान्तात् क्रय्याणकर्मणि वाच्ये ठञादयः स्युः यथायथं स्युः।
नत्त्वदेवदत्तेन क्रीतं पटीशानाक्रीतं संतोषेण क्रीतं इत्यादौ च प्रसंग इति चेत्सत्यं करणात्तृतीयव
न्द्रे समर्थविभक्तिः सापि मूल्यस्य समर्पकात् प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थ इति प्रत्यभिधानात्प्र
त्ययः एतच्च तदितार्थ इति सूत्रे सहास्तात्साकरणात्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितार्थ इति व्याख्यानात्
प्रत्याख्यं च। कथं प्रस्थः क्रीत इति नहि क्रीतसंयोगो नाम्न्यन्यानर्थ इति चेन्मैवं संयुज्यतेनेनेति मू

म० र० १४७
147

त्यन्त्याहियेन यागादिकर्मणोनुष्ठाः फलेन संयुज्यते यथा यागादेरपि संयोगः नकेवलं संबन्धपे
त्यायग्रहणमिहस्तरतन्त्रः । तस्येश्वरः । तत्रविहितमिति च योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः उत्तरार्थश्च
तस्यवापः तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठी न कर्तरि तेन देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ न । त
दस्मिन् । शुल्कग्रहणमपपञ्चार्थं तस्यापि विशेषत्वात् तथा च शौल्कशालिक इत्यत्र ठगायस्था
नेभ्य इति ठञ्भवति आर्धिक इति अर्धाच्चेति वक्ष्यामीति ठन्न्यासः सति च तस्मिन्नौपयानइत्य
नेनयथा शूर्पकस्येति शूर्पकं कार्षापणं शूर्प इति तथा च भागवदपेक्ष सामर्थ्येनोद्भावनीय
मितिभावः व्याख्यातारमिति अत्र यदेभावभूतार्थाभिधायित्वाद्देशाद्योभावशब्दोनोच्यते प्रत्येक
संबन्धविवक्षया सूत्रएकवचनं । वस्नद्रव्याभ्यां । वस्नोमूल्यं संभवत्य आधारप्रकरणे सा
धेयप्रकरणस्यघटनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थः अतः सकर्मकत्वात्तद्दित्यत्र कृत्या ल
भ्यमाना द्वितीया समर्थविभक्तिर्न विरुध्यते तदाह स्वीसमित्यादि सूत्रेवहरतीत्यत्राशिषउप
सर्गस्तस्याचष्टे उपसंहरतीति । तत्पचतीति । पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थं द्रोण
परिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः आढकादीनां परिमाणत्वात् । द्विगोः ष्ठंश्च ष्ठंश्चेतिच्छेदः तदाह
पित्वादिति अपरिमाणेति तस्मिन्सूत्रे आधिनशब्दस्य समासाद्वपादानादितिभावः । तदस्यपरि
माणं । इहपरिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रमुच्यते तेन संवत्सरोमानमेव उत्तरसूत्रेसंख्यायाः परि

उ० १४७

माणेन विशेषणात् षष्टिं जीवितपरिमाणं यस्य षाष्टिकः पञ्चद्दशामेत्रा इति सामान्येनाभिहितं पञ्चके
सामन्त्वेक्रियनइनि ह्निस्क्रातिः नत्रात्चस्य पंचकान्तप्राकृत्या पञ्चद्दशामेत्राः समं देशत्तोमे प्रेत्या
याः समकृत्वप्राहुन्निः एकविंशोत्चस्य टित्करणमेकविंशतेर्तिलोपार्थम् त्रयस्त्रिंशादेर्टिलो
पार्थं च । पंक्तिविंशति । पञ्चन्नो दस्य टिलोपः तिप्रत्ययः चोऽङ्गत्वोरिति कुत्वं द्रष्टिशब्दाइति तथा
चात्र नावयवार्थेभिनिवेष्टव्यं पंक्तिशब्दो हि नानार्थकः प्रत्तिष्छन्दो विशेषयस्य पञ्चाक्षराः पञ्च पं
दाः प्रतिचक्रमसन्निवेशो ब्राह्मणपंक्तिरिति प्रतिदशसंख्यायोक्तनवान्यांक्रियद्यो विंशत्यवद्यत्
इति दशार्थ इत्यर्थः द्वयोर्दशतोर्विंभावः शतिस्प्रत्ययः प्रकृतत्वे च द्वादशानां परिमाणमस्येति विं
शतिः त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्प्रत्ययः चतस्रां दशतां चत्वारिन्भावः पञ्चानां दशतां पं
चाभावः षष्टानां दशतां षष्भावः नवानां दशतां नवभावः दशानां दशतां दशभावः तिच्प्रत्यय
इति दिक् । पञ्चत् । पञ्चदश इति संख्यायां इति कत् । त्रिंशच्चत्वारिंशतोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी द्विवचनं
चत्वारिंशतः इति संभाव्येन मंत्रे भाषायां च रूपेण स्यात् इष्यते तु सः तस्यापि इष्टान्तरोधेन व्याख्येयं । ब्रो
ह्मादि । इह नित्यग्रहणे भाष्ये प्रत्याख्याते सूत्रमेवमारभ्य तिनत्वाशयः । दृग्भादि । सर्वेषु ब्राह्मद
त्रवर्णेन तदाह यस्यादितिकेचित्तु दैवादिभ्योयइति सूत्रं पठन्ति तन्नाष्यविरोधादुपेक्ष्यमित्यह
दत्तमाधवादयः तथाहि कश्चिद्विधोइनोवाच्यः तद्वितो वेत्युक्तं यदि चेड्यद्विधीयते तदेतद्भपा

म॰
र॰
१४८
148

पद्यते कर्मव्यापारदात्रत्वे यद्यपि तद्धिते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वमेव यदि तत्त्वरूपो विधीयते तदा स्वरो
भिद्यते यज्ञप्रमाणान तोयन्यमतं इत्यवधम्भेधाशाह्यादणाद्यस्ते च छंदसि यदेना प्राक्कदात्राह्यस्य
त्रे इत्यणाद्वेशजावनान्याति तस्मादपि वधं प्रयत्नेन प्रयच्छेदिति श्रुणो मेधं यत्तियमिति तत्र देशादित्यध्याय
विधौ नापि तस्य भाषायां चरितार्थत्वत्याच्छंदसि चेत्सूत्रस्यह्नेण बाधस्यन्यायत्वात् तेन हि प्रतिपा
दकमात्राच्छंदस्यर्हतीति प्रथैययहिधीयते यन्न्यायं चवदोहिरपि च्छंदसि चेति चेति मण्डूकप्लुत्या
यत एव विधेयत्वादिति दिक् । कर्तृकर्तृदक्षिणाश्च । कर्तृगोतेति पाठस्तु ह्रदत्तमाधववादिविरो
धाद्रपेक्ष्यः । स्थालीदिलात । छ्ययताववर्तते त पाकयोगणा इति विष्णुलीह्लताद्वनियावत य
त्रसूत्विजमर्हतीति प्रथ्यो समर्थो विद्वान शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः देशस्यस्यानवाचित्वादुप
सत्याने यत्तियो देशा इति यत्नात्तुष्ठाने योग्य इत्यर्थः आह्वीयाणां दुर्गादीनां द्वादशानां गतो विधिः
पारायण । श्रादितप्रारभ्यांतादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणं यतत्तु ग्रहणपिष्याभ्यां निर्वर्त्य
मन्यत राम्सविधौ अध्ययनक्रियाया प्रतिष्ठादात तथापि शिष्य एव मन्यय इष्यते न तु ग्ररविद्या
करः तदृशेयति पारायणकर्त्तृहेति तो रायणिको यजमान इति इदमपि यजमान एवेष्य
ते कर्त्विक्त्व यद्यपि प्रोक्तणादिकं निर्वर्त्तयति तथापि नत्वनेष्यत इति भावः । विषयीभूतोऽत्र
ति संदिग्धं प्रतितत्प्रत्ययो नेष्यत इति भावः तथाच प्रामाण्यस्त्वेनानगृह्यते सांशयिकत्वादिति

गे॰
१४८

संदिह्यमानपदवृत्तः प्रयुज्यते यत्र सांशयिकः संशयापद्यमानसहस्त्यमरेणोक्तं तदपि संशया
पद्यमानसंशयस्मिन्विषयइतिव्याख्येयं इतिभावः ततोभिगामनमिति सूत्रपंचम्यन्तात्प्रत्ययः । प
न्थोणनित्यं । सूत्रनित्यग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातं उत्तरपथेनः चकाराद्गच्छतीतिप्रत्ययार्थेप्राह
ख्याते तदाह उत्तरपथेनगच्छतीति । कालात् । स्वरूपग्रहणमिहनभवति तमधीष्टोभृतोभू
तोभावीति प्रत्ययेनसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् मासाद्वयसीत्यादौ मासादीनांकालेनविशेषणाच्चे
तेननिर्वृत्तं तेनेतिकरणेतृतीयाचतुरर्थ्यांगतेननिर्वृत्तत्वस्यात्रकर्तरितृतीयेतिविशेषः उभयत्रा
प्यनभाविनिर्वर्त्यादिहेतुःकर्तरिक्तः । मासाद्वयसि । वयोऽजनित्वकरणत्वाभावात् ध्रुवत्वाभावप्रतिषेधा
र्थंच मासीनाभार्यः । द्विगोर्यप् । पित्वादनुदात्तः तेनकालान्तरे द्विगावितिपूर्वपदप्रकृति
स्वरोनभवति यदत्तुवर्त्ततइति सूत्रंचव्याख्यानमेवशरणं । द्वैयज्ञिकइति नन्वत्रराजाहःसखि
भ्यष्टजितिपदत्वाद्वाभाव्य नचमहाविभाषयाटचोविकल्पः बहुव्रीहौजात्यन्तेनाः समासान्तोस्त्विति
नित्येषु परिगणनात्तत्राह समासान्तविधेरिति । द्विवर्षीणोव्याधिरिति व्याधिशब्देनप्रत्ययार्थस्य
चेतनोक्ता चित्तवतीतिहि नित्यंलग्व्यवहृते परिजय्यइत्यस्यविवरणंजेतुंशक्यइति महानाम्न्यो
नामेति । तथाचभाषितपुंस्कात्वात्स्त्रीवद्भावोनेतिभावः हरदत्तोल्लिखति यौगिकेयनत्वरूढइतिम
न्यते । प्रव्ययसंज्ञनादिति । वचनसामर्थ्याद्धाकपादपिप्रत्ययइतिभावः । कालाद्यत् । कालसी

म॰
र॰
५४५
149

तमिति प्राप्तः कालेकाल्पशाद्वृत्यस्य प्रत्ययान्तरं मृग्यं मकूप्तेदत्र । मकूप्तेनेयमिति मकूप्तः कर्मणि
क्तः तन्त्रग्रहणं विस्पष्टार्थं प्रत्ययान्तरस्याप्यनेनोक्तत्वादिरायोक्यते तत्रः ग्रहणं विधिः । तेन तुल्यं क्रियं
चेद्वतिः तुल्यमिति सामान्येन प्रसक्ते ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणशब्दः तत्कर्तृके ऽध्ययने लक्षणयावर्त
ते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः । गुणतुल्य इति । अक्रिययातुल्य इत्यर्थः अत
एव महानमवदिति वतेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञावाक्ये वक्ष्यमाणमवितमः इत्यादि क्रियापदं
प्रयुज्यते स्थूलाः अर्वाचीनानां महान्तस्सदृशाः पर्वत इति व्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः न तु त
द्वीनत्वाप्रत्ययस्य नाहृशबोधोऽत्र भवसिद्ध इति चेत् सत्यं नाहृशेऽर्थे साधुत्वमात्रे निराकाङ्क्षमाने तद्बो
धमिप्य तथाहि भेदाभेदकसंबन्धोपाधिभेदानियन्ति साधुत्वं तदभावेऽपि बोधनं नाहि वार्यते अप्रत्य
त्ययस्य साधुभावाप्यबोधात् नैवं प्रत्ययस्यासाधुभावोऽपि बोधात् कस्मात्किं युष्मत्ययेतीन निर्यत्न
शक्यं किं तु किं प्रकारके किं संसर्गके बोधउद्देश्ये किं साधु किं नेत्येव शास्त्रीयविचारविषयः उक्तं
हि भगवता समानायामर्थावगतौ शब्देनाऽपशब्देन च भक्ष्याभक्ष्यवन्नियमः क्रियत इति । तच्चत्स्ये
व । इत्यग्रहणादितुल्यार्थप्रारंभः क्रियाचेद्वृहिना तु वर्तते । तदर्हं । अर्हे शब्दः पचाद्यजन्तः तद्यो
गेकर्मणि षष्ठी प्रामासौत्रो विभक्तिव्यत्ययः तत्पक्षे अन्ये तु कर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वं लिङ्गमि
ति तेन यथा रामो दशरथमनुमिमीतिभक्ति प्रयोगाः समाहित इत्याहुः विधिमर्हतीति द्वितीयान्तादेव प्रत्य

उ॰
५४५

यदन्ति स्फुटयेकार्थे निरूढेन विग्रहः कथं नहि । ततो यथा वह्निर्हितादिवायेति उच्यते यथा शाह्रोतृ
त्रिविषये सत्त्वार्थकः यथा त्वं तथात्वमित्यादि शुक्लत्वतलादिदर्शनात् तथा च द्वितीयं तनाद्ध्रार्थेव
तिः योगफलामहदिति विधानमात्रेणानेन त्वयोक्ति याद्योगोपि सुलभः । तस्य भावस्त्वतलौ प्रकृ
तीनितत्त्वयः कश्चिद्धर्मः यदित्यमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभावात् । गोर्भाव इति इहगोशब्दार्थपरः
स्वरूपपरो वेति पक्षद्वये आद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैवभासते प्रकृतिजन्यत्वादि
प्रयोगोपाधिः द्वितीये जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः बोधप्रकारमात्रं वाजन्यत्वसंसर्गः सर्वं चेद
ह्रस्वमहत्तेशाभाष्यकयद्वादूरभेव पूर्वोक्तिमतेकृत्तद्धितसमासेषु प्रकार्थाभावाभ्युपगमात् तत्र
त्वत्वतलादिभिरपि उक्तरीत्यैवार्थबोधनिर्वाह तत्र नापूर्वेशकेयकल्पनम् । किं तु तत्र प्रकृतिप्र
त्ययार्थयोः पूर्वोत्तरपदार्थयोश्च संसर्गोपि प्रायेण प्रकारतया प्रविशति गोपगवो राजपुरुष इत्या
दावपि कारणं प्राधान्यात् कर्तृत्वादेश्च संबंधिविशेषात्मकत्वात् तदेतदभिप्रेत्याह हरिः टीकायाम्
उक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेन विस्तरः शाहूकोस्तमेबोध्यः । इत्यादि
भ्यः । गुणादीति यद्गोतालक्षणं सर्वोसामान्यप्रभृतयस्तेषामणः समावेशः चेद्गवीत्वं द्विगुणावि
चनेषु ष्यञः बालवत्मादिषु वयोवचनस्याजङ् इति बोध्यं त्वतलौ तु सर्वत्र हेतेरौवत्स्त्रौ वर्णदृ
ढादिभ्यो गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनं प्रवेयथाकामीति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्

सं॰
र॰
५॰
150

ष्यञ् हलस्तद्धितस्येति यलोपः एवं याथाकामीति अत्र गणसूत्रे वेर्यातलाभमतिमनःशारदानां
विशब्दात्परे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानामन्तरङ्गः ष्यञ् भवतीत्यर्थः वियातत्वं वियात
ता वियातिमा वैयात्यं विलाभत्वं विलाभता विलाभिमा वैलाभ्यं विमतित्वं विमतिता विमतिमा वै
मत्यं इगन्तादणपि वैमतं विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमनस्यं विशारदत्वं विशारदता विशा
रदिमा वैशारद्यं । समो मतिमनसोः । संमतित्वं संमतिता संमतिमा साम्मत्यं पूर्ववदण् साम्म
तं समनस्त्वमित्यादि । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः । कर्मणि क्रियायां च । ब्राह्मणादिराकृति
गण इति केषांचित्पाठस्तत्कार्यो नेयः तथाहि यद्देनेत्रन्त्वेति असमर्थः पाठः एकभावस्त्वभावः
अन्यभाव इति पाठोपाठः स्वार्थे विधानार्थः तथा च वार्तिकप्रयोगः अन्यभावे तु कालशब्दव्यवा
यादिति यत्तु व्याकरणाधिकरणोः प्रयोगोयमिति भट्टैरुपन्यस्तं तत्पूर्वपक्षिणः प्रौढिवादमात्रं
प्रायेण तस्मिन्नप्यहट्केनाद्यशानामेवोपन्यासात् तथा अविरविकन्यायेनेति यदाहुस्तं तदपि
वक्तव्यो निर्दोषमेव अविरविकः अन्तयोर्मध्ये विकारादिप्रत्ययः कम्प्रत्ययेनाद्येन तु केवलात्
तेन आविकं मांसमिति भवति तथा वामितिश्रुत्यादि तत्राविरविकमिति स्थितेन द्वयसमुदायेन
रसरूपं विहाय मांसभागमात्रस्य वाच्यत्वाद् अविरविकन्यायेन इति भगवता व्यवहृतं तत्रकानाम दोषः
नहि विभक्तिविशेषमेवानकत्वेव्यामिति नियमबीजमस्ति अस्यवामीयमित्यादि निर्देशव्यवहा

उं॰
५॰

गाच्च एतेनन्नामतामीयंत्रयस्तुद्धामिति शांकरभाष्यप्रयोगेव्याख्यातः अमोदित्यत्र नकारं वि
हाय एमभावस्येवात्रकरणात् पाश्रीस्वरादित्यादावपि चानर्थकस्यैकदेशस्यात्रकरणे प्रसिद्धम
व अस्त्वा श्रामीदिति तेनानस्यात्रकरणेननः अत्रकरणेचानितिपरमिति निपातत्वाद्व्ययत्वेष्य
यानोभमात्रइतिटिलोपइतिदिक् । मद्भुतमत्रसरामः सर्ववेदइति सर्वकालेकेतिसमासः
चतुर्वेदइति नहितार्थे द्विगुः अणोलुक् चतुर्विद्यइति विद्यालक्षणाद्वेदानादितिठञ् नस्य
लुक् संख्यानग्रहणमिति वर्णग्रहणेन अकारस्ययस्येतिलोपे नस्यपूर्वविधौ स्थानिवद्भावाद
याटेशः स्यादितिभावः नत्रसंख्यानग्रहणेपि अलोन्त्यस्येतिज्ञनानेतिचेन् आरंभसामर्थ्यात् ना
नर्थकेलोन्त्यविधिरितिनिषेधाद्वा । कापिष्ठलत्योः । इहकापिष्ठलोनीशब्दौ नयोर्यथासंख्ये
नेष्टाने भावकर्मणोरित्यर्थावपिष्ठौ अत्रावितिप्रतिज्ञानात् एवपत्यन्तगोत्रादिहितादिभ्यः ष्ठायः
नोनन्धकवादिभ्यः ठुञ्डमनोज्ञादिभ्यइत्यत्रापि बोध्यं ब्राह्मणादित्वादिति यद्यपिब्राह्मणादिषु
राजशब्दः केवलोद्दृश्यते नत्वाष्यमेवासमासइति प्रतिषेधोज्ञापइति अतएवराजशब्देन नद
न्तविधिरिति एवंचब्राह्मणादिपाठस्य समासेचरितार्थत्वादसमासेविशेषविहितोयोगेवभवति
अतएव अवेष्यादिकरणेराज्ञः कर्मचराज्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति शावरभाष्ये भट्टपादैर्दू
षिते केचित्तुभाष्ये समर्थयमानाइत्थमाहुः ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव नदन्तात्ष्यञ्जसिद्धे

म॰
र॰
१५१
151

राजशब्दस्य तत्र पाठो भावे यका सह समावेशार्थ इति पतत्त्वहरदत्तमाधवाभ्यां मैत्रीयमतत्वेनोप
निबद्धं । प्राणभृज्ज इति । प्राणिजातीत्येव सुवचं प्राणभृदिति किं स्तराणां जातीति किं देवद
त्तत्वं गोत्राद्रेमिति उद्गात्रादिभ्यश्च इत्येकवचनात्तेभ्यो होत्राभ्यश्छ इति छप्रामे ऋत्विङ्धीयते हौत्र
इष्टशब्दाभ्यां गणवचनेष्वाज्ञि वध्रूशब्दादिगोत्तलत्वाणो णिप्रामे विधीयते श्रोत्रियस्य । श्रोत्रियंश्छ
न्दोधीत इति छन्दसः श्रोत्रभावः घश्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानं तदेह घलोप इति यथाश्रुतमेयत्सू
त्रवाक्यार्थे पदवचनमित्यर्थपक्षः तदा घशब्देनेय इति रूपं लक्षणे क्वचिद्वृत्तिघलोपश्च निपातः न
त्रयेत्ते सत्यानत्यग्रहणं द्रष्टव्यं । इगन्ता । लघुः पूर्वोवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणं पूर्वत्वं
च सन्निधानादिगन्तावधिकमेव इगन्तात्किं घटत्वं लघुपूर्वात्किं पाण्डुत्वं कण्ठकाव्यामिति यद्यपि
कथानेरोरावत्पके इति णिवानिकाव्यामिति तु साधु तथापि कवेः कर्मेत्यर्थे काव्यमिति स्यात् इति प्र
श्नः । आभिधानीयकमिति अभिधानीयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः सहायाद्वेति सूत्रेणानित्यप्राप्ते विक
ल्पार्थं वचनं । गोत्रचरणात् । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्य
र्थः प्रवराध्याये पठितेभ्य इति त्वपरे गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यणि प्राप्ते वच
ने श्लाघेत्यादि श्लाघादिभिर्विषयभूतैर्भवितव्यमित्यर्थः । प्रामाद्य इति इञः प्राप्तार्थत्वात् अवगतवानित्यति
अवष्टब्धस्यैतो ज्ञाने प्राप्त इत्यनात् गार्गिकेयादि आपत्यस्येति यलोपः । होत्राभ्यश्छः । होत्राशब्द

उ॰
१५१

इनिच्छ्रहोनेस्तत् । वस्पणास्त्वः । नैतिवाच्येऽइतिच्छ्रप्रत्ययेप्रतिषिद्धेतस्यभावत्वेनलाभेनित्वःसि
द्धः विभक्तेरुच्चारणात् लाघवं चेति अनेनह्योऽत्रभ्यइत्यत्रदूरैः फलंदर्शितं ॥ इतिनञ्स्नञो
रधिकारः समाप्तः ॥ ॥ धान्यानां । भवनापेक्षयाकर्तरिषष्ठीयं भवति । इहोत्यत्रिवचनः
व्रीहिशाल्योर्निर्देशादेवषष्ठीसमर्थविभक्तिः साचभवनापेक्षयाकर्तरीत्युक्तमेव प्रलौकिके
प्रत्ययार्थवाक्येतत्तनाद्विनिविधावनवगात्सामर्थ्यादेवेतिबोध्यं । यवयवके । अत्रप्रत्ययार्थसाम
र्थ्याल्लभ्याषष्ठीसमर्थविभक्तिः । विभाषा । एवेजिप्राप्तेवचनं नचोःमाभूत्ययोधान्यत्वेविप्रति
पत्तेश्च चणसमदृशानिधान्यानीतिस्मरणात् नत्वेनोमाभूत्ययोरपिपादादितिभाष्येस्थितं ।
सर्वचर्मणः । अवल्पनीयासमर्थविभक्तिः सामर्थ्यात्कृतइतिप्रत्ययार्थः नत्वचचर्मणः क
रणत्वमेवोचितं । यथामुखं । दृश्यतेस्मिन्निति निदर्शने आदर्शादिः अधिकरणेल्युट् नत्वप्र
साद्वस्यइतिप्रतिषेधात्कथंसमासस्तत्राह निपातनादिति पतत्वद्वीनिरुत्यमतेसहत्योक्तं भाहि
काव्येतपदार्थानतिवृत्तौ यथाशक्त्याश्रितः तथाचमायामृगप्रक्रमोक्तं यथामुखीनःसीता
याः प्लवेवरूलोभवाविति यथासुखंदर्शन इत्यव्ययीभावस्यापि यथाशब्दस्योत्पत्तित्वगङ्गा।
दिषुसत्ववचनत्वात्कर्मसुक्रियायोगेसति कृद्योगलक्षणाषष्ठी नाव्ययीभावादित्यत्र सर्व।
स्येति समस्तस्येतितनोक्तप्रत्ययसन्नियोगेनाप्यलोपनिपातनात् समस्तात्तसमशब्दस्यार्थे

प्रायेणाहृयपते समुत्वेऽभवेत्यत्राभिन्नत्वोऽभवत्यर्थप्रतीतेः नचनत्रत्वप्रत्ययस्यानिष्टत्वात् कथंन
हि संयोगे समुत्वेन तेनुक्तं प्रसह्येन कटतिभाहि: अभिन्नत्वावस्थानान्नाधर्म्योरिति निहृत्वद्वः स
र्वपर्याप्तेन इति पूर्वकालैकेति समासः कृत्कर्मणीति समासोनलस्य पर्याप्तसमासग्रहणेन ग्रह।
णात्वः। अनवर। अत्रानिपातननान्निरूढस्य रूढः अत्रतायामइति यथार्थेव्ययमितिवाव्ययी
भावइत्यर्थः स्थलविशेषइति गतिविशेषइति ˙˙ त्वात्रे नयतेः प्रधानेकर्मण्यणः अभिधानेमित्यप्र
धाने द्वितीया अत्रेयद्युनशास्त्रमर्यादा चनस्थोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शाखात्रि
शात् तेचैकैकेनैकेनैव पंचदशस्ववामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यंतं प्रदक्षिणप्रसव्यगतिभ्यां
नेयाः सर्वे प्रत्यानयनाः समस्ताशस्य शारस्य परेणोत्क्रम्यतेऽपरं अमस्ताशस्तशारेणापरकोष्ठेण
बाध्यते एषबहुसमतोऽर्थः यत्तु कथ्यते तद्वयोः पर्यंतासेन त्रयोदशानामेवापानयनेनोक्तं स्या
शायेन मतांतरं केचित्त्रिस्यादितोक्तं तन्मते द्वेपर्व वीथीशेषमार्गवत् प्रदक्षिणप्रसव्यतेच पंक्ते
केकितवं प्रतिविवर्तिते नत्वांकचित्स्याति किंचित् तेच पंक्तिचरमकोष्ठस्याभ्यां द्वाभ्यामितरेषा
मेवेति बोध्यं शार इति शूणास्यनेन द्युतकाराः परस्परांमिति शाराद्युत साधन विशेषः बाहुल
काद्वन् । परोवर । अवरस्येति प्राद्देरितिषोषः उत्वेकृते प्राकृणाः । अपारवार । गामीति गमे
रिनिः आङिणाश्चेति बहुवचनात्केवलादपीणिनिः भविष्यतिगम्यादयइति भविष्यत्कालता ।

नामकारस्तु आवश्यकेणिनिः सोपि भविष्यत्येवेत्याह । अग्रपश्चान । अविभक्तिकोनिर्देशो नत्व
स्त्रीलिंगनिर्देशोयं अग्रपश्चानोगोस्सम्बन्धः अग्रपश्चानं गोमङ्गलमित्यादावपीष्टत्वात् आसन्नमित्य
र्थइति अवाच्चालंबनइतिसूत्रेण आविदूर्येत्तभेः घञ्विधानादेवसूत्रपाठ आसन्नपरइत्यर्थः
अथवा स्थोवेतिवार्थेसमासोपि निपातनादेव गोशब्दोलक्षणयागोः प्रतिदानेवर्तनइतिदेशायति
प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति आगवीनइति आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभाव उपसर्जनह्रस्वत्वेचहाने
खप्रत्ययः ग्रेगुणः । गोःपश्चादिति । पश्चादर्थेव्ययीभावः पर्यन्तमितिक्रियाविशेषणं अत्रह्य
टन्तः द्वितीयान्तादिहप्रत्ययः अनत्रइत्यस्यक्रियाविशेषणत्वान् चालङ्कामीत्यस्य सप्तप्रजातीव
नितीतिप्रत्ययानन्तयाह्वयोगलक्षणाषष्ठीस्यादितिवाच्यं क्रियाविशेषणानन्दयत्वेः शोभ
नेपाचकइत्यादौ तथादर्शनादित्याह हाल्पस्त्वर्थप्रतिहिकर्मत्वे नह्यनभावनामात्रप्रतीतत्वे
मेणोविच्छित्यादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् संकोचेमानाभावाच्च किन्तुविच्छित्यन्तकूलत्वा
पारत्वं स्पर्शं प्रस्तुत्यर्थं प्रतिकर्मणालपतुलादेरेवषष्ठीतिनदोषायः अत्रेदवक्तव्यं पश्चादर्थेव्य
यीभावोयमितिनिर्विवादः पश्चादितिचास्तार्थेनिपातितं नच्छयद्यपिविभक्तित्रयसाधारणं तथा
पीह योगपत्तौबलात्समम्यर्थेहिस्तिस्यकर्मत्वायोगात् प्रथमान्तादेवेहप्रत्ययउचितः कृयोग
लक्षणाषष्ठीशंकाप्यनपवनेति । अभ्यमित्रान् । लक्षणेनाभिप्रतीइतिसमासः क्रियाविशेष

णत्वात् द्वितीयासमर्थोक्तिभक्तिः । गोष्ठानवज्रं । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः व्रजपर्यायो विधानामि
तिकः अवाम्यगोभूमीनिषेधः एकाहेनेति । नन्विहत्र्यहमहहनिष्ठुगमस्तीति अत्र बाधित्वा परि
णामस्याद्या सर्वेभ्यः इति उच्यामीति अस्ति चात्र परिमाणाख्या एकाहेनेति परिच्छेदावगमात्
सत्यं अस्मादेव निपातनात् एष अस्य सन्निकर्नेरेषर्षो । शालीनकोपीने । ह्रादिशब्दो वेनी अव
यवार्थे तन्नातो वाभिनिवेषत्वात् शालाप्रवेशमिति अप्रागल्भ्यात् दन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेवप्र
वेष्टुमर्हतीति । कुपपतनमिति । पापकार्ये यदानमप्याच्छादनीयत्वात् कुपावरणमर्हतीत्यर्थः
तदाच्छादनमिति वासः खं इत्यर्थः अपरआह अकार्यशब्दे करोति क्रियासामान्यवचनस्तेन
लज्जाहेतुत्वेनाच्छाद्यत्वात् अमुषां लिङ्गं कोपीनं अन्यत्र तत्वात्तदाच्छादनमिति भावेन जीवति
आतशब्दो यद्यपि संख्यानवाची तथाप्यत्र भाष्यादिपर्यालोचनया विवक्षितमर्थमाह शारीरा
यासेनेति भारवहनादिनेत्यर्थः । सप्तभिः पदैरिति । तद्धितार्थे द्विगुः अवाच्यत्वेऽस्यपर्यायो वज्रं ।
हैयङ्गवीनं । दोहः क्षीरमिति गोदोहः इति षष्ठीसमासः ह्यस्ताद्दोहस्य तेन सह हव्यरूपेति समासः
ततो विकारेणादात्वलक्षणस्यासोपवादः खः अत्र ह्यस्तादहो न कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता नवनी
तमिति । यद्यपि ह्योदोहान्नमित्युक्तं अमरेणापि तत्रत्रैयङ्गवीनं गोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तं
तथापि नवनीतमेव तत्र विवक्षितमिति हरदत्तादयः । तस्य पाक । पाकः परिणामः ह्मलस्य

पक्रमः ज्ञाहृचोञ्जकारस्यानेत्वंप्रयोजनाभावात् पत्नेतिरितिप्रतिपत्त् पतिणंपत्नस्मूलंच
तेनवित्तः वित्तःप्रतीतः वित्तोभोगप्रत्ययोरितिसाधुत्वं विद्याद्युन्द्वोरिति उकारद्वयगर्भो
येप्रत्ययः । वित्तभ्यणम् । नानोजकारोकृत्तद्धः स्वार्थेस्तु । संपदेहास्तु । चातुः क्रियाविशिष्ट
साधनवाचकात् स्वार्थेप्रत्ययः कुपशब्दास्तैति प्रलाधूतिलेत्यादि भक्ष्याभ्याद्वतिपाठः भक्ष्या
शाकृष्टेनः विकारप्रत्ययापवादोयं रसवोविकारत्वात् प्रलाधूकटमिति गोरजु मयदु
नयोरितिमयट्वुह्यमः उमोर्णयोर्वत्यानिवृत्ता प्रसक्ताया तिलयवाभ्यामितिमयदुतिह्य
दत्तः नतुतिलशाहृस्याहृताटित्वकल्पेनबीजेविन्य लणधान्यानांचद्याभितिफिहृसहेला
घटात्तसेवन्यायत्वात् नैवनहृत्तो उदाहृतत्वात् तिलाङ्गमेस्त्यत्र नैववृंदमाढाद्वेति
टिक् भंगाल्लणधान्यानांचहृषा मिति उदाहृतत्वात्रामयद्दुग्रामः गवांस्थानमिति नस्येट्
मित्यर्थेसर्वत्रगोरजादिप्रसंगो इतियत्प्रत्ययःग्रामः संघातइति अप्रसह्यतावयवःसमूहः स
ग्रातः प्रसह्यतावयवस्तुविस्तारः कटच्छटचौह्यावपिसामूहिकानां सामूहिकानामपवादो
हित्वइति । प्रकृत्यर्थस्यहित्वेयोन्यइत्यर्थः उष्ट्रगोयुगमिति ह्यवयवसंघातप्राधान्यादे
कवचनं हुयंयुगमित्यादिवत् एवमग्रेपि अवटीटमितिनासिकासाधनेन अनेवर्तमाना
न्त्वार्थेप्रत्ययः । क्लिन्नस्य । अत्रवंटेति प्रस्येतिनवज्ञाच्च क्लिन्नेचल्लपी चिल्लेपिल्ल प्रकृषेत

म. र. १५४

154

मत्वर्थे च ऊर्ध्वमानादिभ्यस्त्वाज्ञाद्गीनादिति सूचितत्वात् प्रमाणाद्यात् ऊरुः ऊरुमात्रं तेनुसूत्रविह्योऽपि
ह्याः ऊरुमात्री नीलाचार्यमोऽस्ति वार्तिकमनेन प्रकृत्यर्थात्तद्धितानां न तदवयवेऽलक्षणाबोध्या ।
प्रमाणे द्वयसच् । प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तादस्येति निर्दिष्टे प्रमेये ऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः प्र
माणमिह परिच्छेदकमात्रं न तु प्रमाणत्वं द्वयसज्मात्रचोस्तु विशेषस्मर्यते [illegible]
[illegible] न्वर्थं समासेन प्रथमश्च द्वितीयोऽपि चोर्ध्वमाने मतौ मम मेति ऊर्ध्वावस्थितेन मीयते नतूर्ध्वमा
ने ऊरुः सादेनेन निर्यच्चानादेनभवति अत एव द्विकाण्डास्वेवभक्ति नित्यत्र द्वयसचोऽलुगिति प्रा
चोक्तश्च प्रामाणिकपदेनत्यवोचाम । प्रमाणे लः । लक्षणवाक्ये वाचार्यसंज्ञा लः इति प्रमाणश
ब्देन यमासिद्धादिविहस्तादयः नतः परस्यैवायं लुक् शमो दिष्टि वितस्त्योरिति पञ्चमात्रचो
लुक् इतरयोरसंभवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् । द्विगोर्नित्यं । द्विगोः प्रमाणत्वान्न दे
नविद्यमानाच्च पूर्वेण प्राप्तो लुग्विधीयते न तु नेदं विकल्पः प्रकृतः तस्मात् नित्यग्रहणेन
प्रत्याह प्रत्यपदेव लक्ष्यमाणः संशयमात्रच् शममात्रमित्यादौ यत्र न लुग्भवति प्रमाणे लो नित्य
स्य पूर्वविधिविषयत्वादेव द्विगोरपि न लुग्भवेत् इष्यते च लुक् द्वौ शमौ स्यात्तां नवेति द्विश
मः इति तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति । पुरुषहस्तिभ्यामण् च । इतः परं न प्रत्ययः
नियमः तु निभावः हस्तिनं प्रत्यकाशिका द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषप्रस्थकमित्यादि यत्र

जे
१५४

पि प्रमाणे लः द्विगोर्नित्यमित्यस्यानन्तरमयं वादः प्रकृष्टहस्तिनोः प्रमाणं द्विवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वा
त् यत एव हि प्रकृष्टद्वयसमित्यादौ प्रमाणे लः इति लुग्भवति तथाप्यपूर्वोऽत्र लुग्विधीयते इति ह
रदत्तः पञ्चाशत्सङ्ख्याते संशयवादीनां प्रतिषेधस्त्वत्र अनित्यत्वात् उक्तत्वात् प्रमाणग्रहणं चेह न्याय
सामर्थ्यादिहापि तद्धितवक्तव्यत्वात् वक्तव्यं लुग्विधीयत इत्यस्मात् भीयत इत्यर्थः अयं भावः
द्विगोस्तद्धितलुकि प्रवर्तमाने प्रकृष्टात्प्रमाणान्तरस्यासिद्धत्वे लुग्विकल्प्यते तदेवं लगमत्र
सामयतीति प्रत्ययमानस्य लुक् द्वयसज्ज्ञानीनीत्वणः ग्रहणं वक्तार्थमित्यादिके न तदत्र विधि
प्रतिषेधात् द्विगोरणः प्राप्त्यभावात् । यत्तदेतेभ्यः । यावानिति प्रासङ्गिकत्वात् नत्र प्रमा
णे इत्येवानुवर्त्यतां किं परिमाणग्रहणेनेति चेत् अत्र वार्तिकं डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृ
थग्ज्ञाने मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धस्तु मावतोरिति अस्यार्थः इह प्रमाणे वतुपं विधायत
स्मिन्नर्थं प्राग्विहिते पूर्वाचार्यास्तु डावतौ विदधिरे तदीयनिर्देशोऽयं डावताविति विशेषण
त्वेन विशेषः तस्याभावो वैशेष्यं तस्मादर्थभेदादित्यर्थः प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्य प्रागेवोक्त
त्वादिति भावः स्यादेतत् एवं सति यावानधायावतीरज्जुरित्यादि न स्यात् आयामस्तु प्रमाणस्या
दिस्त्वकः उपमानाद्विषयेतीति चेन्नहि प्रमाणग्रहणमेवात्रानुवर्त्यतां उक्तप्रयोगास्तु स्युः सेत
यत्तु परिमाणप्रयोगाः यावानश्वान्यावतीत्यादय एव तत्प्रमाणात् अवतेनचाह मात्रादीति विशे

घविहितेनोह्विवतस्मात्रज्ञादेर्न्वाध्यते तेनेतन्मात्रमित्यादि न स्यात् परिमाणग्रहणे सति वत्तुमित्रो॰
पाधिकत्वात् बाध्यबाधकभावो नेति भावः नन्वेवमपि बाधः स्यादेव पूर्वसूत्रे मस्यमात्रमित्या॰
दिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतुपो विशेषविहितत्वानपा॰
यात् तस्माद्वतुपैवेत्येव सूत्रे तेमात्रपरिमाणग्रहः प्रत्तु च प्रमाणइत्यर्थाधिकारः एवं च याव
तीरज्जुर्के वा न्यायान्वराशियावतीश्वरित्यादि द्विविधप्रयोगश्च उपचारे विनैव निर्वहतीत्यप
मत्रकूलं अत एवाह भावः सिद्धमेति ऊढ्ववेतीति पञ्चम्यन्ते अर्थभेदे सति वत्वज्ञानमात्रज्ञादी
नामुत्पत्तिः सिध्यति तत्परिमाणमस्य तावज्ज्ञान्वेषणीयार्थोऽन्तं तावत्प्रमाणमस्य ऊरूद्वादेः तावन्मात्र
याहृस्राशोहानस्य धानादेरैक्यं नाहृकऊरुद्वादेरपीत्यर्थः एकविषयत्वेन वतुपैव विशिष्टस्य
प्रमेयस्योक्तत्वात् तदेतन्मात्रज्ञादयो न स्युः यस्मादित्तावानप्रमाणं तस्य तद्यथैवं च तावत्सूत्रप
वणयज्ज्यते अन्यथा मात्रज्ञादिप्रत्ययमालाप्रसङ्गात् । किमिदम्भ्यो । कियानिति इदं किं
मोरीश्वीयस्येति लोपः । इयानिति । प्रत्ययमात्र अत्रावशिष्यते एहेति च उदितवतिपरस्मि
न्नत्ययेशास्वयोनेगतवति विलये च प्राह्णते ऽपि प्रपञ्चे सर्पादिपदग्रहणेन केवलप्रत्यययोग॰
तद्धियोरिति समीनेकोऽस्य दाप्रणीरितोऽपि वैयाकरणानां मोपनिबद्धानां च प्रक्रियामाश्रित्य
इदंधीयेश्लोकः । किमः । संख्यायाः परिमाणपरिच्छेदः तस्मिन्व्यतेश्चयः प्रश्नस्तत्र किमो

स्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात् संख्यापरिमाणे किं केयमप्यद्रयाणां संख्या अवन्तानामसंज्ञाणोऽज्ञा
तिमात्रोपजीविनो सङ्घस्य गणः समेनानाम्परिमाणत्वेन विद्यते इत्येवं संख्येयगुणोरेणोह संख्यायाः
कन्याबोधा । संख्यायाः अवयवे तयप् अवयवत्वसावयवी प्रत्ययार्थः अस्येत्यधिकारात् यथा
द्वयमङ्गानिष्ठ प्रमाणप्रकृत्यर्थः प्रमेयत्वं प्रत्ययार्थः तद्वत् । उभादुदात्तो नित्यं इत्युक्तोऽदात्त
त्वे विकल्पेन सिद्धे सर्वोदात्तत्वं बाधितं अत्रादात्तपदमेकवर्जोमिति वचनात् नचेह उ
भयत्वग्रामे विनाऽकारात्तत्वबाधितं वचने पुरस्तादपवादन्यायेन विकल्पस्यैव बाध्यत्वात् त
स्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेवेत्याह नया च प्रयुज्यते उभयशब्दस्य वृत्तिर्नास्तीति दृष्टतोऽयं सर्वेति
शब्देनविशते ह । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ प्राप्ते तदादिनियमः स्यात् तथाहि
विंशतेः अन्तग्रहणेन एकविंशत्या एकचत्वारिंशमित्यादि नचैवं गोविंशत्यधिका अस्मिन्नो
शतं इत्यादावतिव्याप्तिः संख्याया अवयवे तयबित्यत्र संख्याग्रहणानुवृत्तेः अन्तग्रहणाच्च विश
तिशब्दान्तत्वबोधे शोडशत्वनाच्चोते तेनैकविंशत्यादि सिद्धमिति प्रत्ययग्रहणे वता
नदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् । तस्य पूरणे डट् । तस्येत्येकत्वमविवक्षितं पूर्यतेऽनेन पूर
णः एकतान्यकरणेऽल्पाः । एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः अवय
वः प्रत्ययार्थः इह च स्मोत्संख्यावाचिनः प्रत्ययस्तु सेयप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवेति शायादिकं स्य

म॰
र॰
१५९
156

नेः नरंगत्वात् नयेह्यापि यथाचनत्वयाण्योर्वैयाकरणाइ निविग्रहः नत्वयाण्यैर्वैयाकरणत्वमि
ति नयेह्यापीतिभावः एवंमुत्क्रमेणाध्यायेषु गणयमानेषु समर्थः पूर्वविधिरित्यध्यायोपदावरम्भेण
ण्यते नत्वासौ व्युत्क्रमो भवत्येव । नौनाहसंख्यादेर्मट् । इदस्य इति इदितिप्रथमान्तस्यात्र ग्रहणं स्यना
नादेरिति पञ्चम्याः षष्ठीकल्पितत्वमितिभावः यद्यपीहमटः प्रत्ययत्वेपि नत्वोनः तथाप्युपरत्वाग
मत्वमेव इष्टं एवं उपदेशात्पाद्यथास्यात् प्रत्ययत्वे स्याद्युदात्तः स्यात् तथाचैकत्र ग्रन्थेष्वेव संदर्भेण्या
ख्यानमुचितं । षट्कति । इह षष्ठी निर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं एवं चात्र ग्रहणात् इदस्य त्स
मस्यापि परिणामे तदादि इदिति इट एव फड्डिनक्षन्तः षष्ठजत्वापत्तेः चतुर्थे रेफस्य विसर्गा
पत्तेश्च नचैवं पूर्वेसूत्रे लिङ्ग्रहणमिति वाच्यं पञ्चमः सप्तमः इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः । अद्यत
नेति । अद्यादिहिनेषु जननमस्या अद्यादिहिनेषु जननस्येत्यर्थः षड्जनसहितस्यादेर्वदितिव्याख्या
नेन नकारस्यापि लोपः स्यादिति वदन्तः विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन व्याख्याने प्रमाणान्त
द्वितीयतृतीयचतुर्थेति सूत्रेयेन्यायेणेति निर्देशो बोध्यः । द्वेस्तीयः । इदोपवाद इति इदो द्विश
ब्दस्यादेशत्वं न भवति द्वितीयेति निर्देशात् तृतीय इति रेफस्य ऋकारः प्रसारणं च हलः इति
दीर्घत्वं न प्रसारणस्य प्रवृत्तेः त्रेस्तृचेति नोक्तं प्रत्ययो माविवेत्यादीति । विंशत्यादिभ्यः इह प्रत्या
सत्त्या पञ्चादि सूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धा विप्रकृष्टत्वात् इति भाष्य

गे॰
१५९

मतं लौकिकानां तु ग्रहणं कृत्रिमत्वं एकविंशतितम इति यद्यपि भाष्यमते ग्रहणवता प्राति
पदिकेन तदन्तविधिर्नेति भवत्येव षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति सूत्रे संख्यादेः पञ्चदशो लोप
यतीह प्रकरणे तदन्तानामपीति एवं स्थिते एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति लौकि
कानां ग्रहणमिति कृत्रिमत्वेन नैतन्निरस्येत विंशतेः प्राग्भावित्वात्तस्याः संख्यायाः स्पष्टं चैत
त्कैयटहरदत्तग्रन्थयोः यत्तु प्राचीनप्रक्रियाव्याख्याने तत्राह विंशत्यादयो लौकिका
गृह्यन्ते न पञ्चम्यादिसूत्रोक्ताः तथा सत्येकविंशत्यादेर्न स्यात् ग्रहणवतेति तदन्तविधि
निषेधात् एकोनविंशत्यादेरतिप्रसंगाच्च अत्रेदं वक्तव्यं मूलग्रन्थो भाष्यमतेनासाधारणः त
स्य बलात्कृत्रिमत्वपरतया नयनेनावश्यमङ्गीविनच किंच तदन्तविधिप्रतिषेधादतिप्र
संगाच्चेति व्याख्याः परस्परविरुद्धाः यदीह तदन्तविधिर्न प्रवृत्तः तर्हि नातिप्रसंगः अथ तत्रापि
कान्तदन्तविधौ इत्यर्थाङ्गत्य कथंचित्व्याख्येयापि व्याख्येयेत्यभिमतं तदापि न एकविंशतितम
इति स्पष्टं न चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् प्रत्युत स्वपक्षे तद्व्याख्यानमेव दोष इत्यलं तावत् इद
न्त्ववधेयं अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विति वचनाकाण्डेन यद्यपि
पञ्चम्यादिसूत्रे प्रत्याख्याते तथापीहार्थमावश्यकं तत् अत एव तत्र भाष्यकृतोक्तं नाह
कं तद्योगविभागः क्रियत इति । नित्यं शतादि । नन्वषष्ठ्यादेश्चेत्यस्मात्तरसूत्रेण सिद्धे किं शा

म० र० १५७

157

नातिग्रहणेनेतिचेन्नैवं असंख्यायाइतिनिवृत्त्यापत्तेः तन्तु संख्यायायाः स्थैर्ये नदेतद्वनयत्तु दाहरति
पंकुशानतमर्हति मासाद्देरिति संख्यावाचित्वाभावेपीतिभावः संख्यादेरित्यति तन्तु प्राक्क्री
ताद्यर्थे नित्यशतादेस्तत्कालत्वात् । मासेद्धः । मत्वर्थइतिमनोविंशतिविंशत्यर्थः नेनसमर्थ
विभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थस्त्विति सर्वे संगृह्यते । नत्रकुशलः गोपुच्छादिभ्योवुञ्निवृ
त्तोवुञनुवर्तते । प्राक्क्रीतादिभ्यः कन् । वुनासिद्धेकन्ग्रहणं ह्रस्वदन्तत्वार्थम् आशनिकः शा
कुनिकः तस्करः अद्ययस्यति हरदत्तस्तु शारादितिपठतीत्यर्थः । उदृत्य । अविविजिगीषावि
ति द्विवोजिगीषायामिति न चैवं निष्ठानत्वविधानात् । सस्वेन । कर्तरिक्तनीयर्थे परिनोजातः
परिजातः परिगतइत्यर्थः अप्रदइति अप्रकेनोरिति निषेधादिति भावः । नत्रा नत्रेतत्रवाय
शलाका नन्येनेनेन वोयस्मिन्निति निष्ठुत्यन्तः अवरः कालापइत्यस्यान् कालाः परिमाणेने
तिसमासः । आस्रग । आस्रगशब्दादाक्षधनीविन्त्योपाधिकात्सृयमानात्समर्थप्रत्ययः
अत्रशब्दात्वत्यन्त्योपाधिकात् नदाह आक्षधत्वादि । शीतोष्णाभ्यां । शीतमिवमंदतायाक्तं
शीतंस्मृतिशीतेकार्यकरणपाटवाभावात् उष्णमिवोष्णं शीघ्रमित्यर्थः क्रियाविशेषणाभ्यां
द्वितीयान्ताभ्यांप्रत्ययः कृच्छ्रागलक्षणषष्ठीतु क्रियाविशेषणात्रेत्युक्तं अधिकं । अथाक्ष्रु
छ्रशब्दादिति गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाकृत्वेः कर्तरिकर्मणि चोक्तविहितः आद्येकर्मणानामि

गे० १५७

हितत्वात् यथा तु प्रकृते शब्दयोगो द्वितीया सा तु प्रकृते योगः संवरीमिति ग्रामं गतः इति वत् तथा
धिकशब्देनापि योगो द्वितीयायां ग्रामाद्यो ऽस्मादधिक तस्मिन्नधिकमिति चानिर्देशाद्द्वयोरन्य
स्वमोऽसमर्थो भवतः द्वितीयेत्तकर्मणोऽभिहितत्वात् प्रथमा अधिका खारी द्रोणेन । अत
का सूत्रेऽस्माद्ह्यावद्धेलिङ्गव्यत्ययः अनुभ्यामिति समाधानं क्रियावाचिभ्यामित्याका
रः क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यामिति तस्यार्थः कचिति स्वार्थे । अनुकम्पितेति तद्गव
स्थानात्यासे अनुकम्पनत्वाधर्म्यात् रूपायोऽपि एवमर्थोऽपि अयः स्थूलदेशाजिनशब्दो गौणो इ
ह्रशीतोऽस्मार्थः स्थूलदेशाजिनेभ्यः शब्देभ्यो मुख्यार्थेभ्यः प्रत्ययो नेष्यते । तावतिथं ग्र
हणमिति लुग्वा यथा तस्यापत्यं इत्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशः तथात्र तावति
थमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः कस्मादिति अनेन तावतिथं कथञ्चिन्नात्र वर्तते
अस्वरितत्वात् इति भावः । पूरणप्रत्ययस्य चेति । ननु कनः लुग्ग्रहणानर्थक्यम सङ्ख्यान
पंचमं पंचकमिति रूपद्वयेऽपि नेनसाध्यं तद्धि महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्या
सिद्धमेव तस्माल्लुग्वाग्रहणं कृतमतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययलुगेवाभिमतः वृत्तिकृता
च तथैव व्याख्यातमिति तदज्ञाधेनेदं दाल्याख्यातं उदाहृतं च वार्त्तिककारस्तु कन एव लु

म॰ ५॰ १५५

158

गानेव्याख्यामभिप्रेत्याह। नावनिष्ठेग्रहणमिति तन्नवा वावचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादिति
तत्सतेद्वितीयमित्येवत्तूपपद्यते। श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते। छन्दःशब्दस्य श्रोत्रभावः तदस्यप्रत्ययश्च
छन्दोऽधीत इति निपात्यते। श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये लक्षणया वर्तते श्राद्धी श्राद्धि
क इति अद्यतन एवेष्यते अद्यभुक्तश्राद्धः श्राद्धिक इति माभूत्। पूर्वादिनिः। पूर्वमिति क्रियावि
शेषणात् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः। छन्दसि पर्यवस्थातरि शत्रौ छन्दसि पर्यायवाचकात् स्वार्थे इनिप्र
त्ययः पर्यवस्थातृशब्दस्य च परिपन्थ परिपर इत्येतावादेशौ निपात्येते अपत्यं परिपन्थिनं मात्वा
परिपरीवदत् उभयत्रापि परिशब्दे वन्नृहः। लोके त्विति तु अपर्यवस्थित परिपन्थिभिः पार्थिवैरि
त्यादौ। अनुपदी। अनुपदमिति पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अनुपदी गवामिति
पूर्वपदापेक्षया षष्ठी गोऽनुपदानपश्चादन्वेषणं गवामेव तेन हि रणपदान्वेष्टे न भवतीति ह
रदत्तः। साक्षाद्द्रष्टरि। साक्षाच्छब्दोऽव्ययं प्रकृतिविकारकरणमिति सूत्रे प्रत्युपस्थापलक्षण साक्षी
ति अव्ययानां भमात्रे टिलोप इति टिलोपः। क्षेत्रियच्। परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्तादेयच्पर
शब्दस्य लोपश्च निपात्यते क्षेत्रियो व्याधिरिति किं च क्षेत्रियं विषं यत्परक्षेत्रे शरीरे संक्रमय्य चि
कित्स्यते अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि यानि सस्यार्थे क्षेत्रजातानि चिकित्स्यानि विनाशयित

ग॰ १५५

व्यति किंच तृतीयो विग्रहः पारलौकिकः पारदारिकः परलोकं न त्वास्तिको नास्तिको नित्यगृहीतव्यः सर्वं चैतदा
कारे दर्श्यते । इन्द्रियमिन्द्र । इन्द्रशब्दाच्च इन्द्रेण दृष्टमिति मम चक्षुः मम श्रोत्रमित्यादि
क्रमेण दृष्टमदृष्टं सृष्टं जुष्टं दत्तमिति वादव्यं यथायथं विषयेभ्यः । तदस्यास्त्यस्मिन्नि
ति मतुप् । अस्तीति प्रथमवचने अविवक्षिते काले ऽविवक्षितमेव इति शब्दो विषयविशेष
लाभार्थः तथा हि भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने संसर्गे ऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मत
बादयः अस्ति विवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिका
र्थः भूमा बहुत्वं तच्चापेक्षिकं यस्य यावद् उचितं तावदेव स्वशब्देनापि प्रतीयते तथा पञ्चभि
भिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बहुगो गाव इति व्यवहारः राज्ञस्तु सहस्रेणापि गावाल्पा इति गो
मान् यवमान् इह यवमतीभिरद्भिः सुपं प्रोक्षतीत्यादौ जातिमात्रसंबन्धस्याविवक्षितत्वात्
भूमाभावेपि मतुप् भूमादिग्रहणं हि प्रायेण भूमाद्यर्थोपि प्रतीयत इत्येवं परं निन्दायां ककु
दावर्तिनी कन्या प्रशंसायां रूपवान् नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः अतिशायने उदरिणी कन्या
संसर्गः संसर्गः दण्डी तेन संसक्तः इत्येव चोच्यते ननु गृहावस्थितदण्डोपि गुणवचनेभ्य इति
गुणेन हि तत्व प्रसिद्धाः शुक्लादय एव दृश्यन्ते ननु रूपादयोपि साङ्ग्यधर्माः स्वप्रत्ययसमाहा
रेऽङ्गः तेन मत्वर्थीयं प्रातिपदिकं विशेष्यते तदाह सवर्णावर्णान्तादिति उपधायाश्चेति

म॰
र॰
१५५
159

वाक्यान्तरं उपधाभूतान्तरस्य मतोरित्यर्थः येन नाव्यवधानन्यायेनाश्चाल्व्यवहितेपि भवति प
वमत्त्वार्थे स्थिते फलितमाह मवर्णावर्णोपधादिति । झयः । इत्यस्याप्यात्विमस्याशिपरि
कस्य विशेषणं तदाह झयन्तादिति यत्तु केचित् वाक्षिमत्त्वानित्यादि प्रयुंजते तन्मतादिक
मेव मत्वंतान्मतुपो निषेधात् अपदान्तत्वेन जश्त्वायोगाच्च । मालिस्यात् । शिखावान्दीपइ
ति प्रत्युदाहरणादिति यत्तदीक्षितेन शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठेन लचोप्रसङ्गात् चूडावान्नृ
त इतित्प्रत्युदाहृतं तच्च मालाद्यन्तत्वादेवेति प्रत्युक्तेति कर्णान्नुक्षेत्रलभ्यते । सिध्मादिभ्यश्च ।
सूत्रवार्तिके लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइति अस्यार्थः मालिस्यादिति सूत्रेणलचो विकल्पि
ते पक्षे मतुविति चूडालः चूडावानिति रूपद्वयमपि सिध्यति तथापि सिध्मादि सूत्रे दोषः तत्र
हि सिध्यतिध्मा मेत्वादयो येनानन्तर्भूता इति ठनो स्यातो तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं
निपातानामनेकार्थत्वात् तेन मतुप्समुच्चीयते तस्यैव प्रकृतत्वात् अस्तिचेह लिङ्गं केशाद्वर
न्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं तद्धि इनिठनोः सामर्थ्ये क्रियते प्रकृतस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य विकल्पा
र्थत्वेन पक्षे तत्तु सूत्रेणैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणेन पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वे तु ज्ञा
पयतीति स्थितमाकरे लच्चेति वा शब्दः समुच्चये वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चय इति
कोशात् वातेत्यादि सिध्माद्यन्तर्गणसूत्रं । क्षुद्रेति । क्षुद्रजन्तुत्वादेनादेशाः वातूलइति प्रतोदाने

श्री॰
१५५

बलाहूलङ्कस्तुत्योदितं तद्रूपेत्वं प्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तप्रसंगात् गणसूत्रबलेनान्तोदात्तत्वे
सत्यात् ध्यामादिध्मन्योर्दीर्घश्च ध्यामालः धमनीलः । त्वङ्जन्तूपतापाश्च । शुकालः मार्दि
कीलः उपतापोरोगः विपाकादिकालं इत्यादि । वात्सांसाभ्यां । कामयतीति कामबलं पा
दौ सूत्रे मत्वर्थीयप्रत्ययानामितिभावः वत्सलइति स्नेहवानित्यर्थः इतिविषयत्वात् स
ष्ठ्यां स्नेहबलयोर्वर्तते यद्यपीह प्रकरणे सर्वत्रमत्वर्थ उच्यते तथापीह नेष्यते मत्वर्थे
तत्र षष्ठ्यन्तमेवप्रतीयते वत्सवतीगौः अंसवान् दुर्बलः । लोमादि । इह लोमपामपिच्छा
दिभ्य इति स्ववचस तेदिग्रह पचादिभ्य इतिवत् अङ्गात्कल्याणे इति गणसूत्रमर्थतः पठति
अङ्गादिति शाकीपलालीको दद्रुकस्तेवच महत्त्वाकशाकी तद्दत्त्वाकिन महत्पलाल
पलाली तद्दत्पलालिने हरिश्वानेयोलोपश्च चाहुः स्कृः स्वरभावविशेषः नहान्तद्दुणः विष्व
ण इति विष्वङ्नानाञ्चतीति विष्वग्ञ्चिनान्यस्यसंतीतिविष्वणः विष्वग्वदाव्यः कालः तस्यहि
नानागतानि दिनानिसंति दिनानंतराणां न्यूनाधिकभावस्य तत्कूलकत्वात् तथासूत्रः
वाचः ग्रन्थवर्णस्यैतविदश्च विष्वणगाहार्थः इहयदिकृतेयणादेशाउत्तरपदलोपः स्यात्रहि
वलिलोपेविस्र इति स्यात् अतउक्तमकृतसंधेरिति समर्थनामित्यस्यापवादोयम् । मध्वा
द्य । माध्वाव्याकरणमिति ग्रामभूतायाः क्रियायाः कर्मभावेन संबंधः कुन्दुरुणात्रादिनप्रबोरो

म॰ र॰
१६॰
160

षष्ठीन हस्तेन पूर्वीकृतमिति वत् प्राप्तेति प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि भवति इह तत्र दाश इदमेवेह प्राप्ता
ग्रहणस्य फलमिति भावः इत्येतेश्चेति वार्तिकं काशिकाकृतनाञ्चत्रिशायः स्तुवेपांतिमः विक्ष
त्रस्य प्रतिविधानेश्चत्रिः नपस्वीति । प्रसेतनत्वान्मिडे गुणाबाधो माभूदिति वचने महस्वीति
प्रत्रेनेनाबनापि बाध्यते ज्योत्स्नतमिस्राश्वङ्गपक्षः तमिस्रः कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च तमः स
मूहस्तामिस्रमत्यन्धौ घोरः तत्रस्य वयमभूतानि तमोमिसिविद्यतेनदसिमन्नस्तीति राज्ञाहाण ।
स्त्रियां तत्रामिस्री यत्वमेरणोङ्का तमिस्त्रानामसौ रात्रिज्योत्स्नी चन्द्रकयान्वितेति तत्र तान
तत्वेणतमिति नविरोधः । सिकता । देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह चेदइति शत्रसृत्रह
यस्यो दाहरणममरः संजयाह स्त्रीशर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति देशएवादिमा
वेवमत्रेयाः सिकतावति इति । हनउत्रते । करयेत्रणदन्तरोत्रारस्यादयस्त्वप्रयोगालाद
णिकाः । कृषहोषि । समाहारद्वन्द्वे सोत्रेपुंस्त्व कृषाद्विणामसवः कृषिश्चित्रे क्वचिदिति ।
महत्वात्कद्विरिते तद्वानित्यर्थः नहिभेद्दकोयं नगरमिति नगाद्वताः पर्वताश्च जातिशाह्लीयं
तथा च नगरी च जातिलत्वणोङ्गा भवति पांसुरमिति पांसुः श्वेतोवलः प्रतुत्यत्रपवेति
गणमात्रे गणेति च वर्तते हरितः पांसुरः पांसुरित्यमरः गणोक्तान्नादयः शमितगणलिंगात्क
तदतीति । कच्छा । कच्छस्त्रनगविशेषः । यदेशमात्रसः । यमइति येोरस्यास्तीति दिवे

गो॰
१६॰

तटिस्तत्वे केचित्त्वक्षः शाखामृगस्तद्वं यतिपदिक मज्जो नामधेयमाहुः । द्रुहिणः सोऽस्यास्तीत्यन
कनद्येति द्रुमो पिहितस्तएव पलाशो द्रुद्रुमागमाह इत्यमरः इहहूणिपाठेषु नमविकल्प्यते
नटर्थस्य मन्त्रणाभिधानमणाकृत्वात् हरणत इति वमन्त्ययोऽनुवर्तनेन प्रवर्ण इति प्रणो जले
प्रतेरे सन्त्रद्ध यणेति सूत्रे सोऽहि नि कोयाणन्तयोर्न्यादिति वत् हानयणादेशस्यानुकारणं
लत्वे यणोभावादिति भावः प्रयुज्यते चाभयथा प्रथितो हरिति गाणिडव महेष्वासविति गाण्डी
वी कनककीलालाभिभुजाभ्यामिति च । शाखतीवल इति भुजप्रभिषवे क्विन् शाखानिरभि
षवः परिषद्वल इति परिषत् सौटलीति परिषत् समस्तु हिषोतिबिष सोऽस्यास्तीति वलच
पतानि नामिति स्त्रहृ भसोऽदिति स्यादि प्रत्ययो बाहुलकात् षत्वापि भवति तथाच भाष्य
पार्षदानामिति रोषा न तु भवन्ति सर्ववेदपार्षदं हीद शास्त्रमिति च प्रयुज्यते च पार्षदेपाष्ट्र शा
ठेति पर्षद्वलाम हाराजस्येराटनेक विकाराश्रमाननिभाहिः समज्यापरिषत्पर्षदिति च रुको
शः भाखवल इति वल इति सूत्रेण इत्यत्र हे नै ह दीर्घः प्रतबलादीनस्यानुवाह सज्ञा
यामित्यत्र सूत्रे इति गतिसायोरिति सूत्रादिति भावः ज्योत्स्नाचन्द्रभानतरावयवी भूत
ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयोपपदिः पर्ने न नमः समूहे तमिस्रा शब्दो व्याख्यातः कथं नीहित
मिस्रेति तमिस्रं तम इत्यमरः समूह समूहिनोरभेदोपचारात् स्त्रीत्वमनेन इति व्याख्यानं ।

मत्रमारणे इञ्जेस्सिन्नोर्मित्रित्यत्रनात्रत्वाभिव्यक्तायेनलोपोनकृतः । नेदामिप्यस्लन्त्व । मत
स्तीति ग्रन्थनरस्यामित्यत्रहेतुः अत्रस्वाङ्गाद्धिष्टुडाविति पष्ठेन विंशत्युपाधिकान्त्वाङ्गः वाव
न्ररूलजात्रयः स्युः विंशत्योक्तर्णावस्यकर्णिलः कर्णिकः कर्णवान् । जाकरगोप्रूवेन् । प
कशतिक इति पकंचयञ्जते चेतिपूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः षष्ठीतत्पुरुषाद्ध इत्येहेतु
त्वाच्चन अनभिधानादितिहरदत्तः अतएवेह पकविंशतिरस्यास्तीति यत्र अर्थवत्त्वे
गोमाहितेनगरोमितिमत्वत्रान्मत्वर्थीयाल्लुप्यत्र इतिभाष्यउपाध्याय कैयटोव्याख्यात् एकगो
पूर्वादितिठञिभाष्यकारवचनं लोपः अतइतिवनतउनिपुन्ते गोत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवांसमू
होगोत्रा सास्यास्तीत्यागोत्रिकामिति तद्धिभाष्याभिप्रायवर्णनामात्रेनतन्मात्विकं ग्रन्थयाए
कविंशतिः एकचत्वारिंशाद्धास्यास्तीत्यत्रातिप्रसंगात् अनेनैवापरितोषणोपन्यासरमाह ।
अथवेति अस्मिंस्तुपक्षे गोत्रिकामित्यनभिमतं लक्ष्यते अभिमतत्वेत्वप्राणिस्यादातइत्यतोमत्त
कस्तत्यातरस्यत्रहस्यामसमाधेयं नित्यग्रहणमत्तपोबाधनार्थं कथमेकद्रव्यवानिति अस्मा
धरेवायं एकेनद्रव्यवानितिवाविग्रहोतव्यो कथमेकदण्डीति एकदेशेनैकाधिकरणइति
निर्देशोज्ञापयति इतिरपिक्तविंशवतीति । तुपादा । आहतप्रशंसाविशेषेवर्तमानात्तु
पशाद्धान्मत्वर्थेयस्मात् आहतंमाति आहतमिति आहननमाहतंताडनमित्यर्थः ततोनिह

ङ्गं यस्तु कृषादिस्तूपं नह्यपि कार्ये कारणोपचाराद्वाह न सिच्युच्यत इति न्यासकारः हिंस्यादिति
भूस्विपश् ग्रणपाइतिहरिग्रहणादित्यर्थः तथा च माघः ग्लपग्लपइति निनयो जोगणात् ।
ग्रस्तायां । ययस्वीति नसोमत्वर्थइति भत्वाद्युक्तेन यशस्वानिति नित्यग्रहणेन सूत्रेणनचाम
बहुमपि ग्रन्यतरस्यांग्रहणं मन्त्र समच्चयार्थं मिहसंबध्यत एव न सोमत्वर्थइति सूत्रे यश
स्वी यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः क्विबन्तत्वादिति यत्तु माघोक्तं वोःकृतेरिति तत्र
नहएवादनयाघ्र स्रुतिषत्वापत्रेरिति भावः यदि तु वस्तुतिषत्वे सृजियजोः पदान्ते क्विप्यन्त्य
स्येति कुत्स्यापवादः इति निष्कर्षोऽत्र सूच्यते तदाक्लविगादि सूत्रेण पदान्तविधये कृत्वनिपातनादि
ति बोध्यं । ऋद्धयाच्चाल अन्यतरस्यां । ग्रन्यतरस्यांग्रहणमिति ढनोः प्राप्त्यर्थं चकारस्य तु ह
इत्यनुसंज्ञा एवमनुप्रापीति हरदत्तः तेन ऋद्धयाल शाकृतो दान्तः । शीतोस्म । इह चालङ्गरेऽ
वर्तते ` ` ` इति ग्रालुच इतितद्भयं ग्रप्यनाकरत्वादुपेक्ष्य पुरोडाश इति तत्प्रभृत्यय
मिति मेत्रभाष्यउदाहरणादिति तिष्ठ चतथाव्याख्यानत्वादिति भावः । माधवइति । सङ्घातग्रहणे
स्यनेमिदं । हिमा । एकाचादिरयंप्रत्ययः बलादिति मिथ्यादित्रमत्वर्थेवातूलवस्तूल
शाब्दो मकारान्तेनगकृत्यादिति । तथ्यवं । पित्वमवदातत्वार्थम् हरदत्तस्तुनविनाविभाषिकत्वा
यदाग्रत्वाथोनकार इत्याह तच्चिन्त्यम् मरुतशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् तथाहि मरुद्धृधो

म॰ रं॰
१६२
162

स्त्रीशोकृतिरिति उनिप्रत्ययान्तत्वादेनोदात्तः तस्मादयमथोदात्तत्वं स्याद्दे नो नित्ति नित्स्वरेणाद्यु
दात्तः स्यात् न चेष्टापत्तिरयमिष्टानुदात्त स्यादेतत् मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे इत्यै
तरीयब्राह्मणप्रयोगस्तावत्स्वरे शास्त्रं उदासीनः एकश्रुत्यापाठवत् तत्कथमभिमतस्वरावधारण
मितिचेत् प्रथमाध्यायस्याकरणस्त्याभ्य एवेत्येवाह उपसर्गसंज्ञाया हि मरुच्छब्दस्योपसंख्याने
पठ्यते तत्र यद्यपि प्रधिकारबलात्क्रियायोगे संज्ञा प्राप्ता न थाऽपि सा नेष्यते मरुतो हि तस्या निपाता
द्याद्युदात्ता इति फिट्स्वरः स्यात् सर्वमरुत्त्वशब्दोपि स्तूयते स्त्रीनीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृति
स्वरात् किं च निपातत्वे सति प्रत्ययत्वं स्यात् प्रत्युपसर्गत्वेप्यङ्गविधौ कृते नेति चेत् प्रतिषिद्ध
नात् बाहुलकत्वाद्वेति उत्तरसंज्ञाप्रयोजनेत्तनन्तामर्थ्यादुत्पत्तेस्त्वाभावेपि प्रत्य उपसर्गादि
ति तत्वप्रवृत्तिः नन्वेवमरुत्त्वयतीत्यत्र तकारस्य वाधेपि णत्वं स्यादिति चेत् सत्यं तत्वविधावेव
उपसर्गसंज्ञेति वक्तव्यं एवं चाङ्गविधौ प्राप्ते नेत्यपरमत्त्वं फलं एतत्तु सर्वे कैयटहरदत्ताभ्यां स्पष्ट
मुक्तं तदनेनन्तरं तत्प्रत्ययान्ततयापि मरुत्त्वशब्दस्य प्रत्ययान्तकारिष्यन्ति इति वदन्कैयटः स्पष्ट
मेवापित्वमाह यत्तु मरुत्वर्थीयप्रकरणे हरदत्त आह मरुत्त्वएतेऽस्यास्य मरुत्वत्इति प्रत्ययाव
पि स्त्रीनीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन्नाद्युदात्त एव भवति उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इति
तिफिट्सूत्रादितिनत्वनित्वसात् यतः प्रथमशेषे स्वयमेवाह तत्रोपसर्गसंज्ञायामपि उप

रो॰
१६२

सर्गोच्चानिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपा
तादन्येषां सिद्धत्वेः प्रतिषेधार्थमेतदिति न स्मात्रनो नित्वं स्थो भ्रान्त्यमद्भुतः पाणिनिमिकोहर
दत्रयम्यः प्राचीनयम्याधिरूढो ऽपि सिद्धात्रयत्नस्तु निरस्यते एतेन ननोनकारस्याद्युदात्तार्थेऽस्य
वस्त्वचे श्रुतिनिष्कर्षेणनाभिरित्यपि मातृ एवादिषु भेः स्पष्टत्वात् एवादीनामत्र इति हि
ष्फिड् सूत्रे एवमादीनामिति पाठात्तत्र तदेतत्सर्वं माधवेन स्फुटं भाष्ये ध्वनितं तथाहि प्रात्वेन
निषेधे तेनेति मते उप सर्गोच्चाभिवर्जमिति वचनात्स्यानिपातिकान्तत्वोदात्तत्वमित्युच्चामानो
मत्रा ग्रीभिड्ढा इति निमत्रे एवमादीनामनेन स्वरप्रत्ययः स्यात् पूलप्रसङ्गात्प्रसङ्गेन प्रकृतमत्र
तरामः । स्वामित्वस्थे । एषसर्वे वाचकादीति स्वराङ्ग स्पष्टं वाचित्वमेतत् सूत्रविषयक
मेव बोध्यं । कं शम्भ्यां । अत्र प्रथमप्रत्ययेभ्यो ष्टु श्चादिः न तु एवं गौणः न तद्धान्तनामि
कौवयाविति । तान्त्वालिवटेर्भः । मूर्धन्योपध इति तयाव तडितोऽन्त इति धातौ माधवे
नोक्तं तगिरः इत्यत्र हेडानाभिः सास्यास्मीनितगिलः तन्त्वादिभ्य इलच्चेत्यत्र स्वाङ्गाद्वितृत्त
वृत्तिगणसूत्रेणेलच् तगिडलप्रवर्तेडिभिः तगिरुवालिवटेर्भ इति मत्वर्थीये भ इति वटेभ
इतिवटवष्टने इन् । इति मत्वर्थीयाः । एतदोत् भाष्याद्धत्योर्ध्वपादः सूत्रिकारस्तु एतो
दर इति पठित्वाणकारः सर्वादेशार्थ इत्याह ह्याभ्यामिति सर्वनामत्वान्नामोपिनोसत्व प्र१

म॰ र॰
१६३
163

द्यादिभ्य इति पर्यभ्यामात्र पठेन सूत्रेण त्रः परं वे शपा इत्यत्र तसिल्भ्रमेण कथमत्र सत्तोरनादेश
इत्यात्त्वमाशंक्य सार्वविभक्तिकस्तसिरिति पठितं परिहृत्य तसेश्चेति तस्य तसिलादेशो प्रतः
शेषे लोपमाशंक्य स्वाद्विभक्त्या वेव सरूप्यते इति स्तोर्येत्तिनतये वसमाधानं ज्ञर्वन्कथित्वतत्र त्वे
त्रिकारः परमतः पर्यभ्यामविषयतये हि तसिल्प्रत्ययस्य तसिलादेशस्य चोक्ति संभावाभावात्
सप्तम्यास्त्रल् । इदं त्वत्तसिलो स्वनेत्रो प्रत्ययेनतत्सप्तमी पंचम्या रादेशो तेन कुत्र बहुत्र कु
तः बहुत इत्यादावन्वये द्वेदि हिनोत्यादावादिके नेतिदिक तत्र तसिलोवकाशः कुतो वहीयते कु
तो वरोहति तसेस्तु ग्रामत आगच्छतीत्यादिरवकाशः कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसंगे परत्वा
त्रसिः तस्य विभक्तित्वाभावात् विभक्तिकार्याणि न स्युरिति चेत् सैवं तसेश्चेति सूत्रेण द्यादि
भ्यः किमादिभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् तस्य चाविभक्तित्वात् । किमोत् । न वि
भक्तौ तुस्माविति नेह प्रवर्तते यमोप्युकारेण मकारपरित्राणार्थेन तस्यानित्यताज्ञापनात् वाग्र
हणमिति किमोद्धेतिपठितव्यं नेनाह च क्व देसीति यद्यपि भागहेत्रिकारोभाषायां तत्र लतेच्छ
ति वामनस्याप्यत्रैव स्वरसः तथापि वामनेनाक्रमेकदेशमतमेवेह प्रदर्शितं बहुमयोगदर्श
नात् तथा चामरः सोहचर्यांशुकुत्रापि चेत् श्रीहर्षोपि नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषमिति ।
वा ह च छन्दसि । पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तं । अथ ता ।

शे॰
१६३

प्रत्ययस्येति निपातनान्नाम्थथोदात्तोयं भाष्यमतमिदं वृत्तिकारस्त्वाह इदमोस्थमावः थमाचप्रत्य
य इति । मयः प्रकृत । गृह्णातीति समर्थ्यते स्यादाह स्यादाहुस्यार्थं इत्यर्थः नह्येवंयति समानेप्रिमय
इति प्रकारवचने थाल् सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः यद्यपि प्रकारेण वचनस्येत्यत्र
साहश्यं प्रकारस्तथापि नेह साहश्यस्य शब्देनाभिधानात् तेन प्रकारेणेतत्थेति प्रयमानत्वान्न भव
ति सप्रकारस्तथेत्यनभिधानादिति भावः किंसर्वनामबहुभ्योविशेषविहितेनापि थालाजा
तीयर् न बाध्यते थे भेदात् प्रकारे इति थाल् जातीयर् तु न तद्भावात् अत एव भाष्ये प्रयुक्तं तथा
जातीयोन्यथाजातीय इति इदमस्थमुः अनेन एतेन वेति द्वितीयानादौ परे भवत्येव इत्थ
मेतेवा प्रकारमापन्न इत्यर्थः तथा च सोत्रो व्यवहारः लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यादि एतेन
कथंभूतो व्याख्यातः प्राग्दिशीयानामुत्तरो विधिः प्रः अरत्यादिति ग्रन्थकथापि यथामितामिन
द्रुतः अद्यतनस्तु पश्चादिति भवभूतिः नीरसद्रुहोरिह विलसति द्रुत इति कश्चित् स्यात्स्वरः १२
तोयत इत्यमरः अरतः प्रथमे चाय इति विश्वस्तु चित्यमेतत् इति भागवृत्तिः कश्चिद्विभाषाव
रावराभ्यामिति विभाषाग्रहणं योगविभज्यते तेन पूर्वेणाद्धात् तत्स्थं च अस्तातिचेति सूत्रे चका
रस्यानुकृष्टसमुच्चयार्थत्वाद्धरादेश इत्यस्तेर्याहितत्वात् नो चेदप्रस्तात् इति तु समानकालीन
पूर्वकालीनमित्यादिवत्सामासिकमेवेतिप्रामाणिकाः । सर्वेप्रधाविद्यार्थे धा । विधाशाहुस्र्वं

र्थो विधार्थः यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते तेनैकाशो विधेत्यादौ न भव
ति इह हि विधायामिति वक्तव्येऽर्थग्रहणस्येदं प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्र नैव
यथा स्यात् नाह शब्दार्थः प्रकार एव स च क्रियाविशेषरूप एव दृश्यते अभिधानस्वभावात् न
दाह क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति कथं तर्हि नवधा द्रव्यं त्रेधा गुणा इत्यादि द्रव्याद्युपदिश्यत
इति वा भवतीति वा क्रिया बोध्येत्याहुः । याप्ये पाशप् । कुत्सितस्यैवायं विहितः तद्धितात्
पि प्रसंगात् पूरणाद्भागे पूरणार्थो वा स्त्रीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम्
तृतीयः पञ्चमीयः इत्यत्र तु अनर्थकत्वादेव न भवति भाग इति प्रकृत्यर्थविवक्षितेन तेन सप्तमा
शोऽपि चार्थभक्तो विवक्षितो नार्थाच तथा पञ्चमोऽस्य भवति इति सप्तमाष्टमयोश्च तथापि च ममेति
प्रसज्यते । भूतपूर्वे चरट् । गोष्ठात्खञ् इत्यत्र वनोक्तं विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा
भूत् सन्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटो भवति यद्यपि द्वयोरपि बाधो न्याय्य एव तथापी
ह न तथाविधस्य नार्थस्य विशेषणत्वात् तद्धितस्य संबन्धिनः प्राधान्यात् प्रधानेन च सन्निधौ च
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात् तदनन्तरं तदाह भूतपूर्वे चार्थे द्वयः स्यादिति । अतिशायने तम
बिष्ठनौ । तिङश्च । अतिशायनमेवातिशायनं प्रज्ञादेर्निर्देशो ह्येषः न तत्सौत्रः
दीर्घत्वेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः अबाधकान्यपि निपातनानि तेन ह्रस्वोऽपि साधुः यद्यपि के

वल्लशोतिः खमेवर्ततेने तथाप्यतिसर्वः प्रकर्षे प्रकर्षस्यातनाधिक्यं किंत्वभिभवः सकर्मकोः
ऽयं सर्वान्महाभागानयातिशेषदर्शनदर्शनात् अतिशायस्तु न प्रत्ययार्थः तथाहि सति लघो
रतिशायने लक्षणमर्मिनिस्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् नापि प्रकृत्यर्थः तथा सति प्रकर्षो
तिशयाविश्व एवस्यात्तत्तपष्टादेः किंतु प्रत्ययार्थविशेषणं प्रत्ययस्य द्योतकत्वेनदाह
अतिशायविशिष्टेति द्वयवेसमुदाये यदेकस्यातिशयो विवक्ष्यते तदा तरबीयसुनावप
वादे विवक्ष्यते परिशेषाद्बहूनां मध्ये यदेकदेशस्य निर्धारणे तस्याविषयत्वदाह अथमेषा
मिति आख्यातमहति स्वबत्वात्वमप्त सुपो धात्विति सुपोलुक यद्यपिसातिपदिकाद्विहितस्त
तिहृतिंकारस्य स्वरूपः मनोयतेन तथापि ग्रस्यः स्वबत्वपरतयाभक्लानीतः अन्यथाहि सुवो
ऽक्केनराः सुवोक्तेन मा इत्यादोषकाल नतेषु कालनात्विर्हतिसम्मत्या प्रत्ययाध्यानेबाधेन
उक्तंचभाष्ये पियकुत्सनादिश्च नतः प्रवर्तते ताबभक्तयन इति । तिङश्च । तमस्यादिति इ
ष्टत्वेनोक्तः अजादीगुणवचनादेवेति नियमात् । तरमप्यो घः । अतिशायनिकप्रकर
णावशाज्जादेरीयइति पितोघइति वावाच्ये प्रकरणान्तरे गमस्तु कारणं अतएवतस्याथिक
त्वापि तरवोलाय तात्र्यं तेन अल्पाभुरं लोपस्त्व बलवत्तरइत्यादि सिद्धं केचित्तु योगापेत्तं
ज्ञापकमित्याहुस्त्रैयेयमुक्तानयस्यापि क्वचिदन्यत्र स्वार्थिकत्वेन्याहुः । किमेत । अमोत

म० ८०
१६५
165

कार्येष्वेतन्न्यस्येनननेहि पचतितरामित्यादौ ङस्य तद्याप इति ङ्ग स्यात् । यस्येतिलोपस्य
परेण ङ्दाबाधात् सिद्धान्ते चात्र के एव परिभाषया ङाडिधुर्येनास्य ग्रहणं । द्विवचनविभज्यो
पपदे द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं कर्मणि ल्युट् कर्मणि षष्ठ्याः समासः येन पदेन द्वावर्थौ उच्येते
तद्द्विवचनं विभक्तव्यं विभज्यं ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् नन्वेवं दीर्घ न्नियम्यते नेनाविभाग्य
मिति न भवति विभाज्य शब्दस्य मङ्गलिन प्रयत्नस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तः सूत्रेयथेवि
ता यद्यपि ण्यद्वलभः निपातनेनेन बाधात् न च निपातनमान्यबाधकानीति पदमञ्जर्यामिति
वोढः शाकः ण्यति सति तान्यस्य ऋवर्णत्वात् तथापि ण्यता तद्बोधयति विभाज्य इति सिद्ध
नचार्थभेदः निर्द्धारणे पञ्चम्यन्ते प्रकृते अभीष्टा जातिरेव गणो विनिमेव व्युत्पादनादिनिर्देशः द्वि
वचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः तस्योपपदेन कर्मधारयः तेन द्व्यर्थवाचके विभज्ये विभजनीय
वाचोपपदे समर्थात्प्रत्ययः अन्वर्थं चोपपदं उपोच्चारितं पदमिति न तत्र कृत्रिम तद्धितविधौ
तस्यासंभवात् सत्त्व विग्रहवाक्ये प्रयुज्यते ह्यसौ ... आवश्यकं ... स्यात् उप
पदग्रहणं स्पष्टार्थं इह तु उपपदे हेतुच प्रकृतौ ... द्वौ च प्रत्ययौ तथापि ...
नेष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति घनयोरिति विभज्योपपदमुदाहरति माच्छ्यभ्य इति प
ञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी कथं ... पटुरद्वान् पटुतरासीत् ... इति प्रत्याहारः

ओं०
१६५

पक्षस्यापि गुणिनो गुणभेदेन भेदाध्यारोपात् प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षः तद्यथा यस्य मत्प
यज्ञाने व्यापादेशं श्चित्र ग्रन्थप्रवासिसेन्द्रः कश्चित्प्रवासि धनज्ञ यस्त्वमिति । प्रज्ञादी
गुणवचनादेव । इष्ठनो वधारणार्थ एवकारः तद्धिदंस । पूर्वेणानियमेन प्राप्तौ तयोः
प्रतिपत्सद्योर्थे नत्वपूर्वो विधिः तेनोपाधिसंकरोन । दोहीयसीति । इयमनयोरतिशये
नदोग्ध्री भस्याढेतद्धिते सिद्धस्य प्रत्ययविधाविति वचनात् ङीपि निवृत्ते दोग्ध्रेः शब्दात्प्रत्ययः
ततः स्तो लिमिवृत्ते चन्तजन्मयोरपि निवृत्तिः अलौकिके वाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिरिति तत्र
त्व गुणनत्वप्रवर्तने लक्षणप्रत्यावे प्रत्ययलक्षणेथो वा तद्वान्तसमोपत्तेरिति सूत्रेण वि
प्रवृत्तेति प्रतिदर्शनलोकः पद्योह्यमाणत्वादिहोपन्यस्तं । प्रशाम्यस्य श्रः । प्रज्ञादी
इष्यज्ञत्रैव समम्यादिविपरिणाम्यते इत्याह प्रज्ञायोरिति । ज्यादादि । ज्यादीयसः सन
प्राकारादेशः स्यात् । बहुस्य च । स्वप्नप्रसङ्गग्रहणं नत्वद्धिं यस्या चामादिरिति परिभा
षितस्याप्राप्त्यार्थात् ग्रस्यापि यास्येति वर्णादेशोपि यत्ने भवति नचतस्य सान्निचसावका
शता बहुशब्दादिसनिचासंभवात् एवचेद्धबहुस्यग्रहणेऽपिसूते सूत्रेयत्नलभवितं एवाह
हि बहुग्रहणं कर्तव्यं न भवतीति लाघवम् । स्थूलदूर । परग्रहणं यविष्टादिस्विष्टं इत्य
त्र सर्वेयणादेर्लोपो माभूदिति सर्वग्रहणात्स्याद्यर्थम् परस्मिल्लोपे सामर्थ्यात्सर्वस्यैव ।

गुणलाभात् स्यादिष्टसिद्धिरिति चेन्न गोर्गुणादेशे एव सिद्धे नार्थक्यं गुणवचनेनेति चेन्न मेवं पररूपा
दिलोपस्यादेशत्वेनासिद्धत्वात् तिमेङ्गरभावात् तद्देः नेत्यत्वाच्च । इष्टस्यापि सिद्धेः । एवं
सूत्रे सम्प्रत्ययमङ्गवर्तिते नतदाह बहुलानित्यादि भूतादयश्चेत्यपि दृष्टव्यं ग्रहादिलोपे कृतेऽपि
प्राप्ताग्रामः यद्वालोपापवादोऽयकारश्रागमः एतेषु च मपि यदभाष्योक्तं स्थितं । एवमेव
योः । एवमेति स्वरूपग्रहणे न तु एकवाक्यत्वस्य विभक्तेर्लक् । सर्वेषामपि इति विनोल्लाकि
कृते पञ्चस्वप्राप्तमप्रत्ययकार्याभावः प्रत्ययादेशप्रापकाद्विभक्तेरिज्ञादौ । प्रशंसायां रूपप् ।
प्रकृत्यर्थस्य गुणेन इह प्रशंसा न तु रूपप्रत्ययेनाऽपि भवति चोररूपोऽयं यदक्षणा रत्नं हर
ति गुणवत्त्वप्रहरणेन चार्थपरिपूर्यते पचतिरूपमिति क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रियायाश्
प्रासत्त्वरूपत्वेऽपि एकवचनं भवति औत्सर्गिकत्वात् तेन पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादि
रूपप्रथमस्य विभक्तेर्यत्नरागात् प्रथमेतिस्वार्थः पशुत्वादियोगे कर्मणि द्वितीयाप्यसीति न
त्व ऋजीवत्वे लोकात् एवं पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यं । विभाषासुपः । सूत्रे सुपर
तिषेधेन बहुलमर्थमत्ययेनेत्युच्यते । सर्वनामादीति प्रागित्यपकृष्यते न त्वयद्यपि सोत्रस्य
प्रस्तावाद्बहुलस्य विधारणेन तस्याऽनर्थं तथापि तद्योगे निषेधेन प्रवर्तते अन्याराद्रिति सूत्रे
सूत्रपदस्य दिक्प्राधान्येऽपि बहुलमर्थं प्रत्ययेनेत्यनद्धाधनार्थे पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तार्थे

त्वा प्राक्कडारसमासादित्युक्तत्वात् काशिकायां तत्पुरुषेऽपि प्रसक्तात्र यत्नः श्रुतएव
रुद्धेनादिति तद्विशिष्टं द्वंद्वेन भक्त्या व्याख्याना त्यच्छ्रोपपदोपपदस्य मो एवंभूते रुद्धेन प्रवृ
त्तिर्वेनाश्रित्यप्रयत्नः इति यत्नप्राचाङ्गस्य व्याख्यातानेकस्य रुद्धेनादिति त्यच्छ्रोपपदस्य मोऽतिरा
द्भसात् तद्विशिष्टं द्वंद्वेन काशिकाभक्त्या नीतेत्येवं सर्वथा नेयं वैषम्यस्य स्फुटत्वात् प्राग्गे
ति सौत्रप्रायो वधारणा वर्ततन्त इति भावः तेन बहुव्रीहेर्विकल्पितेन तत्पुरुषत्वस्य शत्रयाप्रा
प्तेः विकल्पेन तत्राचपक्षे बहुव्रीहिचारः स्यात् भाष्यकारस्त्वाह तत्रापि स्यन्देत्येकं तत्राहि
उदाहृतेनान्यतरस्यामित्याह सत्ययमेवविकल्पितेप्रधानत्वात् तत्पुरुषप्रग्रहणत्वात् तृणानां
चपरार्थत्वादिति न्यायात् तद्वानिहापि विभाषाग्रहणेन बहुव्रीहे तद्वत्सम्बन्धस्य तेन प्रस्तादित्य
तत् किं त्ववधारणार्थस्यात् शास्त्रस्य ज्ञानादेवप्रयोजनं प्रस्तादेव सर्वथा स्यात् तेनालि
ङ्गसंख्ये शब्दप्राग्गेवमत्ययोगात्पत्तेः महन्तत्व स्यायां वेदहन्ते एवरतः प्रयोगस्तु प्राक्प्रहतेनेरि
ति तेन बहुव्रीहेर्बहुत्वा बहुत्वेन तद्व्यादीनां विशेषणत्वेन ता तत्र स्वार्थिकाः महतीनोलि
ङ्गः वचनानि लभन्त इत्येवं सिद्धमिति चेत् सत्यं एतदेव ज्ञापयति ईषदसमाप्तो ये स्वार्थिका
स्तेषामभिधेयादेव लिङ्गवचने स्त इति तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्करकल्पा गुड इत्यादि सिद्धं ।
यत्नकाशिकायां बहुव्रीहेरितिपदं तेस्त्रीलिङ्गस्य तत्प्राप्तादिकं भाष्यविरोधादिति रुद्रदत्तः

प्रागिवात्कः । स्वार्थप्रत्ययोऽनुवर्तते तेनेन निरूढत्वात्कोन । अव्ययसर्वनाम्नां तिङश्चेति मंडूकप्लु
त्येति भावः द्याप्प्रातिपदिकात्स्वार्थ इति चात्रानुवर्तते । कस्य च दः । कान्ताव्ययस्येति सर्वनाम
ग्रहणं निवृत्तं ग्रहणं चेहानुवर्तते तयोः कान्तत्वासंभवात् अथोक्तं अदेरगित्यादौ ह्यासङ्कात्वे
यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि शिति अशाशागिति संभवति तथापि यङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वान्न
ग्रहणं लक्ष्यमस्तीति भावः ओकारसकारेति अकाज्विधौ स्वपोऽत्र ग्रहणात्सर्वनाम्नां स्वपाव
दे विशेषणे कास्य चाद्व्यवस्था प्रसंगे भाष्यकारवचनात् व्यवस्था ज्ञायते ओकारसकारेत्या
दि संकोचस्तु युष्मदस्मन्मात्रविषयः तथैव भाष्योदाहृतत्वात् अन्येषां तु विशेषणं प्रातिपदि
कस्यैवेदः प्राक्कृत्तु ततस्सर्वनस्यनेन सर्वकेणाटमकेन भवकेनोमित्यादीसिद्ध्यति । शीले
क इति शीलस्वभावो नियमस्तु तूष्णीक इति केण इति ङस्वरस्तु भाष्यकृता दीर्घस्योदाहृत
त्वात् संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वाद्वा इयेदृष्टि विकारस्तु न कपीच नेति योगविभागादित्याह ।
नौतोच नकन्ज्ञात् । इहतत्वेधानका इति धानाशब्दो स्त्रीलिङ्गः ततः कः केन इति ङसः कप्र
त्ययात्प्रात् टाप् अत्र प्रत्ययस्थादितीत्वेन भवितव्यं प्रायेण तु धानका इति पठ्यते तत्र लिङ्ग
निवृत्तिर्विशेष्यवन्निहरत्वन्नः णचः स्त्रियामञिति सूत्रे स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृति
लिङ्गं क्वचिदतिवर्तन्तेऽपीति तेनेह प्रयत्न इति भावः । ग्लौनिलयोश्च । वकारा व्याख्यास्यमि

स. न्या. १६७ 167

उं. १६७

निकारोऽकः इह पूर्वसूत्रेणैव दीर्घविहितः वावचनात्कोऽपि चकारेणानुकृष्यमाण इति वि
त्वे योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः । अज्झलादौ । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वं प्रा
दिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धे अस्मिन्प्रकरणे इति मन्यमानस्यान
योरेव प्रत्यययोर्द्वन्द्वो सन्निधानादिति भावः सर्वलक्षण इति एतच्च ऊर्ध्वग्रहणसामर्थ्याल्लभ्य
ते प्रत्ययादेः परस्येति द्वितीयत्वे ततः परस्य तदवस्थायामेव लोपे टस्यैकादेशार्थे टग्रहण
न इदं धनयत्त्वदाहरति वाष्टक इति किंच यदा चित्रगुप्रभृतिभ्यष्टच् तदा प्रथममेकादेश
स्यासंभवेनाजातिलक्षणालोपेन स्यात् इति तदर्थमपि टग्रहणं बोध्यं । पाणावुपादेः ।
उपदद्व इति स्यादेतत् तत्र संधेः पञ्चशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् ग्रहणात् उपादेरि
ति विधीयमानो प्रत्ययो स्यात्तां नाम लोपस्तु नकारादेव स्यात् ननु उप उपक इति रूपे
न स्यातां एवं चानिलचोरपि दोषएव तस्मादिह वद्वितीय संध्यक्षरे चेति वार्तिकं वक्तव्य
चितं इति चेत् सत्यप्रकारान्तरेणैव निर्वाहसंभावनोक्ता तथाहि प्रकृतसूत्रपरिभाषया
प्राक्तेणान्पूर्वमेव प्रत्ययः नचपरिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सोऽवस्थितिः वेत्त्वमाणि
त्यत्रैव परिभाषाबाधः शंक्यः प्राग्दिशद इति सूत्रे समर्थग्रहणं निवृत्तमित्युक्तत्वात् प्राग्
क्ते ज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वादिति दिक् । उ

[illegible]

म. र. १६८

168

पेंडः उपगुरुपकेनेत्यादिसूपदादीनां पंचानां रूपाणां सामान्यप्रकरणादिना विशेषो वसेयः
ज्ञातिनाम्नः येषामूह्याज्ञात्यनेक प्रसिद्धा मत्रा छेत्रनामतो नियत्नाः तदुदाहरणं द्वितीय
मिति पचः समस्तस्वरमिति माचामेस्ना वागीशोरितिवाच्याशोधस्यातिविग्रहः वागीक इ
ति यद्यत्र द्वितीयात्वच इर्धस्य लोपः स्यात् तदाकृतस्तूहपोरिभाषयावाच शार्ङ्गकइति
स्यिते यस्येतिलोपेनस्य स्यानिवत्वादाकारात्रस्य भत्वेनवर्तिनो विभक्तिमाश्रित्य चकारान
स्य पदत्वेन कुत्वजमत्वयोः कृतयोः वागीकइति स्यात् उत्तरपदलोपेन प्रत्यादेशत्वेनस्था
निवत्वाभावात् तल्लाववधिकयादसत्यापदसंज्ञाबाधने तत्रापि तदितात्रयाया प्रपवाद
त्वादेव बाधः विभक्त्याश्रयात्पकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यत इति विवेकः कथमिति
प्रत्याश्रयपदलोपे जस्त्वत्स्याद्दितिप्रश्नः षष्ठइति प्रत्ययोत्तरपदलोपइष्याते तत्वोपमत्वं
निकइत्यर्थः । वत्सोक्त । ततत्वनूनतामाचमहाविनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः तु विनुतत्सह
चारितधर्मान्तराणां तत्रवत्सः प्रथमवयाः वयसश्च प्रथमस्य नूनत्वचयोत्तरप्राप्तिः तदाह
द्वितीयमिति तस्माणउत्तानातृणपस्य चत तत्वेस्तनीयवयः प्राप्तिः प्रथमेनात्रापाउत्वचोक्षः
प्रस्थत्वेचजातिः तत्सहचरितस्योक्तधर्मस्य नूनत्वमत्यापिस्तकत्वात् तथाच गर्दभनासाया
उत्पादितोश्वतरः ऋषभोभारस्य वोढामन्दशक्तित्वऋषभतरः । किंयद्वदोः । निर्धार्य

शें. १६८

मात्रावाचिभ्यः प्रत्ययोऽयं अभिधानस्वभावात् नेह कयोरन्यतरो देवदत्तः ययोस्तयोरिति प
कस्येति किं द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी माभूत् तथा हि सति अस्मिन्ग्रामे को यत्तद्व देवदत्तो वा वि
न्यत्रापि स्यात् । वा बहूनां । जातिपरिप्रश्नेति समाहारे द्वन्द्वः तत्र जाताविति शर्वे धा
विशेषणं परिप्रश्नग्रहणं तयोरप्यनाबलात् किम एव विशेषणं तच्च तेप निर्दिष्टं तत्र जातिग्र
हणं द्वयोस्तु यथायोग्यं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे इत्यस्य चेह इष्टत्वात् तथा पूर्वसूत्रे द्वयो
रिति प्रायोऽभिप्राये बहूनां निर्धारणेऽपि इत्यत्र चेह इष्टत्वात् तथा च वार्तिके किमादीनां द्विबहु
र्थे प्रत्ययविधानात् उपाख्यानर्थकाविमिति अतकेष्वतः द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति चनक
तेष्वोमिति भाव इति तदेतदाह प्रत्याख्यानमाकर इति तथा च कतमो भवतामध्यापकः सु
रो देवदत्तो वेति सिद्धं महाविभाषयेति समर्थप्रथमग्रहणयोः प्राग्दिश इति सूत्रे इति सूत्रत्वेः
पि वा ग्रहणानुवृत्तेस्तेनाकृत्स्नत्वादिति भावः एतेन वाग्रहणस्यापि निवृत्तिरिति प्राचां ग्रन्थं व्याचक्षा
णानामपेक्षणीयतां ध्वनयति किमोऽस्मिन्निति द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानत्वादिति भावः प्राति
वीयानामप्यर्णो विधिः अव्ययकरणेनिनार्थस्वार्थिकः अव्ययशब्दाद्ययस्यापवर्गेनैकश्च त्यस्य प्रतिकृ
तिरूपे सहचरस्त्येके अनोऽग्नो वाह्नीकं इतिवदस्य साहूः साहचर्यानिबन्धनात् अभेदोपचारात्प्र
तिकृतो वचनेन ते कन्यात्प्रत्ययस्ते वापचारिकत्वयोऽनक इत्याकूः प्रतिकृतो किं गौरिव गवयः इत

म० र० १५५

169

चर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापण्येषु वर्त्त प्रकृतिः गवयस्तेनैवं अश्वसदृशस्येति प्रकृतिप्र
त्ययसमुदायः संज्ञेति बोध्यं । वासुदेवः स्यादि याः प्रतिमाः पण्यस्थ हस्तादुह्य भिन्नमाणाश्चे
ति न एवमुच्यते देवलकानामित्यनेन न तथा भिन्ना वो अभिप्रेताः याः त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते पू
ज्यन्ते च ता सदृश्यानेणा लुक् न इत्यत्र अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च इवे प्रतिकृतौ
लोपः कनो देवपथादिष्विति अर्चासु शिवः विष्णुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ध्वजेषु
कपिः गरुडः सिंहः हारिकाविति इदृणमेव विषयमभिप्रेत्य पठितेति च रामं सीतां लक्ष्मणं वि
चित्रकृयो विक्रीणीते यो नरस्तं चाधिप्रियक अस्मिन्प्रत्यये यापशब्दाश्च वेति अर्थप्रज्ञापरिज्ञाने न च ।
धिमिथकः इति । इवे च भवे । कुशाग्रादिवार्थे यत् । समासाच्च तद्विषयात् । छः स्यादिति
इवार्थे इति बोद्धव्यं शुगाद्यस्ययनः प्राक् इवेत्यधिकारात् शास्त्रीयमित्यादौ एकपदेवार्थः
समासमासे न भूत्र इति छो न भवति काकतालीयमिति प्रकृतसूत्रादेवस्तापकादिवार्थे समा
सः स्फुटमेव वा उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सचच्छप्रत्ययविषय एवेति न स्वातन्त्र्ये
उपाध्यायनिर्योगो विग्रहः सूत्रेणैव प्रत्याकारः । पूगाञ्ञ्यः । अग्रामणीपूर्वादित्यादिकं देवदत्तो ग्रामणी
र्येषां ते देवदत्तकाः सपक्षा ग्रामणीरिति कस्य अत्र समुदायः पूगवचनः । व्रातच्फञोः । उ
त्सेधजीविन्व्रातस्य पूगात्सेदेशेषः पार्श्वक इति पार्श्विति जनपदेषणाहुः ततोपत्ये इञ्मगधेत्य

ग० १५५

ए बहुत्वेन द्वाजत्वाल्लुक् पुनः संज्ञेऽविवक्षायामनेनाण् यौधेय इति कथाते कथा कथेति
ग्रथलक्षणः कः कथायामप्रपत्तेश्चेदिनिटक् तदेतत्संज्ञारूपविवक्षायामनेनाच्च प्राप्तः
टाजत्वं किंच यौधेयस्याञ्चोलक्षणे वा यौधेयः संघोऽकस्य लक्षणेनाण् एवं यौधेयाद्दिशेषे टा
त्रालेग्रसर्वेऽप्रयोजनं तद्यसूत्रे यौधेया इति प्रत्युल्लुक् प्रतोऽद्राजत्वात् । पादशानस्य ।
नाङ्गिनार्थोऽमिति समास इति यद्यपि प्रकृतसूत्रपाठे धीयानं तथापि द्रुतो योग्यत्वात् नाङ्गिनार्थाभव
त्येवेति भावः द्वौ द्वौ पादौ दद्यात् नीति समर्पणमात्रमिहरूढानेत्यर्थः नतु परस्वत्वापादनपर्यं
त्र तथात्वे सूत्रस्त्र सूत्रविषयत्वस्यान कैचिद्व्यवस्थापनेधीनोः प्रयोगे सत्ये वात्र सूत्रस्य
वृत्तिमाहुः । दाण्डव्यवसर्गयोश्च । प्रत्राप्युदाहरणे नाङ्गिनार्थ इति समासः स्त्रीलिंगवचनाङि
नार्थः यत्नाप्रकृत्यर्थे एवं नाङ्गिनार्थः स्वार्थिकत्वाद्गुणः । स्थूलादिभ्यः । प्रकारो भेदः सादृश्यं
च उभयत्रापि यथासंभवं कन् चञ्चत्कारिति । चञ्चति स्खलनकर्मा चञ्चेवकश्चिच्चञ्चकः
एवं वृहद्धिशब्दोल्लक्ष्यते सोऽर्थः स्वरकः इति केन इति ह्रस्वः छिन्नकामिति ईषच्छिन्नमित्यर्थः
मस्रूतेर्वा च्वर्थाक्रियया कृप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्याभिव्याप्तिस्तेन गतिः समन्ताम्ल । नसामि
वचने । मस्रूत्येवेति सामिवचनेनेत्यर्थः अर्धकृत्वा इति । अविद्यमानानि षड् दांष्ट्राण्यस्य
त्रिनिबहुव्रीहिः प्राक्देशाहोऽत्रस्तोत्राद्येव बहुव्रीहौ सन्ध्यलाप्रादि निषद संख्यामिवत्वम् ।

म॰
वृ॰
१८॰
170

आशितङ्गवीनमिति । अस्त्रानेरामूर्वेस्याशितः कर्मेतिज्ञापकान्कानेति णप्रत्यान्तमेणोवा अभ
यथ्याविष्णुतवयसामिति फलिनोर्थः अलेग्रकृष्णोणः मतिमल्लमल्लादिः इश्वराधीनइति अ
धिशाहुः शोभिशादिरित्यक्तं माल्कानइति अवलेपणोकारितिविहिनात् मारब्धनइतिमाह
शनेनिविहिनात् आमाद्ध्यइति किमेनविङ्व्यथाहित्यादयः वृहन्नीजात्यनाइति वृहन्नी
शब्देनवृहत्या आच्छादनइतिविहितः कतृपलक्षणेजातीशब्देन जात्यन्ताच्छइतिच्छः ब
हुवचननिर्देशात्यशवादीनाग्रहणं योहिवैयाकरणपाशादिशोहूरर्थः प्रनीयनेनासोप्र
कृतिमात्रणानस्तोपिनमृदादिवज्ज्नित्यापवेतिस्थितमाकरे म्लुलवाचकप्रयोगस्य आधिर्थ
त्रुवात्त्वान्नदोषाय । विभाषाञ्चेः । दिक्छब्दोस्त्रीचेतिकर्मधारयः प्राचीनाब्राह्मणीति
क्रियानिमित्तोदेशकालनिमित्तोवायंशब्दः प्राचीनमिति प्राच्यांदिशीत्यर्थे दिक्छब्देभ्यइ
त्यस्तातिः अञ्चेर्लुगितिलुक् लुक्तद्धितलुकीतिङीपोलुक् अतद्धितञ्चासर्वविभक्तिरि
त्यव्ययत्वाभावः स्वतन्त्रनेस्वभावान्नप्रसक्तत्वं ब्राह्मणजातीयइतिभावप्रधानो ब्राह्मणश
ब्दः ब्राह्मणत्वजात्याधारः पिण्डइत्यर्थः ब्राह्मणजातिरितिषष्ठीतत्पुरुषः भावप्रधानेन
सहकर्मधारयोवा जातीरीतिअयभावः वेधुशब्दोद्विविधः हूप्तोयोगिकश्च नञ्योर्नार्थ
दिक्षुप्रसिद्धः आमपर्यायः प्रोलिङ्गपवमेनेहग्रहणे वेधुनीतिनपुंसकनिर्देशात् किन्तर

जै॰
१८॰

क्रियाशब्दोऽयं बध्यतेऽस्मिन्नानीति विग्रहः स्थास्नेत्यादिनाधिकरणे ऽन्यत्रापि कः पितृ
स्थानीयः इति स्थानसंबन्धविशेषः परस्मिन्निति यस्य प्रसिद्धिः पितृणाविव स्थानमस्येति बहुव्री
हिः गोस्थानमिति स्थानं देशः इति करणे विवक्षार्थः तेन तत्स्थस्थानषष्ठीसमासेन । अ
नगादिन एव । अस्मादेवानेपातनान्नामिनि विरोहे नो सूत्रेऽणवाऽऽणानीति तन्त्रेव वचना
मः । सावधायाः । अभ्यासविशेषेन हितीयादि यहणषट्कत्वः प्रष्टव्यो पञ्च
कृत्वः इति स्यात् अतोऽस्त्रं विवक्षितमर्थमाह अभ्यासविशेषेति भूरिवाराणीति भूरिशब्द
स्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेदं ग्रहणं बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्यानियमार्थत्वात्
अनियतसंख्यावाचिना चेद्भवति नो हि बहोरेवेति नियमशरीरं तु पदविशेषाभावात् वक्त
गौतमस्तथाह संयोगाद्भ्रस्वेति प्राचोक्तं निरस्यति नास्तीति यदि सोऽकारउच्चारणा
र्थः नहि निरनुबंधकत्वात् सपवग्राह्योनन्तरस्य च यदि तु कार इति तथापि समप्रत्ययाहल्लेभः
स च उकारस्योच्चारणार्थत्वात् अथाप्यपि समत्वेकार इति ग्रहणः तथापि नदत्तबंधकग्रह
णपरिभाषया दोषएव किंच सूत्रेति सोऽति साह च यथा हि भक्षयपवतन्त्रं सूत्रेते नदोहोमिच
इवेति बहुधादिवसस्य भक्षर इतिहात्वार्थं प्रयोगकालेऽधिकरणे इति षष्ठी निहृदयदत्तः
पनत्तपामादिक शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिषेधे फलकतया निर्दिष्टेन ।

दाहृतमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधात् । तत्प्रकृतवचने मयट् । प्राचुर्येणेति यद्यपि प्रकृ
तशब्दः प्रकृते यथा स्यादित्येवमर्थं प्राग्व्यत्रिप्रथमानात्प्रकृते ऽन्यप्रत्ययः स्वार्थिकत्वा
त् प्रकृतितो लिङ्ग अस्मिन्पक्षे तन्त्रग्रहणाव्यर्थं द्वितीयेति अस्मिन्पक्षे उच्यमानतामकृत
तां च प्रकृत्यर्थविशेषणं स्पष्टोक्तमधिकरणत्वेन मयडर्थः अतएव विशेषणनिघ्नता तदाह
अन्नमयो यज्ञ इति अत्र प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्नित्यर्थः यत्तु प्राचोक्तं तदिति प्रथमासमर्थात्
प्राचुर्येण प्रस्तुतमत्रेत्यर्थे मयट् स्यादिति यत्तु व्याचख्युः प्राचुर्येणेत्यादि प्रत्ययार्थविशे
षणमिति अत्रेदं वक्तव्यं वच्यार्थस्यागाह्नृतता अधिकरणस्य क्रियासाकांक्षत्वेन तद्व्या
हारे गौरवं चेति मूले दोषः टीकायां तु प्रकृत्यर्थे निवक्तव्यो प्रत्ययार्थे स्त्रीत्वभसकृताक
रविरुद्धा चेत्यास्तां तावत् निपातनसमुच्चय इति उपदेशपरत्वार्थवर्तिते वचनाद्वा प्रतिपादि
कात्स्वार्थप्रत्ययः भैषजमिति भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात् क्विप् भिषक् भिषजामिदं भैष
जं अस्मादेव निपातनादेकारः पित्र्यदैवत्यमिति पितर एव देवतेति कर्मधारयः ततो यत्
अर्घ्यमिति । मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः आग्नीध्रमिति अग्नीधः शरणे रणे चेति अग्नी
दाग्निशब्दके ऋत्विग्यादिते तस्मादत्र आग्नीध्रो त्वत्र फलं फलत्रयमाह स्त्रियामिति समा
नधारणमस्याः साधारणी अनेकप्रत्ययविशिष्टः संबन्धः पृषोदरादित्वात्समानस्य साभा

वः नतोऽन् ङीप् अजभावे दाप् वर्णे चानित्ये अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियो
गित्वे अत एव वृद्धस्य त्वत्र स्वार्थिके लालाहिनार्धो लोहितस्य यावदाश्रयमेव स्थाने
न नित्यत्वं तथा सर्वेणा सिद्धेः लिङ्गबाधनं वेति प्रातिपदिकान् ङ्निवृत्तिः इति पक्षे प्रातिपदिकविधान
मात्रेणापवादत्वमिति पक्षे वाश्रित्येदं वार्तिकं अत्र चवेत्येव विधेयम् शिष्टानेव वाह प्रति
पदविहितेन सकललिङ्गनिमित्तस्य प्रत्ययस्यानित्यबाधः प्राप्तः सर्वाव्यक्ताव्यक्तेत्यर्थः नव
ज्याभ्रूहणसामर्थ्यादिष्टासिद्धिः पनस्थाने वा स्वार्थिके कनि प्रामेन ह्रावेन च
विनार्थत्वात् वस्तुनस्तत्त्वेनाह्निहिताः निरवकाशत्वेनापवादत्वे तथा चेदं वार्तिकं नक
नेवं अत एव ज्याभ्रूहणं चार्थमिति स्वमीतिहूप प्रबलमिति चावोचाम उपायेन उपाय
शाहृष्टवा लभते जस्त्वं चेत्यर्थः अकस्मादित्यहृपपाते नहितेन तनात्रेनेन काले यान
अव्ययत्वाहिलोपः आकस्मिकं वाचिकमिति अनित्वतेऽत्र स्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गमिति
नपुंसकत्वं । मृत्तिकन् । प्रत्ययस्यादित्यव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थम्
टापोऽल्पकापि अवणार्थं तेन पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकः पटः । सस्नौ ।
इह प्रशंसायां रूपविन्त्यस्यानंतरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि मृदः सस्नौ इति
केचिन्निवक्त्राचिते तथा वनकृतमित्येव । बह्वल्पार्थात् । कारिकात्त्वाम् बहूनां स्वामी

म॰
व॰
१७२
172

अत्रग्रहणान्यथायेभ्योविशेषेभ्यस्तु भूविशोदद्दानि विशः मंगलेति माधिकंचैनन् अन्यत्रा
पिहितृश्यते अप्रेतनाधाक्रस्रज्ञापनिनाप्रत्रमेवल्पशाद्दति कारकत्वसमनसंक्रियाप्रतिपंच
म्याः कर्मत्वात् नदभिधायित्वाच्चाल्पशाहुस्य तथाच व्याचद्दते अल्पापञ्चमीसमसनइ
ति परिमाणग्राहाइति तथाचैकवचनग्रहणेन नृज्ञावेकार्थता नियताः परिमाणग्राहा
बहुस्यत्रइतिभावः अतएवमस्मदाहृवेति घटोघटामिति घटघटयोर्हि जातिग्राहानेकार्थाभ
वेति जातिर्योगस्य एकानेकसाधारणत्वात् किंतुभेदकात्वसंख्यायुपादद्दते एतत्तुसर्व
जयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तुमन्यते जातिग्राहेभ्योपिभवत्येवेति तथाच जस्मासोः पि
रितिसूत्रेजसासहचरितस्य शसोग्रहणादिहनभवति ऊणरशोदद्दाति वनशःप्रविशन्ती
ति अग्धकयमेकैकशः पिदसंयकज्ञानीति द्विर्वचनशसोः सहप्रयोगइतिचेत् छंदोवदृष
यः कुर्वन्तीतिहृदयः अतएवस्वरतिसूत्रे एकैकशइतिप्राचोक्ताः आमादिकइतिवोचाम
ह्वयोर्द्वयोरिति । कथंतर्हि । अत्रतानामसंज्ञाणांजातिमात्रोपजीविनां सहस्रशः समेता
नापरिषत्वेनविद्यतइति नस्यत्रवीप्सास्तिनास्ति नापिकारकत्वमितिचेत् अत्राहुः सहस्रं
सहस्रंयेसमेताः तेषामपिपरिषत्वेनेत्यर्थः तथाचसमवायक्रियायां प्रतिकारकत्वंवीप्सा
चास्त्येवेति एतेनैकशः एकवच ।नादिसंज्ञानस्यरीतिव्याख्यानम् एकमाह्याधस्यास्ति

जं॰
१७२

क्रियांप्रतिकर्तृत्वात् कृष्णतः प्रतीति प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी । आद्यादिभ्य इति
तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येन दृष्टलिङ्गः वक्ष्यामीति ह्रस्वेकारस्त्वभूतेन तद्भावइति ह्रस्वमध्ये
प्रक्षिप्य । प्रकृत्यान्तः । द्विरुक्तिस्थानिवद्भावेऽपि हेतुत्वादाद्यस्य लोपस्यानन्तरानुयोगादिशिष्टत्वा
दिम । विभाषासानिः । विभाषेति विकल्पानर्थेति विषयात्तरोः हलश्चेत्यकारः ततश्चाय नोत्व
दमध्याये हयोर्विभाषयोर्मध्ये यस्या विभाषयेत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् डाचि विवक्षितमिति प
रसमस्यापेत्वन्यात्यायः स्यात् डाचि कृते द्वित्वे सति इत्यवसार्थता तस्यां च सत्यां डाजिति भावः
खरटाखरटाकरोतीति खरटादिस्यद्विनत्वादि सर्वथव तत्र थेति तेनतस्यात् तस्य स्यार्थेद्वि
त्व किंतत्रापि च पद्मा चोक्तं टिलोपे सति द्व्यचावरं यत्र स्यात् तत्र न त्वे संतस्त्वं तस्यानि स्त्रूलत्वा
त् खरटखरटाकरोतीत्यादौ प्रयोगोऽपि घटापेक्षा चायम् परमापकर्षे क्रियमाणे द्व्यचाववधां
भावापकर्षो विवक्षितमित्याह टिलोपसतीत्यादि तदेकत्र दोषादाकरविरोधात् चोपेत्वं
बीजेनसहेति हलविषये बीजशब्दो बीजादि सह इति विलेखनेवर्तते । समयाच्च यापना । काल
यापयतीत्यर्थ इति इष्टवत्त्वात् समयो नियमः ग्रन्थकर्तृत्वेन निर्णीतमर्थं विप्रतिपत्तिम
घमेषा बलवत्स्याः स्तोकस्य समयस्त्यक्त्वा यो बकादिवसे साह सपत्रमुच्यते इति । सपत्रनिष्पत्रात् ।
पतन्त्यनेनेति पत्रं शराणां पक्षगतो वर्ह्णः सपत्रं निष्पत्रं वा करोति । भूतलमिति पत्राणि पत्री

नि । शूलात्पाके । पाके किं शूलं करोतीति कटुकं शूलं प्रदरोगः । सत्यादशपथे । भाण्डे
रत्नादिद्रव्यजाते क्रेतव्यमिति मयेतत्क्रेतव्यमिति निश्चयापरोत्त्यादिना सत्यंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं
करोतीत्यर्थः तथैव तत्र पादाग्रेऽभोचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्तदर्थे यत्न परिवाप
णमिति कर्मव्यापारमात्रवाचित्वात् व्यपेक्षितमास्मिंश्चिल्लुक् मङ्गलमात्रेणेति चोलादौ तादौ भ
द्रास्त्विति भद्रादित्यर्थग्रहणमिति तेनोक्तं मङ्गलादिष्वपि प्रसङ्गात् ॥ ॥ इति प्रौढमनो
रमायां तद्धितप्रक्रिया ॥ ॥ सर्वस्य द्वे । नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्याणि रति
देशेन साकांक्षत्वात्तदविनत्वाच्चाधिकारोयं तत्राद्वे इत्यधिकृत्येति । एतदर्थं द्वे ग्रहणं त्वधिकृत्येत्यर्थः
स्वरूपग्रहणं न भवति नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति लिङ्गात् सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्ये सर्वावयवे
येन स्याद्द्वित्वं न तु कस्यचिदवयवस्य वर्जनेनेत्यर्थः इह द्वे इत्यस्य संख्यापेक्षायां शब्दरूपे दृष्टे
शब्दात्र्यासनप्रसक्तावात् सर्वस्येति स्थानषष्ठी सोयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः यदि तदुच्चारणमेव संख्ये
येन तदा स्थान्यादेशभावो नास्ति ह्येकधर्मी इह स्थानी सर्वे चेत् द्विरुक्ते किं प्रत्याय्येत अतः सर्वस्येत्यव्याहृ
तोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोऽर्थः सोऽयं
द्विःप्रयोगे द्विर्वचनमिति पक्षः ॥ नन्वाद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यान्न
त्ववयवयोः तत्र सुप्तिङ्कार्याणि न स्युः अत्र पाययावच्चपचाविति जागृहि ह्रस्वान्तह्रस्वान्तानि निपात्यन्ते

स्येति णत्वनिषेधः अग्रेग्रेणङ्ः पदान्तादिति इति पूर्वरूपत्वमित्यादि किंच अपदान्तत्वप्रयुक्ता
निकार्याणि अग्निः तथा अग्नीनाग्नीन् अन्तो गुणाद्दीनिपररूपं स्यात् इति चेन्न अत्राह यदि प्रत्य
त्ययेनावयवभेदः समुदायएक एवादेशः स्यात् द्वेइति वचनमनुपपन्नं स्यात् अतो द्वे इति वच
नात् एकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते यागपद्यादेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समु
दायस्य पदत्वं स्यात् एवञ्चावयवयोर्विद्यमानत्वात् कश्चिद्दोषः द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रत्येकं संज्ञा स्यादे
व समुदायस्यापि त्वस्य पचसि पचसीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययस्तु द्विःप्रयुज्यते तत्स्व यस्मात्प्रत्य
यो विहितस्तदादि तदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि भवतीति तेनावग्रहादि सि
ध्यति यद्यपि हि समुदायस्य पदत्वं नावयवानामिति भाष्यसरणिस्तथापि भाष्यभङ्ग्यानेयं।
अवयवे पदकार्याणां प्रागुक्तानां निर्वाह्यत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः सर्वस्येति किं स्वादिष्विति
पदसंज्ञामादाय द्वित्वाभ्यामित्यादौ मा भूदिति भाग्यमात्रस्य माभूत्। नित्यवीप्सयोः। ध्यात्वइति
नपुंसकं अनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावस्तु बाध्यः पदस्येति वक्ष्यमाणमिह ज्ञापकं सम्बन्धमि
ति भावः तेन नित्यतायां विधीयमानो द्विवचनं धातुमात्रस्य न भवति किंच पदस्योच्यमाने द्वि
वचनं बहिरङ्गमन्तरङ्गं धातोर्यण् न बाधते अन्यथा हि भ्रूयाद्यर्थे सावकाशोऽयं यौनः पुन्ये परत्वाद् द्वि
वचनेन बाध्यते यतत्स्वदेति परिहीनसाधनाक्रियाव्यवहारोपयोगिनी तदनभिधानात्तु धातु

म॰
र॰
१७४
174

मात्रे द्वित्वं नेति नन्विदं उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्पकस्यवाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः
किंच भावार्थकल्लकारस्योनानाम् प्रत्ययत्वं तोचनङ्करीत्या द्वित्वं नस्यात् नत्वत्र नित्यतावगम्यते
नरे पचतीनरैः साधनाकाङ्क्षापरिपूर्यनरा नित्यचेत् नहि नत्वैवधातुमात्रस्य द्वित्वं केन वा पूर्येत्तां किं
च तद्धदेव कर्तृकर्मलकारस्यलोपधातुमात्रद्वित्वे इवोरमित्यारसोनावत् नन्वेदं पदाधिकारे
स्यापिकर्षे सगतिकस्य द्विवचनं स्यात् इति चेन्न वार्तिककारवचनादेवनासिद्धेः नवापिसंघ
वगातेः यद्यवदेति प्रपचति प्रपचतीत्यादौ धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवाचो प्रसिद्ध
वस्यार्थे परेधातूपसर्गयोः पृथक्कल्पने ननु क्रियाधर्मो नित्यता समुदायस्येति तस्यैव द्विर्व
चनमित्यादि प्रत्रेदवत्रात्य कल्पनेनैव पृथक्त्वं नयथा द्यागमः घात्वे द्वित्वं च व्यवतिष्ठते एव
मात्रक द्वित्वस्यापि प्रवृत्तिको वारयेत् क्रियाधर्मोनित्यत्वमित्यपि व्यर्थं उपन्यासः लकारार्थे
योः कर्तृकर्मणोरपि क्रियानिरूपणतयाविशिष्टादेवलकारापत्तेः तस्यथात्वेनास्तीति चेत्
नहि नस्मरेवलाद्यः नाह्वेधीतानिस्य उपसर्गे चरितार्थत्वात् इदन्त्वमर्थेयसगतिकस्य द्वित्वपेकप
क्षेनास्त्येव स्यानिनः पदत्वाभावेनादेशोपि तस्यदोलभ्यात् द्विप्रयोगापत्तेस्तु मयसगति विस्ता
यावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वप्राप्ते तोस्मिन्स्यापितत्वातेः वस्तुतस्त्विह द्विप्रयोगापत्तो ज्वले
भः पानः प्रनः पोनः प्रनिकरतिसमुदायाद्ये एकजोरत्रत्यात्रिप्रसङ्गात् नत्रस्यनरङ्गत्वादव्यात्व

ऊं॰
१७४

पोल्लकि द्वित्वं प्रवर्तते किं च तत्रैकपद्याभावे पुनः पुनर्जायमानाअत्राणीत्यादाववग्रहोऽपि न
सिध्येत् इत्यन्यत्र विस्तरः । आभीक्ष्ण्यमिति । नहि क्रियाविशेषणं तेन नन्वाभीक्ष्ण्येनार्थे द्वित्वं क्रि
याप्रधानानामेव न्याय्यं क्रियाप्राधान्ये चाख्यातेऽस्ति हि द्विशेषे च अव्ययकृतो भाव इति वक्ष्यमा
णत्वादिति भावः । वीप्सायामिति व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिः प्रतिनियतपदार्थयोगेति यावत् सा च प्र
योक्तृधर्मः श्रावयवत् गतगतः इत्यत्रापि परस्परविरामनाट्नापीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प
याप्रतीयते तथा हृष्टतुष्टत्वं सिंचनीत्यादावपि व्याप्तिं बुभुत्सोर्धयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् सा
ह्यबोधविषयस्य व्याप्तिरेव सा च कार्त्स्न्यं न चाधिकारिके सर्वे ब्राह्मणा ग्रामेऽधिना इत्यादौ यथा न
हि सा तावत्सर्वादिप्रयोगेऽपि अस्ति तच्च बहूनि नानिर्धन्ते पाक्या उपपत्तं टिमहिम्ना संकोचस्यावग
कत्वात् यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोच एव ज्ञानाज्ञानेनापि धनमुपैतीति निवृत्त नचैवं बहु
मित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः बहूनामभावेऽपि नत्वबहुत्वसंख्याया अभावात् प्रत्येकं निष्पमेकत्वमे
व हि तत्र भासते अत एव प्रत्येकं विधीयमेवान्वोलभ्यते तथा हि ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देय
मित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते एकशेषेण तु नैव ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं
देयमित्यर्थस्यालाभात् अत एवैकशेष एकवचनेन यदा न पर्यवसितेन हि द्वित्वानां वीप्सानन्दा ।
ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमिति भवत्येव एवं त्रिभिस्त्रिभिः इत्यादिप्रयोगे न क्षयतिर्गलितोऽर्थः द्विर्वचने

म० र०

कशेषयोरनेकप्रतीतिर्निर्यता । किंतु ग्राह्ये एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे वा बुद्ध्यवस्थितमेव प्रतीयते । ए
कार्थे कार्त्स्न्येन च द्वितीये तु द्वित्वबहुत्वे एव प्रतीयेते कार्त्स्न्येन नेति स्यादेतत् पौरूढौ नैकत्वा
नामपि बहुत्वमभिधातुं द्विर्वचनाद्बहुवचनात्कालं बहुवचनोत्पत्तिरस्तु तथाहि एकशेषे यथान्ये
षामर्थः शिष्टेन गम्यते न तु द्वन्द्वे विशेषेपि शिष्टाभ्यामित्यर्थयोः यत्तूक्तं प्रातिपदिकार्थे
त्वभिधास्यतीति न तथापकं सौरत्सारिद्योषायोषत्याद्वोद्भवाटोषान्तित्वातादिति चेत् अत्रोच्यते
येन ऽकैकसंख्यावचनोहि तत्कार्थः संख्यान्तरे निराकांक्षत्वात् न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्य
तावतैव तस्य शाब्दबोधः शाब्द्यादपि तच्छक्यते प्रसक्त्यार्थैकशेषे पितृत्वापत्तेः प्रयोगस्तदनिति चेत्
समस्तप्रकृतेरपि अत्र चान्येषामेकैकस्य प्राचामिति निर्देशादित्येके । एवं जाते । अत्र वार्त्तिके
परे समासमेवेह परिविग्रहेष्टौ देवः यो निवृत्त्या तथा च कारके सूत्रे दृष्टान्ते उपहरेः पौरुहरेः
संसारदृति । उपयंधवसः । कथं तर्हि उपरि शिरसो धारयतीति अत्राहुः गोत्रगार्ग्यमात्रा
मिह विवक्षितं न तु सामीप्यं अत एव स्तनतत्वेपि न द्वित्वे विवक्षाहि पाद्वयुग्मन्वत्वेः यथा नेकाण
अत्र चोपसर्गोपक्रमेण तदाद्याचिख्यासायामिति मनेन प्रयोगो ज्ञापक इति । वाक्यादेः । स्पष्टं हि
तेत्यादि स्थाने मात्रेडिते हृद्यसमस्तिकापकत्वे नेषु आम्रेडितभस्मेनेति सूत्राभ्यां यथा
यथाप्रामः स्तनः वैकल्पिकत्वात्तेषूक्तनः उक्तं हि प्राक् सर्वेः स्तनो विकल्प्यत इति एकं बहुवो

उं०

द्विवत् हेतुत्वप्रवर्त्तने तच्छास्त्रवाक्यसमर्पकं तदाह द्विगुरेकेति तेनेति यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशि
ष्टेन विहितौ तथापि तत्पुरुषप्राप्तिवत्पुंवद्भावातिदिश्यते इति भावः । सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति । एत
दैकवचनमेव यथा चैतत्तथा प्रागेवोक्तं पूर्वभाग इति तत्पुरुषभागोऽपि तथास्ति हेतुस्तथा पुंवद्भा
वः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भवत्वेति तत्साधकं
द्वितीयं द्वितीयस्तु समानाधिकरणपरत्वे विधीयते न चोत्तरभागस्य तदस्तीति भावः एतेनेद
महे हेतुत्वस्यानन्तरङ्गत्वे एकेनात्र पुंवद्भावापादनेनादन्तादिभिः हातेप्रयुक्तं एकैकयोरत्र
पूर्वभागे द्यापोऽनिवृत्तिरिति स्वग्रन्थविरोधाच्च हेतुत्वस्यानन्तरङ्गस्य सार्थो उत्तरार्थश्चेत्यन्तरङ्गे
नत् । प्राधान्येन । इह तु बहुव्रीहिवद्भावादित्युपलभ्यते तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्त्तते
न चेदमुत्तरपदेनेति वाच्यं अतिदेशबलेनैवोत्तरपदस्यापि सत्त्वात् तेनेत्युत्तरलोपोऽनन्तरत्वा
पि तर्हि स्यादिति चेन्न नैवं तत्रापि उत्तरपदाधिकारविशेषेणानन्तरं सामान्यविशेषेण कार्यित्वेन नि
मित्तभावो बाध्यते तथा महद्भूतश्चन्द्रमाः इत्यत्र प्रहारमहाभाण्डेति रेफस्याद्विन्नप्रसङ्गः प्रा
कारे उक्तं नेमारो हो कार्यिणां किंतु निमित्तमेतो द्विवचनस्येति तत्त्ववमपि भूर्भुवः पत्न्याः प
न्त्या इत्यादौ समासान्तः स्यादिति चेन्न समासान्ताच्च तद्धितप्रत्ययादित्यतः समासादित्यनुवर्त्तमाने
समासान्त इति पुनः समासग्रहणं हि समासान्तकार्यविहितो यः समासस्तस्यैव ग्रहणार्थं तेनात्र

म॰
रं॰
१७५
176

निर्देशोऽयं समासानामप्रवृत्तिरिति दिक् । प्रकारे गुणवचनस्य । यद्यपि भेदोऽपि प्रकार इत्यु-
च्यते बहुभिः प्रकारैर्भिन्नो बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात् तथापीह विवक्षितमर्थमाह सादृ-
श्यमिति अत्र च व्याख्याने शरणं शास्त्रं च सादृश्ये प्रकारशब्दः ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः
ब्राह्मणसदृश इत्यवगमात् पुंवद्भाव इति पुंवत्कर्मधारयेत्यादिसूत्रात् तच्च कोपधादिष्वपि
प्रवर्तते तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्राप्ते कर्मधारयवद्भावोक्तिः तथा च तेन निर्बाध्य पटुपटुरिति इ-
हांहत्वे जातीय ``धायानेष्वन्तर इति यासतः अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचने गुणव-
चनेऽपि भेदरूपेऽर्थे सावकाशो जातीय इति गुणवचनेष्वसादृश्ये परत्वाद् द्वित्वेन बाध्येतेति भावः
जात्यादित्यस्य जातीयविधौ विशेषणं प्रकारशब्दार्थ इत्याह गुणवचनस्येति किं सिंहो माण-
वकः अग्निर्माणवकः यद्यपीहापि सिंहशब्दो वृत्त्या गुणे वर्तते तथापि गुणवचनग्रह-
णसामर्थ्यात् स्वभावात् गुणपराणामेव ग्रहणं द्वित्वं न त्वन्येषामित्याकारः नवनवप्रीतिरहो
करोतीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वं अन्येन तु द्वित्वे सकृत्कमात् यथा नवनवा वनवायाकाभरादद इति
पुंवद्भावः कथं भीतभीत इव शीतमयूखमरतिभावः इह रूपाणि साहश्यस्याऽक्तत्वे इह प्रका-
रे द्वित्वायोगात् सत्यं भीतेभ्यो भीत इति कश्चिद् व्याख्येयम् तेन नातिभीत इति फलितं यद्वा
धिक्येऽहेतिवार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमीति इच्छेदादिभिरुक्तं तदा निरभसाकमात्रप्रत्यय

गे॰
१७५

कथं खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चो
पभुज्येति मेघदूतः एकस्यापि विदावस्थाभेदपरिकल्पया वीप्सा बोध्या । अथ कथं । मन्दं
मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघदूतः मन्दमन्दं भविनः प्रयोगो स्वामिति चल
क्यामेः वीप्सार्थस्य चासंभवादिति चेत् सत्यं स्वनामन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति कथं
चित् व्याखेयं । आनुकूल्य इति । वीप्साभावादारंभः न्यायसिद्ध इति यावत् शङ्कः स बो
ध्येऽयमवगमयति नावत्ता प्रयोगं व्यत्तामिति भावः कर्मव्यतिहार इति क्रियाविनिमय इत्यः
र्थः हेइति नित्यमेवेद्विहित्वं बाहुलकात्समासवद्भावस्य इवः स्वेवेजुकव्यइति अत्र केचि
त् द्वितीयादीनामेवे स्वादेशाविधाने अत एवान्तरलोपि द्वितीयाद्यपवाद नत्र प्रथमा न
त्राप्येकवचनमेव न त्ववचनान्तरं एतच्च दुर्गघटीशाब्दके बाभरणादिषु वाचीनग्रन्थेषु स्पष्टं
तदेतदुक्तं भावा द्वितीयैकवचनान्तं परपदस्येति एतच्च सर्वमप्रमाणमीयं भाष्यादावनुक्त
त्वात् नदेतनद्वन्यन्वचनान्तरं उदाहरति अन्योन्याविल्यादि माघ इति सच भाष्यानुगुण एव
वेति भावः तथा च प्राचीनमतं कवयोऽपि नानुरुन्धन्ति इत्युक्तं । तथाच भारविः । द्विजातिनभः
स्वर्लोकनिवासिभिः हतनिकेतन महत्त्व परस्परैरिति अयमुक्तं अत्राह अहरहः परस्परैरिति
विग्रहे मध्यमानता स्पष्टैवेति दिक् इत्तीयादिषु प्रवादेति प्राचोक्तं परिष्कुर्वन्नाह अत्र केचि

म॰
र॰
१७७

177

हीति वक्ष्यतीत्याह अन्ये त्विति प्रत्यासत्त्येति तथा चैकशेषापवादं द्विवचनस्यापि ह
त्रित्वमाश्रित्य न द्वन्द्वे पुंवद्भावो न शंक्यः लक्ष्यविरोधात् कारके चेह विज्ञानीयात् यायां मन्येत
मा भवेत् इति कार्येन सूत्रस्य भाष्याविरोधाच्चेति भावः यत्तु प्राचोक्तं व्याचक्षाणेनोक्तं अन्यो
न्यामित्यादावन्यामन्यामिति द्विर्वचने कृते सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः इति पूर्वोत्तर
पदयोर्द्वयोरपि पुंवद्भावः स्यादिति प्राचोक्तं व्याचक्षाणाः प्राहुः तृतीयादिषु पुंवद्भावो विशे
षः तत्रापि च प्रवृत्ततृतीयादिविभक्तिप्रवृत्तिरिति द्वितीयायामपि पुंवत्त्वस्य दृष्टत्वात् नहि तत्र
पुंवत्त्वविधायकं विशेषाभिधानमविवक्षितमिति चरमोक्तेः परस्परव्याघातात् स्त्रीलक्ष
तोः पुंवद्भावस्यादृष्टत्वात् तन्नु स्वस्याः अन्यस्यैनेव व्याख्यानत्वाच्चेति दिक् यथायथमिति
तल्लोकात् षष्ठीनिषेधः ॥ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याऽसेयं प्रौढमनोरमा समासतत्त्वप्र
बोधेनेन तस्य संशङ्करः ॥ ॥ इति श्रीसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां प्रौढमनोरमायां पूर्वा
र्धम् ॥ समासप्रकरणं पूर्वार्धं ॥ ॥ भद्रमस्तु ॥ संवत् १९.५ ॥ कार्त्तिके
तृतीयायां समाप्तिमागमत् नमोऽनन्ताय ॥ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ
१७७

ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ ग्रन्थमध्ये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नाति । श्रोत्रेति
हायनान्तयुवादिभ्योऽणिति सूत्रे श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति वार्तिकाच्छ्रौत्रं श्रोत्रियत्वं प्राहे
नीयोगपत्तौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति सूत्रे ग्रहणेनात्र स्तोत्रैः ताभ्यां विरुद्धैः किंच
गुणैरुपेणवद्भिः सूपादाहृतमणमयोर्यविति सूत्रे ग्रन्थेभ्योऽपि सूपपत्तेः स्तुत्या गणनाब्रा
ह्मणादित्यस्य भाष्यादावुदाहृतत्वात् । नोह्यमान इति । स्तोत्रेऽर्थे ब्राह्मकर्मणि स्थानं च
शपेशाहेनापात्ततो विरोधं ध्वनयति वस्तुतः स्त्रेन विरोधः स्तुतिप्रयोजको भूतानामःतत
कल्याणगुणानां स्तुतिसिद्धत्वेऽपि विषयत्वादिवत्तत्त्वावहारिकत्वात् नटभावस्य पारमा
र्थिकत्वात् एतच्छ्रोत्रमीमांसायां निरूपितमेव ॥ १ ॥ सूत्रार्थ इति । हलन्ते भिक्कादि
सुन्याद्यन्तेऽप्यासङ्कं कमिति भावः प्रथेति इहापि कुत्स्न वः स्त्रियाम स्त्रीणामादरत्वा
दित्यासङ्केको बोध्यः प्राधान्येन तत्स्त्रीयाध्यायस्य एव हि दोत्यानत इति भावः इहप्राचाध्यानोः
प्राग्स्त्रीयाध्यायान्ते वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाध्यानोऽस्त्रिया इस्वं कं यद्धि शेषोऽधात्वग्रहणे योगविभा
गेन व्याचष्टे इति तद्भाष्यात्स्थितक्षे तन्तवेविमिहोपपादितं योगविभागस्य निर्बीजत्वात्
दृशोत्ति । अत्र बधवेलक्षण्यादिति भावः । प्रदर्शनमिति यद्यपि पञ्चमलकारे सूपाणि
हन्तस्य ऋत्याद्यन्ते तथापि स्वरूपेणालकारः प्रदर्शयते तस्यापि लः कर्मणि लस्य इत्यादिस्त्रे

विषयतोऽस्त्वात्मनेपदमितिभावः । वर्तमाने लट् वर्तमान इति प्रकृत्यर्थविशेषणं न त्वाह
वर्तमाने त्यादि लडस्यादीनि नस्यवाच्यत्वे उत्तरसूत्रेऽस्फुटं वर्तमानकालस्तु द्योत्य एव ।
एवं लङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेति निष्कृष्टः पन्थाः वक्तृत्वन्नलवाच्यत्वेऽपि
न क्षतिरिति विधादिसूत्रे वक्ष्यामः । लः कर्मणि च । चात्कर्तरीत्यनुकृष्यते सकर्मक
विषयं चेदं सकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्याबाधितत्वात् उत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च
नद्वेतेनत्याह । सकर्मकेभ्य इति भावे चेति चकारेणापि कर्तैवानुकृष्यते न कर्मासंभवात् न
त्वाह । भावे कर्तरि चेति । यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरि परस्मैप
दविधानाच्च ज्ञापकात् लकाराणां भावकर्मकर्तारोऽर्थाः प्रत्युत्पाद्यन्ते तथापि प्रसक्त
स्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि ह्यजादिवद्भावे लकाराः स्युः ततश्च घटः क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्र
सङ्गेन तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं न चैवं सकर्मकेभ्यो भावे इत्येवास्तु भावे सकर्मकेभ्य एवेति
नि पर्तेति नियमापत्तेः सकर्मकेभ्यः कर्तरि लकाराभावापत्तेः तस्माद्भावे चेति चकारस्यावधा
रकः नचैवं भावे चकारोऽवधारणार्थ इति वा भावे एव कर्तर्यपि सकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तेः
सकर्मकेभ्यः कर्तरि लकाराभावापत्तेः नचैवमपि लस्तु न स्यात् कर्मणि तज्ज्ञापकात् भवि
ष्यतीति वाच्यम् उत्तरसूत्रेण योऽनित्यत्वेन परामर्शात् कर्मणीत्यस्यावश्यकतया ज्ञापकात्रस

नियमापत्तिमितिवा
च्यमुभावएवेति
विपरीतनियमा
पत्तेः तस्माद्भावे
चेति चकारस्याव
धृपकः नचैवंभावे
चेत्यादेवाम्नु इति
वाच्यमुभावएवक
र्तरिपर, कर्मकेभ्यः

म॰
र॰
१७९
179

रणाच्छेषषष्ठ्या वैयर्थ्यात् तस्माद्यथान्यासमेव रमणीयं प्रकृते नैयायिकाः लकाराणां कृतावे
व शक्तिर्लाघवात् तत्र कर्तरि कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात् प्रथमान्तपदेनैव त
ल्लाभाच्च देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः पचिविशेषणं आश्रयत्वं तु संसर्ग इ
ति तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्य पचते देवदत्ताय देहीत्यादौ शतृशानजादीनां श्रीपतिवा
दिवल्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्यः कृतिमात्रबोधापत्तेः न चेष्टापत्तिः तत्राभेदसंसर्गस्यैव व
क्तव्यतया कर्तृपरत्वस्यैव त्वयाभ्युपगमात् नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गत्वात् नन्वेतदेव
गौरवस्य प्रामाणिकतया शत्रादीनां कर्तरि शक्तिः तिबादीनां तु कृतावेवेति वैषम्यमिति
चेन्नैवं स्यान्येव वाचकौ लाघवात्त्वादृशो गौरवादिति हि तव मते प्रत्युत एव रामदत्यादौ
सत्त्वेनैकत्वशक्तिरित्यादिलाघवदीयानां व्यवहारः एवं स्थिते तिबादीनां शत्रादीनां च स्मारक
तया लिपिस्थानीयत्वं बोधकस्तु लकार एव स च शत्राद्यत्र कर्तरि शक्त इति स्थिते तिङत्र
कथं कृतिं बोधयेत् अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् अथ वैयाकरणा रीतिमाश्रित्य सर्वे
त्रादेशा एव वाचका इति तर्हि लुप्तटेत्यत्वे नहरेवविस्मावत्यादिषु सर्वे सर्वपदादेशा इति न्या
येन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिध्यतीति महत्त्वानिष्टं किंच कर्तरि कृत्यादिनियतलकारेषु
कृणं तदेवलः कर्मणीति सूत्रे चकारेण तत्कृच्छ्यते तत्कथं एवलादीनां लकाराणां च शक्तौ

गे॰
१७९

वैलक्षण्यं न च नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव एवं त्वादौ कर्तृवाच्यत्वे ऽभेदेनेति वाच्यं पचतिरूपं
पचतिकल्पं देवदत्त इत्याद्यत्र बोधेनातिङ्ः त्वापि कर्तुरेव वाच्यत्वौचित्यात् ननु तिप्रत्ययो न ना
मेति चेत् प्रकोऽपि नैतितुल्यं प्रकान्तनामेति चेत् रूपबाधत्रमपि नामेति तुल्यं किंच युष्म
दि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ताऽप्युक्तस्य व्यवस्था अ
भिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादिकं च कर्तृवाच्यतायां प्रमाणं यत्र अनभिहित इत्यस्य अनभिहि
तसंख्याके ऽन्यत्रार्थे वर्तमाने न तु कृत्तद्धितसमासैः संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात् अपि च ।
धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्ता तत्राश्रयमात्रं च कृतां लकाराणां चार्थः न तु व्यापारोऽपि तस्य
धात्वैव लब्धत्वात् अत एव कर्ता कारक इत्यादावपि नानन्वयः रथो गच्छतीत्यादावपि न
काचिदनुपपत्तिः एवं स्थिते कृत्तौ शक्तिरित्यस्योक्तिः संभव एव नास्ति कृतां व्यापारविशे
षणतया शक्तेर्धात्वैव लाभात् क्वाचित्कत्वयोगेऽपि तस्याः प्रयुक्तत्वात् एतेन कर्त्रधिक
रणे आख्यानार्थत्वं कर्तृनिरस्यते ऽभ्यमानाधिकरणे शानजर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अ
पि प्रत्युक्ताः यत्तु नैरुक्तं शानजादेः कर्तरि लक्षणेति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति तत्र
मुख्यार्थबाधे सत्यर्थमेति हि प्रयोगेषु एवं त्वादिष्वेवोपनिष्ठते न तु शत्रादिषु स्वार्थेन तेषां
निराकांक्षत्वात् आकांक्षितविधानं ज्याय इति न्यायात् अन्यथा तेन गम्यमाने आश्रयमाने

म॰
र॰
ए॰
180 ना॰

चायं गन इत्यादौ भावे क्रियमाण इत्यादौ कर्मणि शानचो दौर्बल्यापत्तेश्च । किंच कर्त्तरि कृदि
ति यत्कर्तृग्रहणं तस्य लः कर्मणि इत्यत्रानुवृत्तेः सूत्रान्तराच्च वैलक्षण्यं पूर्वं लभामेत्य
वोचाम यत्तु भट्टपादाः प्राहुः कर्त्तरि यदेकत्वेनानेति बिन्यादिक्रमेण लः कर्मणि इत्यस्य ह्येक
योरित्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानं कर्त्तृशेषत्वनास्ति आदायातीति तन्नचिन्त्यं द्विवचनादिसं
ज्ञाप्यादेशानिष्टा तत्स्वनाद्वेधिनाद्ध्येकयोरित्यस्य एकवाक्यतालेन च मतं चकन्तरीत्यास्ति य
नादित्यादिविशेषणतयाकर्षोचितं ज्ञायेते तत्र लविधिनिबादिविध्योरपि एकवाक्यतास्तीति
चेत् सत्यं वाक्यैकवाक्यतास्ति लविधिलभ्य लकारानुवादेन प्रादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् त
थाच लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्याविधानेषु नहि तत्र सांख्यापसंख्या एकस्मिंल्लि
लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञा विनिर्मुक्तत्वात् स्यादेतत् लः कर्मणि चेति सूत्रे लइति लङ् ल
ङोरकारानुबन्धयोः न सामान्यग्रहणं किंतु तन्निर्दिष्टानुबन्धलकारसामान्यग्रहणमिति लि
टि वादे तत्र लइति [illegible] मा भूत् किंतु [illegible] लः परस्मैपदमितिवत् प्रादेशापेक्षाचे
यं षष्ठी लस्य प्रादेशः सकर्मणि चेत्यादिके न विहितस्य लस्येह [illegible] इति च वर्त्तमाने
लडित्यादिभिरिति ग्रहणं एवं च कर्त्तरि यदेकत्वं मानं भट्टपादोक्तयोजनिकानिबंधे वेति
चेत् मैवं लइत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे प्रादेशानामेवार्थ्यतः स्यात्तेष्वपि तिबादीनामेव तन्मात्रादीना

ड॰
ए॰

तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् द्व्येकयोरित्यादिना सैकवाक्यतायाः सत्त्वयोक्तत्वात् नच त्वदुक्त
रीत्या कर्त्तरि लकारादित्यादिना निषेधः कर्मणो भावे नचोक्तलं भवत्या प्रत्ययेऽव्युक्तत्वात् नच शानज्विधि
ना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः सकर्मकाद
पि भावे शानज्ञापत्तेः किंच आत्मविषयस्य लकारस्यार्थेन निर्दिष्टः स्याच्चस्यादिलगादेशाः न
चाभावरूपस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तस्य च तस्यार्थो रूपेणैव व्यज्यते लभ्यते वा ततश्च सो
पि कर्त्तर्येव स्यात् ततश्चात्र प्रयुज्यमानेऽपि तदवरोधेन कालप्रत्ययानवस्थात् इष्यते तु भा
वकर्मणोरपि अपिच उत्सर्गत्वेऽनेनैव संबंधः षष्ठ्यन्तत्वेन्यादेशाः इत्यध्याहार्यमिति गौरवं
श्रुतपत्वल इत्यस्य मध्यमानतयैव व्याख्यातुं प्रत्यक्षात इह वदन्नेन किंचोक्तरीत्या लः कर्मणि
ति सूत्रे आदेशा अध्याहार्या इति फलिते तेच लस्येत्यधिकृत्य तिप्तस्झीति विहिताः तथा
च तदेकवाक्यतयैव पदविशेषपुरुषविशेषव्यवस्थापकानामिव वचनविशेषव्यवस्थाप
कस्यापि प्रवृत्तिर्बोध्या इतरथा तदानीं प्रवृत्तिर्निर्मूला स्यादिति भावः हा चेत्यास्तां तावत् अथेदं
अवधेयं भावे चाकर्मकेभ्य इत्यत्राविवक्षितकर्मकाणामपि ग्रहणमिष्टं तथा च णौ गणावि
ति सूत्रे नेह पच्यते नेह भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः अत्र ता विद्यमानकर्मकाणा
मेवेह ग्रहणे नेह पच्यत इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वाच्च न प्रयुज्यते इति मतं

म॰
र॰
ए
181

नरं प्रत्युगतेर्बुद्ध्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं पक्षद्वयमपि दृष्टं भाष्यकैयटहरदत्तग्रन्थान्तरूपं(?)त्तो
दृष्टमंचेति प्रयोज्यत्वं शब्दकौस्तुभे यत्वत्राविवक्षितकर्मकाणां भावे लकार इति प्रसादग्रन्थ
मनूष्यभाष्यादिविरोधोद्भावनेन दूषयांचक्रुः नचैवं पक्षद्वयमप्याकारसमनमिस्त्रज्ञात्वा
त् किंचाविवक्षितकर्मणामकर्मकाइति पक्ष एव प्रबलः तथाहि समानकर्तृके षुतद्
त् इति सूत्रे इच्छता क्रियत इति भावे लट् उक्तो हरदत्तेन वक्ष्यते च तत्र स्वयमपि तथैव श्लोपिव
णेरध्ययने वृत्तमिति सूत्रे तेन सकर्मके भावे त्वापि अकर्मकेष्वेव तयो रेवक्तृत्वज्ञावलाथी दृष्ट
त्रेष्णमात्रस्य ग्रहणात् तत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यत्रैवतेनोक्त श्नन्यथाप्युदाहृतमित्यपि प्रसज्ये
तेति कैयटहरदत्तादिभिः सिद्धान्तितं पक्षस्यैतप्रीतानागावाभुक्ता चाद्यणादित्यादौ भावे क्ता
दृष्टा चाद्यजिनिनिष्ठाप्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणे श्नादिकर्मणि क्तान्ते इति हरदत्तेन च वक्ष्यमा
णे वक्ष्यमाणे हृतनपूर्वान्यत्र भावे क्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छते कथं च गतं तिरश्चीनमि
त्यादयः प्रयोगाः यद्यविवक्षितकर्मणामपीह सूत्रे ऽकर्मकग्रहणेन न ग्रहणं स्यात् गतिबुद्धीति सू
त्रेन तद्ग्रहणे न दर्शयितृक्तं तेन देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽपि तद्ग्रहणे दत्तवा
न् पक्ववानित्यादावर्थेऽदत्तः पक्व इत्यादयो पक्षे इहतद्ग्रहणेन कोऽपि दोष इत्याभासान्तरावत् लस्यल
नाति द्वयलइत्यादौ जनोनेति च न प्रत्याहः लः कर्मणि चेत्यत्र निर्दिष्टानामकर्मकाणां तदभावात्मत्राइ

त्वे॰

ग॰
ए

त्रेः कर्त्रीयर्थे विहितस्य लस्येड्ग्रहणमिति प्रतोपि आदेशान्तरवादेन तत्रार्थे विधिरिति कल्पना
मस्मान्ना प्रत्योनादेशया परत्वेति निबाध्य यत्ताधातोरित्यधिकारात् धातोर्विहितस्यैव लस्येड्ग्र
हणे लस्येत्संज्ञात्वं न भवति फलाभावात् न चाश्रवणमेव फलं आदेशविधिनैव तल्लाभात्
नापि लित्स्वरः फलं णलो लित्वेन तल्लाभस्य ज्ञापनादिति टीका तिप्तस्झि समाहारद्वन्द्वः
पृथक्पदानि वा इटष्टकारस्य टोटिति विशेषणार्थः परदिनि श्रूयमाणे परस्मैपदसंज्ञापि स्या
त् आगमलिङ्गत्वं न भवति समस्तस्याभिरादेशैः समभिव्याहारात् महिङो ङकारः । तिङ् तिङ्
ति प्रत्याहारार्थः समुदायात् त्रयः व्याख्यानात् तेन सप्तयिष्म महेवर्धमहे इत्येवग्रहिज्ये
ति सम्प्रसारणं न तथा इषः कर्मणि यो लिङि इषिषीमहीत्यत्राङ्गानि चेति गुणनिषेधानन्तत
नोल्लङिति षष्ठ्यन्तस्यात्र हृत्वेन लोदेशत्वान्मे प्रसज्यते इत्याह । शानच कानचौ चेति तेन तान्त्रो
ल्यादिषु चानयोः परस्मैपदेभ्योपि भवति कर्तरि लोपस्य श्चदाज्ञाडितः इच्छन्ति श्रूयमाणे
इच्छन्ति प्रत्येकसंबन्धे न चात्र तदन्तविधेः फलाभावात् श्यानत्वमेव तदनुग्रहण
तत्साह उपदेशेऽजनुनासिक इत्यादि उपदेशो जज्ञनासिक इति सूत्रात् उपदेशग्रहणमत्र तत्रेतदपि
देशत्वसंबन्धे नान्यत्राव्यभिचारादिति भावः तदन्तविधिनाप्यर्थे विशेषमाह धातोरिति
पतत्वभ्यावदयस्यनिसूत्रान्माह कल्पनया प्रत्ययस्य धातुवदन्त्यस्यापि विभक्तिविपरिणामाह ।

भ्वन्तरमित्यर्थः वस्तुतस्तु इको झलित्यत्र सनाधातोर्विवक्षितत्वात्मनेपदेन लकारधातोराक्षेपो बो
ध्यः तिङां लादेशत्वात् लस्य च धातोर्विधानात् उपदेश इति किं चक्षिङो ख्शाञ् गाङ्कुटादिभ्य
इति सन ख्यानिदेशात् किं ङित्वं धातोः किं च द्वाभ्यां मा भूत् अवह्नुवत अवोचत नन्वेवं ह्यनुबन्धः स्व
स्तोरिति सूत्रेस्य ग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितत्वात् चक्षिङो ङित्करणं व्यर्थमिति
चेत् सन्नस्य ग्रहणं विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चक्षिङो ङित्त्वं स्यादेव
प्रयोजनवत्त्वः शादेः शित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः किं च नटनविधिलाभार्थमपि धातुग्र
हणं नन्वफलेनवद्वन्नातोदीयद्भनाच्चात्मनेपदासिद्धेः बाभ्रूयते इत्यनेन कथं न हि ङित इति व्य
पदेशिवद्भावेन योङोङित्वत्वात् चित्रीयते इत्यादौ तु अवयवे चरितार्थेन टकारेण क्यङ
न्तस्य विशेषणं नतो व्यपदेशिवद्भावेन ङिद्वत्तेनेति बोध्यं । स्वरितञितः । कर्तारमभिप्रैति ग
च्छतीति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । तिङस्त्रीणि त्रीणीति तिङः षट्त्रिकाः संज्ञास्तानि स्वरितञित यथा
संख्यमनुप्राप्नोत्यत आह । उभयोरिति । परस्मैपदमात्मनेपदमिति चात्र वचनेन तेन पदद्वयेम्
न्यैक संज्ञासत्त्वमनेनेति भावः नन्त्र प्रथममध्यमोत्तमास्त्वत्र स्तिन्तद्भानामेकशेषमाश्रित्य स
ना प्रविषयकस्ति ज्ञातोनाश्रीयत इति चेत् एकशेषाश्रयणगौरवात् वैयर्थ्याच्चेति गृहाणाव
योपि हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमत्रैवास्तु मेव प्रत्याय्यासङ्क्रमयोः सावकाशं परस्मैपद

संज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्येत उत्तमो वेत्यादिज्ञापकात् स्वरेणोत्तमस्तन संप्रतिपत्तिर्गौरवं ना
नैकवचनत्वानीतस्य व्याख्यानं लडेत्यादि ग्रन्थया एकसंज्ञाधिकारात् प्रथमादिसंज्ञानां ए
कवचनादिसंज्ञानां च पर्यायः स्यादिति भावः प्रत्येकमिति यत्तु प्राचा एकैकशः इत्युक्तं तद
शुद्धमिति स्पष्टं तिसूत्रेऽवोचाम माधवग्रन्थेऽप्यन्यावपि एकैकश इति समर्थयितुं प
वृत्तौ प्रागुक्तरीत्या प्रथमादिका वेत्युपपेयं । कर्मण्यदे स्थानिनो लस्य व्याख्यानमप्रकृतमा
नेऽपि समानाधिकरणे किं त्वां पश्यति त्वया क्रियते । तिङ्शित् धात्वधिकारेति किं
हरीन् पासः सार्वधातुकमपित् ङिदिति ङित्वे दीङीतीति गुणः स्यात् लिङः सीयुडित्यादौ सा
र्वधातुके यासीति यङ्क् स्यात् यत्तु वदन्ति वारिणी इति षो भावस्य सार्वधातुकत्वात् लघू
पधगुणः स्यादिति तन्न क्ङितीति निषेधात् इगन्तत्वप्रयुक्तस्योत्तमः गुणप्रयोजकत्वे संनि
पातपरिभाषाविरोधाच्च । लोङः । आयनेयीनीयियः इति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्त
ते आदिग्रहणं निवृत्तं ग्रन्थथाशयांने इति नसिद्ध्येत शीङ्ये लेङ्ग लेटोऽडाटावित्यादि कृते
ऽस्थानादित्वात् ऽदेनटाह । प्रत्ययावयवस्येति । एतेन प्रत्ययादेरेस्येति प्राचोक्तः प्रत्यु
क्तः यत्तु व्याचष्टे आगमे कृते प्रत्ययनाम तस्मादिहेतोपि प्रत्ययः तत तस्मादिह तत्रैवेति
नियमः ग्रन्थयामर्णोदापयतीति वाकिंकृते तदा हत्यस्यानर्थकत्वात् धात्वत्वाच्च [illegible]कसंज्ञा

म॰
र॰
एव
153

तस्मात् अतएव कैयटेनोक्तं अनागमकानां सागमका आदेशा भवन्तीत्येतन्नु नित्यतासमर्थ
नार्थैवोक्तं प्रक्रियादशायां त्वागमागमिभाव एवेति अत्रेदं वक्तव्यं प्राणिदापयतीत्यादौ अगा
गमस्यागेव कसंज्ञाप्रवृत्तौ अगाविशिष्टस्यापि कयग्रहणेन ग्रहणात्कार्यं स्यादिति दोषः यदागमास्त
द्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायात् यच्चोक्तं कैयटेनागमेन तत्सहितस्यैव प्रत्ययत्वमिति नियमो नाः
स्तीति तत्र अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् अन्यथा भूयास्तामित्यादौ नामादीनां
मिड्गमापत्तेः नन्वकृतान् परत्वादिड्यासुडितो नागमी नित्येत भवामि भविष्यामीत्यादौ विक
रणाद्यसैव तदादिग्रहणबलेन त्वन्मतेयासुडन्तस्यापि अगनायाङ्गेवांशत्वात् कैयटग्रन्थो
पन्यासस्तुहृद्येव तर्हि तेनकृतेनागमेनहीनं निर्मुक्तस्य प्रत्ययत्वमिति त्वदभिमते लभ्यते किं
च लविधौ येनान्तविधिशाधिविहितत्वात्सीयुडादिकृते लिङ् इडन्तस्यागमेनादित्वविधानात् प्र
त्ययाद्यवयवत्वेन प्रमाणोनित्वाशेकर प्रत्ययस्यैकदेशे आगमाप्रविद्यमानवदित्यनिदेशाश्र
यकटाद्वत्वेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः नवैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वेष्यते इत्यत्र लमाकारवि
शिष्टस्य समर्थनाभिनिवेशेन । अतो दीर्घोग्रहणे दोषएव यथा स्यात् अत्यन्तस्यापि प्रत्ययत्वे
नयोरिति लुनामाभूत् इत्येतदर्थं अणाहारोदनं देवदत्त न त्वपचामि भोः । पचोते । य
द्यपि क्रियासर्वापरात्वेव उक्तं हि भाष्ये क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा

सार्वधातुके किम्
देशावः शुङ्नाम
नश्यादिति वैका वे
दीर्घः

स्रो॰
एव

न चावश्यं पिण्डीभूतानि दृश्यन्त इति तथापि न दृष्टं हल्लक्षणान्तिमतो व्यापाराविष्टानां सा
धनानां परोक्षत्वमिह विवक्षितं तेन क्रियाया अविष्टसाधनमात्रापेक्षत्वेऽपि लिट् भवत्येव प्रये
पपाच त्वं पेचिथ इति एवं स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादृशायामासंगादिना स्वयमप्रति-
संधाने ततः कार्येणानुमितो भवत्येव बहु जगाद बभूव रत्नानि सुप्तोऽहं किल विललापेति वत्।
लिङ्क्वस्वः शाकटायनस्यैवेति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तते तदाह। अर्धधातुकसंज्ञा ए
वेति परस्मैपदानां अत्रयशब्दस्य अकारो विधीयमानोऽन्त्यस्य प्राप्नोति न चैवं यथा यथासंख्य-
मपादनेनस्थानार्थत्वात् अत्राह। धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति व्यञ्जनमात्रस्य कृते ह
योरन्तोऽणादिनिपरत्वं यद्वा दृष्योरकारयोः पररूपेणादेशो निर्देशः अनेकाल्त्वात्सर्वा
देशः। भुवो वुक्। प्राचीनमित्यर्थे अभूत् अभूः बुकि सति नलोपो वीरीति बाधित्वा परत्वा
त्संयोगादिलोपः स्यात् हल्ङ्यादिलोपादनेन गत्या हलि लोप एव भविष्यति तथा च मत्वा
नेर्थं हल्त्वमनादतिस्ति सिपोः अभावमव अभावमस्ति माधवादिभिरुक्तं एवं चाग्रहण
मनुपधाया ह्रस्वेऽनर्थमनुवर्तमानमिह ... पानकतया द्वितकारादिभिर्योजितं तत्त्वा
वदपक्तमित्येव निष्कर्षं उचितमिति इलितिचेत्तमेवं हल्ङ्यादिलोपस्यैव लिलोपस्य प्राप्ते
रेवाभावात् तस्मादग्रहणमिह ह्रस्वमपीत्येव याक्त। अजादेरिति। तवक्रभोहेः ष्टीदि

[margin: बुकोपि वक्तृपेक्षते न च ह्रिरुङ्नया, सिद्धत्वेसति वे.]

म०
४०
१८४
184

डीयिषतीत्यत्र द्वि कारस्यानेजादेरिति द्विर्वचननिषेधापत्तेः किंत्वकर्मधारयाद्देषापञ्चमी तदाह
अजादेर्भूतादिति भुव भूविति अत्रथात्वावयवत्वं आश्रयं च न परे शिवज्ञावेन बोध्यं यद्यपीह च
त्वावयवाचः तत्रावयवाः त्रयः भ् उ उ च इति समुदायस्य तदर्थः तथापि समुदायैकाच एव द्विर्वे
तस्मिन् द्विर्द्विरुच्यमाने त्रयोऽप्यवयवाः द्विरुच्यन्त एव वृक्षचलने सर्वावयवचलनवत्। पूर्वो
भ्यासः। अत्रेति। एकाचो द्वे इति प्रकरणे। हलादिः। अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशः ते
न इत्यादौ रेफकारादेरपि वृत्तिः सिध्यति क्वचिदभ्यासे। आदेर्हलः सत्वमाश्रित्य सर्वेत्रा
नादेर्लोपविधानात्। भवतेरः। अत्र आचोक्तं भवतेरिति कर्तृनिर्देशोऽत्र वकर्मणोऽनेनात्वमि
ति व्याख्यानेन च न त पोऽत्रेणकत्रर्थयोरपि शपो निर्देशादित्यर्थ इति तत्र धातुनिर्देशमात्रे
त्तिपो विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थे के परे विहितस्यापि तस्याश्रयः
शित्वसामर्थ्याद्वेवेह प्रवृत्तेः अन्यथा त्वड्डागरीत्या उपसर्गात् ह्नोति ह्नवतीत्यादीनां अपि भा
वकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपलवप्रसक्त्यात् अपरिसंज्ञात्स्वायामीति स्पष्टमेवाकारग्रहणं यथा ज्ञ
ने च कर्मण्युपकारकेवयः तस्मात् पत्ते विभरो बभूव विभावरी भा विभरो बभूव विरत्यादि
प्रसिद्धवदत्रा॥ असिद्धवदात्राभात्। भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः आधिकारस्त्वाय अत्र ग्रहणसम्मा
नाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमाभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थं एवं चाऽसिद्धापदेशोऽन्यत्राभाभ्यामस्यानेनमत्य

गे०
१८४

यमर्थे भवति एषामन्तरनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति परे स चासिद्धो भवति अत्र झलादौ
क्ङित्येव निमित्ते सति यदा भीयमानोति । तस्मिन् कर्तव्ये इति । ननु अस्याधिकारत्वे पूर्वत्र यत्रो
पस्थाने तत्र एवारभ्यं यदाभीयते तस्मिन्नेव कर्तव्ये असिद्धत्वं स्यात् न तु तत्रः पूर्वस्मिन्नपि तत्र ।
शुष्कसोरित्यत्र पूर्वस्मिन् [illegible] कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् भवेदयं दोषः शास्त्राधिकारे अयं
त्वर्थाधिकारः तत्रस्थ हस्त्रात्रे लोप इत्यवधिनिर्णीतः स एव च प्रोक्तसूत्रे उपतिष्ठते तदेतत्त्व
कालमभिप्रेत्याह । इत्यर्थमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरीयते एतेन पधिसाधी
त्यत्र स्यादिति झलेति वृद्धेरनिवर्तितत्वान्निबंधने धित्वसिध्यति यत्तु भाचाकार्यासिद्धत्व
मुक्तं तत्प्रामादिकं समानाश्रयत्वाभावात् । पप्रुषः चिक्षुषः [illegible] इत्युक्तवतोः सम्प्रसार
णमालोपेयोर्णि उवङि च कर्तव्ये नासिद्धं आल्लोपादीनि हि अद्यासौ सम्प्रसारणं त्विभक्तावि
तिव्याश्रयत्वात् उक्तस्यात्रस्य [illegible] ग्रेष । भुवद्भाविति । एतदुदाहरणं तद्विद्धोय । ब
भूवेति । अत्र भाचाऽऽदेशो भवति भोचेति सूत्रे पितोपि लिटः किन्त्वार्थे व्याख्यायाचेऽस्मिन्निति
वृद्धिप्राप्तौ क्ङिति चेति निषेधः इत्युक्तं तत्प्रयोजनमिगलक्षणयोरेव गुणवृद्ध्यो निषेध इति
वाच्यं शालि उक्तमेणालि च गुणनिषेधेन कित्त्वस्य चारितार्थत्वात् सूत्रेत्र प्रत्याख्यानमेवाकरे
तथा च वार्त्तिकं इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्य ।

म० र० १८५

185

मिति । अभूविवेति । अक्रुकिः किनोतिनिषेधे प्रामेकाद्दिनियमादिङ् । अनेकव्यवहितत्वे
ति सार्वधातुकादिकं इको विशेषणेनत्वंगम्येतिभावः । विच । अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य वे
फेण विशेषणाद्यस्मिन्विधिरिति तदादौ विधिः तदिदमाह रादाविति प्रारब्धेति नासेः
लोपइत्यर्थः अक्षिप्तत्वंर्थैरुसंबध्यते ततो रादेः प्रत्ययस्यासंभवात् । लुङ्शेषे च । तत्र
एवुलौ क्रियायां क्रियार्थायां इति प्रागुक्ते ततोन्यः शेष इत्याह असत्यामिति चार्थमाह स
त्यामिति अत्र हेतुः अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायामित्यादिनानुवर्तते एवं शेषे चेति
सत्यसामित्याहतच्चिन्त्यं शयिष्यतइति स्यो घनइत्यादौ तु अनाल्लुङ्दोबाधापत्तेः ऊलुङादौ
अवामरूपविधेरभावात् अत्र च ज्ञापकंवक्ष्यते इदमेवज्ञापकमित्यन्ये तत्र यत्तु प्राचामभ
विष्यतीति व्रजतीत्युदाहृते तत्र तत्रात्र अनोः मासेः भावेहिसः समानकालेकेषु वेति च
वक्ष्यते ॥ आशिषि लिङ्लोटौ । नत्रविध्यादिसूत्रएव संप्रश्नप्रार्थनाशीः ष्विति च्य
तो किमनेन सूत्रेणेति चेत् मैवं इहाहि क्लिङ्कौ थेत्सूत्रसूत्रार्थमाशिषीतिनावद्वावण्णेकं
लिङ्लिटौ अपीहवाविधेयो विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणाद्धिस्म लोडित्यादिना स्वविषयेप
रत्वाबाधः स्यात् सिद्धान्ते तु परत्वादेशो विधिः स्मलोडित्यादेर्बाधकइति महान्विशेषः
लोटोल्लुङ्न । घञ्मनाद्धातेः लोटइत्युपमेये घञ्टोत्पादनात् तदाह तेनेति अस्मदोत्तना

गे० १८५

निर्दिश्यते नहि तौ लङः क्रियेते किन्तु लङि प्रयोगस्येति भावः स्यादेतत् यान्तवान्त इत्यत्र लटः
शाकटायनस्येति जुः स्यात् जुस्तु विहितं सिजभ्यस्तेतिजुः स्यात् अत आह लिङो लुङो वेति वा
ग्रहणमत्र वर्त्य वार्त्तिकेन विभाषाग्रहणात् जुस्त यद्यत्र लङः शाकटायनस्येति सूत्रेणेतन्त्र
त्याग्रहणेनैव सिद्धे लङ्ग्रहणमिति निरीच्याने नहि भक्ष्यणे नियमस्त्राथे लङो वयो लङः नस्येकोक्ते
स्तु न तत्लङ्न भावेनैयो लङः नस्येति प्रतीनानाकदोषः । सकारान्तस्येति । प्राचान्तरिद्विका
रान्तेमसकौरस्येति व्याख्याने तत्र भूयासमित्यादावीत्वप्रसंगादिति भावः । इतस्तु । पर
स्मैपदेष्वित्यत्रहेतुं षष्ठ्येकवचनानन्तया विपरिणामस्य इत इत्यनेन विशेष्यते । तदाह पर
स्मैपदमिकारान्तयत्रस्येति यद्यत्र प्राचा परस्मैपदेष्विकारस्येत्युक्तं तत्र भवेदित्यादावति
व्याप्तिः तत्र इत्यदीर्घोदिरस्तु एकवचनोक्तान्तिव्याप्तिः । इतश्चेति उपरकरणात् तनपवाबोभ
वीदित्यादावपि न दोष इति चेन्मैवं रुदेर्लोटि प्रभृतिनामित्यादौ दोषश्चैव्यात् । विधिनिमन्त्रो
त्येषु वाच्येषु वेति । प्रश्नहेतुयस्यापि भाष्यादौ स्वीकृतत्वादिति भावः तत्राद्येऽप्यपत्तिहेतुः
विध्यादीनामन्ययार्थत्वेनोचितं तथाहि सति कृत्रादीनामर्थानां लकारान्तरेवतितार्थानां वि
ध्यादयोर्थाबाधकाःस्युः तथा च लिङ्कत्रादीनामभिधानेन स्यात् ननस्तु द्विवचनबहुवच
नेनस्यानां यान्यादयस्तु नस्युः प्रत्येकवस्याचनस्यात् अभिहितत्वप्रयुक्तत्वनीयादिविरह

म०
रं०
८५२
186

स्तुनाम्निश्रेदिति द्वितीये द्वित्वमुपपन्नं क्रियादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते विरोधाभावात् लः
कर्मणीत्यत्र सर्वलकारसंग्रहार्थं लडिति बहुवचननिर्देशात् किंच कर्त्रादयोपि निरवकाशाः
न च लडादयो वकाशाः न्यायसाम्येन क्रियादिवद्वर्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वा
त् न चैवं धात्वर्थे प्रवर्त्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थेनयाविशेष्यत्वं स्यादिति वाच्यं कर्त्रादावपि तुल्यत्वा
त् नञ्प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकमप्यपवाद्यते त्यज्यत इति चेत् तर्हि तत्र पवनोक्तदोषावका
शः इति दिक् । प्रवर्त्तनायामिति । प्रवर्त्तनात्वस्य विध्यादिचतुष्टयेऽनुगतत्वादिति भावः प
वेच धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन हेतुधान्वयेनान्वयं प्राह कालेदादय इति पर्यवसा
नात् होतक तापत्तपवज्यायायात् पर्यवसानापीति तत्त्वं । प्रार्थनयाज्ञा क्रियते इति । स्याप
कफलत्ववत्वमाणेत्यादौ टिड्गित्लत्वणडीवभावस्त्ववोचाम । स्मडियोः । तकारादिकार
उच्चारणार्थः । लिङः समीतिलमषष्ठीकं सुनेत्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह सुनेत्यस्य सस्येति
सकारद्वयस्यापि इति प्रत्ययवावयवस्य समुदायप्रत्ययावयवतया सनोपि लिङ् भक्तत्वादिति
भावः । आशीर्लिङीति भूयास्तामित्यादावित्ति भावः नन्वनर्थकेति सकारद्वित्वेनापीष्टसिद्धे
न च सकारयोर्नित्येपाले उच्चारणाविशेषस्पष्टलेन त्वात् किंच स्मडित्युक्ते संकोरित्य सूटः
सकारो लभ्यते झलिपरे यः संयोगः तदादित्वात् सुतग्राह । स्कृटत्तरात्वेति पधिषीष्टत्या।

ग्रं०
८५२

स्यादिति भावः श्नसोरल्लोपः । सार्वधातुकेति किं विकीर्षीत् सार्वधातुकानन्तरं ज्ञो हि मध्ये एवा
दन्त्यायेनानो लोप एव बाध्यते भावे हित्यादौ न परत्वाद्धेर्हिः स्यात् । अतिरङ्गत्वादिति प्रत्यय
मात्रापेक्षत्वादिति भावः । ध्वाद्यायमिति । एतच्च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टं । आर्द्धधातुक
मस्तीति एवकारो बोध्यः । किदाशिषि । ङित्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादि
त्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च जागर्तेर्गुणो हि ङिति परे तदस्थाने ङित्वे हि व
शेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते । मल्लोप इति । झलन्तसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सु
टस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भावः । इग्लक्षणे इति । इकः इत्येवोविहितेन इत्यर्थः इग्लक्षणे कि
लेगवाधनः ल्लिगोर्निडादित्वात् फेवा इह्रादिह्रङ्रगुणस्य च व्यस्तगत्या एकस्थानिकत्वेऽपि
न निषेधः । भूयादिति । इह स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात् नकारस्य संयोगाद्यलोपः प्राप्तः प
दान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसि
द्धत्वात् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपः स्यादिति चेन्मैव सुग्यासुटोः सतोरत्राभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेना
पृक्तत्वाभावात् हल्लन्तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चेति दिक् । झिल्लादि इकार उच्चारणार्थः
शबाद्यपवाद इति । धातुशब्दान्तर्गणप्रत्ययान्तानां च्व्यन्तादीनां ग्रहणं इत्याविति नत्वादित्वे
प्रयोजनं श्रमं सेनत्वार्थानिदेनामित्यपथाल्लोपाभावः । गोपायतीति गोपायतीति श्नयाविकरण

म. दे.
८७
187

सूत्रस्य निर्देशाल्लुग्विकरणं णादेशो गृह्यते लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव
ग्रहणमिति परिभाषया पिबतेरेव गृह्यते न तु पातेरित्यर्थः । भूसुवोः । सूङ् प्राणिगर्भविमो-
चने भवति सूयते त्वात्मनेपदग्रहणात् तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अस्तिसिचः अपृक्ते । अस्तेः
सिचश्च परस्येति व्याचख्युः तच्चिन्त्यं । अस्तेर्भूरिति भूभावस्य स्थानिवद्भावेनास्तित्वे यातत्वाति
प्रसङ्गात् गोनीसयति सिचो लुक्यपि स्थानिवद्भावेन अगादिस्यादभूदित्यादौ सर्वत्रातिप्रस-
ङ्गाच्च तदेतद्धृदयन्व्याचष्टे सिचश्च अस्तेश्चेति एवं च समासान्तप्रसङ्गो नास्ति तत्परमतद्वूले अस्ति-
श्च सिचश्चेति प्राचां व्याख्याने तु हेत्वात्तु दृष्टान्तादित्यच स्यात् सिचश्चाल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपा-
तः स्यादिति भावः विद्यमानादिति । ननु लुप्तात्सिचः हृतन्भूभावादस्तेश्चेनेति भावः भाष्य-
कारैस्त्वाहुः अस्तिसिचोपृक्ते इति द्विसकारकोनिर्देशः इति अत्रमाधवः अस्तेः स इति सकृदाय-
स्याधातुतयास्मि प्रत्ययो न स्यादिति तदभसोक्तिमात्रे इत्यर्थो हि भाष्याशयः सिच इत्यस्यानन्तर
सकारः प्रश्लिष्यते नत्वस्मिन्नपाक् अत एव सिचोपृक्ते इति द्विसकारको निर्देशः इत्युक्तं भाष्ये
ग्रन्थया अस्तेरिति निर्देशः इत्येव ब्रूयात् एवं च सोनादस्तेः सात्रास्तिसिच इति चार्थोनिबाध एव द्वितो
यश्च सकारो लुप्यते संयोगान्तस्य पदान्तस्येति व्याख्यानात् न च तस्यासिद्धत्वाद्वारुत्वे इत्येभासि-
निवाच्यं संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् संयोगान्तेयत्पदे इति व्याख्याने

ॐ
८७

त्वनेह संयोगान्तलोपः किंतु सकारस्य रुत्वस्यापि कृतत्वे कृते ऽतो रोरित्यनेन एकपद उकारो भ
विष्यति । विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पक्षे एकत्ववद्द्वित्वादिनान्त्वादेरिति जातिपरनिर्देशो नाः
नः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात् न च परत्वादेरपि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यं
कृत्वस्यासिद्धनयाद्विशेः परत्वाभावात् न चाश्रयात् सिद्धत्वमिति वाच्यं स्थानियोगेन णत्वेऽपि
निमित्तीभूतनिहृणो ऽशेन त्वसंभवादिति संक्षेपः विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः । अपृक्तस्य
फलमाह यत्तु प्राचोक्तं अपृक्तमार्धधातुकस्येति तन्न पपिषि इत्यादावनिष्टापत्तेः सार्व
धातुकग्रहणव्यावर्त्याभावाच्च आतः सिज्ग्रहणमनुवर्तते सिच आकारान्तात्परस्य झेर् इति
तत्र मतुप्यलक्षणान सिचः परत्वे आकारान्तात् अन्याय्यत्वादिति फलमाह सिजन्तेति
पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमोऽयमित्याह । आदेतादेवेति । प्रागेवेति न परत्वः नाप्यव्यवहितत्वाद
तिभावः अत एव च्छेदसि परेऽपि व्यवहितत्वादिति ह्विच्ते आनिलाड् निलादित्येव सिद्धे आ
निग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुं तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धं लाड्ग्रह
णस्य प्रयोजनं पञ्चाशावपायेषा नातिप्रयोजनं मांसानीत्यत्र उपसर्गग्रहणाच्च न भविष्यति
इरः अन्वेति । यत्तु प्राचोक्तं इरः परस्मैपदत्वेनेति केचिदिति तन्न एवं हि सिद्धान्ते णत्वस्य
तु न च कारविरुद्धमिति भावः यद्यपि भवन्त्येवात्र्यत्वमिति व्याचख्युः तदपि भसमाते ।

म० र० ८८

188

ग्रेनः शब्दस्येति । अच्छब्दस्याङ्गिर्थो ऽन्यस्युपसंख्यायते नन्वप्रकृतत्वात्प्रयोगाऽङ्येवेत्वितं भिदादि
पाठे नप्रवृत्तास्वङ्वेति निपातनेनैवागतार्थत्वात् शेषे विभाषानेनेटनदेति सूत्रेणैकापेक्षया
शेषग्रहणात् । गास्नन्तादेरिति । उपदेशोऽकिं प्रतिचकार प्रतिचायादेतत्प्राप्ति निषेधोऽयथा
स्यात् ग्रहणात् किं प्रतिपिनष्टि उपदेशग्रहणात् प्रतिचकर्षे प्रतिपेक्षानीत्य शेषग्रहणं
स्पष्टार्थं ग्रहणातिनिषेधः उपलक्षणमिति । ऊर्ध्वं ऋद्धुहृस्वोऽज्यामेवेत्यवकारोऽवस्थापकः ।
यागादिति भूवादिसूत्रे धान्यानोभवनेऽस्ति सूत्रे चाकरेऽस्यहृष्टमिदं । दिनग्राः । प्रकृतेऽस्ति
वादिभिरात्मनेपदानां विशेषणात् इह पचमानो यजमानः पचेस्त्वदिनत्लङादेरेत्येवं वक्तृ
ग्रोचितं । ग्रामः । लक्षलक्षणप्रतिपदप्रतिभाषयानेह ग्रसगत्यादिषु ग्रास ग्रासत्तः
निवाद्यप्रवादत्वात्लावस्थायामेवायोल्लङ्क नेनामनस्यातिङः नत्यात्रनिाद्यनः ननः परस्येति
यानस्युलिटः कृत्वात्वात्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तया प्रातिपदिकत्वमासतेस्याद्यपगत्वान्नेपोल
क । कृत्वा । कथं तर्हि नं पातया प्रथममासपपान पश्चात् संयोजयोर्विधिवृद्धासमसमेन
वेधः प्रभृतयोयोन ऊष्णचकारोत्यादिप्रमादप्रवाद्यं नचाविपरीतप्रयोगानिहृत्तिमात्रे सूत्र
स्यतात्पर्यं ग्रसित्वितिवाच्ये विपर्यासनिहृत्यर्थं व्याहृतानिहृत्यर्थं चोतिवार्त्तिकाविरोधात् ।
ग्रभेदान्नयदाते । पवंच ग्रामप्रकृत्यर्थगतिकारककसख्याद विशेषाभिव्यक्तिरत्रप्रयोगास्य

ॐ० ८८

फलं अनपवाडप्रसज्यमानयोर्भ्यस्तयोर्नामे नवशेन सकर्मकत्वान्नाभ्यां कर्मणोलिड् तथाच
माघः तस्मात्पत्रे विभेराबभूवेरिति श्रीहर्षेश्च तपेनस्तोवापि मेदसोभताविभावरीभिर्विभ
रांबभूविरे इति अत्रोत्तभावकर्मणोलिटः पाक्षिकस्यैवेच्छूपे विशतिपद्येत तथाहि उभयत्रापि
इयतीति ह्रादेशोक्तेन एधामहे ईहामहे इतिकेचित् नासिसाहचर्यादित्येवहेत्वामित्यत्रेयसा
हचर्यादेव सार्वधातुकपरत्वपतिहत्वं नतूक्तहेत्योपि तेन एधामासे ईहामासे इत्येवरूपं इत्य
पे । वाक्यभेदेनेति । अत्र चाम्प्रत्ययवदिति वचनमेवप्रमाणं अन्यथा पूर्वेववदित्यत्रपूर्वैव
सिद्धे किंतेन । द्विर्वचनेचि द्विर्वचननिमित्तेऽचीति । द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणांविना
अचा सामानाधिकरण्यायोगादिति भावः यद्वा द्विरुच्यते तस्मिन्निति द्विर्वचनं अथवा द्विर्वच
नमस्मिन्नित्यर्शआद्यच इह तेवाहूताव्याख्यायणे नकालावधारणमपि क्रियते इत्याह द्वित्वक
तव्यइति क्ङितेन द्वित्वे यथायथमादेशाः स्यादेवेत्यर्थः द्विर्वचननिमित्तेकिं ऊयुषति तत्र इह द्विर्व
निमित्तं नत्वेषचक्रावेरित्यत्र यण स्यादेव अत्र सोद्विर्वचननिमित्तत्वेप्यकारस्यातथात्वात् इहोत
चेके इत्यादौ सावकाशमिति चेत्सत्यं इह निमित्तशब्देन साक्षाद्यासमुदायघटकतया वा द्विर्व
प्रयोजकं संग्रहस्यते लक्षणाविरोधात् एतच्च टस्पेकारेतिसूत्रे कैयटग्रन्थे स्पष्टं अनपवादाणां
तेः सन्निसनीवेन नोइ पदे विभाषायोर्गोरितिटित्वविहे इ एनविधत्तीति सिद्धं सन्नन्तस्याद्विर्व

सं०
२०
१८९
189

विधानेऽपि सन्नोद्वित्वप्रयोजकत्वेन नास्मिन्नागमयोर्गुणाभावे प्रयोगे द्वित्वे कृते नैवो निषेधात्तदाङः
तद्भावभावित्वमात्रेणाह निमित्तत्वमिति न चैवमपि विषयतो निमित्तसिद्धेन्न अथ धातोः सन्निमि
त्तकृत्त्वयोः सनीति निर्दिष्टत्वाद्धात्वनेरभ्यासस्य निमित्तकस्य गुणस्य निषेधः जादेर्द्वितीयस्येति इस्सो
द्वित्वप्रसङ्गात् इष्यते नगरसमासस्य द्वित्वमस्तु नेह इरस्याप्यज्झो निमित्तेऽकार्यत्वान्न हि कार्य
निमित्ततया श्रीयते स्याच्चिल्लाद्भ्यास्यितारिष्वते इतिज्ञापकात् अन्यथापीऽडि द्वित्वनाश्रिते चेति
गुणनिषेधापत्तेः नचैवमत्र तस्य कार्यत्वात् उणि न विषयतोऽपि न स्यादिति वाच्यं सन्नवर्थीयेन
इनिना कार्यमत्र भवतस्य कार्यत्वलाभात् उणीति हि तत्राह्वपक्षद्विरूपकार्यमत्र भवति न
तस्य च अविशेषतोऽन्यत्रानिरस्याह्वः कार्यभागी निवृत्तस्मात् अचीति किं जेघ्रीयते दधीय
ते प्रायाय्यते इह ईङ्ख्यार्थोविनीकारः अयोंग्राग्निनीति नयजादेशस्य निषिध्येतेति प्राचा
वस्तुतस्तु अचीति व्यर्थम् ह्रीयाधीय माय इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्येन याय द्वे
द्वित्वनिमित्ताभावात् अचः किं अस्वष्वपत् इह स्वापेश्चङीति सम्प्रसारणे निषिद्धे भ्यासे उव
र्णेन स्वप्येन न चाद्वित्वस्ते पुनः सम्प्रसारणेन सम्प्रसारणे इति निषेधात् ययपोह अजादेशः
स्यानिवत्स्यादिति द्रुपानिर्देशापरतया स्हत्रव्याख्याने काशिकादौ प्रासङ्ग फलं च तत्त्वलप्रस
व नह्यापि स्यानिवतग्रहणं निवर्त्यन चात्रवर्त्यानिषेधपरतया व्याख्यानमपि भाष्यारूढं।

श्री०
१८९

त्यकृचेतितन्नदेवाश्रितं एवंहि सति स्थानिवद्भावेन शाखाधिकारग्रहणं ज्ञेशोनास्ति न पदान्तेति
षेधानंतरं पाठाच्चाजाद्देशानोभवतीतिलिङ्क । उभयान्वयीति । मध्येपाठात् पूर्वेणन्तराभ्या
संबध्यत इत्यर्थः नन्वजन्तान्वयफलेकार्ते गतमिन्यादावण्निषेधः तिन्नस्वरेणसमासस्वरा
न्तत्वात् पूर्वान्वयफलंतु विभिन्नाति पिपठिषतीन्यादौनिषेधः द्विर्वचनेऽनेकाच्त्वात्
स्यादेतन्न विशेषदर्शनमेवनोहि माविद्यातिशंकते । एकाचः किमिति । ननु विभिन्नतीत्या
दिष्वषणमन्तीवनैतिसूत्रेभेदेति स्वतंत्रबंधननिर्देशोद्विधास्वरूपेण इत्संज्ञकत्वेनच श्राद्योयथा
शीङः सार्वधातुके गुणः दीङोयुडितिद्वितीयस्य वच्यादा ङितिरित्यादि अत एव नास्मादपि शास्तू
हिनामिनि सूत्रे समासार्थेङ् लाघवेन प्रवर्तते स्वरूपेण तद्बंधनिर्देशात् सूत्रे समासे ग्रहणप्रत्या
ख्याय ऋदृशास्त्र इति ऋदित्वापनीय इतिमतेन इत्संज्ञकत्वेना तद्बंधनिर्देशात् येनयङ्लु
क्यपीत्येति नैः सूत्रे समासेककारेण प्रयुक्ते गणेन यथा बोभवीतीति चोक्षितीति रुदादिभ्यः
श्रुत्व एकाज्ग्रहणं प्रकृतं सूत्रेनेनबेभिदिता चेच्छिदिता सूत्रेणनिषेधात् एतच्चेति । ननु
विणाशयेत्याद्युदाहरणमेतदेकाज्ज्ञापकमिति चेन्न एकदेशानुमतिद्वारा सर्वोवाचार्यपरिभाषापरि
भाषाया ज्ञापनस्यागतिकार्थकोपपदानामित्यादौ हस्वत्वात् अतन्न्यायः ज्ञिप्यादिनिर्देशो
ज्ञापनसंभावात् । नहन इति । नचमन्त्रयेलत्वणायोमानाभावः वसन्त्यादीनामननुदात्त(

म· र· सि·

190

पादस्यैवनत्रमानत्वात् वर्धेरिति यत्तु तद्धाहृत्रयेनिष्ठायांकाह ग्रदेतपर्यन्तदासञ्चोवा
ग्रभूतासएवचप्राचाज्रस्तेन: सदहोपेक्षितः सूत्रा नञ्गुणत्वात् नहातिकर्तोहर्तेत्यादौ
सर्वे सर्वेपदादेशादित्यायेनकोरित्यादिरादेशः नसाधघास्यान्त्रपदेशां टहीत्वानिषेधः
प्रवर्तते एवंवथावपिप्रवर्तमानः केनवाध्यते ग्रदेतपर्यन्तदाससामर्थ्येनेतिचेत् नसूत्रका
रेणापर्यन्तदसत्वादितिभावः । इणःषीध्वं । इणकोरित्यधिकारेपि ग्रनरिणग्रहणं क
र्वन्निवृत्त्यर्थं तेनेहनाप्स्त्रीध्वं ग्रंगान्यरेषामिति विहितानामितिहनोक्तं ग्रादिध्वमित्यादा
वप्यासेः लिङ्ङुहृतहोक्षत्वपत्वधत्वेषु लिक्षीध्वं धक्षीध्वं नत्सोध्वमित्यत्रातिव्याप्तेश्च ।
ग्रङ्गात्किं । वेविषीध्वं ग्रथेवञ्जुहणादेवसिद्धेङ्गाविदर्थवङ्गुहणपरिभाषानप्रवर्तत इति
ज्ञापनार्थमिदं तेनप्रनिनस्त्रन इत्यादिसिद्धं । एवंषीध्वमिति इणःषीध्वमितिक्षत्वेनन
भवति षीध्वभक्तस्य इडागमस्यतद्ग्रहणेन नग्रहणादिनतादज्ञान्यरत्वाभावात् विभाषेटर
इंटोविशेष्यग्रहणात् गोवलीवर्दन्यायेनेड् व्यानिवृत्त्युपवेशिणाइत्याश्रयइतिकोचित् नतार
उद्भिन्नरति । क्रुहदंतेवेति प्रकारस्तूपेक्षितः नद्वीजन्तूक्रमेव कृदन्ताः भूप्रभृतयःकृ
दन्ताः तूप्रभृतयः यमिश्रणामिश्रणयोः सवाहेसइंगतौ रेषणेच त्वरजने णीङ्.
स्वमे स्तूप्रसवणे एस्तेनौ इत्यभाहे इशीङ्गतिवृद्ध्योः डीङ्. विहायसागतौ श्रिञ्सेवं

गौ· सि·

यो वृङ्‌ संभक्तौ छन्दारणे । निवृत्ताः । अनुदात्ताः इत्यानीहलन्तान्कात्यादिक्रमेणाह ।
भ्रस्जः पाके कौत्तपकः स्वगसूत्रेमानसन्यव चोनाभूपि पकारान्त्याचीनायेवणी स्तदाद
योन सेनीत्याशयेनाह पच इति डुपचष्‌ पाके पचिव्यक्तीकरणे डावपि कवभाद्दयोनसे
नीत्याशयेनाह । मुचीति षवमद्योपिबोध्यं मद्भ्रमोचणे शिचरविरेके रिचवियोजनसं
पचेनयोरितियोजादिकास्त्र वचपरिभाषणे कुचैवविवरिण वविर्योजादिकोपि वपी
त्यके विचिरपृथग्भावे षिच्‌क्षरणे चोनाःषट्‌ प्रकृत्तीभाषयो श्रोतपकः त्यजहानो गणे
निरशोचनपोषणयोः भजसेवायां भञ्जो आमर्दने भुजपालनाभ्यवहारयोः भुजोकौटिल्य
इतिच भ्रस्जपाके टुमस्जोशुद्धौ यजदेवपूजादौ कान्तियोगे रजोभङ्गे रञ्जरागे विजिरपृ
थग्भावे षञ्जपरिष्वंगे षञ्जसंगे सृजविसर्गे । जान्ताः पञ्चदश अदृभक्षणे क्षुदिर्
संपेषणे खिदहैन्ये विद्यानेः विन्दानेः खिन्नन्निस्व छिदिर्द्वैधीकरणे तुदव्यथने त्र
दमेरणे स्कन्दिर्गतिशोषणयोः हदपुरीषोत्सर्गे । दान्ताः पञ्चदश । क्रुधकोपे क्षुध
भुक्षायां बुधअवगमने बंधबंधने रुधसंप्रहारे रुधिर्आवरणे अनोरुधकामे इतिदि
वादिस्त्र । राधसंसिद्धौ व्यधताडने शुधशौचे साधसंसिद्धौ धान्ताएकादश । मनज्ञाने
दिवादिः हनहिंसागत्योः नान्तौद्वौ । आप्लृव्याप्तौ क्षिपप्रेरणा दिवादिस्तुदादिस्त्र ।

191

घसंज्ञाः क्रमात् कचकाणणाठाः खाठेगतञ्जाप खेडः स्नुताइतिसंग्रहः स्पष्यति हु
ष्यतीत्यत्रषपनाति दैणस्य फलमाह तस्मादित्यादि ष्यन्यनिवृत्त्यर्थइति निवर्तनीया स्नेह
च्छिदास्नेहनमोचनयोः षद्रस्थैर्ये सधतिबाधतोचेति भौवादिकाः मन्त्रगुप्तबोधने ता
नादिकाः ष्वष्वष्को पोषतिः ष्वसानिरासे षिषदाहे भौवादिकः वसग्राह्याच्छादने ग्राद
दिकः पत्तेसेवाः फक्कबंधने तकयादिकः ष्ठेतिइ तथान्यनिवृत्त्यर्थ मात्रंवधानिदिष्टाइ।
त्यर्थः तथाह्रिणाजिष्णुजावित्यादि ओविजी भयचलनयोरितितुदादिः शक्नोतिष्ठसे
व यद्यपि माधवादयः शक्नोते रप्याह कत्वमिच्छन्ति तथापि चन्द्रगोमिप्रभृतीनां मतेनेह
बोध्यं । अतएव वोपदेवोधातुष्वेन नृपस्य फलन्तेतव्यापायेन शक्नोति शक्यन्यो इष्टया
ऽपि कुकारमन्त्रं वेधमासजन । विन्दति इतिलाभार्थः इष्टइति श्नमिहस्वेनेष्टइत्यर्थः न
थाच चान्द्रसूत्रे विदेर्लृकइति । भाष्यान्तरज्ञाइति ष्ठज्ञाः तत्पत्यान्यताः तथाच
भाष्यमप्युपलचणतया नेयं तेनरङ्करागात् ष्वष्कष्टो क्षेननञ्च विशिष्टेनानञ्च इत्या
दिसौत्रव्यवहारात् तेत्रात्तरसेवात् प्राप्ते प्रतिपत्त इत्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्चेतिभा
वः । शास्त्रवोः । शास्त्रमुपैवाइत्यत्र द्वन्द्वसमासान्तो बहुव्रीहिः तेनशान्तोनपुंषः किंतर्हिखया
मेवेतिबोध्यं । गाष्ट्राः स्यादेशस्यापना ष्ठवस्यानेवा प्रतिषेधकत्वस्यापनेसंदेहभोवाग्रस्त्यः ।

नाष्टनाष्टउपनायोरोगः उपघातइत्यन्ये आशिषीवेति अनुदात्तत्वादेवसिद्धे नियमार्थं वा ति
क्विन्त्यर्थः अनुपवाह नेत्राह्नुमादिना लिदौत्यादेशाविशेषणं पत्वस्यानिमित्तं चेत्याह
लिणिनिमित्तेति किंतिलिटीतिच यज्ञप्याचालिट् कृतांभ्यामादेशाहोनेस्यानिव्याख्यानेनतत्र
अभ्यासग्रहणस्याधिकारात् प्रादिग्रहणत्यागेनन्यूनत्वाच्च येचत्वरित्यादौहलादिशेषेणा
भ्यासस्यानादेशेहलोलमनयोः संभवाच्च अभ्यासैकदेशस्यादेशः सः नतत्कृत्तस्याभ्यासस्ये
ति चेन्नहिव्याख्यायाः सिद्धिः चकाणनेरित्यादौ अप्यैकदेशस्यैव कृत्वादिप्रसङ्गेः । भदिक
ल्याणमङ्गले मावमात्मग्रणः । मोदमानेति मोदोहर्षः मदोगर्वः स्वमग्रालस्य मदीहर्षे दि
वादौ हर्षग्लेपनयोः चुरादौ मदहमयोगइतिचुरादौ । नथामद् शाहिंसायां दम्याजः
यज्ञप्याचासमेति नालव्यादिपठित्वा शाशा नगतौ इतिधातोविधस्तेच संचारिते नदाकर
विरोधाऽपेक्षेण गुणशाक्त्रेनभावितस्येति अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः भावितत्वंचप्रयोज्य
त्वे साक्षात्परंपरासाधारणं नयाहि शाशानः प्पत्नेत्यादाग्गुणशाक्त्रेन अङ्क्रियते नदव
यवोकारः ललविद्येत्यादौ तगुणशाक्त्रेन ओकारः तस्यअवादेशः नदवयवोकारः । स
कर्मकइति । यथास्वदस्वहव्यान्यन्नभवेत्यर्थः । अकर्मकइति । अपांहित्समावनवारि
धाराभ्याङ्गःस्वगोधिःस्वदनेनषारेति नस्वदनेनरोचतइत्यर्थः । धात्वादेः । यदितुधातव

एवं देत्यादयः एवोरनन्तराणं नात्वादि असिद्धत्वं सिद्धे धेत्यादौ षोआदेश प्रतिषेधयोरिति षत्वं
न स्यात् अतः षोपदेशान् पठित्वा सादेशः क्रियते येषां तु षत्वं नेष्टं ते स्त्यादय एव पठ्यन्ते स्म
गतादि नियमा एवं स्थिते धातुपाठे अष्टैव नालब्धदेत्यादिव्यवस्थावत् षोपदेशव्यवस्थापि
विना तथापि साधादिषु सात्मिपाठे स्वेव दृश्यमानतया प्राक्स्थसंकीर्णत्वात् लक्षणेनैव षो
पदेशत्वं व्यवस्थापयति । सेकित्यादि । टेत्यत्र अत्र टेत्यादौ नोष्टेनो प्रव्यवहितपरो यस्य सः
देत्याजन्तः सस्यकारः आदिर्येषां ते षकारः षोपदेशा बोध्याः तथाच । ष्ठा गतिनिवृत्तौ षि
ध गत्यामित्यादौ पठ्यमानः षकारः शुद्ध एव साधादेशेन सात्मन एव पठ्यमानोपि षकारः प्राकृ
तरूपं ति इत्यवधेयमिति भावः टेत्वेत्यादि किं सुरभ्यन्दे षकारः किं सोऽस्तूयते सोऽस्तूयते
स्तो चिस्तृचौ सुराद्यवदतो अतिव्याप्तिवारणायाह । सेकित्यादि सेकृ गतौ सृत्रु गतौ सृग
तौ सृज अधाच्छादने सृज विसर्गे सृज अप्राच्छादने सेत्तेगात्र संघातयोः एभ्योन्ये उक्तलक्ष
णेनां संगृहीतान् षड्धातून् सृजः अनाह्निकया सस्मृत्ताति षाढक्त्यादि षष्कगतौ सिषि
गात्रप्रक्षरणे स्वद आस्वादने षद्रः पवित्रकृ सिषप्रपाधने षि ईषद्धसने एतेषोपदेशा
इत्यन्वयः साचात्न एकाचरिति नोक्तं तत्रस्तृचिस्तृडादावतिव्याप्तिः स्पष्टेव यत्तु व्याख्यानात
अङः एषां स्वन एव षकारादित्वे पठ्यते ष्ठिवादीनां तेषां टवर्गद्वितीयत्वपक्षेऽपि योपदेशत्वं

म०
र०
१९३
193

नानिवर्तेत नह्येतत्पदं षोपदेशानानन्तरमिति नियम्यते तथाहि सति ह्विवेर्द्वितीयप्रकार इति पदे
सत्वनिषेधोनर्थकः स्यात् नाप्येवं षोपदेशापवेत्ययोगोपिव्यवच्छिद्यते सेव्यतिर्द्व्यादिरपि
स्तीति मैत्रेयन्यासकारादिभिरुक्तत्वात् पुनः संभवमात्राभिधानमेतदिति अत्रैवं वक्तव्यं
यद्ययोगान्ययोगौ न व्यवच्छेद्यौ तर्हि व्यर्थमेवेदं अविवेकस्यैतदेवस्यत्वात् किंच विवेश्य
विवेच नायषोपदेशत्वे लक्षणेन बोधयतीति श्लोकावतारिकाप्यसंगता अपिच धातुपा
ठेयेषां आदौषकारेणपठ्यते साध्यति स्थलस्यादीनां तेषां अनेन षोपदेशत्वमापद्यते इति श्लो
काप्यव्याहतैव यत्तु अन्ययोगव्यवच्छेदेपिवेः सत्वनिषेधानर्थक्यं स्यादित्युक्तं तत्र सत्वनि
षेधप्रत्याख्यानार्थमेवाकरोद्द्वितीयप्रकार इति पदस्यप्रक्रान्तत्वेनेष्टापत्तेः यदप्ययोगव्य
वच्छेदे सवतिर्मत्यादिरपीति मैत्रेयादिमतविरोधाद्भावनेनदोषेन सेहुर्षेद्रु इति धातुद्वयपा
ठवादिनो द्वितीयधातुपाठसामर्थ्येन सादित्वोपपत्तेः नाहृशयत्वविशेषविरहेः योगव्यव
च्छेदस्य निर्दुष्टत्वादित्यादिक ॥ ग्लाटो २७ ॥ ईदित्वं श्वीदितो निष्ठायामिति इडभावार्थं ।
ग्लादोनिष्ठायामिति उपकल्पः शाल्वः शालृत्वान् । स्वाद आस्वादने १७ । अषोपदेशार्थं
तु षंस्विदत् यकाररहितो पाठ्यामिति तथाच प्रयुज्यते मधुस्त्रुतं वचनमिवस्वदतमिति ।
मर्थ्याविलोडने धा । हिंसासंक्लेशयोरपीत्यके अत्यकाददावपि रुह्वाधुर्यैनिरद्भमङ्कुरं दित

शो०
१९३

विधगत्यो षष श्वयमनिङ्गिति काश्यपादयः नह्यविविरोधादयमङ्गमिति माधवः तथाहि
ग्रनिद्धारिकास्तु सिध्यन्ति बुध्यन्ते शपनानिर्देशात् सिद्धिनं ञुद्धिनमिति ह्यादावुदाहृत
उदितेत उदितो वेति क्त्वायामित्विकल्पात् निष्ठायामिणनस्यात् यस्य विभाषेति निषेधात्
अतएवन्यासपदमञ्जर्योरपि सिद्धहृदिनमनार्षमित्युक्तं । उपसर्गात्खु । खनोतेन्यादी
नां पञ्चानां श्विपानिर्देशायङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः तेनाभिसावधीतीत्यादौ षत्वेनेत्याकारः स्या
दिष्वेवाभ्यः सस्य षत्वं नतस्तोनोत्यादिष्विति नियमेनापि गतार्थमेतत् सेनयेतिण्यन्तः सेनया
ग्रभियातीति अभिषेणयतीति शपानिर्देशायङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः नचानेकाच्त्वेनयङ्संभवः स्तो
णिलोपेतन श्याचारक्वोयङः संभवादित्याहुः सेधतेति शपानिर्देशायङ्लुङ्निवृत्त्यर्थो दे
वादिकनिवृत्त्यर्थश्चेतिहरदत्तः तेनप्रतिसेषिधीतीत्यत्राभ्यासे षत्वन अत्रमाधवेनमतान्तर
उपन्यस्तं सिध्यतिनिवृत्त्यर्थमेवायं शपानिर्देशः श्विपाशोपतिनिषेधस्तुनेह प्रवर्तते सेध
तेर्गत्यावितिनिषेधस्तु वे श्विपानिर्देशात् ज्ञापकात् सोहियङ्लुकि षत्वपरित्राणेनार्थवा
न् । नत्वन्यथेति इणकोरित्यधिकृते तत्रोपसर्गे कवर्गस्यासंभवादिणेव संबध्यते नान्यथा
व नाक्षुण्णमित्याह । उपसर्गस्थादिति । इणान्नाद्रुपसर्गादिति तत्र व्याख्याने निःषुणो
ति निःषेधतीत्यादावव्याप्तेः सिद्धान्ते नत्वम् विसर्जनीयषणव्यवायेऽपीति षत्वं भवत्येव ये

स॰
र॰
२९४
199

त्तरः शृणोति तुः षेधतोऽस्यादिप्राप्तस्य तुदासजः उच्छिन्नो तुरः षत्वाणत्वयोरुपसर्गान्तरप्रतिषे-
धात् यत्क्रियायाः कर्तात्मप्रत्येवोपसर्गोऽन्तरङ्गत्वेनेहान्तर्गतः सावकाशो ह्याङः सावकाशः एव
नेतत्प्राटीनां प्रकृत्यर्थे विशेषकत्वे भिद्यावयति एतदर्थं विशेषकत्वेन हन्तीति प्रस्तुपसर्गे
त्वाभावान्नषत्वे अभिसावयति एवं सनादेर्षष्ठ्यस्य स्यादिषभ्यासेन प्राक्तनादितिवद
द्यते नत्रसोऽवक्रमस्थानस्योपजीव्यत्वात् सावक्रमेणैव षत्वप्रकरणाख्यानाद्वहे सतिप्र
नेः षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह । सदेरिति सम्भेः सोत्रस्येति सम्प्रत्ययस्य ग्रहणमिति सूत्रेऽनिर्दिष्ट-
स्यापि धात्वर्थस्य तत्प्रत्यभिज्ञाभिप्रेतिबन्धरूपतिपाद्यमानस्येति भावः एतच्च लक्षणप्रतिप-
त्त्यपरिभाषया लभ्यते षत्वविधौ हि निकारविशिष्टरूपग्रहणात् न च सोत्रस्य प्रत्ययस्य इति
तस्य लाक्षणिकत्वेन विलम्भते रूप्यादोषत्वेन नन्वेवमप्रत्येकेऽभतेरूप्यादौ उक्तः स्यात् लभः पूर्व
स्यातेन प्रवर्तितेति चेत् न तत्र हि स्यात् सभोरितिमकारविशिष्टरूपग्रहणात् न ह्युभयोरपि
लाक्षणिकरूपविशेषात्स्वरूपग्रहणात् एतच्च सर्वमाधवग्रन्थे स्पष्टम् नत्रसोऽदलम्भोऽरि
त्येवकृतेन सूत्रविन्न तत्राह यथाच्छोति सूत्रे सम्प्रसारणाबन्धो माभूदिति भावः । नात्रवर्तेते तद्दृ
ति सम्भोरित्यत्रैवान्तरङ्गः तथा चैतदर्थोपयोगविभागइति भावः । यथाच्च प्राप्तलम्बनमात्र
यणाययोगहिमवन्ध्याप्ते यदिहस्यभावप्रापितस्य ननस्पर्शाद्भस्मषादीनि निषेधे

ऊँ॰
२९४

ग्रामे घनपक्षे निपातनान्नाद्यभावप्रत्ययः । वेश्वाविशन्तीति मांसेमगाहूभंनाद्यन्त्यर्थः भोजनेनाकिं
विस्तनाविद्या । प्रोति विभ्रः षेहमेवेन षिज्ज बंधने ज्ञात्राः प्रजानाश्वविषिनः विषयः
प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किंविसिनोति यज्ञकेचित् विषिद्दत्वेनोति विषयात्इति प्रतिफजे
ते नत्रवि ग्रहे षत्वणत्वप्रामात्किंविषुनेत्वसेनाने षद्दमध्येणा स्तइग्रागमः परिष्कारोती
ति नथास्त्व स्वद्यो सप्रसर्गात्त्वेनानीत्यविसिद्धे पर्यादिसूर्वयो रेतयोः सिवादीनांवाङ्व्य
वायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनं । स्यादिष्विद्विवाक्येपाप्यपिनिषेधत्वादेः अभ्यासस्योपस
र्गात्त्वेनानीत्येनेनासिद्धं ममभ्यासान्तरस्यत्वादेशप्रत्ययोरिति तथापि आद्यवाक्यफलत्वया
र्थं नथाहि अभोपदेशार्थं सेनयाग्रभ्ययाद्भिरसिञ्चति अभिषिषेणायिषति अवर्णान्ताभ्या
मार्थं चा अबामननुक्तेज्ञाभिसेधितपो षत्वप्रसिध्यर्थं च अभिषिषिक्षति षिचत्तरणे स्तौति
णौ रेवेति नियमाद्विवर्तितेषत्वं नस्तुपसर्गमात्रिन्यभवति अभ्यासस्येति द्वितीयवाक्यं
तुनियमार्थं स्यादिष्वेवाभ्यासस्यषत्वं नस्तौत्यादिषिति तत्फलं तु पूर्वेणाऽभिषुषुव
ति अत्राऽज्ञानियमाद्भ्यासस्सकारस्यषत्वं नद्वितीयस्य तु स्तौतिणौ रिति नियमादेवन्नषोऽ
ग्रक मेणा अभिसिषासति स्तइषणोभावाद्भ्यासान्तरस्यषत्वं पूर्वस्य तेन उक्तनियमा
त् षिधूषास्त्र ५० । शास्त्रशासनमिति ग्रन्थेतत्शास्त्रविषयकंज्ञानमित्यर्थः मांगल्य

म॰ र॰
१९५
195

मङ्गलक्रियायास्तार्थेष्वसन् । झलो झलि । सस्य लोपः स्यादिति परस्येति वर्तते न त्वप्रत्या
सन्ने झलः झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे विधिरयं ननु सोमसुत्स्या
नेत्यादौ । गोपदेशादित्वात् नष्टः शाङ्खे नष्टस्त्वस्मल्लने छुरादिः यरलनश्छन्दोविति च
रादिः सनेच्छन्दस्यने नाटीति दीर्घो निर्देशात् नार्थेनाघ्रेयाज्ञादौ ङ्नेतिसम्प्रदौ न कुना
शने न्नृनवे न्नृनी गात्रविक्षेपे प्रभ्यो भिन्नाप्रत्यर्थः । टन्दस्तुकार्क्रियायामिति दंदस्तुक
कर्तृकायां क्रियायामित्यर्थः । ङ्विदिपरिदेवने । प्रस्थात्रदात्रे त्यपादेनस्येडुपाद्रः परा
स्मैपदार्थः स्वरितेत्वेन पाठेन ह्युतः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदं यथा स्यात्
अन्यथा ओदो प्रयेशो च कर्मणि ऊजादोऽश्रुद्धेशो चेत्ति दिवादावतिक्ष प्रथमे माङ्गलिकप
धातिसङ्कलनतन्त्रावधने नवगीयाज्ञात् पठित्वा मातृकापाठक्रमेणाह । अथेति स्वस्त्रा
त्वित्यादि स्त्रुङ्गात् दाहरे ष्ठोऽध्यति ष्टेऽध्यतीत्यादि एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातं तथा
हि धात्वादेरिति सूत्रे उपदेशाऽऽनिवर्तते न च स्त्रुअदनाऽनुपदेशोऽस्ति ष्टिवुः ष्विष्के
त्रक्के ष्टायतीत्युदाहृते च न दन्त्यादौ भाष्यवार्तिकयोः ष्टेरित्यस्य सत्वनिषेधाभावात्
त्यः सृष्वस्य प्रत्युदाहरणस्यामित्यादौ स्यादुपापत्रयोर्द्वयोरुदाहरणामिति हुश्यादिमस्त्र
ग्रन्थविरोधाच्च एवं चोभयोरपि स्यादिति प्रतीतः प्रतीमः स्यादितिरूपाणि नस्यादेवं ।

रा॰
१९५

यद्वद्दंति धातुपाठे ष्ठैव ष्ठेइ इति पृथक्पाठसामर्थ्यात्सत्वेनत्याग इति तत्र निष्ठामति
श्रीनिदृ पठित्वा वेष्टत्व स्यहृत्या चरितार्थत्वस्य माधवादिग्रन्थेष्व स्पष्टत्वात् । लाहुरगृहसह
ष्टसङ्गाहृष्ट्यायामेत्यपिपठ्यते ष्ट्यायामो वेष्ट्यमिति कौशिकः कष्टमिति स्वामी । उवड
विसहृत्यहृत्वा हित्वादिग्रन्थमाधवेनोक्तमभ्यासमात्राश्रयत्वेनात्र रङ्गः क्रमकत्वेतो पूर्व
पराश्रयस्य बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वात् कास्योनेति नोच्यते कस्य स्याङ्गत्वेन बहिर
गत्वात् श्रासमममममासे रङ्गाधिकार इति सिद्धान्तात् प्रागभ्यासविकारेभ्य इति पठ्यते स्यक्ष
स्तेनादित्सिद्धा यत्राहृषितत्वात् यत्रयुक्तनाभ्यासादौनां कस्यत्वेइ निवार्तिकप्रकृता नन्नाव
प्रतिषेधप्रारंभः किंच यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गवाचावातिनतदे ननुनाजानन्तर्य इति निषेधस्य सत्वा
दसिद्धत्वं दुर्वचनमिति रहृ उवड वोति दरकात्रेनर स्वगिकं पने इति पठ्यते नन्नतोम
कार्यतस्य गतिविशेषोपिहोत्रिबोधयिते यत्रप्रयोजनत्वादुपेक्षितं । षच सेचने सेवने च
यद्यपि सेचन इत्येवप्राये पठ्यते तथापि सेवनार्थोपि प्रामाणिकः षेसुरवोहृत्वहृत्वमेत्र
ते इत्यादौ भट्टभास्करादिभिः तथैव व्याख्यानादिति भावः श्रयसमवाये स्वरितेत्ह्वयते ।
लोष्टदर्शने कृटितप्रलतोवत् । पचिव्यक्तीकरणे ब्रटित यत्नादिदित दुर्गवर्द्धमान
प्रभृतयः न्यासकारस्त्वनिदितं पठसे पठिते च मन्यते तथाच तिसृगोत्रादीनीति सूत्रेप

म॰
र॰
१९६
196

चेति गोत्रमित्यपादाय पद्यस्याङ्गीकरणे रूति व्याख्यानात् एतान्येव एकदेशमन्तानि गृहीत्वा
निर्ह्रारिकाव्याख्योपाया मस्यापि ग्रहणमित्यवोचाम सेमन्ताकारादयोऽपि प्रतिद्धप्रसङ्गे-
ऽयोग्रहणमृत्तुः पांचविस्तारवचनरमितिचुरादौ । ऊरजोगेति प्रज्जनेप्राधान्येनतु पाजे
नेतप्रासङ्गिकं प्रयेपाठो मेत्रेयस्य तीरस्वामिप्रभृतयस्तु ऊर्जेनोक्षितिपेठुः । उहिंधा
विति । नचाह्नीहि हलन्तग्रहणं गोणस्य हृषस्य हलः परिग्रहार्थं अन्यथानस्मात् हित्येव
ब्रूयात् नचाद्यन्तरेत्यादावतिप्रसङ्गः अञ्जातेस्तु न्यनेनाह्नि हलायदिभवति अञ्जोतेरेवे
तिनियमात् नचास्य अञ्जातिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वेष्यकं नयात्वेहिना सूरत्येवब्रूयात् यत्तु
हिहल्ग्रहणमत्यास्यायेते अवर्णोपदस्यपादिभवति अञ्जातेरेवेतिनियमात् सर्वेसिद्धमि
ति भाष्यकेयटयोः स्थितं । ऊर्जितहजोहृतोयदेदित् सोदिनोनिष्ठायामितिनेट भक्तिः
भक्तवान् भजप्राक इतिनो द्वादिकस्य भूतवान् ऊर्जाचक्रइति समन्तानशङ्किरायोस्व
प्रान्तरोरस्त्वरहन्ने नत्वामादिकमितिभावः । पञ्चभञ्जभाज्य । अत्रन्यासकारः अ
वशपपाठे तत्कान फणादिकेन भाजनरूत्यादि सिद्धेरिह पाठोनार्थइवेत्याह तत्र अश्रेति
घत्वाविरहार्थं रह पाठात् नचाहराजिसाहचर्यात् फणादेरेवग्रहणमितिस्थितं यदप्यन्या
सेपिद्वयाहेनायमर्थः सूच्यते इहभाजेऽप्येतत्वमत्रदानेत्वमात्रफलंनत्वनागलोपोति

ग॰
१९६

निषेधः भ्राजभासेत्यादिना चङ्परेणौ उपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् अबिभ्रजत् अ
बिभ्राजत् अबभ्रे जिरपिक्षौ चिन्त्यमुने नदनाथे रेजते अग्रे पृथिवीमखेभ्यः इत्यत्र राज
तेक्ष्णोटसमेत्वैमिति भट्टभास्करोक्तेः कुच शब्दे अर्थ गतौ विति स्वामी ज्वलादौ तु ह्रादौ
चार्थान्तरे वच्यते । क्रुञ्च क्रुञ्च गतिकौटिल्ये तिपाठत्वात् गतेः कौटिल्ये इत्याल्पत्वे
चेति त्वोरस्वामी व्याख्यत् । अञ्चु गतिपूजनयोः गतियाचनयोरित्यये स्वरितेत् वि
शेषणत्वोऽयं फजादौ वल्गञ्चुषस्तु गतौ आत्मनेपद्यपीति हेतुमतिस्तु चेयदभिप्रायेण
मञ्जनरति भाष्यप्रयोगादिति भावः । गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे अर्थमनिट्कर्मपीति शाकटाय
नादयः गुञ्जन शब्द इति चुरादौ अञ्चु पूजायां अथ फजादौ स्वरितेत् इह पाठस्तु कर्त्र
गोफलेपिपरस्मैपदार्थः शाकटायनस्तु अथमात्मनेपदीत्याह प्रयोजनं तु अकर्तृगेपि
फलेतङ् एतच्च सर्वमिह च माधवेनोक्तं फजादौ तु तेनैवात्यत्र स्वयमस्यैव पठितत्वात्
तत्र पठितेति हिन्तु पेविवादाभावेपि वदत् व्याख्यातौ इवारपठेति ध्येय फक्कप्रमादेक
क्षतीति । श्वतरगत्वान्नाके अलङ्घपधत्वात् गुणः न च वर्णादाह्रस्वलोपश्च इति वाच्यं य
त्राह्न वाणयोर्थे गत्यन्तमासिः समानाश्रयत्वचनत्वे वनष्ठेति केयटाद्दिभिः सिद्धान्तितत्वा
त् इह च वैपरीत्यात् । उञ्छ इति उञ्छतीति हलन्ते उञ्छि नानो नामः इतीन्यासः बहुवापा

स॰ र॰ १९७

197

ष्टानिवादितिकः शामाकाडुग्लानिगणमाकिकः इत्युदाहरणोऽनुबन्धिकारस्यापि व्यापित्वे
नोच्चारणार्थत्वमेवाभिप्रेतं भजभञ्जि षड्भ्येतेन वर्गोच्चारणार्थोऽयः नन्विणोकारादयस्त
ग्राद्याटनो ग्राटादिरित्याह । ननुभलमेत । श्रयथुरादावपि । श्रमेवो सोद्यान ग्राटदेशः का
र्यानन्वेन संवीतः संवीतिरित्यादेनसिद्धेत । आर्धधातुके विषय इति तेन प्रत्ययोत्प
त्तेः प्रागेव वीभावे कृत्वादत्वाद्युत्पिवे वीयत इत्यादि सिध्यति परसमप्यात्ययं नस्यादि
तिभावः यङ्लुकात्वस्याङ्गभवति यतो लुकायङः आर्द्धधातुकस्य विषयत्वापहारा
त्वार्द्धधातुकाभिव्याप्तिरेतिनिवीभावस्यानेवप्रसङ्गः एतच्च नलमनेति सूत्रे कथ्यते स्यष्
कृत्स्वभ्य इत्यनुकरणे सूत्रे हिसायाद्वयोरपि ग्रहणं एवं भ्रद्दति भवति विभक्त्योः इट्
निवृत्तः देशो इट इत्यष्टम एषापकाच उपदेश इति प्रकृत्याश्रये निषेधप्रामे इडत्र इट्
नोऽस्तु स्वरकः किलीति प्रत्ययाश्रयेप्यामे नियमोऽयमित्याह । स्वादीनां वर्णोमिति
निषेध इति नेड्वशीति प्रकमात् नजाप्रापितस्येवाभावस्यायं नियमोनन्तविभाषाबल
लभ्यस्यापि तेन सिषेधिषु सिषेध सिषिधिवसिपिश्चेत्यायाकमयभवति कोविनुयावा
न्कश्चित् इडभावः प्रतिषेधनिबंधनो विकल्पनिबंधनो वा समर्थोपि बाध्यत इति मत्वा
नाः सिषेधिषेत्यादि एकमेव रूपं नत्वनिट्कमपीत्याह नत्रविपरीतएव नियमः

गो॰ १९७

त्तु क्रमादिभ्यस्त्वदिति न हि लिङ्गो वेति मैवं ह्यनेन ग्रन्थेन मधीखोऽभूत्तः परिहृतोऽथ स्तनमो
मघोरित्यादिनिर्देशाविरोधायत्रेः स्यादेतत् प्रत्ययप्रकृत्याश्रयस्यानियमः प्रत्ययाश्रयस्य
तु न संभवति तृग्रहणस्य ववर्थेन्वयाप्रासनिषेधप्रापकत्वात् न च प्रकृत्याश्रयः प्राप्नो
ति तृच उदात्तत्वात् नापि प्रत्ययाश्रयः थलो कित्वात् एवं च बभूविवेत्यादौ श्रुकः कि
तीति निषेधो दुर्वार इति चेत् मैवं बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे इति सूत्रेण छंदसि
ववर्थेति निपातनात् भाषायां तृजस्थलः इटः क्रोकतेन्वानेत्याह तृग्रहणस्य थल् विषयत्वा
योगात् वमादीनां चाकित्वेन नियमस्य सुस्थत्वात् । अचस्तास्वत् उपदेशे इति एतयोः
त्तरसूत्राद् व्याप्रकृष्यते नित्यग्रहणमनिटो विशेषणं क्वा नित्यमनित्यपदात्तायां तासः स
न्निधानात्तत्रैवेति विज्ञायते मासि चत्प्रपद इति सन्निहितं चात्र वर्तते इत्याह तसो नित्या
निडिति नास्वादिति समभ्यस्ताह्रुतिः यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः नित्यमनिटः
किम् इधविध नायं तासि नित्यमनिट् स्वरतीत्यादिना विकल्पेनेट्त्वात् प्रत्यय नित्यमि
डिति काशिकायां तत्त्व विकल्पनिबंधनस्यापीड्भावस्य क्रादिनियमेन निवृत्तिरिति पदे
बोध्यं निषद्धनिबंधनस्यैवेति पद्दे तु नित्यग्रहणाभावे स्वरतेस्थलीड्विकल्पो न स्यादिति बो
ध्यं किं च उत्तरार्थमपि नित्यग्रहणं । तेनक्रमे राय । चकमिषे तनिभवति नहि क्रमेस्तासो

म॰ र॰ १९७
198

नित्यानिट् स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति वचनात् परस्मैपदे सेट्कत्वात् उपदेशग्रहणप्र
कर्षस्य फलं तु भारद्वाजसूत्रे स्फुटं भविष्यति । उपदेशेऽत्वतः । उपदेशे किं कांक्षि कर्षि
थ अत्वतः किं भेत्ता बिभेदिथ उपरकरणं किं राद्धा रराधिथ तासौ किं जिग्रहीति जि
गृहिथ नित्यानिटः किं श्रेक्ता श्रेजिता श्रानं जिथ चक्रमिथ । ऋतो भारद्वाजस्य । दी
र्घान्तेषु नावश्यं निषेधः ऋत इति उपरकरणात् ऽस्वान्तेषु पचलास्वादिष्वसिद्धः
वृञो यद्यपि सेटो न यापि वृङः स्यस्त्वात्मनेपदित्वात् वृञस्तु छेदसि वव र्थ इति निपा
तनाच्छाद्यायां इटाभावे न च वृञादिषु परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते नजन्तत्वाद च
लास्वादित्वस्यापवृत्तिरिति वाच्यं तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणात् तस्मान्नियमोऽयमित्या
ह । ऋदन्तस्यैवेति स्यादेतत् तद्धा एवासीपस्याति भारद्वाजनियमादिट्प्राप्त नच
क्रादिसूत्रे स्तादीनां च उगो ग्रहणान्नास्य बाधः उचितः येन नाप्राप्तिन्यायेन च मा हो क्रादि
नियमप्राप्तिस्यैव बाधो न नित्यादि नित्यापशंक्याह । नचेति पुनेनरस्येति न तेषु वमुपदेशात्वत
इत्यस्यैव बाधः स्यात् ऋदन्तेषु न स्यप्रसंग एव नास्तीति यदन्तस्य चलास्वादित्वस्यैव स्यान्न
तथं योगाद्वयप्राप्तिस्यस्तु क्रम स्वाङ्गयोरनन्तरं प्राप्तं भारद्वाजनासौ नित्यानिट् स्या
ल्लोपनिषेधः स भरद्वाजस्य मते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्यानात् सर्वेषामसीडागेति पवेचेह् ।

ॐ॰
१९८

नास्वस्य त्वनिटो नित्यं तासीत्यत्र वर्तिन इति फलितोऽर्थः यत्तु क्र्यादिसूत्रे लुप्रभृतीनां ग्रह
णमेवास्तु ह्यस्यापि बाधकमस्तु अस्तु तास्यनिषेधकोऽकारणसामर्थ्यात् अनाश्रितविधान
विशेषमित्यमात्रमनारभ्याधीनेन प्रतिषेधेन यथा बाध्येतेन तदर्थो हि न तु पत्तद्वयमपीत्समा
करोत्यनिमितिसूत्रे लोपनिबद्धं । खज मन्थे । अत्र केचित्खज मद इति पठन्ति । पद्मकम्प
ने टीमोत्वात्मनेपदेऽपानः टुओस्फूर्जा द्वितोऽथुच् स्फूर्जथुः ओकारो निष्ठानत्वार्थः स्फूर्णः
स्फूर्णवान् आदितश्चेत्यनिट् स्फूर्णं स्फूर्जितं वानेन विभाषाभावादिकर्मणोरिति वेट् अस्य
दीर्घोपदेशो नोपधायाश्चेति दीर्घे सति तत्त्वनातामपनान्क्षेति स्फुर्जति इत्यपि भवतीति के
चित् । क्षि क्षये । अस्यात्मनेपदपाठ उचितः क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ क्षिष् हिंसायाः
मिति क्र्यादौ क्षिणु हिंसायामिति तनादौ वापठ्यत क्षि क्षये ऐश्वर्ये चेति भ्वादि क्षि हिंसा
यामिति स्वादिचैवार्तिकं चाह । लज लजि लजपात । ओलजी ओलस्जी व्रीडायामिति तुदादौ
लज प्रकाशन इति कथादौ लजीति एके प्रदादिट्एके भाषार्थः । लजि पालने भाषार्थोऽयं
कथादौ । गज गजि गज्ज मदने च अयं चुरादावपि भाषार्थः गजेशाद्द इत्यपरे वज व्रज भ्रम
जतुः वव्रजतुः । अहलोपद इति तथा च वत्पात इति हिल्वनिषेधाहकारं विहाय टिपाहस्य
हिल्वे टकारस्य श्रुत्वे च त्वे च अहीरिषने आर्दितादित्यादिसिध्यति नच पराक्याप्रयोगे वश्रुत्वमे

म॰
र॰
९९
199

असिद्धत्वात् यदाहुः पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति नचान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वस्य
देशेनिवाच्यं सत्यपिनास्मिन् शास्त्रासिद्धत्वथाष्टकारमेवाश्रयामीति बुद्ध्याद्वित्व॰॰ नचपूर्वत्रा
सिद्धेपि अद्वित्वेइतिनिषेधः शंक्यः द्वित्वोद्दमः नन्वद्वित्वनिषेधे पातिभावः । नपोधइति ।
तथाचपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनमिति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाट्टकारद्वयसहितस्य द्वित्वेहला
दिशेषे अटिट्टिषते आटिट्टिदित्यादिसिध्यतीतिभावः अयमनादन्तश्चुरादेः । चुटचलने ।
अयंचुरादावपि स्फुट अयंतुदादावपि विसरणार्थोग्रे परस्मैपदेषु भेदनार्थः चुरादौवारि
एकचर्यायाः एकचर्या असहायगमने वेट वेटाकल्पइति इट स्त्रोनिशुक्रेभाष्ये अयमनिदि
त् स्योल्पार्थः परस्मैपदेषु । माटकाटशोके मटमटनिवासयोः कटकृच्छ्रजीवने इत्यः
ग्रेपरस्मैपदिष्वनिदित्तौ कटशोकइतिचुरादौ हेठविबाधायां अग्रे परस्मैपदिष्वपि केचित्प
ठेति । विघाधानेघाव्ये । कुडिदाहेवैकल्यार्थः परस्मैपदेषु पठिष्यते रक्षणार्थः चुरादौ ।
वडिविभाजनेमडिच । अत्रद्वितीयोवकारेनेपि अत्रएवपृथक्कारितः मडिभूषायामित्यग्रे पर
स्मैपदेषु णोहर्षेच मडिपरिभाषणे कल्याणार्थः चुरादौ पिडि अयंचुरादावपि कुडिरक्ष
णेनार्थः परस्मैपदेषु लडि अयमनिदित्परस्मैपदेषु कुडि वर्णास्वीकारः स्फुडिविक
सनेइत्येकेपठन्ति यज्ञाचेतन कुडेद्भिः पाठस्यैवयत्वात् वर्णासंगतेतयोरितिपाठस्यैवाचित्य

ग्रे॰
९९

न। चडि कोपे। अयं चुरादावपि चडि नालक्ष्योपमादिः शाकटायनेनापठितो ना
प्राथर्थश्चुरादौ ञ्चडिमदेच्छादने चुरादिः अनिदिदिहैव चकारोच्चपरस्मैपदी चडिमन्ये।
चडिरित्येके चडिभेदन इति चुरादौ हेडृ हेडृ हेडिष्वन इति चहादौ हाडृ गतौ विद्यते अप
स्मैपदी। वाडृ वचाटिरिति पठन्ति योणवडृ त्रिष्कनोव्यवहारः नन्दनो क्षेन तथास्ति
व्यावर्त्यालाभात् चाडृ इलयोरेक्या व्यालन इति काश्यपः अतएव मैत्रेयेण हृद्यपालोषा
सोऽसुद्धाहृते योऽहमवै अस्य उणादिषु ईरन्तेत्यन्ते नेदेतदति योऽदीर्घसो इलामेनसृष्ट
ति इति कस्यचन्नः। योडृ बंधे। यणादिः ख्रट प्रथमनेलिट्ये। किटकिटहासे। भयो
त्पादने किटि गतो परिष्ठापने इह पाठस्त्वर्थभेदान् केचिल्लिहनपठन्ति चदेत्येके। ज
ट झट जेदनः जटनः। नटनृत्तो लोपदेशार्थं नत्यर्थदामननादीनि स्वाङ्गिकनिर्देशो
नावस्पन्दनार्थस्य चुरादिकस्यैव ग्रहणात्। हठ दीप्तौ। हाटकसंज्ञायां चेति एवृल्
बाहुलकाद्धिरण्यामपि घटा सटा अञ्जनाक्षेप। लुट विलोडने। अयं दिवादावपि भा
षार्थः चुरादौ प्रतिज्ञाते ‥ नादौ इत्यस्य याथः परस्मैपदिषुरलोपमित्येके इति यद्यपि
इतः प्रभृति पठन्ति नाहुवर्गान्तनीयाना इति कौशिक काश्यपपाठ्योवदन्ति तेचास्मादनं
तं पिरहृदीपठन्ति तथापि पिटकहाटकचेटी विट प्रभृतिषु वर्गप्रथमस्यैव प्रसिद्धत्वा

म०
२०
१००
१००

न श्रेणाङ्गेनेनम्मते उपेत्ति धवितइत्यत्रविदः क्रादिकाणादिनियमोऽथ । चेदीविद । इत्युप
लक्षणाः कः विदः प्रज्ञिषीति उदाहरणेनोत्तिवक्ष्यमाणेनसंबध्यते । ईयतुरित्यत्रद्वित्वेकृते
परत्वेकाचइतिनियमोंबाधित्वाङ्गरेगत्वात्सवर्णदीर्घः नन्वइयङ्कोविद्धवाणीदङ्बलीय
इतिदीर्घंबाधित्वायण् नचेहसमानाश्रयत्वंनास्तीतिवाच्यं अभ्यासोत्तरस्यसवर्णदीर्घेय
णो प्रतिस्थानिनयाननयोः समानाश्रयत्वात् अतएवदीर्घइणः कितीतिदीर्घोविधीयते
नत्वणत्वयत्वानाः अभ्यासस्यइयङ्ङुलंभः तस्मिन्कृतेभ्यःचुःपरस्मिन्निनिहत्तिद्विरणयोः
स्थानिवद्भावेन असवर्णइतिप्रतिषेधादितिचेन्मैवं असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेवस्थानिव
त्वस्याप्रवृत्तेः नञ्चनास्तिसामर्थ्यं इयतिइत्यत्रः इत्यादेसावकाशत्वादितिचेन्मैवं नद्येक
मुदाहरणायोगारंभप्रयोजयति अन्यथाहि अभ्यासस्यानोविनिद्धूयात् अकृत्सावेति दी
र्घः इयात् । माङिभूषायां माण्ड्नेइतिविभागेनाने क्रादि टवर्गान्तोयं नः प्रथमोनइत्येके
मुदन्ताइत्येके एकारादिरनयोतिअन्ये क्षीरस्वामीतन्दावपि इदितो एमाडे मुडि मुडे
तिरोधे: तङ्नोडने तोडने दारणे हिंसनेच । गाङ्वदनैकदेशे टवर्गप्रकरणादिह्णायो
न्यायएव अत्यंतादिरुगत्पचैनेन लिङ्गिषयाइतिकेषाचिन्मतेन्नुत्पादियिते द्वितीक्रमाद्भिः
उपन्यस्तः लिङ् सिचावात्मनेपदेषु आत्मनेपदग्रहणं सिचो विशेषणं नतुलिङ्गोसंभ

गो०
१००

गात् नदाह् । आत्मनेपदपरः सिद्धेति नेपदकमप्येव प्रस्मपूर्वेत्रपादस्य ... शाक्यः कोचित्
पूर्वेत्रादिष्टदेष्टइतिपठंति केष्टगतो चेति पृथक्यादस्सामर्थ्यादिद्वं लभ्यत इति स्वामी । मे
रवेष्टलेष्टगतावित्ति अयं पाठः स्वामिनः मैत्रेयस्तु मेष्टलेष्टमेचने रेष्टलवगतावित्याह
हिष्टघेष्टइत्यपि केचित् । चविलादिषु प्रेवशाहुः त्रयः शाहू प्रकारो कारमकारः आति
पात्स्का प्रस्येति अवकइति भट्टभास्करः अभिरभीति प्रत्यन्तु अभः नस्यापस्य आभिभी
षः अभस्य लोपश्चेति वाञ्छादिपाठात् सलोपः । नद्योर्जंन्ध्यमितं सूर्वं सवर्णे बन्धपदः
न्यप्रष्टेत्रि बोजमित्यर्थः । जभी जृम्भ आद्यई दित् जंभ त्वाभिविनाशार्थे जृभादौ भवार्थे प
दस्मे पठिष्यति केचित्सनाद्यंता मन्त्रजम्भ्याच् कह कवीथ्याचारगोङ्गि ११ णिज्यदेनथाय
गाय इय हू णिङ्चेति द्वादशामी सनादयः भूवादयइत्यस्यानन्तरं सनाद्यंताश्चेति नस्तुविवत
सनादीना मिथ्याद्याश्रलाभाय वे सनाद्यंताइत्यस्यानन्तरं न भूवादयश्चेति पठितत्राविचते
कास्त्यत्यात् अत्रोदसीत्येवनोक्तं बाह्मणोग्रामस्त्वान् अघहत्त्वेनशेष इवोचक्के प्रत्रमा
मंत्रयामासेत्यादि । अज्ञातलोपः । आर्धधातुकेत्यादि पतन्त्वप्रत्ययाद्योपदेशोत्यादि सूत्रात्रुप
देशग्रहणात्रहन्यालभ्यते तत्फलं च । अयपयगतौ । अभ्यां हिपिलोपो ग्योरितिलोप
अलोपाभावे अत्यात् नन्वेवंवध्यादिव्याहगतो लोपोनस्यात् आर्धधातुकइत्यस्याविष्य

म० र० २०१

201

सप्तमी त्वोर्विलिङ्लिङ्लोन्यादीनां परसप्तमीत्वस्य वार्त्तिककृता स्वीकारात् यथादेशस्थानेन
त्वाद्वेति चेत्सत्यं अत एवापवादेनोपात्ताधिकृता लिङ्लोन्यादीनां अपि विषयसप्तमीत्वं स्वीकृ-
तं एतच्च भावकर्मप्रक्रियायां स्फुटीकरिष्यते विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः तथाहि स्मादि-
मतमाह । स्मृतावेवायं प्रत्यय इति अभिहितस्य व्यवहारस्याय पाकृतेन चोपलेभे वणाजो
पणायामिति अयामेनामेति वाच्ये अयादेशावचनं लृणाविलच्य एवौदितोवमर्थे प्रस्तनय
नस्येत्र गणायोलभ्येते अत्र कारयामास अत्र गाढ्यैतेनामण्ड्यतः गौणादिकोरुच गौनः
आलच स्पृहयालुः स्पृहिगृहीत्यादीना आलच आयेत्तु उणादिश्रवत्येने स्पृहयायाः
स्तनायित्नुः इत्नुः पारयिष्णवः णेः छन्दसीतिरस्त्विष्णु । णेरितिणाङ्गः णिचोः सामान्यग्रह
णे एवमप्यपि वार्त्तिकस्योक्ति संभवमाह । णिलोपस्येति क्विजन्तमिति नचानिचेति ।
णिनिषेधादिति भावः । आर्धधातुकमात्रमितिमात्रशब्दः कात्स्न्यार्थेकेन भिन्नमपीति भावः
णिचाद्ये उपधायाः किं अचकाण्वत् सन्वतः न परकरणाकिं पापच्यते सत्र पापविषयते
येन्नबर्हते । सन्नियोगेभ्यासः सत्रिमित्रइति विज्ञानादत्राप्रसंगइत्यतत्र अथोविधवति प्रतौ
विघ्नती न्यादावभ्यासेः नहिकार्ये निमित्तेत्वनाश्रियते अग्रेरिविधतीत्याद्य सिद्ध्यापत्तेः
नत्वेवंपि पचतीत्यादावभ्यासेः अभ्यासस्य सन्वत्वाभावात् नचयेननाव्यवधानन्यायेन

गे० २०१

स्त्वाकृत्याव्यवहितेऽपि प्रवृत्तिरितिवाच्यं प्रत्नीषिषतीत्यत्रैवाव्यवधानसंभवादितिचेत् मै
वं सनाद्यन्तमालिप्यसनि सति योधातुः स इत्यत्रः नदीयाभ्यासस्येतिव्याख्यानात् नचोक्त
व्याख्याने प्रमाणाभावः उपरणाकरणस्यैव नत्रप्रमाणत्वात् किंच प्रकारग्रहणमपि
तत्रमाने प्रत्याद्यासन इत्येवब्रूयात् पर्वास्यते जगाहृथानददानादिशाहेभ्यः प्राचार्यक्ति
वेतेभ्यः सन्निकृतेयत्वभवत्येव पापच्यतेः सनीत्वप्रामि स्वोकृत्य उपरेकरणबलेनेत्व
वारयद्भिः हरदत्तादिभिः प्रपितन्वीकारात् सूत्रस्वरसाच्च यथालक्षणं प्रपयकेत्कार
तिभाष्योक्तेस्तुल्यास्तात्तावत् । दीर्घोलघोः । लघोरभ्यासस्येतिव्यधिकरणेषष्ठ्यौ प्रभ्या
सावयवस्यलघोरित्यर्थः नत्रसमानाधिकरणे प्रसंभवात् नह्य गल्समुदायस्यलक्ष
संज्ञास्ति ह्रस्वलक्ष इति सूत्रितत्वात् लक्ष निच ङ्परेनग्लोप इति सर्वमिहानुवर्तते
नच्च प्रामवदेवहेधाव्याख्येय नतदाहसन्वद्भावविषये इति एतेन हलादेरितिप्राचोक्तिः नि
र्मूलत्वादुपेक्ष्यामित्यपि ध्वनयति नहिसूत्रेत्रयोक्ति विनाहलादेरिति सूचयितुमुचित
नवाहृतिकारादिभिरप्युक्तं यत्तुनन्वोत्रेण व्याख्याने हलादेरित्यर्वाचीनमतेनोक्तमि
ति यत्तुतेनेवहृतमस्ता गोन्दितत् प्रार्हिटत् इत्यादिव्याख्यावसरे उक्तं हलादेरित्यर्वा
र्वाचीनमतेरीचीन स्वमतेतदोषोभवत्येवेति तत्रेक्तं गोन्दिदतित्यादा प्रगलघोरभ्यो

म॰ र॰ १८

202

र्ण्यपि णिचंप्रतिविशेषणत्वे दीर्घस्याप्राप्तेः चङ्‌परे हि षष्ठेङ्गं उक्तमिति न तदीयोभ्यासः नवाव
ङ्‌परे णिच्यङ्गे यल्लघु तत्परः एवं च समस्ते दीर्घो भवत्येवेत्याशङ्क्य सन्नेनैव प्राप्तिरित्यादि
भाष्यादि सकलग्रन्थविरुद्धाच्च एतेन भाष्योदाहरणमेव हल्लादेरित्यस्य प्रमाणोप्रमाणं।
मिति केषांचिदुक्तिरपि प्रत्युक्ता दीर्घाप्राप्त्यैव उदाहरणासौष्ठवस्याज्ञातत्वात् यद्यपि वद
ति हल्लादेरिति सामर्थ्याल्लघ्वन्ते नयाह्नि वक्ष्यमाणे यदङ्गं तस्य योभ्यासः तस्य दीर्घो
विधीयते अजादेस्तु अजादेर्द्वितीयस्येति वचनादङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य नच अ
वयवावयवः समुदायस्यावयव इति निर्वाहः तस्यासार्वत्रिकत्वादिति अत्रेदं वक्तव्य
मजादेर्द्वितीयेनावत् द्विःप्रयोगपक्षे इति स्थितमाकरे अत्र त्वगास्थाने द्विर्वचन उभयथापि
ङ्गावयवएवाकिलाभ्यासः सचनाङ्गावयवएवाकिलाभ्यासः सचनाङ्गावयव इति व्या
हतमेव एवं चावयवावयवस्त्याद्यपि भसोक्तिमात्रे अवयवएवस्यैन तत्तस्यागमः
येन तदीयसमासार्वत्रिकत्वप्रकृते रूपन्यासाहस्यात् यद्यपि स्वोक्तेर्थे माधवसंवादकथने
तद्यपि भसमात्रे इति समनन्तरमेव माधवमतविवेचने स्फुटीभविष्यति लघोः किं अ
चिन्त्वणान् संज्ञायामित्यादि अयंभावः सन्वल्लघुनि दीर्घो लघोरिति सूत्रद्वयेङ्गस्येत्यनुव
र्तते अभ्यासस्येति च तत्राभ्याससंज्ञाकार्यकालत्वेनैकवाक्यत्वेनतयोः पूर्वस्यानिष्फले

गो॰ १८

ते ॥ देरित्यत्रच उच्चारणेऽस्तीति विशेष्यसमर्पकमध्याह्रियते तच्चहृदत्रं तद्योगादंगस्येतिक
र्मणोषष्ठीतेनाङ्गस्य यत्राद्विरुच्यते तत्पूर्वस्य दीर्घे सन्धिज्ञावोविधीयमानोवेकारोलब्धवफ॥
ल्लिनौ किंचास्मिन्पक्षे एकाचइत्यङ्गविशेषणं शाहूनोपिसलभं एकाचोद्वेइत्यधिका
रात् तदिदंमाधवमतेनज्ञाकद्वयेनोपनिबद्धं तथाचणुणधातोमाधवेनोक्तं गोऽणेनव
त् दीर्घोलघोरित्यभ्यासस्य दीर्घोनभवति चङ्परेणौयदंगं तस्ययोऽभ्यासइति सूत्रार्था
त् अङ्गत्वंगावयवस्याभ्यासोनाङ्गस्येति यदङ्गंचेतत अङ्गस्येतिषष्ठ्याः कारकविभ॥
क्तित्वसंभवे तत्रपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् स्यादेतत् उक्तरीत्याङ्गस्य
हलादिशेषचुत्वादीनाम्यनेकाज्झनङ्गः नचेष्टापत्तिः ददरिद्रासतीति जिगणिषती॥
त्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् नन्विवोह्यार्थे यथोत्तहूशापत्ते शाङ्गीयत इति चेन्नाहि इहा
पिसप्तवाचितः अङ्गाधिकारपठितस्यैवाभ्युहितत्वात् सूत्रादिष्वसौह्रतनत्वाच्चेत्यभिप्र
त्याह वस्तुतइति ऋणीदीर्घइत्यस्यादित्यत्रोषष्ठ्यन्ते सन्धिज्ञावस्विहानोपयज्यते ।
णोक्तस्यस्यानिवर्त्तवेन तत्रशाहूस्य हिस्वमत्यभ्यासेऽवर्णाभावादितिभावः अयो
पयतावित । अङ्गमाचष्टे इत्यर्थे णिचि आकगागमेचेत्यर्थः अङ्गउपयाञ्ज्ञायामि

म॰ दं॰ २७

203

त्यस्य तत्र यद्यपि वोपदेवेनाथोपयनं इति सौत्रत्वं प्राचा नोद्यावान्दभिस्तन देवश्च रत्नाने
तथापि तन्मतं च्छुरादिगणे भाष्यादिविरोधोद्भावेन नद्दूषयिष्यते व्यवस्थयेति चच्छ॰पदे
णे यच्छक इति व्याख्यानेहि येननाव्यवधानन्यायेन एकवर्णव्यवाये ग्रपीपचदित्यादा
वेव भाव्यं न त्वनेकव्यवायेन चेवमचिच्छणदित्यादौ सन्वद्भिनी तस्मात् न्यायसाम्य
नलघोयोभ्यासङ्न्यत्राण्येके नैवव्यवायस्य स्वीकार्यत्वादिति वाच्यं ग्रतस्मद्दूषणे तौन्त्या
पवादेनाल्पवचनेन तत्स्यजातीयापेक्षणे संयोगव्यवधानेपीत्वस्य ज्ञापितत्वात् ग्रतए
वदीधीलघोरिति सूत्रे लघोरिति सार्थकं एतत्सूत्रस्यादिश्यद्य माधवोपि ज्ञापुधातौ
विस्मयमवाह एवं च वदन्त्यथो हे शापत्त्वमेवाशिश्रियत् तथा चोणोनो यत्तेनोज्ञो तत्र न
स्यापि निर्भरो नास्तीति गम्यते ग्रतएव चकासोवचीचकासदित्युदाजहार तथा च मत
भेदाभिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थाविरोधः समाधेयः यत्तु कातन्त्रे इत्वदीर्घावपरजीज्ञपाव
दित्युदाहृतम् तन्मतद्वयेपि संभवाद्रपेक्ष्यं माधवाद्येव ज्ञापयतीवाहर्व्यवस्थामेव विद्
णोति सर्वविद्वितामिति हरतगर्भविशेषणं सुगमेववेति तस्य मन्त्रयोश उत्यिताकात्
त्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः कैयटेनैवेति तथा च एवं हरदत्तमतमपरं तु कैयटमत

ॐ॰

२७

मितिविषयविभागः कोऽस्त्विन्द्रकोनानीवाहुर्वेत्यत इति भावः च अग्रइत्यावृत्त्य अवलोपाविशेष
णतयापियोजिते तस्य फलमाह णोरिति अंगनानामिति पंचिकासिशाकिप्रभृतीनामित्य
र्थः नहीत्यस्य स्वकानां लोपोणाचे प्रतीत्तनइतिभावः अणइतः पोणवनाः पंचत्रादितः षि
ड्लजाश्च चमोऽसिति सूत्रे त्रिकाहिवार्तिकस्यमाह्नः गहणं सूत्रे अविदेप त्रिमिके चिदिति तथा
चजेमनामितिभोजने प्रधानम्मने वाभ्याण भ्यास्त्वलास्त्वदीसो फणादिसमके नालव्यानो
पदिष्ठानेश्यन्विधायके महानसूत्रेपि तथैवबापदेवस्त्वेत्यानावाह आचार्यमेवातु
ह्रतः भ्रमुचलने भ्रादिज्वलादिः फणादिः भ्रमुअनवस्थाने दिवादिः त्रुष्यादिस्तुमादिः
नत्रभ्रादेः भ्रम्यतिभ्रमति त्रसमादेरलदीर्घभ्रमतीति वैकल्पम् क्रमपदविलेप क्लिम्
ग्लानौ त्रसीउद्वेगे त्रुटच्छेदने लषकान्तौ श्यन्वेति उभयत्रविभाषेयं अनवस्थानार्थो भ्र
मिः क्लामि त्रसिश्च दिवादयः तेभ्योनित्यप्राप्तेः त्रुटेस्तौदादिकत्वादनेरेषां चाभ्योप्रादि
कात्वात्स्यामे विधानात् यन्त्राप्राप्तेष्टुवृक्लाम्यविनि सूत्रे अवदेवादिकस्य त्लमोग्रहणं इ
त्युक्ते यन्त्रदिवादिगणे भौवादिकस्य तु क्रमनीतिक्रम तत्याम आदिकं भ्वादिषु क्रमेरणा
दीतितबोधे क्रमः परस्मैपदेष्व शिवक्लमश्चमोशतीति सूत्रेव सूत्रात् शतीत्यनुवर्तनेन इ
त्याह शीति यन्त्रप्राचार्यानीति व्याख्याय क्रम्यतीति श्यनिदीर्घ इत्यत्र दार्हत्त तत्याम

म॰
२॰
२४
204

टिकमिति भावः यत्तु परिस्फुरवेति इत्युगामियमोक्ष्ये स्यत्रात्रपत्या टपत्तेइत्यख्याने रिसानेत्र
व्याहृत्यर्थे क्वस्याचोन्यतोचोन्यत्रवर्णेपरिशिष्टचेति काशिकायां व्याख्याने एवंच संदेशापदि
नेक्रमः परस्मैपदेष्विन्यत्राप्यावशिनीति संबंधात्त्वप्यवभवितेयक्रमिति नत्र यचोतिहि
पदेत्रवर्तमानमपित्त्वन्वविधावेव मण्डूकप्लुत्यासंबध्यते ननननः प्राप्नोति लग्वाइह
न्यत्रसंबंधे टेन्यइवाजादावपि निरुः क्व स्थलक प्रसङ्गात् किंच यचोन्यस्यात्रहृतिः इ
त्रिभ्यो नोक्तेति किमप्यूर्वं भाष्यकृतैवोक्तत्वात् किंतु ननु तावता भवदभिमतसिद्धिः यत्रत्वेः
कार्तिकस्य नन्वेवोक्ततया पदद्वये फलकद्वयार्थे मध्ये संबंधस्यैवक्रमव्यत्वात् हृतिकारा
दिभिरेव श्यन्निर्देशस्यादाहृतत्वात् तद्विरुद्धे तदाशयकल्पनाया असंभवाच्च यदपिवदन्ति
श्विबुल्कमिति नीसिद्धेक्रमः यामादौ पाठः एवं न्यासमेवाप्राप्तानादौत्वरिति नियमार्थः तेन क्र
मः श्यनि न भवतीति तदपि न सिद्धे सत्यारंभो हि नियमार्थः नन्वेषां सर्वेषां श्यन्निर्देशः सि
द्धोस्ति येन श्यन्नेषामेवेति नियमः स्यात् यथोच्यते श्यनि क्रमः एवेति नियम इति तदपि
पि न क्रमेः सातत्यपादान् प्रश्नानामिन्द्रक्रैस्तु मादिसंग्रहार्थन योपदीर्णात्वात् एवमादि
श्वक्लमेः पाठस्यापि त्रन्यर्थतयोपपत्तेश्च नन्वेवं क्रमिमदेरनंतरं उदात्तेत्पणामासमानोद्दत्ये
वब्रूयात् इतिचेत्र एवमप्यः त्वरमात्रेवेशलाहवाभावात् प्रस्तुतोद्धेमात्राधिकत्वात् संकारो

उ॰
२४

न संदंशे सोऽनुसृमात्रार्थे मन्देः पूर्वेणालमेः पादसंभवाच्च यत्तु लमेः शमादित्वात् पादः विकल्प प्र
योजनं नास्तीति हरदत्तेनोक्तं नत्यपि नास्ति प्रयोजनं नाभिप्रायमितीतिदिक् भाष्यविरुद्धमिति य
दिहितौ धातुसम्बन्धे स्यानानि हि घोपदेशालक्षणेत्वायानि निवायमपि पिपत्यदास स्येति भावः
लुङ्नगानीरिति यत्तु केचिन्नवेति धात्वन्तरमित्याहुः तन्न तथा हि सति तस्माल्लुङ्नाग्रालाव
शाहे सिद्धेन टूथें विभाषाग्रहणं स्वेवीति निम्लवः पचेत्यादिनु थानमनर्थकं स्यात् तथा स्वेवति
ग्रहणानीत्यादिसूत्रेण स्वने मकारस्य त्वविधानं व्यर्थं स्यात् नाहि पक्षे ग्रपि स्वेवदितीत्त्वपसि
ध्यर्थं क्रियते सतिणाऽस्मिन्ननेनेवाभिमतरूपसिद्धौ किं तेनेतिदिक् मध्वंबधते मम व्योति
यस्य हलः इति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तात् ग्रतएव नत्राथेवत्
पारिभाषापि प्रवर्तते तेन पुत्रकाम्येत्यादौ लोपो नेतिदिक् । आशिषि मव्यात् हलोय मा
मिति वायलोपः सूत्रैत्यादिना सूक्ष्मत्व इत्वा चकार पभ्यः क्विपि विललोपे स्कोरि
ति कलोपे जस्त्वं च तयोः सद्द रातस्येति नियमात्र संयोगान्तलोपः उष्णानयाद ऐव बलते
न स्यात्पत्तेन देवरूपं अपदांतेन्त्र भेदः सूत्वो सूलो विन्यादि एवं ई हूपते दीर्घत्वे सु ई ई ई
त्वो ईर्ष्या विन्यादि हृय गतौ भाज्जिण हूयो रापि इति केचित् पिपिस्लीकरणमिति सोमसः
भिगणानीत्यादौ दर्शनात् रवाया इति नप्यकारो संधानं स्यादिमिभ्व इत्यसरोक्तेः स्वानमि

म. र. १५

१०५

ति वर्णाश्रेणिमिश्रणवतेः स्यादेव दर्शनात्तत्त्वानपरतया चाद्वैर्व्याख्यानत्वात्तु च प्रनोत्सावस्थाय
यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिः प्रकृ चान्यपदार्थः नस्यैतद्ग्रहणमनर्थकं विशेषणेन न
टेनविधेः सिद्धत्वात् प्रथमसमीपवाचिनोऽन्तशब्देन षष्ठीसमासः रेफलकारयोः समीपभूतः।
स्य प्रनोऽहद्धिरिति नहि लविरणिपुल्लिमभृतिवर्णस्यात् प्रथत्वहृचनदनश्रुतिक्रमेयारयेः
नहि प्रतशाहस्याविशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यात् तन प्राह लमषष्ठीकमिति प्रनोऽहद्धिः स्या
दिति एतेन प्रनस्य स्य नेत्राहञ्चादिकं दर्शितं प्रनः किं प्रवोरितं त्वानस्यागस्येतिकिं स्व।
ल्पप्राप्तगमने प्रसङ्गात् प्रत्याधोलकारोकारसमीपभूतः नत्वहस्यातः द्वितीयस्त्वनकारस
मीपः नेदोत्यादि स्वविषये प्राप्तसर्वबाधने बाध्यसामान्यचिन्तायां प्रबलादपवादन्यायस्याप्र।
वृत्तेः विशेषचिन्तायां तु नेदीत्येव बाध्येन नत्वविकल्पोपीतिभावः यत्तु प्राचा नेदीत्यस्यापवा।
दत्वमुक्तं नहि कल्पस्याप्रलक्षणमिति व्याख्यानं रचितं यत्तु व्याचख्युः विकल्पस्यैवापवाद
इति तच्चिन्त्यं बाध्यमानस्य चिन्तायां प्रवधारणायोगात् विशेषचिन्तायां तु प्रबलादपवादन्याये
नवपरीत्यापत्तेः नचयेननाप्राप्तिन्यायेन विकल्पस्य न्यायः इति वाच्यं माभवानालीदित्यत्राहला
दित्वेन विकल्पस्याप्राप्तेरिति दिक् । तृफलेत्येवमिति यद्यप्यभ्यासे च न्यस्यासिद्धत्वाद
नत्त्वेव फलभजेत्यादेत्वाभ्यासलोपौ सिद्धे नस्थापितयोः ग्रहणमेत्वविधिप्रतिसिद्धत्वज्ञापना।

मः
दं
२९९
206

र्थं तेनबभूवतुः बभू[illegible]वित्यादिसिद्धं तत्रफलनिष्पत्त्याविव्यस्यैवतत्रग्रहणमुचितं निरनुबंधत्वा
दिति चेन्मैवं निरनुबंधकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयकत्वात् साहिवामदेवात् ड्यड्यौ
विति ड्यप्रत्ययस्याडित्त्वेन ज्ञाप्यते ज्ञापकं च सजातीयापेक्षं केचित्तु परिभाषायाः सार्वत्रिक
तां मन्वाना तत्फलमिति ह्वेञ्च पाठेन सानुबंधकस्यैव सम्प्रसारणमित्याहुः तन्न ह्रस्वदीर्घकालयोः
इत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थं क्रियमाणं जहातेः किंत्वपरिभाषायाः सार्वत्रिकत्वे मूलमि
त्युक्तेर्घ्य मीलश्मीलेत्यादि ५।१९ सर्वेदीर्घोपधाः मिलश्लेषणे इति ह्रस्वोपधस्य दादौ नी
लवर्णे णीलवर्णेति ह्रस्वोपधस्य दादौ शील समाधौ उपधारणइति ह्रस्वादौ शिल उञ्छे इ
ति ह्रस्वोपधस्य दादौ। तिलगतौ ५५५। स्नेहनेति ह्रस्वादौ खोल्ह खोर्ह गतिप्रतीघाते ५५६।
त्रयाणामपि क्वचिद्दीर्घोपधाङ्क्षवः खडुवीलत् खचखोरत् खडुथोरत् धोरितके खडुखानां
गतिविशेषः निष्पादनस्मायांकेन् सिद्धनिरसने ५६५ हेवनेल्डड् ल्पोदयाद्दिवात्पत्वेः
दीर्घः तथाचचान्द्रसूत्रं स्फुर्तसिवोदीर्घस्त्रेति ग्रथंदिवादावेपमत् लिटोः सत्त्वलिङ्गमित्र
इतिपरिटित मर्तिलिटेच परस्रतेप्राचो व्याख्यानमाश्रयेत तदायङ् लगतान्सनिज्ञात्वमर्थ
त् नचेष्टापत्तिः माधवादिग्रन्थविरोधापत्तेरितिभावः स्विदिस्विधिवि ५५९ प्राचात्वधि
त्विक्वणावोस्वादिगणोपठितो मदयन्तं तथाहिप्राणिनाशमने नावोहमोभ्वादीयवनत्वा

डेः
२९९

८७
२०७

दौ किंच स्यादित्याभ्युपगमे तस्मान्मध्योत्पत्तेस्तुः स्यात् तथाचैवस्यार्थेऽहि प्रतिषेधं स्पष्टमेववो
पदेवैनत्र विकरणलोभात् तनादित्वस्योक्तत्वे तथाच प्राचोग्रन्थो निरालंबनएवेत्यालो
नावत् अतो लोप इति न चोपदेशोऽकारान्तत्वं नास्तीति वाच्यं प्राग्धात्वकोपदेशोऽस्तीत्या
ख्यातत्वात् इह च धिन्विकृण्व्योरचेति अन्तत्वादकारादेशे कृते चात्र हृस्वस्य पश्चाद्धिधा
नास्तीति भावः लोपश्च अस्य योगएवो यइति प्रत्ययस्याविशेषणात्तन्नह्यते अत्र वहिरस्या
दावनित्याम्येः उतश्च इहापि प्रत्ययस्याविशेषणत्वे अत्र ह्रीनादावनित्याम्येः अतएवाह
प्रत्ययोकारइति कृ वि ३.१ अयमिति कृणोतिरित्यर्थः ननु कृणोतीति भ्रमितव्यं स्वा
दौ हि कृञ् हिंसायामिति पठ्यते तस्य च शाविषये परस्मैपदे कृणोतीति नात्र स्यादिति पाणि १
न्यात्मनेपदेन कृणुते इत्यादि लिंगाद्येकरोतिवत् पर्वंस्यते अथ स्वादाविति नियं यात्र
नो धातुष्वित्यग्रन्थ एव प्राचोऽभेसमूलमिति बोध्यं अववद्गेण ४.१ हिंसादानेष्वयं चिरह
च आदाने चेति विग्रहः एकोनविंशतिरर्थाः तथाच भोपदेवः अववदच्छदनगतौ कान्तौ प्री
तौ तृप्तौ कृतौ अवनौ मासौ श्लेषे वृद्धे नैवेशो भागे हृदि ग्रहे वधे स्वाम्यर्थे वगामे कामेकृत्ता १
विति भिन्नभिन्नायामिति याज्ञायामित्यर्थः ज्ञयोर्थाः लेश अत्र स्वामी लेश अयञ्चा
यो वा चि चेति पठित्वा इत्यावाये एवं धातो वयो विति मन्यते धात्वन्तरमिति तद्बहवः ऌि

208

[illegible]

मैत्रेयादयः अत्रापरितोषबीजं वैदिकप्रयोगविरोधः नचाचबह्वृच ब्राह्मणस्य वाह्लिकाः
शसेति प्रवल्हिकाभिर्वै देवा असुरान् प्रवल्ह्याथैनानत्यायन् व्याख्याने चेदं भगवत्ता
विद्यस्वामिना प्रवल्ह्यान्तं भाषितेति यत्तु गोष्ठ्यां देवं बृहशब्दस्य आख्यातवृत्तेनेनत्यथोत्त
रमोहितीयपर्यायपठितयोराख्यातिवयुमाणामिति तत्र वृहशब्दस्य सर्वैः धवयवेष्टप्रथा
ने भवतीति खुत्पादनात् एतेनस्तोत्राणां बर्हिरित्यादि व्याख्याने एवं च माणिप्रवर्हा इत्यत्रा
पि प्राधान्यार्थत्वादेव ष्यादित्येतन्नायामिति बोध्यं वृहृ वृह वृहि वृद्धावितिध्वय इति उत्ताणं वृहतं वा
वानवृहे इति बह्वृचब्राह्मणे वृहन शब्दस्तु वृहतेरति प्रत्यये निपातितस्तीति भावः अत्र
इति बाह्यशब्दस्य भृशपर्यायस्य व्युत्पादनेति निपातनस्य बाढशब्दस्य च नित्यं व्युत्पत्तित्वा
दितिभावः गत्यर्थोपीति प्रवेणमिजिह्ममानं पतत्रीत्यत्र सर्ववैदभाष्यकारेस्तथा व्याख्या
तत्वादितिभावः काष्ठ १५. आकारोपधप्रकरणादयमिहपठितः कुह १५. अत्र
क्रमप्रसहति पर्णीषहतो जन इति प्रयोगस्तु अत्र दान्नेवल लक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति स
माधेयः केचित्तु गोहतीत्याद्य पूर्वं पठित्वा उपसर्गादस्यत्यूहोदिति परस्मैपदमाद्यः
अगाढेति गलोगल्लीतिसलोपः जत्वधत्वष्टुत्वलोपाः सिद्धत्वात् पूर्वभवभाव
स्तेन असिद्धत्वात् नचक्तेलोपप्रत्ययलक्षणेन णादिप्रत्ययपरत्वात् भाषभावोस्तु

म० र० २५

209

इत्याशंक्य सिद्धान्तोपस्थप्रत्ययलक्षणे सूत्रं सूत्रवत्वादिनिमाथवः पुत्रेहेवक्काध्वं शंकानाव
दसंगतावर्णाश्रयप्रत्ययलक्षणाभावात् नन्न यत्रवर्णमात्रमाश्रीयते तत्रमाभूत् यथा
गवेहितं गोहितमित्यादावादेशेनैयत्रतत्स्थावर्णाश्रितविशिष्टः प्रत्ययः प्राश्रीयते तत्रस्यादेवं
यथाल्टयाँडितोः मारामहान्तिचेन्न भट्टावेपिवर्णाश्रयाश्रयणात् प्रत्ययस्याप्रधानत्वात् ।
किंच स्थानिवत्सूत्रेणासिद्धे प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थमितिभाष्येस्थिते स्थानिवद्भा
वस्य विशेषत्वेनाल्विधावप्रवृत्तौ निषिद्धः प्रत्ययाश्रयप्रत्ययलक्षणमापन्नः अत्रपवचत्वम
हमित्यत्र प्रचिनेत्यत्रवर्तते नेत्यहलीतिकेयदादेस्याद् तस्मादिह शंकामत्त्व प्रसिद्ध
त्वेन समाधानमपि मन्दमेवस्यानिवत्सूत्रमत्यासिद्धत्वेनाल्वीति प्रागेवप्रपञ्चितत्वात्
प्रत्ययाश्रमहत्यत्र विसर्गान्तसिद्धादीनिदिक णोत्तद्भवने प्राणत्वनीति उपसर्गादः
समासेपीति नित्यणत्व वानिनित्रः सतिदास्यानि विकल्पत्वहात्यथाहोत्रेयोपि स्तिडते
तदुदाहरणे प्राचःप्रमादिकमेव प्राकरविरोधादितिभावः प्रवन्नेत्यपदस्तूत्तेमादरः
ततोन्यदस्त्वत्तेणमित्यमरग्रन्थार्थः कल्पस्तूत्रेचहृष्यते सोमेनयच्यमाणेनतत्तुनन्तूवे
त्रनत्वतोमिति तत्रिरायपाग्रमुणः चतत्रत्सूत्रं झलिधालिधाति । प्रभ्योज्ञरोग्रह ॐ०
लङ्गतिप्रत्यये झहा थाहा धाहा प्राग्धयोरत्रनासिकलोपायवादिगणनिपातनात् । २५

मंसोर्वत्वं त्रिभ्योपिन श्रयवादिभ्यङ्गत्वङ्गः डालामान् आत्तामान् धांलामान् स्तृषेस्ते
धे संज्ञायांस्त्वान् स्तृषकः श्रथंङ्गस्वोपदः क्यादौ त्स्तृषचेति जृषीप्रीतिसेवनयोरिति
तदादौ जृषपतिनकाण इत्यजादीजस्वोपधो भूषग्रलङ्कारे श्रथंस्तुरादावपि कथ
त्वेषशीषेत्यादि ७१ पश्चात्तृतीयानिष्कः शिषि शिषि श्रश्यति प्रश्यतीति शिमिति व्या
ख्यतिवचनात् नचनत्रङ्धादेरेवग्रहणं संकोचे प्रमाणाभावादिति मैत्रेयप्रतापका
रमाधवादयः तदनुरोधेनोदाहरति शोषेत्यादि पदेगादयस्य प्रत्तेसंहृत्वमाहः तन्म
ते शोषितेत्यादिर्बोध्यं जिष्ठविष्ठासिष्ठ ७५ इहद्वितीयानिष्कः श्लोषिविषित्तष्यति
इष्यतो द्विषिमितिवचनात् वोपदेवस्य प्रत्तेसंहृत्वमाह केयटादयस्तु आदिशाहृ
तन्नामकाङ्हत दन्तमाधववर्धमानस्वामिसंमनाकाराः । घस्लृग्रदने ७५ । आशि
षीति आशीर्लिङीत्यर्थः पतञ्चकर्तरिप्रयोगमभिप्रेत्योक्तं कर्मणितु यत्रविषयेप्रयो
गोनेति बोध्यं प्रष्टादिष्वतादिप्रवधातुगणाचनदृश्यते भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ तुरा
दौच तत्रनेह भ्वादिदृश्यते घस्लादीनां पृथक्करणात् ज्ञापकात् नेह्नित्रप्रषेस्तप
ठितं ते नापिक्र्यादिः तत्रहि प्रष्टेस्तुपरिचारपदवधातवः यदि चतत्र शिष्टाद्विताः
स्युस्तर्हि त्वादितपदवाक्येवन् नचानेकार्थत्वंधातूनांगौरवं त्रयाणानिबन्धकादि ।

म॰ र॰ २१॰

210

ति ग्रहः स्वरितेनेत्येपि ऌकारेणैव तन्निवारणात् यत्तु हरदत्तादिभिरुक्तं स्वरितेनत्वादेरपि
नेनैव सिद्धत्वादिति तत्रादिशब्दग्राह्यं किमिति न एव प्रष्टव्याः नच ग्रेऽवं तथा ग्रपि शब्द
सम्बुद्धेर्यस्य इत्येवं वचनादित्यास्तांतावत् नापि कृत्यादेः गौचाव्यवधानेन तन्तोः नेनरस्य ह्ले
त्संभवात् अतः परिशेषाद्दिवादयएवग्राह्यन्ते नचेह यणाल्विकरणग्रहणादेरिति नोत्थ
हि पचादिभ्यः इतिवत् ग्रहणकृतादीत्येकपदादेशाहुः ह्रस्वेपादेत्तग्रोचितः नत्वग्रहणादे
येष्वकृतादयस्तु ल्हृदितनएव ग्रनोनश्चता इतिचेन्मैवं प्रत्येकं ऌकारपाठे विपरीततो र
ग्रापत्तेः नचात्रवत्यांतरेणा ऌकारोतिमात्रेणकयः ततःकार्यानिर्वाहप्रसंगात् ग्रादिता
मेदितात्रादेनाम्हृदितच नवसत्वात् नयथा ग्रषादिभ्रजिषिदामदीर्घेषु शशयकृतादि
ष्वपि स्विताश्रिमित्रीतिषिदा स्वरधातुस्य हृहृप इतिपठ्यते यत्तु ग्रषादिषु षिधुसेरा
द्धो इत्यादित्यादिनरूपते तत्त्रामादिकं इदितेनत्स्यानिष्ट हृपाट स्यैवयथोपपत्तेः तस्मात्तु
स्वपूर्वसिद्धतेः ग्रत्रबंधोबोध्यः जर्जचर्चझर्झ ग्रषाचवर्गीयांतभ्रुपाठउचितः नचि
होष्मांतेषु गशक्लतगतो शेशतिरिति इहगणगणतरीतिपाचोग्रन्यः प्रामादिकत्वंश्रुक्तं
चेहू ग्रचहोदिति ह्रानत्वात्नहोढः इहतारो ग्रयंकपादौमिताकरणोचचुरादौ ग्रविद्ध
रिकास्विति ग्रत्रचव्याख्यानमेवशरणं ग्रयम्भ्रादेरन्तर्गणानाह । कृतदीसो निमिता

३॰
२१॰

मिदेग्रणः शितीत्यनुवर्तते सावकर्मधारयात्तसमौ ग्रहणमेतस्मन्नप्रत्ययोर्विशेषणः तेनय
स्मिन्विधिस्तदादावित्ति प्रवर्तते तदेनदाह इत्यन्तकशकारादाविति । इत्यस्या व्याख्यायाः
फलमाह । यथाहेति । शितीति बहुव्रीहिणोक्तमिदं इत्यत्र अणः स्यादिति भावः यथेत स्य
इत्यादौ पिबादयोपि स्युरिति बोध्यं ग्रयेदिवादिः चुरादिश्च । शिष्टिदादिष्विदतीत्यत्र व्याख्ये
याहेभविष्यति दिवुधनोति स्वहमोहनयोः दिवादौ दिद्युनोति गात्रप्रक्षेपणे । कोट
परिवर्तने ग्रयेत्तदादावपि रुइ लइ लङ् ग्रन्थस्य प्रथमान्तो रुनीयो द्वितीयात्रः द्वावेवधा
तू द्वितीयान्तौ चेत्येके । चभ संचलने । संचलनं महत्त्वानि विपर्यासो मंथनं च ग्रयेदिवादिः
क्र्यादिश्च न हृद्यः चतुर्भ्यः चतुर्ग्रहणं कृपेर्व्याहृत्यर्थमिति व्याचक्षते तत्र नत्रापि निषेध
स्यैवेष्टत्वात् चतुर्ग्रहणफलं तत्र संदत्तो स्फुटीभविष्यति स्यान्देहृदितिबाहिकल्पप्राप्ते इतरे
षां नित्यमिति प्राप्ते निषेधोऽयं ग्रत्र गमेरिडित्यत्र तः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते तत्तु तस्मिन्कृ
ते तदानयोरभावलक्षणात् इष्टापि तत्र वार्थाधिकारात् तेन सत्यपि परस्मैपदे कृतिह
लौकिकनिषेधः सिद्ध्यति ग्रत्र भाष्यवार्तिकयोः हेत्वादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थे
वचनादन्यत्र निषेध इति स्थिते तेन विहृति तीर्यत इत्यत्रात्मनेपदाच्छः पूर्वेणत्समा
नपदस्यत्वाभावादन्तरङ्गो निषेधः प्रवर्तते सचकृते पिनाडिना निवर्तते । चतुर्ग्रहण

म० र० ११

211

सामर्थ्यादिति । वस्तुतस्तु यञ्चुच्याइति वक्तव्यमिति पर्वं हितासिद्धे तथैवास्तु झपइति यं
नच हल्ग्रहादिष्विति व्याप्तिः परस्मैपदाभावात् तङानयोः सत्वाच्च । अत्र विपर्ययमिति भावः प्रा
णिषु गेनस्त्वं क्वाचिदिति । नचैवं तदेव सूत्रे अभिप्रेतमिति वाच्यं प्रसज्यप्रतिषेधे समर्थसमासाप
त्तेर्वाक्यभेदापत्तेश्चेति भावः झयेति त्यवाचीनानां पाठमुपेक्ष्य भाष्यानुरूपं पाठमाह । हु
यो रोलइति रेफसहचरितः वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति सिद्धान्तात् पूर्ववा
क्यनामाम ग्राहिसिद्धेन द्वितीयवाक्येन सामर्थ्यादिह विधीयते लृदिच्चल्झप इति प्रादेसो
त्रनिर्देशो भाष्यकारव्याख्याने चेह प्रमाणमिति भावः । झषीति ॥ लिङ्सिचावात्म
नेपदेष्विति किल्वात्तु गुणः । हलन्तमाद इति । हलन्तवनन इत्यस्मात् क्विप् येऽत्र चेष्टायां ये धात
वोऽन्यत्राधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थनियमः ये त्विह पठ्यन्ते तेषामुपसर्गाद्विनाः येऽनन्तर
पदत्वेऽपि सिद्धमस्यैवानित्यासधातुपाठ्यादिषु स्थितं तदेतद्धुनयत्रादाहरति । विद्यदय
तीति व्यघोलिटिह लादेशोषापवादइति । अभ्यासोनगेनस्यैकारस्यानिहत्वेरपवादइ
त्यर्थः अनपवाह इत्यस्येति सिद्धा ग्रादित्वमात्मनेपदमात्रफलकं सध्यमत्वदेतिनिष्ठा
यामिट् विकल्पितत्वादिति मैत्रेयहरदत्ताद्यः दुभये पए आभरणकारमतमाह के
चिदिति माधवइति तस्यायं भावः सूत्रे दीर्घोच्चपाठे सावद्यविगीतः व्याख्यानाग्रांपि हवि

गे० ११

धारणे इति व्याचख्युः एतच्चैतत् न्यासोक्तमभ्युपगमे हि सूत्रमोऽस्वो वेति इत्यनेन विकल्पेन
अस्वविधाने वैयर्थ्यं स्यात् धातुद्वयेन दृङ्हृ दृंहतेरिति रूपद्वयसिद्धेः नचार्थभेदः धातू-
नामनेकार्थत्वादिति । लोकविकरणेति स्वरतिसूतीति सूत्रे ऊदितं वेत्यत्र सूतिसूयत्योः
पृथग्ग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकं । परिभाषाभ्यामिति । उक्तपरिभाषयोः परस्परवि-
रोधे उभयोरप्यप्रवृत्तिः अथवा अवधारणांशपरित्यागेनाविरोधे समुच्चय इति भावः । मा-
रणतोषणे माधव इति शामलज्ञपणे आलोचन इत्यस्यापि निशामनमिति रूपं आलोचनं
चक्षुर्जन्यं ज्ञानमेव परपार्श्वज्ञानालोचने इत्यादौ दृक्निकारादिभिः लक्ष्यैव व्याख्यानत्वादि-
ति भावः । ज्ञापनमात्रमिति । ज्ञापञ्ज्ञाः । स्यादिति सूत्रे ज्ञीपमान इति प्रयोगादिति भावः
प्रयोगेष्विति । पञ्चमं ज्ञापयति मारयतीत्यर्थः विश्वविज्ञापयति संतोषयतीत्यर्थः सं-
ज्ञापयतिरूपं दर्शयतीत्यर्थः मनोगतं बोधयतीत्यर्थः मज्ञपयति पारे तीक्ष्णीकरोती-
त्यर्थः स्यादेतत् माधवमते ज्ञीपमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थस्य का गतिरित्यत्राह
ज्ञापमिच्छतीति ज्ञापनमिति । तथाच बोधने धातुभेदेन रूपद्वयं फलितमिति भावः यदाह
देवः जानातीति शिक्षितोऽथ ज्ञापयति तपश्च मारणादौ कदाचिदेतमित्वे पीदमेव ज्ञापमि-
दिति पदे ज्ञापने मारणादौ नेत्यर्थान् ज्ञापनाः ज्ञापयति पदप्रत ज्ञापयेदित्यपि स्यादिति

म॰
र॰
२२२
212

कंपने चलिः । धातुनिर्देशोऽयं एवं च शब्दे ग्रहणे मित्त्वज्ञापनार्थं । घटा
दयो मितः माधवादीनां व्याख्यामाह मित्संज्ञा इति । मकारान्तः अथादन्तश्च । ज्वल ह्वल ।
एषामित्यामिति मित्संज्ञावन्तो ज्वलादयो नेति भावः ज्वल ह्वल ह्मल नमोऽनुपस
र्गाद्वेति पाठान्तरे तत्र न कश्चिद्विकल्पः प्राप्तविभाषेति ज्वलादीनां सर्वत्र पाठात् नमेस्त्वमित
त्वादिति भावः कथं संक्रामयतीति । यत्तु सुधाकरेणोक्तं इहापि ग्रहणं ज्ञापकमिति तत्र
नोदाहरणप्रदेशस्येति हेतुनिषेधादिति भावः । वृत्तिन्यासादीनि । नचाहि न पादमीति सू
त्रे प्राप्यामयतः सम्प्रदायहानत्ययमो परिवेषणे इत्यस्य प्रतिषिध्यत इति हरदत्तोक्तेः तत्र न्यासेन
कस्यमिचामामित्यतो नेत्यनुवर्तते इत्युक्तं नचामेवेयादयोऽपि नेत्यनुवर्त्य व्याचख्युः एवं
हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते ग्रन्थव्याख्यानक्रमोऽप्यतः प्रागेवैतत्सूत्रोपन्यस इति भावः सामर
ण्यादिति तपरकरणं लक्ष्यानन्तानुबन्धात्तत्र ह्रस्वत्वं त्वे नाधिकं दीर्घत्वं तु बाधादज्ञायते
इति भावः ८४ । इवमतिक्रमणे । केचिदत्रपुरुदेन पठन्ति वाच्यावमित्येति उदाहरन्ति
च तदनाकरं नचाहि नयाहि काशिकायां प्रादेतन्नेति चकारस्यात्रोक्तसमुच्चायार्थत्व
मादितः निष्ठायां वा न इत्यनेन भावः माधितः उदितत्वेन यस्य विभाषेत्येव सिद्धे सतःसङ्ग
स्यात् एवं च स्वामन्य एवमित्येतेन माधः । सुधाकर इति । ग्रन्थोत्तरग्रन्थ इति सम्पूर्णमे

धा॰
२२२

वृषदंशेति भागहृद्योलिविति ग्रहेयग्रपवित्रः नयासदंदेशेतिस्तृते आदिग्रहणांध्यर्ये वेत्यकारोन
मध्यान्तग्रहणेनेहासिद्धेः पूर्वचादिग्रहणमौपदेशिकत्वमेतिपक्ष्यर्थेष ग्रहबधास्त्रेकाताः
यद्वा वृमरादायकारोन्नमनिर्दिष्टः नथाचोपदेशवादित्वाभावान् निषेधोन येन्नञ्चकेचित्
ह्रधिगमित्यादिप्रयोगाञ्चहात्रहलादिति । दृग्रकोशयो ग्रपञ्चोदादिति मध्यानावोपदेवा
दृयोरामित्यादेवेत्यस्तदाजङ्गः नत्महानोनमहेनदृति माधवः । पाद्यापाणाने पादत्वाणाह
तिकनदृष्टाने लगिवकारणात्वात् दृष्पतीतिस्रोत्रोनिर्देशः दृषयंतीति पाठस्तूचितएव । इ
त्यत्रकशाकारादो इोनतेनपपद्दन्याद्दोनाशानीतिकर्मधारयस्योक्तत्वात् बहुव्रीहोतस्या
देवदोषः अत्तएवाप्तिमत्योर्जोहाल्यादिकयोनेहग्रहणं शपः ञ्जनापहारात् चानशः
सभवेपि शाकारादित्वाभावात् यत्वाङः शित्यचोति व्याख्यानाच्छानशिनेति नत्र उक्तरी
त्याकर्मधारयस्यावश्यकत्वे चोन्तस्वैयश्यात । सद्देःपस्य । सदिस्वञ्जोरिति पाठस्तु ह
द्याह्रप्तोपि भाष्यानुत्र गतत्वादुपेक्ष्यः । शाद्दृशानेने । विष्णीनामित्यामिति नथाचनेवि
रीयेत्सूयेत यद्दःस्त्रशायनेति । शानतेनिविति । शावदेवेवाहिमाणांच ॑देरगताविति तत्वेल्न
दिव शानेनमितित्तृपं नथाचास्येवधातोरिदंत्तृपंप्रसिद्धं चेतिनिर्दिष्टेशः गमल्गतो इप
वेषणाकदृत्यादो इथेतिभावः ऊचसमवायेनेत्यादि । ऊष । ऊचसाहेनादृतिपाठेनेस्यह

म० २०
गत्र
213

पुनःपाठः संपदेनार्दिवेवज्वलादित्वमयकान्नोपोमेयथास्यात् । मेधृ संगमे च ८४१ यज्ञार्थेगृ
ह्मेधिनामिति लक्ष्ये गृहैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति विग्रहः । बुधिर् बोधने सर्वो नेति दैवादिके
नित्यात्मनेपदिभिस्तु साहचर्यान्नयाभूतस्यैव ग्रहणमित्यर्थः यत्तु माधवेनोक्तं सकर्मकैः
साहचर्यादिति तदुपेक्ष्यं सकर्मकादपि णिचो दर्शनात् तथा च माघः क्रमादमुं नारद
इत्यबोधि सः श्रीहर्षोपि प्रबोधितञ्जागरितः स्वमाहिणीति । उन्दिरिति । बुद्धिर्दिवा तु ज्ञात्वा
निष्ठायां बुद्धं निशामने चाक्षुषज्ञाने । वेणृ ८०० । वादित्रस्य वायाभाण्डस्य वादनार्थं मा
दाने वादित्रग्रहणे नीनापीति उन मानानां हि षमन्ववेदनादित्यत्र भाष्यकारैस्तथैवोक्तत्वादि
ति भावः । व्ययगतौ ८०४ वित्तत्यागेन नित्यमात्मनेपदीयमानः ग्रंथस्तु राज्ञावदनः स्पश २
बाधनस्पर्शनयोः । अपस्पशान् अत्र स्पृहावरस्पशेत्यादिना अभ्यासस्यात्व मन्वादित्वापवा
दः स्वामीतु पक्षस्यैकस्त्याह अत्र पादेयनोहूतानि पस्पशोऽस्त्यादयः प्रयोगाः प्रतिकूलाः
पस्पशा यद्भंनादिचिदाश्च संज्ञाः पूर्वकस्यावि धेरनित्यत्वात्त्राभ्यासदीर्घ इति माधवः पस्पशे ते सो
ढ्वैतत्यानो धातः पस्पशीत्यादि यङ्लुकोस्तज्ज पयभेत्यादिना भ्यासस्यात्त्रक पपस्पशे पपस्पशी
ति पपस्पश इति काप्यादिः पपस्पशेति । ह्वृञ् ८४५ । भारं हरति ग्रामं प्रापयतीत्यर्थः अंशं
हरति स्वीकरोति स्वर्णं हरति चोरयति पापं हरति नाशयति । प्राप्तेश्च उपदेशोपि सति ले

ॐ०
गत्र

द्विधातोरित्युक्तेरित्यत्रसूत्रमेवाविशेष्यतेति तदाह । उपदेशेयदन्तस्येति धातोः किं गोभ्यां
नोभ्यां अत्रालिस्त्वाचापिगमेश्चेः ग्लाग्लेभ्यां इस्वपदेशोपच उपदेशोऽकिं चेना स्तेनानालाग्लीण
कृत्वादेवावनभविष्यतीतिचेत् एवंतर्हि वर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानश्रीय
ते इतिज्ञापनार्थमिदं तेनकामयतीत्यादौ कृत्वाच्चानोपक सिध्यति श्राणातिइति पक्ष
हासेचेहत्वोदोषाः तथाहि ग्लानः ग्लाना ग्लानाः आकारान्तलक्षणाः कङ्ग्राचो
नस्यः प्रत्ययनिमित्तंस्यात्वं आदेनाप्रत्ययइत्यन्योन्याश्रयात् किंच जग्लेइत्यत्राभ्यासे
इकारः श्रूयते द्विर्वचनेऽचीतिवचनात् तस्मात्प्रत्ययप्रतिषेधपवाय विषयसमस्यात्
पक्षेदासापिलक्षतेः अत्रच ज्ञावामस्वोनिसूत्रेण कवाधनार्थं प्रनरप्रविधानज्ञापकं
तदाह: अतेनिमित्तकमात्वं शितिनप्रतिषेधइति तदेतदाह नशितीति इत्सेतकस्तका
गादौ प्रत्ययपरेतत्रार्थः धातुग्रहणात्तस्मप्रत्ययस्याशितीति कर्मधारयेणाविशेषणा
त् यदित्वशितीतिवहुव्रीहिःस्यात् तर्हिजग्लेइत्यादिनसिध्येत् एशःशित्वात् । आतो
लोपइटिच । अजाद्योः किं ग्लायतेयक् जग्लायतेयङ् दासीय इच् आर्धधातुकयोः
किं याति वान्त्येराशाने कर्मण्यातिदृष्टे नङ् लङ् तमेकवचनमिदं द्वैतप्रकारेण यायाति
इष्टौ क्रमाप्येत्यच्चेति व्याख्यानात् तथानेस्यति जहातीति प्रयत्नातिदेशाश्रुतिभावः ।

म॰
र॰
२५४
214

विभाषाग्रेति पर्यायेक्वेकारलोपाभ्यां रोराभ्यां ताहृस्य योऽदितिभावः एवं शाक्त्याशेति यथाकथंविथाव
पिबोधयते नास्य ग्रेति ज्ञीतिश्रुगोवसाययति । अतत्त्वसंयोगादेर्गुणः । अरुच्छ्ं तो हृह
हृवहृयोर्यपाचा घृहीतिमित्रं लिटीतिव्याख्याने नत्वहृचानत्रगुणं दयतेर्दिगिलिटीति
हिम्प्रसक्तेन नच घृहीतिमित्रे इति ज्ञनस्य नत्रविषये होइवोधिकेतिचेन्न तपरत्वेन गु
णास्येव न्याय्यत्वात् यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन हीडीति नचिक्रन्दले निषेधलेच नदेनदाह गुणः
स्यान्निहीति गुणोति ग्रतीति स्वादिक्रांचाच्छान्दसेनलुकोऽनिर्देशः अग्रहणमेवत्र स्व
करमितिहरदत्तः तत्र यङ्लुक्याप्नुत्यर्थत्वात् श्रिविर्देशस्य प्रकारो विधेयेगुणग्रहणं
चित्यप्रयोजनं प्रयाङ्क्रिनीति स्तृत्वात् पोत्पुत्रवर्तनेनच्वालिङो विशेषणं नदाह यादीति
नेनेहृन संहृषोहु मानैषा स्पोतिभयश्नुभ्रुवोर्योरङ्ङिति तथाच माचायप्यहोयङ्दाहृतं नदा
करविरुद्धमितिभावः । ममवोभ्रुवत्रस्तानातिति । संविकः प्रसवे इत्यादौ तथादर्शनात्
ह्रुश्नुवोः सार्वधातुके । ह्रुश्नुवोः किम् योयुवति नोनुवति असंयोगपूर्वस्येति किं प्रत्ययं
ति असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं नत्वप्रत्ययस्य तेनाप्नुवन्तीत्यत्रापि यणेतिभावः स्यादे
तत् श्नुग्रहणमनर्थकम् योयुवतीति यङ्लुचस्तस्य प्रकारान्तरेणैव वारणात् तथाहि ।
छान्दसो यङ्लुक् नत्रप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वादेवयणभविष्यतीतिचेत् सत्यं श्नुग्रह

गे॰
२५४

णादेव ज्ञापकाज्ज्ञाणाधामपि ङ्कविधङ्ङ्लङ्भवतीति भाष्यकारः चान्द्रास्तु ययङ्लङ्को भा
षाविषयत्वेनिः संकोचमेवेच्छन्ति ज्ञापकतामेव धनयितुमिहानेकाचदन्यस्या ज्ञायते विरं स
दर्शिता नेनयकर्वन्ति उवर्णान्ताद्दीर्घोहृग्रो सत्याह अस्तुयहणस्य ज्ञापकतानिर्वहति शब्द
घास्मावधात्मक परयोः अस्तु वोरनेकाञ्चाद्व्यभिचारात् किंनदङ्ग्रहणमित्यादिक । इस्ता दे
शस्यैवाति नचास्यापि ग्रहणमस्तित्विवाच्यं गानेरित्यादौ नङ्प्रवर्त्यङुकारस्यचरितार्थ
त्वं घात्देशाङ्कारस्य नचरितार्थः स्थानिवद्भावेन ङित्वादेवनङः सिद्धत्वादितिभावः ।
नङ्वङिति ञहोः छुरितिङस्य ५५ । लोङ्ङाते । ग्रस्मात्येचायाविविजावः वबयोरभेदा
त् विज्ञावङिति माधवः । नङ् ५५२ । वेषणाहिंसेति रिषेर्हिंसायां पठितत्वात् बोपदेवो
प्याह नङ् वधेगत्यामिति माचातिभाषणे चेति पठितेन ह्याह्यानादिभिस्तु रोषणे चेति पाठान्त
रमुपन्यस्य रोषणं कोपोत्पादनमिति व्याख्यातं तत्सर्वं माधवादिविसंवादादुपेक्षितम् ।
मेङ् प्रणिमयनङिति नत्विह नेगदेति कथंस्यात् सिद्धिषयेकृतात्वेनप्रास्मिन्नत्वे ङलेभप्र
सतिपदोक्तस्यैव माधातोग्रहणादित्यात् गामादाग्रहणेष्वविशेषइतिचेत् मेनानेमिनो
त्योरपिकृतात्वयोरतिप्रसङ्गः इत्यनयाह मेङेति ङ्हणत्वादिति ग्रयेभावः दाधाघ्विति सूत्रे
प्रणिदयते प्रणिधयते त्यत्र णत्वसिद्धये भाष्यकारैरिष्टसिद्धोनिन णत्वविधौ कृमेत्यस्य

म·
र·
३५
215

स्यानेत्यु प्रकृतिमात्रादिति पठनीयं कस्तु प्रकृतिस्तु माङ् चेति केचित् प्रकृतिस्तु कस्येत्याकांक्षायां स
न्निधानान्पूर्वेत्तरयोरेव ग्रनेन कारयव्यामिः नापिमामानरूत्यत्रमीनातिमिनोत्योश्चानियार
भिः माङोऽकारान्तत्वं बधस्यैवोपात्तत्वादिति दिक् यादेशेनेति दृश्यते लिंगादिहित्वं प्रामे दिग्या
देशस्तु तत्रविशेषविहितेनादिग्यादेशेन हित्वशास्त्रस्य बाधः पीस्याऽभ्यासहित्वेन बाध्यते
विषयसमभीमाश्रित्य लिङ्गुन्यत्रेः प्रागेवतयोः प्रवृत्तत्वात् दिग्यादेशविधौ परसमस्येव
न्तविषयसमभीलक्ष्यात्ररोधात् नदेनलुनयति दृश्यतइति । स्याच्छोरिति । इहात्मनेप
देष्विति नात्रवर्तिते परस्मैपदेष्वगानिस्यानेन्लकः प्रवृत्तः । डीङ्विहायसगतौ । विहाय
सा ग्राकाशेनवाते षंस्याकाशविहायसोऽरित्यमरः विहायसा इत्यनाकुरः पाठः माव
ग्रभ्यासस्याविकारः ग्राभ्यासः सचेत्वमेव नयाहि दीर्घञ्चन्याग्रचदृश्यपास्यते नचमामा
दीनां ग्रभ्यासस्याविकारभूतोऽश्च इकारात्वम्तः संभवति यदित्तज्ञस्वरस्येव शृसेत नहित
द्विननिर्देशोव्यर्थः स्यात् साहिग्रभ्यासे ईकारग्रहणार्थं क्रियते ग्रन्यथाग्रजंतस्याभ्यास
स्य विधीयमानो दीर्घः फलादेः शेषमात्रमनीत्वतां नत्सन्वदित्वमापतदेतदाह । ह
कारस्येति । ग्रत्रन्यासकारः धातोः कर्मण इति सूत्रे वाग्रहणं विभज्य विस्तृर्णोरोषनया
संबध्यते साचव्यवस्थितविभाषा तेनेहस्तृत्वहेघे ग्रर्थविशेषोपाहितेभ्यएवसन्निति स

शे·
३५

चविशेषोऽस्तितथैवसाहाय्यकोऽपिह्रस्वविकारादिभिरुपनिबन्धनत्वं दर्शयति । तथैवानिन्दा
घामित्यादिना । सञ्जनस्येत्यादि यत्तु प्राचा सन्ध्यक्षरोरिति सप्तमीमाश्रित्य सनियोगश्च परे
इतिव्याख्यानं तन्न मनोषिषति अदादिसुते इत्यादौ सन्ध्यक्षरः प्रकृतिभावस्यैव स्थित्वात् ततः
प्राट् प्राटन्तरित्यादौ लिङ्प्रकृते यथा नहि निमित्तत्वाद्विशेषो लिखेत न हि त्वं सन्ध्यक्षरेत्व न
दिनि संभवति यत्तु तत्र प्राचोक्तं शाकेः कारेणासिद्धे सन्ध्यक्षरे रकारोच्चारणमकृतार्थं नि हि
त्वार्थं तेन यस्मिन्नोऽहित्वमिति तन्न निमित्तस्य कार्यित्वायोगात् न चाकारोच्चारणस्य सामर्
थ्यमिति वाच्यं प्रकारफलानां बहूनां सत्त्वात् तथाहि पापचक इत्यादौ यल्लोपस्यास्या
नित्वात् टन उपधाया इति वृद्धिर्न प्रवर्तते किंच दित्साधित्सालिप्सादिभ्यो एकत्वाभावाद्धुङ्
अपिच दित्सं धित्समित्यत्राचार्यतिङ्कृते यतो नावृत्त्या ष्टतान्तः सिद्धान्ते तथा प्राचा प्रु
क्तं अजन्तभूतं पूर्वो दर्शयितृ दित्संधित्समिति किंच पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्रा
लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झल्लं न हूत्वाणोत्र अपिच यस्य हल इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणं
ग्रहणेत्यादौ यल्लोपव्यावृत्त्यर्थमिति सिद्धान्तः तथा च अपापचिषेत्यादौ यल्लोपोत्यका
रफलं अपिच पापच्यते रचोऽवति पापच्यः हलन्तत्वेनाण्यति कथं चिद्यल्लोप ॱॱ न्तुः
पाधावृद्धौ च ज्ञोऽति निकृतेत्वमापपायाचिः इति स्यात् अपिच अपापचिफलं स्वयमेव अपाप

म॰ र॰
११६
216

विष्णुवेति यद्वेनस्याज्ञेनत्वेऽचः कर्मवान्तेवीति ज्ञात्स्वेणैव कल्पः सिद्ध्यति तस्मात्स्वत्वङ्गोरि
त्रिषष्टेवषङ्क्रा ग्रन्तपत्वयङ्कः लौकिमन्तव्यल्लक्षणेन यद्रूत्तत्वात् द्वितं सिद्ध्यति परसम
मोत्वङ्गकार्यत्वात्रलमनेनेतिनिषेधः प्रवर्ततेतिदिक् । दानशानौ चेति । आजेवतिशा
नार्थो वितिभावः । सृष्ठीतवेत्वेति । गोपधानादित्युपधात्तपाठोपान्त्ररस्त्यर्थः । चुरादय
इति । तथाचात्रपूर्वी मात्रसाम्येपि भ्वादयो भिन्ना एवेत्यर्थः भेदाभ्युपगमस्य फलमाह
प्रत्रवेधस्येत्यादिति भावः । इदृशणाविति । यद्यपि हलन्तात्रेति सनः किल्वेनापि गुणः
प्रतिहत्य्रस्तथापीड्भावाय उक्तोहेतुरेवात्र मन्तव्यः एवंच गुणप्रसंगस्यैवाभावात् ।
किं किल्वान्वेषणेनेति । मीमांसतइति । यत्तु न्यासे तेजोवाचस्पत्यादौ मीमांसाशब्दो माङ्
मानइत्यस्मात्स्वमुत्पत्त्रइत्युक्तं तद्यदिसमर्थनीयं इत्यागृहस्तर्हि हीर्त्तमायायः कल्प्यः इ
ह सन्यन्तहनिभ्यांवदात्मनेपदाङ्गाचुरादिकार्ज्ञिवेति स्थिते मानमूजायामित्यादिवृत्ति
कारग्रन्थोऽपि भज्ज्यात्मेयपद्व नहितस्मादयंसन् एवांस्यते सन्नाहतिरगदात्रे वोवेति
प्रत्रमाना भावात् इतिदेवमात्र उक्तहत्वेतिपात्यन्तां भ्रणात्स्वाद्धात्पूजेहलकलयोर
इत्तत्त्ववत् नचवैयाकरणानामपाठ्येष्वाग्रहः उपयुक्तिपक्ष्यार्थौ उपायाया ग्रव्यवस्थ
नादृश्यकेः नचैवंसतिमीमेतिइत्यसङ्गः इत्यादिमाह चर्येणेच्छासन्येवतद्विधानादिति ।

ॐ॰
११६

रभराभसेव ५९९ । राभस्य उपक्रमः वेगश्चेदेराति । उपदेशोपदेशात्वात् रामस्य विभाषेयम्
यद्ब्रसान्यदाचार्येरिति निषेधेप्रामइति नत्रानिषेधस्यप्राप्तिपूर्वकत्वात् । हात्येवेदामिति
पतञ्जमाथवादिग्रन्थेस्पष्टं प्राचात्तु विकल्पतोत्सुदाहृतम् नत्रेतिभावः । नसंबन्तइति ।
नद्याचपर्कदासाविषयत्वात्परे नत्वरस्यानिड्नेपिषत्वभवत्येवेतिभावः उत्तपवाह प
विर्ष्कंदनीति णम्यन्तत्वे ग्रस्यष्ठीविद्रदित्यादेः प्रामादिकः । ग्रस्तूपादेति । स्तूदित्वा
दृड्. प्राचात्तु ग्रस्त्वाप्तोत् ग्रस्तार्प्तीत् इतिसिजग्रदाहृतंतत्प्रामादिकं स्तूपास्तूपोनिवा
निकमथेस्तूपेः प्रत्ययोपि प्रामादिकएवेत्यवधेयं । गुपतिज ५९७ । केचिदप्रत्ययंदनप
हेति । कितनिवासे चिकित्सतीति रोगमपनयतीत्यर्थः शङ्काचिकित्सति निरस्यतीति
तेवेड्ढ्णं चिकित्सति अपनयति नाशयतिवेत्यर्थः स्वाश्रयंकाश्चिद्विचिकित्सात्वितिवद्
नं तद्व्याव्यावसरोचिकित्सनामितितत्फक्वामितिवर्धमानस्तत्र वर्धमानस्यप्रमादइति
शहूकौतत्भेमपञ्चिन्तं नेदंतदुनयति काश्चिदिति । भजेरेवायो ५८९ । भक्त्यातिभ
त्यतइति यद्धृहिरण्यदाप्रमृनतत्वभजंतइति मंत्रेभजिष्यंतइत्यर्थ इतिवेदानग्रन्थेषु
क्वाचित् हरणंत तेल्लावकप्रमादात् । उव ९ । हिनःक्रिः उभ्रमष् उववाने क्वाचित्
कःपादेःप्रमादिकः । वेजोवायिः इकारइतिनत्वित्संज्ञकः उमायक्वेविनिभावः वेयस्ता

सावभावादिति । नहि तासौ विद्यमानत्वं स्यादिति तद्भावेन लभ्यमथा स्त्रीयत्वात् नचाचला
त्वादिति निषेधस्य पाक्षिकत्वादिति दोषो स्येति वाच्यं प्रचण्डस्त्वङ्गे राज्ञि बाधित्वात् वदत्यन्ता
योवाच्चि उर्वदित्येति हलेयस्य दिथवचस्तत्पनामजाधाद्वितिनकल्पवस्य प्रमादएव । स्व
यनेरः पवकृत्वमिति प्रतोलोपस्तत्र न भवति प्राधधातुकोपदेशेयदकारान्तमिति व्याख्या
नत्वात् प्रस्वयोरिति नोन्विझानंगमनादिति ब्रणाय्यादेशयोः सतोर्हि निषेधोस्ति किंग्णि ।
स्विग्रहणेनेति चेत् सत्यं नसिद्धानन्तरं गमस्तोनि ज्ञापनार्थो ग्णिस्विग्रहणं नेन वितेणोति क्वि
णोन्योर्थइत्लुङ् नानोनीप्रभृतीनां चासिद्धि प्रवितरायीत् प्रजिराधीत् प्रचेचायीत् प्रने
नायीत् इत्यादिसिध्यति । त्रुलम्पतीति । लम्पतीत्यर्थः उक्तं हि कविकल्पद्रुमे त्रु
लम्पालोपइति कामनेकाज्ग्रहणं तुलम्पायुर्थामिति वार्तिके व्यवहृतार्थं ॥ इति त्रया
दयः ॥ ऋतेरीयङ् ऋतेः सौत्रइति नोनोयधातोरिकानिर्दिष्टः वर्जिलन्त्यात च्चेत्य
उवादात् यच्चवदिति ईयस्रोदीर्घोच्चारणान्नाज्ञोयं इदन्नत्वेहि सवर्णदीर्घेनैवासिद्धेरीय
ङ्मेवकुर्यादिति नत्र परनेकाचइतियणापत्तो सवर्णदीर्घस्यङ्लभत्वात् नचयङे
वास्त प्रहृत्सार्वेतिदीर्घोपपत्तेरित्यस्त्रलोचित्ता सन्यङोरिति द्विरापत्तेः । कृपायांचेः

त्योकइतिक्रतीयतइति कृपापर्यायोधेष्ठ ऋतीयनेस्यानृणीति नानार्थवर्गेचभट

महोनामिधानात् अतेनं च ङसेलीयाच ह्रणीयाच ह्रणाय्येकार इति क्रियाकारकाणोभयवा
विना ह्रणाशब्देनानेनादेश इति निर्देशं कुर्वन्नरोऽपि ङसेलीयत्नेनैवार्थेनायां प्रमाणमिति थात्
वन्द्रोऽस्य उक्तत्वाद्स्येति भावः शेषत्वादिति यत्नप्रसादकृता ईयङ्भावे आनिष्टत्वात्मने
पदप्रदाहृते सत्याभादिकमिति भावः । ङसाल्भ्यो वसि भसोऽहॢ लि इत्यतो हलीत्यात्र
हृन्तेरिमदेर्ने रुदिहि स्वपिहि । अतो हीति धित्वान्यत्वाज्ञातरु: स्थानिवद्भावेन प्रत धि
त्वेन संह्रन्नादि विनिन्याय्यात् यज्ञादेर्विरीति स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपि इकार उच्चारणार्थः
हकारस्य इकार आदेशः तेन हलीत्यपि नात्र वर्त्य नापि नानङः प्रसङ्गः । अत्रदाज्ञो वनतीति
देषामिति वनतेरव्यभिचाराद्विशेषणमिति भावः यत्नप्राचा एषामत्र नासिकालोपद
ति उक्तं तत्र नमिसन्यो भिङ् नहृथुव मस्ज्जादीनामनेन स्यापि लोपप्रसङ्गात् । अत्रदाज्ञो
पदेशा इति अत्र नासिकानाड् इति शेषः । तेनातस्यादस्य इति । अत्रापि प्राग्वत् वधादेशादेत
इति तेनावधीदित्यत्रानो हलादेरिति वृद्धिर्नेति भावः चक्षिङ् दर्शनेऽयीति विशाहृणाभि
चष्टे एची भवित्वादेरो तथा व्याख्यानत्वादिति भावः अतो दिन इति ज्ञास्त्विधो गोपादानं इति
हृद्वादेन ग्रहणात् हृन्तेरिति भावः एवं च चक्षिङ् इकारस्यानेकार एवं स ङ्गश्चितः । ख
शादिति तत्फलं तत्प्रागेव प्रपञ्चितं अस्थानिवद्गीति व्याख्यातीयस्य विधा समर्थ्या छंदं तेनासि

म०
र०
२१८
218

ते स्वतंत्र स्यात्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वाद्योपत्वमाणात्वात् ईशःसे ईड्जनोर्ध्वे च ष्व
त्र्येधे इत्येतदेतयोरत्र्यकरणे प्रविभक्तिकत्वेनिर्देशमात्रत्याकरः यद्वा प्राचार्यात्तोरिदं
नोरितीड् जजनिषेत्युक्तं यद्यलाङ्ङि पोरध्वमिति नदाकरविरोधाद्धपेत्यं यद्यपिजनेः स्व०
नाभावो नच्यापित्वाद्दमोक्तात् शपतोलुकि उपधालोपाभावे च जनिषे जनिध्वे इति बोध्यं ।
णासि तुमने वभ्नासेति उदयेनवेति मंत्रेतिसानेन्तोरववमिति दृत्यानन्तरे स्वप्रयोगा०
दिति भावः किं च त्रास्विसजेनोयशब्दो वाध्यपीति हृदेदेवनिन्यासपरमजायादयः सर्वत्र
स्याप्रस्पतालव्यान्तत्वे संगतताः स्युः न चाहित्रमादिभिः प्रत्येकं वाचयेषत्वसिध्यते ननन्ति
स्म तिसिदत्यत्रेनेत्युक्तं प्रसृतालवान्तत्वे न च्याद्विषत्वे षष्ठ्योरीतिकत्वेकवर्गान्तरत्वेन षत्व
दुर्वारमिति कथं प्रस्तुताकृयेन । णिजिशुद्धो मेड्व्याद्यभूतिनाणिजिसिचे मितिनिरत्र
षगस्यपठितत्वेन ज्ञोह्यात्यादिकस्य इति एवं न च ग्रहणात् । णिजिप्रयुक्ते तालव्यादिः
पोषवर्गीके चिन्ता धर्मविति दर्शनात् क्रप्रत्ययेशिंजिने प्राव प्रपकाणंन्यतान्ते पि
णिजिनीभूषणानातेशांज्जितमित्यमरः मोदीज्यापाशिंजानोग्गाइतिव नादेः णिजिर
हुलयषभगोरित्यत्रात्रदात्रेत्वलत्वाणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वाञ्जातोबाध्यः पृङ्स्प्रावित्रे
इति स्वरनाश्रुक्तेनन्यायेनेडानित्यामिडू सोनासवितेति स्वरानिडाणितिवेड् लुग्लुग्वाम्य

रां०
२१८

सः अपिदर्थोमिति यत्तु प्राचा प्रभ्वोः परस्यैवेनः सार्वधातुकस्येति व्याख्याने तत्प्रामादिक
मितिभावः स्मरेनीतिन्यासकारवर्धमानादयः यत्तु पदमञ्जर्यां उङ्वीतीत्यत्रबहुलं छ
न्दसीति शपोल्लुगिति दृश्यते तच्छन्दसमोर्वहूयमाणेलावकप्रमादात्पूर्वपतितं इतिमाधवः
अपिपालावहतनस्तत्रशपस्तः सार्वधातुकेछन्दसीतिपठति। इाततानोभौवादिकस्येति
आशीर्लिङीतिभावः विध्यादौतुसमीपादेतिनभवत्येव केचित्तुवेगतीत्यत्रदीर्घमोकार
प्रश्लिष्यमाङःइत्यत्रपदेवदन्ति तन्मतेविध्यादावपिभवत्येवेत्यवधेयं गतिकमतेनाह।
लावस्थायामिति भाष्यमतेनाह विवाहितइति उभयथापि द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेनेह प्रव
र्तते अचोह्निमित्तत्वाभावात् द्वितीयत्वनैमित्तिकत्वादितिभावः। वीगाति। एकदेशम
तमाह अत्रेकारोपीति तथाच दीर्घप्रक्रमेकाविकल्पडुमः ईङ्लङ्कोतिगतिव्यामिस्तेयम
जेनस्वादनेरिति लङ्स्यतादेःसंज्ञा प्रयंजतेच नहितगतेकदीनेदिकपाधीनह्वितिरित
कर्मव्यतिहारेतङ् नचनगतिहिंसार्थेभ्यइतिनिषेधः उत्पूर्वस्याविभावार्थकत्वात् व्याघ्र
कच्छने सनेति शर्पर्थेविसर्जनीयमित्युक्तेः यत्तस्मादप्याधर्थातुकंस्यादिति सत्यानोऽर्धवा
दइतिभावः। सामाने नाम्योति द्वितयवतत्र्यग्रहणामितिमेङ्. धातोनिन्द्रपततत्वादितिभावः
विसंज्ञवं लोपेल्लागति अमइति स्वेवेलोपित्यत्रवर्तयतामतेनेदमुक्तं निकर्षेत्वतेनेवल

म॰
र॰
११५
219

सिद्धवर्थेयं । उपसर्गे प्राङ्गसहेति प्राङ्गसहेति सोनसमूयं प्राङ्गघट्टेति तत्प्राग्वंग्रन्थेशुद्ध
धं न पाठः प्रामादिकः । सूत्रस्थो कोचिद्विशेषो नेपठ्येति तत्तनाकारे भिन्नादिपाठान्तं
क्यापत्तेः सिद्धजादाविति पत्रे हेकोऽगुणोद्भूतोऽहेति सूत्रे भाष्यकारेणायं तदुक्तं तथिः धि
त्वेनेति सहस्रेतिन्यायात् प्रागुक्तं गोत्वापि हेतुथासमाधानं स्मर्तव्यं । जक्षभत्त । बभ्रामे
ति जक्षनु क्ष्योऽन्तु रभमाणाऽस्मादौ जपादित्वस्यापि विवादत्वात् मकलधात्तहोत्रिका
रैः तथा सौकारान्तेति भावः यद्वा प्राचा सुकृथ्यकरित्यादौ यास्फुदोऽहत्वाद्गुणाऽस्तूक्ते तत्र
ज्ञासंग्रणस्यानिषेधापवादत्वात् भक्ता व्याख्यानेन लिङ्गात्वाद्रूपे हितेन । दरिद्रामावोक्त
मत्रवदति यदिति निर्मूलमेवेति यत्तु व्याख्यातृभिरुक्तं प्रामाभावे प्रातो लोपप्रसङ्गे तेप्रा
तैरोणालहत्त्यो नेत्यादि न स्यादिति तथाहि प्रातेरोणालङ्गत्यव माथस्यादीकारे कृते व्य
रौकारवचनं दरिद्राते राल्लोपे प्रपितृ वणार्थंसत् प्रामभावे लिङ्गमिति पारायणिकाहूर
दत्तमाधवादिभिरुक्तं स्वयमप्युपन्यस्तं च तत्कथमौत्वस्याप्रवृत्तिः यद्यपि दरिद्रे
स्य समर्थनार्थमुक्तं उच्चारणविशेषाभावादौकारविधानमिति तदपि भ्रमात् तस्मि
न्पक्षे प्रामोऽङ्गवैरत्वात् विवादितेऽस्तीति तेन दरिद्रेऽस्त्यत्र णलुद्धेत्वादनन्तरणेण
ताकेन तप्रचाप्यजेवेति भावः । प्रदरिद्रति निसिजभ्यस्तेति जेज्वेस लङः शाकटायनस्य ।

ॐ॰
११५

पवेत्यादेर्नालन्तत्वणो विकल्पस्तत्र भवति परत्वाद्ध्रस्वाभ्यलयोरित्यालोपे आकारान्तत्वस्ये-
वाभावादितिभावः नचटेरिह्राकिंहर्नास्थिते आलोपापरत्वादपवादत्वाच्च ईहल्यघो-
रितीत्वं स्यादितिवाच्यं श्रुत्वान्नबाधाइतिन्यायात् ईत्वे हि हलादित्वं निमित्तं नचेद्विना-
शोन्मुखं त्वसेभाविलात्। वपाकानो। भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते जयादित्येन्या-
न्यप्रयोतिदेवाइति ॥ इत्याकारान्ताः ॥ चत्वारःपरस्मैपदिन इति ह्रोध्वर्यादयस्तुके-
चोचित्प्रयोगाः प्रामादिकाएवकथं तर्हि स्मराग्नोज्जृम्भणाः स्मराभिद्रुतधाराङ्गनिपातैरि-
तिसोन्दर्यलहरी नाघ्रैयानच किंत्वघ्रानम्। इत्यत्र द्वितः क्तिः भ्वादिभ्यश्च घ्राणत्वं
द्वित्वे परित्वाभरथ्या रीति उदाहरति मा हूः ईहल्य वत्वोपमोचो घ्रन्यश्च्वभावचवाणत्वं भिमी
ते क्ता मास्येनीत्वमिति नन्वामादिकं नत्वाधिधातुकस्यत्वद्विदेः। नथाचकाणाका आर्ध-
धातुकस्याधिकारेन लुपेति योगाधवादित आतएवमातः माथः चातेगाथेदत्यादावी-
त्वेन एतेनक्रमास्येति स्तुर्वेत्क्रिति किं दृदातीति यत्रास्त्रदाजड्ढ्रलदपिस्त्वं आतए-
वनत्वद्विनिष्ठानादानाधातेतिप्रस्त्रदाहृते। दधत्तथो दधद्इति निष्ठान्तद्वित्वाभ्यासकार्येस्य
धाञ्जोत्रकरणं नत्वधधारणे इत्यस्येतिव्याचष्टे हितकत्त्वेति रुधत्तस्येति तेन दधा-
तीत्यत्रनभवति यच्चेवधातोरित्यादौ श्रपिनस्यात आलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाकथंतत्वादत

म॰ रं॰ ग्र॰

220

ग्राह वचनसामर्थ्यादिति किंच सन्यपि स्थानिवत्त्वे ऽनिकृते [illegible] नत्वमाश्रयिष्यते
ऽपि च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यपीह परिहारो बोध्यः यद्वद्दिति नायं परिहारः सा
मवर्णादिषु निषेधारम्भेणास्य प्राप्तिकत्वादिति न च [illegible] लोपस्य स्थानिवत्त्वं द्विवचना
दौ न वक्तव्यानीति नवद् भाष्यकारेणासवर्णादीनां प्रत्याख्यातत्वात् । धनधान्ये ।
दधन्तरीति [illegible] हारोऽत्र नासिकस्य [illegible] इति दीर्घे [illegible] भावः
[illegible] अभिधाने दीर्घो भवत्येवेति बोध्यं ॥ इति [illegible] ॥ [illegible] परो [illegible]
ति स्यादेष्वाभ्यासस्यानि नियमो नेह प्रवर्तते न च प्राकृतादित्य [illegible] स्य चाप्रा
कृतीयत्वात् तेनाभ्यासस्य षत्वं भवत्येव परस्यत्वादेशप्रत्यययोरिति षत्वं [illegible]
ति सिवादीनां वाव्यवाये ऽपीति विकल्पः । [illegible] दिनोष्ठादिस्तूधात्वन्तः [illegible]
वैदिके त्रिकद्रुकपर्यायो [illegible] पवते । [illegible] । [illegible] विभाषेति [illegible]
त्वत्वज्ञापनार्थम् तेन [illegible] राजाधियेत्यादि सिद्धमिति [illegible] । [illegible]
कर्मकः उपानभः [illegible] कालात्साथ [illegible]
[illegible] सन्नायाकन् [illegible] । [illegible] इति
[illegible] कालिदासः [illegible]

गे॰ ग्र॰

लोपइतिमाधवः ग्रहोऽस्त्वेत्यकारः श्रौत मन्त्रान्तं श्रौतिस्त्रिपादीत्यत्रस्यमरः । घटग्रह ।
ग्रहसहेः पाठोऽहरदत्ताटीनां ग्रनभिमतइतिमाधवः तदापातलः शाकिसहेशस्त्रीति
स्तुवेषहृसर्षणाइरति हृत्रिनपाठाय नत्रषहसृग्रहृचक्यर्थइत्यास्यैवपरस्मैपदिनोऽग्र
वेथकस्यग्रहणं प्रामामित्याशंक्याऽत्रवेथपरिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वापर्यायः प्र
त्ययग्रहणाविषयत्वादित्यर्थः उभयोरपीहग्रहणामितिहरदत्तोक्तेः ग्रत्राचेयः प
रितिविभाषेतिषत्वे परिषद्यति तीषसहेत्यीडुकल्पस्तेनास्यभवति सहेति पाठेन
निर्देशादितिप्राह ग्रत्रेदंवक्तव्यं षत्वविधावपि पाठेननिर्देशस्तुल्यः तथाचषत्व
मपिमाभूत् तत्राकारउच्चारणार्थइतिचेदुकल्पेऽपि तथास्तु तस्मादुभयमस्तुमाऽ
स्त्वानत्वइटुजरत्नीयकाः प्राकारग्रथास्तुसर्वेषणञ्चेष्टासीनाः तदिहतत्त्वमहद्विर्निर्णे
यमितिनतुप्रसक्तेभावेक्तः सहितत्सहिः जोरत्वीति ग्रच्छन्दस्यनामिति ग्रणोकृतेवाऽस्व
स्वस्त्रसामित्यवाविकल्पः । स्तृण निस्पर्शिति परंचपाठो ग्रन्यत्साचत्वाणीयेडुन्तो
स्वप्नविवरे स्वप्नवह इत्यादिनञ्यामादिकाम्तिभावः । ढौङ् ढौयनेइतिपरमोपियणं
बाधित्वा नित्यत्वादाढौयकृ मोनानि पाठ्ठमित्रइतिविषयसप्तमी तेनमायः ढौ
यइत्यत्रपञ्च मित्याति ग्रन्यथापरत्वस्यात ग्रटाविति स्याद्वाद्वारित्वेत्येतत्त्वनभव

म॰
र॰
ग्रा
221

ति दीर्घोऽत्र कारेणोच्चारणासंभवेनाकृत्वात् अनेयस्य अप्रसिद्धानेत्यादौ नेर्गीदेति णत्वमपि
न भवति । ओङ् । ओतः श्यनि वा स्यादिष्वपार्श्वस्थामस्योर्द्विरूपायामङ्ग्न ओदिहासीत
व्यवधानादौ हिनस्त्रीति नत्वस्याप्रसंगः उपेयेन यथापूर्वभावादेकस्य निष्ठापीह्नित्यत्व
निष्ठेतियोगविभागादकित्वमिति सारस्वतादयः सोङ् हिंसायामिति अनपवादकर्मक
त्वमितिभावः सोऽज्ञेति क्र्यादौ इमिश्र इति कस्मात् स्वादौ सोगमनादिनिस्त्रादौ ।
रीङ् निये रेता रेष्यते लीङ् श्लेषेति सार्वधातुकेयगीति विहितेन श्रीङ् दन्त्योष्ठ्यादिः
श्रीवर्णाश्रतिक्र्यादौ प्रीङ् प्रीतौ प्रेता प्रेष्यते प्रीत्रनपेणी क्र्यादौ कजादौ च शेषत्रत्र ।
कर्मणि श्रभिष्यतीति उपसर्गान्तस्थत्वोनोति षत्वं । अभिसमाविति स्यादिष्वेवाभ्यास ।
स्य षत्वमिति नियमादभ्यासस्य षत्वं नापि द्वितीयस्य स्यादिष्विति सूत्रेण स्यादिष्व
वनद्विधानात् धूरी घूरी गूरु उद्यमने ग्राङ्गस्मीयुः गुरइतिलघूपधत्वादौ पादोन
रामिति इधिलाचार्येति कृत्ने कागादिक्रसमनमेतत् अत्रमंत्रप्रयोगस्तुदाहरति छः ।
उद्यामेति हिरण्यपाणिः सवितेतिवगोस्य प्रथमचरमसमंत्रयोरपि पत्यमानस्यापत्रोदा
हार्थः । ततइति । नहोधरतिधात्व उदाहरणमाहेति अकर्मकत्वप्रयोजकस्य क
स्यचिदर्थस्येतिभावः । अष्यणो प्यो । शोऽष्यणोन्यातीत्यादि स्त्रिषथालिङ्गे अनेका

ग्रे॰
ग्रा

येनत्वदाहार्थकथन मेहुद्दनिदर्शयति स्लिष्टेति शल इगुपधादिति सूत्रानंतरं श्लि
षआलिङ्गने इति सूत्रांतरं तच्चैकयोगत्वेनैव प्राचा व्याख्यातं तथा च सनीदं सूत्रम
ङ्गोबाधनार्थं स्यात् ग्रह्णात्व ग्रन्थानं तेनावकाशः एवं च कर्तरि एवं मैथपदे सिद्धमिष्ट क
र्मणि तु नाह समाश्लिक्षत कन्या देवदत्तेनेति च णिच्छने सोपि परत्वात् सिद्धः तथा समा
श्लिष्टानौ कन्ये इत्यादौ क्सः किंतु कर्मणि शतं प्रभृतिष्वनालिंगने शल इगुपधेति
क्सः प्राप्नोति इष्यते च आश्लिक्षत् समाश्लिक्षत् जतुकाष्ठमिति तमिमर्थं बोधयितुं योगवि
भागेन व्याचष्टे । श्लिष इति अनिटः किं श्लिष्ट हा इति संशयो माभूत् सामर्थ्यादिति ।
यदि हि श्लिष इति पाठ एव नियमः स्यात् न हि एकवाक्यतया विधिर्वा स्यात् फलं स्यात्
ल्पत्वादिति भावः । शल इगुपधादित्यस्येति । तेनात्मनेपदेनालिङ्गने च णिच विषयोर
न्यत्र सिद्धो वनत्वकाइति भावः । प्रत्यासत्तराविति । श्वालिङ्गने हि उपमृ हन परिष्वङ्ग
पर्यायं प्राणिकर्तृकमेवेति भावः योगविभागफलं दर्शयति । कर्मणीत्यादि अ
श्लिष्टानामित्यादौ क्सस्य च विशेषाभावात् अश्लिक्षत् अश्लिषदित्युदाहृतं । उभय
पदीत्यर्थ इति तेनात्मने विभाषितत्वाहसौ अद्यप्रदेशसिद्धेविति भावः । एक इति ।
वस्तु गोमि प्रभृतयः इत्यर्थः जोङ्केति तस्मात् अलमेषा त्वधिन स्याल्स्यो इत्यादि प्रयोगाना

म॰ र॰ ११

222

गतिप्रश्लिष्टेति कथमिति निष्ठिधसेनाट्टलिख्यात्रिः सिधित्वा सेधित्वा सिद्ध्वा उदितो वेति वे
ट् इट्पक्षे रलो व्युपधादिति किल्वविकल्पः दीर्घोऽत्र धर्थ्यपादे दृष्यते ऋ्टित्वात्पाट
इति ग्रहत्तेनत्रपारस्यवेयर्थ्यो पन्नेरितिभावः रधहिंसायां रध्नातीति पचतीत्यर्थः अ
रधादिभ्य इति प्राचो ग्रन्थेन ग्रन्थादिति नत्रग्रहकं पक्षेनन्यामादिकं नलोपस्यावकाशपर
कत्वादितिभावः ॥७॥ मनेक्षेति यद्वा प्राचा मनङ्घ धेस्यादाहृत नटपाणिनीये इस्ट्रः
पेत्विते नोहृन पोवैतिक्रान्त्वा मिहृलभ्यते पदान्तेप्वेन हृियानात् किंचनान्त्वनत्वः स्या
त् नयापि रुषेतत्वाभावान्नयोर्धत्व स्लभमेवनष्टनष्टेतित्यादि प्रयोगाच्च लोकवेदप
सिद्धाविरुद्धेरत्रितिभावः पुषादृयित्वाति केचिन्नु स्देहून्करणं रधादीनामिवपुषादे
नामपि समाप्यर्थमितिव्याचक्षते नव्हाष्णकेयपादेर्विराधाद्रुपेत्यमितिभावः भ्वपुप्र
न शोषमिति रपतिहीर्षोलिङ्ग ग्रहू चविशेषउक्तात्तातेनितित्यर्थः चक्षणवेति स्रोष्ट्र
तिनत्वेकृतेणत्व देवकृते स्रोकाधयुदाहृति ग्रोषितःत्वास्यतित्वांतितिरिति इतिदिवा
दयः । हृज्वरणे बभृयानन्यविधानश्रुत संयुत ग्रावस्तुय येनानरित्तस्त्रवेति
नस्य जयूध्यानोटित्तिणामिन्द्रहतं यस्याम्टे ग्रथगा ऽववर्थेति ग्रवाटीदिति ग्रवा
तेषा ग्रवारिष्ठः हृतोवेतिदीर्घस्यासिचिपरस्मैपदेष्विति निषेधः हृरचाहि ग्रवस्ते

शे॰ ११

निकिंच प्रजीहयत यद्यपि एवंनस्यधात्वंनस्वादवयवस्यत्वभ्यातीनोमित्रमत्यय
परत्वाभावात्प्रामिते वेहनास्ति तथापि एधिकस्यापेक्षत्वंभवतीति त्याचनार्थेपि
दे नेनजिद्धायोपधीतितिमिह गाथोहिसाया पतन्नुहत्वपूर्वाचादेवाशाद्युपन्यस्त
त्वहेवन्तुचितमकमेकस्यैव दिवादित्वामिति गाथोकमेकादित्यत्रेतिणीनत्वादि
तिभावः । जिधृक्षा । स्तुलेभस्मेति प्राप्ताभ्यने स्तुलधृक स्तुलधृषौ दधृगिति
क्रत्विगादि हूवेण हिनोविधानात शुन्याचापिप्रत्यानेविध्येक्षत्व लपप्रमाणे
त्येकस्तितेसहकः प्रश्ररटनेश्च एपनानिर्देशात ॥ इतिस्वादयः ॥ भस्यभस्ये
त्यपधमपपादः भहः भहवानित्यत्र निष्ठायां ओदितस्तुतिनत्वप्रसंगात स्थाने
षष्ठीति स्थानेहिप्रसक्तः तेनरोपधयोः प्रसङ्गे प्रयुज्यते रोपधनप्रयुज्यते इ
त्यर्थः प्रयुज्यमानोरम सिम्लचः परएव यस्माद्धि देशान्तरे विधानेनास्ति सस्या
निर्देशापवेस्योचितं देशविशेषएवस्थानिनः प्रसक्तत्वेनोपस्थित परित्यज्यान्यत्र प
स्थितकल्पनायोगात इहतामित्वेनन्यायोबाध्यते स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्या
त्र देशान्तरेप्रयुज्यमानोपि रोपधेनिवर्तयति नटिहरमः प्रादेशत्यागमत्वेहे स
पीहे यथाक्रमः प्रत्ययत्यागमत्वे इतीस्थितम भारद्वाजीयाः पठन्ति भस्यारोपध

म॰
र॰
रात्र
223

योः लोपश्चागमो रम् विधीयते इति प्रश्नार्थः तन्नः किं चेत्यतो लोपग्रहणं प्रवर्तते
रम् त्वागमः पूर्वान्त प्रत्याहारस्तन्नः भक्तो रमान्यत्र स्यादित्येव सूत्रमत्र रम् इति यः
मेद्यानन्तरः सोऽवोक्त इति चेदः उक्तत्वादेमः स्यादित्यर्थः तन्नाक्विं नियमोक्तेभक्त
तोमित्यादि सिध्यति उकाराभावपक्षे तन्न भजनमित्यादि किं नित्यकारपक्षे भूरि
रित्यपि तद्भावे संप्रसारणे तदेव रूपं पंचैव सूर्वोक्तप्रतिषेधान वक्तव्यो भवतीति म॰
हल्लाघवं किंच यथान्यासे वरीस्त्र्यते इत्यत्रवरीकारे रेफस्य निवृत्तिर्वाराय त्वरूपं दे॰
शग्रहणमत्रवर्तते इदानीं तत्रदोषः माभूदिति सुपरे लाघवं तथा तन्न क्तोमित्येव प्र
त्रेदेवज्ञाय पक्षाकल्पना नावकाशिकाद्यैव रसोवचनाल्पिद्धमिति वदतारसर
त्यस्याप्यनुक्रमायत्वात् किं तु भाष्यकृतानाहृणोऽभिसंधिना हत्राभिद्यते रस्वत्त्वोऽपि त
ता तथा तन्न क्तोमित्येतावत्मात्रेण हरदत्तोऽपि तत्त्वभाष्याभिसंधिपर्यालोचनावि
रहप्रयुक्तः तथाहि रसक्तस्त्वे दोषोऽपि हि इत्येव लिङ्क्सिद्धत्वं पर्याप्तत्वेन दोषाभक्त
भूजोचैवं दोषोपक्षः लाविचाधिकः ॥ १ ॥ साभ्यास स्याहि भजाभवो भवोद्रिव
धियपा हितं तन्नलक्षणे स्याति वात्याद्धरिव तस्मादेत्रयथान्यासत्वानुकूल
रमोऽपि ति पर्यायिह भगवतो सूत्राभिसंधिः रसक्तभावे पञ्चदोषाः श्रोऽपि हि दिक्वासे

उं॰
रात्र

नः बभञ्जतुरित्यादौ लोप्यते बभजतुरित्यादि स्यात् सनोवर्तेति इन्धिकल्पात् बिभञ्जती
त्यादौ लोप्यते बिभक्षतीत्यादि स्यात् हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वात् लि ङ्. सिचात्तदि भञ्जी
ष्ट अभङ्क्तेत्यादौ लोप्यते भक्षीष्ट अभक्तेत्यादि स्यात् लिङ्. सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वात्
चङ्. परे णौ अबभञ्जदित्यादौ लोप्यते अबीभजदित्यपि स्यात् उत्पादिति ऋलवपृष्ठते: ग्रा
गमपवादः सङ्गतिहि सिद्धान्तः स्यादेतत् उत्पादिति वैकल्पिके तेनाबभञ्जदित्यपि
भविष्यति अबीभजत् इत्यनिष्टमिति चेत् ज्रजभ्रजोभञ्जेनेरिति भ्राजादिपाठेन नत्वदुप
द्धयस्य ऋदित्वात् नत्वाय चङ्. परेणौ दोषोपन्यासः इति चेत् पाकस्योदनादिविषय
त्वया भञ्जनस्य च तस्याहमनयोः वा नराधिभेदमभिप्रेत्येति दुहाण श्रथैकयाप्य प्रत्या
भञ्जयाश्चानास्तुत्वारयुव दोषाः नाहेन श्रापिधात्वनेण मृहजाः श्रापाद्वीटिनस्यापि
गुणाभावात् अनुदात्तत्वेन परस्मैपदासम्भवाच्च सन् लिङ्. सिचामिडागमस्त्रोत्याच्च
यदित भञ्जे भञ्जिरितिच्चाने तत्राह भञ्जेर्भञ्जौ चैवमिति चत्वारो दोषा ह्यत्राः प्राप्ति
कः पञ्चमोपोनार्थः स्यानिवत्वादिति अनभ्यासत्वाभावादिति भावः द्वित्वमभिप्रेत्या
पिबूमः हनिग्राकोडवीराः धातवस्तेनेषां अवयवकत्वेपि उगादिविनिर्मुक्तं बभ
ञ्जेना बभञ्जिथेत्यादि रूपतः नासिद्धेदेव तस्माद्यथान्यासमेवास्तु अथलाघवेपद

पानेन स्वातंत्र्यं विकल्पयितुं न हि भवन्नेव सोऽपि निपतितत्वाच्छ्रुतेर्विधीयतां तथा च नको
पि दोष इति भावः पूर्वं विप्रतिषेधेनेति नित्यत्वादित्यपि हवचे शब्दान्तरप्राप्तावपि
कृतान्कृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यतायाः लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्त्यागान्नत्वात् विजहदु
रित्युच्छिद्यते स्येति सूत्रान्तरे नमन्त्यानन्यायस्यादेरित्यत्रवर्त्तने तेनेडागम इत्यपवादो लभ्यते
तत्र चैकवचनमेव तथाहि स्मान इति विजिघ्रीयेत्यत्र वस्यात् उविजोभयत्र चलनयोरि
त्ययमेवेह गृह्यते न तत्र पृथगभावार्थे इति तस्मान्निहत्वादिति हरदत्तोक्तः नचकादि
नियमान्निषेधः संभवत्येवेति वाच्यं नत्र कित्वेन गुणनाशत्वादिति हि नेषाभावः वस्तुत
स्तेनेट्प्रकृते विवेकयेति पुनर्लोडसंभवात् नत्र चापित्त्वेन कित्त्वाभावात् नचपूर्वे
सूत्रे कृतादीनामप्रक्रान्तत्वात् कथंचित्तत्साहचर्यात्तदादेरेव ग्रहणान्न सहोत्यादेरि
ति वाच्यं यथासम्भवमपि दुष्टत्वादित्युत्तेनेति दाहभावे द्विमाधवादिभिः सह विरोधापत्तेः त
स्मादिह तदादिकथाद्योग्रहणे सहोत्यादेरनुग्रहणेऽप्याख्यानमेव शरणं प्रमाणा
भावादिह जहातेर्निव्याख्यानम् नत्रिफलत्वान्निमूलत्वाच्चोपेक्षितं तस्य स्वव्यावर्त्यसं
भवात् नवादित्रिकारेणजिज्ञासादित्यत्र वर्त्तितं व्याचेव्याजोपर्थे हासेनेति प्रसज्य प्रतिषे
धे हि वाक्यभेदः प्रसमर्थ्यमसामस्त्यप्रसज्येनेति भावः तस्मान्नयोसितं सोयकदनासिप

प्रभृतीष्वनेकेषां प्रवर्तने एतच्चाग्रहादत्र माधवादिग्रन्थेस्पष्टं यत्तु प्राचा ग्रन्थेविज्ञोदित्यादिषि
जादीनां इडित्वे स्वीकृत्योदाहृतं तत्साकर्यविरोधाद्युपेक्ष्यं यत्तु वदन्ति कान्तेचेत् श्वेः ऊदा।
दित्व पाठेनत्वान्निषेध ऊदादित्वसन्नुष्ट प्रत्ययनिषेधमात्रं प्रतेनानवकाशेनेलाघवात् एव
चोविधेयभेदाभावे न वाक्यभेदः तस्मान्माधवादिग्रन्थ एवासङ्गतइति अत्र दूषणं केचि
कान्तेवृ ऊदादित्वपाठेपि पाणिनीयेनतद्भावः स एव तथाचक धनदन्त्रवाद्दन्नवाति।
के प्रवर्तनं एवं चाप्रामे ऊदादित्वविधायनं इतिहृदक्तोक्तिः तदत्र वार्तिको माधवादि
सु निर्विवादैव प्रसमर्थसमासस्य इत्युद्धरस्वक्रमेव तस्मात्पर्याकरमेव ग्रहीतव्यमिति
नत्ववाचीनेत्र्यपत्यानाकृत्यइतिदिक उच्चि उच्छु उच्छीविवासे इमाभ्यादिगणव्या
ख्याने इहपाठस्य उच्छति उच्छतीत्यत्र प्राच्छीनयोरितित्रय विकल्पार्थः पूर्वपाठस्य
स्वरार्थः तथाहि उच्छोति उच्छतीत्यादेतापिद्वचनेशमि वादेनापित्वाद्दत्र दाव्व धातुस्व
रेणाद्युदात्तपदं शेषत्प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तोमान छिहस्य ग्रहणस्येति नचोपदेशेण
त्वेमानाभावः अत्र पदस्यचेदन्तोऽप्यते रेवाति नियमसाहित्य छिहस्यग्रहणं मत्याचत्वाण
स्य भाष्यकारस्यैव तत्रमानत्वात् लोभितालोत्त्रतितोषसहेति वेद ऊणादे कर्तोनेवे
ति स्वप्रसिद्धत्वात् यथागोशाहृस्य अनेकार्थत्वपर्यप्रकरणादिविशेषंविना स्वर्गवज्राद

म॰
र॰
स्प
225

योनेश्यंते नयाक्रान्तिरपीतिभावः स्नुसंवेष्टने इत्यपगलनाकः अतोऽन्यः अना
विल्लः करणचारित्वात्तत्र गौरः हुडु दन्तोभ्यादेहीति उद्भुहरवाः सहुस्त्वलमिह्नेति
प्रयोगात् इषद्दच्छाया कोविद्दुईतिनपठति नन्यसान्त इड्डिकल्पेक्षाविधेयोच सान्तवध
स्यैव पाठात् दैवादिकश्चैयादिकयोरविवृति निरनुत्यजः भवतिविन्यासे भाष्यवा
तिक समत्त इति क्रियालोपकृदोभविष्यति तिलस्य वृद्ध्यै तिलानिकाममप्ययतिलः तैल
नीतिगतेरपि विलवृत्ते पचादित्वादच् चेलम चेलनीतिगणेपि विलसंवरणे द
न्तोभ्यादेहि प्राविलमिति दर्शनात् पिलविल उञ्छे शादित्वाल्लघ्वादेः हितीयान्ह
धेन्यादेः मिलश्लेषणे श्रयस्वरितेत्यपि पठ्यते इह पाठस्तु कालेनापि फलेपर
स्मैपदार्थः लिलशयने लीलिवना लीलविष्यतीत्यादि कथमहि लिलिवत्स्वयमेवलि
लिविष्यतेरीति प्रमादपठाये सहा दृश्वेकत्वेन नित्यनयावासमाधेयं यत्तु केचित् गाड्
क्षयादिश्यस्तत्र कुटस्यादेः कुटप्रावेशेषामिति नस्तुरुपयक्तयेस्तात्र एक एवमस्मि
त्यसमादपक्षत्वात् लोलवित्यादौ गुणानिषेधापत्तेः न चेष्टापत्तिः स्वार्थेकारहस्यदर्शनादि
विरोधात् अपान्तरस्याक्षणानिष्पालवेन इतिसोत्रप्रयोगाविरोधाच्चत्यासलाम नाव
न् कथं लिवापयतीति अत्राहेयः लोलवनीलिवः ज्ञजयेकः नमाचष्टे लिपु प्रात्र।

गे॰
स्प

कोटीयं स्त्राणसामर्थ्यादन्यत्रापि प्रवृत्तिरिति एतच्च भाष्यविरुद्धं भाष्ये ह्याकारस्य प्र
त्याख्यानात् तस्मादित्यसमाधेयं श्रापनमापः प्राप्तिः प्राप्नोतेः च्छन् लिखस्यापोलि
त्वापलकरोतीति एतत्तत्त्वेन पठितस्यादिभागवत् अत्रापोटीत्येवेति श्रीधरोक्तिरि
एतज्ज्ञानदर्शनप्रयत्नत्वात् उपेक्ष्यमिति भावः ल्हुङ् छिलखराघेम् तथाहि माहिम्ने
त्यत्र लसावेधातकाउदात्तत्वेक्तेधातुरुदात्तः सिज्लोपस्यपूर्वत्रासिद्धत्वात्तनोडित्व
सामर्थ्यादेवेत्यत्र विस्तरः णिपिपरतो लक्षणपरिभाषयाकथमाह घेतः स्फायोदिति प्रसक्ती
स्फायो स्फाभिलादेशाक्तनिगणात्वादङ् स्फातेथाल्दयः तस्करोतिणीच ततोवल
एवेचवकार स्फुके आहूनिति प्रसिद्धपाठोपिनिदोषः प्रस्तुः कमिति पाटस्यस्फेल
भावेव किगदयोहृत्रादिति एतेचस्फुषाकमेकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणे उपयोक्ष्य
ते समसिध्यति विभाषाहृञिहयोरितिर्थालवड् विच्छगतो नदादिपाठसामर्थ्या
त् आयप्रत्ययोनादिपिगोनत्वमाप तेनविच्छायतो विच्छाययतीति अविकल्पः केचि
त्तुनदादिपाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययस्यैवमात्रिकत्वंवदतो विच्छती विच्छायतीति
नित्यमेवतन्त्र णिचवलणे केचिद्धीतिंपठति तत्प्रामादिकं फलाभावात् दीपना
यामपीतितन्त्वेत्रेभिः पितरोद्यामपिपातिनित्यादौ दीपनार्थोवगतेःस्पष्टत्वात् तथैवाः

भिक्षतेर्वा ग्रामात्वाच्चेतिभावः ॥ इति तनादयः ॥ ८ ॥ रुधादिभ्यः श्नम् । श्नमो
मित्वादागमत्वेपि प्रत्ययसंज्ञानविरुध्यते नन्वकारान्तप्रत्ययादित्वेन शसेयत् संज्ञाशङ्का
रोच्चारणं श्नान्नलोपस्त्वत्र विशेषणार्थं उकारादिः उकारः स्वाद्यार्थो मिन्दुकल्पार्थः छृन्त्वा
छर्दित्वा स्तृणाहस्मद्दलादौपिनीति भाष्यकारीय निष्कर्षेतद्दलो निनात्रवर्तिनेन
वैवस्तृणह्यानीत्यादावतिव्याप्तिः प्रत्ययेनेत्यत्रवर्तनात् ॥ इति रुधादयः ॥ तनादिह्
मायो त्तिणवस्तावध्यतेरेत्यानेनात्वेन लात्ताणकेनेनयक्षुत्राकि चक्षीति चक्षनीः
स्यत्रनरखेस्यत्रस्वारः सिध्यति सपर्थ्यपेभ्यः इतिसूत्रिकारोक्तं पारस्परेस्य भाष्य वार्तिकात्र
सारेणाह्न सपरिभ्याभिति । इति तनादयः । पवक्रसेति श्नान्तेनपदेइतिभावः स्तेध
स्तम्भः नकारोपधाः विष्टभ्नोतीति स्तम्भेरितिषः वेः स्कभ्नातेर्नित्यं विष्कभ्नोतीनियत्र
प्राचोक्तं स्कभ्नाते रित्युक्ते स्कभ्नातेर्नेति तत्प्रामाणिकमितिभावः तथाहि स्कभ्नाते
रित्यत्रयदि श्नाप्रत्ययविशिष्टरूपे विवक्षितं नहि विष्कभितं इत्यादावपि नस्यात् अथ
धातुमात्रे विवक्षितं नहि स्तु विशिष्टेः पि ता स्मिन् भवितव्यमेव षत्वेनोदाहृतं च तत्राभिध
ते माधवादिभिरितिदिक् फलःश्नः यत्तु प्राचाग्रन्थ व्याचक्षाणैः मोत्रेभ्यः श्नानच्चना
लोकेन्यत्स्यात्तभ्नोहीत्यस्योदाहृतं तद्ग्रंथ प्राचोग्रन्थस्यात्र शैलप्राचाहलः श्नः इति सू

तस्यग्रहणानाङ्गुपन्यासात् अन्यथा मध्यमोऽपि स्यनानन्तं भूमन्तीत्युपेक्ष्य तावत् दवगम
नायोगात् तथाप्यनाकारन्त्वात् तद्रूपेक्ष्य तथाच माधवेन लभानेस्तुदाहृतं हलः
शेषाणावयवात्कि निमनेड्मनेस्त्रयवज्ञव्याविति नेङ्गानरोक्तो इहापिस्त्रयणोयावि
त्यर्थः संयकज्ञहल्मध्यस्यात् ग्रन्थेरादेशात्वाच्चामाभोवचने ग्रहोलिटि एकाचः किं
यङ्लुकि मा भूत् नचेष्टापत्तिः प्रकारग्रन्थविरोधादिति स्फुटीकरिष्ये विहितस्येति
किं गाहितं नचात्रणिलोपस्य स्थानिवद्भावः दीर्घविधौ निषेधात् गाहीधीर्हितेन न
लिटीति दीर्घे निषेधोनेह ह्वहस्य त्वहूते। इति क्र्यादयः। अहुबरादीति अत्रयमाद
ह्णानास्त्वह्लुकानीति सन्वद्भावस्तेऽत्र तस्य प्रयोजनेक उपयोगाइति सएव प्रत्ययोऽपिवा
सामान्यापेक्षमिति नत्वेवमाधृषाद्वेति व्यर्थमिति चेन्मैवं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वा
त् अन्यथा सत्तापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् विकल्पो विध्ययः प्रायेणा व्ययोः स्तुरिति
सर्वोपप्लवः स्यात् एवं चास्मिन्पक्षे आधृषीयाणां एव पेक्षिको विकल्पः अन्येषां
णिच् प्रयोगात् व्यवस्थित तन्त्यर्थः हृति ह्रेनेति अत्रोपन्यासकृता अनित्यण्यन्तात् चुरादे
यइति सामान्याकारेणाभिधानाद्वेति बोध्यं नैवयर्थ्यमिति यद्यपि प्रथमपक्षेऽपि साध्यं
क्यत्रापपादितं तथाप्यस्मिन्पक्षे वैयर्थ्याशंकापि नेत्यर्थः नेह्वन्यामित्यादि अयंभावः

म॰
र॰
५२

227

अथिमथिकुञ्जर्योर्हिंसंयोगान्ताः तेषां नकारविशिष्टपाठेऽपि अनिदितामिति नलोपेन।
लभ्यते नकारस्याउपधात्वात् नत्वकथं तेषामिदित्वं णिजभावं ज्ञापयेत् चिन्तादित्या।
दौ हि णिजभावपक्षेन लोपव्याहृत्या सार्थकतां लभमान इकारो णिजभावं ज्ञापयतीत्य
चिन्ते नचेह तथेति स्फुटं वैषम्ये अत एव कर्तृविकल्पाङ्गमे यत्रि नात्रि मथि कुञ्जर्यो नित्यणि।
जन्तापत्वो ज्ञाकार इति गोकार इति ऐकार इति लाटयति लाटेति अस्मिन्पक्षे निष्ठायामनुपवि
वर्तते लाटः अनुबन्धबलात् इति ये के लाटितः अनुबन्धबलादिड् व्यवधानेऽपि नत्व।
मित्यन्ये । गोदित्वमस्ति नवेति पक्षद्वयमपि माधवोपदेवादिग्रन्थेषु स्थितं गोदित्वप।
क्षेऽपि निष्ठायामिडस्ति नवेति मतद्वयं कामधेनौ सुस्पष्टं तद्बोनि पक्षद्वयमभ्युपदेना
मते माधवेनोपन्यस्तं नत्विदं त्वोदित्त्वमेथात् पाटकृता पाणिनिनाविशेषेवोदाहृताद
नोपादानात् नोदित्वाकारान्ताः सेड्वा इति तेन परिभाषितं येनेत्यं न स्याणयः कल्पते अतएव
वविकल्पकर्तृमेणास्यते नित्यणि नत्वमुक्तं उन्नेन इरणाणामिति दीर्घोपधे उपधायाः
स्नेति इरणास: स्रुजेर्हेडः इनतेषामूर्ध्ववर्णोपधानामत् इति विवेकः नत्विड् उदित्पत्र
वाद्यसमर्थके णसावर्ण्यात् लट्वर्णोपिप्रत्ययेन चरदित्यनेन नत्वभाष्यमानत्वात्तु ग्राह्यः
तथाच अर्थोक्तं पदितिप्रमज्यतेति चेत्मैव लत्वस्यासिद्धत्वेन एवमेव अनभ्याधित्वा

गे॰
५२

उत्पत्तिरस्य प्रवृत्तेः यदि पदे ङ्ग्रहणं समासार्थं स्यादिति ह्रस्वकारोपधस्य पदस्य प्रयोगेन तदा स्यादेवोक्त।
दोषः एतेन च लोकग्रहणेन इत्यादौ गीगागमादेर्लब्धार्थं कपो रोल इति सूत्रमलं नामधा
तमन्तह्रस्वकारोपधस्य पदस्य तत्त्वा एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते अकारैकदेशस्य ह्रस्वका
रोकरेफस्येति व्याख्यानं ङ्गः णत्वेपि न भवतीत्युक्तं तत्रापि परत्वात् ऋचोल्युपतं इत्यत्र उ
कारदोषस्यार्थोव्याप्त् एतच्च सर्वैकेयदेस्पष्टं स्मार्थयतीति प्रात्वत नेह भवतीति तत्स्य
तेरितीनिर्देशात् हेतुमज्झीवत्तद्विधानात् प्रात्वा मातेपवर्गान्तेनोपधान्तोयमिति बा
धेद्वेषः तथा च प्रक्रियते शुल्वसूत्रमिति चुरादौ छन्दने चोरयति कुटनोतिशयने वज
मार्गं वाजयति मार्गयति प्रजेत्येके प्राजयति केचित्तु मार्गेति तथात्वेन किन्तु मार्ग
संस्कारो धात्वर्थ इत्याहुः मृग अन्वेषणे इति कथादौ मार्ग अन्वेषणे इति कुजादौ त्व
जिह्व [illegible] जीवने त्वज्जयति त्वज्जयति तत्प्रसिद्ध [illegible] प्रतिषेधसिचनतः
प्रच्छ [illegible] इत्यादौ तथा दर्शनात् ज्ञापने चेति [illegible] [illegible] ह्रस्वेत्स्यमाना र
बोधयितुमिष्यमाणे इति व्याख्यानात् यमवपोरेषणे पारेषणमिहेति चन्द्र
स्य पारेषण इत्यादौ तथा प्रसिद्धेरिति भावः नत्वेति नत्वग्रहादिव्यादेर्वसिद्धेरिति
भावः नापीति हेतुमण्णिच्सम्हि सार्थः नत्वच [illegible] व्यादेर्वसिद्धेरिति भावः ना

म. र. ग्ग

228

न्यो ऽभिनोऽह्रे नोऽन्नपादिश्यप इति शुक्लमतेपन्नू भ्यः सतो नेत्रवोपि वहिभ्या सह्र समभ्यर
त्यर्थः पूर्णेत्येके शुक्लेनेत्येव इति हृद्योग्रको मास्राटः कोऽह पीतेति चिन्त्यं उक्तं च स्वामि
ना पादेऽर्थे चापाम भ्यस्याम्महृत्तामामोप्रमोहृत्तः नविघ्नः किं जहो मात्र कियमादस्थप्रह्व
घामीति हृणं संकोच इति प्रनुः पादोऽर्थेभद्ध्यानः मचेचेति ग्रंथ्यातामिटचोद्यात्त्
त्रेकयटेनोपन्यस्तः मफजणेनेच सतेौमतेमचेयति हयेति नस्मात्केषांचिदिङ्पाठ
मात्रेणाप्रामाण्यं कोऽयमितिनमेनत्वं मैत्रेयमतमाह यद्येनरत्येके हत्येकहृत्यस्वरसे
ज्ञावने नदीजन ग्रनयोर्दिदिल्वादेवल्मवीति नम्यतीति सिद्धेदनेर्थं भूवादौपाठोऽस्य
थः स्यात् यदृशीनेत्यर्थः थं भेदान्नोपि सार्थक इति शुद्धिच्छेदन इति शुद्धयति शुद्धति
हलविलेखने हलतीति हालो स्खलत्वेकं स्खलच्छेनमपणाहृनस्खलाणाय्यं नह्वनेला
दिना शुभ्रञ्जने स्खलयति स्खलतीति शापयति स्खलनभ्रंशश्चायावाचि हहाव्यञ्जवाग
पणाहृन स्खलतीति स्खालो यदृश्वनिकनने यदृयति सृंवयति सृवनिकतनइतिपरि
त्वा सृवनिवासइति केचिद्धावनने सृवतीति सृगणशापयति जोसिरत्वाणो जसतीति
शपतिमोचणे गति इहैवहिंसायां जासयतीति भाविष्यति नघानाइनोपि जहोहिंसायां
शस्याणिजानितः क्रायामिहकल्याणेड्रैत्करणाहिरूात जासयति. त्वेपसत्वाते

उं.
ग्ग

त्वाज्ञस्मीयः डिप्यति डिपतीति क्षपन्याद्योरिति ष्टुप स्तूपयति दमेनप्येकेऽशति पिनेवपुत्रं
दमयेव चोभिरित्यत्र भट्टभास्करेणाष्ट्रसमये स्तूनोमि दमदासि दर्शनदर्शनयोरिति चौरा
दिकस्य च्यात्ययेन ह्रस्वभावः धातूनामनेकार्थत्वात् ग्रीभमनार्थत्वाभद्दति व्याख्यानत्वा
दितिभावः स्पर्श स्पाशयते ग्रपस्पशत् ग्रतस्मृहत्वे भ्रात्आदिना भ्यासस्याकारस्त्वापवादः
स्पर्शनस्पशाने ह्यनिति स्पशेबाधनस्पर्शनयोरिति स्मादेरिति तर्जभर्त्सनर्जयते भर्त्सयते
कथं तर्हि तर्जितौ च वस्तगन्ध ग्रर्दनेहिंसा वस्तयति ह्न्याधादिः ह्णासेकोच दोहो
पधोयं क्तस्वोपदेशत्वकथा दाभोविधाति गोह्योपकरणयोः ज्ञापनीतिसोगते भ्रूण भ्रूण
यते भ्रूणाभिकोणभेद्व यत्तयूज्ञायामच यत्नः शूरदीर्घोपधाय शूरयते क्तस्वोपधत्वा
दिवादीनि टादीच किंच ज्ञारादिवनीदिव रूनराविदितो गामयतइति ग्राज्ञस्मीयत्वान्नइ.
कथं तर्हि निशामय नदत्याज्ञिमिति पनदनेनासिद्धमिति वदन्तीति चेत् स्वार्थण्यन्तात् इ
तमस्मिचोति गृह्णाणन चार्थासङ्गतिः निवृत्तप्रेषणाञ्झानोः प्रकृतेर्थोगज्ञ्यानेश्वनीस
डाज्ञात् लक्ष्यते लक्षयतीति तिरणे कृत्स्नापामयत्यसेतिग्रच कुत्सनाभूतस्व कुत्सायां
मिति निर्देशात् इ. कुत्सा ज्ञर ग्रर्थेदिवादो तदादीच भलग्राभडने ग्राभण्डनेतिवृणा
वर्णित्वैयादिरयोमितित्वः कुद्रमनापने कुद्रयते शनैस्तोरस्वामी मेचयादयस्तु कुद्रा

म॰
र॰
ग्रस
३२१

तिपठित्वा कोटयते इत्युदाहरंति वेत्रुपलंभने वेच वेचिता कुटिदयमिति केचित् नन्व
नेवङ्क नेत्यापि वेचित्वा वेचित्वा वल्हा वेचित्वे कुप्ते सुंगुतिमेड़ कस्याकित्वविकल्पना
न् प ह्वलोपः इत्यभावेवनित्य निष्ठायां वक्रं यूषशक्तिविधते केशावस्थाप्यादिम
नमाह प्रजनसामर्थ्यमिति मेयमतमाह शक्तिसंबन्धइति प्रातिपदिकमिति सम
यते: ज शाहू पूर्वादन्येष्वपि ह स्पनइति स्तुवे ग्रन्थेभ्योपीति वक्ष्यमाणत्वात् इयमप्ये कग
तीति समासेनिषञ्जमित्यर्थः यस्त्वपि कस्मयनेस्त्यादि सिद्धाल उदाहरति इमेद नयापि प्रकृ
स्मयनस्त्यादिनस्यात् उपसर्गस्य धातुना सह व्यवधानायोगात् किंच कस्मयांचक्रे इ
त्याद्यस्यात् काणनिमीलने काणः स्वभावादयमेकनेत्रनिमीलनवचनः काणादीना
मिति नेचहेतम `` वल्पने चट्ट स्फुट चाटयति स्फोटयति निषेधाद्भिगादीति विषा
हूनार्थात्स्मादनेनरात्रिष्टानास्तीति किं निषेधनेतिभावः लसतिसल्पयोगे स्वामी कि
लाप्ययोगे इति पठित्वा लषति स्पर्धत्या तकेचादित्याह प्रततिस्वामीत निकारस्याने
निराकारेति पठित्वा निराकारेति पठित्वा निराकारः पठिभवइति व्याख्यात् क्रियानि दे
शेच यत्ने मैत्रेय निराकारे यात्नये स्पष्ट प्रस्तुनाविति निमोंदधात्वर्थनयोः प्रतिष्ठाने कट
णे निर्यातयति प्रतिष्टानीत्यर्थः रकलगइति राकयति लागयति रके शंकायां लगे

गे॰
४५

संगे इति चन्द्रादौ ग्रंथेत्तु विशेषणतो विशेष्यलिङ्गवर्तनं वसुसेनेन्द्रे इत्यादि ग्रंथे निवासेन्दुरादिः १
षष्ठ्यादिस्त्र्युत्तरत्वात्सत्वाद्भने वसुनीति लभते वाससि उपसेवायां मिति दीर्घोपेतः कंथादेः कं
थेष्विति क्षीरस्वामीति कृत्ये स्यादर्थे इति पठित्वा नादर्थ इति प्रकरणस्य भूवार्थे मिश्रीक
रणे ग्रन्थवान्कृत्वे नज्ञाप्यः पराकृष्यते नस्यार्थः सामर्थ्यलक्षणः नास्मिन्निति हेथा
व्याख्यानं स्यादेमभिव्याप्येति क्षीरस्वामीत्याह पूर्वकान्तेषु सकर्मकाभिव्याप्तिने
न एतद्दृश्वोनाद्रियते ग्राङ्मस्यादिति पूर्वत्राधृष्याद्दाराबादिति परत्र ग्राङ्गोभिविध्य
र्थेनाद्याः सर्वसमन्तत्वेन नन्मध्यपालने ईनत्वेवव्याख्याया उचितत्वात् पोषयतीति ग्रा
मयन् ग्राणप्राणागतः ह्लादयतीति ग्रथसत्त्वानेगनः पुनः पालोर्थभेदात् एकादेशमते
नाह लोरितरनलयेति लागश्यति लाप्नोति नाश्यति नालयति स्वादरस्येक इति स
स्मिन्मते पूर्वत्रापि ग्रासादः स्वकर्मकादिति दोह्यपादेोबोध्यः दीर्घ स्यात्विति इदमेव दी
र्घपाठस्य फलं ह्रस्वपाठे ग्रथयत्याह ग्रासादयतीत्यादि रूपाणां तुल्यत्वात् सनेत्र
पि स्यादयिष्यतीति रूपं तुल्यमेवः क्लिदिस्वादि महीनां चेति हूत्रेणाभ्यासेतः परस्य
सकारस्य सकारोननंतेषत्वमिति विध्यमानत्वात् ॥ इत्याख्यातशेषाः समाप्ताः ॥ ॥

म॰
र॰
ग्र॰
230

अथाष्टौ धीयायकज्ञादयः । अनुबन्धादौ योगमनाबलात् गिज्जितिसंबध्याने यज्ञोगिजभावेऽ
निष्ठ्वनात्स्वयमेव निष्ठाज्ञगतिकः अयोत्त्वीविति बहुमेघाणि अनेष्ठपादौ च इकारादीनामन
भिमतइति द्विर्वाचो बहुप्रहृचवयर्थं इत्यत्राबोचामेति माधवः एतच्च प्राचीनस्वयम्यादि
तइ तत्र स्वयमेवतेहिपरीतमातिपादितमिति सहृदयैराकलनीयं ईदेतेपे ईदयति
ईयति अदादौ इतेइतिगतौ कम्पने च गतः लेतेति विभाषालीयतेरित्यात्वतनभवति
लिनाति लीयत्योर्यका निर्देश इति भाष्यकारोक्तेः वरीतेति वृञ्ञोवेतिवादीर्घः वृषीष्ठ वरीषी
ष्ट अवृत अवरिष्ट अवरीष्ट लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट् लिङि तालिङीति दीर्घनिषेधः
अवरिष्टा अवरीष्ट सिचि च परस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः सिच्यनिट्कत्वात् स्वहृयति रेते
ति अरीरत् इतिक्रयः यत्तु वेदेनासिचि इट् अरोषीदित्युक्तं तदस्या निष्ठत्वाद्यज्ञामि
तिमाधवाकाः तयितेति सेट् अनिट् हृपयनानिर्देशात् हृतीरीदित्वान्निष्ठायामेइ हृ
न्नः हृन्नवान् यन्यतीति यथातीति संदर्भे कथादौ गते वरसंदेशवचने ववदनीति
यजादित्व इदन्नेतिगते वचतीति अदादौ वक्तीति गते अवाचीदिति अस्यातिवक्ती
त्यङ्लुकाद्निर्देशात् वचस्यपीति संप्रसारणात् किन्तस्य देवउच्यात् हृषतितिज्ञायो

ग॰
ग्र॰

अथमरेनग्निषोपदेशः तस्माधवादूयोनमन्यंते धूषमसहते शाकटायनस्त्वादिनमाह
तन्मतेधूषः सुखमते धूषितः पश्चपशावंधनइति तालव्योनम मैत्रेयादयः पठंति इत्या
धूषोयाः ॥ अथादयाद्युति । वल्पनाणेपुधातवश्चतोकारोविवक्षितोनतन्तुवारणार्थो
नारोनस्रुवकः अनुनासिकत्वामतिज्ञानादित्यर्थः यत्नुपमादश्नोतं धातवस्तुत्रमेतत
दिति तत्र पृथक्त्वविधानार्थमिदमिति प्रत्युक्तमिदश्चुविदुपलभ्यते तथाप्युक्तारो
त्यात्रवादत्वस्येवन्यायत्वात् सनयादौ अनेकाच्त्वनषोपदेशत्वाभावात् षत्वंनतिस्तन
यिषति कलयतौ कलयति कलते इतिशापिगनम ततोहेतु कालयति सामसा
मयति धात्वन्तरेण गमाद्यन्तभमम्यावत्वयनसूदाहरंति अससामदिति पल्पूणनास्य
पल्पूलनेनवासः पल्पूलयोपतीति नेविरोधाणां संहिता पल्पूलनं शोधनइत्यमिति
तच्चाब्रु हतपरिहारेण अगामहोचाडूनस्याहूस्य द्वित्वोपाष्ट नच्चकुलेभ द्वित्वापरत्वात्स्लो
पात् नचद्विवचनेचेति स्हत्रेणाद्वित्वकनेत्त्व अहृापस्यस्यात्नेवह्यावोनिषेधावेवलय
ते णेवाद्वित्वनिमित्तत्वाभावादनेनाह गः पल्पूणात्याद्विणावाद्वित्वनिमित्वाभावे
तन्निमित्तकस्याजादेशस्यानिषेधः स्यादितितत्त्ववादिगनसाध्यते लिङ्रुचगः अयं जो
ति स्हत्रामति यथास्कनग्राहणः तेषामयभावः तेनहिस्हत्रेणाविभावयिषति लिला

म॰ २॰ स्त्री
231

यावयिष्यति जिजावयिषतीत्यादौ अभ्यासोवर्णस्येत्वं विधीयते तेन तद्वर्णाच्चेव पवर्गयण्जा
नामवर्णपरत्वं नैव संभवतीति तेन कथं पिपविषति पिपविषतीत्यत्र सूत्रस्य चरि
तार्थत्वात् तथाहि सूत्रेऽयोग्यत्वं सतीति स्म [illegible] त्वामिति सतीव तेनेति च सूत्राभ्यामिति
हृते हि द्विर्वचने चेति सूत्रसमुद्भृत्या अतो ह्यभ्यासे उकारः तस्मात्तस्य सूत्रस्य ज्ञापकता
कृतसंगता अतएवाह वर्णग्रहणात् इत्यादि अवीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत्
अजीजवत् बिभावयिषति इत्यादिसिद्धिर्हि वर्णादिग्रहणस्य फलं वाच्यं तथाभ्यासे उवर्ण
स्येत्वे भक्त्वात् अकारस्य मध्यमनन्तरितं इति सूत्रेण सूत्रप्रसिद्धे च ऊरूपपादे अतो वर्णादिग्रहणं व्यर्थं
सद्ज्ञार्थं ज्ञापकमित्यर्थः ज्ञापनफलं तु यङ्लुग्रोः शुश्रूषितस्याप्यभिन्नत्वं बाध्य तथाहि
शुश्रावयिषति उद्युत् इति वा चरति उद्रवति ततो णिसन् उदुद्रावयिषति चास्मिन्योः रुद्रवत्
तिनावयिषति अतुतुनवत् [illegible] तेनावयिषति ओःपुनवत् अपुस्फारयिषति अपुस्फुरदित्य
हि ततैतत्सकलमभिप्रेत्य भगवता कात्यायनेनोक्तं ओःपुयण्ज्यपरे वचने ज्ञापकं णौ स्था
निवद्भावस्येति एतत् ज्ञापितेनातत्तत्सजातीयस्य ज्ञापकमिति एवमेवेत्यस्मिन्नपि हि
लघुवर्णपरपवर्गस्यानिवत्त्वमित्याद्विकोद्भिन्नत्यादेनानिष्प्रसिद्धिरितिसंज्ञानिते तथावर्ण
परत्वे किं हितमप्युद्विवेलायाविवदिते किंवा परनिष्पन्नेन रूपेणास्थः शुश्रावयिषतीत्या

३॰ स्त्री

दीनत्वभावात् न द्वितीयः गैनन दिन्याद्दीनत्वभावादित्याणौ कृत्याह प्रक्रियायामित्यादि
क्वचिदुवर्णोपरत्वे विवादितेनन्ववश्यकत्वैवत्याग्रहे बीजमस्तीति भावः यत्तु माधवाको विदे
वमाह इत्यादिना उवर्णादेशापवस्थानिवत्त्वात् नान्यदिति मतमुपन्यस्तं तत्र केचिदिह
नैव वदन्ते भस्य इह गम्यते न दोषे न भाष्यादिविरोध एव तथाहि अस्मिन्पाठे अचि कोने
दित्यादौ स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति उवर्णादेशत्वाभावात् तथाच उत्तरभागे एव
णाभावादिति भाष्यकारोक्तः परिहारो व्यर्थ एव स्यात् किंच लोपः पिबतेरिति सूत्रे
ग्रयोण्यादित्यत्र अपि वेतर्णौ अकेचाडि उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात् पाश शब्दस्य
द्विरुक्तिरिति वृत्तिग्रन्थोऽपि विरुध्येत अपिच पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे काशिकायां वहः
क्त्वान्तोऽसिद्धः विचरिः गैजकादित्यस्माद्धृत्याकिं तेन स्यात् गेजिफ्विरुद्धं तथैव न्यासकृता
णौ ह्रस्वस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्याने तदुभयं विरुध्येत किंच शाङ्ककार
कृतेऽयाचता अभिमानो जाग्रन्नयेति वैयाकरणपञ्चवार्त्तिकमपि विरुद्धेनेति दिक् यत्तु माधवो
क्तं व्याचक्षाणेन कृतं काशिकाकारमतमुदाहृत्य तिङ्गन्तमतं ग्रन्थ उपन्यस्य तदाह केचिदे
वमाहुरिति एवं वदमानेन केचिद्व्याख्यानम् विरुद्धमिति तत्सर्वं बोपदेवग्रन्थस्य अज्ञानमूलम्
म्रहन्नपसारग्रन्थस्य मूलकामिति मूला सूडेरे बोपदेवस्यणाय तथाहि बोपदेवेन काव्यका

म. २. ग्रन्थ

मधेनो ग्रहणं धातोर्णिचि ग्लोपे चाङि स्थानिवद्भावात्सन्वद्भावाद्धस्वादित्वे ग्रान्त्वकरिनिरूप
मेकोयम तत्वेनोपन्यासार्थानिवर्यविरुद्धमितिद्वित्वे द्विर्वचनेऽचीति द्वित्वाणिने:
सूत्रे न च द्विर्वचनप्रसङ्गः पूर्वत्राचोऽन्त्यायनेनन्यान्याने न च ह्वान्तरावादेशौ त्यादौ ग्रन्था
सिद्धेनैव ङेः ग्रहणेन लोपस्य बलेन परिहृता पतञ्जलिना चावर्णपरत्वह्लिस्था
निवत्त्वमित्याद्रित्यादिनिबन्धमिश्रहूना एवं च वदता उवर्णादेशस्यैवं स्थानिवद्भावोऽभि
मतः किंच कात्यायनोऽत्र पूर्वविप्रतिषेधत्वेऽनन्तरभाष्यस्त्रस्थेनाप्यथमर्थोऽलभ्यते
घाद्द्वित्वप्रकरणे नेत्र पूर्वविप्रतिषेधः पद्मते द्विर्वचने यणयवायावादेशाल्लोपो
पधालोपणिलोपकिकिनोत्वभ इति न ह्याचत्र पर्थत्यादौ सावकाशो यण् चय
नेचायकोल्लवणलावक इत्यादौ चायवायावः गोदः केवल इत्यादावल्लोपः स्त्रेष्म
ग्रत्यादौ उपधालोपः कारणहारणे इत्यादौ णिलोपः निमन्न इत्यादावुत्वं चेत्यनानि
नवविभक्ताहृत्यादौ सावकाशानेद्विर्वचनपूर्वविप्रतिषेधाद्बाध्यन्ते तेन चक्रात्सिग
पल्ललाव विचायिथ लल्लावित्र पपतः नस्यतः जग्मतः प्रातिट्न ननर्गजरित्व
दिसिद्धे एवं च द्विर्वचने चाचेति सूत्रं नारम्भणीयं इति वार्त्तिककाराशयः भाष्यकारस्त्वाह
उक्तरीत्या चक्रतुरित्यादि सिद्धवत्तत्रावार्थमेवोत्यादौ ह्व्क्रं गतत्वात्तद्व्याद्यादौ कृते १

232

लै. ग्रन्थ

अभ्यासेऽत्र त्वं स्तूयेत् न त्वेन संयोगात् सहाविप्रतिषेधः अल्पबलवत्त्वात् तथा चान्वयेऽस्यं वच
नेकान्तेष्व रोरैदतोऽपोऽस्य त्रुड्रुनशारादेरभ्यासस्यात उद्भवतीति वचनेनैकान्तेष्व रोरैनोगादे
शोऽयमित्ययुक्तं तस्य योऽभ्यासः त्रुड्रुनशारादिस्तत्स्यकारस्योत्स्यादित्यर्थः शुश्रावयिषति
उद्दुद्रावयिषति तितावयिषति डुढौकनावयिषति बुभावयिषति पुस्फारयिषतीत्यादि
एवं च सूत्रमनर्थकमेवमन्यलाभादिति एवं वृत्तौ भाष्यकारस्य रोरजन्तान्वकारादित्यादौ अभ्या
से प्रकारोपादेसमतः स्यादिहि न तथ्यं यत्तोऽल्लमास्येयमिति वार्तिककारं प्रतियोगवा
न रं कथनापाल्ययेत् तस्मात् लोपस्य स्यानिवत्त्व भाष्यकाराणामनभिमतमिति तिणोयते
वामनादयस्तु महाभाष्यविसंवादाद्रूपेत्याहुरिति यतस्त्वमेवं लोपस्य ग्रन्थपर्यालोचनया
प्रयेवस्यतीति सत्यमेव किन्तु लोपस्य स्येवेह महान् प्रमादः ननु वामनादीना तथाहि
यत्रावत्स्थे अवर्णपरयवहलि स्यानिवत्त्ववचना उवर्णादेशस्य वन्तदभिमतस्यैव न
दभिप्रेतमिति न च प्रोचकादित्यादावपि हि स्तो प्रक्रियादशायामभ्यासोऽत्रवर्णादे
वर्णस्य हल्त्वमत्यात् न तु नासौ प्रयोगः सम्भवतीति चेत् किं ततः नहि प्रयोगासम्भवादि
त्व विशेषणं भाष्ये तत्रमेवं च तु तावयिषतीत्यादौ ह्विन पहादिवेलायामवर्णाभावोऽपि
स्याज्ञाविति तमाश्रित्य यथास्यानिवत्त्वादिकं प्रवर्तते तथेह पश्चात् द्विर्हिरोपप्रक्रिया

म॰
र॰
४४२
233

दणायां न तस्मात्पादिति नवकोऽपि दोषः यत्तु ह्रस्वात्तु ह्रस्वो कौनेयनेऽप्ति ह्रस्वोऽच माधवग्रन्थे
स्पष्टं यत्पुनरुक्तं वार्तिकदूषणपरिभाष्यस्य रेखाश्च मानाभिति नहोपिन भाष्ये हि दूषणं दि
ष्टायत्पुनरुक्तं न तद्दूषणानन्तरं नास्तीति नयाहि वहृद्व स्तव्रद्दोषाः नद्यथाविप्रतिषेध एव
नावकाशत्वाः ग्रलोपादीनां नित्यत्वात् हित्वस्यानित्यत्वेनान्तरङ्गबलत्वात् किंच पू
र्वविप्रतिषेधोपि वस्यवचनस्यारम्भणीयत्वादिहत्वस्य नगोनेवेति हालाघवे ग्रोपिचाक्ष
यमाणवचनेनित्यानित्यान्तरङ्गानामपिबाधेत नतत्स्व नवनीयिषतीति हितंवनीयिषति इत्याः
दावभ्यासे उकारः स्रुयेत यदिनगोऽपोदादेशस्येत्यादिवचनं कृत्वा नदेवोनंतं गणस्यबाधे
ज्ञापकं सूत्रे नोहितं देवव्ययने न नवनीयिषतीत्यादावपि प्रवर्तेनेति दोषतादवस्थ्ये नद्धा
वणाय यत्नान्तरमास्थेय एवं स्थिते गोजफादित्यादावभ्यासे प्रकारादेशोविधेयः स्यादि
त्यपिवार्तिकमते दूषणान्तरमस्तु तस्मादित्यं वार्तिकं रचनीयं गोदोदादेशस्य त्वद्वस्व गा
गादेरभ्यासस्योत्वमितीति ततः ग्राह्णापवनोऽसिद्धात् ग्रह्णापवनोऽकृतः स्याभ्यासस्याणवा स्यात्
गोजफन् ग्राचकत् एवं स्थिते वामनन्यासकारादिग्रन्थावैयाघ्रपद्यवार्तिकं च भाष्याव
रोधेनैव समर्थितं भवति समस्ववतोकाशभरणग्रन्थायामेवैवागत्रहोलः यद्यपिवोपदेवेनो
क्तो वैयाघ्रपद्यवार्तिके गोजेफादित्येव पाठः सामदायिकः ग्रोविद्यात्तमममादितिस्या

३॰
४४२

नेजं पठन्तीति तदयुक्तमनेन प्रत्युक्तं जयादीनां सर्वेषां [illegible] विद्यानामप्रमादः इत्यस्यैव प्रामा
ह्निकत्वात् । यदपि पिबतेः पठेन [illegible] उपदेशकाले [illegible] इति [illegible] कायां त्रि
लोचनदासेन कातन्त्रपञ्जिकायां वर्धमानमिश्रेण कातन्त्रविस्तरे हेमसूरिणा हैमव्याकर
णे एतच्च [illegible] अज्ञानात् [illegible] इति [illegible] इति [illegible]
नव [illegible] शब्दानुशासने [illegible] मिश्रादयोपि प्राहुः तच्चा [illegible] इति [illegible]
ति स्थिते चन्द्रेण सर्वे नवामनादीनां प्रतिकूलं [illegible] क्रियादर्शनात् [illegible] त्वम [illegible]
त [illegible] इति स्थितं यत्तु [illegible] माधवीयधातुवृत्तौ नोनय
ति धनयतीति [illegible] पदम [illegible] इकारसहितं [illegible]
तस्य [illegible] माधववामनग्रन्थविरुद्धत्वात् । त
देतत्सकलमभिप्रेत्याह [illegible] धनयति [illegible] इति
च [illegible] इति [illegible]
[illegible] कामस्य [illegible] धनपरिवृत्तिरित्यादि [illegible]
[illegible] इति [illegible] विधानात् यत्तु [illegible] लोके [illegible] यत्तु [illegible]
[illegible] इति नात्र वर्तते विभाषाधिकारादिति विभाषाग्रहणं चात्र वर्तत इति तत्र [illegible] ।

म॰
वं॰
ग्रंथ
234

सोऽवैयर्थ्यापत्तेः ह्रस्वादिसर्वग्रन्थविरोधाच्च अन्तपद्मकं हसीति नात्र वर्तते इति केचिद्विद्वन्स्ये
त्वपि मन्तव्या तथाच भट्टिः येनाविद्धं हैमवज्रेऽपिनाकीति अप्रकृत मतितेनवदिति अनेका
द्वैनाबोपदेवेनात्मतव नम्हृगमागच्छति मार्गनीति मार्गेराधृक्षीयस्य अदन्तत्वसामर्थ्यादिति
अयंभावः कथयति गणयतीत्यादावुपधाह्रस्वनिवारणेनाच कथमित्यादावग्लोपित्वा
त्दीर्घ सन्वद्भावाविरहेण सारभाम प्रभृतीनामुपधाह्रस्वत्वाभावनेन एतद्ग्रामप्रभृतीना
मुपधागुणानिवर्तनेन चादन्तत्वसाधकगवादीनां अदन्तत्वे प्राग्ज्ञफलासंभवात् णि
ज्विकल्पोत्तमीयते फलं चैतत् चिन्तयतेरिति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मतं इहापि
अकारफलस्य स्पष्टत्वात् विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति मतं यत्तु आकारऋकारईकारः उ
कारऋकारश्चेत्यत्र बन्धाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः यथा च अविण्णहून इति निषेधः
तथा अदन्ततानाप्यस्तु एवं सति मनत्ववेद्यकरूपफललाभात् यत्तु बोपदेवेनोक्तं अग्लो
पित्वस्यानित्वं चादन्तत्वप्रयोजनं यत्त्वेतन्न विद्यते नत्वाल्लोपाविकल्पनमिति अत्रेदं
वक्तव्यं विकल्पस्तावदनेकदोषदुष्टः निर्मूलत्वल्लोपाभावस्यैवलत्वचत्वात् वस्तुतस्तु
लोपेन अन्यत्र स्थानिणिज्विकल्पेन वक्तृतार्थत्वं अस्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया
अन्याय्यत्वात् यत्तु अदन्तत्वसार्थकात्वात् यवाल्लोप इति प्राचां ग्रन्थं व्याचक्षाणेनोक्तं वा

३॰
ग्रंथ

वैतिकपक्षात्र विकल्प इति न धात्वाहृतं निर्मूलं च यदि वाचनिकस्तर्हि अनेन साध्यं वक्या॰
येतिकथमन्वियात् किंच कस्येदं वचनं यद्बलेन वाचनिकत्वेनोच्यते इतेन किं विशेषेण
त् एवं च गवेयायन इत्याद्युदाहरणमप्यसाधुत्व अकेयचनेत्यादिनि हनरा अकयते
रकारस्य प्राग् नकारेत्या ओचकादिनाभ्यासे अवर्णेन हूमयेत्वात् एवमर्थोपयनइत्यः
पि यन्न घ्रातिथ्ययतेनिमाचो दाहृते नन्वनेनाभ्यासेद्रे घ्रातेथ्ययनेत्यत्राभ्यासेः कारस्य
वर्णात् चह्यरेणेतिनस्याङ्गस्य लङ्प्रतिवाविशेषणतेति एतदुद्येपि दीर्घो लघोरिति
दीर्घस्याङ्गवेरत्वाच्चेयदपि व्याचष्टे हलादेरित्यङ्गेनेदीर्घ इति तदपि न हलादेरित्यस्य
निर्मूलनायास्युक्तत्वात् न तु अङ्गःयत्रेति कथ्यते इति माधवोक्तरीत्यानेह दीर्घ इति च
त् तन्मते अल्लोपस्याविषयत्वादिति दिक् एतत्वाहृज्ञावितिलोपः शाह्वानन्यासस्य
अन्तत्यः ह्रीत्तिरतिनेत्तित्वस्याहमेव उभयोरतिन्यतयोः हृज्ञेह्रत्तायामोकारस्यावादेशा
त्पूर्वमेव एतत्वाह्रृणेदाङ्गःस्यवलोपत्वा डोलोपइत्यर्थः एवं चानन्त्लोपित्वाद्धीद्यम
त्वङ्गावालः नचाहिलोपस्य स्थानिवद्भावेनव्यवधानेशोक्य तथाप्यङ्गःस्याणि त्वात्
पायात् चङ्गः परेणेोयग्लाहिति एतेकयामितिचेत् अभ्यासस्याणादेशाद्रूचः पूर्वत्वेन
स्थानिवन्त्वमेवनास्तीति ग्रहणात् अत एव अग्रहमिद्रोति हवेद्दलिकन्यापादेनत्वानेपान

म॰ २॰ २३५
235

वेभाष्यकारेणित्कयोराश्रितमितिभावः वृद्धेर्लोपइति षाष्ठाष्टवेष्यामेस्त्यामपिकृताकृत।
प्रसंगमात्रेणाहनित्यत्वंस्वीक्रियतेभुवोवुकोनित्यत्वादित्यत्रयथेतिभावः इहभाष्ये।
यस्यपरस्यविरोधेपवत्वान्नाहेतिनिश्चयः पत्वः वृद्धेर्लोपोबलीयानितिनप्रोक्तिवदसा
त्रमितिहतत्रः नहिपरीतेकैयटः भाष्यइयस्यामात्पात्वृद्धेः पूर्वपश्चाद्वाकामचारेण।
हिलोपेहूपइयमपि साधितिमन्तान्तरे तत्त्रयमपोहर हत्त्रान्हृत्रोमाथवेनोपनिवद्धे श्र
यंचमतभेदे गिरित्रिमत्रावितव्यः गोणिच तत्पलोपाविति पूर्वविप्रतिषेधात् निरुक्ते रीत्या
श्रपवादत्वात् वाध्यागेवणिलोपः उपधाद्रस्वत्वमत्वज्ञावदेदेह्यास्त्रणोणिवीतप्रसंख्या।
नात्पाकृतिनिर्देशात्त्वा श्रवीवदादित्येवरूपमित्येवधेयम् लङर्थेत्विति तेनएवनाज्ञाव।
कर्मणोभूतभविष्यतोः हित्वविज्ञानयोस्त्रमत्ययाः सिद्धतीतिभावः कंसवधमाचष्टे इ
तिहकुत्रहणेणगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् कंसवधशब्दः हतेनः ततोणिचि श्रप्रत्य
यस्यलक् तस्यैवयापकृतिः इत्वदितिनस्याविकारपरिणामागेनस्वेनरूपेणावस्थानेतदेत
दाह हत्व इदूतिनिरिक्तनदितिहेतमसोचः प्रकृतेरीतिनलत्यमानस्यकृतः तत्र्यास।
तिहेतमणोयाहूपानस्यानिदेशानलभ्यत इष्यनेचमः तथैवभाष्यकारेणोदाहृतत्वा
दितिभावः इहहद्वयमतिदिष्टकारके कार्येच तत्राद्य द्विवचनेश्रतिदेशाद्वयेनापिसि।

ऊँ॰
२३५

ध्यतः प्रसंकीर्णोदाहरणेत्वद्वितीयादिकं त्रात्वनत्वादिकं चेति विवेकः इहकंसवधस्य
शाहरणादिति निवृत्तोपाख्यान एव णिजिन्तानाग्रहः किंतु प्रतिपादनमात्रे तेन राजागम
नमाचष्टे राजानमागमयति यद्यपीह हृत्स्य हृतौ राजा कर्ता सोऽन्यथापिगमेः हेतुमण्णो
गतिबुद्धीति कर्मी ᳚नः नन्वेवं हापि राजानमित्यस्य प्रकृतिभागोऽयद्यपि प्रतर्वेतित्याव
प्रयासत्यपलक्षणोऽपदेन स्थापिनकारः प्रवृणा भवत्येव हृत्यानि देशबलात् देवदत्तेणाकमा
चष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र कर्तृत्वेवैव भवति गतिबुद्धीति नियमेन कर्मत्वापहारे कर्तृत्व
स्येवास्थितेरितिदिक् कर्तृग्रहणस्य फलमाह नात्विति कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति
चक्षयतीत्यादावेव स्यात् नन्वकारभिन्नभाति प्रकुर्वते नीत्यादौ लोके शुद्धयाणामे
वकरणत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः संग्रामसंग्रामेति प्रातिपदिके धात्वर्थे कर्णेये
णिचैव लभते प्रत्ययादेरिति निष्पादिभ्यो भवति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यां तथोक्तत्वादिति
भावः एतेनास्मात्प्रत्ययात्वमपाणिनीयमिति माधवोक्तिः प्रत्युक्ता न चैवं भाष्योक्तः प्रयोग
गरहेयन्नकरणात् ज्ञापकत्वभङ्गो नेति वाच्यं फुत्वे योग्रामणाद्रुहस्तेनेव सामर्थ्यात्स्वपूर्व
स्य लाभे तद्विशेषणपादोज्ञापोज्ञापकत्रिति भाष्याशयात् नन्वेवमपि प्रसंगतमनेति
नासिद्धत् प्रत्यलोपित्वाभावेनोपधाह्रस्वापत्तेरित्याशंक्याह प्रकारप्रश्लेषादिति

म॰
र॰
२३६

236

स्तोमज्ञापयाद्योनच्छूहेन श्रावकः तेषां तिप्पादिप्रदिकार्यौ निर्दिश्यते शान्तिपादिकाद्यानर्थेष्ट
स्यैव सिद्धे श्रुतयोः पाठः सोपसर्गात् प्रत्ययार्थं इति मैत्रेयः चुपच्छुपश्रयायां निह्नपतीत्यर
नेकार्थत्वाद्धिचारणे ग्रस्याद्वर इति धातुपाठस्यानेहत्यर्थः ॥ इति चुरादयः ॥ ॥ हे
तुमति च तत्प्रयोजकात्कर्तुर्णिच् स्यात् प्रवर्तनाप्रेषणमात्रेत्यर्थः प्रवर्तना तस्य प्रवर्तनाप्रेष
णं प्रार्थनेत्यर्थः तत्समर्थाचरणमपि बहुधा प्रवर्तमानस्योपदेशादयः इति तत्र यस्मा
त्प्रमाणं विना क्रिया न निष्पद्यते सोऽत्र मतिमात्रेण प्रयोजकः यथा राजा वैद्यादिस्तु ज्वरितः
कषायादि वेदयति उपदेशमात्रेण यस्तकेनचिज्जिह्नोऽसि ते पलायमाने निरुणद्धि सोऽपि
हेतुत्वेन ग्राह्यत्वेन प्रभी च सर्वे विशेषा प्रत्यर्थप्रकरणादिगम्याः सर्वोऽत्र गतेः प्रवर्तनासा
मान्यमेतच्चोऽर्थः ननु एवं णिचो लोडादीनां च पर्यायत्वप्रसंगः ततस्तु पृच्छत्तमोऽभवानिति
वक्तव्ये णिजपि प्रयुज्येतेति चेत् न कर्तृप्रयोजकोऽहि हेतुः प्रेषविषयस्तत्राधिपकर्तृत्वेनै
वधारितः तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपाधिनाप्रयोगाणिजर्थः केवलात्तु लोडर्थ इति विवेकः
उक्तं च रुच्यमानस्य तमेव पृच्छादेः लोड्विधीयते सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा सविषयो णि
च इति किंच प्रयोज्यधर्मः प्रयोजकलोडर्थः प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः पचेति हि
वक्तैव प्रेरकः पाचयतीत्यादौ तु वक्ताभिन्नोऽपीति दिक् प्रयोजकोपादान ज्ञगतो सोऽत्र धातु

जे॰
२३६

ङ्चक्रमोऽत्रानिर्दिष्टः स्यादिति च । अपरे त्वत्र वर्तते ते न नञ्यकजीति पवर्गे ञकारयोर
संभवात् यणः संभवेऽपि अव्यभिचाराच्चेदाहुः अवर्णापरे धात्वन्तरे इत्यन्तरे रमाह्योवर्णापरः
अन्तरन्तरं विद्यादित्युपक्रम्य वर्णं चाहुः सुवसू वेदतिभाष्योक्तेः मतानवहाति अत्राय च
हि रुच्याने इतिमनेचङ्. परे णौ यल्लुक इति मते न चेत्यर्थः यन्नमाचोक्तं हव्यानेनानेकाच
स्तु सन्वद्भावो चेतिको विदिति नत्रानेकाच इत्यपोकामयनाभ्रंगाऽस्येति कर्मणीषष्ठी अ
वयवषष्ठी चेति व्याख्यानभेदो मूलमिति बोध्यं यन्त्र्यावक्तुः णौयदङः णौयङ्लुक इति व्या
ख्यानभेदो मूलमिति बोध्यं नत्र एवं हि सति अर्थमात्यात् आर्तीयत्यादित्यत्र विकल्पो न लभ्ये
त नचाश्वत्थसिद्धान्तरीत्या इष्टापत्तिः अनेकाच इति व्याख्याय ग्रन्थविरोधात् किंच सन्वद्भा
वेन सन्वद्दीर्घोऽपि तल्लघोरागमः व्याख्यानविकल्पस्य पूर्ववाज्ञसाम्यादिति दहेवव्याचख्युः
एवं च ऊर्णोतेरपि चङ्परे णौ दीर्घः स्यात् न चेष्टापत्तिः दीर्घो लघोरिति सूत्रे भाष्ये चाहलो
देरिति व्याख्यानत्वात् अग्रजमपि तत्रस्थं समर्थयितं भाष्यं हि वृत्तेः व्याख्यानादभिप्रायेण तत्त्वायसि
द्धमिति सूक्तत्वात् नैव वचकार्त्वर्णोत्याः समकर्तृत्वमभिप्रेत्य ऊर्णोतेश्च दीर्घाभावो निष्ठि
त्य चङ्कार्लाः दीर्घोदाहरणे तु परमताभिप्रायेण कथंचिद्योज्यमिति स्वयमेवोपसंहृतत्वा
च्च एवं च हलादेरपि दीर्घाभावो सिद्धे हलादेरित्यर्थं सिद्धमिति परमोपक्रमविरोधेनावयवाः

वयवः समुदायेप्रत्ययघोरवनेत्यादि नह्यन्यपदार्थस्य चातिशिथिलत्वेन तद्गुणस्यासंग।
तो नैवावोचाम इहानीतेनत्र नत्वात्र तदीयप्रत्यययोरेव परस्परं विरोधः इति क्रमः यदपि वदंति
सत्त्वज्ञावत्वसिद्धिमिति सूत्रत्रया सत्त्वज्ञावस्यानिमित्तं योलक्षः स चेति व्याख्यानात् लक्षत्व
स्यैव विकल्पोऽनिर्दिश्यते तेनलक्षणत्वपदे दीर्घे सत्त्वज्ञावो ह्यावपितः न तु भावे ह्यावपिने
तिनद्यपि ननिमूलत्वात् नहि प्रागवकाशस्यानभेदेन लक्षणत्वविकल्पोलभ्यते एवं च नेन मह
नोनास्त्येव ग्रंथाच्चार्वाचीनसकस्यचित्स्यात् न च यत्र प्रसंगः ग्रहजागरदित्यत्रापि जागृस्य
लक्षणत्वापत्तेः नन्वप्राप्तविभाषेयमिति चेन्न उभयत्रविभाषात्वस्यगौरवत्वात् लाघवश्च।
स्याद्भावनार्थकता लोभेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोभ्यास्तेत्यास्तानावत्र ह्योरिति रूपसंबंधि
योरित्यर्थः पतञ्जलिप्रभृतीनामभिप्राये ग्रंथे व दृष्टोणोपरिवादिके नैव प्रादेशेन सत्त्वज्ञावस्यापि
स्यमेवपक्षद्वयमसिद्धं ततोहृष्टव्योणाहृतीति तथा च वक्तव्यं स्वरस्य नास्त्यगलोपहृ
त्वभावः यत्तु प्रागाहुः पाणिनरपदाहुते ग्रंथे च्चुरादिनिबंधविरोधापत्तेः गेहिदहीति
ग्रंथप्रसादहृत् ग्रहजादिनाग्रह्णोलक्षरिति नवाचीनमते स्वमतेन स्यादेवेति पक्षं वदता
ग्राद्दिदत् ग्राशिशान इत्यादौ सर्वत्रासिद्धोनेदीर्घोभवतीत्यलं सोयं महान्प्रसादः चञ्च
रीणायदंगं उत्पद्य इत्यादिनरेहृ हित्वाभावात् तदीयस्य दीर्घभाजो भावाच्च चञ्चरीणो।

यल्लक्ष्म तस्यापूर्वत्वाभावाच्चुनादिहु माथवद्ग्रहणदत्तकेयघटादि सकलमतेपि दीर्घस्योक्ति संभ
वाभावे कथं दीर्घेरद्याणपात्रैः क्षतेतेन विघ्नः स्यादेतत् द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति
निर्विवादे अत्यग्राप्रातिदिद्विपादेणि लोपेन स्यात् एवं स्थिते द्वितीयप्रयोगविषयोस्य
नच स्यार णिचे प्रतिनतादि ग्रहणादादिदरत्यङ्गमेवं चङ् परे णौ यदङ्गं तदीयोयोभ्या
सः तस्योतिपत्ते कथं न दीर्घः स्तितेवत् अत्रवदेति लघोपरे हि दीर्घः लघुस्स्रणावत् न
लोपः प्रथममेव प्रवृत्तः नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षणत्वेनास्ति ।
स्थानिवद्भावोपि न भवति अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् दीर्घविधौ निषेधाच्चेति अत्र
देवकृतं चङ्मेव लघुमाश्रित्य तदिह दीर्घोस्ति किंच णावचः स्थानिवद्भावोपि दुर्लभः
यदुक्तं अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति तत्र द्विर्वचनस्य हि द्वित्वे ततो णिलोपः प
तद्द्विर्वचने चेति सूत्रस्य व्याख्यात्यपि तत्त्वं यदप्युक्तं दीर्घविधौ निषेधादिति तदपि
न निषेधस्याभ्यासिकदीर्घविषयत्वात् अत एव हि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवत्त्वमाश्रित्य दीर्घ
ग्रहणाभावो प्रत्याख्यात तस्माद्दीर्घस्य दुर्वारतया नेदं प्रसादावादुतेन सम्यक् किं तर्हि
सम्यगिति चेदुच्यते दीर्घो लघोरित्यत्र चङ्परस्य णेः पृथग्ग्रहणादात्र द्विरेव लघुः
कार्यो न च कोपि ज्ञापकन्यायात् यथा द्वित्वविधौ रहाभ्यामिस्त्रपाद्यान्तादिफेनसेवपरः ।

कार्यित्वेनत्वात् यथा वा नलोपेन जस्ति हृत्वेनेन भिन्नस्यैवोत्तरपदस्यानिमित्तत्वादावाधे॰
चेति द्वित्वे कर्मधारयवृद्धावपि तेनत्वत्र नलोपो नेति हृस्वदन्नादिभिन्नक्रं न चेहापि वक्त
व्यम् अधिकारेत्यादौ गोर्ज्ञिमित्वाद्धः सत्वाप्रथमोगाचः प्राचीनस्यैव नत्वनाद्धिशिष्टस्य प
कस्यैव नत्वनाद्धिशिष्टस्यैव हिणिवोद्धिः प्रयोगः तथा चायमसत्वाद्यानिमित्तभूतो णत्व
कथं कार्यकोद्धेप्रविशात् सत्वावाप्रथमोपस्थितेन कथं निमित्तत्वयानशलोपात् अन्तरंग
स्यापेक्षायां बीजाभावात् न च द्वित्वात्प्रागेव प्रवृत्ताद्धः सत्वान्नमध्यपतितमाद्यंगाच मः
ध्येवगाहतत्रेति फक्तं द्वितीयदकारोत्तमोवेन प्रत्ययेनेति वैपरीत्यस्यापि सहवचनात् न
त्रयत्योभयथानत्रयणोनानादिवत् विरोधात्रेयहापि प्रत्ययाशंकाशेवानन्मध्यपतित
न्यायप्रवृत्तिरिति चेत् सत्यं तावतापि तत्र क्रदोषस्यानुद्धृतत्वात् फक्तं चेतनव अन्यथा
पतोपिषेतीत्यादौ द्वितीयसत्र प्रतिप्राचीनसत्वेनस्यागत्वेज्ञनगमाभितिदीर्घः स्यात्किं
बहूनाजिगीषा जिघांसेत्यादौ प्रथमाभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सनः सकारेण विशिष्टस्य द्विर्व
धातोर्द्वितीयभागस्य सन्नेनभावेहलादिशेषे एकदेशविकृतन्यायेनाभ्यासोत्तरभाग
स्य प्रत्ययत्वे प्राचीनस्यागतार्थोभ्यात् एवं च न्यायलब्धेर्थे दिवोविजिगीषायामित्यादि
निर्देशोपि लिङ्गं बोध्यं अतएवाटिटदिषत्यादौ लघूपदगुणोपि नान्यथा स्यादेवमः न

चतोऽचश्रीस्तुपधाग्रहणेन निर्वाहः नह्यकारौकारयोरन्त्यत्वाभावेन टेरित्यस्यैव ग्रहणस्यापि तुल्यभक्त्वा
टेरिति चेत् प्रत्यादेशत्वेनेति नन्वाहरति सूत्रे प्रत्यादेश इत्यनुवर्तते न पदेत्यर्थः प्रदेशपाठे
नित्यत्वावस्थायामेवाङ्गिति भाष्यकारोक्तपदे प्रत्याहारमेलयवत्त्वाद्यद्यपि प्रथममङ्
परत्वाद्गुणेन योगत्वाच्च मत्वा द्वितीयस्येत्यनुवर्तते नित्यो द्वितीयस्येति न दर्शः यावत्स
न्तामग्रहणेकाल इति यावत् एतच्चानेनत्रहेत्रिसामर्थ्याल्लभ्यते नचैवमजादेरित्यस्याद
प्रवृत्तिमात्रमिति वाच्यं इदिद्ग्रीसृधनीत्यत्र ह्रस्वकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः नचैवमपि च
ह्रीद्रीयिषनीत्यत्र दोषः स्यादेवेति वाच्यं प्रत्यादेरिति हि कर्मधारयात्स्वसमीस्वते सूह
च प्रवहत्येवाजवृत्त्येम एकदेशस्वरितत्वमतिदानात् अथवा प्रादेरित्यनुवर्तते
तच्चानावयवपरं किन्तु प्रवृत्तिमात्रपरं शास्त्राधिकाराग्रहणात् नन्वेवमजग्रहणार्थनया
द्वितीयग्रहणस्य सार्थकत्वेऽपि ते द्वितीयस्येति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यं विरुद्धेतेति चेन्न
यत्रग्रहणेऽपहिते नत्रमार्किवेति न तदापाद्यात् कार्यर्गोरवादि प्रत्यावाग्रच्यख्याचक्षाणा
प्राहुः प्रत्याहारादित्यत्रोपधाग्रहणे इच इति तस्यास्य निवृत्त्या द्वित्वेऽभ्यासे ग्रहणदोषे
प्रत्यादीति नत्र गोः अर्थो नीति न्यायकस्य प्रवृत्तिरिति देत्यत्रातिव्याप्ति मितिवारणाय विधे
यविधयनायाभाष्यएव स्पष्टत्वेनत्स्वयमपि प्राक् न स्थेवमर्णितत्वेनेह स्यानिवद्भावा॰

म॰ टी॰ ग्रन्थ॰

योगात् विशेषणत्वाद्वर्णाद्वृद्धत्वादुत्तरत्वे उवर्णादेशत्वे वेत्यन्यदेतत् एतेन सोऽपि निरस्त इति
सूत्रे सिषेचयिषतीति इत्यत्रासिद्धे वृद्धेऽकृतो गुणो नेति इह गुणयादेशयोः कृतयोर्गोह
तस्य स्थानिवत्त्वेन सिच् शब्दस्य द्वित्वमिति व्यासकारोऽपि प्रत्युक्तः अत एव उक्तं न्यास
वचनेन ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वे प्रविकारनिमित्तस्य सिद्धये नित्यां च शरणागतेन सं
देहेऽपि प्रत्युक्तः प्रजीहिडत सिषेचयिषतीत्यादि रूपे यकारेकारयोर्विशेषस्य हि
त्वेऽपि सिद्धमिति स्पष्टमेव एतच्च सर्वं सत्यामध्ये स्वप्रयोजनं माधवेनोक्तम् अध्याय
ति गोहनस्योपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् यायाहस्य द्वित्वे हलादिः शेषः ह्रस्वत्वे इह अ
ग्लोपित्वाद्लक्षणपरत्वाच्च सन्वद्भावदीर्घाभ्यामेतौ विधीयते ज्ञपयतीति ज्ञावरणे
इत्यत्रये ज्ञापयी शाहे इत्यादयो विधुत्वे तिष्ठतेरिव इहाप्तिष्ठ पटेति प्राचो ग्रन्थे व्याचष्टा
णा गोहनेस्य तिष्ठते तिन्यस्य स्थानिवद्भावाद्रूपास्य द्वित्वमित्याहुः तदसङ्गतमित्यप्र
क्रियायामुवर्णादङ्गतत्र वादृत्वेन वक्तव्यत्वेन संज्ञयैव किं न नैषोपरस्य व्याख्यानाद्वृद्धौ
निष्ठिन रूपे वर्णपरत्वाद्यालिखमपजीवन्तानामिदं ग्रन्थे यथा उवर्णादेशाप्यर्वति बोपदेवमतं
भाष्यमतत्वेन प्राग् एवोपज्ञानीति श्रुधीभिराकलनीयं त्रिपादिदेशायद्वर्लाङ्के हृत्यर्थे
अतास्यप्त प्रकोपप्रकरणेति एवं च पालरत्नाकरेति धात्वर्ना पालयतीति रूपसिद्धेरन्य

ग॰ ग्रन्थ॰

गमस्य ग्रहणं हि विरवकलमिति भावः एवं चोपिभूलने ज्ञगित्यत्रापि बोध्यं वाजयतीतिरूप
स्य वज्जगतावित्यस्मान्नासिद्धत्वात् विभाषालीयतेरिति शात्वविधायके स्मारिते लीलो
लीयतेरिति लीङ्श्लेषणे क्यादिः लीङ्श्लेषणे दिवादिः उभयोरपि यकानिर्देशो न तु
श्यना तथा हि सति लीङः श्यनोवावस्यात् एतद्धि विभाषा लीयतेरिति सूत्रे प्राचाम्
स्पष्टं लीलोरित्यस्य वृत्तावपि तथैवोक्तेः सूत्रे हि लीलोरिति द्वयोरपि ग्रहणम् निरनुबंध
परिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयत्वादिति वदन्ति प्रयोज्यकर्तरीति यद्यपि प्रत्ययलोपे
द्धे प्रतिमन्त्रस्य वा गोपयोजिका अन्यप्रयोजकत्वे प्रयोज्यत्वं तथापि द्वितीयेन जन्याभिप्रायेण
टच्युक्तं पुष्पनागवटेति इह निमन्त्रस्य गार्हो हि त्वकर्तव्ये स्यात्निवृत्ताबोधिनिषेधो वा
नोक्ता सति हि नास्मिन् ज्ञाते द्वितीयस्यैतिनाच एव हि त्वं स्यात् ननु स्तु नयाकियायां न
वापरेति हृते वृपेवर्णावकृत्तरस्वरम स्तीति कोर्तयति सामर्थ्यात् हापादिति तेनमित्वाद्
स्वरूपमिति भावः स्वादेहस्मिंत्वनासीत्स्वहारेति चापयतेत्यादि इति वार्थे इति व्याख्या
न दृष्टव्यापि भाष्या हृत्वत्वादिति भावः धकारस्येति धकस्यनान्द इति वारणादिति भा
वः । सत्रे ते प्रवर्तनइति यद्यपि सन्नेधात्वन्तरे तथापि वचनसाम र्थ्यान्तत्र प्रवृत्तिरिति
भावः स्तीयाभावेनेति गृह्योपन्यासस्त शास्त्रव्याख्यानमासाद्य प्रवृत्तोपयोगादितिभा

म.
द.
ध.
240

वः अहमूलपवकृपद्रुयभूतत्वादनेन प्राचोऽग्रस्यापि अर्थो व्याख्यातः प्राचोग्रस्य व्याख्या
णात्वेनेतत् ग्रन्थस्य तत्रोऽत्र ग्रन्थस्य प्रमाणिकत्वात् महता प्रबंधेन प्रतायी पदत्वं तथा च
तदीयो ग्रन्थः कंडिविज्ञ ईर्ष्यिष्यतीति षकारादेरपि द्विर्वचनं दृश्यते तद्वानप्रतिमत्वा
दृपेक्ष्ये भ्रमे च कारणं अर्थवात्तृतीयस्यैकाचः षकारस्येत्यर्थे इति प्राचो व्याख्याने तथा
ह्रियादि तृतीयवर्णस्येति व्याख्यायेन ईर्ष्यिषितीति समो द्विर्वचनं स्यात् यदि तत्तृतीय
स्यैकाच इति यथाश्रुते व्याख्यायेत ततः कथमैर्षिष्यदिति षकारादेर्द्वितीयस्यैकाचः
स्यात् न च तृतीयस्य वर्णस्येति व्याख्यानमुचितं अध्याहारप्रसंगात् तृतीयस्यैकाच इ
ति ग्रन्थस्वारसभङ्गाच्च तथा च कस्य तृतीयस्य कोऽपि दीर्घः व्यञ्जनस्येति अपरे प्रत्या
हुः तृतीयस्यैकाच इति द्वितीय नासिका इत्यादि व्याख्याने तृतीयस्येति तृतीयव्यञ्ज
नसहितस्यैकाचः इत्यर्थः अत्र षकारस्य द्विर्वचनं भवति अपरे प्रत्याहुरिति अस्मिन्पक्षे
ईर्ष्यितेः सन्निहिते इति व्याख्येयं अन्यथा तत्संबोधनः तृतीयस्यैकाचो ऽसंभवादिति
माधवोक्तेः तस्मादीर्ष्यिष्यदित्येकमेवात्र रूपं माधवीये न त्वीर्ष्यिष्यादिति एवं तृतीय
स्यैकाचोऽसंभवात् न चाविहितत्वमेवापेक्ष्य षकारादेः तृतीयपकोऽपि तत्त्वात् अ
नेकाच्त्वाद्दात्स्वेति सृष्ट्या तद्विधानात् अनेकाच्त्वादेव वृद्धेरसिद्धत्वमपि नास्ति नापि स्या

गे.
ध.

निवत्स्यार्थः वृद्धेः पूर्वस्य पूर्वं समास्त्वाविधेरभावादिति यदुक्तं तत्त्वयत्नामहेति इह हेतुर्विवक्षिता
दिनायुक्तं उत्पत्स्यामहेति प्रश्नेन नदीयग्रन्थेन मूलटीकयोः कोदोषः उत्पत्स्यते इति विभा
वनायामुक्तं हेतुमद्भावनार्थिकेन न सिद्ध्यतीति मूलदोषः टीकायां तु षकारस्य त्वनीयेका
चु न्योक्रियायुक्तेति दोषः इति लभ्यते तत्र ननाविद्याद्यः मद्भावनार्थिकस्य नत्रामहेत्नाव
पि प्रज्ञातैर्हिनीयस्य नन्वाह इति सूत्राभ्यां रूपसिद्धेरप्रसूतत्वात् नोपादेहितीयः सेनेना
भिप्रायेण टीकाग्रन्थस्य सौष्ठवं तत् सर्वं चैतदिह मूलपदवधिनितं मात्सर्येणुत्सार्य गुणा
ग्रहेणाकलनीयं निवृत्तेति तथा चोक्तं निवृत्तप्रेषणाधानेः मद्भावने स्थैर्यं गणेऽत्र वचने इति
नेनेति यत्तु चान्त्रिकोऽचिक्लारणं प्रश्नदान्तेत्वप्रयुक्तस्य आत्मनेपदस्यानित्यत्वं ज्ञापय
नीत्युक्तं तेन प्रार्थयते शायनोऽस्यितं प्रियायते इति सिद्धमिति साधवादिविमतं तदति
स्यर्थीयः तस्यागवोदित्वात् आत्मनेपदविधानात् यदपि तत्रोगिन्यो गणकृतमात्मनेपदम
नित्यमिति ज्ञापनार्थं च चित्रोऽकार इति तदपि च त्रलणोगणकृतात्मनेपदस्याभा
वित्वं तथा मूलशैथिल्यात् यदप्याह प्रार्थनेन प्रार्थैः नाज्ञावित्रिप्रार्थयेतीति तदपि न
धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययेकते उपसर्गाणां पृथक् ज्ञानस्य ज्ञापयिष्यमाणत्वया ग्रथ्ये
दमत्यानामित्यादकोऽह्यदीर्घत्वादिति दिक् ॥ ॥ इति हेतुमन्त्रप्रक्रिया ॥ ॥

म॰ र॰ १४५

241

गंधातोः कर्मणः । इच्छायामिति ज्ञानत्वात्कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च न दृष्टमेव ग्रसने
इत्याद्यर्थमाह । इषिकर्मण इत्यादि यिसनोरिति प्राग्व्याख्याविकल्पादिति भावः ।
अज्झनगमः सामान्येन ग्रहणात् गम्लृगतावित्यस्मात्संजिगांसते इत्यत्रापि स्यात् अ
त आह । अज्झादेशगमेरिति सनि च इत्येति सूत्राभ्यां विहितस्य इणोऽजादेशस्य इण्वदि
कस्य इकश्चादेशस्य चेत्यर्थः । एतच्च सूत्रे ग्रहणाल्लभ्यते तथाहि इह सनीत्येव वक्त
व्ये दीर्घे कृत्स्नोपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणात् अजन्ताङ्गस्य दीर्घः सिद्ध्यति ततः
हनिगम्योः एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थं अजन्तस्य दीर्घो
भवति अज्झादेशगमेरेवेति इह सदादेनादिति चिकीर्षतीत्यादौ तु अज्झनगमामिति
दीर्घे कृतेनेदं एवं तेनैव पदेनाधिकारात् सार्वधातुकत्वाद्वा अत एवोदाहरति इयर्ष
तीति धुर्व्कौटिल्ये अज्झनेति दीर्घे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वे रपरत्वे हलि चेति दीर्घः य
त्र माचाङ्गनस्य संयोगादेरित्यत्र लिङ्ग्रहणे चाविति प्रकृतेऽपि इदुद्भिर्वेत्यनेनाभ्युपगमकल
त्वा सनीत्यप्रवृत्ते विधिरिति नीति रूपान्तरमुदाहृतं तत्र सनीत्यस्याप्रवृत्तेर नोक्त
त्वात् आत्मनेपदेष्वित्यत्र सूत्रे परस्मैपदानोदाहरणस्योक्ति सम्भवाभावाच्च सिषृ
इ पृङ् स्वृङ् कारोच्चारणाद्दृङो वा प्रयुक्त्यर्थं तेन तस्य प्रवृत्तेन नित्यमेव सनि ग्रहः गिलघेधात्

गं॰ १४५

प्रत्रांजेरशोस्तु उ इत्यादिविकल्पो प्राप्तो भवने सिस्मायिषत इति अस्मिंस्तोपि प्रतिषिद्धत्वाद
प्राप्नेवचने सिस्मायिषत इति स्तोतिण्योरित्तिनियमाद्रषः शोषिकादित्यादिभाव्येशोषेभ
वः शोषिकः पुष्यात्मादित्यादिरुत्र मन्तवर्थेभावः मन्तवर्थोयः गृह्णादित्यादिः म
न्तवर्थोस्यास्तीतिमन्तवर्थिकः प्रत्ययइति हेनाविविनिहच ॥ इतिसन्नन्तप्रक्रिया ॥
यस्यहलः सन्नन्तग्रहणमिति । नेनेद्वीरमव्योहित्यादौ नातिप्रसङ्गः किंच ग्रन्थे
वन्नग्रहणापरिभाषया प्रत्ययकाम्येयनान्तिप्रसंगइतिभावः यकारपरस्येति एतेनाः
येमाल्पेलारथेहितिप्राचाशुरलाहरणव्याख्याने भाष्योदाहरणस्यसामान्यापेक्षत्वा
एकान्त्वात् नित्यंकौटिल्ये नित्यशब्दोवधारणार्थइत्याहकौटिल्यएवेति नक्रकौः
टिल्यान्यस्यानित्यतानेनतात्पर्ये नेनद्विजितार्थः स्वतासहेरीत्यादौ सहेलङ्गः सिद्ध्यति
प्रत्ययासतीति डुढिहृञार्थैभ्यश्चेति वर्तमानेरुतेन बाध्येत ननु वकते रिरंत्यार्थानस्या
त् कस्यचवर्तमानइतिबध्यानबाधनात् पुनयमूहहयप्रागतो लोपः इत्यतोयथामि
तिस्पर्धेबाधनस्यशेषयोरित्ताधानोमाधवः संचोक्तिपरइति तत्र परत्वादौरित्कृते
ततोद्वित्वेःभ्यासस्यवाधेयीत्यभ्यासान्तादेशे कृते तात्भ्यासस्यासंयोगादित्वन्हत्वत्र
त्वेनास्तीतितणप्रामसभावात् नचसंह्रतस्यास्यामेवावस्थायांद्वित्वान्यपरत्वात्कृतेरे

म॰ र॰ २४४

242

ज्ञानेनेदं प्रवृत्तेः प्राग्गुणप्राप्तिः शंकनीया अनभ्यासस्य चाचायेऽपि इत्यस्यारंभेणाभ्यास
योः ज्ञानयोरेव सहकृतत्वमागीति निर्णयात् श्रुतपदस्य चाकारेतु गिरत्यचात् संयोगादित्वा
भावाद्गुणेन सिध्यतीति संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति परस्याप्यते नच भाष्यकृता
पूर्वोक्तरूपसंयोगानिर्देशेन सहोत्तरं गत्वोक्तेः समुहस्यैव हित्वाभ्युपगमात् गुण
प्राप्तिरितिवाच्यं तन्मतेसंदेहो बहिरंगत्वादिति पौरुषीविरोधादित्यालोनावत् सि
चोयादि समभ्यासस्य कारस्यापसर्गात्तनोतीति ननु परस्तुतस्यादिष्वभ्यासेन चेतिप्रा
मंबृत्वानिषिध्यते न कवेतत्पदहि कौटित्येव वाच्ये गणानिर्देशस्य फलमाह कौतिक्रं
वत्योरित्वान क्तपाहेरुत्पादेः हाइ गाहेरितिन दादेस्तु निहृत्तिफलमिति भावः य
द्यपि कौटिस्तु क्रोपि तोदादिकस्यप्रसंगो नास्ति दीर्घान्तत्वात् तथापि कौतिव्याहृत्त्यः
र्थे क्रियमाणः शपानिर्देशः कवतिमपि व्यावर्तयति नात्र नात्पर्यम् न च लुगविकर
णपरिभाषया निर्वाहः निरनुबंधकपरिभाषया प्राप्ति जागृहुकत्वेनाभयग्रहणध्रो
व्यात् वस्तनस्त कुटः स्येव सत्वच हत्रोहिंसायामित्यादि यद्यपि ङोभावेऽपि हुतेन्नावे
न जेद्रीयतेरिति सिद्धांत तथापि प्रक्रियालाघवाय ज्ञोस्तुक्ते श्रवचादिगणारेणोनव
द्रोभावेन हित्वनबाध्यते विषयभेदात् यङ्नात्वयवस्याहि हित्वनायाजवधिकस्याहित्व

कौ॰ २४४

प्रकृतिमात्रस्यग्रहीति वेवीयतेरति हलइतिवा ग्रहणात्सार्वैतिवादीर्घः चायः कीदीर्घौह्वा
रणोयङ्लुगर्थम् अतएव नलुमतेनिषेधोपि नत्वनभ्यवर्तेन चेकीतः ईङ्ग्रादीर्घोह्वारण
मात्रवत् यत्रवद्भवति प्रक्रियालाघवार्थमिति तत्र चायः कीत्यत्रापि तथात्वापत्तेः न
नुमाध्यवग्रन्थबलेनैववेद्मस्य स्वीकरणमिति चेन्न फलितविरोधेननस्यापित्याज्यत्वात्
प्रामाण्यमितेरिति परत्वाद्नन्तरंगत्वाच्चायङ्गादेशेकृतेनद्वित्वं ॥ ॥ इतियङन्तप्रक्रिया
समाप्ता ॥ ॥ यङोचीतिनप्रत्याहारोगृह्यते किंतुप्रत्ययः यङ्गामाङ्चयोन्नदाह्
प्रत्ययात्ययइति चकारादङ्कलमित्यनुकृष्यते येनयङ्सीत्यनुकर्षति नेवपिभाषायां
यङ्लुकचित्तवीकतेषापव अभ्रुवोः सार्वधातुकइति ह्वेअभ्रुग्रहणमत्याचत्वाण
नवार्तिकारुता नदन्तभ्युपगमेपि अभ्रुग्रहणंज्ञापकमित्याश्रित्यभाष्यकारेलुदभ्युप
गमात् यथान्नरभुनीनोमामाण्यात् बोभूतुरितिनिपातनस्यापि ज्ञापकत्वाच्च तत्रह्
लएवस्फूदीभविष्यति अनेमिन्निकार्यमिति बहुलग्रहणेनक्रियमाणइत्यर्थः प्रत्य
त्ययेविधीयमानस्लुनाद्विमित्तिकाइतिस्पष्टमेव तेनलोलुवः पोपुवइत्यादौनथात्
लोपइतिगुणनिषेधःसिद्ध्यति यङन्तत्वादितिमन्यङोरितिषष्ठीव्याख्यानादितिभावः
प्राचातुतत्र सप्तमीव्याख्याय ह्यानेगकार्यत्वात्रलुमतेनाद्वित्वमितिधरत्युक्तं तन्नाहनं

म० दे० २४४

243

यङ्लुगन्तयोरेव व्याख्यातमेतदधिकारे विहितत्वादित्यर्थ इति नच नत्वमनेनेति सूत्रे ऽङ्गाधि
कारो न गृह्यते किंत्वङ्गमनङ्गं वा प्रत्यये परे पूर्वं यद्विधीयमाने सर्वमिति भाष्याद्दोषो नि
त्यत्वात् प्रत्ययाराजप्रकृष्टादेनलोपाद्य सिद्धिमसंगादिति दिक् नन्वेकाच इति विधीय
माने द्वित्वे ऽभ्यासरूपेणाद्वितानिषिध्यते इति चेन्न गुणो यङ्लुकोः सन्यङ्काचल्लुकोन्यपदे
ऽभ्यासकार्यविधिभिः द्वित्वानिषेधस्य ज्ञापनात् धातुत्वादिति द्वित्वे निषिद्धे प्रत्ययोत्प
त्तेः प्राक् यङ्लुकाया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावश्यंभावित्वात् कार्यकालपक्षेपि भूवादि
सूत्रप्रवृत्तेः चेति भावः यङ्लुगाचष्टुः प्रत्ययलक्षणेन धातुत्वमिति तदन्यायेन उपदे
शेन सिद्धे इर्बलस्यातिदेशस्यानादरणत्वात् यङ्होति यत्वेन तदर्थप्रतिपादकं माधव
ग्रन्थमनूद्य प्राचां ग्रन्थे व्याख्यानेन तं नदेतदाकरविरुद्धं यङ्लुदाथेति सूत्रे भाष्ये नेति
ङेऽदिति किं निपात्यते निजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्ध
मेवात्मनेपदं प्रकृतावाङिति आत्मनेपदमिति नियमार्थं नाहं भविष्यति गृहेव यङ्लुगन्त
स्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति क्वा माभूत् वेभिदीति चेच्छिदीतीति तथाच वामनोपि
ङेतीति निजेर्यङ्लुगन्तस्य आत्मनेपदं निपात्यते यङ्लुकोऽदित्यादि प्रत्ययलक्षणेन यङ्लु
गन्तस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवतीत्येतद्देवज्ञापकमिति उपपादितं च कैयटहरदत्ताभ्याम्।

गे० २४४

यद्यप्यत्र दाश्वद्भिरत्रेति निमित्तनिमित्ते मात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं तथापि लोलूयतेइत्या
दौ यङ्यङ्लुक्नवात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य नित्यत्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति नैवं गोहन
मित्यत्रादेशोपि स्मृतिरिति णौ वर्णमात्रस्य निवृत्तिरूपादर्शनस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहणेनव्याव
र्तितत्वात् यदुच्यते वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति इत्यत्र समुदायवृत्तिनवर्ण
मात्रवृत्तिरित्येतेन व्यावर्तनेइति इह तदेतद्द्वित्वादिनाव्यावर्तते इत्यनेन संदर्भेण माधव
प्रति किं दूषणमभिधित्सितं आकारविरोधो यद्वा विरोधो वा नाद्यः प्रत्ययलक्षणमि
तिसूत्रे द्विविधार्थं नियमार्थं वेति पक्षद्वयमाकारे उपन्यस्ते आद्ये यत्र वर्णस्याविशेष
णेन याश्रयणेन सिद्धिः फले यथा लक्षणे द्विलक्षणेमागमस्यद्वितीयेन सुहृदित्यत्रसा
मेन सौ यलोपो भवेत् इत्यसेनत्वप्रथमानस्य स्वरस्य स्थानिवत्सूत्रबलेन प्रापितस्य निवृत्तिः
फले तत्राद्यः पक्षोऽभ्युपगतवादमात्रे द्वितीयस्तु सिद्धान्त इति भाष्यकैयटपक्षमंजर्यादिषु
स्थिते पूर्वास्थितेदार्थितिसूत्रस्य भवद्भुपन्यस्ते भाष्यं प्रथमपक्षाभिप्रायेण अतएवहि ।
नियमार्थे नहिं भविष्यतीति वदता भाष्यकारेण तत्रानास्था ध्वनिता अन्यथा नहीति
भविष्यतीति नच ब्रूयात् एतेन तदन्वमाविशतो वृत्तिके यदहरदत्तग्रन्थाश्रियमाख्याताः
माधवस्य द्वितीय पक्षाभिप्रायेणप्रवृत्तः तथाच भाष्यपक्षपातिनिति माधवग्रन्थस्यस्तु

म॰
टी॰
२५५

३५५

घ्यपत्वबलेनाकारविरोधोद्भावनं कथमेभिर्वैतोलभेन नापिफलविरोधः संभाविनानां
विरोधानां प्राकारण्येवोहनत्वात् भवद्भिरिह विशिष्यानुपन्यासाच्छ्रैनिहिक यदपिव
दन्ति प्रत्ययादिष्ठ चर्करीतेन परस्मैपदीति परस्मैपदग्रहणं भाष्यकारोक्तनियमसिद्धप
रस्मैपदानुवादः प्रत्ययादित्वमात्रं तत्र विधीयते इति प्रत्युदक्तव्यं परस्मैपदीति पाठप
वत्ताव्याख्यानेनास्ति नियमसिद्धत्वस्य संगतेः प्रत्यासमेरवोक्तत्वात् पक्षेचानुवादोपिना
स्त्येव प्रत्ययादित्वविधानेव्यर्थं नहि प्रत्ययादीनामपि प्रत्ययादित्वं विधीयते तत्रापादमात्रे
णात्तन्निर्वाहात् नदेनत्सकलधनयति चर्करीतेनचेति प्रत्ययादोपादानात्तूपोऽन्नपातेति य
ङेवा प्रत्युदाहरणम् यङ्लुकोऽनलाद्दीपत्वाविधानाकेनसंभवतीति यङ्यङ्लुगित्यय
ङ्लुगिति लक्ष्यते इतितत्स्वार्थं मत्वा यलक्षणेन यङ्लुक्त्वानपायात् कथमन्यथाय
ङ्लोकिमनन्यङ्लोरिति द्वित्वं प्रवर्तेत नोहि तत्रापियङ्लुग्लक्ष्यते श्रूयमाणाद्यङोद्वित्वा
भावप्रसंगात् नचकाके भोदधिरोतिनामित्युत्रेवाजहल्लक्षणा न द्वयर्थ्युदष्टपद्मा
त्वचान्त्वस्यैवहोभयसाधारणास्यलक्ष्यनावच्छेदकस्याभावात् फगापनष्टं निहुयस्य
वायोगात् लक्षणाघाबीजाभावाच्च प्राचानतव्याख्यानादीभवानतवलक्षणाग्रक्षेत्र
नदेतनधनयन्त्राह यङ्नात्यरस्येति छन्दसिनिपाननादिति मृहयोगेति निषेधः

ओं॰
२५५

वृद्धेरभावो वेति निपात्यत इत्यर्थः। ह्रियप्रयोगादिति तथा च भट्टाः निग्रहणं घञ् ल्युटोर्निग्रहणं त्वा
र्थसिद्धमिति भावः। यत्तु माधवेनोक्तं भाष्यादौ ग्रहणमप्युक्तं त्वात् परिहृतं बोभूत्विति निपा
तनत्वादपकर्षस्य परिभाषायाः इति तत्र प्रसक्त्यात्परिभाषाया बोभूत्वित्यत्र भू
हवोरित्यस्याप्राप्तगुणनिषेधार्थं तथा निपातनस्य चरितार्थत्वात्। यत्तु प्राचोक्तं यङ्
लुकि वेति केचिदिति नैतद्विरुद्धमिति तत्राप्युक्त्याख्यासिद्धमित्युपेक्षितं संयोगान्तस्य
लिटो वा किन्त्वं तत्र सूत्रधातुना लिटं विनेदं वा भवत्सूत्रभवत्यपरमैपदः परस्मैपदाद्
धातवः स्पृहयान्तादीनामपि प्राचां तत्र तत्रोपलक्षणानामन्वादीनामन्ताना मेव व्याप्तिः
किंबहुनाकारान्तादीनामन्तानामपि श्रुतित्वविरोध इदानीमग्रहणमेव हेतुः
नेह निपातकालाः प्रकृतयः यथाकालोपगारीस्मोतिविति एतच्च शताद्वन्द्वनाव
ग्यनदेनिहृते कय्यटहरदत्तादिग्रन्थेस्पष्टं श्रुतित्वमध्यापि यथोक्तं सामान्यमात्रे
ण भाष्यात्तत्रोधोनैवव्यवस्थेतितत्व एतच्च भट्टहरिकैयटहरदत्तादिसकलसंमतम
श्रुतोर्वाचीने यत्किंचिद्वचनं प्रत्याख्यानेनाकाङ्क्षापोह्य तथा मनोन रिवदनीयमिति दि
क्। अत्रेवाभूवीदिति यत्तु वक्तं तेभाष्यमते ऽटः हृपोन्यत ऽरित्यत्रहृव्रेर नित्याद्वक्र
पराभ्यां ग्राहृहिंभ्याबाधाने नावाभवीदिति तद्विरुद्धं भाष्यकृता ऽरित्यत्रहृव्रेरक्रा

म॰
र॰
२४५
245

त्वाद्दुकोनित्यत्वमाश्रित्य इत्यभिमतभ्यामिति सूत्रस्थप्रत्याख्यानत्वाच्च यदपि प्रसादकृ
तोक्तं त्वादिभूतवोरितिनगणः स्थापकोत्तचत्वैर्वलकारेणनत्वादि नेतानित्यो विभुरोवे
ति प्रबोभूवीत् ईङ्भावे बोभूयिति प्राचोमूलमध्यत्राग्रगण्यं किंतु सर्वमिदं निर्मूल
त्वात्प्रमाणमप्यस्ताश्रयइति प्रान्तइतिनियमस्य सिद्धः परत्वमाश्रित्य योऽत्र व्यासस्त
स्मात्रपरइति माधवग्रन्थोऽस्य नमितिभावः यत्तु माधवेनोक्तं विटेलिङ्वानेनरो किंसंभ
वतीति नैवं वक्तव्यं उभाह्वचर्यादभ्यस्तादपि लङ्गेवनलादि नत्वसि साहचर्यात् लः
टेव किं स्यादिति चेत् न परमाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् नथायाबोभूवीत्येव रूपमिति
ग्रन्थे रेवं वक्तव्यं नेहसाहचर्यं नियामकं द्विशिश्वतीरीति सूत्रेक्तान्वार्थग्रहणेन साहचर्यं
नियामकं द्विशिश्वतीरीति सूत्रेक्तान्तार्थग्रहणेन साहचर्यं स्वविज्ञापयते इति सापेक्षत्वा
त् प्रत्ययभागवत्ताभाष्यकारेणाचः परस्मान्नेति सूत्रे पञ्चमीसमासप्रयोजनतयाप्रत्यो
पवाञ्चति उदाहृते तस्मादिह तस्यैवोचितः प्रत्यापि समासिद्धत्याग्रहस्तर्हि प्रान्तइति निय
मय लाघवात्सामान्यापेक्षत्वमाश्रित्य तस्यार्थेता प्रेतादेशस्य इलेभादिति दिक् ऋसि चेति
गणमायाप्रकृत्याह नित्यत्वादिति मोमुदीतीति नाभ्यस्तस्याचीति निषेधाहलपृ प्रथ गणेन
मोमोदीमीति नचात्रनथात्वलोपइति गुणनिषेधः शक्यः यङ्लुकोनिमित्तिकत्वात् यत्तु

शे॰
२४५

प्राचा यङ्लुगनेन प्रकरणेन धातोर्लोप इति सूत्रे व्याख्याय बेभिदिता मरीमृजितुमिदमुक्तं
तदेतदसंबद्धमिति स्पष्टमेव यङ्लुगपरिष्कुर्वते किमिह प्रकरणविशेषमात्रे किंवा प्रकृ-
तसूत्रोदाहरणत्वात्तत्परपाठः नाद्यः महाप्रकरणे हि यङ्लुक् एव न त्वनविकल्प्यते प्रत्यान्तर
प्रकरणेन यङ्गोपि लुङ्गथापि लुगलोपयोः फलवलत्ताय स्फुटीकर्तुं प्रासंगिकत्वे
न यङ्लुगुदाहरणे बाधकाभावात् नापि द्वितीयः भाष्यकारप्रभृतिभिः हरदत्ताद्या-
र्वाचीनपर्यन्तैः सर्वैरपि यस्य हल इति लोपस्यावयवलोपत्वं स्वीकृत्य तत्र यलोपस्वी-
कारेपि प्रकृतग्रन्थकारेण समुदायलोपस्यैव स्वीकारात् स्यादिति संभावनया ग्रहणमिति व-
क्तो वामनस्याप्यत्र मूलत्वात् यद्यपि यकाराकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकार-
स्य लोपानन्तरं दीर्घ इत्यादौ केवलस्यापि इत्येतावन्मात्राभिप्रायकतया वामनवाक्ये
सर्वैरेव व्याख्याने तथापि किं फलत्वाद्विफलत्वात्प्रमाणाभावाच्च व्याख्यानत्ववचनमुपेक्ष्य
प्रवृत्तपञ्च समुदायलोप एवायम् इति तयः अवयवलोपत्वे हि यङ्लुकोऽवयवलोपत्व-
वदतो भाष्यकारप्रभृतीन् योदाहरणेनोक्तालङ्कारोपि प्रसज्येरन् तथा हि गमेर्यङ्लुगि
नादेपि जङ्गमः इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपो यद्वा प्राप्नोति न एव यङ्लुक् नाप्रात्ते जङ्गमत
इत्यत्रापि स्यात् अथ यथाज्ञानङीति प्रतिषेधः इत्यत्र हरशाकटेत्यत्र अनुदात्तोपदेशेत्युपसंज्ञा स्यात्

म०
२०
४५२

४५६

देयक इत्यत्र दीर्घोयङ्चीति फक् स्यात् अयायजावाङ्क् सूत्रे पुनर्हेतौ संज्ञापूर्वकोविधिर
नित्य इत्यादि ज्ञापकाश्रयावलंबने नोपदालोपादिपराक्रियते ततो यङ्लुगन्तादपि जङ्क्
मइत्यादौ दोषोद्धारः एवकारप्रत्याख्यानमिति भाष्यकारोक्तरीत्या यङ्लुकोप्यवयवला
पत्वेसिद्धे गतेनधात्तलोपइति सूत्रेण तस्मात्सूत्रे स्थापयितं प्रसूत्रे लुकीवलोपेपि सम्र
दायनिवृत्तिरेवेष्टव्या एवंचाकृत्वालादेशस्य स्यानिवत्वायोगात् फक्क्रमेवोदाहरणे पने
नधातुलोपेत्यत्रेक इत्यत्र सूत्रेः पपाचक इति कृदन्तप्रकरणस्योपि ग्रन्थोव्याख्यातः
तस्मान्हेतुभिद्वितामरोमहाजितेति पपाचक इति चयङ्न्तोदाहरणानि वदतोग्रन्थकारस्य
ग्रन्थान्तरविरोधान्तदोषाय उक्तंयत्नेनवामनवाक्योपष्टम्भ हरदत्तादिग्रन्थोपमदोषमेव
प्रसूत्रत्वादिति प्रत्रेदेवज्ञाख्य यस्येति संख्यानग्रहणमिति वामनवाक्यमात्रे प्रसक्तावृद्धि
स्तत्समानाकाराणि भाष्यवार्तिकान्तराणि किमित्युपेक्षितेति तत्रसमनन्तरमेव भाष्यादा
वादेः परस्येति संचारितत्वादिति चेत् नहि वामनेनापि तथैव संचारितमिति कथं संप
र्यालोच्यते एवं च व्याख्यातृवचने प्रमाणाभावादुपेक्ष्य इत्युक्तं व्याख्येयग्रन्थशेषत्वे
व तत्प्रमाणत्वात् यदप्युक्तं जङ्गम इत्यत्रेव जंगमक इत्यत्राप्युपधालोपः स्यादिति
तदपि नत्वयापि पापचक इत्येव हृदेः दुर्वारत्वात् ज्ञापकाश्रयावलंबनेन वृद्धिनिवार

गे०
४५२

णस्य लोपनिवारणेपि नैतोऽस्त्वात् यत्तु देय्याकरूत्यत्र याङ्स्यादित्युक्तं तदेतत्स्य वीयः हलः
परत्वाभावेन यस्य हल्ङ्यस्याप्राप्त्यादेः रीयकङ्तिङ्गुपस्य सर्वसंमततया देय्यकरूत्यस्येव
प्रेक्ष्यायमाणत्वात् किंच समुदायलोपे उक्तसंभवश्चनास्ति यस्येति संघातग्रहणेपि हल्
स्त्विति पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यस्य प्रवृत्तत्वात् यत्वतो लोप इत्यनेन इत्यत्र वर्त्या
कारांतस्य यस्येति व्याख्यायानमिति विशेषसामर्थ्यादादेः परस्येति न प्रवर्तत इति कल्प
येति तत्र गौरवात्फलाभावात् प्रसक्तानिष्टप्रसंगाच्च अल्लोपस्य स्थानिवत्वेन हि वृद्ध्यभा
वात् पापचकरू निष्ठुपे भाष्यसंमते तद्वत्त्वन्यदेरूपपादम् । यत्तु वदंति त्यजेदेकं कुलस्
स्यार्थे इति न्यायेन भूयसामुपधालोपयङादीनामनुग्रहाय एकस्य उपधावृद्धिः सोढव्य
ध्यन्यायेन हृदंते पापचकरूत्यस्योदाहृतत्वात्तदोष इति तत्र उपधालोपादि समाधान
स्य समनंतरमेवोक्ततया त्यजेदेकमिति न्यायस्याप्रवृत्तेः प्रसक्तोपधावृद्धिरेव भाष्य
विरुद्धेति तत्रेष्टापत्तिः कर्तव्यैव व्याख्यान्तरैरपि त्यक्तुमशक्तेः अपेयानंतरं गच्छेत् सोऽपि
विशेषयतीति न्यायात् वैषम्यादिन्यादौ न्यायेष्वदाहरणेष्वामादिकतो व दृढिः सकलग्रन्थ
विरुद्धेश्वे स्तनरोनयावक्तं शाक्यत्वात् तस्मात्प्राचोग्रन्थे वैभिदिता महोस्त्रजितेनिहूप
स्य यङ्लुगंतात्सर्वावलित्समाधत्वेपि तथात् लोप इत्यत्रैकरूत्यत्र हृहोरिति वाक्यशेषास्संगति

म॰
र॰
५५७
247

रिति निर्देशात्तत् इत्यर्थमिति निश्चिनुते । तद्भाष्यमते यस्येति योगं विभज्य अत इत्यत्र वर्ण्य
पृथगल्लोपं विधाय यङ्लुकोप्येवं यलोपस्य स्वीकारात् पापचक इत्यत्र कथं न लोपाग्र
हिनोस्तीति चेत् सूत्रे पृथगल्लोपोक्त्येव अनैमित्तिकत्वलाभात् अत एव हि तत्रालिखद्भिः
एतद्भाष्यकैयटयोः स्पष्टं एतेन भाष्यमते वेभिदितात् इत्यादि माधवोदाहृतं चिन्त्यमा
वेदितेति यथानुभाष्यं तथा पापचक इत्येव भवति इति च यङ्लुगन्तविनामाणादौ यदु
क्तं तत्सर्वं भ्रमकृतमेवेति प्रतीमः यदपि प्राचोपि ग्रन्थः कथञ्चिद्योजनीय एवेत्याग्र
हस्तर्हि स्थयोजनाम् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वेभिदितेत्यादौ गुणवृद्ध्यभावे सिद्धेपि उ
पायस्यापायो नरात् दृष्टकत्वादिति न्यायेन निषेधसूत्रमप्युदाहरन्तीति तथा यङ्लुके
नैमित्तिकत्वादेव पापचक इत्यत्र न धातुलोप इति निषेधस्याप्रसक्तावपि निषेधाप्रवृत्तो
बोधानन्तरमाह इत्यत्र इत्यत्र दूर्ब्वेति न चेत् तद्भाष्यतत्त्वज्ञैः परिभावनीयमित्यलं बहुना ।
वनीवञ्चीतीयते । नित्यं कौटिल्य इति यङ् नीग्वञ्चु इत्यभ्यासस्य नीगागमः यङोलुकं
लमन्वाञ् नशाङ्गिनो नल्लोपः । वनीवञ्च इति । नसो ङित्वादनिदितामिति लोपः साम
न्यापेक्षेति तथा च प्रयुज्यते राजा हस्तेनघनत्यागपायग्रदक्त पवमानस्य जनयन्न इत्या
दि यत्तु व्याचख्युः धातुनिर्देशो यौ वि क्विप् यङ्लुङ्ग्रहणमर्थं तत्र हृतार्थं स्यैव न तदर्थं नवं

ओं॰
५५७

दिति तदपेक्ष्यं साध्यविशिष्टहेतुमात्रोपन्यासस्याकिंचित्करत्वात् चेहूनीति चरफलो
श्चेतिलुक् ह्लालेचेतिदीर्घः । अचेहूरित्यत्र वोरुपधायादीर्घ इकइतिदीर्घः । यत्तु
यङ्लुगंतशिरोमणावादौ चहूर्नीत्यत्र ईडभावेवोरुपधायाइतिसूत्रमुपन्यस्य तदभसा
दितिबोध्यं चेवाननेति यत्तुप्राचाचेत्तिनःसदाहृतं यच्चव्याचख्युः धातुग्रहणात्कायङ्
लुकि वर्ण्यात्वाभावेऽनुदात्तोपदेशात्वाभावाद्यनलोपः अनुनासिकस्य क्विझलोरितिदी
र्घोपिनभवति जनसनखनांञ्झलावात्वेनतस्यबाधितत्वात् यत्वापवादेनिषिद्धे उत्सं
र्गोनप्रवर्तते रुदुजाते अस्य सूक्ष्मतेइतिवत् एवंचसंसेतः स्यात्वाभावेऽनुनासिकलोपोपि
नभवति यत्त्वार्धधातुकसाहचर्यात्झलादौविधिकडेवस्यते ऽनुनासिकेनदीर्घः अतएवक्ङ
टेत्वएवग्रहणं कृतादीर्घसूत्रमुपन्यस्य एतत्तु भाष्यकैयटयोरपिस्पष्टमिति अत्रेदंव
क्तव्यं धातुग्रहणात्कायस्य विकल्पएवतावन्निर्मूलः अप्रत्ययेनापितद्भमः दीर्घोऽस्त्वोरः
यत्तुक्रमात्वेनबाधितत्वादिति तन्न ग्रात्वाभावपक्षस्यप्रक्रान्तत्वात् संप्रवर्तमानमः
प्यात्वस्यबाध्यं बाधतइतिचेत् नाऽन्यायोवचनेवास्तियत्प्रमुक्तं यत्तेत्यादि नदीपन
यङ्लुकि नत्रिषेधस्यवाप्रसिद्धत्वात् ननुधातुग्रहणात्कं वेतिप्राप्तविभाषा साचनि
षेधेपर्यवस्यतीतिचेत् वेदेवं यद्यपि वाचनिकोऽर्थः स्यात् ह्वः प्रयोगपक्षे स्थाने द्विर्वच

म॰
र॰
२५७
248

नपत्वेच भाव्यमिति चमतभेदेन फलितोयं विकल्पइति स्वयमेवप्राग्व्याख्याते शिरोम
णौचप्रपंचिते नत्क्तुन्त्योनिषेधः नत्रापिद्रूपोनरत्वात्वेतत्संगतमेव द्विवचनेउक्तपक्ष
द्वयभिन्नप्रकारान्तरासंभवात् नचचकार्यप्रवर्तनेइ वारत्वात्सिन्नत्वेदेतत् नथापिविक
ल्पएवाश्रद्धः निषेधेपर्यवसानेनत्द्रूरापास्तमेव नद्व्यभ्युपेत्यब्रूमः अपवादेनिषिद्धे
उत्सर्गस्यप्रवृत्तिरेवन्याय्या अन्यथा नादिचीति पूर्वसवर्णेनिषिद्धे वृद्धिरपिनप्रवर्तेतेति
रामाविति नसिद्ध्येत् नथाचबहुव्याकुलीस्यात् सज्ञाने अस्वस्थूलत्वेनइत्वादेनप्रमितेल
वेप नत्रिवोह्यार्थमगत्याकाचित्सर्गेनप्रवर्तनइत्याश्रिते नचेह चेत्वेनइतिलक्ष्यंक्वापि
न्यमिनोमिस्त नवाधात्वद्वत्यादिप्रस्वीकृते शिथिलमूलानोपि पक्षान्तरप्रभाष्यपोद्धर
ह्णाघो नदीर्घविशिष्टमेवरूपंन्याय्यं यनेन संसनइत्यात्वाभावेननासिकलोपोपिनेः
तिपइत्कं नद्व्यपिप्रसक्तं यनिस्सामात्रेणार्थसिद्धेः ननोत्यादीनामिति गणनिर्दिष्टनया
ननासिकलोपप्रसंगाभावाच्च यद्यपि क्विपासाहचर्यादित्यादि नद्यपिन नहितत्रबहु
देव क्विब्रूसने संकोचेबीजभावात् अपिनसर्वधातोरप्रत्यकेभइतिक्विबपि राजानति
चर्मेणातीत्यादिमाधवादिभिरुदाहृते स्वयमपिनामधातोनथैवव्यपने प्राचाहपेणः
ह्मतेयइलगनेतिइत्वापिसंचारेत नथाचाक्विपः क्वान्तप्रस्कन्न नत्साहचर्यात्गला

गे॰
२५७

दीनामपिकृतामेवग्रहणेस्वपरग्रन्थाः सर्वएवसिकतासूपवर्हणीयेरन् यदपिभाष्य
कैयटयोः स्पष्टमित्युक्तं तदपितुच्छंकिमुक्तमितिभाष्यतत्त्वज्ञाः कृतनडुह्यपव्वविदो
ऽर्थेन एनेनजनेरज्ञानान्तन्त्याद्युपिप्राचाम्उदाहरणमप्युक्तं जाहीहीत्यादि हाञ्हाको
रुत्वाणिहृणाणि स्यादेतत् हाकोभ्यासेदीर्घोऽनुलभः आकितइतिनिषेधात् नचाय
आकितइतिधातुविशेषणं तदावनीवञ्जीतीत्यादौ धातोरकित्वाद्दीर्घः स्यात् अतोभ्या
सविशेषणं एवंचदीर्घस्यज्ञातोदोषेऽल्पमितिचेत् धातोः कित्वेभ्यासस्यापिकित्वात्
द्विप्रयोगोद्विर्वचनमितिस्थितेः नचद्वापातिः वृत्तिन्यासपदमञ्जरीधातुवृत्तिषु सर्वत्र
जाहीहीत्यादौ दो अत्रेदंतत्त्वं द्वित्वाभावेकेवलस्यार्थवत्त्वेपिद्वित्वेसति समुदायएवा
र्थवानितितावत्ग्रन्थकाराणां व्यवहारो निर्विवादः अतएवबिभर्ति पिपर्तीत्यादौभृ
ञामित् अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं नानार्थकेलोन्याविधिरिति निषेधात्सर्वस्यस्यादितिचा
शंक्य अतभ्यासविकारेष्विति वाक्यशेषेणसमर्थयन्ति एवंचार्थवत्त्वमिवाकित्त्वमपि
समुदायस्यैवेनतत्वमत्यवयवे अतोनदोषः अथवा आकितइतिबहुव्रीहिः नविद्यतेकि
द्यस्मिन्निति यत्तुप्राचाजहातेरभ्यासस्यनदीर्घ इति मतमप्युपन्यस्तं तदाकारविरोधोऽनु
पेक्ष्य पंचापीति यत्तुप्राचाजाहीहितइतिजस्येकारस्योदाहृतं तन्मामादिकमितिभावः

म॰
र॰
४५५

249

लकारलमेरिति यङ्लुगाचार्यस्यापि सम्मतीत्युक्त्वा ग्रुदाहृते यङ्लुपरिक्रुंवेति संप्रसारणेनदाक्षि
तेच कार्यबलवदिति यङ्लुकः प्रागेव संप्रसारणमितिनन्द्रुपेत्यं उक्तपरिभाषायाभाष्ये
प्रत्याख्यातत्वात् तस्यां हि सत्यां हलादिशेषात् प्राक्संप्रसारणस्यनयैव सिद्धेरुभयथा
ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । किंच प्रकृतसूत्रपरिभाषाविरोधादपि संप्रसारणं दुर्लभं अतएव
हरदत्तमाधवादिभिः सर्वैः सासपीति सासमीत्याद्युदाहृतमितिभावः । तातन्यीति य
ङ्लुपर्यकजनेचोद्यभावतरीनात्रि इत्यादिकमेव उदाहृतं हिंसानादरयोरिति ।
धातोरुक्तरूपसंभवेपि ग्रन्थसामञ्जस्यात् तरतेस्तु दीर्घान्तत्वेन तरीकोऽलंभत्वादिति बा
धे । दृतानेस्विति । यङ्लुगाचा दृतानेयाङ्गमित्र संप्रसारणमाश्रित्य जरीहृहीत्याद्युदा
हृते तत्रनिभावः । जायाहृतेति तत्वत्र दृदी दीर्घणभाव्ये अतएवाह ग्रहदित्यादि तत्रैन
तथाच पकाचोह्रेरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं पकाच उपदेशाइत्यतो दीर्घविधावेकाच्ग्रहण
मनुवर्त्ततइति माधवीयेचेति तस्यायमाशयः ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपचोक्तमिति
वार्त्तिकं तदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया यङ्लुग्यङ्लवज्ञाद्यजादिदीर्घाभावफक्कि
ह्यंलभ्यते एवं समादीपक्रियावह्लोपस्य स्थानिवद्भावइति यह्वेविति विहितविशेषणाश्र
यणमितिच तत्राद्यः पक्षोभाष्यवार्त्तिकानन्यान पदानीति सूत्रे दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्याना

ॐ॰
४५५

त द्वितीयस्तु सूत्रारंभेति विवेकः एवं च यङ्लुकि दीर्घो भवत्येवेति सूचितं लभ्यते यङ्लु
कोनैमित्तिकतया श्लुक्त्वादेशतयाचस्थानिवद्भावायोगात् द्वित्वस्यासिद्धिः प्रयोगस्तूप
तया ग्रहेर्विहितत्वान पाप्याच्चेति । तन्नाप्पावितद्धामिति तथाहि एकाचोद्वे प्रथमस्येति
ग्रहेर्गादेरिति भाष्यप्रमाणाय वैयर्थ्यमाह लटचाहि जरीगृहीत्यजुग्नन तद्ग्रहेः विशेष
णत्वाभावोऽपि यथाश्रुतत्वापाग्रहणामिति यद्यपि तत्र यङन्ते प्रकृत्यन्तरत्वेन तथापि प्र
त्ययसाम्यात् यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लभ्यते एकाज्ग्रहणमत्रवर्तते यच्च द्वन्द्वेप्यत्रा
नुवृत्तिः नसत्रयत्ते यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसंभवोऽस्ति ग्रहोलिटीति सूत्रस्य यङ्यन्तस्य
यस्यापायोन ग्राहकत्वादिति न्यायेन यङन्तानो उपायानरण्यतयानेयाः श्रुत एव तत्र क
यटघाह प्रन्यत्रास्य दोषस्य सम्यग्ग्रहणत्वादिति एवं हि वदेत्तत्र न्यायरूढस्य भाष्यक
तामेवाच्यन्ते स्वस्यावश्यादर्शनमनेनाचाभिप्रेतं नचयथाश्रुतं तेऽपपद्यते ग्रहीतामित्यादि
सिद्धिः श्रुतमेतन्नामप्रत्यये वेलायायथाश्रुतस्यैवसत्वात् ग्राहितादौ तनैव एकाच इति
समाधानं त्वाणाज्ञिवन्नविषयकमेव नदित्यं यङ्लुगन्तानाम्निजेतात्व यङन्तात्व ग्रहेरिदः
द्विधा त्रिधा च तथा दीर्घ्यमामिः समाहिता यन्नशिरोमणौ यङ्लुगन्तप्रकृत्योक्ते ग्र
होलिटि दीर्घस्तन्न भवति ग्रहेर्विहितस्यार्धधातुकस्येट इति विहितविशेषणात् इदं

म॰
र॰
१५॰
250

यङन्ताद्विहितं न तु यङ इतीति न सूत्रस्थमसादित्यवधेयं यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् भाष्येध
तितमिति तथाहि न तु क्ङितीत्यत्र वर्तते न वेत्त्र पक्षस्य कोऽस्त्विहोषात्रज्ञापकपरिहारत्यचो
क्तेः एतावानेव विशेषः प्रत्ययवर्तमाने क्ङिति हणप्रत्ययत्वं वक्तव्यमिति प्रत्ययवर्तमाने तत्व्यः
शत्वेऽस्मिन् योगे तत्वादेव प्रत्ययसिद्धेः वत्सोतिसूत्रे इत्यग्रहणेन कर्तव्यमिति भावः एवं हि वदता
लुक्भाविभायोयत्नप्तोऽस्याभिमतो हि न प्रत्यपाठेवैयङ्लोके देदेति देदेषीत्यादावृद्धोभावा
भावाभ्यामस्त्यविशेषः स्यात् ननु एतावानेवेत्येवकारो विरुध्यते यत्त्ववदीति भाष्यकारे
ण यङ्लुक्युक्तान्तमत इति स्वसिद्धान्तः दृष्टान्तः किल भाषायामपीति पद्भ्यते हि वेशपि यङ्लु
ग्रहाद्ग्रहणे समयोवेति न तु भाष्यकृता उञ्ग्रहणं भाषायामापद्मावितिदिति स्योऽज्ञवेताम
ज्ञप्तिभेदस्यैवाभावात् क्वाचित्कत्वं तज्ज्ञापकसिद्धत्वात् छ्ठलग्रहणं हेत्वन्यदेतत् उभ
यथापि लुक्भाविकनटभावप्रवृत्ययः उक्तयुक्तेः तस्मात्प्राचोग्रन्थः मामादिकपद्वेति
स्थितं नेहानिषेध इति सूत्रस्योदाहरणे तलोलुवः योप्रवद्धत्यादिबोध्यं नचाल्लोपस्य स्था
निवत्वादेव गुणेन भाव्यमिति वाच्यं उवङादिशास्त्रवत् सर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्था
निवत्वाभावात् प्रत्ययदप्रमञ्जरीकारमतनिराकरणेन प्रपञ्चः शब्दकौस्तुभाद्बोध्यः ॥ ॥ ओं॰
इति मनोरमायां यङ्लुगन्तप्रक्रियासमाप्ता ॥ ॥ श्लोकसं॰ १ कर्मणइच्छायांवे १५॰

त्यत्रवर्तते सन्निधानाद्वेच्छां प्रत्येवकर्मत्वं तदाह इषिकर्मण इति आत्मशब्दः परत्वा
द्विपरः स्वशब्दपर्यायः स्वशब्दकस्त्वात्मकोत्मा इच्छायां विधानात्साद्विषितत्वेवस्य
ते तदाह पाणिन्यसंबंधन इति सुबन्ते चोक्तविशेषणाद्वयस्त्वार्थद्वारकेबोध्यं । नःक्ये ।
क्यचिक्यङीति प्रत्ययाचाक्यषश्रुत्वात्रः तद्राष्ट्यविरुद्ध हलन्तेभ्यः क्यषास्तीतिभाष्य
सिद्धान्तात् । दीर्घोस्त्विति तथाच हलिचेति सूत्रेसूत्राद्वेद्ध धातोरित्येव दिवमिच्छ
ति दिव्यतीति यत्तुप्रसादव्याख्यानोक्तं दिवेः क्विबन्तस्य धातुत्वमस्त्येवेति तत्र क्विबन्तत्व
स्यैवस्मात् विधित्वप्रथाग्रणाविलोपश्च स्यात् । क्यस्यविभाषा । क्यच्क्यङोरिति प्र
त्ययाचाक्यषुधातः भाष्यविरोधादित्युपेक्षितः मानमहत्वनिकार्यइति मानादिस्य
क्वोत्पत्रमिष्टत्वान्यादावपिनस्यात् प्रत्ययप्रत्यान्वेत्यादावेवस्यात् । अशनायो० ।
यत्तदानीमेवभोक्तुमशनमिच्छतीति यश्चपात्रश्रुत्वकं यश्चसत्यवधनेश्वृयोधनं तयोः
दाहरणात् यस्तुकालान्तरोपभोगार्थमशनमिच्छतीति यश्चस्नातश्रुत्वकं यश्चदरिद्रः
संधनमिच्छतीति तत्रप्रत्युदाहरणानि बुभुक्षादयश्चेह प्रयोगोपाधयः अन्येत्वाहुः
अशनायतीत्यादिष्वविवक्षितप्रकृत्यर्थोबुभुक्षादिरेवार्थः तथाचनिघण्टुः उदन्या
त्वपिपासास्याद्वृभुक्षितिभारविस्तु किंधनंधनायतामिति अश्वस्यतिवडवेति मैथुनार्थे

म॰
र॰
३५१

931

मत्वामिच्छतीत्यर्थः एतेन वृषस्यतीति गौरिति निव्याख्यातं अश्वेत अश्वस्य वृषस्य उपमहत्त्वार्थे
पतित्यागेन मैथुनेच्छेवार्थेऽस्त्याह्नः तथा च मनुष्यविषयेऽपि प्रयुज्यते इति रामो वृषस्य
तीमिति निद्व्याट्टत्रपि वृषस्यन्तीत्तत्कामुकीति लालसायामिति उत्कटेच्छायामित्यर्थः
कर्तेः क्यच्छलोपश्च सेतिलसमषष्ठ्योक्त कालेविशेषणे चकारस्यान्वाचय इति धनयति
मानसत्यालिति विदस्यन्तीत्यत्र विदस्यमानः शास्त्राधिकारीति वाचस्पतिग्रन्थव्या
वसरे लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति कल्पतरावुक्तं तल्लोहितादेराकृतिगणत्वमिति
हेत्वमतमत्र स्पष्टबोधं वक्तन्तल्टेवायेनत्तक्यष लोहितादिसूत्रेनायं हलन्तादिधी
यते इति भाष्योक्तेरित्यवधेयं । सपत्नीवेति । त्रिलयसाधारणेविग्रहवाक्ये सपत्नाय
तइति शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दादाहुः रवादिडोनतात्क्यङ् सपत्नीयत इति समानस्वा
मिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य नित्यं सपत्न्यादिषु इति नादेशोनान्तत्वाहीप् ततः क्य
ङ् सपत्नीयत इति विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सतीति नि
त्यस्त्रीत्वाच्चपुंवत् एववायतइति अत्रकेचित् ज्यापूत्रे भाष्ये एवतितनेत्युदाहरणा
त्त्यैस्वस्य तेनजातेः प्रवेचजातिस्त्रुति निषेधइहोचितइति तत्रयावत्सानित्येस्वेनाजाति
त्वात् कथमन्यथाचः परास्मितिनिसूत्रे यववजातिरितिभाष्यसंगच्छेत एववतितनेति

रो॰
३५१

त्वनसिन्नादिष्विति शेवज्ञावेशामे भाष्यनिर्देशादेवनशेषादीति केयटेस्पष्टं पद्धोमहृदय
नइति पूर्वपदस्यकयञ्ञान्ताभावाच्छेववत् नञ्जेतिन्नुचितमिति उत्तरत्वानिकेनान्ति
स्मात्तस्य हलभत्वादिति भावः यत्तु प्राचा प्राचारे गल्भक्लीवेति निरुपसर्गमेवधा
तिं कं पठित्वा गल्भतइति केवलात्तङ् टाह्हतः व्याख्यानंदभिस्तु नचैवं व्याख्याने तत्स
वैयामादिकं प्राकरविरोधादिति भावः श्रनेतोगुणइति श्रतरंगत्वादतोलोपंबाधित्वे
तिभावः नचवर्णादङ्गंबलीयइति परिभाषयातोलोपः स्यादिति वाच्यं व्याश्रयत्वा
त् तस्याः समानाश्रयएवप्रवृत्तिस्वीकारात् नचपरत्वान्नित्यत्वाचातनशादेशेत्यनेनैव
प्रथमंभाव्यमिति वाच्यं तस्यबहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् नचापवादत्वादतनशादेशेत्यने
नभाव्यमिति वाच्यं श्रपवादोपियद्यन्यत्रचरितार्थः स्यादन्तरंगेण बाध्यतएवेत्युक्तत्वा
त् श्रानेदेन्यादौचतस्यचरितार्थत्वात् श्रनशादेशेति दीर्घइति परस्पस्याङ्गः ग्रहणेन
ग्रहणान्याममतोलोप परत्वाद्बाधित्वेतिभावः देवतीतिमाधवइति श्रपदान्तत्वाहि
व उत्त श्रचेति श्रगीनेनिगुणंबाधित्वानरंगत्वाद्यण् नचनाभ्निल्केनेव्यो बहिरंगस्योरे
सिद्धत्वनजानेनर्थइतिनिषेधात् नचवर्णादंगमिति गुणस्यबलीयस्त्वं समानाश्रये
हिनत् ननुव्याश्रयेपि पतञ्जसिवगणेदिकेनप्रत्यये स्पोनशाहू साधयाङ्गः कथ्यादि

म·
र·
१५२

952

भिः सर्वैः स्वरूपमेवोक्तमितिभावः मात्रोदाहृतमत्रैवदर्शितं यद्विति अन्ताकारमेवेति हर
दत्तमाधवादिमहाग्रन्थविरोधादितिभावः विस्तरः शाङ्कौस्तुभे बोध्यः क्विबादिष्वित्यादि
भाष्यकारीयमत्रोदाहरणं तद्व्याचष्टे येनाज्ञावित्यादिना प्रातिपदिकमिति तत्त्वधातुः
तथासति वक्ष्यमाणज्ञापनात्रुपपत्तिरितिभावः । अत्रेवेथ इति अतोगुण इति पररूपे
णेतिभावः अन्यथाणिचश्चेति ह्रस्वापत्तेः पूर्वपदमिति तच्च समासएव संभवति तेना
न्दोलयित्वा येंधोलायित्वेत्यादौ प्राप्त्यादौ नात पृथक्करणमितिभावः स्यादेतत् उक्त
रीत्यावधीरयतीत्यादावपि अवराङ्क्षस्य पृथक्करणं न स्यात् तथाचवोपदेवेन अकारा
यकारान्तप्रकरणेवधीरत्यवन्नाद्योपदिष्टेन पृथक्करणेहि यकारादिप्रकरणएवापठिष्य
त् अतएवाङ्गरणमेवकारहित्वेचन्द्राद्या चन्द्रोदाहृतं अववधीरतीति पर्वस्थिते अवधीये
धीयपरिरंभेतिमाधवस्य इत्तोवधारणमवधीयमंरलोक्रियाशब्द्यामेदिन्नेरागमेहीतिश्री
हर्षस्य एवमन्येषामपिलक्ष्यनप्रयोगाणाकागातिरिति चेत् अत्रकेचित् वोपदेवग्रन्थ
प्रामाण्यादुक्तप्रयोगाः प्रामादिकएवेत्याहुः वस्तुतस्तुनायंधातुर्गणपठितः किंतुब
हुलमेतन्निदर्शनमितिवाहुलकाद्गृहीतः छन्दस्युधीरत्यस्यापिसंभवति अनितएवावि
रोधाभावात् तथाचोक्तप्रयोगाअपिनिर्बाधाएव वोपदेवप्रामाण्यादवधीरयतीत्या

गो·
१५२

ष्यतीति चेदत्र नन्वनडुहेनेनास्य यामादिकान्तं स्वचक्षितिदिक् पृथक्करणस्य फलं स
वेद्यापि दृश्यंयति पवेचेति । उत्सोमादिवति । उत्सपदोनात् उमाडोश्वेति मासस्यानिषेधः
ओकोयदिति नचानर्थकत्वादेवायमपत्यग्रहीष्यन्त इति वाच्यं भिन्नकर्तृत्वादागोपितयात्वात्
कुर्नहि स्यादिति चेत् प्राकः प्राङ्गितपादौवेति गृहाण पवेचायमेवातिषेधोर्थं वक्तुं ग्रहणप
रिभाषाया ग्रहणमहिति ज्ञापयतीति स्थितं पाणिहेनेति तथाच नाद्यप्रयोजनः सूत्रकारो
पि ज्ञापकस्याविशेषत्वेन ज्ञानदृति भावः तस्येति प्रादिप्राहस्येत्यर्थः तस्यापीति कपः
ककारस्येत्यर्थः पवेचनः कुं कपस्याविभाषेति सूत्रद्वयेकपोपिग्रहणवदेनः हानताचे
स्यादिति भावः लोहितायतीति कपिहितत्वेवस्यास्ववङ्गावश्चेति भावः । काष्ठावक्रः ।
कर्मण्युत्साहः हृविसर्गतायेनाषितिसूत्रे सर्वउत्साहत्याकारोस्यितं प्रयुज्यतेनच ये
नेन्द्रलोकावजयाषहृषइति नदेनवाह उत्साहेथइति क्रमनइति हृविसर्गेत्यादिनात
ह् कष्टेकाखो कृच्छ्रगहनयोः कषइति कृच्छ्रइदभावः तेनचतत्साधनपापंलभ्यते अ
न्यथे उत्साहासंभवात् नदेनदाह पापंकर्तुमिति । कर्मणिरोमः । कर्मणिइति पञ्च
मी रोमन्यनपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात् प्रत्येकं संबंधादेकवचनं वतीति ण्प
तानन्तरेणयणा मन्त्रयो घाजेति ष्यचिमामेनपवनिपाननानोत्तरेत् चरेनःसंपत्तादिष्वाझावे

म· र· ४५७

253

ङ्किप नदेनदाह रोमन्थतपोभ्यामित्यादिना । सुखादिभ्यः कर्तरीति एथकवर्तेर्लमषष्टीके
वेदनाज्ञाने कर्तृत्वे च तद्रूपे तमेव तद्वेतदाह वेदनाकर्तर्येवेति विस्मापयतस्त्वेत्यहेति तथा
च मायामृगं प्रक्रान्त्यभाहि राह तत्तस्त्रितीयमाणो मायाविति । प्रक्रमा । करणस्तत्प्रत्ययेः
क्रियाविशेषणे तमेव विशेषं दर्शयति प्रक्रमादित्यादिना वृद्धोमन्यां सृवेवेति प्रत्ययपदे भेदे
यद्वक्तव्यं तत्त्वागादि शेषपवोक्तं भाष्येति हविकारैर्हि प्रकृत्येकाज्ञितिसूत्रे प्रेष्यादयउदा
हृताः नेचाभावात्तत्र तेणैव सिद्धाः तत्रान्यानस्थानपदलोपि प्रत्ययादावकारोच्चारणसामर्थ्यादेव
लोपो न भविष्यति एवं च पृत्तेज्यमृषयो राये स्वरवान् सामिष्टरत्यत्र तल्लोपापवादस्याविन्मतो
लोकस्तस्मिन्नुल्ये प्रवृत्तत्वात् न भविष्यति एषवस्य नेकाल्त्वगतिः तथाहि हृष्टेमयःस्व
नेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते हिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्तेविन्मतोर्लोकि लुकोपवादभ्रुत
स्यतस्मिन्नुल्ये प्रवर्तनेनात् कारिष्यादाविदेन लोपस्य लोपस्य प्रवर्तनेनात् कैयटमाधवग्रन्थ्याञ्चे
हाउत्तलाद्गति राष्ट्रकोल्लभेष्यपापचेतमितिभावः प्रेग्रहणं परिभाषावृद्धिमत्कृत्वात्स्वद्यति
मद्यतीति केचिदित्युक्तेति स्वयंपतीति यद्यपि स्कवाधो द्विवचनस्यैष्यग्रहणं तथापि स्व
स्कवावेन सो विभक्तिपरत्वाभावात् प्रातिपदिकादेवणाजिति बहुवः सर्वेनादिति ।
हरदत्तपदेपि विभक्तेलेकापहारत्वात् नचप्रागवादेशो रित्वानिवाच्यं प्रेनरंगानपिविधौ

जै ४५७

त्वहिरंगो लुग्बाधत इतिन्यायात् प्रथमएवंनाल्विकि पिकास्थिद्धिशेषउच्यते त्वांमांकावहृद्र
त्वाभ्यांयुवेकेत्वाम् माम् त्वाद् माद् त्वद् मद् इतिप्रागुक्तमतभेदेन त्रिधायानिकानि प
वामावा यष्मानस्मान्त्वावहृद्यस्याभ्येयस्यानेकत्वे त्वमयोरभावात् यष्मअस्मद्इति
मानेयानिपदिके इत्यंयातिपदिकाएकान्त् स्वादयः ततोयथायथंडेप्रथमयोरम् या
सोनभ्यसोभ्यम् पंचम्याश्चत् एकवचनस्यच यष्मदस्मद्भ्यांङसोश् सामआकमितिहृ
त्रसमकेन सुपामादेशाः स्युरेव प्रकृतिभागस्य यथायथमात्वयत्वेत्तएव शेषेलोप
त्तु आत्वयत्वनिमित्तेन विभक्त्याविनिर्दिष्टत्वाने भवत्येव मांताद्देशस्य लोपइतिव्याख्या
यां न आद्येयैकेयुष्मपदे भवत्येव टिलोपभावेन मेनान्यत्वान ॥ यायात् टिलोप
स्योक्त्वप्रकारपकारान्तत्वमितिमतेन नाद्येयानेकत्वेपिन नवाहि शेषे लोपेनायत्वाय
मोनान्तस्यत्वामविष्ट्वांटित्यपितिदिष्टेन टिलोपेनैवापहृतं किंच त्वाहौ यूयवयौ तभ्यम
भ्यमह्यो नवममाणि संपद्येनस्यविरहाद्दाद्येयकेभवति नत्राद्येयस्यानेकत्वेभवति
नभवतिच नत्वाहि मपर्यंतस्यैवसिद्धेपरिग्रहणसामर्थ्यान्मांतत्वावस्थायांनत्वेकम
नम् परिग्रहणाभावेमोनस्यैवस्यात् सतितुनस्मिन्मांते ततोधिकेचभवतीतिमतांतरं
उभयमपीदमाकंरेस्थितं नत्राद्येयद्विते स्वजसेटः स्वपरत्वात् त्वाहादिमहत्त्वावपि

म॰
र॰
२५५
२५५

चनान्तरेषु विभक्तिपरत्वादेकवचनो एकस्मिन्मते त्वेव मतान्तरे तु नत्वाहादयो नापि नापि
एकवचनाविति विवेकः । अथ रूपाणि आद्येष्वेकत्वे द्वान्तयोः सौ त्वं माम् ह्वादिरेति मते त्वम्
मम् द्वान्तयोस्तु परत्वात्पे परतान्तरे त्वांमामित्येव इत्यंतं केवलं नयात्रीणि च औटि त्वाम् मा
जसि सौ इत्वत्रीणि अमौटः त्वां माम् शसि त्वान् मान् टादित्वाया माया अत्र द्वेत्वया
मया त्वाभ्यां माभ्यां त्वाभिः माभिः ङेयि अम् शेषेलोपः द्विपदे आतो धातोरित्यालो
पः त्व मम परत्वात्वाये मायम् त्वाभ्यां माभ्यां भ्यसि द्वपत्रयम् नयाद्दि अभ्यमादेशपक्षे
शेषेलोपे अलोपेच त्वभ्यं मभ्यं इदं चतुष्टयं द्वयोस्तु भ्यसि त्वाभ्यं द्वयाभावे आस्वदेव या
त्रयोस्तु अभ्यमि त्वायभ्यं मायभ्यमिति विशेषः त्वत् मत् त्वायत् मायत् त्वाभ्यां माभ्याम्
त्वत् मत् त्वायत् मायत् त्व॰ म॰ त्वाय माय त्वायोः मायोः अत्र द्वेत्व त्वयोः मयोः त्वाके
माकम् त्वायाकं मायाकम् त्वायि मायि त्वयि मयि त्वायोः मायोः त्वयोः मयोः त्वासु
मासु एवंचाद्येष्वेके त्रयस्त्रसो स्वत्रशो भ्यसि चत्वारि टोसि द्वाभ्यः सत्वपेदे अन्यत्रेक
मितिस्थितम् आद्येष्वहित्वत्सौ त्वम् अहं मपर्यादेशाभावे युष्मम् अस्मम् शेषेलोप
स्याद्यभावे युष्मम् अस्मम् इत्यंत्रीणि युवाम् आवाम् युषाम् आसाम् जसि यूयम्
वयम् युष्मम् अस्मम् युष्माम् अस्माम् अमौटः युवाम् आवाम् युषाम् आसाम् युवान्

जे॰
२५५

आवान् युषान् अस्मान् युव्या आव्या युष्मा अस्मा युवाभ्यां आवाभ्याम् युषाभ्यां अ-
स्माभ्यां युवाभिः आवाभिः युषाभिः अस्माभिः तुभ्यं मह्यम् युषे अस्मे युष्मे अस्मभ्
युवाभ्यां आवाभ्यां युषाभ्यां अस्माभ्याम् युवभ्यं आवभ्यम् युष्मभ्यं अस्मभ्यम् । भ्या-
माद्देशापवादेन अन्त्यलोपे युभ्यम् मपर्यान्ताङ्कोपलोपापवादेन युष्माभ्यम् अत्रसंयोगा-
न्तलोपेन भाव्ये गलहन्त्यञ्जवर्तनात् अनर्ह्वादिपवादेन शेभ्यम् युवत् आवत् युषत् ।
अस्मत् युष्मत् अस्मत् युवाभ्यां आवाभ्यां युषाभ्यां अस्माभ्यां भ्यसिङसिचतुर्णाम् ।
तव मम युष अस्म युष्म अस्म युव्योः आव्योः युष्मोः अस्मोः युवाकं आवाकम् युष्मा-
कं अस्माकं युषाकं अस्माकम् युव्यि आव्यि युष्मि अस्मि युव्योः आव्योः युष्मोः
अस्मोः युवासु आवासु युषासु अस्मासु । एवं चतुर्थ्यां भ्यसि चत्वारि ह्यात्मनेद्व न
ध्यान्यानः मजसह्ङे ऊ ङसिभ्यसः अमिचतुर्णां निरिस्त्रिज अथाव्ययवजन्त्वेहूपाणि त्वम्
अहम् युषम् अस्मम् युष्मं अस्मम् युषा अस्माम् यूयं वयम् युषं अस्मम् युष्मं अस्म
युषाम् अस्माम् युषान् अस्मान् युष्मा अस्मा युषाभ्यां अस्माभ्यां युषाभिः अस्माभिः
तुभ्यम् मह्यम् युषं अस्मम् युष्मं अस्मम् युषाभ्यां अस्माभ्याम् युष्मभ्यं अस्मभ्यम्
युष्मभ्यं अस्मभ्यं युभ्यम् अभ्यम् शेभ्यम् युषत् अस्मत् युष्मत् अस्मत् युषाभ्यां अस्मा

म॰
र॰
२५५
255

भ्यो युषत् असत् युष्मत् अस्मत् तव मम युष्म अस्म युष अस युष्योः अस्योः
युषाकं असाकं युष्माकं अस्माकं युषि असि युष्योः अस्योः युषासु असासु॥
एवं ङसिभ्यसोः हेतुरूपे चतुर्थीभ्यसि तुभ्यं मह्यं च तथा व्यय भ्यो कमन्यतः
इह सर्वत्र मदन्तादेशायत्वात्व योर्लोपश्च कर्तव्य इति लोपो न स्यादिति वत् द्वौ लमत्वा
दिति दिक्। यद्येवमवधेयं ङ्गुनः कर्तव्ये संज्ञायामिति विशेषनिर्देशान्नेति हि विलिङ्ग
ना न च स्तोऽन्वेदाश्यामः स च यद्यपि लिगत्वात् टिलोपादि इति केवले उक्ययोरन्यासमा
धानेन वाच्यते तथापि सन्निपात परिभाषया समाधेयः ज्ञीवन्त्वेन मज्जसार समेनामते
न भवत्यादानोरिन्यालोपत्वसामित्येव रूपं श्वहिदिवादिनां सम्बोधने प॰ ... इत्यादि इति इस्मा
उलोपे हेत्व हेम पक्षनमजसाम भवादिति इत्यवदित्यतिदेशेन भसंज्ञायां सत्यां
यवानिति उलसंप्रसारणं न चानडिति इति पक्षदासात् कथमिदमिति वाच्यं गोस्तादि
तत्वाभावात् न चातिदेशेन तडितत्वे इत्यनीवकार्ये स्यादिति दिष्यते न च नडिते संप्रसारणं
नेति निषेधोऽस्ति परत्वादिति दिष्यते पक्षदासोऽयं तथा च नडिनेन विधिनं प्रतिषेधः न
नेवमपि टविह इत्यादाविष्टनि गौरणः सर्वसहइष्ट इनो हानि इति दिश्येनेति चेत् मैवम्
तस्मिन्कर्तव्ये संप्रसारणाटिलोपयोः आरभ्यायन्त्वनाभिज्ञत्वान् देति त्यस्यैवेति नचेहमहावि

उ॰
२५५

भावेननिवृत्तमितिभावः । उदीचयतीति उपसर्गस्यपृथक्करणादुद्धृत्वासिद्ध इतिटिलो
पेन उदईदितीत्वे उदैचिचदिति णिलोपस्यद्विर्वचनेचीतिस्थानिवत्त्वात् विशाहृस्यद्वि
त्वे प्रत्यविचीददिति प्रवहस्यह्लोपः विशाह्वान् एवं मादिगणादेशः निरायथनीति इह तिरसः
पृथक्करणंनास्ति प्रत्युपसर्गत्वात् प्रतः प्रकृत्यैकाजितिनप्रवर्तते नतदाह प्रत्न्वेति ।
देवच्चन्वमिति नलिब्धात्व्यानात्मानमलदावछ इतिकारकस्यपृथक्करणादिकंस्यात्
ततस्तुदेवानन्वनीतिप्रसज्येत एवमग्रेऽपि प्रजमन्वयनीतिप्रसज्येत नचकृत्यकृत्नेतादेशो
मत्येवतत्यवृद्धिः प्रकृतिप्रत्ययावित्संनियोगशिष्टत्वादितिवाच्यं बलिंबंधयतीत्यत्राव्या
मेः नापिग्रामणीरिति प्रासिद्धत्वान प्रवर्ततेइतिवाच्यं राजानमागमयतीत्यत्राव्यामेरितिचेन्मै
वं श्रूयमाणकृतिंनत्यवृद्धेः इहचवृद्धिनोऽलसत्वात् पत्नीचकृत्यकृत्यसंनियोगशिष्टत्वात् ल
भ्यते किंचमहाजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमेवैतत् आख्यानग्रहणसामर्थ्यात् ना
हशानामेवभाष्यादावुदाहृतत्वाच्च आत्रत्रत्र आययदिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति
प्रत्ययस्यासिद्धत्वेन स्वयतीति अव्ययानांभमात्रेटिलोपः प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावस्य
देशित्यस्यैवबाधकः येनाप्राप्तिन्यायात् आनेनयोच्च असभ्यादितिणौकृतेनवेतादिटिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात् स्वशाहृस्यद्वित्वमिति मतेनेदं वलनस्यअजादेशः स्थानिवत् अयंत्वरूहला

म० र०
२५६
256

देशः अनोऽऽगास्य हितस्येव हितत्वेनदाह अस्य ॥ स्वादिति भावयतीति इष्टस्याविडे
ति सूत्रेणेष्टनि विहितत्वादुहाभावे भूभावः नन्वायिडागमोऽपि नहि णेरस्त्विति चेन्मैवं द
ष्टवदिति समस्यन्तादुक्तेः णाविष्टवदिये समं दर्शनात् तेनेष्टनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं त
त्तते दृश्यते नात्विष्टनोऽपि किं च यानिपदिकस्येष्टवद्भावः अपि चेत्यलभ्यते दोतिसूत्रे काश्य
हेनभावयतीति स्वमतेनोदाहृत्य बहयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तं हृद्वत्वादयस्तु न
देवं ब्रुवन्तीति मन्यन्ते सन्नियोगशिष्टपरिभाषया यिडभावे भूभावस्याप्यभावादिति व
स्तुतस्तु इष्टवदिति कार्यातिदेशः प्राधान्यात् एवं चेष्टनि दृष्टे भूभावे सत्येव वृद्धिर्वचने तथा
च सन्नियोगशिष्टत्वाभावः स एष एव नेदं दृष्टमिति बहयतीत्यन्यद्भिन्नं श्रीमतीमिति ।
एतेन समं संचारिलर्भुवनानि तारागणानि यद्दृच्छया भिन्नपदानेऽयं श्रियामिति माघश्लोके १
भिन्नपदादिति प्रयुक्तः पादोऽपि व्याख्यातः श्रीमतीमकरोदित्यर्थात् पयसयतीति अत्रेदम
वधेयं विन्दतो लोके सन्वदित्यादिकेन अग्लोपित्वात् अनग्लोपेऽपि नेतिसिद्धान्तस्य भा
ष्यादृष्टत्वात् तेन स्वपिवणमाख्याने अससजत् पयस्विनी अपपयसत् गामतं अजग
वत् स्वजं पयस्यन्त्यादिविग्रहे अससजत् अपपयत् अजगवदित्यादि एवं च प्राचा
मुक्तानः सन्वद्भावो वेति व्यवस्थासूत्रे यदुक्तं तन्निरस्तं तत्त्वादुपेक्ष्य स्ववयतीति अत्रत

गे०
२५६

णस्याचो ञ्णितो नित्यादिः आमा अंगाद्वृण परिभाषया प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति बहुलग्रहण
द्वामेतिसिद्धान्तः एवं टक्ययति यवयतो निचबोध्यं ज्ञापयतीति वृद्धस्य चेतिज्ञः सचापि
यास्थिरेति वर्षादेशेन सह विकल्पनेन दाहवर्षयतीति उक्तमिति सूत्रवरादेशो हि डिने
ति सूत्रान्तर्हत्रो माधवः कृणोतिधातुहूतोत सपवहृदिश्रदाजहार बाहुलकादिहापि
विकल्प इति तन्न दाणाय धनयत्र दाहरति वरयतिवारयतीति ॥ इति मनोरमायां नाम
धातुप्रक्रिया ॥ ॥ कण्ड्वादि । धातोरित्यत्र वर्तते वेतिनिवृत्तं तदाहुधातुभ्यो
नित्यमिति द्विधाहीति यदिहि प्रातिपदिकान्येवस्युः तर्हि यकः कित्त्वं व्यर्थं स्यात् त
द्विगुणनिषेधार्थं यदि तु धातव एवस्युः तर्हि काण्डूशब्दो नपदेन प्रकृत्यावेति सिद्धत्वे
न ह्रस्वविधानेन धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्त्वं सार्थकं काण्डूमे ``रित्यादि वृद्धितमयो
गासिद्ध्याद्दोषे पाठोऽपि सार्थकः उक्तं च भाष्ये धातुप्रकरणाद्धातोः कस्यचासञ्जनादपि
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः इति यत्तु प्राचोक्तं कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् स्वा
र्थे इति यच्च कण्डूं करोति कण्डूयतीति यच्च नामधातुत्वाद्यक्ये हि द्वित्वप्रसङ्गे कण्डू
रेरन्तीयस्येति यत्र नदेतनत्सर्वं माकारविरुद्धम् अनेकदोषग्रस्तं च तथाहि
स्वार्थे इत्ययुक्तं भ्याकरणस्य मान्त्रहितं लभाते एतच्च व्यर्थं मन्भूतानर्थकारिणां ज्ञेनोषि

म॰
दे॰
२५७
257

वप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयप्रतीत्यापत्तेः कण्डूं करोतीति विग्रहोप्यसङ्गतः नच प्राति
पदिकान्येव कण्ड्वादयः तेभ्यस्तु करणे यगिति न्यासाशय उचितः धातवः प्रातिपदिका
नि चेति कण्ड्वादयो द्विविधा इति न्यासग्रन्थस्य स्वरसत्वात् अत एव नामधातुत्वादित्याद्यप्य
सङ्गतमेव धात्वधिकारात् वा धातुभ्य एव यगिति सिद्धान्तात् धातोर्लडादौ कण्डूयतीत्यादि
अनिष्टप्रसंगाच्च स्वादेः स्वादिप्रातिपदिकेभ्यो यक्प्रत्ययासंभवेन शुभ्यतीत्याद्यसिद्ध
प्रसंगाच्च यत्तु परिष्कुर्वन्ति इत्थं किल ग्रन्थाशय कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकान्येव यक्तु
वैकल्पिकः अत एवाक्षेपानर्थे इति विगृहीतं च कण्डूं करोतीति नहि धातुभ्यो यकि
प्रातिपदिकेभ्यो वा नित्ये यकि अर्थविग्रहः संभवति एवं च नामधातुत्वादित्यादि सम्यगेव
कथं तर्हि द्वैविध्यग्रन्थमिति चेन्न इत्थं यतः ताः सेनो धातवः केवलात् प्रातिपदिकानीति
पक्षद्वयोति धात्ववयवेषु धातुपाठे गोणः प्रत्ययसत्त्वसङ्गावाभ्यां अवस्थाभेदाच्च द्वैविध्यं
न चैवं शुभ्यतीत्यादौ अतो लोपो न स्यादिति वाच्यं यकः किन्त्वेवावाच्यकत्वान्नाहुवात्त्वा
धधातुकस्यैव ज्ञापनात् अत एव द्विविधा इत्येवोक्तं न तु धातुभ्यो यगिति अत्रेदं वक्तव्यं
प्रातिपदिकाद्विधानं करणं इत्यत्र वर्तनं च नानावत्तत्रात्रगणम् त्वदुक्तपक्षे हि यग्विधेः
प्रागेव यकं विदध्यात् धातोरित्यस्यानुपेक्षितत्वात् यथान्यासपक्षे तु धातोरित्यस्य सं बं

गो॰
२५७

बंधमेव ज्ञापयति हेतुमतिच णुहृधयेति सूत्रेणैव णिच्प्रत्ययोः धातुग्रहणसंबंधस्य निर्वि
वादत्वया तदंशापातित्वे कण्ड्वादेस्तुत्रे तद्धेक्षायोगेणाभावात् प्राधधातुकसंज्ञाद्
यफलस्य यज्ञादौ निर्णीतस्य यक्यापि स्पष्टत्वात् एतेनावस्यकत्वाहाद्युवाद्यार्धधातुक
मेव वयवः किन्तु न ज्ञाप्यत इति मस्तुक्तं अप्रवृत्तस्यार्धधातुकत्वस्य विकल्पेन प्रवृत्त
धात्वाधिकारत्यागेच विपरीतगौरवस्योद्भवत्वात् यजादीनामिव यकोप्यार्धधातुकसं
ज्ञायां यतनायामसिद्धत्वाच्च नापीदंभाष्यानुगुणं धातुप्रकरणादित्यादिभाष्येणास्य ह्यव
रोधस्य स्पष्टत्वात् नापिव्याख्येयग्रन्थानुगुणं द्वैविध्यग्रन्थस्य सहृदयस्वत्यत्वापत्तेः यत्तु
व्याख्याने यगन्तः सन्तो धातवइत्यादि तदपि नयगन्ताः कण्ड्वादयइत्यस्य व्याहतत्वात्
नहिक्रमागमोयेन नद्विशिष्टः कण्ड्वादिः स्यात् कण्ड्वादयइत्यस्य तद्विशिष्टसमदायो
यइतिचेत् नहि तन्नामैकप्रातिपदिकं इतिस्पष्टमेव किंच सकलप्रातिपदिकानां वयजा
दिप्रकृतितया कण्ड्वादितरूपद्वैविध्यसत्वात् किमेषामेव विशिष्य तत्कथनेन तस्मा
द्यथाक्रममेव गुणप्रवृत्तेः यङ्गीन्तयुचितामितिदिक् । अत्रेकेचिन्मनस उपनापदूति प
देति तत्रापि मनस इत्यस्यार्थनिर्देशोनयोनमेव एवं सूर्वभाव इति सूत्रशाहोपि सूर्वेभावः
सूर्वन्तं केचित्तु मनसः सूर्वइति धातुमत्वा मनस्यति सूर्वनीत्स्तदाचज्ञः नतु मनंधातु

म० र० २५५

258

वस्तोदये समर्थितं शाब्दकौस्तुभेन्न ह्याषितं न तत्पुनरावधायेम् ॥ इति मनोरमायां क‑
ण्ड्वादिप्रक्रिया ॥ ॥ प्रथमस्यान्तपलक्षणं अज्ञादेस्तु द्वितीयस्यान्तपदोध्यम्
यद्येषामितितत्तन्नहेयामनामधातत्वस्य निराकृतत्वात् अत एव सूलकण्ड्वादयो नामधा
तवश्चनोक्ताः किंतु नान्नमाध्यप्रयोगे वोक्ताः यश्च तत्तन्नामधेयपादोऽत्र इष्यते अधः परस्यैव
ति हेतुमत्सिच्चाकरणेऽकृत्यादिनमेनत् यच्चेतन्नास्तीति आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वश्र
के यथेत्वादेशस्यावयवत्वान्नत्वादेश इति भावः ॥ इति प्रत्ययमाला ॥ कर्तरि कर्म ।
परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः संप्रहरन्ते राजानः कोऽयं ग्रहणं तु सार्थं व्यतिलुनति
यच्चरत्वाभावात्र षः व्यतिसर्हत सान्यदाद्योरिति षत्वनिषेधः एकदेशविकृतत्वादेन
प्रत्ययमात्रस्यापदत्वात् । नगतिहिं० । प्रभ्वः कर्मव्यतिहार आत्मनेपदेन हरन्तेरिति ।
अर्थग्रहणमसमर्थ्याद्दिग्येशाद्दानरानिरपेक्षाया वर्तनेर इति न तस्याये प्रतिषेध इति वार्तिके
नारम्भणीयमित्याहुः कथं तर्हि ननः संप्रहरिष्यन्तो हस्ता कर्णधनञ्जयाविवेति अत्राहुः
योत्स्यमानाविवेति विवक्षितं तत्र कर्मव्यतिहारः वहे स्त्वनायं निषेधः अगत्यर्थत्वात् प्रा
पणोहिवहेरर्थः गतिप्रतीतिस्त्वावेपात् । इतरेति । लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं
प्रत्यनादराद्दितेन गादेशाद्वहः व्यतीत्स्यमसंगौ चकर्मव्यतिहारो यत्र तत्राप्यसत्त्वोघ्यते तथा

शं० २५५

त्मनेपदमपि सङ्गच्छते इत्येनेति निषेधोऽयमारभ्यते संयोगादिनियमेनोभयतोऽयतन्त्रवदृश्यमि
त्यत्र तत्करणविनिमयेऽस्त्यपि क्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वान्नतङ् । नेर्विशः । क
थं न्यविशतेति अडागमव्यवधानात् न च स्यादिङ् मध्यवर्त्यपि क इति वाच्यं अङ्गभक्तस्याटो वि
करणत्वे प्रत्ययावयवत्वेऽपि धातोः प्रत्ययानवयवत्वात् सत्यं तावस्यायामडितिभाष्यमतेनाव
यवकारिद्विहोषः मतान्तरे तूपसर्गनियमेऽप्युपलक्षणमात्र उपसंख्यानमिति वार्त्तिकमस्तीति दिक्
ग्रन्थवत्तु ग्रहणपरिभाषया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वा नेरुपसर्गस्य ग्रहणं तेनेह न
मधूनि विशन्ति भ्रमराः कथं तर्हि दृष्टस्त्वा मैथिलीभर्त्तेवके निविशन्तो भयादिति अत्रा
निविशन्तो मिति पठनीयमित्याहुः घञन्तरगेहृणानुक्तं पदसंस्कारपक्षाश्रयणादटेरोष
इति तत्र पदान्तरसमभिव्याहारे सति नियमप्रवृत्तेरुक्तत्वात् ग्रन्थयोजकस्यैतदसमञ्जसं
मान्याधिकारेऽप्यपि लक्षणारीत्या प्रथमपुरुषबहुवचनेः वालिस्थायामित्यादेवैयर्थ्यापत्ते
श्चेति दिक् । प्राङ्तोदोः कथं तर्हि व्याददते विहगाः पतिङ्गस्वकीयमिति क्रत्वभिप्राये भवि
ष्यतीति पदेन त्रवत्व्यादादयस्यापि तीव्रस्य स्वस्याव्यवस्थ इति न्यासेन प्रयोगादिति प्रत्यभ
वपरीतायां वाचस्याविप्रयोगोपिष्याख्यानः प्राङोऽहिशिष्टस्य ग्रहणात्तङ् । भिक्षामा
ददाति प्रश्नस्तनावाकारद्विनिह्नवदतः पदेन प्रतीकमाददानोऽति विवरणग्रन्थोव्याख्या

म॰
२॰
१५५
259

नः । सिद्धेर्नि॰ । सिद्धविपर्ययोपादानेन न्यायस्यानेहग्रहणं प्रवृत्तत्वेनादेव सिद्धत्वात् किं
तु शाकैः मन्त्रेष्वस्य प्राप्तेः सोमेनेति नत्वेतदाह धत्रविषय इति नियमार्थमिति नचैवं नो
थ्येन रज्जुदानेत्वं यथार्थमिति बाध्यं नस्यतानाधन इति यत्त्रार्थत्वात् मातरज्जु इदवनीति सोहृश
मात्रमिह विवादेन तत्र प्रकारता द्योत्य शापउपालम्भे कथं तर्हि नीचैः प्रतिप्रणोहृते
त्तकर्मणि येण सत्यैः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामीति प्रत्याङ्ः स्वाशयप्रकाशयामीत्य
तावदिह विवक्षितेन तत्र शपथ इति । प्रकाशन॰ । स्थेयो विवादपदनिर्णेता तस्मिन्नेस्थितौ
निश्चत्वात्रैः बाह्यल्यकादधिकारणचोद्यत । उदोनू॰ । उत्पूर्वान्निष्ठेनेरहधेपारिस्पन्देवते
मानादित्यर्थः इह पारिस्पन्दस्यानुद्धत्वे नामोपरि देशसंयोगफलकत्वाभावः यद्यप्युद
नूर्ध्वकर्मकेऽपि क्रियावाचकत्वेलभ्यत एव तथापि परिस्पन्दार्थतालाभार्थं कर्मपदं तदे
तदाह इहायामेवेति । समो गम्यृ॰ । हो विकारस्य समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदि
भ्य इति पठित्वा इत्येतदुपसंख्यानमाह तत्र वार्त्तिकात् पूर्वो भङ्गः केषांचिदेव सूत्रप्रक्षेप
इत्येव वर्तिकारे बीजाभावात् श्रुतित्रयानुसारिणो तद्रूपत्वे योगविभेतेति भावः श्रमेसरा
च्छतीति कथं तर्हि तच्चैवं संगच्छेतेति प्रार्थित्वात् यद्वा वचनात् वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ् पके
सपाद्यतेत्यर्थः विदिरेरेवेति परस्मैपदिभ्यो साहचर्यादित्यर्थः विदेतर्हि स्वरितेत् सतो

ऊ॰
१५५

विचारणार्थो योऽस्त्वत्र तद्वेत्स्वादेव सिद्धं । श्रद्धधोत्यिति लुग्विकरणोऽत्र शासिना सहचर्यो
दिति भावः । गंधने हिंसेति गंधप्रहेने प्रहेदिं सायामिति चुरादेणपाठादिति भावः सहसाव
र्तते साहसिकः ओजःसहोंभसा वर्तते इति ठक् न स्यकर्मसाहसिकं यस्य नटेतदाह तेष
सहसेति नचैवं परदारानिति कर्मणोनन्वयः शंक्यः साहसिकस्य प्रयोगोपाधित्वात् धा
त्वर्थत्वव्यभीकरणे पयोदकस्येति पयश्चोदकं च पयसं समाहारः यद्वा पयांसि चोदकं चे
ति विग्रहः उदकपर्यायो दकस्य राद्याप्यस्ति तथा च हलादौ फलः श्रापस्तोयं जीवनं समपयः पुष्क
रं मेघपुष्पकं पानीयं सलिलमुदकं वारि वाः शंबरं च अर्णः पाथः कुशं नलवनं नीरं मेघ
नीरं सर्वतो भुवनमसृतं जीवनीयं दकं चेति । अभिभवे चेति येत्वभिभवे छंदसीति प
ठंति तेषामपि छंदसीति प्रायोवादः निरुद्धवत्रः मानवकमुपनयनं इति विनिमंत्रवेने ग
र्वोग्रहोपियेदस्यचलयामायकरणस्यविधत्तितत्वान्नतः इर्षितलादितिभाष्योक्ते इर्षेणे
लोभसिपत्तुरपादः नचोक्रमसर्वविकायांव्यासोकामिरेरुधः कथंतर्हि नभः समाक्रामति
चंद्रमाः क्रमादिति आमि मात्रमिह क्रमेरर्थो न तु क्रमणं तन्नोनतं । प्रोपाभ्यां । उपक्र
मन इति उपपराभ्यामिति तनेहप्रवर्तते वृत्त्याद्यर्थाभावात् प्रमाणं भाष्यमेवेति न च वृत्त्या
दिसूत्रे सोपसर्गे चात्मनेपदार्थमिदं तु भयत्र विभाषा वाच्येति वाच्यं उपपराभ्यामिति नियमस्यो

म॰ र॰ २६॰ 260

क्त्वात् छत्रवदस्तेकाडः कलापस्येति छत्रसादृश्ये तेन कलापस्येति तृतीयार्थे योगे शेषल
क्षणा षष्ठी । समः क्ष्णुवः । संक्ष्णुवीत रते क्ष्णौतेर्योऽनेन कृत्रादित्यर्थः । दाणः भाष्ये त्विदं
क्ष्णोत्यर्थमाख्याते तथाहि ग्रेदास्यामहं भुञ्जानः तथा दत्तं स्वयं भुङ्क्ते स्वयं च तस्मै ददातीति त
त्राघं प्रयोगद्वयमिति तत्र च सहप्रयुक्ते तृतीयायाः कर्मव्यतिहारो वेति दानपूर्वके भोगे दाण आ
त्मनेपदमिति बोध्यं यतेन कर्मव्यतिहारोदाहरणेऽत्र व्यतिपाहप्रयोगः प्रावश्यक इति भाष्यतः
प्रयुक्ताः सम इति षष्ठीति दास्या संयच्छते इत्युदाहृत्य विशिष्टव्यवहारेण ब्राह्मणीभ्यः संप्र
यच्छतीति प्रत्युदाहरणं भाष्यकारेणोदाहृत्य व्याख्यानेऽप्रमाणं । उपाद्यमः । स्वकरणे स्वीकारे इ
ति यत्तु प्रवृत्तिस्थाने नोक्तं पाणिग्रहणं विवक्षिते नेह परभार्यामुपयच्छतीति दासीत्वेन स्वीकरो
ति इत्यर्थ इति तच्छाब्दविरुद्धं तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वादिति भावः तथा च
भाष्ये प्रायेण उपायंस्त महास्त्राणीति । समः । समो गम्यृच्छिभ्यामित्यतो विच्छिद्य पादः
सकर्मकादपि विधानार्थ इति धनयज्ञदाहरणेति भुञ्जे पृथिवीं पाल इति इहेति उपभोग
इत्युपलक्षणं आत्मसात्करणस्यापि इह च तथादेवग्रहणं अनवन इति प्रतिषेधात् ।
संयोगो विप्रयोगस्तूपक्रमस्य विशेषस्यैतिह्येन वदन्त्यभियुक्ताः तत्र भवबलेन च संप्र
योगविप्रयोगस्यापि विशेषावधारणोपायत्वात् तेन भुजो कौटिल्ये इत्यस्य तदादेः परस्मै

श्री॰ २६॰

पदमेव विभजन्तिपाणिनिं । णेराणौ । इहस्यादित्यनेन णेरितिनिव्याख्याने ग्रणौ यत्कर्म णौ
चेदितिभिन्नवाक्यं कर्मशब्दः क्रियापरः कर्तरिकर्मव्यतिहारइतिवत् तदेतद्व्याचष्टे ग्र
णौक्रियायासैवचेदिति सर्कमैवाकान्तरं ग्रणाविन्यादि चेद्ग्रहणमिहानुवर्तते कर्मण
इहस्तुकारकविशेषपरः शाब्दाधिकारस्तुग्रणान्तदेतद्व्याचष्टे ग्रणौयदित्यादिना ग्रनाथा
नर्थक्यंशेषव्याचष्टे नत्विति इहप्रसज्यप्रतिषेधोनानीवर्ज्यनीतिव्याख्यानेः नत्वनञ्याभिनि
निवेशस्य पर्युदासस्यन्यायत्वात् लद्व्यविसंवादाभावाच्च पूर्वविप्रतिषेधेनेति ग्रत्रचग्रमा
णं दर्शयतेराजेतिभाष्योदाहरणं नत्विह ग्रणावकर्मकादितिप्राप्नोति निवृत्तप्रेषणात्वेना
कर्मकत्वादितिभावः नन्वेनमन्तूनकर्मवत्कर्मणेत्यनेनैवगतार्थमित्याशंक्याह कर्त्रस्थे
ति ग्रपरिस्पन्दसाधनसाध्योभावः सपरिस्पन्दसाधनसाध्याक्रिया नत्रकर्मस्थभावके ग्र
कर्मस्याक्रियेग्रचकर्मवदितिदेशः प्रवर्तते नत्वनयोश्चेतिसिद्धान्तोपक्षनइतिभावः नत्रक
र्तृस्थभावकमुदाहरति पश्यन्तीत्यादि ज्ञानविशेषविषयत्वापत्तुपसर्जनविषयत्वापाद
नवचनोद्दिशः सकर्मकाणामेषामुदयाभिधायिनोपा ग्रावश्यकत्वात् धात्वर्थान्तव्यापारा
श्रयः कर्ताव्यापारविधिकरणधात्वर्थफलशालिकर्मेतिसिद्धान्तात् तदेतदाह चा
क्षुषेत्यादि येरणेति सौकर्यविवक्षयेतिभावः पश्यन्तिभवत्रमितिकर्तरिलट् उक्तंच ति

म॰ टे॰ २६१
261

हेतुप्रेषणं कर्मस्थक्रियावयवेऽस्यितं निवर्तमाने कर्मत्वे स्वकर्तृत्वेऽवतिष्ठत इति इष्टकर्मैव
स्त्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः कर्मकर्तरि यथा यस्य शवाद्यस्तेन शुद्धेन कर्तृत्वोद्भूतत्वं ननु इति
विषयत्वापत्तिमात्रहेतुत्वे द्वितीयोरित्यर्थः तुल्ययोरिति विषमयोः प्रेषणप्रतीतेः समो धुरन्तरव्या
गादिति भावः तत्र तृतीयेति आद्यद्वितीययोस्तत्रापि तत्त्वाभावादुक्तिसंभव एवं नास्तीति भा
वः । क्रियासाम्येऽपीति प्रथमकल्पया सह इति भावः द्वितीयामादायेति अर्णायाः क्रिया
सैवचेदित्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वे इष्टेऽबाधे अधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वेन य
यममध्यादायन संभवात् कर्तृस्थक्रियत्वेऽदाहरति एवमित्यादिना । इत्थं निवृत्तप्रेषणा
मक्रियोत्पत्त्याय अध्यारोपितप्रेषणो मक्रियामाह यद्वेति हेतुत्वारोपादिति अत्रापि सो
कार्यविवक्षैव बीजं प्रेषणारोपाग्रनेव प्रेषणानारोपेणापि सौकार्यप्रतीतेरत्रभवा सि
द्धत्वादिति भावः । अधःप्राग्वदिति उदाहरणान्तरयोस्तु रमकत्वयोः पक्षद्वयेऽपि प्रेषणा
राभावाभावादिति भावः । आधिक्यादिति आस्मिन्पक्षे णिचेत्याक्रियेत्यनाधिक्यमात्रे च्छि
द्यते न तु न्यूनत्वमपि अन्यथा तृतीयकल्पायामपि न स्यात् प्रकृतस्तु पात्रप्रेषणांशाग्रे न
न्यूनताधौव्यादिति भावः णेरिति किं आरोहतीति निवृत्तप्रेषणान्माभूत् न च णेश्चेदिति ग्रं॰
वाक्यशेषे श्रुतत्वात् णेरेव भविष्यतीति वाच्यम् आगाविन्यस्यापि श्रुतत्वात् किंच उत्तर

रार्थमवधेयं णेरिति वाच्यमेवं नदीहेव स्यादृष्टार्थमुक्तं अणौ यदित्यादि चेदित्युक्तं किं प्रथमा
रोपितप्रेषणापेक्षे द्वितीयकक्षायामाश्रित वाक्यार्थविलय इत्येतच पक्षायुदाहृते
कर्तृत्वाश्रितत्वात्तिलवनपत्यर्थोउदाहृताः प्रथमस्या द्वितीये इत्यत्रेणैव निवारिता द्विती
यस्या द्वितीयाया द्वितीयेनेति संग्रहः यत्तु माघकाव्ये करेणुरारोहयते निषादिन इमे
ति नान्यश्च स्मृतिसिद्धम् तत्र प्रकृतसूत्रस्य विषयः प्रथमारोपितप्रेषणा द्वितीयकक्षा
रूपत्वात् एतेन समं तत्त्वं दर्शयते भवतस्मयः स्मृताधिपत्यामिव साधुबंधतामिति व्या
ख्यातम् बंधता तं पश्यति सतो दर्शयति यद्वा बंधता स्मृताधिपत्यामिव लोकः पश्य
ति सतो दर्शयते उभयथापि णिच्स्तुत्यर्थेन नतु प्रकृतसूत्रेणेति दिक् अत्रेदमव
वधेयं कर्मशब्दोऽत्र क्रियापर इति व्याख्याकारैरुक्तं यद्यपि नोक्तं आचार्येणाप्यत्र सर्वे
षिप्रायेणाशिथिलादिना इति तत्त्वावाहृतं किं वित्यवानं तत्स्यतानुषेः तथाहि इह सू
त्रे अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्मेति कर्मान्तरानिवृत्तिः क्रियते नत्वणौ कर्मणोऽकर्म
कत्वप्रतिपाद्यते सकर्तृत्व वाक्यान्तरेण तस्यकर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्य कस्याश्चित्क्रिया
यां कर्तृत्वकर्मत्वासंभवात् न चैवं दर्शयते भृत्यानिति भाष्यविरोधः भृत्यरूपस्य कर्म
णः सत्वादिति वाच्यं अणौ यत्कर्तृकर्मणीति द्विकर्मक प्रदासनेत्यर्थात् अत्र चोक्तं

म०
र०
२६२
262

भाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् एवं च स्वयमेतेन नवग्रन्थः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वोपप्र
न्नस्योदाहरणं यजति हन्तीनामवलक्ष्येनोक्तं तच्चोद्यस्य व्याख्यातृभिः परिहृतं कर्तरि कर्म
त्वतः कर्तरीत्यत्र सूत्रे प्रथमयाविपरिणम्यते यद्वा यद्भुयादिति नपुंसके नैत्यकशेषः
तेनाणौ कर्मकर्तृणौ कर्मत्वेप्यदोषः एवं च करेणुरारोहयते निषादिनमिति मात्रप्र
योगोप्युपपद्यते इति एतेदेवजाव्य एवं वर्ण्यमानेऽपि घटादीनां प्रकृतसूत्रस्य भाष्यवा
र्तिकयोः सर्वं एव विरुध्यते आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि
त्यत्रातिव्याप्तिशंकायां मनुष्यानिति कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति हि प्रथमग्रन्थस्यैके
षिते कर्मकर्तृत्वान्नेदमिति शंकायां यृद्धुणो निहृत्यर्थे नियमोयामिति द्वितीयग्र
न्थस्यैके कर्तृस्थभावकार्थोऽयमिदं सूत्रमिति नन्वत्र तृतीयप्रश्नेहके नत्राद्यो विरुद्धः मनु
ष्याणां कर्मणः कर्तृत्वात् द्वितीयोऽपि विरुद्धः तत्कर्त्रीत्याकर्मवद्भावस्यैवाभावात् कर्मव
त्कर्मकाणामिति हि वार्तिकं अतएव वत्नीयोपिन तथाचोदाहरणस्य विसृतिरेव स्यात्सत्या
पतनीति महानयं महतां मोहप्रमादः किंच कर्मान्तरनिर्हितप्रसक्तवाक्यस्य निष्फल
त्वमेव स्यात् उदाहरणालाभात् नह्यण्यन्ते एककर्मणि नद्विकर्मणि संभवति अ
टनेन व्याख्याने तु यदपि जयादित्येनोक्तं यत्नग्रहणमनन्यकर्मार्थं आरोहन्ति हस्तिनं

गो०
२६२

हस्तिपकाः आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मन्त्रव्यानि निर्णीत्वे नैकां स्थहीत्वा
यानच्याहृत्यन्तरं तस्य णेरभावे कर्मणो हस्तिनएव तिद्धक्तनिष्ठ्न्नएव नार्थे कर्तृत्वादि
ति तस्याशयः तदपि न प्रत्यासन्नेव गतत्यर्थत्वात् तथाहि द्वाविह णौ चैतन्नाद्ये कृत्तमे
वात्मनेपदं आरोह्यमाण इति द्वितीयत्वे णौ कर्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावात्
प्राप्तिरेव नास्ति यदपि हरदत्तेनोदाहृतं आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोह्य
ति हस्ती तिनदपि न पतञ्जल्यारोपितप्रेरणापत्तस्य द्वितीयकल्पाया द्रूपेन तत्र च समा
नक्रियत्वमेव नास्ति एण्वाव्यापारान्तरोपादानात् ततः किमिति चेत् स्वग्रन्थविरोध
इत्यवधेहि णौ चेत् ग्रहणसमानक्रियार्थमिति हिजयादित्यग्रन्थः णिजन्तकृत्स्नपात्र
क्रियायामेव यथा स्यात् प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेपि क्रियाभेदे माभूदित्येतद
र्थं णौ चेदित्यत्र ग्रहणीयादित्यत्रवक्ष्ये ग्रहणीयत्वानिपाद्ये वक्तृणौ चेत्रदेव प्रतिपाद्यमि
ति व्याख्येयमिति हरदत्तग्रन्थः तत्र चैतन्नैवगतार्थत्वात् यत्संग्रहणमनन्यकर्मार्थ
मिति जयादित्यग्रन्थस्य तद्व्याख्यानादेयेष्यानो चानिर्विशेषणतया स्पष्टैव यदपि जयादि
त्येनोक्तं कर्त्रेतिकिं आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति महामात्र इति
तदप्येतेनप्रत्युक्तं यत्र हरदत्तेन कर्मानरसंभावादेव न भविष्यतीत्यादि विचारितं त

म. र. २६३
263

हृषेर्वा ङ्करोत्योराहरणस्योक्तिसंभवादिति निरुक्तं यत्तु प्राचां ग्रन्थे ण्यन्तकर्मसम्पव ण्यन्तस्य
कर्त्ता चेदित्येकवाक्यतयैव व्याख्याते तत्र ग्रन्थारोपितप्रवेशणौ द्वितीयकल्पायामिति निर्ध्य
मेः यद्यपि प्रमादलक्षणाण्णौ यत्कर्मन्यादि त्वयैवान्यत्र यत्किञ्चित्वाज्ञयादि तत्पक्षे यदाहि समताऽत्र
मात्रेणैव मूलग्रन्थोपष्टम्भो नीतस्तथापि मूलारूढ्यासंबोधशुद्धिहेतुर्निवारैव यदपि प्रसादात्
ग्रन्थोपमर्दनेन । प्राचां ग्रन्थव्याख्यातृणां प्रौढिः ण्यन्तवृत्तेः समानक्रियायामिति वा
क्यार्थभाष्यकारेणानाश्रितः प्रयोजनाभावात् तथाहि ण्यन्तादात्मनेपदं भवति ण्यन्ते
त्कर्मणो चेत्स कर्त्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतत्सम्पन्ने येनाणौ चाण्यन्तादात्मनेपदविधित्सितं
तेन वाणिचाप्यते तत्पक्षान्तिमहेतुधातोर्यत्कर्मसम्पत्तव कर्त्तानास्मिन्नेवण्यन्तत्विति न
तत्र यथा रोहति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोह्यमाणो हस्ती भेतान् सेचयति सूत्रेणान्यत्र
धात्वभेदे न भवति एवं प्रयोज्यप्रयोजकाभावभेदेऽपि न भविष्यति तत्पतदात्मनेपदवाक्या
र्थोऽभाष्यानादृतत्वेनाचार्यैरनुपेक्षितः सम्पन्नण्यन्तस्य कर्त्ता चेदिति एकवाक्यत्वस्यैव
प्रतीतेः स्वारसिकत्वात् एवं चाध्याहारव्यवहितान्वयकल्पनाभ्यां वाक्यार्थद्वयोप
वर्णनेऽप्युपपन्ने प्राचां क्रमनादेयं ग्रन्थेऽकानेककष्टकल्पनापत्तेः नचात्र पदेनाणौ चेत्
हणौ व्याख्येयम् प्रमत्ति हि तस्मिन्नणौ यत्कर्मस कर्त्तेत्याकारकेकवाक्यतयैव संबन्धः स्यात्

ऊं. २६३

तस्युकर्मान्तरानिवृत्तिर्नकृतास्यात् अतःकर्मान्तरनिवर्तकवाक्यभेदापादकं णोचेत् यद्ग्रहण
मावश्यकं कर्तव्यं अतएवत्वत्कार्यं भाष्यकारेणनाश्रितमित्यासेदम् भाष्यस्यानेकर्मणःप्र
नोक्रियापरत्वे कर्ता चेद्वितिवाक्येनकारकपरत्वं इत्याश्रित्येव भाष्यव्याख्याया उचित ।
त्वात् अन्यथा सूत्रसमाप्तिपर्यन्तं सकलस्यभाष्यग्रन्थस्यासंभवद्गतिकत्वापत्तेः यदुक्
क्तं प्रयोजनाभावादित्यादिनभविष्यतीत्यन्तं तदनिरभसात् अध्यारोपितप्रकरणोऽहि ग्र
णो इहलोकसंनत्रैवगौणत्वकार्तेतिस्पष्टम् ततस्तुकथमत्यासत्ता तद्ग्रहणं कृतत्व
स्य प्रयोजनप्रयोजकाभावभेदः नत्राणिजन्याधिक्यं ब्रूमहेतिचेत् किंततः नह्येतावता
णोकर्तृणां कर्मत्वंगतेनदृष्टान्तस्थानिविषमः सहिंसितचप्रकृतिकयोर्णिचोरसत्त्वभेद
त्वात् यदप्येकवाक्यत्वप्रतीतेः स्वाभाविकत्वादिसमुक्ता कर्मान्तरनिवर्तकवाक्यभेदा
पादकं णौचेद्ग्रहणमित्युक्तं तदपि परम्परव्याहतमिति स्पष्टमेव अगत्यानन्तर्यं कृत
मितिचेत् नतस्यानिष्फलतया उक्तत्वात् केयटाद्युक्तरीत्यानेवब्रूमहेतिचेत् प्रमाद
कारोपि नहिंजयादित्यान्यामकारहरदत्ताद्युक्तरीत्या स्थूलग्रन्थसंभावोऽहितिकिंतेना
पराङ्मुख तस्मात्कैयटप्रभृति अर्वाचीनपर्यन्तं सर्वेषां ग्रन्थानां हानिशैथिल्यापत्ते इति
स्थितं निष्कर्षस्तु अनिक्याग्रवबोधनस्कृतनएव स्यादेनन कर्मकर्तरिस्लसोदाहरणानि

म.
र.
२६५
264

कर्मवज्ज्ञापकता कर्तृस्थभावात्क्रियत्वाज्ञेति सिद्धांतयतोरं भाष्यकृत्स्यादिति कर्मैसिद्धं एवं
च उदाहरणप्रत्युदाहरणयोः कर्मकर्तृस्थावश्यकतया भाष्यकृत्स्यादिष्ठ कर्मप्रयोगो
ऽपपन्नः हरयते चमः रणोयते ऽम्बृत्याज्ञाज्ञते भाष्ये स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति भा
ष्यकृतोक्तस्य कागतिरिति चेदत्राह शुविवक्षितं नमिह कर्मेति तेषामयभावः गंभीराया
नद्याः घोषः इत्यत्र गंभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानंतरं तीरलक्षणायामपि प्राथमिकबो
धमादाय गंभीरपदस्यार्थैकदेशेऽन्वयो ऽप्युपचारोपि तस्य तावद् द्वितीयकक्षायां कर्मैव
त्वेन नत्रोणिजंतस्येव कर्मत्वोपचारोपि च। कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय साधं
कं स्वत्वाख्यसंबंधोलक्षणेनाभ्युपगमात् ख्यातस्य चेह विशिष्टवाक्यार्थरूपत्वात् पौ
वचाधिवादेः प्रामाणकरूपलक्षणायोगातिः सपर्यमिज्ञानां वाक्योपायः स्वायत्तेन शाद्ध
प्रयोगे कर्मवितिष्ठक्रमेव प्रयोक्तृशुविवक्षितमिति दिक्। भूत्पादीनां परित्यागाद्भृशभेदप
तिग्रहात् कर्मवाक्यस्यानादृत्योऽभ्युपगतावित्तरेतराधीः सर्वे चेदं मूलपदवधीनतम्। प्रकृ
तमनुसरामः। स्मरति वनगुल्मस्येति स्वत्वानि विस्मरयत्येनमिति भाष्यकृतो ऽप्रयोक्तृत्वा
त्तु प्राथमिकबोधाभिप्रायेणैतत्कर्मत्वमद्यधारोपितपदत्वपद पदांतरेकोविलस्य
कर्मत्वासंभवात् यद्यपि गतनवृद्धेतिसूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणं स्मरतेनेवेह

गो.
२६५

विशेषणाच्चिन्त्यादणौ कर्तुः कोकिलस्य तत्रापि कर्मत्वं लेभे तथाप्यनेन ज्ञापकबलादेव
गतिबुद्ध्यादिसूत्रे स्मरतेरपि परिग्रहो बोध्यः । मिथ्योपपदात् । इह करोतिरभ्यासार्थ
त्वादकर्मकः एवं तदुच्चारणार्थत्वे सकर्मकः । स्वरितञितः । ञ्वरितेञित इति टोके
णादिकं तन्नयागफले उक्तं हि हरिणा यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः तत्प्र
धाने फले तेषां तल्लाभात् प्रयोजनमिति पचादिकः केचित्तु प्रयोजकव्यापारद्वन्द्वेभ्यो
धातुभ्यः तद्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते यजते कारयतेत्यर्थः कारयते इत्यत्र
तु प्रयोजकव्यापारद्वयसमर्थः णिजन्तात्सिच्चि यथाकर्त्रभिप्राय इति सूत्रेणापि कर्त्रप
दस्य हेतुकर्तृपरत्वाद् ज्ञापार्थेनाप्यर्थकम्पदेत्याहुः उक्तं च हरिणा क्रियाप्रवृत्ताव्याख्या
ताकैश्चित्तदर्थप्रार्थना प्रसत्तौ वासत्तौ वापि विवक्षितनिबन्धना केषाञ्चित्कर्त्रभि
प्राये णिचास्य विकल्पत्वे आत्मनेपदमन्येषां तदर्थोपहितं नियेधा क्रीणीष्वपचनेध्वे
चिनोति चिन्तनेऽपि च आत्मप्रयोगाद्र्पणेनेयेष्वेवार्थेऽभिधीयत इति प्रसत्तौ वेत्यनेन क्रम
लवनोद्घाटनं कुर्वन्नेय इत्यादयः प्रयोगाः समाहिताः तत्रापि स्वार्थेनाविवक्षायां सम्भ
वात् एवार्थस्य वाचकत्वे द्योतकत्वे वात्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतं केषाञ्चिदिति श्लो
कः चिनोति चिन्तन इति संहतानि संग्राहयतीवेति क्रमेणार्थः । णिचश्च । प्रवर्कश्च

न लक्षयतेः स्वरितेत्त्वकरणाज्ज्ञापकात् चुरादिणिजन्तादात्मनेपदं नेति मन्यते प्रा
हुश्च स्वरितेत्त्वस्यानुवृत्तिः कृतादिलक्षणैकः चुरादिरिति नवीना इति बहवः चन्द्रोऽपि णिजभा
वपक्षे स्वरितेत्त्वं चरितार्थमित्याह मैत्रेयादयस्तु स्वरितेत्त्वमनाकरमित्याहुः नवीनास्तु
वेह स्वरितत्वोऽपि संजयाह एवं विधिने चुरादिणिजन्तात्स्यादेव निकस्तु न निष्प्रयोजनेस्य प्राम
वचोऽत्र न कैश्चन दृष्टः लक्षयतेः स्वरितत्त्वमनार्षमिति । समुदाङ्भ्यः । आङ्पूर्वस्य वच
ने सकर्मकार्थम् अकर्मकेऽप्याङो यमहनः इत्येव सिद्धे । अग्रन्थ । अकर्मकात्त्वन्यत्र सि
द्धे वचनमिदं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति गाजाने नेति ॥ इति मनोरमाया
यामात्मनेपदप्रक्रिया ॥ परेऽहृषः । योजनादिकस्येति सहितस्वरितेत्त्व शाकटाय
नमतेत्त्वत्वदीयेन उभयथापि न्यायमेवेह ग्रहणम् । उपाच्च । सकर्मकविषयमिदं
उत्तरसूत्रानुरोधात् अतएवाह यज्ञत्वमिति । बुधयुध । इहप्रुद्रुस्रूणां गत्यर्थानां चल
नार्थे त्वदर्थे ग्रहणं चलनेऽप्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धं निगरणं निगरणभक्षणं अदेः प्रतिषे
धार्थे पतञ्जलिनेष्टोऽतिसूत्रे भाष्य उक्तं सूत्रेऽभिहितेऽस्य स्थले योजिते यथाकथं निघो
यनानामचकोराजिज्ञासाकण्ठादिदेतन्मात्रिचन्द्रचन्द्रिका इमां कि माचामयसेन वत्स
यो चिरं चकोरस्याभवन्मा वस्तु स्पर्शो इति निष्ठोऽहृषः आङ्पूर्वोऽत्र मेरनेन परस्मैपदोऽचित्या

त्र मन्ये आचामयतीति लोके तं हित्वा किमाचामयतीति व्याख्येयं अस्य श्रीर्ई लक्ष्मीस्तया सह वर्त
मानासेः तत्संबोधने हे से सलक्ष्मीके इति मयेतीत्यर्थः । अणावि० । अणौ किं आरोहय
मारोप्रयोक्ते आरोहयते णिचणाविति सूत्रोदाहरणत्वेन योः कर्मकत्वेन निर्णीतः तस्मा
द्वितीयणौ माभूत् सोहि णावकर्मकः न्याभवतीत्यर्थपर्यवसानस्याज्ञातत्वात् केचित्तु खा
द्येणिचनाद्वेतमस्माविन्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः तन्नाध्यादिविरुद्धं तथाहि बुधादिसूत्रा
दिह णौ चिन्वत्र वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमति णिचि चेवसंभवतीति तद्वेनाद्वेवायं विधिः अणाविति
निषेधोपि प्रत्यासत्त्या तस्यैव न्याय्यः तेन बुधादिणिचनाद्वेतमणौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्या
द्वोध्यते अतएव चेतयमानं प्रयोक्ते चेतयत इति केषांचित्प्रत्युदाहरणं ह्टिन्त्युक्तं तदाहोपेक्षितं
न तु चितसंचेतनन इति बुधादिष्वाकृस्मीयो वार्तिकबोधः यत्तु न्यासकारहरदत्ताभ्यां व्याख्यातं
चितीसंज्ञाने बुधादिरकर्मक इति तदनित्रभमात् एतेन ह्रूपयते इति विनिपातः प्रत्युदाहर
णे प्रत्यक्षं ह्रूपह्रूपकरणे बुधादिः ह्रूपात्यस्य कर्मणोधात्वर्थेऽन्तर्भावादकर्मकः ततो हे
तुमति णिचि ह्रित्रिकारह्रूषितेन चेतयतेस्त्वनेन समानयोगक्षेमत्वात् वस्तुतस्तूभयम
पि समर्थयितुं शक्यं तथाहि स्वार्थणिचनादेकस्मिन्नेव हेतुमणौ चेतयते ह्रूपयतीत्यत्र तु ना
म तस्यापि निवृत्तमेषणनयोः कर्मकतामाश्रित्य द्वितीये हेतुमण्णौ तत्प्रत्युदाहरणत्वं केन

म॰
वं॰
१६६
266

वार्यते घटश्चैतेनतत् रूपवत्तं प्रयोजयतीति विवक्षितार्थाचार्यकत्व णिजर्थोपयोगकालिकद्वयं वदता
हेतुमणिजन्तस्य विवक्षितत्वात् हेतुमतीत्यकोहिप्रयोजककर्तृविशिष्टेन कर्जितैव व्यपदेशोऽयात्
तन्नाणिजन्तेनेति दिक् यत्तुप्रसादकृतोक्तं णिग्रहणे णिज्ञानेराश्रयणोऽयं दस्य विवक्षार्थेऽद
मितितत्तुभाष्यादिविरोधात्पेक्ष्यमेव धात्वर्थेनेरितिप्रत्ययवसानार्थत्वात् णिज्ञामित्यस्यकर्म
त्वे समीचीनइति प्रथमाद्विवचने वाक्छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ इतिपदव्यवस्था ॥
भावोभावनेति उत्पादनार्थोऽत्रवर्तेर्णिजन्तादेजितिभावः परजणयन्तानामितित्वनार्थम् कल्पर्थे
दिभ्यः प्रतिषेधमात्रे हिभाष्येस्थिते कल्पोमत्रोर्थइति त्रयपवोदाहृतात्वेत्यवधेयं भवतेर
त्पाद्यर्थत्वेणिजन्तस्यभवतेः शब्देनकरोतिनातुल्यार्थत्वं चदर्शयति उत्पादनाक्रियेति धात
त्वेनेति तत्त्वज्ञातेहेतोर्भूत्वे प्रादेशश्चैदस्यज्ञानेशब्दत्वादितिवदताकैयटेन तथाधनितत्वा
त् हेलाराजीयादौस्पष्ट तथाभिधानाच्चेतिभावः धात्ववाच्येति एतेनभवनातिङ्प्रत्ययवा
वाच्येति मीमांसकमतेनसृष्टतामितिध्वनयति तथाहिभोक्तव्यमित्यादौ तिङंते विनाभावना
प्रतीयते कारकापेक्षाचहृष्यते प्रसिद्धचकरोतिसामानाधिकरण्यं किंकर्तव्यंभोक्तव्यं
किंकृतवान्भुक्तवानिति किंच भावयति घटमिति वत्परमतेभवति घटमित्यपिस्यात्
तुल्यार्थत्वात् दृष्टांतेहि कर्तुः कुंभकारस्य व्यापारे निजाचेष्टे साष्टांतिकेत्वाख्यातप्रत्य

ग्रे॰
१६६

यः नन्वप्रयोजकव्यापारोणिजर्थः कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेन् कारकं च
क्रमप्रयोक्तः कर्तृत्वे चटस्यानयात्वात् यदि तु धातुनोक्ता क्रियेति तस्य कारको कर्तेष्यत इति
भर्तृहरिप्रतिपादितमेतत्प्राधान्येन धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वे तथाप्यसमतं कः
तर्हीदानीमाख्यातार्थः व्यापारस्य धातुनैवाभिहितत्वात् अपि च धातोः सकर्मकत्वाकर्मक
त्वविभागउच्छिद्यते अकर्मकाः स्नात्यादिरहुतामपि च विरुध्येत तत्र सिद्धानेपि क्रियायाः
कर्मापेक्षाया नियमात्कथं अकर्मकतेति चेन् फलव्यापारयोः समानाधिकरणत्वैवैयधिक
रण्याभ्यां सकर्मकाकर्मकविभागाभ्युपगमात् किंच ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ करणे णिनर
ति णिनिरस्मत्पक्ष एव संगच्छते धातुत्वेन धातूपात्तभावनां प्रतियाजित्वेन तदुपात्तस्यो पा
त्तस्य करणत्वात् पचादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः विक्लित्त्याद्यंशानंतं तु पचित्वादि
ना प्रातिस्विकरूपेणाहुः तच्चांशांतरं भावनां प्रति प्राधान्ये भावनया संबध्यते ज्योतिष्टोम
याजीत्यादौ तु करणतया ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्गं भावितवानिति प्रत्यर्थप्रतीतेः स्पष्टं
चेदं णिनि विधौ हरदत्तग्रन्थे एतेनहृर्थः प्रचिकीर्षति भाष्यव्याख्याते भट्टिस्त्वाह विभज्य से
मापरमार्थकर्मा सेनापतिस्त्वापि दुरन्ददाय नियोजयामास तथा तु सैन्यं करोतिरर्थोपि च स
र्वधातूनामिति तत्र क्रियाया धात्वर्थे पचतीत्यादावेककर्तृकवर्तमानपाकक्रियेति क्रियायै

म॰
र॰
२६६
~~266~~
267

शेषकोबोधोनस्यात् प्रत्ययार्थेप्रतिप्रकृत्यर्थस्यविशेषणतायाऔपगवादौल्लक्षमत्वादिति
चेन्न प्रत्ययार्थप्रधानमितिसूत्सर्गः सचेहत्यज्यते क्रियाप्रधानमाख्यातमितिस्मरणात् पा
चिकेत्यादौ स्त्रीत्वस्यविशेषणत्वाभ्युपगमाच्च प्रस्तुतनतेवैषपचतीत्यावत्तप्रपत्तेः पचतेप
चेत्यादौ पाल्लशानचोः कर्तृप्राधान्यस्य सर्वसंमततयातिङ्त्वापितथात्वापत्तेः शत्रादीनां
ति ''चलादेशत्वस्याविशिष्टत्वाच्च शादेशानांच त्यातिस्मारकत्वेस्यान्यार्थाभिधायित्वे (
चार्थैक्यओस्यात् अतएवहि कष्टादिसमानाधिकरणेमध्यमः अस्मद्युत्तमः इत्यादिशुत्
षत्वावस्थासंगच्छते अभिहितेकर्तरिप्रथचेत्यादिच नचसमानाधिकरणइत्यनेनस्वाभिधे
य संख्यान्वियत्वमभिहितपाहूत चाभिहितसंख्याकत्वंविवक्षितमितिवाच्यं हृतानत्र
गुणत्वात् द्वन्द्वंद्वितसमासैः संख्याया अनभिधानान्नटाभिहितेपित्तृतीयाप्रसंगाच्च नच
कृत्स्वनभिधाने एवकर्त्तर्यनभिधानमितिवाच्यं भावार्थकेपिकर्त्तरिप्रथमापत्तेरितिदिक्
सामानाधिकरण्याभावादिति भावाभिधायिनोलकारस्यकथापितर्समानाधिकरण्य कर्मा
भिधायिनस्तु नत्वंभवान्त्वमेवत्वयमस्व यथायथप्रदाहरिष्यते । तिङ्वाचेतिकृत्वाख्याया
लसत्वरूपत्वमिव नथाचभाष्ये कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशत इति इत्यधर्मा
लिंगसंख्याकारकादीन्नटलीनीत्यर्थः अतएवपाकः पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः

नचैवमोदनस्य पाकइत्यादौ कर्मणि षष्ठी अनन्वितास्यादिति वाच्यं तत्रादावपि प्रकृतिभा
गस्य प्रत्ययार्थक्रियाभिधायित्वाभ्युपगमात् उक्तं च हरिणा आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्य
साधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रे सत्त्वमात्रादिष्वपि क्रमः साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनि
बन्धना सिद्धभावस्तु यस्तस्याः सत्त्वमात्रादिनिबन्धनइति यत्तु अस्तु न रसप्रस्यन्दमाधीकभूरि
ति ऊर्ध्वमाशालिस्तोके अस्तु तस्य रसः रसमानमस्तु ननमिति यावत् इति व्याख्याय तयोः प
र्यायकत्वेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति वर्धमानेनोपन्यस्तं प्राचोग्रन्थव्याचक्षा
णैस्तात्तु मोदितं तत्सर्वमनिरसनात् तथाहि रसदर्शनभावेष्टान्तं रसमानमिति विवरणे
न सह विरोधात् यत्तु द्रव्यवत्वेन तस्य द्रव्यविशेषकाप्रतीतिजनयतीत्यर्थवर्णनं तदपि निरस्तं
त्वमत्र प्राणसनविरुद्धं चानोदितं । एकवचनमेवेति प्रायोवादोऽयं भाष्ये उष्ट्रासिका आसते
हतशायिकाः शय्यन्त इत्यत्र बहुवचनस्य स्वीकारात् उष्ट्राणां स्यासिका इवासनमेव विलक्ष
णाः हतास्तु नानाप्रकारेण शेरते उद्यानावनानाविकीर्णकेशाः विस्रस्तवस्त्रास्तु नतस्त
थाहृशानि हतानां शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इत्यर्थः अत्र सादृश्यावगमा
त् आख्यानवाच्यस्यापि भावस्य भेदावगमाद् बहुवचनं आसिकाः शायिकाः इति द्वितीया
बहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् नचैवं क्लीवत्वमेकवचनं च स्यादिति वाच्यं खि

म॰ र॰ २६८

योक्तिविप्रत्यधिकारान्तरीत्यावधारणेन सामान्येनैकैकमित्यस्याप्रवृत्तेः बहुत्वावधारणेन ए-
कवचनाप्रवृत्तेश्च नचैवमसत्योक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं लिंगक्रियानाथावकारकयोगाभावमात्रेणा-
न्यथेमित्युक्तत्वात् । स्यौसिचौ । यद्यपि सुजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथापि उपदेश इत्यव
एव विशेषणं नहनादीनामव्यभिचारात् नदादि उपदेशो योऽजीति सुत्रमाचोपदेशे ज्ञेतभ्यो
हनादेश्च परेषां स्यादीनामित्रस्यात् सर्वत्रैवस्येति व्याख्याने नत्र हृदेहि स्यादयः समस्या
निर्दिष्टा सुजादयश्च षष्ठ्याविविक्तावश्च प्रधानेषाद्रः इत्यत्र चकारेणानन्यावियोगोपाद्रः वि-
एवादिति च समस्य नाहतिः स्यौसिचौ फङ्गासिषति प्रतियोगिनि समस्यौ निर्देशात् नचैतस्य
मेवस्य भङ्गेन विपरीतव्याख्याने बीजमस्ति चशाद्रुस्य व्यवहितान्वयापत्तिरिति स्थूलः स्यादेतत् ।
सूत्रस्य समासारोप्येकस्यैवेष्टत्वात् सुजादिवत् पुनरिड्विधिवाक्ये स्यादीनामिति विभक्तिविपरि-
णाम आवश्यक इति चेन्मैवं पूर्ववाक्ये चरितार्थस्य उत्तरत्राविपरिणामोऽन्याय एव नच तत्र
स्यात्तत्र विभक्तेरचरितार्थत्वात् सुत्रावतो विपरिणामः यथा हि ह्रीः सेव्यः नड्डान्वेति वा
क्यप्रयोगे उत्तरवाक्ये सेव्या इति विभक्तिविपरिणाम इष्यते नहि ह्रीः सेव्यास्त्यपि प्रयोक्तुः शीघ-
ने यदप्याहुः विभक्तिव्यत्ययस्यापि बहुलं दर्शनाददोषे इति तदपि भक्तिवादमात्रमिति स्य
ष्टमेव किंच प्राचोव्याख्याने हि एवादितित्वनीयानाहतिः नत्वयथापूर्वमस्यकार्येष्वव्यापकः ।

उ॰ २६८

येहृस्वादिकमतिदिश्यते एवं स्वस्य स्वस्मात् परस्य च कार्यमिति दिश्यते ननु चिण्वेडु
दाङ्गः स्यात् चिणः परस्येव टेः परस्यापि लुक् प्रसज्येत ननु बाह्ये मते नासौ इट् आगमत्वेन
प्रत्ययावयवतया प्रत्ययत्वाभावादिति चेन्न ह्यनेनागमेषु शिष्टस्यात्वया प्रत्ययत्वाभ्युपगमा
त् कर्तोरिति सूत्रे प्राचोक्तं व्याचक्षाणैः तथैव वर्णितत्वात् किं च हृस्वादिकार्यस्य प्रत्यये
परे विहितस्योदिष्टे कथं निर्वाहः इत्याशङ्क्य चिण्वदूहस्य सर्वस्यैवातिदेशः प्रत्ययत्वस्या
प्यतिदेशात् न दोष इति तावत् प्राचोयन्यव्याचक्षाणा एवाहुः तन्न चापदम्न्यापि प्रत्यय
त्वेन लभ्यते यत्तु वदन्ति चिण्वल्लाकिः चिण्वदिति दोषसङ्गत्वादिति तदपि न नाहि चिण्वदित्युः
तिदेशप्रतीतिसिद्धः अतिदेशस्यातिविशालत्वापत्तेः तथा च लोकोपि हृस्वादिसमकत्वे
नातिदेशोऽङ्गवेयवेत्युक्ते अतिव्याप्तेन ननु यदि चिण्वदूहमात्रस्यातिदेशस्तर्हि हनिणि
जादेशाद्यापेक्षः घ्नानिघ्नने घातयिष्यते अध्यापयिष्यते इति सिद्धं अङ्गादिकार्यबलेन प्राङ्
सैवातिदेशात् नचैते प्रसङ्गाः नटेतदाह अङ्गकार्यमिति सीधयतीति तथा च सीधब्रूण
हेन नाहि विशिष्टलक्षणमिति भावः अर्थधात्वकट्ठनेनप्राप्तस्य विधालङ् नचबलादि
त्वे नास्तीति वाच्यं तस्योद्दानपेक्षणात् यदाहुः नित्यश्चार्यवल्लिकिमिन्नो विहानीति अस्यार्थः
विभाषणतन्त्यादौ भूर्मासित्यादिषु परमापि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति

म॰
रं॰
२६५
269

सत्यामपि शास्त्रेण प्रवृत्तौ हानोपादानप्रसंगितमात्रेण अवोद्धुकत्वं नित्यत्वात् बलादित्वानिर
पेक्षो ह्यसौ परस्त्वनित्यः अस्मिन् कृते बलादित्वविघातात् एवं च नित्यत्वात् इष्टोऽयमेवे
ष्टं भवति एतेनोपदेश इति किं भाविष्यते अत्र गुणवादेशयोः कृतयोः न स्यादिति प्रसङ्ग
न्यः प्रसङ्गः विप्रतिषेधो विषये अस्ति मित्रस्याप्रवृत्तेरेवादेशस्यासंभवात् गुणमात्रे प्रवृत्ते
पि गुर्जनत्वानुपायात् उपदेशग्रहणफलं न स्फुटमभविष्यति विप्रतिषेध इति न
गुणं पनस्यथा तोरुपदेशाभावात् कथमिह विप्रतिषेधः न च णेरुपदेशात् उपदेशो यो चुरन
श्च वेति वाच्यं स्यादत्र ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ नित्यादेयत्वान्नित्यत्वाच्च परे गुणे कृते विप्रतिषेधाभावा
त्रैः न हि गानस्योपदेशो यो च न हन्तव्यमस्तीति चेन्न मेवम् उपदेशयोजितव्याख्यानेऽपि
उपदेशग्रहणसामर्थ्यादेव शास्त्रेणादौ प्रवृत्तिस्वीकारात् अस्त्वौपदेशयदर्जनेनस्य
निव्याख्याने अस्येति व्यधिकरणषष्ठी अगावयवस्याजनस्येति कार्यनत्वात्तौ च व्या
पदेशवद्भावः सर्वव्यापिणाजन्ते विप्रवद्भावोऽस्त्येव तदाह विप्रवद्भाविस्थत्वं इह तस्य
त्वे दीर्घस्याज्ञायो मिनावा चिणीति इहायामिद्धत्वेन मल्लप्यते णानित्यस्यायवत्त्वेऽमि
ञो विद्यातीति । घन्नुपपत्तवेनाजन्तत्वाद्धिवादिति प्राचोऽग्रस्य व्याचष्टे णाणुक्तम्
न्नेधा त्वनरं तद्रुपदेशावस्थायामभवत्ययमजन्त इति तन्न्यायविरुद्धं स्वोक्तिविरुद्धं च उप

ग॰
२६५

देशो हि साक्षाद्धारणं न चैवं तत्र तदस्ति किंच धात्वादेशः सद्धप्तयत्र हन्तेः प्रतिषेधश्च
ज्ञोपदेशग्रहणबलेन न तत्र त्यन्त्याख्यानमाकारेस्थिते स्वयमेव न इत्यत्रैवोक्तं तादित्यानीं विरुध्ये
तेति दिक् । आनोयमवा । चिण्वत्तोः किं चौरिः बालाकिः बाह्वादित्वादिञ् प्रदायिषात
मिति स्याद्योरिति स्येननेत्रादिस्तान्तरत्वाच्चिण्वदिति हन्तेः फलादित्वात्तन्नेत्याङः सन्यपि न
सिद्धेहकारितत्वात्तोनः प्रतिनिर्लक्षणयाहनस्त्रादुपनिपातेः । आशीर्लिङीति नत्वलङि तयोः भ
योरपि वैकल्पिकत्वाद्येन नाप्राप्तिन्यायभावादिति भावः विशेषविहितत्वादिति लिङीति
हि पदद्वयसाधारणं सीयुटस्त्वात्मनेपदएवेति विशेषविहितेति भावः एतेन स्यासिचिण्वदिट् परनिपदविधे
बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावः इति कैयटग्रन्थो व्याख्यातः यत्तु नरनारायणेनोक्तं अत्र यद्यपि वधा
देशोपि परनिपदविधिस्तथापि विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावस्त्याशय इति यच्च तन्त्वविदा कारार्थे प्राचा
ग्रन्थव्याख्यातृणोक्तं यद्यपि परादप्यनन्तरंगं बलीयस्तथापि परशब्दस्येष्टवाचित्वाच्चिण्वद्भावेन
व्यवस्थेति तस्याप्याशय इति तदेतत्सर्वं कैयटग्रन्थाशयापर्यालोचनमूलकमिति स्थूलपद
ध्वनितं पक्षे वधिषीष्टेति इह प्राचा यदुक्तं वधादेशस्तन्नोक्तं न त्वमेव गवयत्र नत्रनत्यौ त्रेणोक्तं
वधादेश इति परमतम् स्वमते तु वधादेशोऽत्र न भवत्येव तथा चोक्तं महाभाष्ये चिण्वद्भावेन
नेष्टनः प्रसक्तस्य भावः कस्मान्न भवति सहस्रनो विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति हार्दम्

हनिणिङ्गादेशप्रतिषेधश्चेति तदेतद्भाष्यार्थानवबोधविजृम्भितं लिङीति परसप्तमी स्यसिच्सूत्रे
प्रार्थयानकर्त्तव्यस्यासंबंधश्च सौत्रिवादेन स्त्रीहृत्यप्रहृत्नवदभावात्सोऽकारि चिण्वद्भावो विप्रतिषे
धेनेति वार्त्तिकं च व्याचक्षाणेन भाष्यकृता चिण्वद्भावप्रसेवल्लवधादेशाभाव उक्तः तत्र चिण्वद्भा
वविरहेऽपि नत्कथं स्यसिच्सूत्रानुक्रमपि विकल्पो विसृत्यश्रवणमपि स्हलमङ्गीक्रियते यद
पि हनिणिङ्गादेशोऽत्याघकृत् तदपि न घ्रनादेः स्याध्यनिर्देशो प्रायेवार्त्तिककृता ह्यनिष्यते ऽन्यादे
तदुक्तः श्रेणाधिकारबलेन तत्समानाच्च तलिङि लङि च सात्त्वादुपदिष्टस्य वधेरिति देशापेक्षा
स्ति उदाहृतश्चात्र वधादेशो भाष्यकारस्तु विकारमाधवीतरसर्वैरेवेति टीकः श्रद्धसानामिति चि
ण्वदिटोभावेऽहनः सिजिति कित्वात्तत्रानुपदेशोत्पत्तेनासिकलोपः । चतुर्भिरधिकेयान
मिति यत्तु धेसल्लोपे वा समस्यदृश्चेति के चिदिति घ्रनाडिति त्वमिति वा प्रामाणिकद्वये संचार्य लोप
विकल्पादिप्रपंचेनेह षष्ठाविंशद्रूपाणि भवन्तीति वदन्ति तदुक्ति संभवेनप्रयामः घ्रनाडिति
रूपानंत्यस्य ऽद्वंवारन्वात् षष्ठाविंशतिसंख्याया पवप्रस्कारे स्हलभावाच्चेत्यासंतानावत् । प्रवह
भवति तदपि एवं ज्ञाप्तिसिद्धिमिति स्हत्रीसत्ताऽर्थकथनमिति सूत्रं नावसमानेऽथ प्रांसमान्निष्ठप्रयत्नेचि
समसलोपिति स्हत्रे दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यं तथाहि ह्रोडुघ्रनादेर्वेष्टदारिः पचरक हिड्यांत् प्रत्र
चिसमसलोः कृतयोऽहस्वे विकल्प्यमाने प्रहिहि प्रहेडेति स्यात् दीर्घेत प्रांजिडे प्रहोडेति

भवति एतच्च विप्रतिलोपेति सूत्रे कैयटग्रन्थे कर्मण्यङ्ङिति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे च स्पष्टं दीर्घो
नास्तीति यङ्लोपे लुप्तस्यानिवद्भावेन णिच्परत्वाभावात् यथाहं देवदत्तेति निभावः । नोदा
त्तो । कथं तर्हि हरेर्यत्क्रामिपटैककेनात्वं मिनिश्रीहर्षः प्रमाद एवायं यदित्तसमाधेय
मेवेत्याग्रहः नहि निहत्तप्रेषणात्मक्तानेर्थोऽस्ति नन्वच्छिवाबोध्यः कथश्चयमः उपरम इति
सेत्ताप्यवकस्याविर्थिनित्यत्वात् तथा च निर्दिश्यते प्रश्न उद्यमे यश उपरमे इति ग्रथ्यर्थे हि
कर्मकास्तेषु निःशस्यन्पर्थविलार्थाः किं प्रत्येकं कर्मणैव गौणे किं वा उभयोरिति सन्देहे व्या
वस्थामाह द्विकर्मणोश्चेति ॥ इति प्रोक्तमनोरमायां भावकर्मप्रक्रिया ॥ प्राकृतकर्म
काप्रयोगि फलावच्छिन्नव्यापारप्रत्वेन देवदत्तादिनिष्ठव्यापारस्यापि कर्मणि विलीनैति
द्विधाभवनत्याभवनादिफलाश्रयणाभोदनादीनां कर्मत्वं प्रावितं कार्त्स्न्ये मी श्रिततनत्वात् व्या
पारोपायेतिरतत्वेन फलोपामायपरत्वेनपायनिर्मिदेरितीवोहामपि गन्धनि द्विधाभवति त्याभव
तीत्यादि विवरणविषयीभूतानां गध्यादिकवद्वा कर्मकता तस्यस्यामवस्थायामोदना
देः कर्मत्वं संभवति किंतु कर्तृत्वमेव स्वतन्त्रः कर्तेति लक्षणात् एतच्चोणवनाद्दृच्च
वप्रपाञ्चितं । स्यादेतत् द्विकर्मकाणामेकस्य कर्मणः प्राधान्यविवक्षायामपि प्रयो
णास कर्मत्वमस्त्येव स्वयं प्रश्नयस्याश्रयेण गौणप्रस्तुतावस्थापमानस्यव हानि मेदिनी पादोयये

प्र॰
र॰
२२१

271

निचेत् सत्यमेककर्मकाणामेव अकर्मकतायां उच्यमानत्वान्न दोषः तदेतद्ध्वनयन्नेव प्रा
येणेति अकर्मकत्वस्तुत्पादनस्य फलमाह नेभ्यो भाव इति भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तेरि
ति भावः । कर्मवत् । कर्मशब्देन कर्मस्था क्रिया लक्ष्यते तदाह कर्मस्थयेति लकारवा
च्य इति लकारेणोपस्थापितं इत्यर्थः हिलकारककारादिति प्रश्लेषे भावः च्यत्ययो बहुलं लिङ्गा
शिष्यादिति संहितया पाठे परसवर्णविधिलब्धलकारो परिलक्षयेत् व्यञ्जनपरस्यैकस्या
नेकस्य चोच्चारणे विशेषो नेति भाष्योक्तेः यद्वा लम्भनिर्दिष्टो लकारः लोपस्य संयोगान्तस्येति
पदान्तेन हलो यमामिति न च लग्रहणमिहानर्थक्यं नित्यषष्ठ्या विपरिणम्यते लमषष्ठीकं वा
षष्ठ्यन्तस्य तद्रूपस्यान्वये कर्तरि शर्विति सूत्रात् कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्य
ते तेनाभिमतार्थलाभ इति करणादिकारणेभ्यो माभूदिति नन्विह करणस्यैव स्यायावस्थितः
सचापि असिस्यात्वेनधान्यायोधात्वना नोपात्त इति चेत् किं ततः न हि तस्मिन्नुक्ते साह चर्य
तियोगिभूता क्रिया धातूपात्तेत्वन विशेषता एवं चासति कर्मणस्तु तस्मिन्नस्या देवाति प्रसङ्ग
इति भावः अधिगच्छतीत्यादि श्लोकस्योत्तरार्धं तत्र यत्नात् पावयति तस्मै नमो गुरवे सदेति
बोध्यं स्यादेतत् पच्यादीनां गम्यादीनां च फलाभिधायत्वे फलस्य च कर्मनिष्ठत्वेन लब्धक
र्मकर्मवद्भावप्रवृत्त्यापत्तिरिव्यवस्था तत्राह यत्र कर्मणीति उक्तं च हरिणा विशेषदर्शनेन यत्र

उं॰

त्रक्रियातत्रव्यवस्थिता क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेवप्रकल्पितेति ग्रन्थेषां धातूनां शब्दैः क्रि
याव्यवस्था शब्देनकर्तृव्यापारस्यैवप्राधान्येनावगमात् कर्तृस्थितेत्यर्थः उद्देश्यत्वेनापिकर्तृवि
त्कर्मस्थयोरस्य क्वचिद्व्यापारांशस्येति सापिनियामिका तथाहि दर्शनारोहणाभ्यां विषये
न्यरभूतेच रविमाषात्रुपलंभात्कर्तृस्थिता उद्देश्यपात्ररोधाच्च ग्रहंपश्येयमिति हृद्देशेन
त्वयंविषयो भवत्विति एवम्पारिगच्छेयमित्युद्देशेन तद्धारितेनान्यसंभावो भवत्विति उप
रिगमनरूपएवव्यापारविशेषोत्रद्देशेन तन्यग्भवनमात्रे भूमिष्ठेद्द्रष्टस्य शाखाहस्ता
भ्यां ग्रहणमयत्नापि प्रारोहयतीति प्रयोगात् अतएव वाह्ययज्ञिनपरिच्छेदसीत्यत्रभाष्ये क
र्मणोत्यर्थइति अतएवचाणिकर्तुणिकर्मत्व परिच्छित्रयोरसाविति द्विधाभवनरूपावि
शेषः कर्मणीत्युद्देशेनवचकारकव्यापार इतिमहद्वैषम्यं एवंचात्मनेपदमुत्तमिक
मेवभावेपरस्मैपदं भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्यात्वादितिकय्यटः हरदत्तोप्येवम् नन्वेवमिह
वस्तुत्रे सकर्मकाणां प्रतिषेधोन्योन्यमाश्लिष्यन्त इतिभाष्यवार्त्तिकग्रन्थः संयोगरूपस्यफ
लस्यकर्मस्थत्वात्स्यामितिकय्यटादिग्रन्थस्य विरुध्यते संहृत्यामिभ्यां सहाश्लिषेवरूपस्य
रूपएपादृत्वात्संयोगात्मकस्य फलस्य सर्वत्र तत्त्वत्वादिति चेत्सत्यं उदाहरणदिक्मात्रं तत्त
त्रस्थितोदाहरणमितिनत्वं स्यादेतत् तानेव्ययोरिव यत्नस्यापिकर्तृस्थत्वान्नहाधिनः

म॰
र॰
२७३
273

करोतेरपि कर्तृनिकर्मवत्स्यादित्याशंक्य करोतेर्यत्नार्थत्वमेवनास्तीत्याह करोतेरुत्पाद-
नार्थत्वेति एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं नैनादेश्यलक्षणं सकर्मकत्वेनानावृत्तस्यायत्न
तर्हि निवर्ततिबोध्यं एतेनेति ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वप्रत्यादनेनेत्यर्थः अत्र व्यवस्यमानः इति व्य-
एतेन कारस्य प्रयोगः सकर्मकाणामिति एतेन सृजस्यात्मनेतिव्याख्यातं तथाहि आत्मान-
मात्मना वेत्तीत्यकर्तृस्थभावकत्वेन समाधत्वेऽपि सृजसीत्यपरोऽप्रहृत्वार्तिकेनैव निर्वाहः
सृजेः कर्मस्थफलकत्वात् अन्योन्यमिति स्यादेतत् यद्यपीह संयोगात्कृत्तिक्रियायां कर्मत्व
कर्तृत्वोपयोगिन्नुभयनिष्ठा च तथापि व्यक्तिभेदोऽस्त्येव अतएवान्योन्यं श्लिष्यतः न्यायस्य कर्मत्वं
अन्ययोरुभयोरपि कर्तृत्वमेवस्यात् न तु कर्मत्वं हुमोगगास्पृशान्तहृत्वत्रयथा एवंस्थिते कर्तृ-
त्वोपयोगिनी याक्रियानया तुल्यक्रियस्यतदीयकर्तृत्वं विधीयमानः कर्मवद्भावस्तृतेन प्रामो-
त्येव एवं सृजस्यात्मानमात्मनेत्यत्रापि नात्रिवार्तिकारम्भोऽणोत्याशक्योदाहरणान्तरमाह प्र-
जेति तयेनाहिंकर्मकत्वया ऽजाहृपस्य कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायामपिग्रामसूपेण कर्मणा
सकर्मकत्वाज्ज्ञानिदेशाप्राप्तिनभावः स्यादेतत् कर्मवत्कर्मणेति सूत्रमेवास्तु निरर्थं वार्तिकं
प्रयोगस्तु सर्वेऽपि प्रकारान्तरेणैव व्याख्यास्यन्ते तद्यथा एकस्यापि वस्तुनो वस्त्वविशेषावि- गं॰
शिष्टा विशिष्टत्वाभ्यामौपाधिकमाश्रित्य कर्तृत्वकर्मत्वचोपदेशकमेव सिद्धान्तेऽप्युक्तवान्नो

क्रियते ह्यात्मानमात्मना वेत्तीति सूत्रस्यात्मानमात्मनेति एवं च पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यत्रापि शुष्के क
र्मण्येव यगात्मनेपदे मा भूतां च निवृत्तप्रेषणेन स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थात् एवं च स्थालीपचते
त्यत्राधिकरणस्य कर्तृत्वे यथा धात्वर्थः कर्मण्यपि लभ्यत इत्यपरमत्र सूत्रे कथं तर्हि पच्यत ओ
दनेनेति भावे लकार इति चेन्न मा भूद्भावे कर्मण्येवास्तु कर्म चात्मैव न चैवं भेदव्यक्तसूत्रेण
भिन्नमीघ्रेहंटमिति भावे ह्यात्मनः स्तः कर्मणि चेदात्मनेति विशेषणानर्थक्येन शुद्धत्वं स्यादिति वा
च्यं सामान्येन प्रसक्त्यसंभवात् स्वरूपमित्यस्याविशेषणत्वसंभवाच्च आत्मनेति विवक्षायां न
पुंल्लिंगतायाः उक्तविवक्षायां सूत्रपक्षेपि द्वैविध्याच्च प्रत्योच्यते कर्मवत्सूत्रे प्रत्याचक्षा
णेन न दुहस्नुनमामिति प्रतिषेधप्रारम्भेण वा प्राप्तेष्टं कर्मैवास्य विषयः स्यात् ततस्तु दु
ह्यते गौर्गोपालेनेत्यादि न सिध्येत् दुग्धे गौर्गोपालेनेत्यादि च स्यात् द्वितीयपक्षे तु न मते दण्डश्चेत्यादि
स्यात् कर्मणि यक्प्रसंगात् कर्तरि तन्न संभवात् किं चात्रः कर्मकर्तरीति चिण्विकल्पो
निर्विषय एव स्यात् कर्मवदित्यतिदेशस्य विषयो भूतः कर्ता हि कर्मकर्ता न चासौ नवास्ति त
त्वर्सेन्यात्मना हार्योत्पत्राणि चिण्विकल्पापत्तेश्च ननु निवृत्तप्रेषणेनात्मामिश्रिताभूतपूर्वकर्म
णि साम्प्रतिके कर्तरि चिण्विकल्पश्चुम इति चेन्न तर्हि तत्र वलस्यादिष्ट यथायथं भावा
यः स्तः यक्तन स्यादिति कर्मवत्सूत्रमवश्यमारभ्यमेवेति दिक् । सार्वधातुके यक् । एवनो

म॰
र॰
२७४
274

नित्यं क्ङित्यादिर्नित्यमिति स्वरार्थं यक्चिण्वल् सार्वधातुकानुदात्तत्वस्थानेऽयक उदात्तत्वं स्यादेतत् य
क्प्राप्ता स्यात्र्वत्कर्मकात्तु जेर्यक् क्रियते करोतीति केचिदित्युक्तं तत्र यगात्मनेपदे आत्मनेपदा
न्तं क्रेस्तु स्तूयते तेनेति दिक् भूषाकर्मेति यक्प्राप्तौ ह्रस्वं हरतिरूपे किरादीनां सर्वेषां ग्राह्यत्वात्
एतच्च ग्राह्यते ग्राहतेति उदाहरणाभ्यासूलेध्यति यदपि चिण्वदिडपि नेति केचिदित्युक्तं
तत्र केचिदित्येषोऽत्राधितः उक्तार्थस्य भाष्यवार्तिकारूढत्वात् मास्ताविष्टेति चिण्वदिट् यक्
प्राप्ता नत्विहेति चिण्वदिडोऽपि निषेधमत्वा तेनोक्तं नानिषेध इति केचित् इति तत्र चिण्वदिति
चिण्वत्कार्यमिति निर्दिश्यते न च चिण्वत्स्यापि निर्देशो निषेधशास्त्रे येन चिण्वदिटो निषे
धः स्यात् एवं च निषेधाभावस्य न्यायत्वमवसमनत्वे च केचिदित्युक्तेः सुचिन्तत्वात् यक्तवदेति
चिण्निषेधस्य चिण्परे विहितत्वाभावात् तस्मिन्नत्वेनास्यानिर्देशः इति तदनितरभसात् स्व
निर्देशेन निषिध्यते इति यक्त्वो निषेधो नातिदिश्यत इत्युक्तेरतश्चिन्तत्वात् स्वीकारतेति चि
णि प्रतिषिद्धे मा स्थीति च कृ यक्प्राप्ता कर्मकर्तरि यद्युक्तं प्रकारान्येष्वस्तु तत्र सेलत्वात्
पेदे यक्परिष्कृतेति चिद्धृधाकर्तरीति न कर्तव्यं सामान्येन चिद्धृधीयता तस्य भावकर्मणोः
परत्वाच्चिण्बाधको भविष्यतीति किंच चिण्ते पदं तत्रमतश्च्रिणीति वर्तमाने प्रतनस्थितग्रह
णं बाधकबाधनार्थम् तथा च कार्टेचित् ग्रहणसामर्थ्यात् चिण्वाद्यभाव्यं नत्तच्चेदन्याहिनतन

गे॰
२७४

स्मात् विधिनिषेधस्यैव प्रक्रान्तत्वेन विधेर्वाऽभाव्यमित्युक्तव्याहतत्वात् किंच कर्तरीति
मात्रकृत्यसंगतमेव कर्मणि नशाहृभिन्नेष्विति प्रसङ्गः नहिन्त्रापि विधिनालित यच्चकं बाधते
एवंचकर्तृविग्रहणयोः सामर्थ्यादेव वर्णनमपि कश्चिद्रिक्ति संभवं लभन्तो इत्यालोचितावत्
चिण्वदिटोपि निषेध इति प्राचो ग्रन्थस्याशय इति स्यादेवेति यत्तु परिज्ञावेति स्पष्टमित्यूचे
चिण्वदिटि नित्यतो यानाहेति विज्ञानाच्चिणि निषेधोपि विधिः कार्यमित्यनिर्दिश्यत इति तत्र
ममसंनाद्देववतीरिति नत्वेववर्णितत्वात् आत्मनेपदविधौ योकर्मकर्तृत्वमुदाहरति विक्र
वेते सैंधवा इति । कुषि० । न दुहेति हेत्वाश्वेत्यनुवर्तनेन नदाह नयतीति किंत्विति तस्मिन्ने
व विषय इति भावः गच्छत्युक्तेः फलमाह यगाविषयेत्विति यमाविति एवं कोहि निषेधः यत्र
त्वयक्तानप्रवृत्तिस्तत्र न निषेधो नापि शपव् नापि त्वमसि योगाश्रित्य परस्मैपदं त्यर्थः नेनलि
ङ्गेयो लिङ्गः स्यादीनां च विषयेनेदंसूत्रे प्रवर्तनमिति फलितं शपन्तकोऽत्रेति विशेषः कुष
तीजेच्चानित्यत्वाच्चम स्वैविशेषापुष्कापव गच्छेदमवधेयं कर्मकर्तरि सूत्रे कारादिभिः प्राप
येन स्वयमेवेति प्रयोज्यते नदाविवक्षितम् आत्मना करणेनेति वा व्याख्येयं नतकनोति न
घासति कर्मण्येवलः स्यात् स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥ ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ॥
प्रभिन्ना । प्रभिन्नास्थानिः सोच्यते बोध्यतेनेनेति विग्रहः नदाह स्थानिबोधित्वपदं इति

म॰
२॰
२७५
275

स्मरसीत्यत्र वाक्यार्थः कर्म पचपञ्चगोधावनीतिवत् कृत्स्नेति क्रियायां विशेषणं गोकु॰
लाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासकर्मकं कुलसंबोध्यकं स्मरणमिति फलि
तोऽर्थः वासो लक्षणमिति प्रसिद्धत्वात् चरणं लक्षणमिति सहसा बुध्यमानो हान्यपरिवाध्य
मित्यर्थः । अत्यन्तापह्नवे इति । अपह्नवोऽपलापः नाहमित्यादि कलिङ्गेनामजनपदोऽस्मि
नोद्देशः तत्र प्रविष्टोऽसि चिरं त्वया स्थितमिति केनचित्पृष्टः सन्नाह नाहं कलिङ्गाञ्जगामेति
न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किन्तु तद्देशप्राप्तिं गमनमपीति भावः अत्यन्तापह्नवः
यद्यपि गमनमेवाभिधेयं कृतं तदेवापलपितमिति तदात्यन्तापह्नव इति लडेवं भवति । पृष्ट
वाः प्रश्न इति कर्मणि ल्युट् । आसन्ने इति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालः पञ्चवर्षातीतं तु
विप्रकृष्टकालमिति वर्णयन्ति । ननौ॰ । पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । यावत्॰ ।
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिन्यायत्वव्यापनार्थं निपातग्रहणं भवन्त्यत्र महाभाष्या
दिनिग्रहणमप्येवमेव नत्रान्यतरस्याग्रहणमकर्तव्यम् । विभाषा । तत्र कर्हिशब्दोऽयमनद्य
तनविषयः अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति किमो र्हिल्विधानात् ततस्तद्योगे लुडेव
भवितव्यं तत्स्मृते तल्लृण्ग्रहणं क्रियते कर्हि भोक्ष्यते इति अत्राहुः भविष्यत्सामान्ये भो
क्ष्यत इति युक्तं यच्च कर्हिशब्देन संबध्यते इति भोक्तेति तत्र भविष्यत्सामान्ये लृट् विहि

जे॰
२७५

नः सोनद्यतने लटा बाध्यते तत्कथं विकल्पोदाहृतिः । अत्राह । अनद्यतने लङित्यत्राथं
योगेऽत्र वर्तते तेन तन्निमित्तयोगेऽपि पर्वकेऽत्र एवमत्र रमपि योगद्वयं तत्रात्र वर्तते तेन तन्निमि-
त्तेपि लङ्स्यादिति कथं वर्तनत्वबाधकः । लिप्सा । पूर्वेण सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यात्सिद्धमिति
धनयन्त्रदाहरति । वर्तमाने । येनोपाधिनेति तथाहि पूर्वजोऽस्यानद्यतनः तेना
ध्ययनत्वधात्वेन तत्स्थानादि विशिष्टकर्तरि अल्पपूर्वात्कालमिदं एकत्र सोपि न
स्मिन्नुपाध्यौ भविष्यत्वस्मादिति कदागतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यमुदाहरणे भूतकाला
भिधानाय एवं कदागमिष्यसीत्यत्राप्युत्तरम् उदाहरणद्वयमेवमिति एषोऽभ्यागमन-
विनाभूते यद्यपि प्रश्ने प्रकारभेदादिदमतो नद्यतनत्वे विवक्षिते इदानीमागमनमिति
धनयति तेन कदेति प्रश्ने प्रोक्ते प्रार्थिकमुत्तरं संगच्छते सामीप्यं च द्योतितं भवति अत्रो-
दाहरणप्रत्युदाहरणम् प्रत्याख्यानमिदमाकरे । लिप्सायां । वचनग्रहणं स्वरूपस्यैव ग्रह-
णमात्रं भूदित्येवमर्थं तदाह लिप्सापर्यायेऽपीति । पंचदशरात्र इति भाष्यकारप्रयोगात् स
त्यपूर्वमिति लब्धीवत्वेन । भूते च । अस्योदाहरणानि उत्ताप्योरित्यतः भूतेति बोध्यानि
ततः प्राचीने सूत्रे रह सूत्रेण विकल्पोक्तेः । किंकिल । अस्ति भवतीति त्वत्काले केऽसो
गमनं भवतीत्यादिरर्थः । यत्रयोः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ्लृटोः सिद्धौ वचना

म० भा०
२७६
276

मिदं स्त्वद्बाधनार्थं नवाहस्त्र्यपवादइति । संभावनेल० । संभावनमिति प्रथमयासमस्य
न्ते विपरिणम्यते अलमिति च सम्बन्धः एतच्च गौरवं सिद्धस्य गतिः स्थितेन नोक्तेति न्याये
नाश्रीयते अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगस्तु इति सूत्रार्थस्तु चिन्ते अलमिति चोक्तिं प्राये
णागमिष्यति हन्तीति पलायनइति हननं हेतुः पलायनं हेतुमत् लक्षणहेत्वोरिति सूत्रे
ण शत्रादेशस्तत्र भवति देवश्चेतो गले ग्राहः इति योगे च सिद्धिर्यतिर्मान्यवाक्यत विभाषा
रूपपाठात् । इच्छार्थे० । नन्विकामप्रवेदनइति उपसंख्यायते एवं च कामप्रवेदने कश्चिन्नी
ति सूत्रं मास्तु अनेनैव सिद्धोतीति चेन्न मैवं यत्रार्थप्रकरणादिना पि कामप्रवेदनं गम्यते तदु
र्थं तत्रारंभात् नहिनेन सिद्धत्वात् तत्त्वात् महानसूत्रमास्त्विति चेन्न तेन लोटि सिद्धेपि लोडर्थ
मस्यारंभात् लटो च लिटो बाधामा भूदिति लिङ्प्रकः नहि लोङ् चेति एवोच्यतामिति
चेन्न लिङ्ग्रहणकार्यं नत्संबंधस्य विभाषाग्रहणस्याप्यत्र कर्षप्रसंगादिति दिक् । लिङ्च । स
मानकर्तृकेषु तुमुन्नपूर्वेण सम्बन्धः इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ इति प्राप्तं लोटं बाधते एवं लिङ्
मपि बाधते न च वासरूपविधिः क्त्वातुमुन्नवलर्थेष्विति तदभावादिति लिङ्च धीयते । धा
तु सम्बन्धे० । इह धातोः संबंधे नोपपद्यते स्वार्थस्य कारणेनापरलोपात्वात् पदार्थसंसर्गः
कारकविशिष्टक्रियायावा वाक्यार्थइत्युपगमात् मात्रबाधेनापि भासनइति प्रश्नपरा

उ०
२७६

मेऽपि शब्दस्य स्वार्थे प्रत्येव प्रकारत्वेन तच्छब्दान्तरं प्रति प्रयोज्येन यथा सन्निधौ कर्मत्वं समान
कर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रित्य यथा च कश्चिद्धीमान् तस्य कर्मत्वं तथेह
पि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्ध इति तदपि न तथा हि परस्परसंबन्धार्थबोधकानेकधा त
प्रयोगे प्रत्यया इति फलितं स्यात् न तु स्व गोमानासीद्‌ विनाचेति न सिध्येत् नह्यत्र वर्तमान
कालोऽस्ति प्रयुज्यते न चाप्रयुज्यमानस्य संबन्धोऽस्ति तस्माज्ज्ञानरूपेण वृत्त्यर्थो लक्ष्यते इत्य
भिप्रेत्याह धात्वर्थानामिति विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनं एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थ
योरिति बोध्यं स्यादेतत् तत्रापि द्विधा वाक्यैरेव स्वविषयप्रत्ययाः सिद्धाः तत्किमनेन यदि त
त्रा प्रमाः तत्राप्येतत्सूत्रेण प्राप्येरन् तस्य पदोपाधिकप्रकृतिप्रत्ययार्थानां सङ्करस
ति सर्वप्लवः स्यादिति शङ्कयाह यत्र काल इति ग्रन्थभावः कालमात्रमनेन बाध्यते न
त्वन्यदपि स्वल्पबाधेनोपपत्तौ बहुबाधस्यान्याय्यत्वात् स्वल्पत्वेऽपि न हि किंचिदेकं बाध्यता
मिति चेत् किं तादृक्त्वे विनिगमकाभावात् कालांशेऽपि किं विनिगमकमिति चेत् प्राय
शोनामिति गृहाण वर्तमानसामीप्ये इत्यारभ्य कालान्यत्वप्रतिपादनमेव प्रायेणेह दृश्यत
इति भावः । स्यादेतत् वनानि पश्यन्नयं यो विवेकोपच्छन्नो मनो नाविद्यते इत्यादिमहाक
विप्रयोगे दर्शनं निवेदनामनीनानामपि लङ् लृनादिभिः संबन्धो दृश्यते स च कालबा

म

प०

२७७

धेऽपि समर्थनीयः इत्यनेन दर्शितमिदं सूत्रं तत्रयपर्यौ विषयेऽद्य इति लिङर्थे स्यैव बाधः किं न स्यात्
तत्राहि लिङं न वाचेति प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनेन तद्विपरीतमिति भावः येन प्रत्ययमान
विशेषकं बोधं स्वेच्छामात्रेण स्यात्क्रियाप्रधानमाख्यातमिति भाष्यवार्तिककारादिस
हार्दिवचोऽस्मृपेक्षितं तेनैषामपि दोषः प्रसज्येत उक्तानामन्येऽपि कारकप्रकरणे । स्यादेतत् व्यव
हारस्य विषये धात्वर्थस्याह्नते लक्षितेऽपि वा भूतभाविप्रत्ययार्थाः संबध्यन्ता यथायथं तथाहि अग्निष्टो
मयाजीति भूतप्रवर्तिनिः जनितेत्येतत्समभिव्याहारे तत्र स्थ्ये व्यवहारिष्यमाणः इति व्याहारो
स्त लक्षणार्थं एवं गोमानासीदित्यत्रापि ईदृग्व्यवहारविषय आसीदित्यर्थः अवश्यं चैतत्त
दभ्युपगन्तव्यं अन्यथाहि भाव्यहृतमासीदित्यत्र हृत्वरीत्याभाविशाहूस्य भूतकालत्वेन भाव्या
सीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्धर्मापत्त्या योगो न स्यात् तस्मादेतनावनेकालेभाविन्या व्यवहृते तदि
दानीमासीदिति तत्रार्थः एवं सर्वसामंजस्ये किं सूत्रेणेति चेत् मैवं प्रत्याहारलक्षणप्रपञ्च
क्लेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थं सूत्रारंभात् नहि कश्चिदत्याहारादिकं प्रत्यापतनोति सर्व
त्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति दिक् । क्रियासमभिहारे० । अत्र यदि लोडिति षष्ठ्यंतेन तदादे
शादिष्टो लत्वेन वा चतध्वमोरिति वाक्यशेषात् तत्राहि लिङ्कशेषः स्थानित्वेनोपादीयते ।
तच्च एवं लोडादेशस्य लिङ्परत्वे सत्येव संगच्छते अन्यथा सामान्यविहितानां लिङ्गाहिस्वाभ्यं

उ०

२७

बाधेसति तध्वमोरिति वाक्यशेषो निर्विषयः स्यात् तथासति तिङंतत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणो
ऽपिस्यात् तथापि बहवो दोषाः तथाहि तिसिथिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्वात्
ङित्वाभावाद्धुनोहीति ह्रस्वेन स्यात् ब्रूहीति ब्रुव ईट् स्यात् स्तृणीहीति स्तृणाहर स्यात् किंच स
र्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु पदस्य व्यवस्थया अपि च लोट इत्यस्य तिङ्लत्व
णाध्यन्याया प्रसंजनविरोधितयोपक्रमस्य प्राबल्यात् वाक्यशेषस्य विषयसमर्पणादुपपदत्वा
च्च तस्माल्लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामिति सिद्धान्तः तदाह तस्य चेत्यादिना नन्वेवं ध्वयो
रपि लः परस्मैपदमिति परस्मैपदसंज्ञा स्यात् ततश्च परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव च द्वावपि स्या
तामत आह तौ चेति अयं भावः लोटो हिस्वावित्यत्र पूर्ववाक्याल्लोडित्यनुवर्तते तच्च हिस्वावि
त्यस्य विशेषणं न च हिस्वौ लोटो भवत इति सामर्थ्याल्लकारेणापीत्यर्थः संपद्यते न त्वपि सूत्रे लो
ट् संबन्धितो धर्मस्थानिदेशोऽयमर्थः स्थानिवत्सूत्रेणैव लाभात् अतः स्थानिवद्भावलब्धलोडुप
देशौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते इति सिद्धमिष्टं हिस्वविधानेनेति यदि
च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थो विधिरिति भावः । समुच्चये न्य० । माङ्युक्तमिति लोट् न
स्याच्च प्रसिद्धा हिस्वमहणौ हिस्वौ न धर्मौ विषये वेत्यर्थः । यथाविधान । इह पूर्वस्मिन्निति स्पष्टा
र्थे समुच्चये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् यद्यपि संख्याकारकपुरुषकालविशेषाणां हिस्वौ ता।

ष्यतीति स्मृतेरभिव्यक्तिरूपमस्यनन्यायेन एवात्र प्रयोगे लभ्यते तथापि यथाविध्यर्थे वचनं तेन
याहि याहीति यातीत्येवात्र प्रयुज्यते न गच्छतीति करोतीति ह्येवाचोद्यमिति वार्त्तिकमिदं हि
सन्नमक्रियायोगोपाख्यानं यद्भवदेति भ्रमस्यवक्तव्यस्य भाष्येनाश्रितत्वादिति तदभसात् इ
तिशब्दान्तरितेति न च तेनैव व्यवधानाद्यातीत्यस्यात्र प्रयोगत्वं कार्यमिति वाच्यं ग्रन्थाह्रस्यहा
नुवादमात्रपरत्वात् अव्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तेः एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः
स्फुटं एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते भ्रममूलकमेवेति प
तेन सक्तून् पिबेत्याद्युदाहृत्य यदुक्तं प्राचा लोडभावपक्षे लडादि पुनः पुनः पिबति पुनः
पुनः खादतीति भ्रमव्यवहरतीत्यादीनि तदपि भ्रममूलकमेवेति ध्वनितं तथाहि पुनः पुन
रित्यधिकारावापः पूर्वत्रापि तद्विवक्षायां हित्वाद्यापत्तेः किं च लोडभावपक्षे प्रक्रमस्याव्यव
हरतीत्यत्र प्रयोगस्याहि स्वौ नयोः विहितस्योपन्यसनं कथं संगच्छताम् कथं व्यापयुज्य
ते कालकारकसंख्यानां लटो वाभिव्यक्तत्वादिति दिक् भ्रम एवेति प्रकृष्टो वचनोऽशोचे
तिभावः एवं च पुरीमवस्कन्देत्यादौ तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदत्वं च सिद्धं नेत्यि
तं प्रकृष्टवचनसंतेतन स्यपवेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ग्रे॰
इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां तिङन्तकाण्डसमाप्तमगमत् व्याख्यानं संपूर्णं १ १६६

ॐ अथ कृदन्तप्रक्रिया लिख्यते ॥ धातोः । यद्यपि धातोरेकाचो हलादेरिति सूत्राद्धातोरित्य
नुवर्तते एव तथापि आर्धधातुकसंज्ञाया आश्रुतसाहूयापारलाभाय पुनर्धातुग्रहणं अन्यथा
लूभ्या भूभ्यो इत्यादौ इड्गुणौ स्यातां धातोर्विहितत्वेनाभ्यासादेरार्धधातुकत्वात् सिद्धान्तेन
धातोरित्येव मविधानादिति दिक् । ण्वुल्तृचौ इति अर्हे कृत्यतृचश्चेति सूत्रे कृत्या इत्येव व
क्तव्ये तृज्ग्रहणं योगापेक्षं ज्ञापकं ण्वुल्तृचाविति तस्माद्योगात् प्रागेव कृत्या इत्यधिकारः
स्यादिति भावः । इविकारस्तु सूत्रे प्राक् ण्वुल्लृट इति प्रचिच्छेद । केलिमर इति कृत्या इति बहुवच
नेनेदं सूच्यते ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः रेफः स्वरार्थः । कृत्यचः । उपसर्गादित्यनुवर्त
ते रषाभ्यामिति च नत्वनात्या न्नात्स्थ मित्याह उपसर्गस्थादिति यकोति न चाड्व्यवायेपी
ति भविष्यतीति वाच्यं रषाभ्यां परस्य नस्य णो निर्दिष्टग्रहणं प्राप्तिनस्याद्व्यवधानस्य व्यवा(
येपीति विभागेन बाधेस्तीति शाटयौ नेत्यादावति प्रसंगो प्रामे पुनरस्मिन्नित्यपाणो नियमार्थः
प्राड्इति पदव्यवायेपीति निषेधं बाधित्वमिति सिध्यति इह तु एवं तर्हि नो रव्यवधानस्यापत्वा(
कथमङ्ग्रहणेन वार्येते इति भावः । हलश्चेजुपधात् । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचाराद्
लत्त्वेनेन न दादित्वं लभ्यते इत्याह हलादेरिति । इदादेः सनमः । इह हल इत्यत्रोक्त
न तदन्तपरं न तु नदादेपरं इहादेर्हलादित्वासम्भवात् तदाह हलन्तादिति । विहित इति य

म॰
२॰
२७९
279

दित्वविहितविशेषणं न व्याख्यायेन नहि नियमार्थेनानेन लभ्येत णिलोपे कृते हलंतान्यवत्वे
नणो विभाषेति विकल्पं बाधित्वे विधेः संभवादिति भावः । उपग्रहणमिति नेनास्य प्रेल्वनामि
त्यादौ विधत्थेनारितेति न शंक्यमितिभावः । वा निंस । कृतिपर इति निङ्ङोदाहरणं त्वप्रावः
प्रासादिकमित्यवोचाम । एपनभादीनामिति । एपन स्पर्धकृत्येनरत्वादप्रामेवचनं यद्गवद
ति हेरचङीति सूत्रे चङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणेऽधिकस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापना
देनोसिद्धमिति नइभसात् ज्ञापनं कृत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धांतितत्वात् ।
घचोयत् । शाकामकर्तमिति यद्गवदांति प्रजेनभूतपूर्वादपि यथास्यादित्येतदर्थमज्ग्रह
णे तेनादित्य धित्स इत्यत्र यति कृते घतेनावृत्त्यान्कदाश्रंत्व सिध्यथेति तदापाततः प्रो
धधातुके विवक्षिते यद्यतोलोपः स्यात्तदानीं हलंतभवेत् लोपस्याधधातुके परएवोचितः
प्रत्यथापरनिमित्तत्वाभावेन स्यानिवत्वाभावेन गुणः इतो त्यादावुपधावृद्धिप्रसंगादितिभावः
नाकिशासोति शासुहिंसायां यद्गुके चित् शासिमात्रस्याग्रपदेति तत्र ईईचन्द्रहशासुङ्ग्रहणमेव
नइति सूत्रविरोधात् । नात्रबन्धेति शत्रबधानामनेकाज्ञत्वात् पकांतत्वपक्षेपि दृढाति
दधात्योः विभाषेति विभाषाग्रहणानालिङ्गादितिभावः । ग्रालेभ्योगोवेति । समासांतोदा
त्तत्वे बाधित्वाहोश्चरपदप्रकृतिस्वरः तत्र एपितितित्वरोवीति एते यतित्यतोनावृत्त्याकदा

३॰

त्रः प्रसज्येत । उचामाशंसायां । प्रशंसेह गम्यमानतया विशेषणं धात्वर्थस्य प्राप्तिरेव तेन
यस्य यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुत्वं तदिहोदाहरणं विपरीतेन प्रत्युदाहरणं अत्रापि यादौ
प्रत्यये विवक्षित इति पूर्ववदेव सूत्रार्थः तेन एवं तिकृते प्रयत्नसमेति तत्त्व प्राचार्ययति परस्येति
व्याख्यातेन दाकरार्थविरोधादुपेक्ष्य । गदमद । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी प्रभोत्रुपसर्गे
भ्योयत्स्यात् अत्रानुपसर्गे किं नेनेषयेकार्ये इदं तिगाद्य यमेरिति पूर्वेणैव सिद्धेरिति भावः
नियमेस्याधारेऽनियमः सत्युपनिविश्रुचेति वैकल्पिकोऽपि तद्धितो यदित्यर्थः यद्यप्यस्मिन्नपि
सूत्राणां कृते रीत्यस्याद्भुतः कर्तरि तत्तोयाद्भुले भावात्कर्मणोः सूतोतिषष्ठ्यादेवाव्या
नयापि त्वयेति नेनेतिवक्करणात्वविवक्षितया तृतीयाबाधा यद्वा यमोपरिवचनासिद्धेतिम
नमाश्रित्य पर्यवसितं नियमयोऽत्रत्यादौ इवमित्वस्वीकृत्यएवनायद्वाध्यः यद्वाएवत्वे संज्ञा
पूर्वेकात्यात्रत्रूडिरितिदिक् । पदचवार्तिकप्रयोगेऽन्यथासिद्धतया णपूर्वायनेत्रापयित्वं
न प्रभवतीति भावः । वन्याह्वेमिति । यद्यपि पणितव्यशाब्दार्थद्वयसाधारणस्तथापि पण्य
शाब्दस्याव्यवहारेऽव्यवहृतत्वात् अर्थेऽनियमो लभ्यते एतदर्थमेवेहनिपातनमाश्रितम्
यदाह ः धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातन
मिति शातेनेति शातणाद्योः नियतपरः कन्यायावरणेवर्षयितृणां नियमो नास्तीत्यर्थः सृडः

स० इति अनिरोधश्चोपसर्गार्थस्य संभक्तिवाचित्वेव सौत्रत्वादित्यलम्भ्यनर्थत्वात्कः अनिरोधेऽपि त्वस्य
२० उक्तौ तच्छ्रुतोऽपि स्यादिति धनयत्राह वृत्तेति पतिस्त्वस्याः श्रुत्यादिनाहृत्यसः कस्य इदृह्य देव
२८ 280 स्यादीनीति विभक्तिकानि नत्वं इङ्कः तेनवर्थेनिस्त्रियामेवनिपात्यते अस्त्रियां तत्र इङ् अस्य
लोपिनिरूपणं वार्याक्षरलिङ्गत्वनिहृतिकारमते नचात्र पतिस्त्वितिकस्य शङ्काः नत्वं ह्रस्व
एवग्रहणे नत्वं ह्रस्व इतिसिद्धावाग्रान् भाष्ये त्वं हृदाज्ञासि निर्देशो मन्वानः पुंलिङ्गे पियतेमाकः
स्त्रीवोमममवर्धमानाविति । उपसर्गे । प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणकालः प्राप्तोऽस्याः काला
न्तरस्यप्रासामीति वर्तमाने कालाद्यदिनियत । अध्याहार्यमिति । यदित्व प्रजनशब्दस्यैव योग
रूढ्या अयना आश्रीयते नहि भाष्ये प्रयोगे उक्तत्वात् स्यात्तत्र इतिभावः । स्वैरं जन्यमितिका
लिका प्रयोगे जन्यशब्दस्य जरणाभावविशिष्टसङ्गते अजहल्लक्षणापि स्त्रवचा सर्वथापि प्र
गते त्वत्र तद्रूपेणवाच्यता नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् अत एव भाष्ये सङ्गते च तत्कालं इति व्याख्यातमि
तिभावः भावग्रहणमतन्त्रार्थमितिभाष्यस्य स्वरसमत्र संधानानामनमाह कर्मणीति । पतिस्त्व
स्त्वपि अत्रोपसर्गाभावइति सर्वनिहत्वमित्याशयेनाह व्यत्रेति स्वपइति कथंतर्हि उपेयमि
ति इन्द्रो देवादिकायत्तन्नहृत इति इन्द्रश्च लोतिस्तापकात् नत्रप्तोऽसिवाहिभ्यामाह चायादा ऊँ०
त्मनेपदिनो ग्रहणमितिभावः । परस्यापीति उराविश्यकरतिप्राप्तस्य अत्राङ्गस्वीडिति न

चैवमाज्यं किमासीदित्यत्रावग्रहः स्यादिति वाच्यं उत्तविज्ञे पूर्वे भिन्नेऽपि विवसन्त्यपि वाऽत्र प
दत्वे संप्रदायानरोधेनच्छाचित्रत्वकरात् यत्तु प्राचः ज्ञगतो विन्यस्यात्माज्यमित्यत्र नन्वाख्याऽदिवि
वेधाद्यथोनत्रगमाद्यौपेत्व्य श्रनित्येति इह च उपरकरणोल्लिङ्गमिति भावः । ईचाक्रनः । ञ्ञः
ह्यपदह्नति दीर्घपठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः यस्मिन्नलग्रावनास्ति श्राल्वपदेतु भयप्रसङ्गः
परत्वादनवङ्गत्वाच्चात्वस्यात् योविभाषेत्यत्र हि येरितिविषयसप्तमी तेन यकारादौ ङित्स्येव
प्रासमात्वमत्र रङ्गेः इकारस्तकत्वमस्वहविधानाद्विहितेङ्गति दीर्घप्रत्याचक्षाणस्य भाष्यकृतनत्त
यंभावः इत्वमत्र रङ्गेः कत्वमात्रियोगोद्रीहत्वात् प्राप्तंतु बाहिरङ्गः यद्दतिपरसमप्याश्रयणात् एव
चेत्वेनात्वबाधोन्याय्य एव नच ऋस्यादेशो ऋसप्तमीनिमित्तकत्वसङ्गः श्राङ्गहणस्यापवत्वत्तु कोरि
त्यसिद्धत्वादिति वाच्यं पदानपदाख्ये ककादेशोऽसिद्धो नत्वन्योपीतिसिद्धान्ताच्च प्रत्ययाहनेन्वा
मित्यत्र ऋस्याश्रयो नित्यस्तत्वमात् इष्यते नदीर्घोत्पदानाद्वेति वैकल्पिक एवेतिदिक् व्रिभनेः
कत्वोप्रसङ्गे बीजमाह नदत्त्रवेधेति । राजस्य । यद्वेति राजानेक्षोणीतोन्यादौ नयाद्दर्शना
दितिभावः सूत्त्वर्घेनिपातनेन तेनाद्यपदेत्वमेधादौ द्वितीयेज्योतिष्टोमादौ नचातिप्रसङ्गः उत्व
मिति । नस्याप्रत्याद्रलिचेति दीर्घइतिभावः नित्यंकबिति तेनयद्यप्यत्ययोनेतिभावः । भि
द्योद्धौ । कथितिकृतरीतिशेषः पापामितिवेति नपोनकल्कोधात्वनेनकल्कइतिस्थपकस्य

म॰ र॰

२८१
281

तान्येव भावोपहतानि कल्कानीति भावने दर्शनात् कल्कः पापाशये पापे दंभे विट्किट्टयोरपीति
कोशाच्चेति भावः । वक्ष्यामीति । इहैवि [illegible] नात् सूत्रे प्रत्येके कपञ्जलादिसूत्रे मन्त्रस्य न प्राति
शाख्येन स्माज्ञापि सूत्रे । लोके त्विति एव देवेति भावः । पदान्तेऽपि । अवग्रहिष्यामीति अवग्रहो विच्छे
दः अवान्तरपदपदसंज्ञा सूचयितुं पदपाठकाले किञ्चित्कालमवस्थानं यत्र स इहेत्यर्थ इति भावा
घणाद्यभावे परस्परमचरो सांकर्यं अवग्रहस्य प्रग्रहस्य च प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया
निरूढौ । इत्यकारा इति । शुद्धा सवर्णाः पाणिनीयास्ते शब्दकाशनेत्यर्थः । पञ्चवाहनं
मिति पतेत्यनेनेत्यर्थे क्षामीषामेत्यादिना करणे स्तुत्व अगणेति । यद्यपि नडहा निरयस्य
प्रासंगमिति नाडिते नापीदं सिद्ध्यति तथापि एव आवर्तायति सूत्रे अन्यथाह योगाभोगा इति
स्यात् इन्द्रो सत्यामिति तेन अमावास्यायावेति विहित लाडिनो ऋस्व पदे इति सिध्यति यदि तु
त्वत्याधोन स्यादे पात्लिके निपातनमाश्रीयते तदा यना शक्नोधिकरणे एव देवनावतु लेभः तथा
पि बालफलकालभेदेन एवमापि एवं दन्तमहत्त्वविहित लाडितोघदन्तानां न स्यादिति दिक ॥ अह
लोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी अत इति तन्न ग्रहणे किन्तु वर्णमात्रस्य हलासाहचर्यात् एकारा
मिति निर्देशात् एङ्पदान्तादिल्लिङ्गाच्च । लोपिटाव भावेति परोक्षप धातोरिति मासस्य यतो
पवादः जयादित्यस्तु आह यथा वर्णानि सूत्रे लोपि रपे रूपविभावेति तन्नमसञ्चयार्थेन च का

ओ॰

रेणाभेदः संग्रहमाह तत्रैवेत्युक्त्वेति निर्बीजं भाष्यादिविरोधाच्च स्पष्टमेवेति बोध्यं स्वीकार्यमिति

तुल्यस्यादिविदितिभावः तथाच प्रयुज्यते तत्तानशोनिन्दत्रभातितस्करः मनोज्ञादिभ्य

श्चेति गौणापत्याभावादित्यादि । शेषावश्यके । अवश्यभावश्चावश्यकं मनोज्ञादित्वात् वुञ् अव

श्यानामेवमावश्यकमितिटिलोपः लाव्यमिति क्वचित्तु योनितायां स्याप्रयोगो दृश्यते लाव्यं प्रत्यना

दात् अवश्यलाव्यं अत्रोपपदसमासासंभवेऽपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः ।

कामिश्रुणाइति कामचुन्दनइति तनश्रूयते तात्त्वबोधकत्वादितिभावः । गेयप्रकल्पादेरिति । ट

दिणाग्रेहियोगेविकल्पते कर्मव्यापार इति कर्त्तनस्य सम्म.तिः प्रीतिः सायमिन्द्रो राति

नास्तिलोकानां सोमसमातिः यद्वा समानं यस्य विषयेषु नास्ति सोवरक्तो समानिः तत्रेणाथ्ठेदय

मपिदृश्यते । पाय्यसान्नाय्य । मीयतेनेनेति माइः करणे एयत् मेयमन्यत् धीयतेनयेति अत्र

च सर्वासां सामिधेनीनां धाय्यात्वं किंतु समिध्यमानवतीचान्तरेणविहितेषु प्रदिह्यमाणा पृथक्पा

ज्या प्रमंत्वइत्यादिकैव सूत्रे सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थम् तथाचासामिधेन्या

मपिदृश्यते धाय्याः शंसतीति नहिराज्यणयत्वन्यथावाक्यागागमश्च तत्त्वण्यत् तित्वरप्रसंगा

त् यत्नेनावहन्त्याद्याशादानः हृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः तथाचप्रयुज्यते प्रणाय्यात्कृतेऽपाय्य

इति सर्वांविच्छिनोनेस्याणदायोनिपातत्वेन कर्तोकिं जणत्पाने संचयः । अत्रोपरि ॥

म०
२०

२८२
282

प्रतिविहन्नज्वलनः किंतनङारणार्थमिहकाग्रघनेन निर्दिष्टं स्थलेनास्मिन्नभिधेयेपरिपूर्वो
रुपपूर्वोच्च चिनोतेर्णप्रत्ययः प्रायादेशाश्च संपूर्वस्यचहेतुसंप्रसारणं दीर्घश्च निपात्यते चित्यो
ऽग्निरिति चिनोतेः कर्मणि क्यप् यतोपवादः इहस्तुतेर्ग्राचित्यत्रवर्तते नच चित्यशब्दस्य विशे
षणं नहि नीयस्यातस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् प्रथमस्यचात्रचेयमित्येव ।
ऊन्यूहिरिति ह्रसितेन इसनज्ञातस्य प्रत्ययन्यूह्दोर्विषयेनप्रसके भावेघञ्त्र इच्छातिभोक्त्राय
प्रत इच्छार्थेप्रलिङ्गादाविनिलोपेन लिङ्कत्नभवत्येव लिङ्गेतिवचनात् ईषत्यानः प्रातोक
च प्रत्ययत्व शाकिलिङ्ग लाघवादिति इहहिचकारमा त्रेणवासङ्ग्रहविधेरनित्यतात्राप
यित्वशक्या इनरचनहन्त्यग्रहणेन हान्यन्त्ग्रहणेनचज्ञापनेगौरवमितिभावः ॥ इति
कृत्यप्रत्ययाः ॥ एवुल्तृचौ । चकारस्तृचन्दसिनोरिष्टमेधः ग्रहत्यत्रसामान्यग्रहणं
विघातार्थः नेष्टा नशिनेति तृथादिभ्यश्चेति वेद्ध मक्तेनेतिप्रोणाभ्यां समथाभ्यामितिक्रमे
णात्मनेपदविषयता प्रह्लोपस्येति यत्नमाचाक्रम् नथातल्लोपत्यत्रेकारत्यग्रहणेः पापाच
करोत नत्र यहेतेह्लोपस्यस्यानिवतत्वात् यह्लगात्रेतनथातलोपेनिषेधस्याप्रसक्तावे
रितिमागेवप्रपाञ्चितम् । जाग्भतेतिजागरेवभतीतिविग्रहः सपाकोपीति कर्मण्यणपि
प्रत्हेभवतीतिभावः चेक्रियइति संयोगपूर्वत्वान्नयणं ललावइति उवङ् यणङ्न गेः ह्रपी

ॐ०

स्कोरिह च सम्भवात् । पाग्वत् । इह सूत्र उपसर्गा इति केचिदत्र वर्णयन्ति नहुत्रनाम सं
मते तथा च श्रीहर्षः फलानि भूमस्य वयानीति सूयते च पद्यापद्यः पद्यते स्म कत्न वर्णामिति
अत्रोपसर्गात्लिप्स्यु । इह लिम्पाविन्देति भाविनात्र मास हिन्तो निर्दिष्टो तेन लाभस्यार्थस्य वि
दे ग्रहणं न तु सनीघ्र्यानां धारयइति पञ्चधारणे पक्व अनवस्थाने एपन्नयोर्हुयोर्वापि ग्रहणं
अत्र कथं न सह्यमञ्जोजन्धारयस्यन इति श्रीहर्षः पत्न्यादिकर्मण्युपाभाञ्च सूत्र धारादि
भ्रयथा तथा च वार्त्तिकं अकारादत्रपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति सत्यं कर्मणः शेषत्व
विवक्षायां मणोमाम्याचेष्टाते शेषषष्ठ्यां तेन समासो भविष्यति स्नानाद्यर्थानामन्यन मोवाह
तमस्यतः इह दाहरणेषु लिपिविन्दिभ्यां तदादिभ्यः शः शाञ्चादीनामिति त्रम् धायोरि
भ्यः शम् ग्रणाद्यादेशो अरविन्दमिति चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तरालेऽस्य नान काष्ठान्यराः न
दाकारादीणि दलानि तन्माह पपादराः नान्विन्दति लभत इत्यर्थे कर्मण्युपपदे बाधनायेदं । दद
तिद । तत्रदददाने दधधारणे आभ्यामविददो दधइति दाधाभ्यां णोदायोधाय इति च सिद्धे
सत्य स्वरार्थमिति सूत्रे अददः अदधः इह सुध्याय पूर्वपदप्रकृतिस्वरइष्यते अयं तत्वेष
क्राव पाकावीति अन्तोदात्तत्वं स्यात् । पपान्नधा । अत्रोपसर्गादिति निवृत्ते उत्तरसूत्रे अन
रत्रोपसर्गग्रहणात् एवं च तत्संबद्धविभाषाग्रहणमपि निवर्त्तते तदाह नित्यमिति सेपोरि ति

म० र०

२८३
283

इहाहि षोडोऽयण्यादेशो न तथा ननेः श्रद्धाह्वानां बाधनिप्रभृतीनामकारान्तानां वा न ग्रहणं व्या
ख्यानादिति भावः स्वगानाविति प्राचा तु सूत्रे श्रात्रसंप्रिवतिनालब्धपादे त्वा सूत्रणेति रूदाह
नलदाकारं तथा च प्रयंजने श्रनाश्रवावः किमर्हसीति प्रश्नेऽयमाह वचनेऽस्मिन्नाश्रवः दाव
इति टवटावो वनार्णवज्ञो इत्यमरः । गेहेकः । गेह इति मन्त्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं नोपप
दे इह पतिनास्य क्रन्त्य इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह गेहकर्तरीति पतत्सूत्रे शाकमकर्ते
गृह्यग्रहण इति भ्वादेर्गणपठलक्षणे प्रत्ययेऽनुक्ते गृहशब्दस्य सिद्धेः भाष्यमते त्विति तथा च
षष्ठे रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति वार्तिकं प्रत्याख्यातं भाष्यकृतोक्तं कितप्रत्येऽणादि
का इति । गस्थकन् । गामादाग्रहणेष्वविशेषापि गे शब्द इति सूत्रे नञ्गाङ्गनाविति गाथ
कशब्दस्य गाथत्वार्थविषयकाशितिप्पन्नेव निष्पन्नत्वादित्याकारः तदाह गायतेरिति । जहातेश्च
टकमिति उत्कालांधिके वर्धनात् । प्रुसल्वः । लवनमिति भूयः सह चारात् योऽहि योऽक्रियो
पुनः पुनरुत्पतति तेति सततं प्रायेणाकौशलं लभते तेन सकृदपि यः सम्यक्करोतीति तत्र पुत्र न बहु
शोऽपि इत्यसंगवतितेनेति भावः । कर्मण्यण् । कुम्भकार इति प्राणिग्रहणेन कार्तिकर्मणोः कृतीति
षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः । ह्वावामश्च । कारणवाद इति शान्तोऽपसर्गे कर
तिप्रासिद्धेर्बाधा माङ्ह्वो विह ग्रहणानन्तसमानत्वात्साकमेकत्वात् गोसन्दायदायइति श्रण

गो०

फक्क आरभ्यतामथ्योदिति कर्त्तरि सर्वेणैव सिद्धेरिह कर्त्तरि ह्यलिते न संबध्यते प्रतिदिष्टाः
थेषु स्वार्थे धातोः स्वार्थेष्वभावएव नन्वेवं घञर्थे कविधानमिति घञेन गतार्थत्वेनेति चेत्
न वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रवृत्तेः किंच नित्यसमासार्थमिदं अतएवास्य इत्येनास्वपदविग्रह
माह । आखूनामुत्थानमिति नन्वेवं घञर्थे कविधानमिति स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थ
मिति वार्त्तिकस्याग्रहणमव्यर्थं स्यादिति चेत् नैवं प्रकर्त्तरि कारके चरितार्थत्वात् इह प्राचा
हि स्येवं नेन इति नपुंसकं पठितं नत्योत्रेणैव तथैवाभिनिवेशेन व्याख्याते नत्वपेक्ष्य भाष्य
हेस्मैवं पुंलिङ्गस्यैवोदाहृतत्वात् स्थः कर्त्तरीमनिङ् भावेकः किद्वोः प्रादिनोत्पन्न इत्यमरः
कोशे भावेकस्य पुंस्त्वविधानात् भावेनाकविघ्नोन्ये इति नपुंसकविधाने कस्य पर्यन्दोसाहे
तिदिक् । प्रस्थास्थ । कथमन्यथानस्यति नेनभूमिस्थितं गोस्थानमित्यादौ नेति भावः । यत्र
प्राचास्थः सस्येति व्याख्याते नदाकर्थेविकल्ड कथमन्यथानस्येत्यव्याहृत्यवा व्याप्वेद्य हिंष्टः
विघ्न इति एव प्रस्थः आस्थः भूमिष्ठः सव्यष्टः अपष्टः जरदष्टस्यादि । दन्तपरिस्रुज इति
अत्रस्त्रजे इत्यादाविति प्रातिकौशलः प्रामाप्य वाक्यित विभाषयाने व्येके स्यादेवेत्यन्ये प्राह
व्यासभ्रिति अत्रउपसर्गग्रहणेन प्रतोपर्यन्दासस्यते सूत्रे विशेषोपात्तत्वात् इति भावः । गो
संचर इति गावः संचरन्तीति विग्रहः स्यामघन इत्यस्य स्यात् संपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः

म· रं·

२८४

१८५

सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति निश्चायोचाम । गायोष्टक् । गायतेरेव ग्रहणेन न गाङ्
गतौ गाङ्स्तुत्यान्विलयनयोरनभिधानात् । पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषाल१
ब्धार्थकथनं उपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव कवचहर इति भवत्येव हस्तिसूचकयोरि
ति ग्रन्थान्तरं संभेदेना कर्णेजपिना । शासेर्धातोः । शासि उपपदे धातुमात्रात्तस्यामेव
स्यात् भिक्षाचरतीति चरतिरत्र चरणपूर्वकं जनेनेवं ते चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः से
नाचर इति सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः पचादिष्विति टविधानं तु नित्यसमासार्थमिति इति
वार्त्तिकमिति कथ्यहरदत्यादिरित्युक्तं वाधकस्तु इष्टिरियमित्याह परत्वादिति यत्तु न्या
सकृन्नोक्तं हेत्वादिषु तु पूर्वसूत्रेण टप्रभवति तेन किं दुरीतस्त्वपपन्नमिति नत्र सर्वविषयत्व
बेधस्यानिर्मूलत्वादिति भावः यत्तु इह किं यत्र दृष्टजैर्वेति प्राचा पठितं न त्वविकल्पोक्ति
गाकरविरुद्धा ग्रथशब्दवाचकमेणपणोपिप्रसंगात् नचाजभावे टिवाविभेति ट इति वाच्यं सूत्रे
किमादिग्रहणोपनयनस्य हरदन्नादिभिरग्रहणाच्चात् यत्तु परिष्कुर्वन्ति हेत्वादिकाभावत्व
हेत्वादीनां दः एवं च भिन्नविषयेणाचाटस्य बाधासंभवाट् भयमपि भवतीत्याशयेन पूर्वाचार्यै
वैरुपात्तिरूद्धमिति । अग्रदवक्तव्यं ग्रन्थिपार्हत्याद्यभाव इति विशेषणं न तावक्तान्तरेव
णाटत्त्र सैभिन्नविषयत्वं स्यात् पूर्वविप्रतिषेधस्तु निर्मूलमित्युक्तमेव अन्तएव प्रयोगा

ॐ·

इत्यत्र किंकरीति प्रसाधयेदिति कैयटहरदत्तादयः तस्मान्नैवं प्राचोक्तस्य निर्वाहः यदि च
न निर्वाहः प्रयत्नः तर्हि आस्यप्रयत्नसम्भवः हेत्वादिष्वपि किंचिन्मात्रं केचित्प्रयत्नापचारात्पाठः
करिष्यतीति इह किमादिग्रहणमपनीयोपचारादिष्वेव किंयत्तदोऽप्युक्तं तदिति पाठ्यम् वा
निकमपीत्यमेव नेयमिति तस्याशयः अस्मिन्नप्यनेकमतानां बाधितत्वाच्चरितार्थमिदं हेत्वा
दिविवक्षायां परत्वाट्टः न भाष्ये तेन प्रयोगे विनापि किंकरी स्यादेव व्याख्यानान्तरे तेनैव सूत्र
मेव एवं च विषयविशेषेण व्याख्याभेदात् फलितं विकल्पमात्रं तन्मया चार्थे सूत्रमिति सहृ
दयैराकलनीयं । कर्मण्यभृतौ । कर्मण्युपपदे तुन्नः कर्मग्रहणात्स्वरूपपरत्वात् कर्म
ण्युक्तिः । अकर्मणि च वर्णग्रहणेन तदन्तविधिः सिद्धावप्यन्तग्रहणं ज्ञापनार्थं यदन्तस्यादौ ज्ञा
पकं तेन संग्रहार्थम् तथाहि प्रेतशब्दः समीपपदः अस्मासौ प्रेतस्येति विग्रहः समीपः प्रि
त्यन्तस्येति इहेह विहितोयंप्रत्ययः अन्तस्य समासमिति व्याख्यायते एवं च जनमेजयइत्यादौ स्वतो
ज्ञापितमिति सिद्धेप्यप्रयोगविनीति ज्ञापकः प्रवर्तनीयइत्यवधेयं । शार्ङ्गजहाशिति शार्ङ्गं
शार्ङ्गः पृथक्शब्दज्ञानार्थं यत्नप्राचां ग्रन्थे व्याख्यातं तक्तं अकारेत्वविधानश्रुतिनिल
गार्ङ्गेष्विति पठित्वा गार्ङ्गजहाश्रुज्ञामिति तद्भस्मात् भाष्यवृत्त्यादिषु सर्वत्रानालक्ष्यादिषु
दृष्टेप्युपपद्यमानत्वात् शाङ्गोपानशब्दइति माधवादिभिर्विहितत्वात् इगोसिद्धादिग्रन्थेपि

स०
२०

२८५
285

तन्तुवदर्शनाद्धेतिदिक् । यथासंख्यं वारयितुमाह अत्रेति पेटाहित्यादिति अवयवेचारि
तार्थत्वादिति भावः एवमप्रत्ययानादेवपेदादौ दिदृत्तैनोन्यनइति वर्धमानसौरस्त्वामिहरद
त्तादयः तेनपाद्माद्यांश्चेतिशप्रत्यये आतोऽनुपसर्गे कइति कप्रत्ययेचदावेव अत्रच सप्रदा
यपवशारणं । नानोऽस्मृष्णोऽसु । यथासंख्येनेति एतच्चोहत्वभाष्ये च वृत्तौ चोचितमिति यत्तु यथा
संख्यमेति सूत्रेनाडीमुष्ट्योः इत्युदाहृतं भाष्ये तत्पातिमात्राभिप्रायेणेति बोध्यं । उ
दितूले । नतुतूलस्य वाक्यहस्यापि समसंगतत्वात् उपपदत्वस्यात् ननस्तुकर्ज्जिवादि
भ्यामहयथासंख्यस्यादितिचेन्न एवं हि सतिलाघवादुत्तूलयोरित्येव ब्रूयात् नाडीमुष्ट्या
रितियावत् तस्मादुदीतिपंचम्याः स्थाने सप्तमी गाजिवद्धारीतितद्वन्द्वस्थाः स्थाने षष्ठी
एतच्च यथासंख्यसूत्रे कय्यटस्पष्टं किंच कृञः सकर्मकत्वात् कर्मणिसुबुपपतिष्टने तेन
तूलविशेषणे नोद्वहमत्ववाचिनेनासंभवात् तदेतदाह उत्पूर्वोभ्यामित्यादिना ।
अकृतनरइति अकृतं तदतमसंसूर्गोत्पमरः अणोरिवयामीसेमस्तोरितिच । असूर्यस्पश्यां
इति गुप्तिपरंचेदं यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपिनपश्यंति सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगोभव
त्येव यदातु सूर्यदर्शनाभावमात्रं सूर्येनरस्य चन्द्रादेर्दर्शने विवक्षितं तदा वक्ष्यमाणभवत्यन
भिधानात् । प्रियवशे । एभिः प्रकृतेन प्रत्ययान्तकरणाद्बाधं द्विषत्परेतिजसव ।

श्री.

णिलोपोयथास्यानां शास्त्रमाम्नात् नन्वेवमुत्तरसूत्रे एवक्रियतामिति चेत्सत्यं इहकार
णान्यत्रापिस्यादिति नेष्टत्वादितिकश्चित्तेनाह गमेस्खुपीति श्रमेसप्तार्थमिति संज्ञायांतुगम
स्खुपीति सूत्रेणसिद्धमितिभावः । वाचंयमपुरन्दरौ च । अमर्थमितिहरदत्तः खमन्त्यो
पनेनैवास्त नचैवंवाचंयमइत्यस्यवनविशेषणतान्नलभ्येतेतिवाच्यं निपातनबलादेवत
ल्लाभसम्भवात् अथवावाचंयमोव्रते इत्यत्र स्खुपीति सूत्राभ्यांसर्वथापि वाचिंयमोव्रतइतिसू
त्रे पूःसर्वयोरित्यत्रधारिसहोरित्यपाठेत्वच्यतां इतिपूःसर्वयोः दृविदारणे अयमेवपा
ठ्यते नतुदृभये इह च धारयतेर्ण्यन्ताद्वेतिसम्प्रदायः । आशितेभुवइति । आविनोदरदने
नातिदृष्यातिभीजितोभवति सुपदस्यते इहवासरूपविधिनाल्युडपि आशितंभवनः
आशितंभवनं सरूपत्वाभ्यंवत्सखाधनपदेवेतिमान्वः यन्नवंदति क्रस्युद्दृत्तमनवलघेष्ठ
वासरूपविधिनेति निषेधात् ल्युडयं स्वात् इति अपेक्षतं बाध्य यत्र यजा तद्बाधकत्वेन ज्ञा
ल्युडादयः प्रसक्ताः नत्वनित्यबाधः नत्वविकल्पेनेतितत्स्यार्थः इहतुल्युडपवादः खमु
नत्ववासरूपन्यायोनिरवधिएव अतएवेहजयादिल्येनल्युड्डुदाहृतः स्यात्सोनावत् । सं
ज्ञायां । विश्वंभरः केरभाजित रथांविश्वंबरायास्वीतत्यमरः । सुतावितिमात्रमितिनतत्त्व
तत्वाद्वरः रथेनतराज्ञभारावासिमः इत्याहितकरतरवपदम्भत्वात्वेणानादात्रमर्थोय

म॰
र॰

२८६
286

नेरघमित्यत्र हलंतेति च सूत्रभेदत्वेन न द्वित्वं घत्वं स्येत्याघ्नन्ताः स्यात्‌ निश्चयग्रहणाच्च इत्युक्त ।
मिति माधवाद्यत्र रोधेनेत्यर्थः मतान्तरे त्वेवं नित्यह्रद्दन्नादिमनन्त्यर्थः खित्रात्प्रियधोवापा ।
रोपरमहूपो शमदमावित्यादि वेदान्तग्रन्थास्वहात्तमूलाः गमस्तु । योगविभाग उत्तरार्थः
कुमारशीर्षयोर्णिनिः । एतयोः कर्मणोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः स्यात्‌ कुमारघाती जानावित्या ।
दिभिः सिद्धेनाकर्तृल्यादिभावेपि णिन्यर्थोऽयमः शीर्षभावार्थं च वचनं लक्षणवन्तीति
हूवेलक्षणशाह्मणं घाघ्ननं इतिभावः जायाघ्न इति जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशे
षादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणोऽयं व्यवहारः एवं पतिघ्नीत्यत्रापि । शक्तौ हस्ति । शक्ता
वितिकिं विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः शक्तिग्रहणसामर्थ्याद्विमकर्षो विज्ञायते स्व
बलेनैव हन्तुं या शक्तिरिति कवाटघ्न इति किं चोरः पाटयति प्रविशन्निति कपाटं पाट
तेरेव घटते पचाद्यच्‌ कवचोऽस्मिन्नत्र योगविभागात्कोः कवाटेशाङ्गे इति हरदत्तः । आढ्य
सुभग । प्रतिषेधसामर्थ्यादिति नत्वाहि आढ्यीकरणमिति रूपं स्यादित्युक्तेनाल्लल्वे न चाल्प
निग्रहणेऽस्यानामिति वाच्यं प्रत्ययपृथक्टासात्‌ च्व्यन्तस्य चास्यत्वात्‌ न च स्वस्वपपद
समासो विशेषः स्वद्यपि गति समाससंभवात्‌ उभयोरपि नित्यत्वाविशेषात्‌ न च स्त्रीप्र
त्यये विशेषः टिड्ढेति हस्वेऽस्मिन्नुपसंख्यानेन चङ्क्रीपकल्पत्वात्‌ नापि स्वरे विशेषः स्व

गे॰

र्थेतव्यैरेणत्यसूत्रेतिनव्यैरेणकृतमुच्चारणत्वाविशेषात् नचोत्तरार्थमस्त्वावित्युक्तं इतिवाच्यं
केवलोत्तरार्थत्वेहितत्रैवब्रूयात् नेदमत्रकृतमिष्टेति भाष्यमतेत्वितिभाष्यवार्तिकस्वरसे
नत्वसिद्धिः इष्टेतिनिर्णीते त्वावित्यस्यकेवलोत्तरार्थत्वमागत्यास्वीकर्तव्यमितिभावः । कते
रिभुवः । कर्तृग्रहणंकरणाद्युक्तविभ्रमनिरासार्थं उत्तरार्थंचेतिप्राञ्चः वस्तुतस्तुवार्थमे
व ग्रहस्तरितव्यादेर्वाउत्तरार्थंवासिद्धेः नचतृतीयान्तो उत्तरत्राप्यनुपयोगः स्पष्टीकरिष्यते । विस्त
वः ऋकारोपमर्थः नत्विकारोमास्तु इडागमेनरूपसिद्धेः एवंचकारोपिमास्तुप्रत्ययस्वरेण
सिद्धेः नचकृत्योकोमस्तुआर्धधातुकस्येति स्वरसूत्रेस्यग्रहणंनस्यादुकाराभावात् इकारस्य
लोहारोकत्वात् षष्ठ्यन्तत्वयोर्यासिद्धत्वेनस्वरदितिरूपाभावाच्चेतिवाच्यम् एतेनापीकारेत्रेव
धपरिभाषयालब्धमेदीयश्च पूर्वग्रहणमन्याय्यत्वात् इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापिग्रह
णमितिचेद्भवेव चकारमात्रमस्तु तत्सामर्थ्यादस्यापि ग्रहणसिद्धेः किमिकारणेति चिन्त्यमेत
त् यत्तुहरदत्तेनोक्तं षत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्यग्रहणमितितदसमञ्जसम् सुजपेत्वयास्तु
त्वक्तौ प्रक्रियालाघवेनसामर्थ्यायोगादितिदिक् निष्ठ्यूतमिति नत्रस्पृशोःसकर्मकत्वात्
कर्मण्युपपदेइत्येवोचितमितिचेत् अत्रप्राञ्चः पूर्वसूत्रात्कर्तरीत्यनुवर्तते नचवार्थे सत्व
द्रव्यचयार्थेसंपद्यते कर्मण्युपपदेएकः कर्तरिकरणादौचापरइति कर्तृत्वप्रचयः एवंचसर्वत

म· र·

२८८
287

उपपदइतिफलितंभवतीति वक्तव्यमसत्यर्थोऽवधेन्नः संज्ञसूत्रमित्यादेः क्विबपिसिद्धेः क्वि-
बन्तयोर्यस्मादिति बहुव्रीहिबलादेवक्रत्वसंभवादितिदिक् । सहायेति कर्मकर्तरि प्रत्ययः
नूपथ्येनग्रणत्वात् । कर्मादिति । सुपपदादितिषष्ठेत्वंभवति च्छंदसोऽल्पत्रसूत्रेः स्पादित्येया
दिविषदस्त्वत्रत्व स्वधामादित्वात् षष्ठमितिमाधवादयः । उपनिषादितिसमविस्त्रेनातिनिषः
स्रग्ग्रामाभ्यामिति सप्तधाग्रामणीरितिनिर्देशेनसापिनमेनत् नोपपदत्ययविषयत्वम् ।
तेनकर्मण्यणाणि ग्रामनायः । ग्रदोनवे । विड्स्पादिति जनसनखनक्रमगमोविट् इतिसूत्रः
दत्रसूत्रेः सूर्यसूत्रेणच्छंदसि सहइत्यनुच्छंदसीत्यनुवर्तनेनेत्याकरः अनएवेहनत्रोपन्यस्तोवे
नपेच्छंदसीति शान्तोमानेन्यून्निषुवानिपञ्चस्वधिकत्वात् अन्येभ्योऽपीति सुपामेति सुपुस्वगा
तीतिविग्रहः प्रातरेतीति प्रातरित्वा वाहभ्यद्भइति वाहाद्भ्रष्टात् भ्रश्यतीतिविग्रहः सूत्रेत
वहाभ्रंतिनिपादः वहः स्कंधः अन्येषामपिदृश्यतइति पूर्वपदस्यदीर्घइतिहवदन्नः ।
आशासइति आशिषिलिङ्लोटावितिनिर्देशेनेदंसिद्धं नचशासइदङ्हलोरित्येववाच्यो नत्वपरस्मै
पदेनएवशास्तेर्ग्रहणात् नह्यविज्ञेत आत्मासाहचर्यम् यद्यपिसतिशास्तीतिसूत्रे प्रयोगा-
करणात् पदद्वयेऽपीतिसिद्धान्तस्तथाप्यत्रगाथेनया परस्मैपदग्रहणात्सूत्रेरत्नाकरस्य
सूत्रयापरस्मैपदेदृष्टेयः शासितस्मात्परस्याङितिनिष्कर्षः अतएवशासइत्यादौनत्वमि

ॐ·

भावः । ह्रस्वाविति ओः सुपीति यणि । स्वः क च । शंस्या इति ङ्किपि ल्लमेत्रमास्येतो
त्वेन स्थानिवद्भावस्यानल्विधाविति निषेधात् प्रत्ययलक्षणसूत्रेण नियमार्थमिति नि
ष्कर्षात् यत्तु कैयटेनोक्तमीत्वमवकाराद्वाविति वचनात् भाष्यकारीयोदाहरणसामा
ण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनैवनेति तदन्ते णौ इत्यादि हि सिद्धे प्रत्ययप्राधान्ये ल्विध्यर्थं प्रत्य
यलक्षणसूत्रमिति प्रत्नेबोध्यं । एतेन मित्रारिण्यां शास्ति मित्रणीरित्यत्रैत्वं व्याख्यातम्
निष्कर्षेण शास्त्रहानिरिति ननः छेदि नियमार्थमिदं अनादौ चेदत्र वनान्यत्रेति हल्ग्रहणं
मास्त्वित्यवधेयम् स्यादेतत् लोपस्यः ङ्किपीति सूत्राभ्यां ङ्किपां सिद्धौ तत्राह शसीति
धातुग्रहणसामर्थ्याद्धि धातुमात्राइव त्र्यन्यथाहेत्वादिक्त कुमहेष्वयथाबाधत तथा ति
ष्ठतेः ङ्किपावपिबाधेते इति भावः नन्वेवं णासिधातोरित्यस्यानन्तरं स्वः क चेति सूत्र्यतां
चकारेणापि सकृत्त्विते सवर्णदीर्घेण शंस्याइ इति भविष्यति एवं चैतत्संगो पवादयोः समानदे
शतया सन्दर्भशुद्धिः इत्वाभावार्थं च न यत्न नीयमिति मन्यामहे हालाघवमिति चेत् नैव शक्का
वशाङ्काविति सूत्रेण शंस्याणसूत्याज्ञेनत्वात् ङ्किवेनेन तन्समासेन नञ्सूर्वमप्रकृतिस्वरः
सिध्यति । ग्रामणिर्यिनेति । नाङ्कीलुप्त्याविवक्षितत्वात् तत्र अत एव ग्रहणानि ति
कर्मणि षष्ठीनञ्कृताभाष्यविरोधात् उक्तं हि भाष्ये सुपोत्यन्त्रवनेमाने पुनः संग्रहणं किम

म॰
र॰

२८८
288

षे ग्रनुपसर्गइत्येवंनदृश्यते इदंसम्माज्येयथास्यात् उत्सारिणः प्रत्यासारिणइतिप॰
सिद्धेस्त्विति एवंचव्यापीत्यादिमयोगाः ग्रपिनिबोधाएव ग्रमरस्य प्रायेण लिंगशेषविधि
व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितइति यत्तुसमपदार्थीटीकायां व्यापीत्यादिः प्रक्षेपाद्दासारिणः
प्रत्यासारिणइतिवत् साधकारित्वं नस्यात्किंसंभवमपि चिकीर्षितो भ्रमपरंपरापाणि
कर्तव्या तथाहि समुत्किमुपसर्गानिवृत्त्यर्थेनितावदेकोभ्रमः तथासति पाणिनीयात्र
सारिणीमित्यादौ ग्रसंगतिमाशंक्योपसर्गग्रहणंकेवलोपसर्गपरं इहतुपाणिनीयादिप॰
दोत्तरमप्यस्तीति मासमादादिग्रन्थेप्रपक्ष्यते नतत्केवलपदस्यासहायप्रतनयानेकोप
सर्गसद्भावेणानिभवत्येवेत्यपरोभ्रमः एवंसत्यत्रैभ्यामाहसेत्रमुपसंख्यानमिति॰
स्वोपज्ञोक्तग्रन्थविरोधापर्यालोचनमुपसर्गोपीत्येनदृशंव्याहृतिविफलकं इहसंग्रहणमि
तिहृतिमनेन उपसर्गान्तरे केचिदाहुरित्येवणिनिःप्रवर्तते नत्वनेकमप्युपसर्गमिति म॰
नगरीयस्यचापर्यालोचने नकुलम इत्याहतानावत् साधकारिणीति एतत्तुज्ञापक॰
सिद्धम् ग्राक्रोशेतिसूत्रेहि नक्रोलानुपूर्वस्याधकारीश्यते नच्चनाक्रोलत्वे विनापिणि
नोसत्येवसंगच्छते वस्त्राणिवदतीति वाचनिकमेवेदं ग्रनाक्रोलार्थमिति एतच्चकथं॰ गे॰
टहटदनादिग्रन्थेस्पष्टं यत्तुभट्टवार्तिके। ग्रसवादिशब्दस्यनक्रोलनइमेनत्साधकारिप

रेतयाव्याख्याने दृष्टः क्लेशिन्नाधिकारे णिनिविधायकं वार्तिकमस्तीति केचिद्भ्रमंति तन्ना
ष्यादर्शनमप्यकत्वो भट्टपादानाञ्चयमाशयः स्थण्डिलाद्वीति सूत्रेणनाड्योल्ये णिनिः उप
मेव्याख्यानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणि आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति आवश्यके णि
निस्ततुङ्गमेघवस्थितेति एवंचव्रह्मणीवदाइति वार्तिकेन नाड्योल्यादिविरहे यद्यपि णि
निरुपसंख्यानस्तथापि प्रागुक्तरीत्या नाड्योल्यादिष्वप्यर्थेषु सुलभइति एवंच फलिता
र्थकथनपरं भट्टवार्तिकं नत्वाक्षेपीति सूत्रव्यापारप्रदर्शनपरमिति स्थितं । मनः । ब
हुलग्रहणानुवृत्तेरिह दैवादिकस्यैव ग्रहणं न तु तानादिकस्य तेनोत्तरसूत्रे खशि श्यनेव
भवति न तु मन्वाद्यः तदाह मन्यतेरिति । आत्ममाने । मननं मानः आत्मशब्दः स्वपरः
कर्मणि षष्ठ्या समासः तदाह स्वकर्मक इति प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्ता स्वपदार्थः
चादिति यद्यपि वासरूपविधिना लभ्यत एव णिनिः तथाप्यविच्छेदाय समुच्चीयते तेन
करणेयज इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खशिति भावः । पण्डितमात्मानमिति एकस्या
प्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मकत्वं बोध्यं । कालिमन्येति ।
स्त्रियाः पुंवदिति भाषितपुंस्कत्वाद्वाधित्वा परत्वाद्ध्रस्वः यत्तु वाक्यव्याख्यानेनोक्तं तन्मामः प्र
वृत्तावतिप्रमादकृतोक्तं तन्मामादिकमेव । दिवामन्येति अधिकरणशक्तिप्रधानस्या

४८९

म.
र.
२८८
289

प्रत्ययवृत्तिस्वभावात्कर्मत्वं । इन्द्रपकार्थः । अपगृहणामिह्लावतीति नैकैकेनाप्यविधीयते परेण
प्रत्ययो विशेष्यते ननु कस्वार्थमवादीति भाष्यकारो ऽति अयंभावः यथाम्पत्राद्यः शब्दाः पुंये
गात्स्त्रियां वर्तन्ते मर्होगाणकोति नपेइन्द्रश्रीग्राह्नः परित्यक्तस्वलिङ्गः क्लीवः सन्नालेवर्तन्ते
न तु क्रस्वोत्पसकइतिक्रम्बः अस्तन अपवादेनामाबाधात् स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लु
क् नचैवं गोमन्यइत्यादावपि स्वमोधात्प्रातिपदिकयोरानिलुक्स्यादिनवाच्य अप्रि
धिसामर्थ्यादेव नन्वाधात् श्रीग्राह्नस्येक्लीवत्वप्रमाणेन भाष्यमेवोतदिक् । भूते ।
धात्वर्थस्य विशेषणमिदं धातोरित्यधिकारात् भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थः सोमेने
ति सोमेन लता विशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमसंज्ञकेन यागेना
पूर्वं भावितवानित्यर्थः उक्तं च काशिकायां अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति एतच्च
भावकर्मप्रक्रियायामेवोपपादितं । कर्मणि हनः । पितृव्यघातीति काशिका उ
क्तिं न गृह्णीतव्यं इह माभूत् चौरं हतवानिति यद्यपीदं भाष्ये नास्ति तथापि शाब्दशक्ति
स्वाभाव्याल्लभ्यत इत्याहुः । कर्तविधिरिति । अयमाशयः इह सूत्रे कृतत्वात्पूर्वं ब्रह्माद
युपपदाः नैमित्तिकानित्याङनिमित्ततः परिभाषाकृतइति विधिसमर्थानइतिनिर्दे
शस्योपविधेयत्वात् नैवं वचनव्यक्तिः ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते नान्यस्मिन्निति एवं स्यात्

श्री.

यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन् नंतरे भवति न नस्तु ब्रह्मादिष्वेवेत्यव
धारणे हन्ते स्तत्वनंतरे निर्दिष्टत्वाद् उपपदानन्तरसंबंधनिर्दिष्टफलो नियमो भवति ब्रह्मादिषु
हन्तेरेव भूत इति तत्र ग्रनंतरत्वाविशेषेपि प्राथम्याद् उपपदनियमः ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूत एव ।
क्विबिति तत्र प्राग्मेनरि क्विप् हन्त्योरविशेषे प्राधान्यात्प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते
क्विबेवेति वचनव्यक्तौ कालनियमः सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालानियमानां विवेकः प्र
युज्यमानविशेषणत्वान्नु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणं तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे ।
भूत इत्यानुवृत्तेः कालान्तर उपपदान्तरेपि भवत्येव प्रकृष्टं हन्ति हनिष्यति वा प्रकृष्टहा ।
इति हन्योर्ब्रह्मयोर्नविचक्षणः ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेपि भूत इत्यानुवृत्तेः का
लान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येवं वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति भूत एव क्विबिति प्रत्यय
नियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः प्रकृष्टघ्नीत्यपि प्राप्नुयात् भूते क्विबेवेति कालनियमेपि उप
पदान्तरे भूतेपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृव्यघ्नन्वान् पितृव्यघातीति सोपपदस्य प्रत्ययोनि
यमेन व्यावर्तनेन निष्ठादि भवत्येव वृत्रं हतवानिति भाष्यकारस्य प्रकृतानकालनियमावेवा
भिप्रेयन् तस्यायमाशयः धातुकालोपहिते न हि वृत्रघ्नौ क्विप्प्रकरणे लक्षणजन्यप्रमा
णो नोपस्थितो ग्रनन्तयोरेवोपस्थितोऽयमपायः न त्वपपदप्रत्यययोः उपपदस्याप्यनन्त्यत्वात् एवं

म॰
र॰
२८०
290

न्यायोपबृंहणेनाभाषणेन सह विरोधात् वृत्तिमतस्तदपेक्षमेवेति कश्यपादेरप्यनेन यदिष्टं बृहद्रत्नेनोक्तं धा
त्वुपपदं विषये नियमस्तुर्ये भाषणे प्रदर्शितमिति नन्वथापि कालविषयमिति वक्तव्यं उपपद
ग्रहणं प्रामाणिकमित्यवधेयं । सकर्म । त्रिविध इति धातोर्नियमोऽस्त्विह नेष्टत्वादिति भावः
सोमसूजः । इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः एवञ्चनरसहेतोऽपि । कर्मण्युपपदे ण्यायाम
सेवनं चेति सम्प्रदायः आह्वनीयधारणार्थं इष्टकानिमित्तस्थलविशेषे निरूढः ।
ह्वयः क्वनिप् । प्रत्ययान्तरोऽपि दृश्यत इति सिद्धे नियमार्थोऽयं क्वनिबेव यथा स्यात् नन्विह
निर्दिष्टमा भूत् नन्वसमानतादिसोपपदे चाणादि निष्ठा ह्यभवत्येव परत्वाद्बाधितत्वादिति एवञ्चेह
ते विस्फुरत्सनयनावयमेवेत्यादौ विश्वपश्यन्तीति लक्षणाविरुद्धोऽपि नत्वानः प्रत्ययान्तरविष
यत्वं सूत्रोक्तमित्येव वृत्तिकारादिभिः व्याख्यातत्वात् कालान्तरनिवृत्त्यर्थं स्पष्टाभिधानेन
उक्तत्वात् इति दिक् ॥ मन्त्र यायामिति । वाजिशालायां मन्दुरामित्यमरः प्रमत्तजेति द
हृजातिः सकर्मकः ग्रहणाधिवासिहृजनन हूतित्वात् । प्रत्ययोऽपि दृश्यते ग्रोपणाहृदि
ति यत्नग्रहणात्यनार्थेति प्रकरणे प्रत्ययान्तरोऽपि दृश्यत इत्युपसंख्यानं नह्यूनकालविना पि
यथा स्यादित्येवमर्थं वसन्तसदृग्भूतस्य स्त्रवस्यस्यापि ग्रहणस्य सर्वोदाः धिया भिवारः
र्थत्वाद्बहुलार्थकमनेनैव गतार्थम् विभावितं चेदमिकारगणवृद्धौ इति स्वत्वेजानिमुक्तः

२९॰

ष्यगमेरप्ययं इत्येतद्व्याख्याय इति वृत्तिना भाष्यकारेण एवं च प्रकृतसूत्रस्थं ग्रन्थेभ्योऽपि इष्यत इति वा
र्तिकमपि गतार्थं बोध्यं । निष्ठायामण्यदर्थे भावकर्मणोरिति यद्यपि याजनाद्योगत्वाद्वौ कर
णादेशोऽपि वा फलकाम्यद्भवति तथापि तयोरेवेति वचनाद्भावकर्मणोरेव सात्वाङ्गपाठोऽयं इ
ति स एवेह विवक्षित इति भावः । क्षियः । क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः इत्युभयोरपि ग्रहणं क्षितः
काम इति श्रुतभावि निष्पत्यात्कर्मणि क्तः एतच्च ग्रन्थेनोक्तिः समेत्क्षितमसीति मन्त्रव्याख्यायां मा
धवग्रन्थेऽस्पष्ट एव भावे क्षितं कामेनेत्युदाहृत्य । रदाभ्यां । इह रदाभ्यामित्यनेन नकारो
विशेष्यते न निष्ठा तेन चरितेः प्रदृढिनामित्यत्र न नकारस्य दकाराव्यवहितत्वात् नदेनदाइ परस्य निष्ठा
तस्येति एकविधानेति क्र्यादिभ्य धादयो द्वाविंशतिः तत्र च्युत्पूञ्विद्धाय ल्वादयो ज्ञेयाः
ज्ञान इति सिद्धत्वाद्विद्धत्वाच्च संप्रसारणे कृते संयोगादेरित्यस्याप्राप्तिः । पून इति पूञो वि
नाशे । विनष्टा इति धातूनामनेकार्थत्वात्पूनातेर्विनाशो वृत्तिः । सिनो ग्रास इति पिशीक्रिय
माणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाच्छ्लथो न तु कठिनो भवति तदा कर्मणः कर्तृत्वं बोध्यं ।
यस्य विभाषा । यस्येत्यार्धधातुकापेक्षया षष्ठी यदीयस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः । उदक्रमीति
उत्थितेत्यर्थः । द्यून इति क्षीणा इत्यर्थः । द्यूतमिति विजिगीषया हि तत्राक्षाः पात्यन्त इति गम्य
ते विजिगीषा दीव्यादिष्विति दोऽहमदे हृपानत्राचे साक्षपाशो उत्पूर्वः प्रभ्वः नाः नत्रक

म० र०

२९१

291

हाविकसने॥ स्मा‌इहाते ज्ञपत्र्यायोश्च इत्यतः प्रभ्याभिगुपथलक्षणो कप्रत्यये च क्रहादयः सि
द्धेति नाक्ति हृते ज्ञणेन्यग्राह ह्रत्तेत्वेति निहुहाथे मिष्टपलक्षणे ऋहवातेति त्रपस्य
निष्ठाच हयजनादेति स्वरस्य च सिद्ध्यर्थमिति बोध्यं वेत्तेरिहेति तथाच भाष्यं वेत्तेस्तु विदितो
निष्ठा विद्यते विन्नः एवं विन्ते विन्नः विन्तः भोगे वित्तः विन्न इति एतदेतेन इति ञ्चकः कि
तोति नेह मूर्तेरस्मादिति सूत्र मन्तव्यनिष्ठादिरिति भुज्यते इति भोगः प्रतीयते इति प्रत्य
यः इति कर्मसाधना वेत्तेरि निष्ठाचाह भोगः प्रतीते चेति भिन्नशकलं भिदेः ज्ञेन त्वाभावोऽनि
त्यत्वे भिन्नशकल विदेः रूत्तमः भिन्नमन्यादिति विदीर्णमित्यर्थः । ऊरणमाथमर्णं । ऋद
मेऊः ऋणस्म मृणायस्य साधमर्णः तस्य भाव आधमर्ण्यम् तेनच व्यवहारविशेषो लक्ष्यते तेना
ऽऽधमर्ण्यमपि सिद्ध्यति धात्वर्थादमर्णे इति निर्देशः स्तुह लिङ्गं । स्फायः स्फी । कथं तर्हि स्फी
तिकाम इति स्फीतः इति प्रसिद्धः स्फातिः ख्याता नव्यनादृच इः यस्येति निरङ्कुशः इति विक
ल्पेते ह्रस्वादिति भावः । अषिन इति यज्ञादित्वात्संप्रसारणे शासि वसि घसिषः इत्यधित इति एवं
च तस्यालमेषा त्वधितस्येति प्रयोगात् स्वार्थिके त्वधेभावे क्विपि तावकादित्वादिति ज्ञेयमिति
ञिवृक्ते ननु हृष्टैव समानेन्यायतया क्रुधिता दापयोस्यातइति बोध्यं । प्रञ्चेसदित्वात्का ॐ०
यो विकल्पो मामे निष्ठायां यस्य विभाषेति निषेधवचने प्रञ्चितनामेः हज्ञायामिति न लोप

निषेधः । लुभस्तोऽप्रसहेति क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनं । पूङश्च । श्र्युकः
कितीति निषेधे प्राप्ते वचनं । पूङः क्त्वा च । उत्तरार्थमिति इह तु न क्त्वा सेडित्येव सिद्धमिति
भावः । क्लेशेन निष्ठा चानुवर्तते अनुवृत्त्यादि इति भावः । शोधयन्निति परेन काचन्निति यथा चारि
ति ग्रन्थस्थानन्तकौशिकन्यायेन बाधः स्यादिति भावः । भ्वादिरिति स्नेहनमोचनयोरिति
पठितः । स्विद्यते इत्यत्रेति गात्रप्रक्षरणे पठितस्य न चायं भौ पठितो इति वाच्यं इह द्वन्द्वग्रन्थवि
रोधादिति भावः । ग्रन्थद्वयं तु । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिः शृणोति नन्विदं ञिष्वि
दा ग्रहणं कृतं इति भ्वादिरपि पठितो नाम द्वयोरिव तदाह । नत्वित्यं भ्वादिरपि पठितः पञ्चमा
नत्वात् । तस्माद्विशेषात्तु भयोर्ग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह । दिवादौ भ्वादौ चेति । स्विदादीनामा
दितश्चेति निषेधात् सोऽपि निष्ठायां लभ्यत इति प्रादिकर्मणि निष्ठोदाहृता । दृढः स्थूल । प्रनाया
मसाध्य इति दृढमौषधज्ञानमुत्सादकं प्रतिष्ठ । समर्थो भगवान् मूर्त्वा वचत्येव यत्न नन्वापादनमि
त्याहुः । वेदभाष्य इति तत्र नवनीते भवतीति श्रुते वेदवाक्ये फाण्टं मन्थ घृतमिति शानुपद
श्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः । ग्रन्थश्चेति मन्थादेरवाच्यत्वमित्यर्थः । वाहनमिति वाक्यप्रयत्ने ।
धृषशासौ । विश्वस्येयानौ वियातः । धृष्टेरतिः तस्य भावो वैयात्यं नियमार्थं चेदं वचनं । शि
धृष्टाः प्रागल्भ्ये शसहिंसायां ग्रहणयोगादिति स्पष्टयत्यविभाषेति सूत्राभ्यामिडागमनिषेधः सिद्धेः

म॰
र॰
२८२
२९८

नदेनदाह अविनयएवेति नास्तीति अनभिधानादितिभावः अत्रप्रमाणमाह अतएवे
ति अन्यथाविभाषाभावादितिकर्मणोरितिविकल्पेप्राप्तेनित्यार्थं सूत्रं स्यादितिभावः ब
लमस्यास्तीति बलः अर्शआदिभ्योच् नदाह बलवतीति नस्येतितकारस्येत्यर्थः हस्येति
ननहोढ इति ढत्वे ढोढेलोपेनैवासिद्धमितिचेत् मैवं नद्याहसति ढलोपस्यासिद्धत्वे
न ह्रस्वमेत्यत्र रक्तो हलादेर्लघोरितिरभावो न स्यात् परिहृढपद्यगतस्यापि लघ
पूर्वादिति प्रयाद्देशो न स्यात् परिवृढस्यापत्यं पारिवृढी कन्या तत्र गुरूपोत्तमलक्षणः
ष्यङ् स्यात् अतोसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितं अतएव ढलोपर
तिसूत्रे अणः किं हृढयतीति प्राचोयस्यास्य प्रामादिकतामवोचाम । प्रभौ । निपात
नमिति हलोपप्रयोजनमपि भाष्यादेवबोध्यं । क्षुब्धः । क्षुब्धः खेलनकारणं च स्पृश
ते कथमिति हि मार्थः कष्टो मोह इति क्रुः स्वहतोरित्यर्थः । प्रभौ । प्रविह्वरस्याभावप्रावि
हृदय ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् प्रस्मादेव निर्देशात् ननु ज्ञूर्वादितिनिषेधो न भवति सा
मीप्यहस्येवन्तनोक्तं नातिहूरस्यामप्रज्ञापकेः नदेनहूनयन्त्याचष्टे नातिहूरमासन्नवे
ति एवं च सामीप्यइति व्यासस्यानस्य प्राचोन्यूननेतिभावः । णौ । अधीयतइति अ
ध्ययने बहुलवचनात्कर्मणि ल्युट् । वाढात्र । शाब्दमत्रपदमपि पूरीसाध्याययने हि

ग॰

वादिः ञुरादिस्तु दमुउपशमे इत्यस्य शीबाधने ञ्युदि यथवारणे ञ्तापिस्त्रिसंज्ञायाञ्जः । स
घम । कृषरोषे घसत्तोक्त्रमहे इति विकल्पितेट्त्वात् यस्य विभाषेति निषेधेन प्राप्ते विकल्पो
विधीयते घसरगत्यादिषु श्रमरोगे इति शुरादिकत्वेन शृहाने एकाच इत्यधिकारादित्याक्रः
न्तूणाइति जित्वरासंभ्रमे ज्वरत्वरेत्यूट् ग्रादित इति निषेधप्राप्तेविकल्पः ग्रादित्वस्य फ
ले त्वात्मनेपदमत्र नेट् निष्फलमेतत् तथा च पथत्यादिन्यादिवत् क्तस्यान्तबधमेव न्याय
मितिभावः महकुषइति अविणाद्वेनापि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव प्राप्ते न इति प्रा
प्तेवस्य स्वनेः मनोभिधाने यमेव विकल्पः प्रत्वात् प्रह्वइति ह्वादी स्वे इति त्वाद्वे
ड् । घोनस्याने । ञिप्रातिदेशास्यद्भ्लाक्षिवृत्त्यर्थः दत्तात्तः मासत्ते इति नत्र यङ्लुकिहि
यभावश्च दान्तिनः मासितइति नत्रोति किं नोति वचनाञ्चालिप्रसंगः यञ्भुपेत्य ख्रुम। दो
दह्योरिति विधीयमान ग्रादेशोनेकाल्त्वात्सर्वस्येति निर्विवादं तथा च सामर्थ्यात्सस्यप्र
त्तेन हतेर्यङ्लुगेनस्यैव विधिः तथा च दत्तावृति नहद्दाहृतं तद्धूपैकदेशस्यास्ति संभवल
भेन । दधातेर्हिः । ञिपातिदेशाथेदोतिहत्त्यर्थः नीत्यत्तत्त्वेनेयङ्लुकिन दधितः प्र
त्रापि प्रमादहृतानाञ्जिपातिदेशस्य यङ्लुकि वृत्त्यर्थाहाधीन इति कसास्येनीत्व प्रदा
हुत तत्सर्वं वेदस्वह्य । दोदह्योः । इहादेशस्यानपवनत्वन दधाज्ञः संहितायाः

म॰
र॰

२९३
293

तल्पत्वेपि प्रक्रियायां दोषादिति प्राञ्चः । तथा चाह । नानेदोषो दीर्घत्वात्ख्योदानेदोषो
निष्ठानत्वे धानेदोषो धत्वाद्यः स्यान्निर्दोषो न स्यानो ग्रासइति तद्रव्यसारेणाहृदय स्या
दिति वस्तुतस्तु सर्वेषपत्वाद्हृहूपपादात्त्याह नानोवेत्यादिना । अच३ । अचइत्याव
र्तते तत्रैकंपंचम्यंत उपसर्गं विशिनष्टि अपरेषष्ठ्यंतं स्यानिलाभायेति व्याचष्टे जेन ॱॱ दि
त्यादिना यद्वाद्वितकारकेयमादेशः तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्यैवोभे विद्यात् अचइतित्व
नादृष्टपञ्चम्यन्तमेवास्तु नचैवमपोभोत्स्तुत्र इहैवापि सर्वादेशत्वापत्तिः अचइत्युत्तव
त्याचः परस्यपकारस्यादेश विधानेन तत्रान्यस्य संयोगान्तलोप पूर्वस्यज्ञस्तु रूपसिद्धेः प
वदुर्गमित्यादि प्रातिकर्मणोत्पत्तस्यादेनेमिन्यस्य वविशेषणं धीनामितिदधातेर्हीत्यत्र
स्तुविकरणस्य निर्देशाद्दोहिर्नेतापिदत्त नाद्दिधोदस्त्रुपादानात्र इतिभावः । उरो
उरोति अनेनपाक्षिकोधलोपइत्यर्थः प्रकृतइतिकर्तेमारब्धवानित्यर्थः नदीसदइ
ति नदीस्थानेकूलइत्यर्थः गंगाग्रामइति प्रभृतेग्रास्त्यामाग्रामिरपीह इहैवइतिश
ब्देनविवक्षितेतिभावः उपोषितइतिवसानेत्यथितोइ मासिवसीतिषः भुक्तेरस्ये
ति ग्रास्यनेस्मिन्नित्यासिनमासनामित्यर्थः यथानेस्मिन्निति यानेमार्गः भुज्यतेस्मिन्नि
तिभुक्तंभोजनं अधिकरणवाचिनस्तुनितिषष्ठीपकर्तरिषष्ठी द्विमः इइइति आदितस्तु

डें॰

ति सोऽस्तिन्नहतिनेह सुप्स्वतिनोऽसमर्थ्येतिवेड्त्वाद्यस्याविभाषेतिनेह । स्वयज्ञोऽहं निश ।
इह स्मन्ह गतोऽग्रमसेवेस्यायोरिति निरङ्कुशधकयोर्ग्रहणमामन्नभिधानाद्यम यद्यपि
ना साहचर्याद्धानभवतीत्याह स्नोर्ज्ञेरिति इकारः स्नोतेर्ग्रहणमानिषेधार्थः एकारः
स्वार्थे स्नागर्थस्य छन्दसि लिडिति सूत्रस्यार्थमाह भूतसामान्य इति नवच्छन्दसि
लङ् लुङ् लिट् स्त्रनेननगनार्थेनाधातुसंबन्धस्याधिकारे इह सर्वविधिरिह तु धातुसंब
न्धं विनापि भवतीति शेषात् विशेषणमन्तरमिति सूत्रे ह तद्ग्रहणं छन्दसीति प्रक्रान्तत्वात् सूत्र इह
त्रे भाषायां ग्रहणाच्च भाष्यवार्त्तिककारयोरपि छान्दसकानचोश्छन्दस्युभयथेतिवचनात्सार्वधा
तुकेन सार्वधातुकमपि लिडितीरित्यादेव प्राप्नोति इत्यादीनलोपादीनां किल्कार्याणां
णामन्यथा सिद्धिमाशंक्य निरीक्षणात् तिङ्ग्रहणं इत्यादौ कस्यचिन्नामिति प्राप्तस्य ग्र
हणस्य बाधनार्थं किल्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् अत एव किल्करणसामर्थ्यात् भाषा
यामपि छान्दसकानचोस्तु इति केषांचिन्मतेनानादरतेव्येतिभवदत्रमाधवाचार्यग्रन्थे ग्रस्य
हणमितिभावः कवयोऽन्विति गतानुगतिकतयेति भावः अत्रप्याचारस्यान्तस्याज्ञानमोक्षणं
सुतिसूत्रस्योपन्यासो न तु यद्यपि छन्दसिभाषायां चाविशेषेण दाश्वानित्यादिप्रयोगा
णामुपलम्भात् उक्तसूत्रस्योद्दिष्टत्वाभावात् निपातनमात्रोपक्षीणत्वात् छान्दसत्वाच्चान्

म० र०

२८४

294

साध्यानिर्गतित्वात् अनेनैवकुमोऽर्थविधाने गौरवात् यदाङः अल्पार्थविधिसंज्ञको
नानेकार्थविधित्वमसङ्गति अतएवननुकूमनावश्यकं तथाच पदकारः साकाल्वि
साहितिमते सत्कानितिज्ञसंवचित्कि इतीतिटिक ॥ उपोयित् । इडिति बलादेलत
णपवेड् तत्रेति ह्रतीति प्रतिषिद्धः कादेनियमात्प्रामः वसेकाज्व्हमामिति सूत्रेण
कादिमात्रेनानात्र सेत्स्रुवसोरिड्स्यात्रान्येषामिति नियमात्प्रतिषिद्धः नित्यत्वात् हि
त्वेकृतेः नेकाज्ञात् नचसवर्णदीर्घेणैकादेशे दीर्घेइणः किनीतिदीर्घेकृते तत्सामर्थ्या
त्सवर्णदीर्घाभावइति पत्ताश्रयणात् सपदेङिहृयतिप्रसहृयते नापूर्वविधीयते तेनसं
प्रसारणाविषयेनभवति अतएवोदाहृतं उपधहइति अविवादितमिति व्याख्या
नमेवात्रशरणं वचेःकर्तरीति ननुभावकर्मणोः पत्तत्त्वनिपातनाल्लभ्यते । लटःशतृ
शानचौ । सम्प्रमानाधिकरणेप्सतीति यद्यपिकेवलस्य लटःप्रयोगाभावात् सामानाधि
करण्यंदुर्लभं तथाप्यादेशयोः शतृशानचोरुत्स्न्स्यानित्वापि तत्कल्प्यते पचन्तमिति
विलिम्पत्कालवर्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः पचतीति विग्रहप्रदर्शनंतु ईषत्सा
म्येन क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानिनामानीतिसिद्धान्तात् । आनेमुक् ।
अतोयेयइति सूत्रात्दतइत्यनुवृत्तं पञ्च मानमध्यतइतिपदं षष्ठ्याविपरिणाम्यते आनइति।

३०

सप्तमीबलात् नचविपरीतंशंक्यं पञ्चम्याः पूर्वं सूत्रे चोदितार्थत्वात् सप्तम्यास्त्वविनार्थ
त्वात् तदेतदाह अगस्यातइति यत्तु भाष्ये तेनाङ्गस्येति व्याख्यातं तत्र पचमानइत्यादौ
अदुपदेशात् लः सार्वधातुकं अनुदात्तमिति शानचः स्वारस्यासिद्धप्रसङ्गात् त्वत्पदे
सङ्कभक्तोश्रुक सचनदेवनव्यवधानात् तदेवयवमकारेणव्यवधानादेव स्पष्टंचैतदा
कारे लोडितियद्यपिप्रथमांतमकृतेनधातोः षष्ठ्याविपरिणामस्तनइतिभावः अनेनेतिएवं
हि अनर्विधिः संप्रयनेसच प्रथमेनासामेपिष्ठ चित्वात्तस्यार्थइतिभावः प्रथमेति उपल
क्षणमिदं अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः तेनकुर्वतोपत्यं कौर्वतः कु
र्वतोभक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरितिमन्यायोश्चरपदयोरपिसिद्ध्यति । विटः शा
नवेश्चः स्थानिवत्वादेवसिद्धेवसोक्तासेरंत्कारणंवसोः संप्रसारणमित्यत्रकसोरपि सं
प्रसारणग्रहणार्थं अन्यथग्रहणंपरिभाषापिनत्वामर्थ्यादेवनप्रवर्तते । पूर्वत्रजोः ।
एवंलादिवन्त्वतेत्रोय तत्रशत्रादिवल्लादेशः तथाहिसतिनैवेतिवाच्यंस्यात् एवंतेयत्र
तेइतितिनिस्त्रोपियघास्तः नचवासरूपन्यायेननिर्वाहः लादेशोत्रनसम्भावस्याकरण ।
स्थितत्वात् किंचलादेशत्वेभावकर्मणोरपिस्यात् कर्तृत्वेवचेष्यते एवंचानशः वक्ष्य
माणशानस्वस्थानेच्यबोधं यत्तुशानचोलादेशत्वेलसार्वधातुकानुदात्तत्वंस्यादिति

म० र०

२८४

295

वर्तते नचिन्त्यं नित्यत्वस्याजागरूकत्वात् एतस्मात्वे इष्टापत्तेरेकत्वस्तोतावत् नन्वेषां
लादेशत्वाभावे सोमपवमान इत्यादौ कर्मणो बहुत्वं स्यादिति चेत् मैवं नलोकेति स्तुत्रेत
त्रितिमत्याहार निर्देशा इत्युक्तत्वात् । नाञ्चोल्प० । चानशीलादेशत्वाभावेनानात्म
नेपदत्वात् परस्मैपदेभ्योपि विधानमिति धुनयज्ञदाहरति शत्रुनिघ्नानरति । ह
नोय० । हनोतेः शानप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयजमानेषु विदिन्त्रेत् नन्विह हुओयत्त
इत्यवाम्नयत्त विषयकत्वेन हनोत्यर्थ इति व्याख्यायस्तां हनोति इत्यादेश्चावर्तेयितव्य
कत्वात् एतत्राह संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं तेन यजमानादन्यत्र न भव
तीति एवं चाप्रधाने कर्तरि लटः शानचावित्यनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्या
दिति हरदत्तः हन्त्वं नमवनीत्यादीनामेकवचनान्तानामधिकारिणत्वे निर्बाधमेव बहु
वचनान्तानां तस्य त्वविशेषणमेव संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति सर्वे हन्वं नहतिनच्चावर्हे
सर्वे इत्यादिना । ग्रह्टः म० । प्रशंसायां कि एतहितिचोरो वधम । ग्रात्रोः । शीलादीनां
त्रयाणां विशेषणं समर्पयितुं निर्दिष्टाद्भिन्नत्वमुख्यैः प्रकृति भूतधात्वर्थेन निर्दिश्यते ।
एतल्लत्पुत्र । हृञ्जितिकरोते ग्रहणं प्रसिद्धः नोहि साध्यस्य रहपचादयन्त्रयत्पूर्वोः । ते०
पद्यते नत्रोलः पचपतमदइत्यनेवद्भ्य मनोकम्रुन्नपूर्वस्यपादः उपसर्गो न्निर्न्युपर्यैः

नेन समुच्चयाविवक्षेति तेन भवतीत्याह ॥ इह पचेरनेनतं पतिस्त्वातः पत्युनेन यथाच भाहिः ।
उत्पन्निस्तु साहिस्तूच चरेतः एवं रहस्यणोविति कालिदासोपि समञ्जरस्वच्छसानामे
लानाग्रुत्यानिस्रवइति केचित्तु ननयानेदानेपठित्वा पदगनाविन्यस्मान्नन्यथमाह
पारायिस्रवइति प्रथामेतान्वायेनयातेषाः नेनादिति चकारस्यात्रनामसमुच्चयार्थत्व
मित्यर्थः गकारेति नन्वेवं गकारवत्वस्यासिद्धत्वयाहाणेचस्वं स्यादिति चेत्सत्यं
सौत्रोयंनिर्देशः तथाचवार्तिकं गस्तोगिन्त्वात्रस्यईकारः कदितोरीत्वशासनात् गर्णे
भावाश्च प्रसमर्थः स्फुर्कोनिङ्त्वकरणादिनोरिति । त्रोसि । उत्सुरेति नेङुणीतिनेङ ।
शमित्यप्याभ्वः । इतिशाहू प्रायार्थः । समृचा पतिदेवीति देव्युदेवने स्वादिः एवं
नस्यदीव्यते एतेनेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वात् प्रापिनेः साहचर्याच्च । वीकथः । क
थिहिंसार्थः लसश्लेषणक्रीडनयोः कम्य स्वगायो स्वच्छविश्वासे श्रुपेचलधः लघ
कांतौ प्रमाथीति मथेविलोडने । निन्दहिंस । इहसत्वेविनाशीति विपूर्वस्य न
शेर्णिनस्य भाविनाणिलोपेननिर्देशः प्रकारस्त्वागंतुकः केचित्तु विनाशीतिणेनमे
वपठंति परिवादीति नेह दायिनस्य पाठोनिर्विवादएव ग्रहणयतिः कालस्तोदियगातः
निन्दादीनाम सह्यानानामसमाहारद्वन्द्वे सौत्रपौरत्वं स्यादेनन ग्रहणेनैवत्वं ज्ञविधयः

म० दं०
२९६
296

नेनेत्यर्थः निपातादीनामेकवचनैव सिद्धेः नहि नैवलिङ्गत्वसंख्यत्वयोर्विशेषोऽस्ति उभयत्राप्य
ध्याहृतत्वात् अस्तु एतेन एकवचनमत्याद्याहृतमेवदानम् तु जित प्रातिपदिकार्थ इति विशेषः
नत्वाह एकवचनमिति तु जात्येकत्वेनेति न केवलम् एकवचनविषयकमेव ज्ञापकं किं तु प्रत्ययमात्र
विषयकमित्यर्थः । द्विविभ्रमाः । दोषात्तेऽहेतवमस्य पुत्रस्य दीर्घत्वजननाद्दस्य तु वा दीर्घा
न स्यादयद्वितो शाहू नद्विति शाहू शाहूने तु वा दिः । अत्र दोषे तु हलादेः प्रातिपदिकग्रहणाभावेऽह
लेनादित्यर्थः स्यात् न नस्य तु जगप्रातस्य नादिनामग्रहणेन प्राप्तिर्वेहातु दोषेन्नस्य उपादिष्व
यवेश प्रवृत्तिनार्थस्यात्रेदंस्यसमुदायविशेषकत्वात् । जेचेक्रमस्य । क्रमिदमीयङ्केतो ।
परस्परमिति निपातादिष्वहेऽहि न स्त्रीलिङ्गात्रवासहृपविधिनात्यजात्येनेतिज्ञापितं इह
त्वत्रस्त्रीलिङ्गेऽपरस्परेवासहृपविधिनेतिविवेकं इतिभावः । नयः । अयमयुनयनय
गतो इतिपठितस्य नयेनेत्येनिर्देशः अत्र दोषे ह्यादेवयकचः सिद्धत्वात् किं तु नेतिप्रथ
कपदमिति सन्त्वाहृयकारोनादिति ज्ञायिना त्मायनेति ज्ञायीयाहे त्मायीविधूनने । हू
हूदीप । नास्त्रीलिङ्केऽपितिपरस्परमितिभावः । मायिकामिति । न केवलं ग्रयात्रनुभाष्य
मवलंब्य कज्जयोरेवसमावेश इति मनव्यं किं तु मायिकत्वमेवभाष्यस्य तात्पर्यम् नेत
गमेत्यपनपदेऽस्त्रकत्वविषये लद्वापि गता गाम्नकः । वोकषलसेतिदित्रोविषयेकजीप

जे०

विकत्थी विकत्थनशील इत्यादि सिध्यतीति भावः । जल्पभिक्ष । अहङ्कारवने लुण्टस्तेये चौ
र्यादिकौ । जिदृक्षि । जिजये जिघ्रभिभवे दृङ्आदरे क्षिक्षये क्षिनिवासगत्योः श्रिञ्से
वायां विश्रयः व्यथभयचलनयोः नञ्पूर्वः निपातनात् नञोधातुना समासेन नलोपेननः प्र
त्ययः प्रसवोति क्षेपणे यस्मादिनेः ह्रीति ह्रयत्याह्वमातुरेवेति त्वान्न ह्रस्वग्रहणं जिदृक्षी
त्यत्रैव प्रसङ्गपठित्वा पूर्वसूत्रेत्यन्ताक्षरचितं एवं हि पृथग्विभक्तिश्चकारश्च माभूदिति सव
चे । स्पृहिगृहि । तन्द्रेति तन्द्रशब्दस्य समासो निपातनादिति बोध्यं । दाधेट् । कृदा
च्च दाटदेजानुबन्धानामेव ग्रहणमित्याहुः । भञ्जभा । भञ्जरिति भञ्जेः कर्मकर्तर्येव प्रभिधा
नस्वभावादित्याहुः । विदिभि । विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणं न लाभाद्यर्थस्य व्याख्यानात्
छिदुरामिति कर्मकर्तरीति वृत्तिः नैतद्भाष्ये दृष्टं तथा च माघः प्रोच्छेकर्तरि प्राह छिदुरे
युग्माघवपुः ग्रहमन्त्रवच्छिदुरया इत्या चितमङ्गनाहीति । जागुरूकः । जागुरिति धैव
मते जजजपदकाद्रूति जपजभदहदशाभञ्जपशां चेति ग्रह वावदूकशब्दस्य उलूका
दयस्तुत्याग्रेवल्पते माधवस्त्वाह ऊर्णोदिगणेवावदूकेति पाठादेवयङ्न्तात् देवूकप्र
त्यय इति । सनाशंस । सन्निति प्रत्ययग्रहणान्नह्रस्वग्रहणं षणुदाने षणसंभक्ताविति
धातोस्तेन ह ग्रहणं गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् प्राहुः शामस्यैवायं । विन्दुरिच्छुः

म॰
र॰

२८६
297

वेत्रेहन्तिज्ञानार्थस्यैवग्रहणेनेतरेषां एवमिष्टेरूपोक्ष्यार्थस्यैवग्रहणे नाविस्तानेष्टनयोः प्र
तिषेधानात्रिपातनान्नेतिभावः । कथाहुन्त्सौकित् यः कदृति व्याख्यानात्काण्ड्वादिषुगा
पिठ्यते तेनन नन्दणपोवाद्भिरसौनहून्तं नयम्पर्यम यम पर्यवः एवमस्य धानोशङ्क नेपुरगणु मित्या
दिसिद्धम् एवं एषाप्येष सतः मणिपिवाक्यानि हल्लेनिस्यन्नम्बपद्य इति भट्टपादाः मृगयन्ता
दिषु प्रसृहयणाद्यूदवृह्याः । मृगयतेति नेष्टेन्तस्य पञ्चस्योतनिषेधाद्बिर्वचनाविमर
हात्सादिति दीर्घत्वं न भवति । आह । आदितिदकारो ग्रावग्रावार्थः नात्वयनकारः नेनता
त्यादयाभावादहृन्त्यनेन दीर्घोपिपठ्यते नेनन्नदिः नगरिः नरतेगीवनेपुबकुलेष्वं दर्मोम
हे रूपमिति माज्जुः वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृतिविशेषग्रहणमुदाहरणप्रपञ्चमात्रं ।
किकिनो लिङ्गेचेत्येतावन्मात्रंतु विवक्षितं तथाच वार्तिकं किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सद
दिभ्योदर्शनादिति उदाहृतं च भाष्ये सहिर्नेमिरित्यादि एवं स्थिते आदित्यत परकरणेपि न
तानिरिति धुनयत्राह आदन्त्राह दंनादेति बभ्रिवज्रिमिति न लोके न षष्ठीनिषेधान्विहिते
या किकिनोः स्यानेनेबाद्यस्तनालिङ्गुदित्यानिर्देशेन स्वरूपाबाधे नैव कार्यातिदेशात् क्वा
न्नस्य हृद्धद्यापन्यसने भाषायामित्यादि दिवातिकविशेषविवचनार्थं इह च वार्तिके गामित्य
छ्यपि न हृषणे तथापि यथात्वहृत्रा क्वचिन्न इत्रिप्रसक्ते च दर्शनाद्रूपमस्तः नोगभावस्त्वेति

उं॰

नीमवन्त्वित्यादिना ग्रामस्य नीरगारामस्याभाव इत्यर्थः अग्रतिहारिं श्रीरिति प्राचा तत्र ग्रंथे
नामिति कर्मणीण्विकुदाहृतः नचकर्तरि ण्वुलादेति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव बाहुलकात्
गतिकगतिः एतेन श्रोयतन्तीति श्रीरिति कर्मणि णिजाविग्रहो न तत्र ग्रंथे नो कर्त्रर्थे न कर्
मणि क्विपो विधानादिति प्राचो ग्रन्थ्य व्याख्यानाना शक्तिरोपमस्तङ्का अत एव जुहू
रित्यत्र जुहोत्यनयेति प्राचा विग्रहो ऽप्युपेक्ष्यः तथा च जुहोतेस्त्वग्रहणस्वेनाङ्के क
रणस्याच्छकर्तृविवक्षेति एतेन धीरितिव्याख्याते । भ्रुवः संज्ञान्तरयोः । धनिकेत्यादि
तेन ग्रामयोरन्तरे येयासिहाति नचनेतिभावः एतच्च ह्रस्विग्रहणात्रहस्वेलभ्यते नन्वेवं प्र
तिभूरपाहूः संज्ञातिफलितं नच संज्ञायामित्येवासिद्धं किमनग्रहणेन अत्राहुः यावः
द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः प्रतिभूरपाहूस्तु सत्येव तस्मिन्नुण प्रधाने निवर्तते इति । दामी ।
दशोऽतिन लोपिनो निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदुक्तिन्यपि दशोन लोपो भवतीति तेनलुकिद
शानाद्वृताः दश्यादृशाने द्वृतिचासिद्धं नच सन्निधानात्पूर्वेवल्लोपः स्यादिति वाच्यं अ
नोदन्तदर्शन्निति निर्देशात् नचैवदिति एतेन हलकारयोः ग्राभिधेयत्वं उपपद्यत्वं चानि
रस्यति श्रोविमित्यर्थ इति नचव हुच्छेरिति । श्वतिल्हूः । इत्यादि जुहोतेरेव ह्रस्वतेति
रवधकत्वात् अत एव गाङ्कुटेतिदित्वात् गुणनिषेधे उवङ् तदाह ध्यविद्यामिति ॥

म·
र·

२९८

298

ग्रहोगाद्वयः । कृपाणा । कारुः शिल्पी निकारककर्तृति धर्मागकोपामभिप्रेत्याह का
रुशिल्पादि गावेयोगरूढिः हिंसोयेनयागमात्रमेति विवेकः अत एव हिंसोये धात्वर्थे
प्रतिकारकान्वयो भव तथा च भट्टिः गावस्पन्तः कार्यकारकवोनव्यगवः सर्ववान
रमेनानामस्यागमनमादिशत् इति पाकः पचि गदं त्वपानेपायनेत्यमरः पिवत्यनेन
तैलादिकमिति विग्रहः पानिरत्ननीति विग्रहेरत्नकोपि तथा च मत्रः भुवत्तस्य व
नवोपाकरग्रेद्वितिस्वनवान्पाकतीतिमत्वे । जाङ्गलीति भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जा
ग्रहोरत्यपीत्यमरः माहवयोऽस्येन्त्वे माकः पिङ्गमित्यमरः शाह्णोपिमाकः यन्यश्चमाक
सक्कुङ्गोमाकरेको ग्रन्तमाकरेकइत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिः तथैव व्याख्यानात् स
हते रोचनदीति स्याङ्गः विशेष्यनिघ्नाय एवमार्थत्वापि श्राङ्गणोऽत्रमिति विलम्बाभावमा
त्रपरत्वे क्लीबे नहिंसीशिहट्वापरत्वनगोविलक्षः अथ शीघ्रमित्युपक्रम्य क्लीबे शीघ्रा
दीघ्रत्वे स्यात्रिषु षोभत्यामियहित्यमरः बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च । कृतमीनाः । उणाञ्व
तेते मानश्रायापि इति श्राकशाङ्गोमत्रश्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः अत एव त्वाम
ये प्रथममाकमायवे मानस्तोकइत्यादिमंत्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यानं अर्वाचीना
लिच्छेदमीनाइति सूत्रे बहुवचनात् भाषायामपि प्रवर्तनं इति स्वीकृत्य आयतौवित।

ॐ·

कालोनाइत्यमरशेषः शाकशाकटमकारान्तं व्याचख्युः वाकतोऽजगदाघ्रानेति वर्णविवे
कः एतेऽपि शाकप्रस्थम्यथ मकारान्तं वदमानाः शाकः शाकटं लोकवेदयोर्निर्विवादमे
व सिद्धमेवं जगदा शाकरस्यानिवर्ग्गादे शुष्टक्षत्वाजगदाकषमितिप्रयोगः कथं तर्हि शाव
धिष्ठाजगदाकमाग्मितिभट्टिः नहि विशेषस्याट्टेरभजनजगदायोः प्रथमज इति विश्वप्रवण
नप्रभिन्नदृष्टेति चेत् अर्वाचीनमतेनावहर्मेव वल्लनल्ल जगदायान्ति प्रामोतीति जगदाय
हगग्घ्यादित्वात्कुः शाद्यानीत्याकः जगदाकषाजगदाकंच विद्यात्तदाकं नयाकषेति हिन्दि
एकोषः चाङ्गीति चङ्गचाङ्गिप्रियवाक्यमिति हेमचन्द्रः चाङ्गचाङ्क्रतकसंभ्रममासंका
मणाल्वमगाइमणोज्ञ्नितिमाहः चाङ्गनेरिप्रयोक्तिः स्यादिति रत्नमालाकोशः नरिशुंस
चक्रचक्रिलचाङ्गलोकप्योषिद्धस्योतिचमाहः इहमत्रेरहमपिपठन्तिनतगाङ्गेरि
त्येके बालत्लकादिति बहवः । सर्प्येति किंशारूनामसप्तयुके विशिखे किंकपील
णीनिमेदिनीकोशः । चोरस्तुलः । उइति नदतेः षष्ठ्यानिर्देशः केचित्तु चोरीतिखि
त्वा उत्थानोरपिमल्लेषात् इयंति प्रथयवेवा प्राल्लः शाकविशेषोच्चटीचत्यानः क
केयोल्लगौलेतिकेत्यमरः । भृष्टष्णी । भरूवेति बकः स्वर्णहारे प्रेमीति मेदिनी बक
भर्टकनकयोरितिहेमचन्द्रः शाकारिति अजगरे शाकवाङ्गमहष्टबो इत्यमरः नकारे

म॰ र॰

१६९८
२९९

ति नवेति नवाक्यमनेन रोपकाः चरुरिति शब्दवत्वाविनां न ऊष्मपक्षयोरेतन्नद्दनियामिकाः
विहृत्त्वेधिकरणेष्वेव उणादिभ्यो यदिति सूत्रे कैयटस्त्वाह स्थालीवाचीचरुशब्दः
नत्स्थालीरूटने भाक्तः इति विस्पष्टकाशेन चरुभाक्तेन हव्यात्रहति नानर्थेनोक्ता श्रपण
मानचरुहव्यात्रभाक्तयोरिति निमेदिनीच हव्यपाके चरुः प्रमानित्यमरश्च कर्मार्थ्यत्वेन
तेन कर्मधारयमधिकरणे त्वनेनेनषष्ठीतत्पुरुषश्चाश्रित्य द्वैधाव्याचक्षाणः स्वामात्य
योपि नानार्थेनानुग्रामनुस्थूलः नत्रकोर्यत्वविश्रेषो स्यात् त्रिष्वल्पविरलेक्षणो धत्तः प्रमात्त्र
यात्मा देवाशिविभेदेत्वासनन्स्तितिनेमेदिनी विस्पष्टकाशक्लृप्त इति धत्रष्वेत्यादि
स्यात्त्रुषासार्थमित्यन्तः सार्थमित्यत्र षष्ठ्यन्ते शब्दं वेदान्तनिनोपिरूढस्य स्यान्नामत्र
भवत्रापिशाक्कः त्रिंशत्रैनमूत्रमात्रविपत्तमायकमितिश्रीहर्षश्लोकशेषः धत्तं वेदवि
श्वद्वेष्योपि निर्गुणः किंकर्तव्यतीतिधात्वन्तरेः केचित्त्विहसूत्रेधनित्रपठन्ति तेषांमतेस(
कारान्तधत्रः शब्दमेवाश्रित्याक्रायन्त्यात्रिवासः तस्यापिष्ठत्वात् उक्तस्य सर्वेण ग्रथ्यात्रि
याधत्रस्थापाठेति । किन्नरहृतिनृत्तगवद्धनोमधमृतित्यमरः मीनातिर्मिनोतीत्यात्वेरुत्वे
हत्वाझलकात् कटन्तिरसनामितिकट्टः कट्टः स्त्रीकट्टुरोहिण्यालतारानिकयोरपि
नपुंसकमनार्थस्यात्स्त्रीलिङ्गोत्ससमात्रके त्रिषुतन्त्वत्तांगंधोग्रमत्सरोपिवरोपिचेतिमेदि

उं॰

नौ बृहतीति वक्रहिंजमहनः महतत्त्वतिमेमारावनैः नटवद्दृशीतिन्हृपचारात् दंत्योष्ठ्या
दिरये कविकल्पद्रुमादिप्रामाण्यात् प्रभिद्याप्येति यद्यपि फलिपादौ न्याद्दृह्तेया
हृत्ववैनेनन्यामग्रन्थेन मर्यादेह्यन्येन्यापि प्रतीयते तथाप्यभिद्याप्येत्येवोचितं पिवृतमो
ष्ठ्यमौष्ठ्यादौ मध्यशाकूस्याद्यन्ताङ्गनादर्शनात् वेत्ताग्रणवचनादिति ह्तेहरक्लेना
भिद्याप्येति सम्हमभिधानाह्वोतिभावः उष्ठ्योसमिति ताड प्रभिहृष्टुद्यपनेलज्ञनहव
उष्ठ्योसकरंगयोरिति मेदिनीकोशः हन्तरिति हनुः प्रमान् गोगोह्लीतिवरुणविकोशः
स्त्रीलिङ्गोप्ययं हनुहेहृविलासिन्यां मृत्यावस्त्रगदेशिद्यो ह्योः कपोलावयवहतिमे
दिनीकोशः प्रतिशायेनरसनचष हनुमान् ग्रन्थेषामपिहृष्यनइतिहेरागह्वणाङ्गट्
मान् स्वहेहनवभानीतिबधः माज्ञादित्वाद्वान्धवः मत्तगादेराज्ञामंत्रस्तु विङः पववौ
ष्यादिः कन्नुरीतिस्कन्दस्यस्मिन्ननताप्ड्इतिवृत्तत्याभोगस्यानमित्याङ्गः प्रमत्त्वा
ह लौवेम्बरोषं भाष्ठ्योनाकंडवोसेदनोस्त्रियामितिकन्त्रवैनेति पूर्वेणान्वयाद्धाष्ठ्मा
नित्यर्थः । स्वेशरच्च । स्वजनोतिरङ्गः स्त्रियांरञ्जवेणपाग्रणावोषितीति मेदिनी ।
प्रागमच्चकारस्यञ्जत्वतशः जशत्वेनजः तन्नुरीतिहोनत्पनेनेतिवियहः तेजदोहू
त्रलान्तेजोरीतिहारावलिकोशः । फलिपादि । एकोपिबहोविषयभेदाद्दिष्यते ।

म॰
र॰

गणागमेह फलेरवयवषष्ठी पश्चाद्यादेशावत्स्थविधोन्यायाद्विभः स्यानषष्ठी
मापितथयोविधौ ग्रंतेभ्यपर्माङ्गयनहंतिविवेकः श्रनामभक्तानाश्रागमका ग्रादेशा
इतिपक्षेतस्यानषष्ठीवेतिबोध्यं फलवसारेभिधेयवत नहीभेदमलघ्वास्वोनिमेदि
नी वलेग्रंक्त । वलमेवरणाद्दीनितदन्यास्वादिः यत्तु ज्वलदनेन स्त्रवेपवगीयादि
पठित्वा वलमाणनस्त्रुक्तं नह्यस्याकिधाद्द्यपेत्य ग्रयनाभावदितिवला वो सूहर
त्यादौ दन्योष्ठपाठस्यानिर्विवादत्वात् धरणिकोशस्यभाद् भनुरित्यादि बस्तुवस्था
नेरेस्तूलपाणौचरागरुद्धजे विपालेनफलपुष्पमिपिङ्कलेत्वभिधेयवत् इतिमेदिनी
कोशः ग्रन्यतापोनिभः जलस्तुनिवक्रत्यपाकात्यधानेदेशाद्दित्याङ्गः भवस्वानिप॰
क्तोनिसंस्त्रष्टेनचकारेणमक्तात्पनमसुच्चयाच्चेतिबोध्यं स्तूभिरि ग्रुकःमाजोभिधेय
वत माजोचवङ्गलवङ्गपुष्पस्यानदेवलोकेच रूपभेदपरागयोरितिमेदिनी विध
तित्यादि विश्वकोशः रहस्तूवर्षविद्योभिमस्तुनिपठित्वा स्तूषद्वषेः स्तूयोग्रमाति॰
गाद्दवापि स्तूषवदितिकेचित । स्तूयाः । करोतीति ऊकः केवित स्तूवेकृदिति दी
र्घे पठित्वा किरतीतिविशूतौ ऊरुस्तंपातरे भकं पुमान्स्तु स्तूम्निनोहूतीतिमेदिनी
स्तूषमनत्यादि पनस्तुन्यामानवाधनात्त वानिकक्कनात्स्यासैन्यनामिस्तूपमेयोन

ॐ॰

अपघनः अंगमिवालेचवघमेस्यादप्यालिंगकइतिमेदिनी । प्रतिहरा । अंगप्रत्यंगेने प्रस्या
त्कृजितारोहणः ह्रस्वः पादः कमेलकगागमः अस्मेरागगात्यादिषु अस्यपकगागमः पिपिलाना
गते सोऽद्रोधानः अस्यहीने बाधस्लोऽङ्गे अस्यहारोहणः बहुभ्योपि नत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः
अविशेषेणेति वाहिगणेपाठितिपठितेने पञ्चहूरपथेमवायमितिधर्मेणाः केतुः कटपुः
कान्तमकरायकइतिविकाण्डशेषः । पोहोतीति पठितमिनाशने चुरादेर्दन्त्यानः स्त्री
अस्मयोरिति उक्तास्यमेराण दोषपरोहयोः भुजबाहू इति दोषरौ भुजबाहू शाहो हयोः
स्त्री अस्मयोरितिनटयेः अकारान्तोप्ययं अन्तपुरबाहोस्तु भुजयोः अमातितिलामोदरः
बाहुभुजोऽप्रमात् मानभेदाश्च हूषवायकोषितिमेदिन्या दाबन्तोप्ययं । पृथिस्वादिः । प
यतइतिपृथुः पृथुः स्यान्महतिविषु त्वकयाश्याह्रुस्मजीरयेऽप्रमानयोरल्पयानरइति
मेदिनी मृदितेनशक्यते काठिनत्वादितिमृदुः कोमलः मृदुः अप्रमात् मनोहारे घटे
अकरइतिमेदिनी मृदुः अक्रेपनापेचजमदयोपिनाकिनीतिकोशान्तरे लक्षीति
एकायां स्त्रीलकः ज्योवयोश्रेहसामग्रमहेश्च एवनामोघयोस्त्रीत्वइतिमेदिनी ।
रूपभेदइति यनेन अवेत्वधानोगमनार्थे विचकारनात्मानार्थकमात्मसंभवेइतिव्याख्ये

म: र:

२.१ 301

ने बकोरीति बकोरुत्वादि संख्यात् विशल्येनाभिधेयत्वात् इति मेदिनी कुटजेर्येति उज्ज्व
लदन्तः नक्तन्तयोर्भेदात् जंघान्तप्रत्यहीना सत्कोल्लोविडमाहृस्त्रीत्यमरः कुरंटयतनशा
ख्यायतनक्ष्मृकः कर्माणि प्रत्ययः उक्तमहारीतिकर्तरि प्रत्ययः । उद्यन इति सर्वहियाव
त्वार्थे स्त्रियाति लज्जयति च्यापियन इति यावत् पंगुरपीति पंगुः परभ्रमनामहीनेति वि
श्वः हारिद्रवर्णेन इति टाकहारिशाद इत्येके नष्टानिति चक्रभ्रमः । खञ्जरीटस्य हारीतस्
विरत्यर्थे हृदयम् दशाणादिः हृद्यतमारेणोक्तः खञ्जः पतिव्रताकन्येत्यापि बोध्यं खञ्जर्दे
नोहरेटपि हृदयेष्वनेकवाच्यवदिति विश्वप्रकाशः शोभा । राजरीति शाकिशाकाया सं
कतेस्मादिति राजः कोलेगोरेशा हेसंख्यापादपभेदयोः यादोभेदे च पापे च स्याणाव
पि च हृदयन इति विश्वः । पीकीति पीकः कालेरवोहुक इति मेदिनी क्रमिविशेष
इति नीलङ्गुः कृमिजातौ स्यात्भ्रमरालीमहृनयोरिति विश्वः पाटान्तरमिति महन्ते
पुष्पफलयोर्नीलङ्गरिति विश्वः । धातारपीति केचित् नीलशब्दे उपपदे गमेर्डिलोपः
उपपदस्य उम् दीर्घश्च पाद्रिकोतिपात्यन इत्याहुः लिङ्गविवेकेन प्रसकामिति वरकाचः
कृकवाटप्रय । कृकाकः प्रसिगोमायोर्ध्याधेच पर मोहिनीतिमेदिनी कृकाकुदेस

गं.

तिगास्यातो गोमायकयोर्धयोरपि देवकधातिके स्यातो देवकलौकयात्रिकइतिविग्रहः ।
श्राह्लनिर्गणइति नेनपोलयतिहभे श्रस्माल्लक्ः पोलयति इभकोइ परमात्म ह्लनयोरि
भहासलपोलयाह्लस्य ह्लेन ग्रायैमासेद्धिः गजेतल्लेनग्यसेद्धिरित्यात्रिन्यत्र वजङ्गः क
ड़िसिद्धे काक्षरित्यादि बोध्यं । वाज्ञरारात्रेरेति । वाष्पतेस्यामिति विग्रहः वाहरोगाद
भहत्यन्ते वाज्ञरावाशीनाराद्यारिति मोहिनी । चञ्ज्वरइति । चाकिसोत्रोधानः चञ्ज्वरः
स्यल्तेनेह्लनइति मोहिनी श्रञ्जरोत्तांधिरेलोनिपानोधेभिनवोह्लदोतिच । खञ्जरोति ।
श्रञ्जरोह्लारपवचोतिविस्मप्रकाषः । व्यथे । व्यथभयचलनयोः श्रस्माङ्कवच्र्कित्याञ्ज
नोः संप्रसारणंच दर्घाप्राधातोयः किश्चेति पहिन्वाधकारस्मानादेशोविधाय विध्यतीन
त्रिकइत्तवदाह्लते माधवेनापिनदेवात्रह्लते नत्वेनधाञ्ज्ञोत्वभगोविध्यरायावाति श्र
तिविज्ञाविध्यरेणविरह्लाइत्यादिभवेभ्यथकारपाठस्यानिर्विवादसिद्धत्वात् यदपिमा
धवेनोक्तं विहिभदीत्यत्र व्यथः संप्रसारणंचेति वचनानऊर्ध्वेधाने ह्लपमिति नदपि
स्यवोयः ञ्जरान्वेधायकेह्लवेव्यथेसंप्रसारणनस्यामसिद्धत्वात् नस्मात्सिद्धधः किंञ्च
निदशापादोपादेश्राह्लावेनः प्रमादकारादयोप्युपेक्ष्याः कथंतर्हि विध्यइति प्रयो
गस्यनिर्वाहइतिचेन्न धत्तोविवानइतिपादिसमासेनेत्यवधेहि समासानाइति ह्लवेहि

म० र०

३९

302

परमज्ञयोः नयैवोत्तान्यात् मकिमातरने प्रसाद्वरच्च नलोपश्च बाजलकाहिति धानस
पधायाः पञ्चउकारइतिभावः मज्जरोमकरोपिचेतिविश्वः भुजङ्गः स्यान्मजुरवदूर्पणोवज्र
लङ्गमे जलालदेइन्तिमेदिनीच । धानोरिति केचिज्जग्णोङ्गागमश्चानिपात्यतइत्याहुः
कंडुरस्नायुति कंडुरसलिलेहोम्नि कंडुरः पापरक्षसोः कंडुराक्रूरस्वह्नुतायां वावलेश्चनर
स्यावशिनिमेदिनी मसेश्च । मसूरामसूरावानावेश्यापोहिमप्रभेदयोः मसूरीपापरोगे
स्यातुपधानेप्युनः पुमानितिमेदिनी । श्वशुरइति पतिपत्न्योः मसूरः श्वशुरः श्वशुरस्तपिता
तयोरित्यमरः । यविषइतिराजासमुद्रश्च महिषोमहान नरोयंथा ममहिषोविवक्ति उ
तमानामहिषमन्ववनत् हित्वाहीप महिषीराजपत्नी । रुहेः । रौहिषोमृगभेदः स्याद्रो
हिषंचतृणमक्ष्मनामिति समासावर्तः वेदभाष्यमिति इन्दोहेरुस्यतविषीम् इन्दस्यात्वनवि
षोभ्यइत्यादिमत्रोषितिभावः वेदिकानिरुक्तादेरोजः पाजइत्यादिश्रवनामसुतविषी
पाठात्श्वेहमूलामितिबोध्यं तविषः शोभनाकारेजलेविक्रमवसाययोः तविषीदेवक
न्यायांप्रसिस्वर्गे महोदधौ तविषीचेन्द्रकन्यायांनाश्वगोबुधिकान्वनइतिमेदिनी ।
त्विषरोचिरितिन ग्राहादइत्यन्ये ह्रिलितः पावके त्रोकरवालेषसबधे मान्दिवनगरेगारे
लोवेनामकरालयः चन्दिरानेकपेचन्द्रे तिमिरंधानतेत्रामयान्तरे मिहिरः सूर्यवृद्धयोः

उ०

ग्रहिः कामिन्यांवेधोः स्पधितोक्षारकेऽग्रेमि ज्ञोविंतगं ऊमास्तृनोः वेश्यादिवाधेस्त्रीपिरंवि
वरेचनप्रेमके मृषिकनास्त्रियानी न्योऽष्योरन्याल्विनेत्विष्ठ श्रीगिरोवीतिस्त्रोत्रेस्याइत
मेभास्वारेप्रमानिनिमेदिनी श्राजिरसेगनामिति श्रेगेल्सुहि प्रनाटेयस्यबाजलकासल
मित्यके प्रड्रणामिति प्रनेपत विस्वकोणाक्षपद्रभेनटेत्यमेवज्ञाते इहटणापाटोहृज्ञो
नजूवेस्य जीर्धेनेरवर्णलोपोनिपात्यतेइस्त्रकाय नटोपिग्रामस्य श्राभृहनमजिरप्र
त्वमीद्यमिश्रूमिन्यादो नजोर्धनोत्याजिरइत्यपेस्याउगणाले श्रजिरंप्रांगणकायेविषये
वहेरेनिले शिशिरेनाहिमेनस्त्री नभेदइनेविष्ठ स्वटिरीपाकभेदेस्त्रीनाचन्दस्यैनधा
वनदतिमेदिनी शिविरमिति शरनेस्मित्राजबलानि निवेशःशिबिरं पाण्डुमित्यमरः
सलिकालि । कालिनशनिमित्रोगहनस्य महिलेति महिलपालेनीस्त्रियोरितिमे
दिनी इषोदरेति नथाचदमयन्तीकाव्ये परमहेलारतोऽपि परस्त्रीरिक इति परम्या
महेलास्त्री अथच परमेत्यहेलावा कीडा न च यरतः इत्यर्थः कपिलइति कपिलाव
नेकायांच शिंशपायामविशेषयोः ऊडरीकारीणस्त्रीवर्णाभेदेत्रिलिंगकम नानले
वासुदेवे च मुनि भेदे च ऊकरारोटइति मेदिनी हरणे वा हललनाविशेषः हरणेरेणुका
यां तौ कपिलाभस्मगन्धिनीत्यमरात् ॥ मिथिलाइत्यस्य ॥ मथविलोडने प्रकार

म॰ २॰

३०२

303

सोत्वेन निपातनात् कटेरिति कटस्नाक्षुजीवने कटिच द्वितीयस्योदित्वान्नामिग्रामग्राह

बाहुल्यकादिति कवेर्योनच् गण्डादिहृत्त्वादारम्भ पतन्देतानि सम हृत्त्वाणि केषांचित्सम

तानि कपोत इति कपोतः स्यात्त्रिकाटे पारावत विहगयोरितिमेदिनी कपोतः पादे

मात्रे पीति चित्रकाट रोगः प्रद्योतवाग्निन्व ग्रामादिकं यत्कपोतः पदम ग्राहृणानि देवाः

कपोत इति नोयदित्तुव इत्यादो सर्वत्र प्रत्यय स्वरेण मध्योदात्तत्वं यव पद्यमानत्वात् कटो

र इति काटिनः स्याच्च कटोरता गाधिपलाञ्छन छुविरिति माघः किशोर इति किशोरो

सस्य शावके तैलपर्णिकयोश्च स्यात्तरुणावस्य हयोरिति मेदिनी कटोल इति कटेर्वषा

वरणयोः केचित्तु हृत्वे कारिपठेति कडिमेट कापोलः पिटकः चेङ्गलस्तु चाण्डालि

कान् काण्डोलवीणाचाण्डालवल्लकीत्यमरः । पटोल इति । पटोलं वस्त्रभेदे ना ओषधी ज्यो

त्स्नायां त्वोषधी नीति मेदिनी कल्माषे बाहुलकादन्तोपलोपश्च कलापः प्रसिद्धः स्यान्मह नह

मिश्ववाणेण इति मेदिनी । स्यन्दः । सिन्दूर लतम भेदे स्यात्सिन्दूरं तु नाहणोके सिन्दूरोच

नावहृ वाहिकाधान कोष्ठ चेति मेदिनी विस्रप्रकाशो । सितनि॰ । सक्तनीलो ज्ञमारकारति

मेदिनी सेतरालोस्त्रियाञ्चमानिति माणुटाधिभवमक्त इति चामरः धातर्नेन्द्रिये च वा पा

हृयोनमहाभूतननुणाञ्चरमादिच मनः शिलादौ शलभाद्यो विशेषाङ्करिको स्यंचेति मेदिनी

गें॰

श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातव इ
त्यमरः । घनेश्छदः । छदनपक्षते घनोदात्तत्वेनः क्रियते कृतत्वनायजतैय कृतनत्वंनोना
मित्यादि कृतत्वघोदिष्यक्रमच घानेवेभासिचप्रमानिनिमेदिनी । कामिमाने । कामि
ग्रहणं प्रपञ्चार्थं घनिहृत्याद्विनाक्रप्रत्ययेनकि सिद्धत्वात् मन्तरिति । मन्तः प्रस्य
पराधेपिमनुष्योपिप्रजापतावितिमेदिनी दीर्घसूत्रशामितिमंत्रस्यवेदभाष्येतुमन्तम
महतिमन्तव्ज्ञाने तडन्दू इन्दतिव्याख्याने गात्रनाकोकिलेभृङ्गे गन्धर्वे विष्णुदोषणार
तिमेदिनी भात्तनोकिन्नरेस्त्वर्यस्तिच । चायः किः । केत्रनामकन्तनाकारिग्रहोत्या
लेष्वलक्षणेतिमेदिनी ग्रहः शरीरमिति अभिलषितार्थस्य ग्रामवत्वात् ग्रन्थपदघासो
योमशब्दस्याभिलषितार्थमुपकरत्यवयवार्थेमाकुः । क्रजः । क्रतनार्थेतेमनोप्रसीति
मेदिनी । पधिः । चित्वादेनादानः स्थानपत्यवहनक्रमरोग वहन्नः पथिकेहष्ठभेष्ठ
मानितिमेदिनी । ग्रात्टकन् । जैवात्टकः प्रमान्सोमेकृषिकायकृमनोरिवाथितिमेदिनी
कृषिचमिः । रभसकोशस्यमाह कर्हतिन्यादि ? कर्हः प्रमान्करीषाग्नौस्त्रियांकाल्याल
वानयोरितिमेदिनी खञ्जूर्वेणोजोविधानि स्त्रियांस्वर्गेविधौमद इतिखर्जूः कीटांतर
स्त्रता खर्जूरापादपेकाण्डोमिति । मृजेः । मर्जूः स्त्रीशुद्धोधावकेपिचेतिमेदिनी ।

म॰ र॰ ३१४ 304

वहः । वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्या कन्याऽङ्गनासु चेति विश्वः । स्पृक्का महिला च वधूरिति
त्रिकाण्डशेषः । कषेः । कषशिषेति हेर्डूः कपादिनः कच्छ्वां तु पामपामाविचर्चिकेत्यमरः
मितम्भाषे । कसगतौ कासूर्विकलवाचि स्यात्त्रया शक्त्यायुधे स्त्रियामिति मेदिनी कासूः
शक्त्यायुधेऽपि बुद्धौ विकलवाचि स्यादिति हेमचन्द्रः नलंबने प्रलाम्भूः । दृन्भूः । न
हूरिति नेह वर्णानिनेह वरमनादाविति परिगणनस्यानाश्रयणात् जलकाकः केचित्
चोडून्भोति पठित्वा धातोर्ङ्गेरागममाहुः नैषां धातोरागमोऽनुलंभः चकारबलेन वा साधनीयः
ङ्गेरागमात् पूर्वं यथा समेतदपि भवतीति व्याख्यानात् । दरिद्रातेः । दरिद्राशासेति भोजदेवस्तु
यीलोपश्चेति रेफादेकपदे ह्वित्वादेर्यथा व्याख्यानात् । दिद्राद्वदहूः । दस्वद्रश्च शास्त्रश्रन्य
वाचेत्य सर्वशास्येति द्वितीयरेफलोपः । दहूः । सृगाद्यादित्वान्नु दङ्गर्जेऽस्त्यानश्च दद्रुणार
ड्डरोगे स्यादित्यमरः दन्द्रुचत्वारि रूपाणि । ग्रन्थेर्हेर्भूः । ग्रन्थेर्बैथनामिति ग्रदिबंधने
ग्रन्हूः स्त्रियां स्यात् त्रिगुणप्रभेदे भूषणास्य चेति मेदिनी ग्रन्थकोऽहमित्युनिगडस्त्वमरः ।
स्तायोकत् कणाटनिकुम्भः कोविदः प्रसगतौ प्रस्यन्दक ग्रन्थूर्बोडिरीति व्याचख्युः ह
भीग्रन्यस्तनिज्ज्वलादेः दन्भूरिति संदर्भकर्तेत्यर्थः कथकदृत्यानो प्रस्पन्दूपाणि हूह
वदितस्त्रके कथ्यहोश्वात्रज्ज्वालः माधवास्यस्त हृत्तशाद्भूः उपपदे भवः हृत्यन्तयः उपप ३

दृश्यद्रष्टाद्वेशोनिपात्यते यद्वाहृदिति निर्वातमव्ययं दृष्टार्थकमुपपदे दृन्भूः नकः सर्पः कापि
र्वेतिव्याख्याय दृन्वा रेतियण् वृधाभूवद्रूपमस्येत्याज्ञः इस्वोपीति उजाहूतेंच विक्रमादित्य
नेतस्याज्जंभोः फलरसोनदीभूयमवते नदीति यत्तुपरिणतजंभफलोपभोगाहृष्टाद्दृतिभा
रविप्रयोगाद्रस्वान्तत्वे साधकत्वनोदाजज्ञः नन्न दृस्वोजस्वोज्णाइति सूत्रेणगतार्थत्वात्
दिधिमिति केचित्तु दधातेरित्व हित्व प्रक्षानिपात्यते दधात्यसौदिधिषूरित्याज्ञः उज्ज्वल
दत्तोजं पाठमाह केचित्त्विति एतत्तु कैयटमाधवादिमहाग्रन्थविरुद्धमित्यवधेयं अतएव
हृन्तृः स्त्रीसर्पचक्रयोरिति भागेमेदिनिः। मरुदिति। मलादित्वादणिमाप्नोति मरुतः
शाष्टोप्यव्युत्पन्नोस्ति नथाचविक्रमादित्यकोशः मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरोमरुतोम
रुदिति संसारावर्तस्तु कोप्यवातिसदाहिणाप्यमरुतइति कविराजः प्रज्ञाद्यपपाठेमत्वा
दहिणाण्यपवनइतिपाठ कल्पयेनत्यल्पहृस्वानइति वर्णविवेकः गरुदिति यवादिरयं ते
न मतुपोवत्वेन गरुत्मान्। ग्रोमहुः। गरुत्पक्षोस्वर्णलतयोरितिमेदिनी विश्वप्रकाशोमा
ह हरिदिति हरिद्दिशिस्त्रियां पुंसिस्याद्वर्णविशेषयोः अस्त्रियांस्यात्तृणेचेतिमेदिनी।
उरद्भपस्येति एतेनरातरोहिद्धतेरिरमाद्यपुस्तकपस्यवपुखेति प्रत्युत्तनप्रयोगोव्याख्यातः
रोहिन्मृगपोलतामेदेस्त्रीनाकेइतिमेदिनी। ग्रामेष्ठः। बाहुलकादिति यद्यपिनेद्वृषिष्ठ

म·
र·

३·५
305

नीति कृपीतनिषेधः स्तवकः नक्षत्रापिनेद्ध्रमनारोविनिपविगणायनेवस्त्रं शालूकः स्यात्तेन्द्रिगो
पनौ प्राकृष्णान्तेवर्षवरेत्स्नीयामकृतावपिइतिमेदिनी कमठइतिकमठः कच्छपेऽसि
भाण्डभेदेनपुंसकामितिमेदिनी जरठइति जन्तुवयोहानौ जरठः कठिनेपाण्डौककर्कशे
प्यभिधेयवदितिविश्वमेदिन्यौ जरठः कठिनेजीर्णेइतिवैजयन्ती । शमेः ष्वः । शोषोति
धोल्ललाटास्थिकम्बोनस्त्रीत्यमरः शोषः । कालोगलेसत्रिधानेधनेमलनपादपइतिवि
श्वमेदिन्यौ । फलत्रकइति त्रिफलाचसेतिविश्वः त्रिफलासमसमानार्थेत्स्त्रफलापाहु
इतिहिंगोरितिस्त्रेरत्निनः । शपेः । शपथाक्रोशे स्पर्शादेभ्योऽच्छिन्न । स्तुतस्तावरवांस्तु
स्तवलास्तुजनस्तुनयजाइत्यमरः स्तवलस्तरगेस्तुइतिहेमचन्द्रः । पल्ललमिति पल्लगतौ प
ल्ललेतिलस्तुर्णेचपंकेधामेनपुंसकं नागात्मइतिमेदिनी मरलःस्त्रीतिकाष्ठेनार्थोदारावा
कथ्योस्त्विश्वइतिमेदिनी मरल्लाविरलायेनेच्छनायेनेकालिङ्गमाः नशमीचप्रमाणगास्यः
सिन्नसारकाननस्त्यभिषकलप्रयोगः । कसेरिति बाहुलकादिन्यजात्रभवत्यने कम्बले
नागराजेस्यात्सास्नाप्रावारयोरपि स्त्रीमावप्रत्रासगेमाल्लिलेत्तनपुंसकामितिमेदिनी कम
लंस्यादयोगेचनपुंसकत्योस्त्रियां नालस्तूल्पासरवकपीयइत्यधिकयोरपीतिमेदिनी ३·
स्तूयन्यामध्यापयामितिवर्णादशना कसस्वेडनइति यानोदान्योष स्तूयन्यास्तेषचवोपदेशा

रेयाश्रिभिः पठितत्वात् उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः पतत्पवर्गमलोपबलो
पिचेति विश्वकोशे गुण्डालोपि चेति पाठान्तरम् । लङ्केति । वाजूलकादित्येव पवर्गेऽपि
लाङ्गलेन लाङ्गलयोः पृष्ठभिन्नत्वादाम्नाताः लाङ्गलीजलपिप्पल्यामिति हेमचन्द्रः लाङ्गली
नोयापिप्पल्यां ज्ञीवित्तु उत्तमानेन कोमलेस्मृतुले जलदृति च वाजूलकादन्यत्रापि नेष्य
था ग्रुमस्लेष्मणोद्दोसंज्ञानिर्विवादः वोपदेशमते तालव्यान्तोपि ग्रणः कोमलः कोपालो
वादेशाविशेषः हृदोन्कोमलेन हृदेन तृन्त्यादयव मासादयिकः सम्बसेबन्धे शम्बव
सम्बलशम्बले शम्बलोस्त्री सम्बलवत्कुलपाथेयमत्सरे इति मेदिनी कदिशाक्रानेनलो
पः गोरादित्वात् ङीष् मन्दान्दोलितकः पृथक्कदलीदलमन्यथा विश्रामायश्रमापन्नाना
कुर्यनमिव्याधमा नितिकाशी वाक्ये प्रज्ञादेरकृतिगणत्वाद्वाविपि कदलाकदलोपि
न्याकदलीकदलोप्रक्षः रम्भावृक्षेषु कदलीपताकामृगभेदयोः कदलादिस्वकोयां
चेति मेदिनी पिञ्जीहिंसायां न्यञ्चादित्वात्कृत्व पिङ्गलो नागभिद्भूतवाङ्गुप्तरो पासंके
निधिभेदेकपावाग्रोग्रेसिस्पात्कपिलेन्यवत् हिरण्यवेयस्य विशेषेव कारोपाजग्युतसाचे
तिमेदिनी ग्रसाइति सात्रोधातुः ग्रसालः स्तोत्रेनेस्थिवे नेमवस्तुङ्क्षनेचापिपद्योमोच
नवसकमितिमेदिनी धावतेबाजूलकादुत्वत्वं पृष्ठधवलागावि वृषश्रेष्ठे प्रमालयाद्या ।

मः
रं
३.६
306

लिंगः शङ्खे च संद्रव इति मेदिनी कम्बुकान्तौ कमलं सलिलेनाम्बे जलजे व्योम्नि भेषजे मृ
गनाभेत्र कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोरिति विश्वमेदिन्यौ महीभृत्पाद्या मालेलपायो
कोटे टेगोह्वाटपराजन्ये स्त्रीवेश्यनिवहे ह्विवे विधुपुनितत्रकुड्मल इति मेदिनी कोटोम
एरलकामित्यमरः विंबास्त्रीमंडलेविंबेतिच कारिटाइ पटगानौ क्षौमेवटने कारल
कर्णभूषायांपाशोपिवलयोपि चोत्त षट्पदपटलेपिटके च पर्णे क्षटे क्षटिहैयोगतिलके
स्त्रीवेचूर्णवपमाजना क्षेलेसर्वलिनपात्र्योरिति मेदिनी । स्यवेपिलापस्तु । मलोत्स्री
पापविट्कट्टेहरुपणोत्त्वभिधेयवृद्धितिमेदिनी तुपेः । चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तराने
चपलाकमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषुच नपुंसके तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चलः इति मे
दिनी । शक्किशास्त्राः । शकलंत्वचिरोहितादीनांत्वचिच नस्तोग्रावकलीमत्स्यः मत्स्या
न्मत्स्यशकलानीतिभाष्ये शकलंत्वचिखंडेस्याद्रागवस्तुनिवल्कल इति मेदिनी शकलेन
हरिटेन संतीति नानार्थरत्नमाला क्षोतुहा । छगलं नीलवस्त्रेनाच्छागेस्त्रीवृद्धदारक इति
मेदिनी छगलश्छागेछगली वृद्धदारके भेषज इति हेमचन्द्रः । नमंतान्ः । नमेतिपुरं
हारः त्रिभ्युपवरुणामाइति वृत्तिकारोक्तित्र षड्विधाङ्गास्यमाजविषयौ लाण्डइति बाउ उँ·
लकाद्यहूरनोन्मत्तान दृष्टोस्त्रीलग्रुडोपिस्यादित्यमरः दाणोसेन्याकेपार्श्वगाविति त्रिका

ण्डः शोथः गण्डस्तु स्फोटकपर्याणे च विघ्ने वाद्याङ्गयोरिति । खण्डोऽस्त्री शकलेनेक्षुविकारम
णिभेदयोः मेरुः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे स्त्री वल्मलत्विति । चण्डालपोत्तलायां स्त्री विषह
न्तादिवर्जिते षण्डः षण्ढश्च पेचकोस्यात् षण्डः प्रमादसमूहेनस्त्री स्याज्ज्योपतौ पुमान् ग
ण्डः स्यादसिखण्डिणीति गण्डयोगप्रभेदे च वीरे गोपिकदेपि च । पिण्डो बोलकपोलेषु ह
ये भूषणावहुषे चण्डो नातिवृद्धे नापि हृच्यमाकेककरे दैत्ययोः चण्डी कात्यायनी देव्यां हि
स्राकोपनयोषितोः चण्डस्थननक्त राशौ विष्ण्विश्चविप्रुतिकोपने तीव्रोपिचण्डः शण्डोपि
यिपि स्त्री स्यादिति मेदिनी फणा गनो फणः सर्पादि त्वादिफणा फणस्फटस्फट इत्यमरः
कितव कूण्डमिति कुण्डा श्वापकरणयोः कितवाग्रणः कुण्डमप्यालयमानभेदे देव
जलाशये कुण्डीकमण्डलोज्जारात्पतिवत्नीमानिपुमान् पिठरे चेननितिमेदिनी काण्ड
मिति कम्बुकानौ भन्नुनासिकस्पष्टकोनिहीत्वे काण्डोस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारि
ष्वित्यमरः ग्रन्थोक्तास्तिनः प्रश्नपूर्वकाण्डस्तम्भेनरुस्कन्धे वाणाववसरनीरयोः काण्डेनद्रूल
भिन्नाङ्डी वृन्देरहोसनस्त्रियामितिमेदिनी गुडोगोलेक्षुपाकयोरित्यमरः गुडस्तुस्तो
नहस्तेयौ गुस्फगुडकेशः श्विगोजडाधारित्वात् गुडः स्याद्गोलकेहस्तिसन्नाहक्षुवि
कारयोः गुडा स्नुह्यां चकाथिनागोडकायां च योधिनोनिमेदिनी । स्याचाडे । लचासे

म ं
र ं
३८
३९७

डे श्रालच श्राकारश्चित्यप्रयोजनः वितलं बाधित्वापत्ते श्राद्यदानायेरत्येके स्यालंभा
ज्ञनभेदेऽपि स्यात्तलोस्यात्तलातलीधयोरिति मेदिनी चत्वारो यत्त्र्प्रंडे स्यादूर्भे चेति विश्वः
माङ्गलीयः स्मृनः स्फुडे बिसले कायबोधन इति मेदिनी पातालमिति उपधावृद्धिः पा
तालं नागलोके स्याच्छिद्रे रेवत्रवानल इति मेदिनी चरिकोपदत्त्यस्यतद् इतित्वाद्गमि प्र
कुपधत्वाभावान्नवृद्धिः यत्तु माधवग्रन्थे पतिचारिभ्यामालजिति पठित्वा पातालशब्दे
बाहुलकात्तद्धि सर्व्वकालमिति तदयुक्तमिति केचित्पठन्ति मध्यपतनस्य चाताल शब्देऽपि
वृद्धिः स्यादिति वृत्तिवित्तद्रतिस्मरणात् ॥ पकः इति पठित्वा घोराद्यावने नदीजेत्त शीलालक
माः तिथाद्यचाताललामित्याभिरभ्यत्त्वानुमानि चाशलालात्त्यायेण विद्धता वा तिकेन नत
ज्ञाबाणात्व सहाविरोध इति बोध्यं । तमिस्रिणि । तस्कोलाद्यो विशप्रवेशने विड्याक्रा
शे मृणाहिंसायां जलमेरत्याने कपिचलने निर्देशाव्वलोपः पलगतो पांविवेला वे ।
तमालोस्तिलकोवेड तापिञ्छवासरणाङ्कमे विशाला त्विन्द्रवासरणाग्रज्ञायेन्नात्तयोरिति
न्तपदृत्तुभिदः पुंसि स्वपृथक्फलेष्वभिधेयवत् बिसलोने त्रापिंडे स्याद्धृषदंगाककेडमान्
मृणालेन नलंदत्तावे पुंनपुंसकयोर्बिसे जलालः कजमेकारे स्तोत्व्यजननानतरे कपालं
हीशिरोस्थस्यात्कुटादेः शकलव्रजे पञ्चालो ड्रविकारोत्त्योः रञ्जयाड्भ्याम्बितोहतीति

गे

मेदिनी वल्कोलोध्यनेऽपि शाला शालचलने ग्रस्मात्कुत्सि शाल्मल्यन्तरे इति पपाठ
शाला द्रुस्कन्धशाखायां गृहे गेहैकदेशयोः नपुंसि इति मेदिनी । पतंगः । बाहुलकात्
ध्यानेऽपि पतंगः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः क्लीबं सूते इति मेदिनी सूतेः पारद
इत्यर्थः तरंगस्तुरंगादीनां ग्रहणात् कालेऽप्यसूभेदयोरिति विश्वः । विहङ्ग इति विहङ्गाः क्रो
शो विहङ्गः सूमिसेघपे विहङ्गो नागरेन्योरिति विश्वः विहंगा त्रिषु भिन्ने स्यात्कामिन्ये पु
नपुंसकमिति मेदिनी । मृदंग इति मृदु तोदे मृदङ्गः पटहे घोष इति मेदिनी उरंग
इति कृविक्षेपे बाहुलकात् त्वच उरगस्तु इति वा सम्भारोगः भीसंहारिणी चानके
कमने गजे शिवलिङ्गेषु इति मेदिनी बाहुलकात् चूर्णने प्रथनात् वकृः पिप्पलीरसे
पद्मजप्राणिनि विटे नागरंग दुमेऽपि च इति मेदिनी । गत्यास्पदे । बाहुलकात्समेऽपि
प्रसंगात् उपाये च प्रतीके चाप्रधानके प्रकृष्टे शातिषाोपे स्यादङ्ग संबोधनेऽव्ययमिति वि
श्वः प्रसंगात्प्रतीकोपाययोः पुं भूम्नि नीवृति क्लीबं एकत्वेऽप्रधाने त्रिषु अंगवति चा
न्तिके इति मेदिनी । छागः । छायते छिद्यते छागः पुंसि वेधस्य मनेन पूगरसक्रतु
के इत्यन्ये इति मेदिनी खड्ग भेदने खड्गो गण्डकशृङ्गे स्यात् निस्त्रिंशे गण्डकेऽपि च इति शाश्वतः
गिणी खड्गो गण्डकशृङ्गे स्याद् बुद्धभेदे च गण्डके इति मेदिनी । भृङ्गः । किंत

मे· टी·

३·८

३०४

ष्टार्थे श्रुत्रहृश्लेवलाभात् स्कन्धो भुज्यादौ विद्वद्योः स्पर्धावने भूरुहः राजे चेंसि भूरुहः गुरुहत्ववीति
निमेदिनी स्कन्धः प्रभुत्वे सोमावरोविज्ञेकोंसे त्रयेत्रके विभागोत्कर्षयोः स्तुत्य स्कन्धः स्यात्तु वे
शीर्षके होविभागोखड्गोमीनभेदयोर्द्वेर्ह्यभोधवाविनिमेदिनी स्कन्धः विभागमात्यानेरे
शैलाग्रे जलयन्त्रके मीनो बधिरखड्गोनामेरे स्कन्धः प्रयक्तज्ञानेतु हस्तन्यालिनीकोशः । श्रुण
न्नुसहः । कर्णासेमधुकोषामिकारणखड्गलाटकर्णनिमेदिनी वराणस्त्वेनसाधावे सम
न्तुहृश्वरोगयोरितिविश्वमेदिनौ बाहुलकाद्वरतेः नराणे बौद्धगौ हृद्वबद्धकाष्ठादि
केरलवदिनिमेदिनी । स्कन्धः । शारत्स्त्वीवत्सरे स्तुतौ इत्यमिन्नयोगपाने चभगपर्वतेयोर
पि भसत्स्त्रीभास्वरेयोनौ इति च मेदिनी उभयत्र बहलाभिकृ इति मन्त्रस्य व्याख्यायां भ
सद्भेरति वेदभाष्ये जघन्यापत्योः संज्ञा जघाने भसद्धी योहिंस्त्रिय इत्यत्र भसज्जघनं
मितिव्याख्यानारः । हृणानेः । सोमस्तुहिनदीधितौ वानरे च कुबेरे चापि स्त्रदेवे समीरणे
वसुप्रभेदेकर्पूरे नीरे सोमलतौषध्यो इति मेदिनी । धर्मो स्त्री पुण्यप्राचारे स्वभावोपमयोः
क्रतौ अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपइति च धर्मः पुण्य यमन्याय स्वभावाचारयोः
क्रताविति विशेषः सोमसमेहृदयलेखोसोमेवल्कलसोराङ्के पाणाजेहृदिमित्र इति मेदिनी
भामः क्रोधेरवोदीप्ता यामस्तुपूर्वसिमप्रहरे संयमेपि च कीर्तितः वामधने पुंसिहरेकामदेवे

३·

पयोधरे वल्लभनोपमर्द्दोश्रुलिप्तनार्यो हियामय वामा स्तुगालीवडवा रासभीकरभीश्च व
पत्नीस्त्रीपश्वकोष्ठानिधिसंख्यान्तरेषु जे नानाचरतीति च मेदिनी । यत्तत्सृजायामिति
यद्युज्वलदत्तेन जेत्तभलद्दमनयोरिस्तूपन्यस्ते नत्र नस्यचवर्गान्तत्वोपधादित्वात् नच
लत्वमपि न यथैवेति भ्रमितव्यं प्रत्नीभ्यां नेत्रनासिकाभ्यामिति मेदे यत्तु मराठू स्यान्नः स्या
दित्वान्निर्णयात् नचनतु पन्यस्तथान्तरापिचान्तः स्यादिति भ्रमितव्यं जत्तल्कोऽत्र म
माणस्यापि प्रयोगेण नयाकविकल्पद्रुमादिभिः सह विरोधादिति दिक् मनिस्यन्तपधे
त्वनोऽन्तः गजयत्नमेव गणानामिति यत्तु मणोविपरिहाणिरायधाविनिरुद्धः दशापले
स्तृष्णौ लिह स्तु वेपत्नीतिपवर्गीयादिपठित्वा सोत्रोधातुः बहुकालान्वकारस्यनेत्तंत्वे
त्सुक्त्वा प्रतिपत्नीमाप्ततहूनं नत्र पत्नीपरिग्रहहृत्यस्मान्मनिना गतार्थत्वात् नेमिः
कीलेवधौ गते प्राकारेकेनवापिचेति मेदिनी नेमस्त्वर्धे प्राकारगर्तेयोः प्रवधौ केनवे ।
चेति हेमचन्द्रः । त्रस्नतेः । जिघत्स्रुकौटिलेमन्त्रलीवनरगणपात्स्पर्शनिमेदिनी । प्र
वतेः । ओंप्रवेहस्तोहस्तौ रोषहन्तिविश्वः । ग्रसेराच । ग्रहप्रदर्शने प्रतोमन् थातोः
प्राकारान्त ग्रामः स्वरेसंवसथे वृन्दे शब्दाद्यधिपूर्वकेऽप्यतिविश्वः शब्दादिपूर्वको ग्रामः
शब्दोवृन्दे शब्दग्रामो गुणग्रामइति यथा संसृष्टौ वो ये यावे नडन्तः संसृष्टेः संयोगे स्वत

म· र·

३८
309

इति रुमेनगरमिति रुमा लवणाकरयज्ञमानाह इति त्वेकान्तमिति मंचे वेदभाष्ये स्तुमो गरिम
रिति स्तुवतेन्तरित्यन्ये शुष्मं तेजोसि स्तुष्येनेति मेदिनी शुष्मं बलमिति वेदभाष्ये शुष्मः
ति दक्षमाथर्वणि संध्या इति मेदिनी दक्षस्तु यज्ञमाने स्यादपि चोरे कृतान्तशमन इति च न
स्तवनमिति मेत्रस्य भाष्येन दक्षो हरिणीयय इति व्याख्याने त्रिशरणमोहार्तिस्तुलो यणमा
स्यात्कारिवानि चेत्यमरः यणमोवदेयधारास्यवारिदेन्द्रुद्रलोके पिकेच स्तु सहरितो
श्रीमस्याद्वहुनि त्रिशु मोरचेसिंधलवणोन्ज्ञीवस्रीणारिवोषधौ यत्र स्तुनाकृनायांचापि
येगावपिवागुलो यत्तनायांत्रियामायांहृत्स्त्रीदृत्रिकोषधौ नीलिकायामिति मेदिनी
हेमेमिति । हेरयणो व्रणाख्यायामीमिमरः ज्ञीवदित्यमरः । जनजन्मने जन्मम मनि
नेनतनात्तः जनजेननजन्मानीत्यमरः उभयसाधारणः । फणिकचि· । स्तकंतकाच
नेलोहे इति विश्वमेदिन्यो । हेनेहेच । हिमंतुषारमलययोर्द्रवयोः स्यात्त्रपुसके शीत
लेवाच्यलिंग इति मेदिनी भीष्मो गाङ्गेयधोरयोः भीष्मास्तुवनसेचोरशंभौ मध्यमपाण्ड
वे चर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेष्वस्रस्वेदाम्भसोरपि ग्रीष्म उस्तभेदयोरितिच । ग्रन्थुशीघ्र· ।
श्रथः शुभेदवाजिनोरिति विश्वः लङ्का करजभेदस्यात्फलवंधप्रवेगानरे इति विश्वमेदिन्यो रां·
कणवपापमनोश्रीमस्किाएवबीजात्मद्यशीघ्रश्च विघावति विघायांस्त्रीजगतेस्यात्त्रपुसके

नेनाश्वत्थोंऽप्यसिदेव प्रभेदेष्वपि विलेपि चेति मेदिनी । हयशीर्ष्णो गोवंशस्य स्वामिति वेदभाष्ये ज्ञाय
इति ज्ञ स्वशब्दे ज्ञ स्वान्यकर्तव्यो महिमा मितिमेदिनी । योवयक्षः । हयपादोऽयं हृद्विरीत्याह
यात्यनेनेति मृत्योर्यज्ञतेः जकारस्य हकारो निपात्यत इत्याहुः यज्ञ शब्दो वैदिक नियमो
महद्धाम सद्यपाठेनः प्रवो यक्षः प्रजापतेः यज्ञो महानस्मीति वेदभाष्ये सोवैति वेदभाष्ये प्रश्नोवा
इति जिह्वया ग्रसमानस्य पस्पाहः इदं वेसन्नं प्रश्नोवहा वाललक्ष्मीनेदत्यादि मंत्रा लन्नयाज्ञहु
लाः । कानिस्त्रः । इवास्यान्नमनोऽग्रे हे निसर्गे बलवाहिनि । कृष्णाकर्णमहे देनाइति च मेदि
नी नद्यान्नर्वधाविमल्व द्वारथकारस्युकाः एतद्रू इत्यमरः । राज्ञाममोभो वन्दपतो ताविधेयजनो
पतौ यद्वेशाक्रे च ग्रीसस्यादिति मेदिनी समानामरुधन्वानावित्यमरः प्रथानिश्चयो धनुश्चा
पो धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकमिति च धन्वान्तमरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेऽपि चेति मेदि
नी । धविर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः एतस्मिन्नागमने धावा इत्यर्थः प्रतिदिवेति प्रतिदीव्यन्ति दधत
प्रह्लादितमेवे प्रतिदिवा कि नवश्चित्य व्याख्यानम् । सम्न्नन् । कानिमप्यविधाना इति
नाधीतानि दितिभावः एतन्महल्लनयाह प्रकरणे मघवन्माहेन्द्रत्यादितं केचित्तु नित्यं स्वाहा
त्योत्तन्नादीनां इहैवेतोदाहृतनिपातनमाहुः । नक्तोऽग्रवाड्यो इति प्रलोकारलोपो निपात्यते
सूक्षेति रुषा वृद्धे क्लीबोऽथपाणकयोरिति यादवः । मूर्धेति । मूर्धानामस्तकोऽस्त्रि

म० र०

३१०

310

यामित्यमरः मज्जेति द्वावेतौ प्यायं कृष्णया सार्धमस्थ्नामपि मज्जोक्ता मज्जा महेति द्विरूपि को
शात् प्रथमान्तप्रमान्त्यूर्ध्वे पितृदेवाग्नेपि चेति मेदिनी पारिजातक इत्यादि पत्रद्वादशपा
दीर्घत्वं तत्सारेणोक्तं पारिप्लानहालबरघामिति मत्स्यवेदभाष्येन परिप्लाणीति नोगता प्र
जेः परिपूर्वस्य स्वञ्जत्वान्नित्यादिना मन्यत्ययः अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यन्त इ
त्यन्ते उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्मेति पठित्वा अजगतिक्षेपणयोः धातोः परिपूर्वः यणादेशः परिज्वा
वन इत्याह तल्लाल्लविरोधादुपेक्ष्यं मानतिश्वेति प्रकृत समम्याः उदात्तत्वं च निपात्यते
इह च त्वविषये संप्रसारणं न भवति श्वयतेति सूत्रे अभव्यक्तं तत्त्वेन उक्तार्थवाचकस्य
स्वपदस्य तद्वत्समाचयहणात् इहह्वानेरिति पादस्य प्राचार्यैः तेनान्येभ्योपि यथादर्श
नेकानि इयापाद्यात्विति शब्दोपपद्यते ॥ ॥ इत्यूष्मादिवर्गप्रथमः पादः ॥ १ ॥
ॐ नमः शिवाय ॥ करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभ इत्यमरः करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे
इति मेदिनी गन्धेनिकलायश्चेति बोध्यं कलायस्तु सतीनकः हरेणुरवारेणुकेचास्मिन्
इति वर्णवर्गे अमरः हरेणुर्नासतीनस्त्री रेणुका कुलयोषितोरिति मेदिनी विश्वप्रकाशो
हीनिकाः कुष्ठरोग इक्षुरस्त्रीति मेदिनी कुष्ठरोगस्तु गन्धेति विश्वः नीवृन्नीवृमयवाने
हनामसदृति मन्त्रेनीवृशब्दस्याद्योदात्तत्वं बाहुलकात् नीवृन्नीवृल्लोके इति वेदभाष्यम् ।

ॐ.

रथः प्रमानवयवे स्यन्दने वेतसेपि चेति मेदिनी । रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेपि चे
ति विश्वः । काष्ठा दारुहरिद्रायां काष्ठा मानप्रकर्षयोः स्थानमात्रे दिशि च ह्रस्वो दारुणि
स्यात्प्रभेदकमिति मेदिनी । उषिजोषिः कोष्टुः जलेवात्मीये मथो ज्ञलेष्टः हस्तव गा
यासाके स्म संस्कृतानन्यभाषाया योषहृत्रयोरिति मेदिनी । ग्रन्थोभिधेये रवेत्क प्रयोजननति
हृतिष्व द्रव्यमरः । ग्रन्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ
च प्रयोजने इति मेदिनी । गोष्ठः स्वयष्कः । अगतो मन्त्रोणित । साध्वोवाणिक्समृद्धे स्याद
पि मेद्यानमात्रक इति मेदिनी विश्वप्रकाशे । व्रह्मन् । अन्वयोग्रविशेषदर्शनिवेदभा
ष्ये वहत्यस्यात्प्रनत्राणे रथगोमनवेषमनोरिति हेमचन्द्रः । वहत्योरथगमोस्यात् वहत्य
रथवेषमनोरिति विश्वः । पात्रः । तस्यो ग्राव ज्ञानेन्द्रयानीलौ सूत्रमेलयोरपीति वि
श्वः । तन्त्रमज्ञानभेदे स्यात्त्रीलो सूत्रमेलयोः स्त्रियां सिक्तो भक्तपुलाकेना मधूच्छिष्टेन
प्रतकमिति मेदिनी । प्राप्तैनिति । होतृवाचस्मनिन्दष्यसवनामिति मन्त्रे निन्दथा हि मे
निवेदभाष्ये निशीथस्तु प्रमानर्धरात्रे स्यात्स्त्रिमात्रे चेति विश्वः । प्रतिनित्यं चाह मध्यरामे
ति मन्त्रे गोपार्थः सोमपानमिति निवेदभाष्ये यस्कोप्येवं नोच्यमिति तन्त्रवृत्तिकारः । अवग्रा
थ इति गाहो अस्वत्वं निपातनात् । सर्मीणः । समिधशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकः ।

म.
२.

निचण्डोऽपठितः श्रियेज्ञाने इति मंत्रे सामिधायकज्ञानी निवेदभाष्ये याज्ञं चैनत् सम्यगे
निजायार्थमत्रेति निश्चलत्वात्ः संपूर्वस्याणः ज्ञानायेन स्फलोकेऽपि फलार्थत्वदर्शनाच्च उ
क्तेश्च समरेण सामित्याजितसमिद्धः । निघण्टु । हृष्ट सेचने हृष्टं तरमनतोऽनिल्पमनः
हृष्टं चरमममात्रेऽपि टः इति स्यादूर्ध्ववाग्रन्दः इति मेदिनी तत्रो विशेषोऽपि मूले चित्राधिकरणेऽह
पेः स्ववत्तरस्यादोऽनघ्यानिर्णयात् । मूर्धमिति गङ्गरीबोत्सर्गो निपातनाद्दीर्घः पश्च
द्योपि मूर्धं निश्चकृत्स्नहस्तो श्रुष्यभेदे वयोषिनीति मेदिनी मूर्धी श्रेष्ठप्रभेदे स्यात्मागधी
वज्ञराण्ठके मूर्धं निश्चकृत्स्नहोऽपि हृन्दमात्रेऽपि भाषितमिति विश्वः । स्नुहृक्तो निपातना
त्रुणः मोघोऽस्त्री हृद्यद्रोणाद्यानाकग्राम्यरोचिष्वितिमेदिनी । स्फायितान्त्र । द्वावि
शन इति दशापाद्यान्तत्रयोऽस्त्रियत्राः टोनवहीतिपठित्वा वहप्रापणे उङ्गोनत्वा
त्रिस्रदाहरणं माधवाण्येव स्फारमिति नेष्टुशीतिनेड् वलियलोपः स्फारः स्यात्कोसि
विकटे करकादेश्चबुद्बुदयरितिमेदिनी । नक्रमिति । नेञ्चुसंकोचने वक्रः स्यात्कुटिले
क्रूरे शब्दे भेदे शनैश्चरे हेतिविश्वः वक्रः शनैश्चरे श्रोसिग्रहभेदे नश्रमकम् शाक्रः श्रमा
न्देघराजेऊटजाज्ञनभ्रूतहारीतिमेदिनी । त्वरइति । त्वादि संपेषणे । त्वष्टः स्या
स्थसञ्कुरङ्कपणाल्पेश्रवाद्यावत त्वष्टांश्रग्रानदीकाण्डकारिकामस्त्रयाश्च चाङ्गरी

गे.

३११
311

वैश्ययोर्हिंस्रा मल्लिकामात्रयोरपीति मेदिनी । त्विषः प्रोतो ग्राह इति नन्दमात्रस्त्ववसंहृति
मन्त्रे वेदभाष्यकारैः प्रकृतसूत्र उज्ज्वलदत्तादिभिस्त्वेत्थं व्याख्यातं दशपादीवृत्तौ तत्प्रमा
ण्यकाष्ठचेत्सत्त्वे त्वमेवं स्वमिति सम्बुद्धान्तपृष्ठो माधवः हिमांशुरित्यादिः प्रद्युम्नार्णवः दस्य
तिरोगान्तिमपतितदस्रः दस्रः स्वरेश्विनौ हतद्विति मेदिनी दस्रः स्विचराश्विनयोरिति विश्वः
उस्रो वृषे च किरणे पुस्त्वा जलपवित्रयोरिति मेदिनी उस्रा गवपवित्रायामस्त्रकिर
णेस्त्वनद्वति विश्वः वाहो नाहि बसज्ञोवमेदचेव चनष्यथहति मेदिनी वाहो राभसपवि
त्रोर्वित्येके माथवस्तवाहैवविकृतिमानीति मन्त्रे शद्धृधकामस्तुन तत्त्वाधत्रवीक्ष्येतिव्या
ख्यातं शुभंस्यात्शुभकेजीवशुद्धाम शुक्रयोरस्त्रियामिति मेदिनी । शुक्रमिति । चकारोद्ध्मी
शुक्र तत्व मन्त्रे तत्वेन सप्तश्री चागरिकायां स्यात् हृतान्त्रे शुक्रमिष्यन इति विश्वः शुक्रं हृत्वा
ल्पास्त्रे चागोयोहोश्च स्यत्स्त्रेतुस्त्रेवेन सद्दति मेदिनी । शब्दे दीपेच । यार्दीनत्वत्र भेदस्यात्
स्त्रियोस्त्रि चेदभिधेयवत् इति मेदिनी । शुचे चेन्द्र । शुद्धोवृषलः ग्रहहाव्येत्स्वरसूद इति मन्त्रे
नदृष्ट्वा बाधा योगाय अवग्रहसहानः तथा चोत्तरतन्त्रे श्रीभगवता व्यासेन सूचितं शुगम्यतद्
नाद्दस्रवणादिति । कृतेः । यत्नस्यशब्दः कृतवर्तस्यानेकार्थत्वात् हृद्ग्रमाव्यानमाभी
ले पापमानपनाहिनोरिति विश्वमेदिन्यौ । कृतलकादिने चोरेन्द्र यमेवाभिधेयवदिति

म० र०

च बहुलमन्यत्रापि संज्ञायां वृंहयति वर्धयति प्रजाः ब्रह्मा यां स्रष्टुं भावयति सा भूः यो
धयति स्तन्यमित्यादि ध्येटः सि वर्धन्तु ल्वा लोप सूत्रेण यः यस्मा जजान वा फलकालसंज्ञा श्चटसो
र्गपि न्हीविंदित्यापायेनोदाहरन्ति वानीत्यादि । जोरीच । जीरः खेङ्गे पर्णवाणि रङ्गव्युहे इति वि
श्वः जीरस्तु जरणे वेङ्ग्ये इति मेदिनी जयुत्तेति नयाचन धातुलोपस्तिहत्वे जीवेरदा
नुरीति प्रत्ययमत्याख्यानार्थं नैतज्जीवेर्लुपं किं तु राकिज्यः सम्प्रसारणामिति भाष्यग्रन्थः ।
हन्हः । हयावयक मद्ययोः पुंलिंगा हिवि देवे स्यादिति मेदिनी । हयोटवे हयामद्ये च वधक
पिदत्वादु विदिति विश्वः हयति प्रेरयति कर्माणि लोके हतु हृदयं धीरो धैर्यान्वितेस्वे त्रु धे
न्नीवन्तु जमे स्त्रियां स्रवगाान्त्याया इति मेदिनी ग्रथः स्वरान्तं पुंसि वाच्यलिंगा च वल्लवकर
निव शैतिनितालव्यादि श्शीत्यर्थः हृदः स्याद्यदेवभेदः इति मेदिनी हृदो हृस्वभेदे हृदये इति वि
श्वहेमचन्द्रौ हृदः हृदयेन तालव्यादि हृदये विश्वः मोगो कहलयोः पुंसि चीरो विल्वानन्द
मकेः गोस्तन्येवस्त्रभेदे च रवावेल्वन भेदयोरिति मेदिनी चीरं तु गोस्तनेवस्त्रे चूडायां सीसकेः
पिव चीरी हुकवाटिकापिल्लारिति विश्वः । वाविच्येः । वीधं तु विमलात्मकमिति विश्वः ।
धानिवेष्टमरः वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकार रोधसोरिति धरणि रेतिदेवो वप्रस्तातेत्रुमा
नहीवेणुद्वेवत्रवपेनटङ्हतिमेदिनी । कस्त्रेरः । कटजगन्नादि कस्त्वावः प्रोक्षेभि

२९९
312

रो०

ष्वरीषट्रानिमंत्रे अरण्यागानिमंतो बभ्रुस्य सङ्क्रन्याबद्रानिमंत्रभाष्यं इन्द्रः प्राचीपताव
नरात्मन्यादिनयोगयोरितिविश्वः घ्रघ्रस्रलाङ्गपरिपरिमाणोपलक्ष्यते आलंबनेसमू
हेच प्राणेचस्यात्उपमकम् गुधिकेवप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी ज्वरः स्या
त्कुटनइव्यकोकिलात्सेचगोप्तर इतिविश्वमेदिन्यौ खुरः कोलदलनाफे भटः शिवे
खज्जरीटवृषभमत्कटबके कारेदातिविशेषेनाङ्कोविमङ्क लक्ष्मलयोः काञ्चनेच
ह्रिपाग्नासाहुस्सावामनदीपुच तिथिभेदप्रमाणिपाकद्रफलानेनयोरपि विश्वप्रेष
वमाथोवनग्रामिकग्रामान्तरे उग्रः शूद्रासहेनत्वचाङ्डश्वूमिविषात्कटे रुद्रोवचात्वइयो
रितिमेदिनी भलः स्तवभालकयोनित्रुडिग्रनिमेदयोरितिविश्वः भलः स्तवमणाङ्गस
भोगावृत्तेचधाञ्चवत् क्षत्रकः स्याद्भागेवज्रेपद्मासेवस्थानेप्रमान् रेणोदिकत्तमिमेदोः
ज्ञोविश्वभ्रूयोगानरोसिते नष्टमकान्तरजने गारः पानस्तणावनोविशुद्धभिधेयवत्
नास्वनसंक्षेपवदेनहृद्योः पद्मकेसरे गौरीत्वसज्जानरजःकन्याग्राकरभार्ययोः गाव
नेवज्ञनोपिगामिप्रियंगवस्वधासवं शापगाथाविशेषोपियाटमोपानियोषितोतिमेदिनी
नदीभेदेचगौराश्याहुरुणस्पचयोषितोतिविश्वः घ्रघ्रवर्षात्तयादन्नाक्षुनयोलसम
न्विने सागोरीनमत्वाग्रहत्वमगोरपरिकीर्तिनइति प्रस्याप्राचवनप्राडकाण्डे हम

उपसर्गान्तरानिवृत्त्यर्थत्वात् आपणिक इति वणिक् । नित्स्वरेणाद्युदात्तः आपणेन व्य
वहरतीत्यर्थे ठक् वणिक् वणिज् इत्यनेनोदात्तः । श्यामल्या । श्येनः पत्त्रिणि पाण्डुरे इति मेदि
नी श्येन स्तोतः स्तेन चौर्ये इति चौरादिकात् पचाद्यच् वितन्निर्घकारोऽपि केचित् स्तायुः
नोपनयस्त्वादि प्रयोगा बहुभेन निर्घकारस्यापि ष्ट्यानेभ्यो दिश्च माधवादिभिः स्वीकृ
तत्वात् हन स्तेये पतन मेव पवनः स्तेनमा हि निर्घकार एवैष्याङ्कः हारिणः प्रसिद्धो रो
विरहोऽत्वभिधेयवत् हारिणो हारिना याचनारो भिक्षु अभदयोः सवर्णप्रतिमायां चेति
मेदिनी । वज्रः कितव । वजिनं कल्मषं क्लीवं केशे ना कुटिले न्यवदिति मेदिनी । प्र
जिन चर्मेत्ययं स्त्रीत्यमरः कठिनमिति कठ कृच्छ्रजीवने कठिनमपि निष्ठुरे स्यात्
स्तब्धे त्रिषु नपुंसके स्थाल्यां कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां चेति मे
दिनी । मलमल्लधारणे मलिनं ह्यष्टिकेन मे अर्तममन्यात् त्रयोऽपि नीतिमेदिनी । क्रोडे
नमिति नगरं कुणिन्नमण्डजोघयाविनिश्रोह एषः जणिडनक्रोषिः घस्यापत्यं कोणड
न्यः यज्ञकृषिपर्वणादिनात्वगोड नमितिनेत्रिरीयश्रुतत्वयः । कुटादिभ्या । कुगतो अर
ल्पहृतो इत्विणनहूयोविद्रकोचनेचपराक्रमे दक्षिणा दक्षिणाहूनसरलच्छन्दव
तिषु ष्ववामेत्रिषु यद्यसाटोविधदानेदिशाद्रियामिनिमेदिनी दक्षिणासरलोदारपर

मे॰ र॰

२६८

315

छंदोग्रवर्तिष्ठ वाच्यवद्गृहिणीघावीपत्निवानमतिहृयोरितिविश्वः । मूर्तेः॰ । हरिणं सूक्ष्म
म्हष्वरमित्यमरः हरिणं तु स्वरे स्वल्पेऽपीतिमेदिनी । तद्धितमिति तद्धित्वं प्रत्येने लद्धपथाग्रेण
नेकृत्वः । तलिपुलिभ्यांच । तलप्रतिष्ठायां पुलमहत्वे तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेपिवा
च्यलिंगकं हृतिमेदिनी । महेः । उनस्त्वमिह माहिनः सन्निति मंत्रे माहिनो महनीयः
पूजनीयइति वेदभाष्यं । क्षिप्रुचि । एधनीतिप्राह हृगोः ध्रुवइति पुः प्राशो प्राशः स्त्रीरिति
कृदिकारादक्तिन इति उीषन कृत्प्रत्ययोयदकारइतिव्याख्यानात् कृदंतेयदिकारांतमिति पेवे
पिकारग्रहणे तन्मात्रमर्थ्यादेवकेवलग्रहणात् कृर्वचलङीषि श्रीमित्यपि रहितनइत्यनीह
ह श्रीर्वेषरचना शोभाभारतीसरलद्रुमे लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपात्रे विधोपकरणेषुच विभूते
चमतौच स्त्रीतिमेदिनी । ज्रसाकाशेन्यादि स्रस्तो दाह्यतेच । ध्रुवः । चोत्वाद्योत्ये स्त्रुवः
कः । स्त्रुगतो स्त्रुवो यज्ञपात्रविशेषः प्रयेस्त्रुवो ग्राभिजिह्वतिस्त्रुवेण पवेण जुहोति ।
त्यादौ प्रसिद्धः । चिकु । स्त्रुवस्त्येव योगविभाग उत्तरार्थः । तेनाते । तद्धितसंघात ।
ग्रहणे तदादेवग्राहेति स्त्रियांतत्वगाहर्यरेत्यमरः केशवात्कमाह गोनेन्यादि गोः
स्वर्गेचबलीवर्देरश्मौचकुलिशेत्रमात् स्त्री सौरभेयी दृग्बाण दिग्वाग्भूष्वप्सुभूम्निचे
तिमेदिनी । द्योरिति कर्तर्यधिकरणेवाप्रत्ययः । द्योरिति त्रिलिंगोयमितिप्रागेवोक्तं

गो॰

जसिमहोमहिन् । जमहरयेमत्र्यधिप्यल्लगोमितिमंत्रे जमहरये श्रांतायेति नीचायमाने ज
महींनश्येनमित्यत्र जमहीं त्वाधिने श्येनेनश्येनपावित्राणामिवेति उग्रस्यवाजोसहरिः नावे
तिमंत्रे सहरिः सहनशील इतिचवेदभाष्ये । स्वदु॰ । स्वदनं त्वधरे स्वादने सोमोनिदलनेः
पि चेतिमेदिनी रसनः शाब्दे स्वरहेतिच रसनास्तिजाणकेपिप्राकारेवसनाहृतावितिवि
स्वः रसनोरसनाः सेनास्त्रिजाणाकः जमारकरूपमरः । प्रशोरसाच । जिह्वोतिरसज्ञास्वा
दने चौरादिकस्तस्मान्नन्द्यादित्वाल्युः एषासप्तग्रंथनिघण्टौ । प्रथरसनं स्वादने धनो जिह्वा
योत्रनपुंसिस्यात् इस्वायोरसनास्त्रियामितिमेदिनी प्रथाचदंत्यमालव्यमध्ययोरर्थदेवावः
स्याभ्यारिप्रयोगाभिप्रायेणोज्ञावसनन्त ह्वावपिचजिह्वायामिति विश्वकोशात् जिह्वाया
मुभयं रसनेतिः स्वनेस्वादेरसनाकाञ्चिजिह्वयोरितिमयधरणिकोशाभ्यां काञ्च्यामप्यु
भयमाध रसनेस्वादनेचाथरसनाकाञ्चिजिह्वयोः रसनेचापिवास्वायामितिविश्वप्र
काशाच्चेतिदिक् पवंचेहरसहते ग्रहणव्यामो ग्रसाभोजनइतिधातुद्वयमपियास्से रसग्रा
स्वादने रसशाहूदतिधातभ्यांतबहुलंमन्यत्रापीत्यपादवरूपमानोयरत्च् तेनसर्वत्राः
वयवार्थोऽत्रगमोपिसहपणादरुत्ववधेये । उन्दे॰ । उदनं नास्त्रियांभक्तेबलायामोदनीस्त्रि
यामितिमेदिनी । बहुलं॰ । स्यन्दनंतस्मान्नौनौरोतिनिरोनारयोस्त्रियामितिमेदिनी रोच

म. नारङ्गकल्हारे गोपित्तवरयोषितोः रोचना कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिष्विति ।
र. चाटे ग्राह्लादने चेटने मलयोद्भवे चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी ति विश्वः चेट
नीतु नदीभिदि चन्दनो स्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकमिति मेदिनी भद्रकाली गोप
धीविशेषः भद्रकाली तु गंधोल्याकात्यायन्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी । प्रह्लादे पणो
प्रसन्ने देवणो ह्लीवे पुंसि स्याज्जीरकाद्रुमे इति मेदिनी । प्रतसामन्त्यगमने राजसूर्वः राजा
ततः स्त्रीरीकायां पिपाले किंशुके पिचेति विश्वमेदिन्यौ पवमन्यापि इष्टव्याः । रञ्जेः क्त
न् । बाहुलकात् कृपे रापिलत्वाभावाच्च हृपणः । भ्रस्ह्. । बहुलवचनाद्भाषायामपि
भुवने विष्टपेपि स्यात्सलिले गगने जने इति मेदिनी । हृपृ. । निधनं स्यात्कुले नाशे इ
ति मेदिनी निधनं कुलनाशयोरिति हेमचन्द्रः । धृषेः. । धिषणा स्त्री गुरौ चार्थे धिषणा
धियि योषिनीति मेदिनी । वर्तमाने. । पृषन् मृगे प्रमाण्विंदौ नन्तृयोः पृषतो पिना पृत
योस्तु विषु पृषत विन्दुयाके प्रभाविमाविति मेदिनी बृहती क्षुद्रवार्त्ताकीच्छादकार्योश्च
वाचिच वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोरिति विश्वः शाल्व वृद्धावाङ्गि गद्वामि
तिन्नम् बृहद्विपुलः महती वल्लकीभेदे राज्ये स्यान्नपुंसके नलभेदे प्रमाणश्रेष्ठे वा ग्रे.
च्यवदिति मेदिनी महती नारदवीणा प्रवेक्ष्यमाणा महतीं मुहुर्मुहुरिति माघः जगत

३१५
315

विष्टपे स्त्रीवंवायोनाजङ्गमेत्रिषु जगतीभुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेपि चेति मेदिनी तत्र
वाच्यवाचिनः पुंलिङ्गस्यनस्मि जगन् जगतौ जगत इत्यादि द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति
स्मृत्यादिनस्य त्वग्रमभावात् जगत् जगताविन्यादि संचिनोतेरिति रुग्मान्तिवन्दुमसर्व
वीत्स्यूयतेः सर्वत्रेत्याह रूपच्छन्देचन्द्रमा इत्यत्र पिवमधस्तु पदिन्द्राहृषस्वेति मंत्रेन्त
रूपच्छब्दो यौगिकः रूपाणीत्यर्थः वेदभाष्यान्तरेतो दीपिकाद्युपतेः शब्दप्रत्यये आगम
शास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमाभावः इत्युक्तं नस्योक्तिवादमात्रं एतेनत्वमस्य द्वारस्यणादान्तर्पथि
वेत्यादिमन्त्रान्तरव्याख्याने गौरित्यत्र हन्तौ वेदजन्मीप ह्यातिनीत्यमरः छन्दसिपशानच
जगतौ ज्रहषवयोह्यानो एतेनपत्नमहइत्यादिमंत्रद्वयेपि शवसानशब्दस्य गन्दपरनया
सोपूर्ववेदाद्भुलको पष्टंभेनाक्तिपद्व्याख्यानेनानोवादूनेवा । ऋजीषी । ऋजीभर्ज
ने सूदेत्वान्नम् तत एव नलोपाभावः एवंच प्रथमान्तमित्यादि च सूर्वसूत्र एव पठितं शाक्याः
किञ्चेवन्तुथावेदोपपद्यते उत्तरसूत्रेपि गणपाठ हृणान्तत्वं प्रतेः सृदुह धेः किट्टिसर्वे
सर्वसामञ्जस्यात् ऋञ्जसानो नेयइति ऋञ्जसानः प्रसवार उक्तेय प्रसिन्यात्वेमंदस
नाद्भुतपवसू इत्यादिमन्त्राणां भाष्येन यौगिकार्थ एव प्रदर्शितः प्रतिर्धानोऽग्णः प्रत्यय
स्यस्त्रसगामः प्रसाविषदर्णमानाय शक्ममिति मंत्रस्यभाष्येऽशमानाय शब्दणाहिंसितर

म. र.

३१६

316

निष्ठाख्याने । ऋधिः । बाहुलकात्कृपेरपि कृपणः स्वकृपः कृपाणेन कथंकारं कृप
णः सहगणपते परेषां दानसमये यः स्वकोशं विकुंचति । क्षुद्रेः । यद्योऽल्पा प्रसज्जक
राणामेन दंतिमेचे जकृणां कौटिल्यकारिणः पापफलयोधिपृथक्कुर्विति भाष्यं ।
क्षिनेर्दक्च । क्षिणाति ग्रस्मान्मनेनादानच मनोल्लक नकारस्य दकारः किटित्यज्ञह
त्रैनेत्रगणः प्रणयकर्मैतिमाहि उज्ज्वलो भवितमिच्छति सिसिद्दानोक्तुस्नकर्मैतिविशेष्य
निघेत्यमरः प्रक्रुस्नेप्तज्ञो प्रद्धामित्यर्थः इहहतोरस्वामी प्रकृतत्सूत्रे विस्मृत्य सिद्धिरेवेत्ये ।
ग्रस्माहितः कानाजितिख्याख्यात नत्त्र कानच ब्धान्वसमन्वात् हदित्वेननलोपानपप
नेस्त्रेतिदिक् हुस्नकर्मैत्यमरे पाठोनर पापकर्मैत्यर्थः तत्रावयवार्थानगमस्तत्समर्थे
बलेनबोध्यः प्रडोभवितमिच्छ नीतितिरत्याहीदानीमप्रहृदहतिगम्यते । दस्स्वो । ।
ग्रसतेरिति हुत्रेन प्रादिपाठेनज्ञापिते डेणादिकयोरुक्तेस्सचोस्तत्रायहृणामीति प्रनोत्रदीर्घे
नेस्रदाहरति शंसतावित्यादि निर्ह्राद्यापक्तदनः नष्वाचमंत्रः ग्रावग्राभउतशंसात्हाविप्रः
ग्रादिशब्दात् शंसह प्रज्ञाशेषे शालिविनयतिसत्वात् शाह्वाप्रद्धः शास्तरो शास्तरः शा
स्तासामेनभडेनाशासके पुनरन्यवदितिमेदिनी प्रभुवेस्यात प्रसद्रितिदीर्घः प्रशास्तारो । शे.
प्रशास्तारः तन्त्रास्वस्ज्ञस्वेषणाजेमनीइार्वेचतारष्ठो अजिध्यानन्नदेपिस्यात्रियत्नावेधसोः

प्रमानिनिमेदिनी कोशान्तरेणाह वैश्यायामिति अमरस्तु क्षत्रियायां च शूद्रजस्त्वाह
याज्ञवल्क्योप्याह क्षत्रियामागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव चेति इह फलमन्वयत्राप्येति
सूत्रे प्रपंचार्थत्वाद्वेदितव्यं। नमेति नञः प्रकृतिभावः पतेरष्टहलोपः स्वप्ताप्रमादेव
शिल्पितत्त्वेणोरास्थिराभिरूपीति मेदिनी। जायोमानौस्यत भोविनएवर्थः। दूत्यमेः। प्र
सूतेपणो प्रसहोस्यादिस्त्र ग्राभ्यास्तुस्तुपपदेकरत्न। यतेः। यतीप्रयत्ने नञिचनन्दे:
उषाप्रष्टानने राच ननन्दाच प्रकीर्तिते निहिरूपेप्रविष्टः देवेति भ्रातर इत्यत्र हेत्रो स्वामि
नोदेवृदेवरावित्यमरः देवे धवे देवरो माधवचेति स्त्रीहर्षः। नयतेः। स्तः प्रमोसः पञ्च
जनाः प्रकृषाः प्रकृषा नरइत्यमरः। सव्ये-। जर" चेत्यत्र वनिते सेव्येहेति नत्रकषे हुतौ
नि समस्याप्रलब्धक। प्रतिहृ-। धर्मिकोत्रः प्रराणिवाङ्कमन्येनाहुर्योनिमेध्यदारुणोतिमे
दिनी सराणिः श्रेणिवत्मनोरितिदं त्यादोरभसः सराणिः पञ्चगोमार्गिस्थीति मेदिनी। स्त्रीहि
सायो ततः शराणीवित्यके शराणिः पात्थचाबलादिति नालयादावज्रयः इमामश्रेशरणि
मितिमत्रे शराणीहिंसायानलोपश्चपामोमहृषः त्वमस्वेनिवेदभाष्ये धमनीत्वसिराहृहवि
लासिन्याचयोषिति प्रशानिः स्त्रीप्रसयोः स्पात्स्त्रज्वलायोपवावापि नराणांक्षमणोप्रसज्ञ
मारीनौकयोः स्त्रियां रजनीनीलिनीरात्रिहरिद्रा जतुकास्वचेति मेदिनी क्रमारीलताविशे

म॰ र॰

२२८
317

षः नरणीरामनरणीकर्णिकाचारुकेसरा महाङ्गमारीगंधाक्तेतिधन्वन्तरिनिघण्टुः ।
रञ्जनेनलोपोपिवाफलकात् । कषेरादेश्च चः । चर्षणीजनइति वैदिकनिघण्टौ चर्ष-
णियाकृष्यमतङ्गाश्रमनामकस्य पापहानात् शेमासस्वर्षणीधृतः पचर्षणीभ्य इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये
तच्छेषव्याख्यानाच्च प्रतपवादेश्च चइतिदपापदीहृत्त्रिपादपवेहप्रस्थानः उज्ज्वलदत्तस्त
प्राग्देशधइतिपठित्वा धर्षणीर्जन्यकीर्तिर्व्याख्यात तत्र तथासतिधृषेरित्येव सूत्रेयत मा
गल्भपहपावयवार्थोनुगमात् प्राग्देशधइत्येशस्यत्यागेनलाघवाच्च । वृत्तेनिरितिन हृदिका
गादितिपत्रेडीषु मरीचिः पङ्क्तिः पद्यावृन्तेन्येकपदीतिचेत्यमरः त्विषांपतिराफयमिति उ
त्तरस्यवाजो त्विषांपतिरणायइतिमन्त्रस्यवेदभाष्यात् त्विषांसेपतामन्त्रतरणायेति त्वरय
ति गोत्रमिति व्याख्याने । प्रचिहितिसाने नमरिचिकास्पृर्जेयत्रितिमन्त्रः नयनमिवसानिङ्ग
सूणांनेवैपमरीचिरितिमाद्यः ज्वालाभासोनपुंस्यर्चिरितिनानार्थेसानेषुमरः इदंतोपीति
णीजनादूचइरितिभावः प्रचिरीहितिः णिलाविह्वियामित्यमरः रोचिःशोचिरुभेक्लीवेइति
च ख्यापनेनयाचुर्दीः छ्वाटिः त्रियामेवेतिलिङ्गानुशासनसूत्रे पवंच पटलंच्छविरि
त्यमरशेष्य पटलमाहचर्योछविषिः क्लीवेतावदनउपस्याः । हृहेः । ब्रीहिः प्रसिक्त
तासाने नस्त्रीकरो इतिमेदिनी । छनेः । ज्योतिरग्निर्दिवाकरे प्रमाञ्चप्रेसकेइषोस्यात्

उं॰

त्त्रपाकामयोरिति मेदिनी । वरोहो वटेः । बाहुलकात्केवलादपि रोचिः शोचिरुभे
क्लीबे । वर्तिः । वर्तिस्त्रियामीसमरः क्लीबइत्यमरः अर्च्चिर्नापर्वपरुषो इति च ।
वप्रः क्लीबेन तत्रो शाला कुन्नावपो इति मेदिनी तत्रः पारीरे तत्रे तत्रेन तत्रे मिति स्वबंधः
स्यात्रत्रलत्रघासाधं धत्रघाच धत्रविदु रितिहिदु पेत्रविश्वः अथास्त्रियां धत्रस्थाणावि
त्यमरः धत्रः पिधाल्लेनानसौत्राणांभेदेषाणासने धत्रधरे वेधितिसांते मेदिनी चत्वेः
शिल्वान्सावेधानकाले व्याज्व चत्वाले हृपमत्रभवल्पनेन चत्वः । मृहः । मृहः पुनः
पुनःशास्व्टभीत्वाममहत्त्समाः इत्यवयवेषमरः अस्मात्परे बहुलमन्यत्रापीति हृत्वे
त्पशल्वात्यक्तं । हूरहः । नैन्दनः कुवेचः कव्यात्कटुरोयान्तरवत्सी इति शाश्वतार्णवः
शर्वरी यामिनी स्त्रियोरिति मेदिनी बर्बरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे बभ्रुः फञ्जि
कायांत बभ्रा शाकप्रभेदयोरितिविश्वः बभ्रुः पामरे केशे चक्रवालेनीवृदन्तरे फञ्जि
कायां प्रमोज्याक भेदप्रभेदोः स्त्रियामिति मेदिनी चत्वारे स्युःपादले गानरस्तिव ।
नैमटेः । घरजत्रवर्तने मरिटरपतेरिटिघत्व निषद्वरः स्मरे पंके निषायान निषद्वरी
ति मेदिनी ॥ ॥ इति श्रीप्रौढमनोरमायामुणादिषु द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ ॥
क्लिन्न क्लेदन इत्येप्रत्ययो गांचविश्र इति मेदिनी । इधान्धाने इत्यस्यात्व पवमा

म॰ र॰

१९८
318

पानइत्यादीनामित्येके प्रत्नोत्नपोवमोवनोवनोवस्यात्लपेपभः प्रत्यग्वेत्नोपोव्योरिति लोपमा
ज्ञः पोवरः कच्छपे स्थल इति मेदिनी नीवरो नीवृथो वाथ इति च स्यान्नीवरो वाणिज्ये वा
स्त्रेपि च हृथपत इति मेदिनी विश्वप्रकाशे कवरं ज्ञात्मिने वाच्यलिंगं तत्क्रेनपुंसकं गोनि मे
दिनी बाकलकाइ पपृथोजह्वातेः उकारलोपः उपह्वरं समीपे स्यादेकान्तेपि नपुंसकमि
ति मेदिनी उपह्वरो रथ इति केचित् नइप्रपत्नमिमिति मंत्रे त्वउपह्वरे उपगान्धोस
मीपे देशे ह्वृ कौटिल्ये गतिविशेषवाचिना धातुना गोनिमात्रमिह्ललक्षणे ननोधिकर
णेयः ह्वर्इपपद प्रकृतिस्वरत्वमिति भाष्ये व्याख्याने । इरिसत्र । इनः पत्योत्नपाकेयोः
जिनोहोतिच ऋद्धे च पुंसि स्यात्त्रिषु जत्वर इति मेदिनी दीनाम्हूषकयोषायां इगोनैकान्तेव्य
वदिति विश्वः उत्लो यो बृश्चे प्रमान्दत्ताणीन योरत्यालिंगक इति मेदिनी । फोनमोनो ।
हिल्ली गोडिक फः फेन इत्यमरः मोनो राघपनेमनस्ये इति विश्वः । ह्वेषेः । ह्वस्लः सत्यव
तीपुत्रे केशवे वायसेजेने ह्वस्ला स्याद्ध्रोपदीनीलीकाणाइहाम्हयोषिति मेचके वाच्य
लिंगः स्यात्ह्ली वेमाश्चलोहयोरिति मेदिनी बभ्रः ह्वयः बभ्रुःशिफायां कृतेचेति विश्वः
बुभ्रो नाम इह स्थूलयोरिति मेदिनी । धाहु । धानाभृत्यवे प्रोक्ता धानाको भिन्न वोदिहे
ति विश्वः पर्णिपत्रोकिंशुके नेति मेदिनी वस्त्र त्ववक्कयेपुंसि वेतनेस्यान्नपुंसकमिति च र

गो॰

वेनइतिलक्ष्मणः प्रजापतिस्तुमरुत्वान्महानामितिमंत्रे मनोः पुत्रेपिप्रसिद्धः लक्ष्मणमि
तिलक्ष्मणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपिनामविशेषयोः स्त्रीवैरामभ्रातरिपुंलिंगौ हंसयोषा
यांलक्ष्मणा सारसयोषायांलक्ष्मणेतिव्यवस्थेत्यर्थः लक्ष्मणनाम्निविशेषेचसौमित्रिरः
पिलक्ष्मणः लक्ष्मणेलांछनेनाम्निरामभ्रातरिलक्ष्मणइतिविश्वः लक्ष्मणनामवि
शेषयोः लक्ष्मणाचलक्ष्मणस्तुसौमित्रौलक्ष्मणोपिचनिर्दिष्टरूपश्चविश्वः लक्ष्मणनाम्नि
विशेषेचसारस्यांलक्ष्मणाक्वचित् लक्ष्मणात्वौषधीभेदेसारस्यामपियोषिति रामभ्रातरि
पुंसिस्यान्नश्रीकेचाभिधेयवत् इतिमेदिनीकोषेतु सारस्यामपि निमित्तकारः स्त्रीपुनः
वेत्रेति लक्ष्मपद्मगणः बाकुलकादिति पतञ्जलेः स्मृतिस्तुवेहृस्वो येनविधिरिति
ह्रस्वेकेचिदुदाहरन्येचसप्तषष्टि स्तोनः किरणाह्रस्वयोरितिमेदिनी । ह्रस्वः । कर्णः पृथ्याज्ये
पृष्ठतेस्तवर्णोलांछनावर्णीतिविश्वमेदिन्यौ ह्रस्ववर्णे दीर्घपाठेन ह्रस्ववर्णे वर्णोहि
जातिस्तुशुक्लादिपरोगुणकथ्यास्तुच लक्षणोनानास्त्रियाभेदस्तुपांसरावलीवत् इतिमेदि
नी विश्वमेदिनीस्थमाह जर्णइति जर्णोजीर्णद्रुमे ... इतिहेमचन्द्रः शोणस्त्रियां
माढकेस्यादाढकादिचतुष्टये प्रमाणस्त्रापीपात्रोतुस्त्रकांस्त्रीनीवृदन्ते स्त्रियांकाष्ठां
पुत्रवाहेनागवाटन्यामपीष्यते प्रज्ञभंजेचभक्तेस्यात् स्वभः स्वापेप्रसमस्पविज्ञानेदर्शा

म०
र०

२१८
319

नेपुमानितिमेदिनी । धेटस्त्व० । धेनानद्यां नदे पुमानितिमेदिनी धेनः समुद्रे नद्यां च
धेना इति विश्वः श्लोकोदाहरणादिषु समपंचाशत्संख्याकेषु वाङ्नामसु धेनेति वैदिक
निघण्टौ पठितं अतएव धेनां जिगाति लाङ्गूले इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्वेत्यादिषु धेना१
वागिति व्याख्यानं भाष्ये । त्वषित्रूषि । त्विट्शोभापिपासायोः तृष्णा लिप्सापिपासयोरि
तिविश्वः । सृज्वः । सृणायोजिह्विकाप्रिचेतिनानार्थेमरः सृणिरंकुशवज्रयोः सृणा पुत्र्या
वधस्थान गलगण्डकयोः स्त्रियामितिमेदिनी । रमेलच । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि मणावपि
नपुंसकमितिमेदिनी । रास्ना० । रसग्रास्वादे उपधादीर्घः रास्नानस्याङ्गजगान्धामे
ला पर्णा सर्पाख्य स्त्रियामितिमेदिनी षसस्वमे दीर्घः सास्नावगलकंबलइत्यमरः स्थूणा
निष्ठनेहपु प्रत्ययस्याणत्वं च ग्रथस्थूणास्यात्तु ष्ठणां स्तंभे गृहस्य चेतिमेदिनी सूर्मीलो
हमूर्तिस्यात् वीणात्यादिषु गुणाभावो णत्वं च वीणा विद्युत्वल्लक्योः स्त्रियामितिमेदिनी । गादा ।
गेरूनं दे गायने च देस्तद्दानरज्जुर्मे इतिविश्वः । कृत्स्ना० । कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिष्विति
मेदिनी । निजेः । नीचंभ्रास्त्रइलवणे विषलोहाजिमूषके ह्नीवेद्यगाज्यकेंशि१
निस्मान्मत्यागिनो ऽक्षिष्विति मेदिनी । प्रजिमन । हसञ्जोरेरिपौ ग्रसि ग्रथजन्तुः स्यात्
ग्रसिप्राण्यसुधात्वोष्विति मेदिनी । भुजि० । स्कन्धनामवणोयम इतिमेदिनी । प्रानी० ।

गं०

नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेऽपि चेति मेदिनी । स्त्रुवः । स्त्रुङ्नौ स्रुवेनेकार्थत्वादि
ह भाषणे स्रुवेनेभाष्यन्तेनेनेति विग्रहः हृषायोग्रस्त्रुपः किञ्चेति पद्यते स्त्रुपसंदायागतो
वायत्तीति स्त्रुप्यः मन्दगमनकर्त्ता । स्तूपः । स्तूपोऽस्त्रियां हृदयोरिति मेदिनी स्तूपेभि
ति बाप्तलकाइत्वे रप्रत्वेहलिचेति दीर्घः प्रस्फोटनं सूर्पमस्त्रीत्यमरः हृषायोग्रो
ग्रस्त्रश्रम्भस्त्र स्तूभ्याग्नुड्डुति पठित्वा स्तूपं सूपं च श्रुत्यादेन द्विरूपको पाश्रुभयट
त्रे । अयकर्षाच । अयाहेतेमिश्रणे प्राप्भ्यायः सर्वाणिकन् धातोः दीर्घत्वञ्च स्तूपः स्त्र
पकः स्तुम्मानरानोधरग्राहलकमेदिनी खटः क्रोधबलात्कारो इति विश्वः शर्पवाल
हतोपि च श्लेसिस्यान्मानिभाह्वानाविति मेदिनी विश्वोकिमाह बाध्य इति बाध्यस्तूष
णीचाम्रुणीति कोशान्तरमभिप्रेत्याह बाध्यं चेति स्तूपस्वभावसौन्दर्येनालकेपश्रयाह
योः ग्रन्थहन्नेनालकादौ प्राकारस्त्रोकयोरपीति विश्वमेदिन्यौ उल्पमहेकलत्रेच स्त्र
यनी येच न द्वयोरिति मेदिनी श्रमरोक्तिमाह नल्पामिति । स्तनहृषिः । स्तनगादद
वशाद्दे स्त्रुवादिगणेनो हृषुरुषो पुरुषुष्ठो महीद्दर्षालेपनयोः इदादिः स्तनयित्नुः
प्रमान्वारिधरेपि स्तनितेपि चेति मेदिनी हर्षयित्नुः स्तनेहेऽन्न्वपाषयित्नुः पिकेहि जे
स्तनयित्नुः पयोवाहेतद्दुनो स्वरशोगयोः इदादिः स्तनयित्नुः प्रमान्वारिधरेपि स्तनि

म०
र०

३२०
320

नेपचेति मेदिनी । ह्रस्वनिष्पांकुः । ह्रस्वर्विनिकन्तैत्यर्थः किन्त्वावगुणः हन्तुरिति प्र
उदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः एवञ्जन्तरगमेरपि यास्त्वेचेति चाउना दशपादी
हन्तौ तन्कारिति नकाररहिते प्रदिन्वाहणः कतौ हन्तर्वेकैकदेशः बहुलकान्नलोपः
गमेस्तु निगत्रौरित्युदाहृते तन्सर्वं मामातिकं लक्ष्यविसंवादात् तथाचश्रूयते हृदूपेह
तमहूनये जेपवराजेभरह्वान्तु प्रयह्वान्तरप्रहीनः मानोवधायहृन्तवे हृगोन सोमसुपह
तुप्रयम येना हृत्नान्नत्वाजिगत्नुरित्यादि प्रतनपवह्रीनिधातां विह्वएवतामथवेन उपह
तुरितिसुरान्यन्तोः किन्त्वादत्रनासिकलोपस्तत्रं यत्तुनेनसह्रूपह्वान्तामिनिमेत्रेविहृ
एवनान्नकारोपजनश्चोदमस्तस्त्वं नहृशपादेहविमत्रहन्य ननवहनारिप्यतिमत्रहन्य
निमहृदयेराकलनीय । दामभ्यात्रः । दानुर्दानौ विश्रान्तद्गंतिमेदिनी भानुरस्मिर्दिवा
करादित्यमरः । वचेः । वत्नुर्वक्ता धेटः धेतुः स्यात्रवहृतिकेत्यमरः विश्वोक्तिमाह स्तूत
रिति । जहातेः जहुः स्यान्मुनिराजर्षिभेदेचमधुसूदनद्गतिमेदिनी । प्रोञ्जहू । वेरण
हृर्णौनेवेवपोद्गनिविश्वः वेणुः स्त्रीवृमयोर्मूलोप्रलिङ्गः पर्पटेप्रनरितिमेदिनी । विशेःक
सु चकारान्नित् प्राफरादाक्षः विस्वोरित्यामविस्लवेशूषम् । कृदा । कर्कः कर्कौ स्तनेव
कौग्रस्त्रस्नावेदर्पणोदहद्गनिमेदिन्यां राकानक्षत्रेवा ज्ञानवजानरजःस्त्रियां संपूर्णेन्दु

ॐ०

तियाविनिमेदिनी राकान्तमविदंतवे गकान्तवर्गः कन्याकुमारींद्रः कुमारीमायिचेतिविश्वः इ
ह्वाधार पेषाकेणार्दतिज्ञस्त्रोपिबाकुलकाद्रेतिबोध्यं अकोकेपगोस्फटिके रवेनास्त्रेदिव
स्पत्तादितिविश्वमेदिन्यौ कल्कोस्त्रीशुनतैलादिशेषेदंभेविभीतके विद्विहृयोस्तुपापेच वि
भुपापायुयेपुनरितिमेदिनी, बाकुलकादित्वाल्लत्वे टाप् लेकारान्तः कुशापालाशाकिनो॰
कलदारचेतिविश्वमेदिन्यौ । स्तुहः । स्नुकाबाणोन्यलगाना इतिहेमचन्द्रः स्नुकसमा
पपविमिन्दूनिम्मे इतिमेत्रस्यादेवभाष्येन स्नुकंमरणापीले पविवज्रसंमायमसम्पनी दणी
क्ष्यतोनिव्याख्याने भूर्वकंछिद्रेचकालेचेतिमेदिनी अकोमोलकाद्हतेस्यात्प्रथानेह्नघणे
पिचेतिसप्तव्रकोव्यामस्तनेकोरे गवणम्यचमंत्रिणि सिरीषपादपभ्रसिगंध्यकौनष्ट
मर्क वल्कंवल्कालशल्कयोरितिच उल्काज्वालाविभावसोरितिहेमचन्द्रः । एडो ।
पके सांख्याने शेष्टे केवलेनरयोस्त्रोषितिमेदिनी काकः स्याद्वायसेद्धन्नप्रभेदेपीदसोपिणि
शिरावलालनेमानप्रभेदन्हेपभेदयोः काकास्यात्काकनासायाकाकोलीकाकजंघयोः
राक्तिकायोमरष्टाच काकमाच्यां चयोषिति काकंसुरतबंधे स्यात्काकानामपि हंसनाति
तिविश्वमेदिन्यौ पाकः परिणतौ शिशौ केशस्यजरसा पाकेप्यल्पादौ पचनेपिच शल्क
त्पाकलेवल्कइतिमेदिनी शल्केसंग्रामिसंधान इतिमेत्रेकाष्ठखंडे इतिव्याख्यानार: मर्क

म॰ र॰

३२१

321

इति मर्चिः सौत्रो धातुरिति बहवः मर्चयन्ते चोरादिक इति मित्वोन्यात्पर स्तु वेके यटः मर्चो
मर्तः सर्वयति हृयेनेति मंत्रे मर्चयति विधेयो करोति भर्त्सयति वेति वेदभाष्ये नचैवं णिलो
पस्य स्यानिवद्भावात्कृत्वेन स्यादिति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् बाहुलकाद्वा नेः कच् णा
को ह्रीणाप्नोपिच शाको द्रुमविशेषे त्वग्रमात्र्यां इति नको स्त्रियामिति मेदिनी । तोहूः । निह्ना
कागाधिकासमेइत्यमरः साकेन यणनिह्नाकाया इति क्रमिः निष्कमस्त्री सायहेमयाने दीनं
रकर्षयोः वत्सोलकारणे हेममात्रे हेमपत्नेपि चेति मेदिनी । स्यमेः । स्यग्रयाह्न स्यमीका
नीलिकायां स्त्री स्यमी कोनाऽउन्हत्सयोरिति मेदिनी । ग्रेजिफ॰ । पभः कन् पक्षो दीर्घस्तु न
त्सामर्थ्यात्कुणभावः । शाकेः । शाकं निपत्रि शाकं निशाकेन शाकनन्दिजाइत्यमरः शाकन
त्वग्रमात्पत्रि मात्रपत्रिविशेषयोः त्रभशोसिति मित्रेव शाकनेस्यात्प्रभसकमिति मेदिनी श
कैनः कीटभेदस्यात्स्यासपत्रिविहङ्गयोरिति शकुनिः पुंसिविहङ्गमोब्लकरणेनरइतिच
बाहुलकात्कमेरपि मतियादिलोपेकशाद्या देशः कुनिः कुनोमत्रच्छज्ञाने रितिकुलीष कुंती
पांडुस्त्रियायोच शालकायां गग्गुलद्रुमइति मेदिनी भुवन्तः स्यात्प्रमानाने जज्वलनेपशाला ज्ज्वल
ने इति विश्वमेदिन्यौ । सह्यः । कक्षणस्त्वरसेस्तुलो हणायां हणायां कक्षणमनेति विश्वमेदि
नौ वक्षणस्तसभेदेपप्रनी चोपनिहर्येयोरिति विश्वः दाक्षणोरभसेहेनात्रिपुत्रस्याद्रयाव

रो॰

हट्टेति मेदिनी । श्रोतस्तु । नक्षत्राणां ज्ञानं प्रश्नेनास्य चक्रे मुनिश्च विशुद्धेति मेदिनी तक्षणीनलनी
निचेति द्विरूपः विश्वः । त्वष्टापि । पिशुनं कुंकुमे सूचने काकपक्षेच काकेनाऽस्त्री च कः
क्रूरयोः स्त्रियां एकाक्षायां पिशुनाऽस्त्री स्यादिति मेदिनी मिथुनं ना द्वयोः राशिभेदे स्त्रीपुंसयोर्म
कद्धनिच । फलेः । फलाग्नं फलग्रहणं केशेन तीक्ष्णजेन भूरुहे नपुंसकं नामा सन्नद्धाग्रीमा
योच फलानीति मेदिनी । प्रादेशेति । प्रत्यादिशान्यत्र सोदान्यर्थः फलानां फालनाजेन
द्विरूपकोशः । प्रक्षेलरांच । प्रशभोजने प्रक्षाड्तनत्यं धानोलेशादेशाच्च लक्षनेमद्धा
कल्दः उशनालक्षनं वेषमक समलेविश्व मधमवर्दिति मध्यनालव्योपविश्वः लसचेतिपाठ
त्तप्रमादिकः । प्रज्ञे गीलक्ष । प्रज्ञाणे शंनदीतिलापेन सिद्धे गालब्धोऽस्त्रकेः फलचिंत्य
प्रज्ञेनः कक्षुभेपार्थेकानवीर्यमयूरयोः मानरेकसत्ते पिस्याङवलेप्रनरत्यवत् नपुंसक
त्लणनेत्ररोगे चाप्यज्ञेनी गावि उषायां बाष्पदानह्याजहन्याम पिचन्द्राचितिनिविश्वमेदिन्यौ
प्रतेस्त्र । प्रक्षेत्रावृक्षरागोके संध्यारागे के सारथ्यौ निःशाहेकपिलेजहभेदेनागणानिविश्व
प्रक्षणानिविषाण्यामामजिघ्वासिविहूनाहचेतिमेदिनी । प्रजिघांसि । विष्वानि देववचनानि
विह्वानिनिमज्ञेवचनानिमन्त्रानानिङ्गनिवेदभाष्ये वैदिकानि च लोप्रज्ञापर्यायेषु प्रशाम्य प
र्यायेच वचनशाह्नः पद्यते । वृन्ह । वर्मनमेमितिनितत्रेतिनिनेड़ षत्वेत्तम्भवनि बाझलके

म॰
र॰
३२२
322

नपुंस्त्वेकत्वे प्रत्ययसंज्ञया अप्रवृत्तेः ब्राह्मणादित्वेन षत्वं भवत्येव यतश्च सर्वमादेशप्रत्यय
योरिति सूत्रे भाष्यकैयटपदमञ्जरीग्रन्थमेव उणादिष्विति कृतेनत्वं सर्वेपीह षत्वमुदाजह्रुः
तेषामयमाशयः प्रत्ययभाष्यप्रामाण्यात् वर्षेनसेमिति टेन्पोपि साधुः बहुलकबललभ्य
षत्वाभावस्यपाक्षिकत्वेपि बाधकाभावात् यद्वेहषत्वमस्तु हृषिरुषिभ्यां वजिणवनादे
शश्च वर्षे कप्रत्यये वा वर्षनवर्षशब्दयोर्ज्वोपत्वात् प्रज्ञिधिभयादीनामुपसंख्यानं नपुं
सके क्तादिनिर्ग्रन्थेमिन्यवर्षमित्याकारउदाहृतत्वात् चेतिनस्मादिहृहेत्वपनाकलि
ता वर्षस्तोभवनारोस्याजमबहुदीपाहृहिष्यु प्रावृट्कालेहिवर्षभूमिन्नितिमेदिनी नपुंट
न्यालिस्मयोरितिच प्रत्यासनेनागकेवर्षवत्स्रः खोयेनवत्सोतिविकाण्डशेषः हसःस्यात्
मानसौकासि तिलोभल्लुपतिविष्णुके परमात्मनिमत्सरे योगभेदेमन्त्रभेदेशरीरमरुदन्तरे तुरं
गमप्रभेदेचेतिमेदिनी कंसोस्त्रीतेजसइव्यकास्यमानेः मरसनेनेतिच कंसोदैत्यान्तरेस्मृतनः
कांस्येचकांस्यपात्रेचमानभेदेचकीर्तितं इतिविश्वः कल्पःस्यादुत्तराख्यपक्षादन्नलपलु
वे स्पर्धायांनागरेरास्तूलकल्कवोःप्रधृहेणाञ्चेतिमेदिनी । लषैः । लट्टोजहतीगर्भभाण्डेहो
पभित्यशराशसन इतिमेदिनी लखोद्धोपविणाखस्यान्तकेदीगर्भभाण्डयोः पिप्पलेन्द्रारपा ऊं॰
येचरहस्यपर्णेकीर्तितं इतिविश्वः । मनेः । मांसंस्यादामिषेक्लीवेकक्कोलीजटयोःस्त्रियां

मितिमेदिनी । अक्षोः । अक्षास्तु मिन्द्रिये ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे स्यात्
मरः अक्षो ज्ञाने नात्मा शकटे व्यवहारे भ्रपाशके तुषारादेः साक्षयोः सर्पे बिभीतकतनौ वः
पि चक्रे कर्षे प्रमाने क्लीबे तु "सौवर्चलेन्द्रिये इति मेदिनी । स्नुहीस्त्रि । अचलः पर्वत
भेदे स्याद् दृढे के शीर्णके प्रमाण हानवेदेन त्वलिङ्गान त्वेचचन प्रसकमिति मेदिनी । अ
चेजौ नो नियमार्थमिदं सूत्रं अचेजौ तावेवेति नेनान्येभ्यः केवलयौगिकत्वोपपत्त
यः । उत्कृष्टधि । उत्सः स्यादुत्तवके रन्ने भेदार भिदुप्न्यपर्णयोरितिमेदिनी । उत्सस्त्र ।
उत्सो प्रस्त्रो उत्सल स्त्रवदिति द्विरूपकोषणात् स्यान्उत्सः स्रवके रन्ने वेदार भेदकलाप
योरिति च वर्गीयद्वितीयोनेमेदिनीकोशाच्च । रुधिपर्णयोः । रुधस्त्रुत्वेन सिद्धे भषा
वनिवृत्तये एकार ग्रहणाधिः पञ्चमासाधिके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः केशादेः परतो ह
स्ते बले सायिमहाययोः बुह्नीरं धेयनेचराजङ्गजारपार्श्वयोरिति विश्वमेदिन्यो ।
अशेःसरः । अशरंस्यात्पवर्गे परमव्यस्वर्णयोरिति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तादयस्तु
अशेः सरन्निपेङ्कः नन्निन्क्ष्णपङ्गः दृष्टान्ते नप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तस्य मध्योदात्त
त्वे ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् अक्षरेणमिमते सप्तवाणीरित्याद्युदाहरणेषु श्रीणि पदानि
पादि [illegible] नि यज्ञा [illegible] पाठात् अक्षपदद्विती याज्ञिकेन अक्षरे नेवासरेत्वर

म० र०

मितिभाष्यकृतोक्तं सप्तपर्वोऽपि न पूर्वेण सहितः सप्तपर्वः इडुणवत्सराय परिवत्सराय संपू
र्वोदितिपाठस्तल्लक्षणविरोधादुपेक्ष्यः । कृष्ण । हृत्सरस्त्यादिहारावलीस्थं धूसरीकि
ञ्जरीभेदेनार्य्यवोविशुष्णाणूरेणूतिमेदिनी मत्सरोमल्लिकायांस्यान्मात्सर्यक्रोधयोः प्रमा
न् ग्रसस्यपरसंपत्त्रोहृपणेचाभिधेयवदितिच मत्सरोऽन्यशुभद्वेषेन तद्वत्कृपणयोस्त्रि
ष्वित्यमरः ग्रसमत्सरः ग्रसस्यपरसंपत्त्रोमात्सर्येकृपणोक्तधीरिति विश्वः वदेत्तयोगे ग
रहूत्यथकयणे इन्तुमिन्द्रायमत्सरम् नेतिसिन्धवोमत्सरमिन्दयानमित्यादिमत्सरहृषे
हेत्ववेतिनिरुक्ताष्योर्वयत्न प्रमरोक्तिमाह मत्सरेति ग्रत्रदाद्योपदेशेनेत्यादिनात्रनासिक
लोपः अस्तरक्तोऽत्विवरीत अस्तरेनोयथागायामित्तरस्पृहाविजिस्तनरितिमेदिनी
भन्तरराक्तजवः सेतुपन्थाइतिमेत्रस्यवेदभाष्ये तत्रस्तरः कालक इति व्याख्याते
पीवकन्ताणिभ्यां राजादनोपियालः स्यादित्यमरः प्रियालः स्यात्प्रियालवदिति द्विरूप
कोशः बकुलकाइजेरपिकालनुनलोपः न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं भगालेनरमसलके मत्व
र्थेइनिः चण्डकांनोभसालीचलेलिहानो वृष्टयुजइतिराजशेखरः । कटिकाषिभ्यां ।
कटहूकजीवके ऊषनिकषे ऊषाङ्गः कपिवल्लोकेनापरेषांपिनित्रिषितिमेदिनी
उज्ज्वलदत्तस्तुकटिकाषिभ्यामितिपठित्वा कषतिशोषतिदण्डकधातुप्रपन्यस्यकषाङ्ग

३२३
323

विस्तराच्छादनात्कोशाधिरूढे मेदिनीकोशे उत्तरपक्रमेपाठात् । सर्तिः । स्फटाङ्गनो
तिलेवह्नेज्वलनेग्नेनिसूर्यकान्तेतिमेदिनी । हूतेः । वार्ताङ्गरोपिवार्ताकेहेन्नाकोपिच
हृष्यन्ते इतिहेहुर्पेविश्वः वार्ताकीहिंगुलीसिंहीभण्टाकीदुःप्रधर्षिणीत्यमरः वार्ता
कंपित्रलोकिचित्रगारयोश्चाहितमितिवैद्यकयाहे । पर्दैः । विशेषाङ्गमाह स्फटाङ्गरि
त्याहि स्फटाङ्गतृष्णकेव्याघ्रेमरपिचित्रकयोः इमानिनिमेदिनी । स्फ९ । सरणमलङ्गमा
त्वारिवाहेस्यात्मानारिश्वनीतिमेदिनी सरणश्रस्यसूत्रस्यदृतिमंत्रसभाष्येत्तसरणः शो
त्रगामीतिव्याख्याते यवायूषेस्मिकाश्रयणाविलेपीतरलाचसेत्यमरः यवक्षारलङ्गमाल्वि
प्रेवावहूकेभिधेयवदितिमेदिनी अत्रविशेषणमेव घस्यकन्यावाचकोवीतिप्रसिद्धा ।
प्रानकः । भयानकः स्मृतोव्याघ्रेरसेरौद्रेभयंकरइतिमेदिनी । शिङ्खा कहीति शिखि
घाघ्राणे शिङ्घाणकाघ्रपात्रेस्यालोहनासिकयोर्मलइतिविश्वः शिङ्घाणः फेनपिंडीरो
नक्रोत्रेनस्यापि श्लेष्मइतिविक्रमादित्यकोशः हारावलीस्यमाह शिङ्घाणमिति उत्प
कामीतिच हविःकाम्बिः श्वजाकाचेत्यमरः क्रियः ज्ञवा प्रत्ययोयम् कंकारोतनिषेधार्थः
हमिस्त् । हलः कारेकोरिकोरेमम्कोहेकरोपिच अत्रेकेशान्यरोद्यानेइतिमेदिनी ।
मर्त्योभूलोकः तत्रभवोमर्त्योदिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् गर्भोग्निगर्भभेदेस्यात्दवेटेचच

म.
र.

३२४
324

ऊर्ध्वे पताकर्त्तुरथागते ध्वजे स्वरूपेनापोवानस्यो योषेति केचित् रंतोऽङ्किकरके ऊर्ध्वे हर्ण
नेचौषधौ स्त्रियामिति मेदिनी लोनमस्त्वग्णावेरोनरइति विश्वः कनकावन्हूनिषेति स्हूवेलले
मेघइति केयटः पोतः शिशौ वहित्रे चेति विश्वमेदिन्यौ । धूर्त्तः इति । धुर्वी हिंसायां लो
पे ऊर्णा इति वलोपः क्षितौ तु ऊहति पदोन राज्ञापइति लोपः हलि चेति दीर्घः धूर्त्तो ना वि
इलवणे धत्तूरे ना शठे त्रिषु इति मेदिनी । तानि सृजभ्य । ततश्चीणादिवाच्यमित्यमरः पृथ
ग्न्यामे सिहूने चात्रिलिंगकं क्लीवं चीणादिवाचे स्यात्त्रिलिंगसमीरणे सूने च याचिते
स्मृतौ क्लीवं सृजत्रमति त्रिष्विति मेदिनी । श्वानेः । शकं परिच्छिन्नं शकं परिमाणस्य वाच
कमिति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यानत्वात् प्रत्यये व्यासेच मंडलइति विश्वप्रकाशे
लिपिभ्रमादत्र व्यासे च मंडल इति उदाहरन्तु ज्वलदत्वोभांतन्वाऽऽपेत्यः तथाच मेदिन्यां
धकारादिप्रक्रमे व्यस्तं व्याजले व्याम इत्यत्र हतमाज्ये जले क्लीवं मदीमत्वभिधेयव
दिति सितमवसितेच बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री इति मेदिनी । ऋगतो वाफलका
न्तेः ऋतमुञ्छशिलेजले सत्ये दीसे पूजिते स्यादिति मेदिनी । इतनिः । हृतः प्रच्छः गो
गादित्वाद्गीष हतौ पृथक्कथनेन हीतिविदिते निषद्धौति रायः हत्यामित्याच प्रस्तान्त
क्तिच इत्यादि निरपिस्ववनेनेति हवन्प्रकाशः नानानकर्म्यञ्जनकइति विश्वमेदिन्यौ वा

गो.

हलकाष्ठोऽपि सीता लाङ्गलपद्धतिः रामपत्नी च सीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धौ च सी
तादृशाननरिपोः सहचारिणी च सीतेस्मृतं हिमगुणे च तद्धान्येन च सीतन्लोसे च बहुवा
रत्ने च वहहृतिलब्धाधीश्वराणिः सीता हस्त्यादिष्वपि सीता लाङ्गलपद्धतिः वैदेह्यां स्व
र्गगायां च इति दन्त्यादौ मेदिनीकोशात् सीता लाङ्गलरेखा स्याद्ग्रामगङ्गा च जानकीति
दन्त्यादौ रभसकोशाच्च अत्र तत्पत्नौ हवे गेहं स्त्री दाराः जिज्ञये अतः अनलस्य तु डागमः
सचोदाद्वः धातोर्दीर्घश्च जीमूतस्येव भवति जीमूतः स्यात्त्रिक देशाद्रौ घोषके घन
इति विश्वः इदं हृत्त्वमनार्थमिति उरुबोधनमः अत एवाकारे पृषोदरादिषु जीमूतपाठ उदा
हृतः लोष्टमिति लोष्टानि लोष्टवः पुंसि इत्यमरः अत्र पुंस्त्वभयाद्व्यत्ययेन पुनः पुंसक
लिङ्गोऽयं तथा च स्यानेत्र तन्त्र सूत्रे भाष्ये लोष्टः स्त्रीमो बाहुलवेगारीत्यादि अत एव लो
ष्टः शाद्वेपि लोष्टः स्यादिति उरस्काण्डे वोपालितः पलितं पलं जेनाये केशपाके च कर्द
मे इति मेदिनी हरिता स्त्री च हरिवायां हरिद्वर्णायां तेनन्यवर्दिति च । रुहिः । रोहितं कुङ्कुमे
रक्ते ऋजुशक्रशरासने पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे लोहितं रक्तगोशीर्ष
कुङ्कुमासिकचन्दने पुमानङ्गारके भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति इति मेदिनी । पिशः । पिशितं
मांसमात्रं स्त्रीति मेदिनी मांसं जटामांस्यां तथा च जटा च पिशिता पेशी निघण्टरः ।

म॰ र॰

३२४
325

श्नुरहि॰ । उपनत्तेचेभवमिश्रवाच्याहृतिमंत्रेश्रवाच्योमंत्रैः श्रवणीयइतिवेदभाष्यं दत्ता
च्याघोटम्प्रागमनित्यः विश्वस्त्रस्यप्रहृयोग्यस्य राज्ञमित्रहृवयो हिविष्णाद्याभ्रूत् इत्यादि
वृषि योगिकार्थएवभाष्येप्रसक्तः उज्ज्वलदत्तस्तु दधिक्राव्यइतिसूत्रंपठित्वा दधिक्रावा
स्यनेराग्यः घत्वेच दधिक्राव्योह्वृत्तमितिव्याख्याने दृणपादौह्निकारस्तु धिषणांस्यद्भिव
गुणाभावः प्रत्वेचाभ्यासस्यनिपात्यतइत्याह प्रसारकावादयोप्येवमेवप्रनिपन्नाः नद्देन
त्संबंलस्य विरोधाद्वेदभाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यं स्तच्छेद्यस्तोनवं पुरुषवृषभं बहुरूपमिति वे
दभाष्यं घातृज्वलदत्तेन स्तवः कप्रत्ययइतिपठित्वा कित्वाद्गुणाभावे उवङादेशस्तवेच्छः पु
रन्दरइत्युक्तं तत्रवेदनज्ञाष्यादिविरोधात् तस्मादिहकेवर्य प्रत्यये पदन्दशपादी हर्तिकूटे
वज्राघात् पर्जन्योमेघशाङ्गोपिधनदमृदशाक्रयोरितिमेदिनी प्रजयकोशस्तमाह वदा
न्यइत्यादि । प्रमिनति॰ । नद्ध्यगतौ वधिप्रकृत्यंतरं नद्ध्यवमिति नभ्यणपाठितसूत्रेण
तः मकृतिभावउक्तः द्वदेः सोत्रावैनितज्ञसमासेभ्रुत्यस्थानं नद्दिनिबोध्यं यज्ञेभ्रायसइत्य्रदे
वता संतेवाधावंतेनगच्छंतो संयज्ञत्रेयगाभीतिमंत्रेनयादर्शनात् । गत्तेः । गत्तसेचने क
लवेश्रोणिभार्ययोरित्यमरः । हृत्तोश्चित् । विश्वादतोदाः वरत्राद्या द्वावनस्यमानः — ह
विदः कवः । इत्यायेणक बृशितिनिनेपठेति तस्मामादिके बृहस्पतेःहाविद्याणारायोत्स्वा

गं॰

त्यादौ निरूढत्वादर्शनात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्च यत्वच यत्वा
नेत्रं चेत्तिमंत्रेऽपि न यैव कृत्रिमं कर्तनेनोपमरणमिति वेदभाष्यं । भृत्यं । भृञ् भरणे स्व
हृस्वस्यात्यागे कृत्यितुक्प्रत्यये क्यपि यत्नात् भृत्यश्रीरिति पठित्वा कृञ् आधारे ह्रियते दयतेः
शाने शायत इत्युदाहृतं तत्र कृत्यानमासि दृशानन्तदृत्तं न दातोर्विस्वदर्शनात् दैवत्योदर्शनात्
पृद्दत्यादिमत्रे तत्त्वाख्यानं चाविरोधात् भवतेनापुष्पास्तृप्तेनो न देवमात्रं जैव तोष्णेनो इति
मेदिनी यजतेर्क्वनिविपीति उज्ज्वलदत्ताद्युपरोधेनात्र ऋत्विग्भिस्तेनाय यजत हिरण्यशाम्बव
तन्तोहृंतमित्यादिषु यजतेरणादेयमुक्तान्तर यैवच वेदभाष्यव्याख्यानः पर्वतः पादपे
ग्रंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः देवमन्यन्तरे पोलदृतिमेदिनी । दृष्टेनोपदृति । पतत्यपि दृषे
कात्तेगतेनोचेति धात्वर्थे द्विविकारोति चानुसृत्यात्र परित्यदृषंतेद्योत् प्रदृपर्वताय धूस्नेवदृ
त्यादिमत्रेषु दृषतः सर्वैःसुहृत्यापदृति वेदभाष्यं । पृथिवयुक्ते । पृथक्तृगोष्ठमाविदो
न दृयोः पृषनोपिना प्रनयोस्तु विशुष्यत बिदपदोऽप्यभाऽवसो रजतं तिष्ठत्कस्यात् क्लीव
हारेचदृवर्णाऽदृतिमेदिनी । शोष्ठयापि । उज्ज्वलदत्तेनात्वपञ्चमोव विद्विःपद्यते प्रन्यत्त
वेदः वन्यूथवदृधोत्र्यनं वेदाद्युपलभ्यवदृकर्णेः पादेनिमायः वाऽऽलकादिति
शमथः शांतिमांत्रिणोरितिमेदिनी दमत्पुप्रमान्दाऽदृदमेचपरिकीर्तितनदृतिच । हादिविदि

म० र०
२१६
326

विरुद्धो योगोऽकृतिनो विति मेदिनी शुक्लोज्ज्वलदत्तः हृविदिभ्यां कित् इति पठित्वा रोगी ति
स्तव्यः सेत्स्यदाजहार दशपादीवृत्तिकारस्तु हृदिविदिभ्यां कित् इति पपाठ किंच उप
सर्गे वसेरित्येवं स्वप्रवृत्तसूत्रे श्वापिनपेत्यतः तथाहि शीङ्शपोरिति सूत्रोत्तरं सोपस
र्गाद्वसेः मृजसिद्धि हृदिविदिभ्यां कित् इति उज्ज्वलदत्तस्य सूत्रपाठः ग्रन्थस्य तु शीङ्
शपोरिति सूत्रान्तरं प्राङ्विवसेः मृजसिद्धि हृदिविदिभ्यां कित् इति सूत्रपाठः तदेतन्मा
तद्वयमपि भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यं तथाहि गाङ्कुटादिसूत्रे केचन स्वजादयः च
ङ्. श्रङ्. नजिङ्. स्वपङ्. नङ् इति भाष्ये हृदिविदिभ्यां ङित् इत्यनुवर्तमाने उपसर्गे वसेरित्य
यं प्रत्यय इति कैयटेन व्याख्याने एवं च किदिति पठतां सूत्रविपर्यासे च कृते तो भाष्या
दिविरोधः स्पष्ट एवेत्यालोचनीयम् भाष्यकैयटमतेऽपि ङित्त्वस्य गुणवृद्धेः फलेऽचित्त्वम्
ग्रन्थेऽचमि । गौरादित्वान्ङीष् श्वनसोस्याद्गमाद्वमः इत्यमरः चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे स्त्री
पिष्टके स्त्रियाम् पनसः कण्टकिफले कम्पके वानरान्तरे स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यादिति मे
दिनी । वेमलद्रु । दशपादीवृत्तौ तु विषयलद्रु इति पठित्वा वीराद्यादिष्विति धात
रुदाहृतः । वहि कर्मणि । अजगरे शयवाहस इत्यमरः वाहस्त्रोवे दिवस
वामरात्रिनिच । ऋस् । करभोमणिबन्धात्साकनिष्ठात्रोक्षत्तेने शरभस्तु पशोर्भिः

रो०

टि करभेवानरश्मिहोतिमेदिनी समोपनेगशालभावित्यमरः कलभः करिशावकइतिच
गर्दभंश्वेतकुमुदेगर्दभोगंधभिद्यपि रासभेगर्दभीत्वस्त्रीजंतुरोगप्रभेदयोरितिमेदिनी ।
ऋषिवृषिभ्यांकित् । ऋषभस्त्वौषधांतरे स्वरभिद्वृषयोःकर्णरन्ध्रेगर्दभपुच्छयोः उत्त
रस्थःस्मृतःश्रेष्ठेस्त्रीनराकारयोषिति स्त्रुकाशिम्ब्यांसिरालायांविधवायांश्चशिम्बितेतिमे
दिनी वृषभःश्रेष्ठवृषयोरितिच । रासिवल्लिभ्यांच रासृशब्दे वल्लसंवरणे वल्लभोदयि
तेध्यक्षेसल्लक्षणतुरंगमे इतिमेदिनी जृभिविशिभ्यां बाहुलकादिन्नेरप्यकच् प्रदेहितःकु
णपकोजिनइतिविक्रमादित्यकोशः । नन्दिः । इहनन्दिर्णप्रत्ययः नदाहनन्दयनइति उ
ज्वलदत्त नन्दनइत्युदाहृत्य सर्वेहृवेणगानार्थेनामाशंक्य प्रनायोरपेनास्तिद्युहण
मित्याह तन्न इहाण्णासाधोत्पत्त्यस्यस्वयमेवात्रवर्तितत्वात् बाहुलकादिति जर्जरंशैव
लेशक्रध्वजेविभ्रजगोन्तरे जर्जरःस्यात्कलिंगेवाद्यभेदेनदानवइतिमेदिनी वासरइ
ति । वसेर्णिन्नादः केचित्तुसृह्वेवासिभ्यइतिनालवणपठित्वा वाशृशब्दे वाशनेवाशारः
कोकिलइत्याहुः । शृंगामन्दि । शृंगारश्चलम्बकेनरसोपिलिङ्गत्वमहोत्सवेनइतिमेदिनी
मंदारःस्यात्सुरद्रुमे पारिभद्रेर्कपर्णेच मंदारोहस्तिधूर्तयोरितिच मंदिरत्नयादीवित्यस्मा
द्बाहुलकादारप्रत्यये पारिभद्रेतुमंदारमंदारः पारिजातकइतिशब्दार्णवः । गडः । क

म॰
र॰

327

ङ्गारः कपिले दासेऽपीति मेदिनी । भृंगारभृंगारौ । भृंगारः स्वर्णालुरसे च गजमेहने तद्रस
केऽलर्के गोपिनागसंभवद्रुमेऽपि योरिति मेदिनी भृंगारी झिल्लिकायां स्यात्कनकालौ पुनः पुमा
निति च । कांजिमृजिभ्यां । कन्यारीजठरे स्यैर्ये वियंवो वाराणो ऽपि नाति विश्वमेदिन्यो मा
जीरके नो स्वर्णागरूतिच । कुमेः । कुमारः स्यात्शुके स्कंदे युवराजेऽश्ववारके बालके च
रुणद्रुमे नानरूयोजीत्यकांच्चने कुमारी शैलनवयावनमाल्यो नदीभिदि महावराजि
नाकन्याजम्बुद्वीपेषु चो स्त्रियामिति मेदिनी विश्वप्रकाशोऽपि कुमारो रामतरुणी नियादः
रामतरुणी लताविशेषः सहेति प्रसिद्धः तरुणी रामतरुणी कार्णिका चारुकेसरा सह्वा
कुमारी गंधाढ्येति धन्वंतरीनिघण्टुः जम्बूद्वीप सहाकन्या कुमार्योस्याश्ववारके बालके
कार्तिकेये च कुमारो भर्तृदारकः इति त्रिकांडशेषः तथा रस्तहिन्नाहिम कामारः सारसी
मंरः । कुणिः । कुणपः शवनिगंधेश्चावे पिचेति मेदिनी विटपविडप । विटपो ना स्त्रियां
स्तम्बशाखाविस्तरपल्लवे विटाधिपे नेति मेदिनी । प्रादेः पदसि । पनच्चोज्ज्वलद्वरी
त्याऽङ्के प्रत्यक्ष स्वके विष्टपेति दूनो ष्टादिमेव पठन्ति यक्षं चेतत् यच्च भ्रमस्ताविष्टपमित्यादौ
तथा दर्शनात् उलपो ना स्त्री गुल्मिन्यां नाव्यणान्तरे इति मेदिनी लतिके तिलनिः सोप्रः
हृद्रकेशी का मालानामिति निर्देशान्नतत्र पयस्यादितिन त्वसु । ग्रन्तिः । गर्भोऽम्बुणोर्भके

ञी-

उत्तौ संधौ पनसकण्टकेऽपीति मेदिनी । इणः । इमः तत्त्वमोरमः पद्मोत्यमरः । लक्ष्मीर्द्वे ।
लक्ष्मलक्षणेनोक्तयोः चुरादिण्यन्तः अस्मादीप्रत्ययः स्यात् नस्य मुडागमश्च णिलोपः लक्ष्मीः
संपत्तिशोभयोः ऋद्ध्याख्यौषधौ पद्मायां वृद्धिनाम्यौषधौ पि च फलिन्यां स्त्रीचेति मेदिनी ॥ इति
मनोरमायां मुण्णादिवृत्तौ तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ अयमिति द्विवचनमध्यादेरवगाहनमरे
णोभयलिंगत्वाज्ञेः स्वभूतिचन्द्रादिभिरपि गतप्रमीयाह स्याद्विलिङ्गतोक्तेरिति भावः नत्व
हादिकाणादेरिति पाणिनिकोऽशेष वैऽपि हस्थ्याने नहि कारग्रहणे केवलग्रहणमिति ज्ञापितत्वे
णाभिभाषिते अनपत्यवानप्रमी श्रीलक्ष्मीति पक्षेऽनुनाः स्वसाधवः शनैरर्थितः पञ्चरू
इव्यं वयं वृषे स्यापूर्वेऽ आशीराशसंपद्विदेऽह्याया लक्ष्मी लक्ष्मीहारि विद्यामिति द्विरूपकोशः अ
त्यपूवाशी विद्यो विद्यधरहृतिसेगच्छन्ते आशीमिवकलामिन्दोरितिवाजसोनेयः आशीर्हि
ताश्चासौ हितंबृह्याविति सोन अमरात् सोनोप्याशीः मध्यहृत्यन्तादेनत् बद्धेति अप्सावबद्ध
या सवत्रिः स्यादित्यमरः सहलक्ष्म्या [illegible] प्रसंगादाह अयंत्रीति नरस्त्रिवरात्रीरितिनङ्क्षमा
मः दष्टापरीतृतीन इहस्वाहे अयंत्रीति चमकिंतेविधाय अत्रिः साधितः उज्वलदत्ता
उसारेणाहवायकः राविस्युति इह शब्दोमद्यः अशानिस्त्रुतिबोध्यं आविष्कुर्णोमि तन्यत
नेत्रहिषिरीति मत्रे तन्यतगीर्जिनामिति स्वजात्वादिष्विवतन्यतीरिति मंत्रेतन्यत्रेमेधद्वन्ति उस्रा

म. स्यानन्यतोरिवद्योरिति द्विवेस्विंवेनतन्यतोमिति चमंडे तन्यतन्वयोनिरीति वेदभाष्ये व्याख्यं

र. नत्वात् प्रज्ञालिकप्रमान्तलसंपुटेऽञ्जलौ पिचेतिमेदिनी । स्थाविरांगमिति वानेछोर्हृद

यस्थीति मंत्रभाष्येनघोनत्वात् प्रज्ञिह इति केचित्तन्नोरिस्तचोमिश्रुति नेषामज्ञिस्व

३२८ निस्त्रुदाहरणे महेति मस्यामीनेषपुरेभूमिन्दुदेश इति मेदिनी प्रतीघः क्रयपुत्रेस्या।

328 न्नमानाग्गानकेषिप प्रग्रालिः करणावाचोकर्णिकायोगाजस्यचेतिमेदिनी कवचः स

न्नाहः कंकटजालिस्तु । प्रच्छरति । कवचोगदेभाषासन्नाहे पर्पटेपिचेतिमेदिनी ।

घानेरिति । इग्रलभावः स्पर्शाया मोधन्वपवासकइति धन्वेनोमितिहागदः । ञ्चः ।

शाकंयावतःविक्रमनानुपलाकपरोणयोः शाकवाल्लिनेदेषो चक्रमे दशाकलेपिचेतिमे

दिनी । प्रषः । प्रष्ठनेः कस्मात् सचकिन प्रष्ठंरोवनुपमयोः तूर्धवक्रोविरूणपा

लेहालिहलायुकाण्डयोः उष्टोषधेहीपनोधेभेदयोस्तुनपुंसके नागानागविहगन्द

पेभगवाहणावितिमेदिनी । कलेस्तु · । प्रष्ठनेः कर्णेन किंस्यात् प्रकलनत्रप

ोत्रपइतिहेमचन्द्रः प्रकाइतिपाठेमहीन्यात्वे इतोम्मवेनामस्थाने मस्यामस्यनद

एच वस्त्रेधानेपिवसरनः पत्याइति पाठेगतावित्यस्मात्पचाद्यचि प्रकारेनाप्यस्ति । ॐ.

वाहःपथश्रमाभंस्तोनि सप्रतिनिचन्द्रप्रकाषाद्रमो त्वचित्वचः किरोपस्यात्किरोमोञ्जः

पथः पथो नितिद्दुपे श्वविश्वः ऋहूऋभवो देवाः त्वष्टुत्वसिमोश्निति वियहेत्तोभ्यो पि हरपतऋति
ऋः ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोरिति विश्वः ननो मत्वर्थे ऋति ऋभुक्षाश्रिति नान्तेषीलिंगादिके प्रा
त्वाह्वे ऋभुक्षाऋदः ऋभुक्षाणो ऋभुक्षाणमित्य ज्वलदत्तः दशपद्यांत पुर्वभुक्षिनिवि
ति सूक्ष्मपत्यांते ऋभुक्षाणामित्यमाहव ऊनय इनि मेत्रस्य वेल्लभाष्योपि नत्वद्गुरदाहृते
प्रत्राय विवेकः प्राप्यमनेनोत्तान्त्वन्यायेन श्रवग्रहाभावो बाक्रलकादिति खिजाकरानि
रजमन्ये बलाकाबकपंक्तिः स्यात् बलाका बिसकण्ठिका बलाकाकाणुकोमोक्ता ब
लाकस्तु बके मतऋति विश्वप्रकाश्वतो शलाकाशल्यमदनशारिकाशल्लकीषुचऋति मेदिनी
पताकावैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाद्ययोरिति च पताकावैजयन्त्यां च सौभाग्ये केतुबेपि
चेति विश्वः पिनाकोस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षे त्रिशूलयोरिति मेदिनी प्रमरोक्तिमाह स्त्रीवति
किंच पिस्त्रमंजूषाने षकारस्य णान्त्यधातोरिणागामः पिण्णाकोस्त्री तिलकल्के हिंगुवा
ह्लीकासिद्धकदिति मेदिनी प्रमरोक्तिमाह ऋषीकेति कश्चितृषधने रवऋति मत्वर्थे ऋषीः
हृटिकादिति ङीषृ ऋषी अभ्यामपि स्वार्थे कनि ऋषिका ज्ञानमध्ये केणऋति डोषोपि
ऋत्वादेशात् पिवाद्यृषिकऋषः पिचाटचऋणोमलमिति विश्वमादिन्यकोषाः ऋषिका
तूलिका घाच मलेस्यात्ह्लोचनस्य चेति मेदिनी । प्रतिष्ठाषभ्वा । ग्रनीकोस्त्री गणे सैन्येपी

म० र०

३२८

329

निमेहिनी हृषीकं विषयीन्द्रियमित्यमरः । पर्पशादेशादिति । उज्ज्वलदत्तेनोक्तं वल्लत
लिधातोर्हृस्वश्चकारस्याकारः सलोपः सङ्ख्याभ्यामस्येति टापबहुलग्रहणमेवन्याय्यात् चरेरेत्रस्ये
स्वरप्रत्ययश्चात्र रेफेन ह्रस्वस्त्वादेशस्तत्र तेनोधीयत्वात् किसलयामिति नैनोक्तेवत्रफेरोपफे
रोके स्यवेदभाष्येन निष्फलाविपाटनो सूपालनपूरणयोः परमपूरणे एकाम्नमन्यन्तम
स्य निष्फलानिमित्ते घ्राणिप्रघ्राणि धिधारयितारो स्तोत्रलापालकाविपत्तावस्यपूरयिता
रावेतिव्याख्याने । तिन्तिडीकइति तिमेर्मेकारस्येकारः अभ्यासस्यानुस्वारोऽतितिन्तिडी चिञ्चा
म्लिकेति अमरेऽत्र शब्दान्तरे तथाच तिन्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रियेति वाचः
स्पतिः अम्लीका चिञ्चा तिन्तिका चार्तिन्तिडा इति चन्द्रः अम्लीका [illegible] शुक्ला साम्ला
शुक्ला शुक्लिका आम्लिका चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका सा ति [illegible] इति धन्वन्तरिनिघण्टुः
यत्तु उज्ज्वलदत्तेनोक्तं उपदेशात् सौधाय्यामिति सूत्रेऽपि त्रिधेपदेशाध्वर्द्दति भाष्यप्रयोगात्
साधनमिति तन्नोपेक्ष्यं उपदेशादिति सूत्रस्य भाष्यकारैरपठितत्वात् तत्र दाहरणप्रयोगस्य भा
ष्यवृत्त्याद्यभावाच्च । मधुरसश्चेन्द्रगोपकः स्यादिन्द्रवधूर्मधुसूदनः शलिशलिरः सूक्ष्मकीटो
मधुरोमधुकाशाट इति त्रिकाण्डशेषः ककेयाल्वरोलोति केत्यमरः पुण्डरीकसितांभो
जेसितच्छत्रेच भेषजे धूसिव्याघ्रेमिटङ्गागेकोशकारान्तरेपि चानिमोदेनी । इषेः । इषीकं

३०

स्यादिषीकापि वानाकजवनायकजातिविनिर्दिष्टरूपकोषः । सर्तेः । सृणीकास्यन्दनीला
लेत्यमरः । सृदुःकोकाच् । चिन्द्रादेतोदाश्रः कोकाजिन्मज्वलदन्नादिपापस्तमामा॰
दिकः सृलीके प्रसभमतोऽस्याम सृलीकाद्यमियेवनान् इत्यादिषुविनस्यैवदर्शि
नान् अलीकमप्रियेऽपिस्यादित्यमरतोनप्रेमकमितिमेदिनी । अलीकमप्रियभालेवित
थेर्हेतिहेमचन्द्रः तथाचमयकाज्याने नेहापिमात्रपतिता अपिकस्यनात्रहेभाय पत्मल
हृषामलकाःखलाश्च नोचाःसदैवमविलासमलीकमयाद्येकालनाक्वटिलतोचन
मेतयजेनीति वलीकमप्रियकाष्ठेवलन्ध्येषयोपीडके नानागदेहेतिमेदिनी वलीक
नीध्रपटलप्रांतेइत्यमरः वलतेर्क्षगागमेवल्मीकं वामलूरश्चनाकुश्चवल्मीकेप्रभं॰
स्तकमित्यमरः । वहतेर्हीदिश्च । बाहीकोगौः । बाहश्च सप्तम्पूर्वादिणाल्लद्धु । सृ
मतीकः सणाम्यतेः शमीकइत्यादि पवमन्यष्णास्याः नदारुइत्यादीति । सूहु॰ । सृष्
प्रीषेवर्चस्कमस्त्रीविष्टाविठगोरित्रियाविल्यमरः । ग्रजेः । ग्रमरोक्तमाह अर्षीजीमि
ति किंचिद्रुनरसःसोमलनामाः शोषोपृजीषं पनश्चअरजीषमित्यूषलोमेवनत्रिये स्रा
मन्योयातमहवो अरजीषीइत्यादिमंत्रभाष्येस्पष्टं प्रयमिति ईषन्त्यनयः प्रकृद्धु त॰
स्यागमइत्यर्थः वोपालितोक्तिमाह प्रेवरीषइत्यादि प्रेवरीषंरतोभाषेत्क्लीवंप्रसिन्द

म० र०

२२०

प्रांतरे नरकस्यप्रभेदेच किंशीरे भास्करेपिच शंम्भानकेन्तनापेचेतिमेदिनी । कूप्यं ।
करीरो वंशांकुरे स्त्रीतु त्वामिद्रुहयोः पुमान् करीराचीरिकायांच दंतमूलेच दंतिनामि
तिमेदिनी शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः डिण्डिरोपिच डिण्डीरइति द्विरूपकोशः किमीर
जम्बीरत्त्वर्णरागद्वयोष्वेववाच्याः किमीरोनागरंगेच कर्बुरे राक्षसांतरे इतिमेदिनी ज
म्बीरः प्रस्थपुष्पेस्याज्जंबीरे दंतशठेद्रुमे इतिच उशीरं वीरणमूलम् उशीरोपिमूलेस्यो
शीरमस्त्रियां प्रभद्रेण नलदं सेव्यमित्यमरः जंबीरमिति कापिलकादिव्याहुल्येजंबीरः
कर्बुदकः । चसेः त्वीरमिति उपधालोपः किंत्ववाहे त्वीरेतुगंधेचनीरे चेति विश्वः गंभे
रिति । निम्नं गभीरं गंभीरमित्यमरः । पुष्पफलिमच । कर्तेर्यथ कान्तमत्ययेषुरिङ्गुपसं
ख्यानः शीघ्रतेनेन शीधुः मद्यविशेषः मैरेयमासवः शीधुरित्यमरः प्रर्धचोदपादांत्त्की
बंच पुनपुंसकयोर्रोकजोवाद श्याण शीधुवरति त्रिकाण्डशेषः शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति
मेदिनी जलनीलेन शैवाले शेवलः इत्यमरः शैवालं पद्मकाष्ठे स्याच्छैवले तु पुमानयम
तिमेदिनी शाश्वतोपि शैवालमाह शैवालमित्यादि । उल्लूकादयस्तु । उल्लूकः पुंसिकाक
काराविवरीभारते योधिनीतिमेदिनी । वृद्धेयं कृन्तालूकः । वाचोकलित्तिपद्धवाग्मी वावद

गे०

कस्त्ववक्तरीत्यमरः । शामेद्धङ्कः । शल्लूकोगजकुंभान्ते योधेच सूहन्तान्मसरेतिमेदिनी ।

बाऽऽलकादूकमप्यथैकस्तमथोऽपि जम्बूकं जंबूकं प्राहुः शालूकमपि पंक्तुकमिति द्विरू
पकोशः जम्बूकबन्धूकादयोप्येवंरूपाः जम्बूकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपीति
विश्वमेदिन्यौ बन्धूकं बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसारके स्मृतश्च । शालिमालिः । सौगंधि
कं तु कल्हारं इत्याद्युपक्रम्य शालूकमेषां कन्दः स्यादित्यमरः पद्मोत्पलसौगंधिकादीनां
कैरवाणां नाना कन्दमूलमित्यर्थः । नियोमिः । नेमिर्नेमितिनिपात्यचक्रान्तयोः स्त्रि
घामितिमेदिनी बाऽऽलकादन्यतोऽपि घाम्नापणे घामिः स्वसृज्वलस्त्रियोरिति चात्रः
स्यादौ अमरः घामिः ज्वलस्त्रीस्वस्रोः स्त्रीत्वेन स्यादौ च मेदिनी घेत्यये घामिः स्वसृज्व
लस्त्रियोरिति द्विरूपे च विश्वः । अनेनञ्च । उत्कलिके तु ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रका
शे वेगभंगयोः वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनायामपीड्ययोरपीति मेदिनी भवति भूतान्यस्यामि
ति भूमिः भूमिर्वसुंधरायां स्यात्स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियामिति मेदिनी । अश्मानिः । राशिः
पुमान्मेषादितो स्यात्पुञ्जे मेषाद्योरपीति मेदिनी । वीज्या । अमरोक्रमाह वेणीरित्यादि
वेणीकेशस्यबंधने नद्याद्दिवन्ते देवतानार्हतिमेदिनी वेणीस्त्वागरीदेवताडेजीमूत
इत्यपीत्यमरः ज्यानिर्हानौ स्त्रीवृत्यां चेति विश्वः ज्याणिः स्त्रीरोगः । स्त्रैषि । अंज्ञानो
स्त्रीरवीणिः स्त्रियामित्यमरः श्रेणिः स्यादुंगघोमानि निकोशान्तर अनपव आवल्म

म० र०

३३१

331

ग्रस्यतूमन्यस्त्रह्वाणिपानाग्रमितिमाधवः चुल्लिमनुयास्ट्वेमेषचुल्लिः पाषाणप्रचंडयोरितिविश्वः
पेस्टचुल्लिःशोदशोनिरलनोयामितिश्रुतो चुल्लिमेषमित्यर्थः । ग्रंगेः । ग्रंगिवैश्वानरोपिस्या
त्त्रिकाखोषथोग्रमानितिमेदिनी श्रोणिः स्त्रीश्रमयोः पङ्क्तोसमानशीलस्मेहृतावितिव
कृदेः श्रोणिः कश्यमतोत्यमरः श्रोणिः स्त्रीश्रमयोस्तुस्यादाकारेस्मरमन्दिरइतिमेदिनी ।
चुल्लिपृष्ठि । चुमेचनेनिप्रत्ययोगुणाभावश्च चुल्लिः पुनः ग्रंगज्वालानरंगोष्ठितिह
मचन्द्रः हंस्त्रिरत्ययनतावित्यमरः पालिः स्यात्कमलाहस्त्रियाम स्त्रियात्तुयोः मेनापृष्ठेवादः
ग्रन्थधरोपिचेतिमेदिनी भ्रूर्णार्थं स्मौनिनत्स्याणभूर्णीतिति मेषस्यभाष्येण भूर्णाधारकः
पोषकोवेतिव्याख्यान । द्विवोदे । दीदिविर्धिषणावयोरितिविश्वः दीदिविनोधिषणोन्न
नदास्त्रियामितिमेदिनी धिषणोबृहस्पति दीदिविर्त्वोदयाकरलत्वाहरग्रकग्रमहीति
कोऽदपोषः दीदिविर्स्त्रीदयाविः स्यात्त्रीवः पाकफलप्रनोमनइतिहारावली ओदनोस्त्री
सदीदिविरित्यमरः मुत्रसदीदिदिविदीदिविसोहृतनइतिव्याख्यानेन्यथा सङ्गतिश्चेदत्र
शोस्त्रियामितिनलभ्यते ननस्यादनदास्त्रियामितिमेदिनीग्रन्थोविरुध्येनेतिध्येयं गोपाह
नस्यदीदिदिविमितिमेवेत्त योनमानमितिभावः । कोविकृषिः । पचेर्ह्वित्वेनानिपात्य
त्वे कृषिर्वराहइति उग्रस्यस्तनः स्याद्विरस्यकृषिरीतिमेवेत्त कृषिः कामानावर्षकस्यत्त्व

ग्रं०

र्थः मृषु सेचन इति धात्वर्थोऽत्रागमात् छविः शोभारुचोर्योषिदिति मेदिनी अथचाषः
किकीदिविरित्यमरः किकिमयइति किकीदिविः किकीदिवाविति निष्ठरूपकोणः ।
पातेः । पतिर्धवे ना त्रिषु तु शातृनि मेदिनी । शाकेः । उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् पुरीष
गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियामित्यमरः । भ्रमेरतिः । भ्रमामतिः भ्रमिर्हि मरोधि
निकालयोरिति मेदिनी भ्रमतिस्त्रामतिकाल इति निष्ठरूपेऽर्थविशेषः । वाहेवसि । व
हतिः स्याच्चेव गर्वी निविस्तः वसतिः स्यात्त्रियो वासे यामिन्यां चाति केतन इति मेदिनी भ्रम
रोऽभिमाह यादेशनासीति । रमेः । रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यादिति मेदिनी । कृत्कारो
क्तोऽशानरमाह रमतिरिति निष्ठमाकटाद्यागम् रतिर्भिरमतिरसि सूरुः स्त्रि
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षण इत्यमरः दृशिपाद्यान्सूरीति न्दीर्घ इति
नवौरिनोनकारोनात्रबंधः उत्तरसूत्रे प्रत्ययानतरारंभात् अत्रबन्धत्वे हिलाघवादिह व
क्तिरुच्यते नचाव सूरीसूरिणौ सूरिण इत्यादिरूपं अतएवाभिधानमालायां सूरी
ति नोनष्टदाहृते नदेनेनमत्सकं सर्वविसृज्माधिसदापर्यंते सूरयः विस्तरयोर्दध
नोविरूचमायाधित्वादौ सूरिशब्दस्यानेदाद्रत्वात् । भ्रदेर्णादि । भ्रस्योऽङ्गमणेलाको
इत्यमरः भ्रौरिनी वासदेवे बहुरेच पार्सिविनि नपुंसकं सर्वणीच भाजे स्यादाविलि

म॰
३॰
२२४

३३२
332

गवदितिमेदिनी वेल्लितेति वल्लिकौटिल्ये नद्रीतीति स्फुटिकारादितिनपदेत्रोष नद्रीति
ज्ञामसीलयोरित्यमरः नद्दीनांदिखुनस्याया मितेति हुपकोशः विभज्यमानकान्तिरव म
लनहिंगोतिभावः । गणादि॰ । शोविनोम्भोधरे जिल्लाविति मेदिनी शोविम युपमा ।
केनर्थमहतिमेत्रस्यवेदभाष्येन उपमाउपमानम्हनेकेनेप्रमाणाख्यातं शोत्रमेतनामके
राजर्षिरित्याख्यातं । अदेस्त्रिनिश्च । अत्रीभक्तकः अत्रिर्महर्षिविशेषः उज्वलदत्त
स्तु अदेस्त्रिन्निति पठित्वा अत्रिरित्युदाजहार नत्रविपर्वसिद्धेप्रत्ययानवेवंघर्षात्
गोवर्धनस्तु अदेस्त्रिन्निश्चेति पठित्वा नित्त्वचनान्नकारस्येत्संज्ञा अत्री अत्रिणौ
अत्रिणइत्याह तदपि न प्राग्दन्तान्नापत्तेः नचेष्टापत्तिः जहौत्वा अत्रिणापाणिं हूरे
वाघे अतिवाकोचिदत्रिणः अग्रेहसिन्या अत्रिणामित्यादावेनादात्रस्य निर्विवादत्वा
त् उणादिवृत्तौ अदेस्त्रिन्निश्चेति पठित्वा चकारात्रिविन्ननं तदपि न त्रिनिचसूकार
स्यव्यर्थत्वात् इकारेणानकारपरित्राणेसति प्रत्ययस्वरेणैवेष्टसिद्धेः अतएववर्धमानः
गोम्याजिनिमेत्रभाष्ये अदेस्त्रिन्निश्चेति माधवः नन्नमानागस्येति हृदये कैयटोप्येवमेवाह
तिदिक् । पतत्रीति पतत्रवाचकान्यनेत्रशाह्वान्मत्वर्थइनिरपतत्री पतत्रिणाविन्या
दि । स्नकाणभौ । मरीचिः कृपणेटीमाहर्षिभेदेचहस्पनरातिविस्वः मरीचिस्त्रोने

नै॰
२२४

भेदेनागमत्वात्पुंस्त्वमिति मेदिनी कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शाकटे स्त्रियामिति
च। वेन्नः। वीचिः स्वल्पतरंगेस्यादवकाशे सुखेल्पयोरिति विश्वमेदिन्यौ ॥ पृषः पृषत्
पृषतः सोक्षान्नेचपुंभ्राणपादपृषदिति विश्वमेदिन्यौ। पृदाकुः। पृदाकुर्वृश्चिकेचित्रको
ऽजगरसर्पयोरिति मेदिनी नक्रग्राहविशेषेनागाभिधेयेति हेमचन्द्रः। चित्रको गोनोऽद्रा
न्नेप्रामेग्रामादित्वाहुर्घादित्वाङ्घ्रः ऽयं दोषाय पलत्स्वेवा ग्रपदवत्रफषस्य विश्वामिति मत्र
भाष्येस्वयं कल्पभत्वाबिलेनमोरिति विश्वः। पोषः। पोत्युषेसमदिवसावधिस्तीरेना
घाम्हनदिति मेदिनी पीयूषममृतस्यादित्यमरः। मस्तुः। पिटकः पेटकः पीठा मञ्जूषेत्य
मरः। गण्डूः। गण्डूषोऽस्त्रवस्तीमुखपूरणमस्तूनांमितरिति मेदिनी। ग्रंथेरकः। उ
कारान्तोऽयमव्ययः नत्व सकारान्तइति स्फोटयति पूर्वसूत्रिन्यादिना यकारांचेनत। कोचि
द्यावीरमेसूरमन्त्ये श्रणावसमदेवयजनोजहोत्यादिमेत्र नयादर्शनात् यज्ञमाना
यांसो श्रवस्यादिति मेत्रस्यभाष्येसांतोयमिति माधवेनोक्तं नत्वयोऽजवादमेवेनतवासव
पदस्याच्छदावत्वात् पाक्षिपसंगात् उक्तप्रयोगस्यक्तुक्तसेनेनयानेना नञ्समासेसोऽहवा
न रागद्वेषो श्रवसेवेदधतोत्यत्रस्वयमेवनयाख्याख्यानात् येनोप्यये श्रवीको श्रग्याकरी
त्यादिमंत्रान्तरसंवादाच्चेतिदिक्। ध्रौर्येनाथाकटेस्त्रीस्यादित्यमरः करटोगजगंडेस्या

म॰ र॰

त्वक्सारभेदेनयुजीविनि पक्वाद्रसाद्यादिस्त्राद्वेदर्द्रूपेपिवाद्यमेइतिमेदिनी । कङ्कटि ।
कटंबोमिश्रनेवोनोभानस्तदधिमत्कोष्ठिनिविष्ठः कटंबनिकुलंबेस्याद्रोपमष्ठपयोः श्रम
निनिमेदिनी कलंबोशाकभेदेस्यात्कटंबशरयोः श्रमानिनिच कटेः कटंबः स्यात्तुमान्य
त्तिविशेषसायकेपिचमेदिनी कालि कलमः श्रेसलेखिन्याशालोपाटस्त्रैरपिचेतिमेदि
नी । कृपेवो । कृपक्रोधे शनः किन्तु वकारान्तदेशाश्रुवा नेनवायः कोविन्दः स्यादि
त्यमरः बाहुल्लकात् श्रलेष्मवर्णादौ श्रुल्किनः घस्यामलिन्देश्रनचक्रद्वेष्याङ्कनागामघ
गोश्वानीतिमाद्यः प्रत्नाविल्वादशाणादौद्योदिरण्ययम् निषङ्गश्चेतिचजातिनिकृत्वम्
घ्राभ्रुरम्यानिषंगाश्चः रथकूबरम्नत्यर्थः । मेतः । निषेताप्राजिनायेना सूतः त्वष्टावसार
थिरित्यमरः । त्विजीपिज्जादिभ्यः । खजेमाजेने पवमानदम्भदुरः पिञ्जाहिंसायां पव
मानिभ्यः इलच खञ्जरेकण्यफलयोः खञ्जरः कोष्ठवृत्तयोरितिमेदिनी हेमचन्द्रो कृप
सामर्थ्ये बाहुलकात्त्वाभावेः प्रथकाष्टरमादित्रिया घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रोहिमवा
लुकेत्यमरः वल्लसंवरणे वल्लूरं उत्तमश्रुष्कमांसंस्यात्वल्लूरंत्रिलिंगकमित्यमरः प
वे शाल्मलिरमदृगादयः भेकमण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरः प्रथमण्डूरादि
ङ्गाणमपिनमलइतिचननमले नमस्कृतौ नमस्तेलोहस्य मलइत्यर्थः लोहमलं प्रकृम

गो॰

३३३

फलोवितिमेदिनी कुम्भलङ्गति क्रमसंश्लेषणे दन्त्यसकारवान् कहूलं च कर्मीदं च मथ
दैत्यमुद्राह्वनमितिविश्वः नाम्बूलात् दयोऽण्च नजरलानौ खुरदीर्घत्वं च नाम्बूलीनागव
ल्लयां स्त्रीकर्मुकेतनप्रमकामितिमेदिनी स्फुटिहिंसायां धातोर्हुडिः उणादयश्च पाहूरो
गत्वसानरे व्याघ्रे च पशुभेदे च मत्तमेत्तूत्तराश्चिन इतिमेदिनीविश्वप्रकाशौ उत्तराश्यित
उत्तरपदं राजशाहूलइति उणातो कुशाहे धनयोः कर्चा उकूलस्तूलमव स्या।
न्तो मेचेतिमेदिनी कुक्कलेशुकंसंकीर्णसभेनानलघानल इतिविश्वमेदिन्यौ सिरी।
घाटीपरहठहूली ग्रह्यमायतलाचना अथ्वंगुचकुक्कलाग्निककंशामदनानल इति प्र
योगस्तु । कवचम्हूदेयु । कचम्हुचोमलनेमनावितिविश्वः हूचोनिदिन्वाकुडोप । स
मीणः । रुणःसस्तुपपदे च कस्यान दीर्घत्वं च धातोः । मिचेः । सूचीसेवन इत्यशोमि
काभिनयान्तरइतिमेदिनी । शमेः । शंठःस्यान्मसलाग्रस्यलोहमण्डलकेपवो अ
भावित्वेविषितिविश्वमेदिन्यौ । उल्बादयश्च । गर्भाशयोजरायुःस्यादुल्वंचकलल।
लोस्त्रियामित्यमरः शल्वामीति शुचघोकेलत्वादिप्रागवत् शुल्वेनाम्बेयत्तकर्मण्या
चारेजलसन्निधौविति मेदिनी हेमचन्द्रो वेतेर्गमागमोऽकूस्वत्वं च बिम्बस्तुप्रतिबिम्बे स्या
न्मण्डलेप्रेनप्रसके बिम्बिकायाः फलेऽत्रीवे कृकलासेपुनः पुमानितिमेदिनी ।

म०
२०
३३४
334

स्यात्सः । संबोधार्थमेत्यादीनाम प्रकाण्डे स्कन्धेऽपि चेति विश्वः । स्कन्धः प्रकाण्डे स्कन्धमस्त
स्कन्धयोरिति मेदिनी । स्यात्स्कन्धकस्तु समत्वकइत्यमरः । शाखाविः । शाखः स्यात्कटमेश
ख्यास्विति मेदिनी । बाहुः सेवायामेवाविवाहुमल्लकयोः पुमान् । कन्दोमाध्ये स्त्री भुजान्तरं
मिनिश्चं नरेऽभुजेनेति मेदिनी । वलिमलिः । वलयः केटरोगेनाकङ्कणे भ्रनभ्रसकामि
ति मेदिनी । मलयः पर्वतान्तरे शैलांशे देशे ग्रामे विहङ्गनायाम् योषिते नित्वं शा
न्तजलनयः स्वजः स्तनः प्रबद्धत्यमरः । हृक्रोः । क्रियते विबद्धे हृदये हृद्धवक्रो क्रि
माहृ सेवायामेत्यादि जत्वादयस्तु हृप्रत्ययान्तानि पात्यते जनीप्रादुर्भावे नकारस्य त
कारः जत्रुस्कन्धसंधिः सन्धीनस्यैव जत्रुणीत्यमरः । तस्यपूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य संधौ र
त्यर्थः । कृशानिभ्यां कृतस्नैन्यो मृगोऽपि चेति मेदिनी । जनितः । नवभ्यायप्यामेत्यानव
मः जनेरित्वन् इकारोच्चारणमत्र नाद्यैर्जनेरिदासिद्धत्वात् स्थाणिरिति निरूपेणाद्य
दाज्ञोधे स्वाहाभिभ्यां किदिति निप्रत्ययेत्वनोदाह्रः साधितः मन्यइति मुनेरौदाज्ञोयम्
त्रतन्यन्ज्ञोनि स्वचेत्वाद्यदाज्ञः साधितः । घाणिरिति । घमघ्नमवेकल्य बाहुलकान्त
स्याभावः घामेन्ध्रिइति स्वचेत्तनालवाहिः साधितः साधेसाघामभेदात्कोशः कोषः घाण
सुघाणघवादीति छिद्रपकोशः नदीनलपोषधोस्त्रीस्यात्कोलघाघाकयोः पुमानिति मे

ञं०

दिनी ध्वनेरभ्योपि ह्रस्वपते हुल्लवाटयोऽत्र वर्तते । कुसेः । कुस संश्लेषणे कुसंभं हेमनि
महारजने नाकमेरुलाभेति मेदिनी कुसुमं स्त्रीरजो नेत्ररोगयोः फलपुष्पयोरिति च
कुसीदं जीवने हृद्याल्लीवे त्रिषु कुसीदिकर इति च हुहूहू त्रेल्लीयोंऽश्वादिर्दीर्घाल्द्ध
न्तेत्रणोपात्तः हूषाकण्ठ्योति हूत्रे कु सपवेति हूनिकार हहवदत्रादियन्योपहूस्मेनलि
ङीनम् पारलौकिककुसीदमासीदंदिति निःश्रोहूर्षेः उत्कृष्टु गाणजुजगादिनिस्हृत्रेरु
स्वर्दीर्घयोः संत्रेणानिर्देशाद्वामनेनेतिदिक् उज्ज्वलदत्त्वमनेनाह हूसोऽत्रक्वेति दशाव
ह्रोत्र सानसिधणोसीति पठित्वाधृसोत्रक्केति धणोसिलोकपाल इति व्याख्यानं फक्के
चेनन धणोसिस्ति धाधासमित्यादिदर्शनात नकुला इति उलत्वान्ययः श्रमागमः
त्रेधानाकुलान्विभजेत चिन्त्वरः नाकुलः स्यादिङ्कः च धान्यादिनिकरे ९ मानितिमे
दिनी सृजकुधार इति प्रथमापि चिन्त्वरेणानोदात्तः नथाच मंत्रे दीर्घंसृजकुशेयधेति चषे
गाल इति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः उज्ज्वलदत्तेटचात्त प्रालजिभित्वेन माकूः नत्र चषा
लेय प्रसूत्पायनत्वेन चषालवेनः स्वरवः पृष्ठैव्यामित्यादौ चिन्त्वराददर्शनात प्रम
रोक्तिमाह चषाल इति हल्लल इति हलस्वमयेरणयोः वलत्वु गुणाभावः हल्लला
लावका भेदे नाभेदे दैत्यमत्स्ययोरिति मेदिनी हल्लला लक्ष्मि रोहणे नायका निवसांति १

मः
रः
२२५
335

ध्यास्त्यमरः इत्वकारस्तिपाठोनसात् नन्वु इविधीणानइति प्रसक्ताव्काविज्ञानाल्पिसंतयो
तिनिष्कनिबोधं पिवनेवलच ल्समागमः इकारस्तिवपल्वाभावोपपमत्यप्रसुतिबोधं
धिस्ये स्थाने गृहे भेग्रावित्यमरः धिस्ये स्थानाग्निसदम अतेषाक्षौचेतिमेदिनी धि
ष्ण्य स्थानेच ऋत्स्त्वच धिस्ये ग्रो धिष्ण्यमासनयहनितिधर्षणाः । शालेति । शल्पत्वनोसिद्या
शंकोज्ञोवत्पेस्पृतोमरे मदनङ्गमाविधोनेतिमेदिनी । स्वहूशोकि । स्वहू बध्य
ने शाङ्काशङ्को प्रविषाहे स्वलोशिकाभयाः स्वलेविद्वेनिकइतिमेदिनी शाङ्कः स्थि
वटइति विशाखानिर्ग्रेमरः प्रत्नोरमविशेषेस्याच्छङ्गोचान्ह विषोकष्टाविनिमेदिनी
माङ्का । मायास्याञ्छांवरीबुद्ध्योमायः पीताबरेसुरइतिमेदिनी छायास्याद्यतपाभा
वेपतिविंबार्कयोषितोः पालेनात्वोचयोः कान्तिसंख्याभापंक्तिप्रतिवियामितिविश्वमे
दिन्यो ब्रूत्वाद्दीनोफलेमस्यमित्यमरः सच्यावामप्रतोपेचेतिमेदिनी । जनेर्यक । जन्य
इहपरीवादे संग्रामे चनपुंसके जन्या मात्ववयस्यायां जन्यः स्याज्जनकेप्रमान् त्रिष्वप्य
राजनिरोत्पृजनवोपजात्तानिष्टुत्रयोः वरस्निग्धइतिमेदिनी । प्रज्ञाद्यण्ञ । कार्नेर्यानकु
क् प्रसामित्यञ्चदक्राल्यः यत्तोनावस्त्राक्छादाः त्यकयन्मयातोनोदानइत्यत्ये इ
ति निपातेवानत्राणाइतिस्त्रेच्छेः गुणप्रतिषेधार्थोत्कवारात्कारस्येत्वनोति नत्वे

श्रीः

हरटत्रमस्य यतोनाम वस्त्वाक्षसन्नः ८ः गुरुनागमहति नवपूर्वाह्नेत्येयोगितिवाबोध्यं ग्रह्य
इति यत्तु नवाद्यस्य स्त्रूधनोति मनेवेदभाष्यकारैरुक्तं तत्रमणव्योद्धाः पर्वनदति नवाद्यत
हतमभिमतैव यत्तु हननमस्त्रः नमहितीत्यर्थे छन्दसि चेतियदति नचैवोक्तं नडपाद्येनार
नयाबोध्यं माहेयीसौरभेयी गौरुस्रामाता च शृङ्गिणी अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादित्यमरः
मतपूर्वोक्ताज्ञो यक् अन्तोलोपः सन्ध्यापितरप्रहप्रसूनचोष्णियामर्थेपिदयोरपि प्रत्यक्षाधी
च संस्थाने संस्था च जन्ममानरदितिविश्वः संस्थापरप्रसूनयन्त्रयेयनासेधिष्विति मेदिनी क
न्याजमातिकानायोरगोधागीरसीभेदयोरिति विश्वमेदिन्यौ । बंधेति । बंधबन्धने बन्ध्यास्त्व
फलवृक्षादौ स्त्रियामप्रजस्त्रियामिति मेदिनी । स्त्रामदि । ग्रबोत्तरेगमग्रसि जत्सिने
वाच्यलिङ्गके इति मेदिनी पर्वज्ञाविमहत्यन्यो पल्लावनत्वाणेनरे दर्शप्रतिपदोः संधौवि
षुवत्प्रभृतिष्वपि इतिच । ग्रगुलिरिति । पनत्तु ग्रारोहनेदशनेशाक्कु रीमिमेति मंत्रव्याख्ये
येसाहे शाक्वरीवृंदसोभेदेनहोमावलयोरपीति मेदिनी संवथात्तभ्यस्त यतिरिति यती
प्रयत्ने यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः प्रमानिति मेदिनी कोटिः स्त्रीधनुषोग्रेस्त्री
सांख्यभेदप्रकर्षयोः बोधिशुसिसमाधेस्तुभेदेपिप्पलपादपे नंदिनीतिनाह्न आनन्दे स्त्री
नन्दिकेश्वरे प्रमानित्[illegible]कोलिसुकालिकायांनाम्नुराजिकालहेफगादितिच इहत्रावित्येवमुक्ते

म· २·

३३६ 336

ग्रथितंतप्रसिद्धिमेवंख्यैश्च पृथ्वीसर्वधातुभ्यष्टुवित्स्यादावपि ग्रनप्ववदशाख्यायोष्टुवित्येवपठितं
द्धतिदिक् । ज्ञापिषि · । ह्रवतेः कीर्त्यतेस्म ग्रवहीतिप्रामे हृतरेषोत्विगपथादितिकिंच
प्रामेवचनं ह्वरिस्तुद्वार्कवातोस्मञ्जकभेकयमाहिश्च कपोसिहेह्वरेसोणोशाक्केलोकानरेत्र
मात्र् वाच्यवत्यिह्नह्वातेनोरितिमेदिनी वर्तिभेषजनिर्माणेनयनाञ्जनलेपयोः गात्रात्र
लेपनेदीपदशादीपेषुयोगिति वेदिःस्यात्पुंगात्रलेपमात्र स्त्रियामेगलिशुग्रायास्यात्व
रिष्कृतभूतलकृतिच कीर्तिःप्रसादयशसोर्विकारेकर्दमेपिचेतिविश्वः । इगुपधात्कित्
दूनःकित्वेविधीयते केचिन्नकारेतिपाठेत्वेनोपवादः किंप्रत्ययस्त्वाङः नत्र प्रत्ययस्व
रेणप्रातिपदिकानामङ्गोदात्तत्वापत्तेः नचेष्टापत्तिः ग्रग्निःसर्वैर्भक्षितोभिः ऋषिर्विप्रः
काव्येनसूक्तेर्विप्रः शुचिःकविरित्यादावृषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् कथंन
हि ग्रहैमोदेख्यःहृषिमन्त्रुषस्येत्यादौ हृषिशब्दस्यानोदात्तत्वेनेतिचेत् इकुप्यादिभ्यद
तीकप्रत्ययेसतीति सूक्ष्माण ऋषगतौ ऋषिर्वेदेवसिष्ठादौदीधितौचप्रमाने श्रुचिश्री
ष्मांग्रमृंगारेषाषाढेशुक्रमंत्रेणेतिमेदिनी । भ्रमेः । भृमिविघ्नयावसर्वाङ्गषतेति भृ
मिभ्रमणशीले दरिद्रेजनमितिवेदभाष्ये । क्रमितामि । कृपुपदाविक्षेपे हृमितोङ्क्रामि
वत्कीटेल्ताचायांहृमिलेवरे इतिविश्वमेदिनी पारतेपारदेवाग्नोवासरः हृमिवत्क्रिमि

ग्रं·

तिमिङ्गिलपर्यन्ताः । तिमिरिति । तमुत्कांक्षायां प्रक्तिमत्स्योऽस्तीति मिर्नाममनयोश्चास्तीति तिमिङ्गिलः
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मणेति बालरामायणसमासे श्रीरामवाक्ये शितिः
कृष्णे सिते भूर्जे इति विश्वः शितिर्भूर्जे ना सितासितयोस्त्रिष्विति मेदिनी । मनेः । मुनिः पुंसि
वसिष्ठादौ वङ्गसेन तरौ जिने इति मेदिनी । बलेः । बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः
उपहारे प्रमान्स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि चेति मेदिनी । वासि
वाः । सम्भोदकाभयन्त्रणात् वासिरिति दन्त्यसः सूत्रे ग्रहणमस्त्विति तालव्यशः हृयमपि प्रोक्तः दन्
मादनेमयकज्जाने वास्यादीनामिव करणानां ग्रहणं अव्यापर्ययेनत्वनियमादिति वैशेषिकाः वा
स्यर्थमित्यत्र स्वरोवीति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्ये वाशीमनच्छोषमन्तोमनीषिणा इति मन्त्रः
राजिः स्त्री पंक्तिरेखयोरिति मेदिनी वाटीति एवं नोति दिष्टः बाऊलकादणं एवं तु राटपि तथै
च भृगवादिस्तु त्रवदनीति वादयो वाचकादिति न्यासकारादयः वारिर्वागजबन्धन्योः स्त्री १
क्लीवं स्तु निपालके वारिः स्याद्गजबन्धन्यां कलशामपि योषितीति वारिः सहनाम सरस्वत्यां
वारि क्लीरे वनीरयोः वारी घटीभबन्धन्योरिति विश्वः ह्वारिः पार्थिक संतानस्थूलादि भङ्गयोः
स्त्रियामिति मेदिनी । खटनेः । खाटिः खाटिरपि समञ्जूहोपि स्यात् किणे शबरथोः स्त्रियामिति
मेदिनी नहोभक्त्वा स्त्रियामिति लिंगानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरत्नाविषय इति स्त्र

म॰ र॰

३३६

337

त्रिनत्वादिति भावः केचिदिति तथा च मेदिनी नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमानि
निद्वयोः प्राणिप्रतीके च स्त्रियां कस्तूरिकामदे इति भावः विश्वप्रायेऽङ्क मध्ये तु सत्यकजको
शाके मलेक्षपाहित श्रोणिप्रपतीविनाभिर्मितीति । स्नुः । स्नातिनीलोपकरणे स्त्रियां शाकानि
कोनरे यज्ञांश्यगजपर्योणोप्यवहारानरोपि चेति मेदिनी कपिलकादित्यादावलत्व शालिक
कलमादौ च गंधमार्जारके पुमानिति मेदिनी । कुञ्जः । कारिः स्त्रियां क्रियायां स्याद्वाच्यलिं
गस्तु शिल्पिनीति मेदिनी । जनिर्हस्तिश्यामिए । प्रत्ययान्तरकरणास्वरार्थम् यत्तु वासिज्ञा॰
वास प्रोक्तेन जगद्गुः स्वहस्तोपनानीत्यादौ यास्याजिप्राणिप्रभृतीनामग्रादावत्वात् जनिरि
तिस्त्रीलिंगे कृदिकारादितिङीष जनीसीमन्तिनीवधूरुत्पत्त्यां नावोषधीभिदीति मेदिनी ग्राक्रिः
समाक्रीनोफडे इति विश्वः शरारिराटिराटिस्त्रियामरः । पादे च । पादउपपदे ग्रजुपा तिश्यामि
ए पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः ग्रत एव निर्देशात् घञलकाहाजे वीभावो न
पदातिपत्तिपदगपदानिकपदाजयः पदस्तु पदिकस्त्रियामरः । ग्रांशि॰ । राशिर्मेषादिपुञ्ज
जयोरिति मेदिनी । मे॰ । पुंसेवायां भ्रमहीकृत पउदपानेतपोमिवेत्यमरः । नौ॰ । स्त्रीकटेवस
वेधेपिनीवी परिपणो पि चेत्यमरः परिपणोमूलधनं । समानेष्विः । इणस्यादिति यद्वृज्य
लदत्तेनोक्तं इणस्यान्मादवावरति तत्र इणः सन्निधानात् इजोविशिष्टत्वाव यदपिनेनवा

गे॰

ध्येरितिसूत्रेसूत्रउक्तं इत्यत्रवर्णनेनलिंग उत्तरत्रोदात्तवचनात् ज्ञापकादिति तदपिन सदोदात्त
इति हिनायप्रत्यये निर्देष्टुंनशक्यतेः किंतुसमानशब्दस्यस्थाने विधेयं निर्दिष्टं शब्दरूपपरः तथा
चकथं ज्ञापकता यदपि सइति व्याख्यायसमानस्यसभावइति प्रक्रियासर्वस्वमात्रकृतं तदपिन
विधायकाभावात् यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिः समानस्यछंदसीतिसूत्रेश्रोत्रस्पृक्तं तदपिन
लोके सविशब्दस्यासाधुतापत्तेः अपिच सत्वाससाव्यमब्रवीत् सवासावेश्वपचत सवाय
त्वावहमहे सवासाविभरेश्व इत्यादिमंत्रेषु सर्वत्रसविशब्द श्राद्योदात्तएवेति निर्विवाद
एवंचेच्छन्दोदात्तइति व्याख्याने वेदवाचोनाभिन्नत्वप्रसंगक्रमेव तथाच ज्ञापकोपन्यासोपिगर्भस्रा
वेणैवगतः अपिच तत्पत्ते ध्येरोणस्यव सूत्रेणानाकिं सचेत्यादिना शब्देनोधेनस्तु गौरवप्रसं
गात् अपिच इणोत्यपिचमाऽस्तु नोध्येरित्यादि विसूत्रे जनित्वोसंभवामित्यतः प्रागेवपठितो
एवंहि महदेवलाघवं सचोदात्तइति मात्रुकस्तुतो ज्ञापकस्यानाश्रयणात् तत्रवाने छिन्नेति
छित्वापज्जीवनार्थं मिश्रंपाठइतिचेत् नहि एतत्करणानंतरमेव इत्येकरणे सर्वंसमस्तु नोभयइ
तिसूत्रे इत्येपठितो श्रोत्रिश्रेतत्स्यानंतरे वसिवपीत्यादिपठितो इच्छ्वादवर्णेनिष्ठते नाम्नि सि
वकाराद्यनेकधातुपाठवैयर्थ्यापत्तेरितिदिक् । तस्मात्सम्यक्नैव व्याख्यातमधीभिरात्वव्या
दशपदीवृत्तिग्रन्थाख्यातो माधवग्रन्थः यत्सन्सविभश्रावरम् इत्यादीन्मंत्रान्व्याचक्षाणस्तत्रश्लाघ्यमानं ।

म० र०

वेदभाष्यकृतां अनेकप्रबन्धकर्तृणां आग्न्याख्येहात्कुला इत्यवधेयं अश्रिः कोणः अश्रामरोक्तिमा
हृ स्त्रियहाति एवंच स्वमानसस्येति सूत्रे चतुरस्रेति तालव्यपाठ एव केषांचिद्दन्त्यपाठस्तु एतत्सू
त्रानालोचनमूलक इत्यवधेयं नचैतावता चतुरस्रेति दन्त्यप्रयोगो शुद्ध इति भ्रमितव्यं प्रका
रान्तरेण दन्त्यगर्भेण स्वशब्देन विग्रहे तत्साधुत्वात् नचनाहृशाशब्देपि विमतिपत्तव्यं अस्त्रः कोणे
कचे पुंसि क्लीबमस्रु णि शोणितेऽस्त्रिति मेदिनीकोशात् अश्रिशब्देत्वाहत्य सर्पेत्यति मेदिनी । अश्रुचरः
अङ्कःशब्दे कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषितीति मेदिनी ।
खनिकर्षिः । खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः एवं नादचयादितिमन्त्यवेखानिरपि खनिरेव
माला खनिरिति द्विरूपकोशः ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णनाबन्धरुग्भेदपर्वणोरिति मेदिनी । हृनेत्र
न्दसि । बाहुलकाल्लोकेपि वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः गात्रानुलेपनीदीपव
र्त्यादीपेष्वयोषितीति मेदिनी । कृमह० । यत्तु नपदान्ते नेति सूत्रे न्यासकारहरदत्ताभ्यां किर्योः
गिर्योरित्यत्र कृगृयोश्छन्दस्येव न्यायस्ते नतेषां क्वचित्प्रमादहतो विषयत्वेषणीयं अगोर्गिरौ कृगृयोश्छन्दोनिवापा
ठः शोधनीयः वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः इगुपधलक्षणनिकप्र
त्यये किरोपि त्वचित्वचः किरोपि स्यात्किरिः प्रोक्तः पयः पयो नि द्विरूपकोशः गिरिर्नानेत्ररु
निभेद्र अक्षे गिरिजके योषिद्रोगोपूज्ये पुनास्त्रियामिति मेदिनी । जटिरेति स्त्रीषिन्त्वजटी जटः

३३८

338

।

जो०

कोटैप्रमानस्त्रीघटेस्त्रीप्रेमस्योर्द्वे जटीस्यात्तुंभटास्यांचसत्तायांविज्ञगज्झकइतिमेदिनी क
पिनीसिन्नकेणाग्नावाम्रगेचमधसूदनइतिच । मर्त्यधात्वभ्यः । कर्मव्याप्येक्रियायांचप्रत्र
प्रेमकयोर्मनमितिनिरूढः चर्मकृतोचफलकेइतिमेदिनी । हेहेः ॰। ब्रह्मनत्वनपोवेदेनद्व
योःप्रसिवेदोसि ऋत्विग्योगभिद्योर्विप्रइतिमेदिनी प्रथमेतिभाषायामपीष्यते छंदसीति
नस्माकिनेवान्वेति । हेमहः ॰। यामिमेति सूहिंसायां पतद्वोज्ज्वलदहनीत्योकं दशायायाँन
सूर्याणिनिनेपद्युते नतस्यानेस्तः प्रत्ययस्वरोद्योदिः निम्न त्तस्तम्भदस्मविति छंदोयइत्यणवा
त्रवर्तिते फलंचैतन्न पिष्टनाग्रेभरोमभिः वातस्यसगौ प्रभवत्सरोमाणि सीर्णोवर्हिः सहरो
माज्जघाण यस्यामनिभो प्रदिघ्नतस्वोमति हिरण्यपाणिरित्यादिमेत्राणोभाष्यस्यचात्र
गणत्वाड्कपयोगाणि भाष्यायामदर्शनेन छंदोत्रहुतेर्नायत्वाच्च प्रतपवसर्वत्रग्रहणं
करिष्यति नामन्मीमत्र समेतिमतिनेनाइतिशेषः नामेति म्राप्रभ्यासे मलोपः सीमेति
सीमसीमेस्त्रियाउभेइत्यमरः पामेति पिवतेः प्रगागमः वाजलकादन्यतोपि यत्तस्जा
यो त्वयः शेषश्चयक्ष्माचेत्यमरः सूत्रेरणे सोमाचन्द्रः इधात्र धामदेहेगृहेरश्मौ स्थानेज
न्मप्रभावयोरितिमेदिनी स्तणमेति कृउपपदस्यरेणात्रोदात्तम्पदं मतिनित्वमध्योदात्त
स्यात्र स्तुसूत्रणानीतिविग्रहः स्यानिङ्ःत्वयतिङ्रथ्येयत्वात्साम सामक्लीवमुपायस्यभेदे

म॰
२॰

३३८
339

वेदांतरेप्यपिचेतिमेदिनी आत्माप्रंसिस्वभावेचप्रयत्नमनसोरपि धृतावपिमनीषायांशरीरब्र
ह्मणोरपीतिच । ह्लनि॰ । मल्लिकाभम्भगालीस्यादितिहारावली कवरः पाठकः वबयोरैक्यं
न कवरीकेशविन्यासः जनपदेनिर्दोष अन्यत्रकवरा । गिरउरुच ऋदंसूत्रेकेचित्पठंति
अनपवर्गात्मनाङ्ग्यनन्नाति । दल्दैः । उज्वलदन्तात्कामिविनितिनंवपाठ नत्र ऋदंतत्वात्राभि
न्नयाने ऋदंतेसोम्यंमथकोरित्यादौनित्वराभावात् ऋसायप्रयोन्न ऋणोदमगितिसूत्रेन ऋदंमिति
सर्वनामसाह्योयमत्रत्वपरामर्शी कायतेङ्गुमिः प्रयोजनाभावादेवमकारस्येत्संज्ञा विरहे सि
द्धे ऋकारउच्चारणार्थः दणपयोगद्दिमित्येवसूत्रिते किमितिसर्वनाम सर्वधातुभ्यःष्ट्रन् द
णपयोगात् पूर्वित्येवसूत्रं अनपवर्गाधिकंप्रतिसमंमित्याद्यः अस्वत्वेपणो अस्वग्रहणेचापेक
रवालेनपुंसकमितिमेदिनी पत्न्यगानो पचंतवाहनेपणेस्यात्पत्लेपारपत्रिणोरितिमेदि
नी । पिवतेः । पात्र स्त्रिन्वाङ्गीष पात्र्यमत्रेत्रिषु क्लीवंसुवादौराजमंत्रिणि नीरत्द्धयोनरेयाः
गपदृतिमेदिनी । भ्रसिज्र॰ । क्लीवेस्वर्गोषभ्राष्ट्रोनेत्यमरः वेष्टविष्टपे उष्ट्रः क्रमेलकः उष्ट्र
क्रमेलकमयमहाङ्गाःइत्यमरः । सिविसुच्योः । सूत्रिसूत्रिभ्यां ज्वरादिणपत्नाभ्यासेरचा
सिद्धेस्वरार्थमिदंसूत्रं नचणुजानत्सिद्धिः अचाद्यसोबाधात् सूत्रंतु सूचनाग्रन्थे सूत्रंतं
तव्यवस्थयोरितिविश्वः । आमीव । आत्रामिति अत्रनासिकस्य त्विङ्गलोमितिदीर्घः वि

ॐ॰

त्राखुपर्णीगोलोमीस्त्र भद्रा इति कास्यच मायायां स्वपेन त्वत्रनदीभेदेषुचास्त्रियां निलकालेऽप्ययोः
क्लीवं कंकुराजनयोरपि नपुंसकयोस्त्वल्पालिंगामिति मेदिनी मित्रस्त्रहृदिनद्वयोः हर्षेपुंसो
नि च शास्त्रलोहास्त्रयोः क्लीवं छुरिकायां च योषितीति च मन्मथस्वरेणैवेन्त्रोदात्तः कुनस्त्रा
त्राणि पेचे चित्रं देवानां मित्रं नयं शास्त्रस्य शात्रुमसि इत्यादि कुनातीति कुत्रः कुत्रकेनसमा
त्रायन इति तत्पुरुषस्यांतो रुद्धीति डित्वाहिलोपः वलिलोपः टित्वाङ्गीप् स्त्रीयोषिदबला
योषानारीसीमंतिनीवधूरित्यमरः । गधुः । गद्गशाहू गोत्राभूमाख्यौगोत्रः शैले गोत्रं कुला
ख्ययोः संभावनीयबोधे च कानने क्षेत्रवर्त्मनि इति मेदिनी सत्रमाच्छादने वर्णे सदादाने च कैत
व इति विश्वः सत्रं यज्ञे सदादानाच्छादनारण्यकैतवइतिमेदिनी । ऊर्यामा । होत्रशाहू करवि
त्वपि स्त्रीलिंग इति होत्राभ्यस्त्वेति हूत्रेहरदन्तादयः स्तूयते च कारावो ऊर्जाषिनावामिति हो
त्रहविः यात्रात्मयापनेपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियां मात्राकर्णविभूषायां वित्तेमानेऽपरिच्छ
दे अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कात्स्न्येऽवधारणे इति मेदिनी कर्णशाहूग्रहोश्रोत्रं श्रुतिः स्त्रीश्रव
णं श्रव इत्यमरः भस्त्राचर्मप्रसेविकेति च । गमेः । गात्रमंगे कलेवरे स्तंभेरमाग्रजंघादि
विभागेऽपि समीरितमिति विश्वः चारित्रमिति इत्रप्रत्यये चरित्रमिति सिद्धे नचननपवप्रत्या
याणि सिद्धे किमनेनेति वाच्यं स्वरे विशेषात् धरित्रीति गौरादित्वात् ङीष् । अमेः । इत्रपत्रा

म·
१·

२४०
340

त्रवर्तते नेत्रः ग्रामसीमाए समयानिकषासाहोसमीपवोचवो बाहुलकात्तुषेः दोषादिवेगु
णाभावश्चरिवा स्वदेर्थस्तु स्वधेत्यादि प्रमरोक्तमाह विक्रुणमिति । स्तुचेः । स्तुत्यमितिनिणि
लोपेहृतेनेङ्कात्वादि स्तुत्यंस्यात्काए केथाते प्रस्यणोविप्रुचाल्पकेरतिमेदिनी । पातेः । डित्वं
हिलोपः उकारनकारयोस्तु फलप्रसोहृडितिसूत्रेवोचाम यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तं उकारउच्चार
णार्थइति तदाकारविरुद्धत्वाद्धेयं प्रसोहृडितिसूत्रेन्यासरक्षितनाभ्योपत्रनातेमेकु स्तुच ज्ञस्व
ह्वेतिपठितं ह्लजोहृमसत्रिवन्यत्वे भाष्ठेतस्तुतेः सत्पमसवेप्रमानितस्त्रं उपेयमतिपज्ञाद्योउणा
याश्रुवायस्थितादितिलनत्वं । रुचिभुजि· । भुजिष्यस्त्वतेत्रेचहस्त स्तुत्रकदासयोः स्त्रियांदा·
सीगणिकयोरितिमेदिनी वसेरिसिः । वास्तिर्दयोनिहर्हेनाभ्यामाभूत्रिवटशास्वचेतिमेदिनी ।
प्रगल्भः ज्ञंभयोनोचवह्नःसेननतरीप्रमानितिच । सावसेः । प्रसभुवि बहुलवचनात्रिस्तुभावः
वोनसेः । श्रंगहेमकनिहेस्यात्हितालिन्हादटस्यांत्उलहत्यमरः स्त्रीप्रसयोविनासिःस्यादित्यमरमं
ला । हणातेः । हनिस्तुमेपरेमत्स्येनेतिमेदिनी । कृतहः । किरीटंप्रकटेनस्त्रीतिचन्द्रगोमी
कृपीटभ्रुदरेनीरहतिविश्वः दशपद्यांतु कृतहृ ``पिकोपिभइतिपठित्वा कम्पीटहतिचतच्छेस
दाहृते कृपेरोलइत्पत्रन्यासेतु कृकृपिभ्यामितिपाह्यते शतलवातिरत्रपतिहिसरति कश्चि
त्रवेतस्त्वेति पृथक्याठित्वातिरीटः कृतलवत्वइतिव्याख्यात । रुचिवाचि· । अचितत्रभवेत्युले

३ं·

मितेज्ञातेसमज्ञासइतिमेदिनी । ऊर्दिङ्झाषि॰ । ऊर्ध्वलोअञ्जलेप्रभसिनन्धयोर्नेरकोनकइति
मेदिनी ऊष्मलेख्यातदनेविकासितेत्यन्ये सर्वधातुभ्योसुन् । दशापघ्यादिधमत्रित्येवसहते
सवइति प्रयेस्त्रियामपि गोवादित्वात्ङीष् सरसीतिमहासरइतिशाश्वतोर्णवः महान्तिसरांसिस
रस्यइतिभाष्ये पयइति पीयते पयःस्यात्क्षीरनीरयोरितिमेदिनी । वर्चदीप्तौ वर्चोनपुंसकं
रूपेविष्ठायामपितेजसि प्रभसिचवर्चस्यतनयइतिमेदिनी णभहिंसायां भौवादिकः क्रियादि
कश्च तपसन्तापे षहमर्षणे महपूजायां तमग्लानौ रञ्जरागे पभाःषट्त्वः प्रहतिसान्तं प्र
ष्टयोरदेनमपि नभस्त्वनभसासार्धतपस्त्वतपसासह सहस्त्वसहसासार्धमहश्चमहसासह
तमेनचतमः प्रोक्तं रजेनापिरजः समासिंतिहिरूपकोशः तपोलोकान्तरेपिच चान्द्रायणादौ
धर्मेच प्रमास्त्रीशिशिरमासयोः सहोबलेज्योतिषिचप्रभसिहेमन्तमासयोरितिमेदिनी सहस्तुस
वतेजसोरितिच तपःक्लीबं गुणेशोके सिंहिकेयांधकारयोरिति रभसः तमोध्वान्तेगुणेशोके
केलीबेवानाविधेन्तदेइतिमेदिनी नभोरजसीतव्याख्यासेपते । कादिर॰ । रोदश्चरोदसीचापि
दिविभूमौपृथक्पृथक् सहप्रयोगेप्यनयोरोदस्यावपिरोदसीइतिविश्वः वीगत्यादिषु वयः
पक्षिणिबाल्यादौयौवनेचनपुंसकमितिमेदिनी अनप्राणने अनोभक्तेनत्प्राणेच अनोपमाय
सरसोजातिसंज्ञयोरिति टच् पाकस्थानमहानसेइत्यमरः रेपोवद्यमिति अरेपसानन्वेतिमंत्रे

म· र·

निरवग्रहेतिभाष्यं । उत्क्षेपे बले । ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि इति मेदिनी । श्रयतेः
उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षमित्यमरः सूत्रणाते ह्वेजर्थे कप्रत्यये श्रदेनोपि शिरोवाची शिरो दनो रत्नो वा
चीरज्ञल्पथा इति कोशान्तरं पिंडनद्धाङ्गयाशिर इति वाग्वोधे उणादौ हृष्टगणात्रानोङ्गमा
गाणानरसिना निचकर्तशिरांस्यौणानाले भवद्वपंकजानीति महाभारते । ग्रैतेः । उरो वत्सं
च वक्षश्चेत्यमरः । रिचेः । इहदशापादोह्यद्वौत उणाऽवर्तिनः टीकारे कसीइत्यदाहतेनच
नत्र उत्तरसूत्रे उरउत्र इहद्वे निर्विवादत्वात् माण्डकल्पतौ मानाभावात् लक्ष्यविसंवादाच्च उत्त
लक्षणेन तु रिचे वने चिकित्सेति पठित्वा उरेश्चौ उवर्त्तां कित्वात् गुणाभावे उरः सूत्ते नमकारे रि
न्वइति साधितं तदपिन उक्तोदाहरणस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् विणा वेकाणे प्रमत्यपरि
षदं हिरण्यस्य रेक्णः रेक्णः स्वत्यांमघामभेइत्यादिमंत्रेषु रेक्ण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् वैदि
कनिघण्टौ च धनपर्यायेषु तथा पाठात् वेदभाष्यादिषु अदूक्तनसूत्रेणास्य साधितत्वाच्च ।
निरुक्त । चायतेः । चनो दधिष्व पचता स्तनेन दधिष्वनस्वन इत्यादि मन्त्रेषु चनः शब्दः प्रसि
द्धः एतेन च नणोऽत्रमित्याद्युदाहृत्य वा ऋऌलकाशसत्वमिति वदतोदशपादी वृत्तिकारा अलत्र
गाः प्रमादकारात्स्वप्रयत्नाः । वर्धो ह्यपमिति तत्र त्विषस्तेदेवाश्रमि वर्षमाभ्यः इत्यादि
मन्त्रेषु प्रसिद्धमिदं । शपः स्यादह्नणां पेलमिति स्वभूतिचन्द्रः प्रकारान्तरो ह्ययमिति शेषवृक्ष

अ·

२४५ 341

लोष्टलेष्टु इत्यत्र वोचाम शोथः शोथोऽथ शोषश्च शोफं शोकं च शोफ स्मेर इति द्विरूपकोशः

ख्वरोभ्यां । स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोरिति विश्वः रेतः शुक्रोपरादेवेति मेदिनी । पातेः । चन्द्र

वर्गतृतीयादिः उज्ज्वलदत्तस्तु फकुद्वेत्यपन्त्याद्यधि पपाठ तत्र विपाज्जमाख्याता सुप्रथा पाञ्च

प्रमत्थः इत्यादिमेवतज्ज्ञाप्यविरोधात् । प्रदेः । भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमित्यमरः द्विजाति

शोषेणयदेनदंधसेति भागुरिः समन्त्रसाममद्रः सुप्तेनेति क्षेतिः । स्वान्देश्च । प्रसन् थ

स्थानादेशः प्रापः कर्माख्यायाम् प्रसन् जस्तस्स्वधातोः प्रत्ययस्वत्तुडागमश्च स्या प्रमसवेनी

माष्विना पपोंसि यास्मिन्नादिसेतधः बाकुलकादिस्सपलत्वाणां जस्वनदोषास्तु इतिख्या

ख्यानादिनामविरोधः नथाचशुवनेकनमोपिनझसकमापद्गीति कोशमुदाहृत्य सर्वमा

पोमयेजगदितिप्रयोगोऽपुष्टेनहस्तौ समर्थितः । तृपेः । प्रामोनेरसन् जस्वन्त्वचधातोः प्र

त्ययस्य जङ्ग त्रपुः अनङ्ग इति चलोजङ्गमाः । नहेः । दिविणगमे नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रा

वणे च पतङ्गे हे घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षास्तु च नभः मूननिति विश्वः नभः स्त्री वर्षा व्योम्नि श्र

मान्वने घ्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतङ्गहः इति मेदिनी नभन्तु नभसा सार्धमिति द्विरू

पकोशात् प्रकारान्तेनापि विश्वोक्तिमाह आगइति । अमेः । अमेति गत्यर्थानेनेति अहः

इतिन रेह्यो वेगः अहि रंहिभ्याम अभ्यासम् इः अरंहिभ्याम अतीति अङ्गोरहुः इति माधवीयादिनासूत्र

म॰
र॰

द्धयमितिनिगोवर्धनः तथाच स्यान्मध्योऽथमवत्तर्थेत्वमंहसोरंहसस्तथेतिहैमरूपकोशः एवंच
स्कन्दाद्याः सिद्धसिद्धेर्विद्धत्तद्गुणाद्याः सोऽत्रमेद्योविधाने इति रंहः संहः ह्रस्वाण्वंगजगद्रूपकृत
येनित्यक्लीबासुयस्य स्तोतेनिप्रीतिप्रसक्तो ह्रमाद्विमरुचेः सोवनात्स्पन्दनोव इतिचक्षुकारण
होऽत्रप्रासरासिकानांप्रामाटिकइतिवदन्ति देशोहच रहस्तत्त्वेरतेगुह्येइतिमेदिनी । अथक्षु॰
त्रि । अङ्कः अङ्कसी अङ्कांसि अङ्कः अङ्कसी अङ्कांसि योगः योगौ योगांसि उचसमवाये
स्मात्कृतेनिबहुलंकात्कृत्वे न्यङ्क्वादित्वात् ओकसाश्रयमात्रेऽपिमन्दिरेऽपिनपुंसकमिति
मेदिनी । भूरिजि॰ । अवोंतरिक्षे ष्ठद्यूनमपितद्रूपके अव्ययमिदं रजोरेणुः रजः क्लीबे गुणा
न्तरे आर्तवेचपरागेच रेणुमात्रेचह्रस्वनइतिमेदिनी रजश्चैकमन्यधेन्वकारान्तोऽप्ययं ।
रजोयरजसासार्धंस्त्रीअक्षग्रणधूलिश्चितिचाजयकोशः विरजानदी विरजादोन्तामिति
चन्द्रः । छन्दः पाद्यप्रभेदेऽपिस्वैराचाराभिलाषयोरितिमेदिनी अकारान्तोऽपि छन्दावभि
प्रायवशावितिअमरहैमरूपकोशौ । पचिवाचि॰ । पत्रः पत्रसी पत्रांसि अनेकाधिकार
तोऽयंवैश्वरेद्वेपत्रसीइतिशाबरस्वाम्यादयः माधवस्तुपत्रपरिग्रहइत्यस्मादरुन् पत्रः
ष्ठादिः संवत्सराधीचेत्याह । वहिहा॰ । अत्रपूर्वंसूत्रात्समनुवर्तनेयत्नात्तज्वलदत्वादीनां ॐ॰
मत्रेनोदाहरणमाह वत्राहन्त्यादि प्रांचरतिमकलहविहन्तः प्रासादकारादयस्त्वंयधः

३६२
342

पतञ्जायकं उक्तोदाहरणानि हि न नावल्लोके इत्यपि तेन वा संभवन्ति छन्दसीति सूत्रात् वेदेत्व
विपरीतमेवास्ति इत्याह वल्लतार्क्षवेति वेदभाष्यकारस्त्वेह सालिणाद्यवधेयं मिथुनेभिः
रूपयोः हस्वोनाद्रस्य उदाहरणं विधास्तः वेधाः प्रसिद्धः धीकेशोत्रुधेवपरमेष्ठिनोति मेदिनी
नेथाइति मघोभववृद्धयोगो नथाद्दति मन्त्रे नेथाइत्यपि भवतीति निरुक्तं नवेदथा नीति तेनेत
न्ते ल्युत्तरपन्तरं वोध्यं प्रस्वरस्तूत्र गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति हृद्भरप
दप्रकृतिस्वरापवादोयं चन्द्रेचवर्द्दजनोमस्तूनेचतस्थिमोयते चन्द्रत्नितिवामीयत इतित्वा
सोभागादित्युणादनेहरदन्त्रः । प्ररासिच । प्ररोधाल्लप्ररोहित इत्यमरः प्रहुरवाः तुथह
नोराजर्षिस्तु प्रकृरवइत्यपि विग्रहस्तुरवः पाहेसकारस्यापि दीर्घे नामेति हिन्दूपकोशाः
इचवातीति पित्त्वेलक्षेः सार्वधातुकसंज्ञातेः ल्यान्न । उषः कित् । दशापाद्यान्तवसः
किटिस्यादः वसतिसूर्येणसहेति उषाः प्रयोभीतिसूत्र उषसश्वेष्यते इतिवातिकस्य स
प्रबाद्धतिसुदाहरणं विहायविद्धिहेरदन्नादिभिरयपादः प्ररुहृतः । दमेहनासिः । समा
चिदेशनः श्वकरइत्यमरः पदेरुत्तोषामपिइत्यनइतिदीर्घः ज्ञैणादसूनाः दसूनसंगृहप
तिंवरेण्य दशापद्यांतस्त्रूत्रपवदीर्घः पक्षेनन्मतेञ्जस्तोबाजलकाहोध्वः प्रायेणेति हि
यांवङ्घषपरमहरत्यमरः हियांवक्ष्यपरमः स्पादेकात्वपरा प्रमीतिपादहार्णवः प्रपरः ख

३८

म० र०

३४३

343

समाः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनाः समः स्वचेति द्विरूपकोशः एकाक्षरः प्राथिनयोर्विवादः इति रुद्रः
विश्वभुजि भुवा । शाह स्वस्य पापरत्वाद्विशहस्यामित्रादेशोत्र ज्ञानः उदाहरणे विश्वेवेत्ति विन्दति
भुंक्ते सर्वमिति विग्रहः प्रज्वोज्वलदङ्गेन विश्वेदेवा प्रथिरिर्विश्वेभोजाः इत्यनुः तत्पुरुषे कृते नेति समस्या प्रज्व
लितस्वङ्गे तत्र मित्रादेशस्य दुर्विरत्वात् सर्वलोका भवन्तु विश्वेदेवाः पूषा भगा यम्येषु विश्वभोजा
इत्यादि मंत्रे षु समपोलकप्रवर्तनात् इत्यनेषु न यैवोदाहरणाच्च । वणोः । उशना भार्गवः
कविरित्यमरः ॥ ॥ इत्युणादिहैत्राचतुर्थः पादः ॥ ५ ॥ ग्रहणमिति प्रहित्वव्ययमा
स्मिकार्थे नामि सुपपदे भुवः प्रत्ययः गृह्णाने पत्रिवेष्टने प्राणिभिरिति गोधूमो नागरे गेस्या दोष
धिव्रीहिभेदयोरिति मेदिनी । मसेः । मसी परिणामे स्थूरो मनुष्ये इति स्थूरस्यायोवृहनायई
षो इति मंत्रेत योगपुरस्कारास्थितस्येत्यर्थः रभसकोशस्थमाह वातिरिति । हृमंडदे । इ
द्वपि मानासिधलमीति सूत्रे नपुंसकशब्दो निपातितत्वाद्यपि प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः सः प्रये
तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः । दंसेः । नः नकारस्य दासः स्नुइ दानग्रहेभृत्यधीवरयोरपी
ति विश्वः दंशेस्तु । कैवर्तो दाशधीवरावित्यमरः । सूजः । पुत्रं यमनोज्ञेभिहितं तथा स्युलूनतथ
मेथ्योरिति विश्वः । भूतेः । मेघ्योरभोरणेणीक मेघहस्य यपङ्का इत्यमरः । डित्त्वनेः । प्रवे
निस्वरणे वज्रे मारंभोपाययोरपि संधानतरेनाटकादेःस्याहोपि वनत्रेमकामिति मेदिनी प्रमेःसत्र

जे०

स्कन्धोभुजशिरोंसोस्त्रीत्यमरः अंसः स्कंधे विभागे चेति टंत्यादेविसः । ग्रहेः । ग्रहेर्मूल
घयाजानमूर्त्विवैदेयवालिशाद्यत्यमरः । नहेः । नलः कवकहेर्याएंछेगंधद्रव्येनाविन खाते
विस्वः नालीस्त्रीक्लीवयोः शुक्रौनालेरुग्रनड्डसकमितिमेदिनी । पीडेः । ज्ञस्वविधिसाम
धोमाकुणोन शिलोपमालोवहिंहूड्डलांगलिकाग्रमात्रके हूड्डमात्रेशिखायांचज्वालाया
मपदेपिचेतिमेदिनी । माडः । महाव्रीहिस्लवहकज्वालास्वित्यमरः गुल्फइति नहुस्थोक
ग्निकेगुल्फाविन्यमरः तयोः पादग्रंथोग्रंथ्योः इत्यमरः । स्पृशेः । पार्श्वं पक्ष्माधरे वक्रो पाने पशु
गणेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ । स्मनिः । नहूढमस्फग्रन्थेरुखिरित्यमरः पुरुषस्य स्फोरिते घोरो मंगा
हूडोमस्मशानाहूोवर्तनन इत्यर्थः । श्रमस्यादेयस्य । श्रमूव्यासोमवांत्ययः नपुंपूर्वांव्ययतेईल्वा
यत्र प्रश्नोनेहून स्फूटा हस्मद्भवलदनेनोक्तं तत्र धातुलोपापत्तेः तदभावोपिनिपातनमिति
चेत् डिल्लोमित्वाणं निष्फलमितिहिक । जनेहून् । लोपश्चेति प्रलोन्यस्य जटालग्रकचे
मूले मोस्योमले प्रनजेटीतिमेदिनी । हन्तेः चाटश्च शुभ्रांमेकार्थे शुभ्रासाक्षेतिकान्त्वम्
प्रमदेतिमाह पश्चादिति मध्यनेचाह्वियास्त्रोणिप्रदेभागेकटावपीतिमेदिनी । क्लिशेः ।
केशाः स्युस्त्रसिवक्त्रणज्ञोवेरेज्जनेलेपिचेतिमेदिनी । फलेः । पलितं शैलजे तापे केशपाके
च कर्दमे इति मेदिनी पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादाविन्यमरः । कृषादिभ्यः । कवकलप्र

म०
र०
२४४
344

मान्यादिविशेषे दाडिमेपि च द्वयोर्मण्डपलीनस्त्रीकारके चक्रमण्डलौ इति मेदिनी कटकः इति
कुञ्जिकालिप्सन्तयोरिति कूनाध्यायसिद्धिः गुणभाजत्वेहेवोदाहृताग्रयोः गुणनिषेधभाजस्तु कुनि
उदासीनास्तु यत्र ज्ञचिदिति भावः । नरके नरकः प्रोक्तो निरयदैवारातिप्रभेदयोरिति मेदि
नी उदयनाचार्यास्तु न च नरकाणवनमनीति कृत्वैवं प्रयोजनं तत्र मूलं मृग्यं मृगनो मर
कोऽस्त्री गोधापात्रे गोधापाने च गोधनोरिति मेदिनी जरयातु कोरकोऽस्त्री जन्मलेस्यात्कंकोल
लकमृणालयोरिति मेदिनी विचकारकोरकाणीति माधवः कोरकः प्रमानितित्वमरसम्प्र०
मादः प्रपवरकादयोपीहेवबोध्याः चोक्यतेरिति बाभ्रलकबल्लल ह्रोयमर्थः प्रवमन्तु प
दं वक्ष्यमाणं प्राचिमस्योरित्यापि बोध्यं कीचको दैत्यभिद्वानाद्धृतसम्बनवंशयोः पेचकोग
जलोलूलमूलोपान्ते च कौशिके मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् नपुंसकेवाच्य
वत्तविस्रोतोञ्जनांधकारयोरिति मेदिनी । जनेः । जठरः कठिनेपि स्यादित्यमरः जठ
रोनास्त्रियां जन्तौ बद्धकल्कादयोस्त्रियामिति मेदिनी वचि वठरः ऊक्लृटेवाणे चेति मेदिनी
कुञ्जिनमूर्द्धर वृष्णनाद्येनने निर्मेत्रः हर्यतेः । हर्यगतिकान्त्योः हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शा
तञ्जं भवराटयोः प्रत्ययेमानभेदेस्यात् अकुप्ये च नपुंसक मिति मेदिनी । जनेः । तत्रत्यः
विभक्तिके तमपत्यमः रेपर्ष्यानादेशाः । कर्णोतेः । कर्णमेघादिलोन्नस्यात् आवनेचा
गं०

त्वराभ्रुवोरित्यमरः । ननोनेः । चालनीतितउः पुमानित्यमरः चालनं तितउ न्युब्जमितिको
षान्तरे तितउपरिपवनं भवतीति पस्पशायां भाष्ये स्याद्वात्रिशिन्तितउ इति प्रेप्रनप्रसकव
र्गेन्त्रिकांडशेषः । अर्भकः । अर्भकः कथितो बालो मूर्खोपि च बुधैरपि च पृथुकः पुंसि चि
पिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् पाकः परिणतौ शिशौ केशसन्निवेशे शोके स्यादल्पादौ पच
नेपिचेतिमेदिनी । अवद्यं । निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः कुपूयकुत्सितावद्य
खेटगर्ह्याणकाः समा इति सूत्रोक्तेषु वद्यादिषु सर्वेषु मरः प्रमाणं सर्वत्रामरः पृथः स्यात्कु
हेतुकर्नेपि इति मेदिनी पार्थान्तरे गामे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिंगकः रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कु
त्सिते त्वन्यवदितिच । लीढोढः । लिप्तविषाक्तेभक्तेचवाच्यवत्स्यादिहलेपितरइतिविश्वः
क्लिशेः । ईश्वरइतिस्त्रियांदित्वाद्ङीप ईश्वरी मध्योदात्तावनिपि ङीबाध्ययोस्त्वाद्युदात्ता प्र
योगलत्वणोङीपि ग्रन्तोदात्ता स्येशाभासेति वरजेनाह्वापि ईश्वरेतिविवेकः ईश्वरो मन्मथे
शंभौनाथेस्वामिनिवाच्यवत् ईश्वरी चेश्वरी मायामितिमेदिनी ईश्वरः शंकरे धीशानन्त्या
मीश्वरीश्वरेनिवपोलिनः विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्वरायाइतिभारविः दृष्टापथान्तस्य
नरमपि । हंतेरन्तुच । रन्यात्यथः स्यात्कुत्स्वादेशः हन्यतेगम्यतेः नित्यैभिर्वरो यहं प्रान्ते
ति प्रतसाभस्यगमने प्रवृत्तेः स्वरादिपाठादव्ययत्वं । दृहेः । नगोमहीभृदहे शैलेभास्करे

मं० र०

३८४
345

पवनापानइति मेदिनी । सिंहे । सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः सिंही त्वहिवृहत्योः
स्याद्वासके राजमानरीति विश्वः । व्याघ्रे । व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्ते रण्डकरञ्जयोः श्रेष्ठे
नराद्युत्तरस्थः कण्टकार्यां च योषितीति मेदिनीति मेदिनी । हंसे । योगेडिमेदहरेगोराडातिवि
श्वः । गृहे । गृहगोधिकास्यवाहिकेत्यमरः । प्रथमे । प्रथमस्तु भवेदाद्ये प्रधाने पि च वाच्य
वदिति मेदिनी प्रथमचरमेति सर्वनामत्वात्पक्षे जसः शी प्रथमे प्रथमाः चरमे तु चरमे चरमाः
प्रथिचरिभ्यामिति तत्सवचनम् । मङ्गले रचय । उत्सववैध्यादिवासुकेमार्गे धनुने मंगला
सिनहर्वाया उमायां पुंसि भूमिजे नपुंसकेतुकल्याणे सर्वार्थरक्षणे पिचेति मेदिनी भावे ष्यञि
माङ्गल्यं तत्र साधारितिष्यत् मंगल्यः स्यात्त्रियमाणं स्वस्त्यबिल्वमसूरके स्त्रियां शम्यामधः पुष्पी
मिसिश्चल्कवचाश्चच रोचनायामपोटधिकाविशिविकरेच्छिरिति मेदिनी ॥ ॥ इति मनोर
मायां श्रुण्णादिसूत्रोपञ्चमः पादः ॥ ५ ॥ प्राचान्तकेनिपथ्याणामेवाप्यौणादिकानां सूत्रपन्यासः १
कृतः सोपि नैकमवृत्तहतया किं तु विच्छिन्नोनिस्पष्टमेव नत्वापि प्रमादे क्लेशेनोद्देशयामः
भज्ञो गोविरिति गोत्वप्रकरणे ज्योदुसिमक्तः बहुस्त्रुसुपन्यस्य परोव्रजेः षः पदान्तइति गोवसे ने
वषः परिव्राट् इति तावन्मात्राच्च ग्रन्थः न व्याख्यायां तत्पौर्वाणपंचपादौणादिसूत्रेषूदपदान्
इत्सूत्रं तत्र क्विपबुचीति क्विप्सूत्रोपक्रम परोव्रजेवितिसूत्रस्य पाठात् ग्रन्थे तत्र पंचपादी

उं०

दृश्यापाद्येकवाक्यत्वात् यद्यपि प्राचा ग्रन्थे क्वचिन्न पठ्यते विभाषितं तदपि पाणिनीयत्वादुपेक्षणम्
एतेन प्रत्यूहकान्ते रलङ्कु परिश्रान्तो दीर्घं स्वेति केचिदिति प्राचा ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः ह्रस्वान्तेति सर्वसंम
तेचार्थे केचिदित्युक्ते रप्रामाणिकत्वात् यदपि धनति चलिङ्गु पिनापिज्ञानियनेकस्म् इति पठितं
तत्स्पष्टनाकरे तथा हि जनेरुसिः मूर्तिपूर्वपियजितनेध नितपिभ्योनित् एनीतिस्त्र चदेः
णिच्चेति सर्वसंमतः पाठः न त्वेषि तस्य वृद्धोऽवग्रहश्रामित्यादि मैत्रेयोऽप्युक्तप्रातनाथो मन्त्रकृत्ल
मु वेदभाष्येऽप्येवमेवाश्रयते । इति हितोयेऽप्रमादः । स्तनोऽपि स्तनिहृषिपुषिगदिमदिरू
णिभ्योऽतोऽरित्युच्च इति प्राचा पठितं तत्र हृषिहदी प्राचां वृत्तिविहिता ग्रन्थे नच्चापि पठितो हृषिरित्युः
इदं यत्तु तिप्रयोगोऽप्याकारे नदृश्यते स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यश् इति हि पञ्चपादी
पाठः हृषिरोचिमणि ज्ञानिनाम्भिश् इति दशपाद्यामधिके इत्यन्यदेतत् यदपि स्तूद्रविस्पृहि
गृहिहृजिभ्य ग्राप्यइति पठित्वादशाप्यः जयाय इति प्राचोक्तं तदपि हृजियहृणस्याकरोविक
द्धत्वात् यदपि ज्हाविशिभ्यं एव गादिमादिततिनेदिभ्यस्त्वेति पठित्वा गादयंतो जनयेतद
स्वदाहृतं प्राचायत्र गादयंत इति प्रतीकमुपादाय मेघनामदामिति व्याख्याय गडित्वदनेक
देशा इति व्याख्यातं तदेतत्सर्वं प्रामादिकं तथा हि उणादिवृत्तौ त्रिगडीति निरच्य
हः पठित्वा गडसेचन इति विहितं प्रथमेनेति स्त्रवेहृत्रिन्यामहृदन्नादिसकलग्रन्थेष्वेवम् ।

म॰ र॰

माधवग्रन्थेप्येवं व्यक्तं चैतन्न मेवहृतिक्याख्याने प्रतिमेव नार्थस्येवानुगुणत्वात् ज्ञनेः पाठोप्यप्रा
माणिकः जिघातेपठित्वा जयेनः पाकयासते रितिसर्वैर्विहितत्वात् ज्ञनयेनइतिलक्ष्यस्यैकर
प्यप्रदर्शितत्वात् ग्रमसिद्धत्वाच्च ॥ इतिलक्ष्मीधराचार्यमते ॥ यद्यपि कृगहसहजाः शृभ्यः द्धि
तु कौर्विः गौर्विः इत्यादिति न दृश्यपिलिपिभ्रमप्रयत्नमेव कृविदोपे गहतिगाणे इतम प्राच्या
दने इतिप्राचोग्रन्थे विहितत्वनागुजिरोपि सूलाश्च ग्रैवद्देया कृत्हृतहजागमप्याद्धि विनि इत्पाट उ
णादिहृति हृतौ माधवादीनां संमतेः जौर्विः पञ्च गौर्विर्हिस्तः लौविरथ्यको विचतन्त्रन्यप्रद
हुने सहरुन्यस्य हिदीर्यानत्वपवदातन्द्रानोरितीत्वं लभ्यते न तत्र कर्मकस्योनत्वेऽपि तस्मात् यथाकर
मेव ग्रहीतव्य उचितमितिदिक् । ग्लाजाहाहत्वोरेभ्यो निरितिचानाकारे गोज्याकृभ्यो निरितिवि
हित्वा सूत्रद्वयानन्तरं वहिष्ठो इति सूत्रे ग्लाहाहात्वोरेभ्यो निरिति सूत्रितत्वात् तृणीरथ्यः समानव
इत्यादावायदात्र दर्शनाच्च नचाद्विर्योक्तिविन्यधिकारस्यैव वार्तिक पूर्वे प्राचोक्तं नन्तणादिष्व
मितिवाच्यं एवमपि त्वनेः पाठस्यानुचितत्वात् न ह्यसौ वार्तिकोस्तीति दिक् । एवं संख्याने ल्या
यते ईहिनि प्राचोक्तमुदाहरणमप्यनाकरम् ल्यायते ईई इत्येव सूत्रस्याकर पञ्चपाद्योदर्शनाप
साचोपलब्धात् संख्याने ल्यायते ईई हलो हुनेः सम्प्रसवे प्रमानितिनत्भाष्यस्लाके पाठः सएव मा
धवेनाप्युक्तः नत्रसूत्रपाठस्य तयाल्वहृष्पते एवं तन्त्र्य व्याख्यातृणामपि प्रमादाकृष्टाः य

२७६
346

जे॰

यापाणिन्यादिमुनीनिति व्याचख्याणैरुक्तं मनेरुच्चोपधायाइति नद्येवं विधंसूत्रं पञ्चमाध्या
यावस्ति अन्तरस्यत्रवर्तमाने मुनेरुच्चोनिसूत्रितन्यादिविहितम् ॥ इति चतुर्थपादे ध्यायः प्र
मादः ॥ ॥ उणादयो बहुलम् । वर्तमाने लडित्यतो वर्तमानग्रहणं पूर्वः संज्ञायां इत्य
तः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह एतदिति बहुलग्रहणस्य फलमाह केचिदिति इषेः क्ल
मङ्गः शीकरेणुश्च ते शङ्कलेनिदर्शनान् किंच फिडफिड्डावुणाधिविहितौ अतएव ते
ऋफिडः ऋफिड्ड इति संज्ञाश्चेति मुनादिप्रयुक्तास्ते न तु सर्वे इत्याह कार्याद्विद्यामिति
षेधादिकान् अनुबन्धककारादिकं विधान तेनाफिडफिड्डो कितौ स्यातामितिभावः अत्र बे
धस्त्वत्र उपसर्गस्यघञीति दीर्घः एतदुणादिप्रपञ्चस्य मूलं चिन्तनीयम् । भूतेऽपि दृश्यन्ते । न
न्वेवं वर्तमानग्रहणं एवनिवर्त्यतां इत्थं चोक्तं च सूत्रेऽनुज्ञाप्यतां अविशेषात्कालत्रये प्रत्ययला
भादिति चेन्मैवं बाहुल्येन वर्तमाने क्वचिदेव तु भूते भविष्यतोरितिविवेकप्रदर्शनाये
ऽत्यमित्याहुः । तुमुन्ण्वुलौ । क्रियार्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्यां चाये सि
द्धान्तः तुमुन्ण्वुलौ स्तः कृत्वा विशेषोऽपि अव्ययकृतोभावे इति वचनाद्भावे तुमुन् एवं ण्वुलकर्तरि
प्रकृत्यर्थस्याहेतुत्वं तुमुन्प्रत्ययद्योत्यं न च संसर्गः प्रकृत्यर्थो वा मानभेदेन लिङ्गयोर्भाष्ये वि
भक्तीनां वाच्यत्वमिति पक्षस्याश्रयणेन तया तद्योत्यं हो हेतुत्वं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यपदार्थयो :

म॰
र॰
२५६
347

समानकर्तृकत्वमप्यार्थाभिधानबललभ्यः प्रयोगोपाधिः तुमुन्प्रकृत्यर्थस्योपपदार्थं प्र-
ति विशेषणं इच्छन्द्रष्टुमिति हि सलकर्मकर्मविषयदर्शनार्थमित्यर्थः दर्शकोद्यानी तिम
विषयदर्शनकर्तृकर्तृकं न तु देशपर्यटनमित्यर्थः क्रियायां किं भिदेयेरित्यस्य ज-
डः दुहितुर्भर्तार्थो जडः नात्र इष्टुमेनन क्रिया भिन्नानं जडादिति प्रयोगस्तु धारयतीत्य
ध्याहारेण योज्यः क्रियायां किं धावतस्ते पतितं छत्रमिति उदाः अत्र धावत इति क्रि
यानन्तरमौपपदस्याभावात् उद्देश्यताभिन्नार्थ इति विवच्यते न हेतुत्वमात्रेण । समानकर्तृके
षु तुमन् प्रक्रियायोगेति भोक्तुमिच्छतीत्यत्रापि भोजनविषयोपेच्छा ममनीयत्व न तु भोजनार्
थो न तु हेशनामुष्टीयमानत्वनादर्थे उद्देश्यत्वेच्छा न च भोजनेच्छापि तथैवानुष्ठीयते श्रौतमा
श्रयात् अतः सूत्रेण प्राप्तिरिति भावः यत्तु वदन्ति समानकर्तृकेष्विति विषयसप्तमी इत्
थमारम्भः तेन देवदत्तेन भोक्तुमिच्छतीति यज्ञदत्तः इत्यत्र न भवति अत्रेदं वक्तव्यं तस्य स्वल
विति विधित्वात् भिन्नकर्तृके तु नेष्यते एतद्भोजयितुमानागच्छतीति वक्तव्यं एतेन भोक्तुमित्य
प्रयोगात् सैवेयं व्यवस्था शक्तिस्वाभाव्यात् बहुलग्रहणाद्वा सिद्धेत्यन्यदेतेन एवं स्थिते प्रकृत
सूत्रे नादर्शाभावादपि विध्यर्थमित्येवज्जाय्यः । बहुलमिति तं तन्त्रेणाश्रयणेन प्रकृत सू- जे॰
त्रे प्राप्तेऽपि तत्र समानकर्तृकतानियमार्थमिति सूत्रे विधानोपपत्वास्याऽलंकरणत्वात् स्व

रितेनाधिकारइत्याधिसूत्राणां भाष्यएवबहुधायोजितत्वात् लट्स्थानेविवादत्वात् नतुथा
तोः कर्मणिइतिसूत्रेणाभिधानबलेनसमानकर्तृकादित्यत्रवार्तिकेप्रत्याख्यानतः नन्विमिह
तेत्राद्याश्रयणेनेतिचेन्मैवं नत्रैवभाष्यकृतानागतिकगतिरेषायदनभिधानाद्रामेत्सत्क्त्वादि
तिदिक्। अत्रकाशिका इच्छन्करोतीत्यत्रानभिधानान्नेति अत्राहुः उक्तविषयइच्छन्करो
तीत्यत्रेच्छत्वात्तुमितिनभवति इच्छन्करोति गच्छतीत्यादौतुतुमन् एवलोविनसूत्रेणस्यादेवे
ति अत्रेदंवक्तव्यं करोतीत्यर्थेनतुमुनः प्राप्तिरेवनास्तिनस्याभावाधिकत्वात् इहहीलटाकर्तृत्व
तीतेः यत्तुहरदत्तेनोक्तं इच्छतात्क्रियतइत्यत्रप्रसंगइति यत्तुपरिष्कृतेनकर्माविवक्षायां
भावेप्रसंगइति नच्छिन्नं अविवक्षितकर्मणांभावेलोनाकिंतुकर्मसामान्यएवेतिलः कर्मणीति
सूत्रस्यस्वग्रन्थविरोधात् किंचभावेलट्प्रापिवर्तमानकालतानिर्विवादा नचेयंतुमुनालभ्य
ते किंच इच्छन्करोतीमितिप्रयोगेनेष्यतेइतिरिक्तं वचः कर्तुमिच्छतीतिप्रयोगस्यसर्वसंमतत्वे
न पादादपूर्वत्वात्तु आहरणाय आहरेत्यादावविकलेकुर्ययत्वात् तमन्यत्कान्यषष्ठस्योपपदार्थ
प्रतिविशेषणतापिस्यादितिचेत् नप्रापादकाभावात् अव्ययकृतान्यकृतान्यर्थानां क्रियान्तरसं
तिविशेषणतायाः त्वादौतुल्यमनया नचैवमुन्मत्तेस्त्रीतिदिक्। इच्छासन्नंतस्यावयवहेसवे
त्रायमेवतमन्याय्यतापने कर्मत्वसमानकर्तृत्वयोरिच्छाप्राधान्यस्यचसनेनेहष्टस्येष्टापत्तेः

म॰ र॰

३४८
348

स्यात् वृत्तिसमानार्थकवाक्यस्यान्याय्यत्वादित्यवधेयं कृताः सूत्र॰ । अयमपि प्रक्रियार्थोप
पत्त्यर्थश्चारंभः भोक्तुं शक्नोति प्रस्तोति जानातीत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया संबध्यते मावी॰
एव चगम्यते ग्लायतीति न दृश्यशक्तिः घटते अर्हतीति योग्यता आरभते प्रक्रमते उत्सहते भोक्तु
मिति भुजेराद्यावस्थां लभते तत्प्रत्याख्यानं अस्तीत्यादौ तु संभवमात्रे भाववचनात्तु क्रि
यार्थोपपदे विशेषविहितेन तुमुनस्तु विषये तुमादीनां बाधे प्राप्ते वचनं यागाय याति घञ्॰
मित्यर्थः तु समर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी । पदरुज । पद्यते सावधिकारणस्योपकारे
त्वविवक्षायां घञ् । स्थास्थिरे । सर्तेरिति भ्वादेर्जौहोत्यादेश्च ग्रहणं स्थिरे कर्तरीति एतेनास्थि
रग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति दर्शयति अर्थचोदितं सारणाह्वस्य पा
ठस्येह प्रमाणं व्याधीत्यादि अस्थिरार्थे विसारो मत्स्य इति विविधं सरतीति कृत्वा सारो बल
मिति अत्रापि चान्तर्भावितण्यर्थो धातुः सारयति चेष्टयतीति कृत्वा बलवान् हि चेष्टते अप
ण्णीयमिति श्रमेः कुडाह्वजिह्वेडेर्? संभवत्वादिति भावः यदित्र अर्थान्विकामयेत्याद्वाविव॰
ण्णिचिवृद्धिमाश्रित्याणिजन्तादेव क्रियते न तादृरूपं सिद्ध्यत्येव अर्थस्त्वभिधीयते इति भावः नि
वृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते इति विवक्षायां तत्र दोषः इत्यवधेयं अवोदैधेति उ
न्दोःक्लेदने अवपूर्वः तस्य नलोपो निपात्यते एध इति इन्धेर्जिनलोपो गुणश्च निपात्यते न

गे॰

धातुलोपइतिहिप्रतिषेधः स्यात् ओयइति उन्देर्गणादिकोमन् अन्ययेनलोपोगुणश्च अन्योरि
ति मपूर्वस्यहि मपूर्वस्यहि मपूर्वस्य वचनोतिबोध्यं परिणामाख्यायां परिमाणं परिच्छित्ति
रियत्ता प्रत्याख्यानमाख्योक्तिः परिच्छित्तेरुक्तो मत्वामित्यर्थः कस्य पुनः परिच्छित्तिः मन्ययो
र्थस्य । तण्डुलनिचायइतिनिचीयन्ते राशीक्रियन्तेइतिनिचायः प्रस्थद्रोणादिकत्वेन सङ्ख्या
यिना परिच्छित्तिर्गम्यते परिमाणमेतत् निष्पूयते शोध्यते त्वचापनयनेन यस्तण्डुला
दिः सोनिष्पावः शूर्पेणेतिकरणात् नीयातस्य कात्स्येकारणे कृत्तावरुलमितिसमासः प्रव
शूर्पसंख्यया तण्डुलादेरपि परिच्छित्तिः शूर्पेति त्वत्वाधिकस्य नेतु शाहूम यद्यत्रनिरभ्भः
शूलोरितिनदुच्यते तथापि सर्वग्रहणबलादनेनापि भाविन्ममहेनोनिभावः अथ्योद
हरणमाह होतारावितिहू विक्षेपे कर्मणिघञ् विविसौ धान्यादिराशिः कारः इह मङ्क
न्याश्रयपवादोबाध्यते नन्वाश्रयः सर्वेऽपइतिपञ्चमी निर्देशात् तेनेहन पक्वातिला
च्छिनः कर्मणिभावेवाक्तिन् इधीक्षतोराणोहुतेरन्यार्थः तेनेनन्नुचायितः प्रज्ञपारिरा
तेः । दारजारौ । । यद्यपिदारयन्तेः पचाद्यचासिद्ध स्वरश्च तत्रयः कथमान्वत इति ग्रज्यपिप्र
तोदात्तत्वात् तथाप्यच्छावणक्वावितिस्वरेवासंघ्यतेसिद्ध णिलङ्के तिलोपेहि सतियणा
प्रयाद्वृद्धिः स्यात् णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् नचाणिङ्किमित्रैव माशिन्निवाच्यं जारस्य

म॰
२॰
३४८
349

हेमितां ह्रस्व इति ह्रस्वापत्तेः णिलोपे कृते सति तस्यापि णिनिमित्तकत्वान्न लघूपधेति प्रतिषेधात्स्था
स्थानिवत्त्वाभावात् न दोष इति भावः यज्ञुवदंति दीर्यते यैस्ते दाराः जीर्यतेनेनेति जारः त्वः
पताभ्यामेव करणे घञोऽसिद्धत्वादेनेन दारजाराविति सिद्धं निर्देशः अपवादस्य अस्य दारावि
न्ययोर्विषय उत्सर्गस्य घञोऽनवकाशत्वात् अपवादोऽपि परत्वाद्बाधितः इह तु लभ्यते। इत
न। अपादाने स्त्रियामिति घञन्तं प्रकरणमत्र पोविषय इति वचनात्स्त्रियामप्राप्तो हि स्त्रियां
यते उपाध्यायेत्यादि ध्यायन्त्यस्यामध्यापयन्ति तस्मादित्यपादाने इयोगोत्सर्ग एव प्राप्तसागम
न्यपादानिकत्वं प्रकृत्य तन्नापवाद इति उपसर्गस्य घञीति दीर्घः अध्यायन्यायोद्यावसंहा
गामिनो शारणामिति अत्राहुः अत एव वार्तिकप्रयोगादन्येष्वपि स्त्रीणाने दृश्यत इति । यद्वे
समिस्कवः । अधिकरणे स्त्रुदोऽपवादो घञ्प्रत्यये विस्तारस्त्विति गाधेतिः । कृत्येनाम्निच
कुतविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचने अत्र वोपिहादिविति नात्र वर्तेयेति तेन प्रस्तार इत्यादि
सिद्धं । उदिग्रहः । चञ्त्यात स्वरहोगनिष्ट्रिगमश्च निद्यामस्यापोपवादः । परिन्योः । परा
वत्र इहाहिः परिग्रहणं क्रियते सकृदेव तत्र कर्तव्यं तथाहि परीतिनियोऽनुपते हणोत्रपात्यये
नावभेषहारंति सूत्ररचनास्त सत्य तथानहात निमित्येव । वृणयोः । नत्रुपूर्वसूत्रेणात्रपा
त्यायेपर्यायग्रहणं प्रत्यादितः एवंचेह पर्यायग्रहणं व्यर्थं अत्रपात्ययइत्यस्यानवहितसंभवात्

३॰

इति चेत् अत्राह । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनाभिविधि विवक्षायां परमपीनणं बाधित्वा
यमेव तद्भवतीति आक्रायामिति आचीयते ऽस्मिन्नादि अधिकरणे ऽचत्र अग्निस्थलविशेषे चिन्वी
त चयनेन निष्पादयेदिति कृत्यर्थः । सङ्गे च । उत्तरे चाधरश्च उत्तराधराः तेषां भावो ऽत्तरा
धर्यम् स्तुकरोति स्तनपानाय यदोत्तराध भावेन स्तुकारः शायनेन दृष्टमस्त्र दाहरणम् य
दात् भिक्षुवत्तृणकृष्यगोचारान्निहूने नहि ह्रापि भवत्यवचनत् । कर्मव्यतिहारे । अत्रवनेमा
नाह्वानेरित्यर्थः भावे णिजिति कर्तृवर्जिते कारके तन्न भवत्यनभिधानादित्याहुः प्राचान्नभा
वादाविक्षुजं न स्पर्शमाकारविरोधात् । व्यावक्रोशीति कुशाग्राव्याने हसे हसने णञ्
ताभ्यामत्र सचकृत्तुग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया मोपसर्गो ऽपि भवति
नहि नन्वावादिवृद्धिः नभ्याभ्यामिति तन कर्मव्यतिहारे इति निषेधम् स्यादेतत् स्त्रियां क्ति
क्तिनि प्रकरणे णञ्विधेयः एवं च स्त्रियामिति वा सरूपविधिप्रतिषेधात् सापत्तेः इष्यते हि व्याव
क्रोशीति क्तिन्नपि न तयेन ताभ्यामिन्यायेन क्तिन एवापवादो ऽयं णञ्जुजादयो ऽप्येवं उभयप्र
सर्गे एवापवादप्रतिषेधार्थः णञ्जादयः प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते तु णञ्वै न यथा व्यावचर्चीत्यत्र णासग्रस्ये
ति ग्रह्यासः व्यासङ्गी अत्रग्रहणं हलन्त्यकारः आमः क्वचिद्धकारप्रवेश्यते नन्तणञ्च व्य
तीत्ता व्यतीहेति यथा सेषाव्यवस्थान्यायतो ऽप्यलभापि कृत्यस्य दर्शनेन बाह्यलकेन समर्थनीये

प्र·
२·

२५०
350

निश्चयनमाकरे एवंचव्यावर्त्तिहितिनाकिंज्ञापिनर्थेवास्त मास्तुचप्रकरणभेदेन क्रियर्थमस्त
किंतिनिचेन् सत्यं यावत्पशोबाफलकं विनैवनिर्वाहः स्यात् तस्पोशस्यबाफलकेननिर्वाहं
स्वीकृत्य नतत्त्रयाणांवाख्यानेजयादिविषयकानेकवचनवैयर्थ्यापत्तिरित्यास्तांताव
न् संयोगविण्णमिति समेनाल्पसङ्ग इत्यर्थः संयोगोऽभिविधिप्रनकः पूर्ववत्सनिकारणं स्वभा
वनस्त्वदमणोत्रणोनं नपुंसकं प्रनेननपुंसके भावेक्तोपश्चाभयवासद्रूपन्यायेनप्राप्तं प्रन
भोवग्रहणसामर्थ्यात्त्वाध्यते नचकार्त्ते भिन्नकारकनिवृत्तयेभावग्रहणमितिवाच्यं पूर्वसूत्र
एवशाहृशक्तिस्वाभाव्यादेवकारकत्रणप्रवृत्तेः स्वदात्तसमावेशनष्यतेसंरवणामिति नच
बाफलकाल्लभ्यत इत्याकारः । श्राक्रोशे । यद्गृह्य निश्चिगमसूत्त्वापिप्रामेयमारंभः ग्रवः
ग्रहः पदस्येति च्छेदविशेषणमित्यर्थः निग्रहो निरोधः पादप्रग्राहेत्याति भिक्षापात्रोपादानेन ।
पात्रग्रहोत्वेतियावत् लिप्सायांकिं प्रग्रहो देवदत्तस्य मक्षूशोभिनिवेश इत्यर्थः निवारकत्वं
तिग्रहाहृ इत्यादिनाकर्मण्यप् नत्रस्त्रीत्वविवक्षा हेकमेणापरत्वात्क्तिनाभाव्यं प्रजवप्रा स्त्री
त्वलनादरस्तुत्रैः प्रतग्राहाक्तौ निविषयपौत्ति एवंचवृत्तजनैरनाः प्रेसीनिप्रायिकं द्रष्टव्यं । ग्र
हमाच । रथशकटादिसंबद्धायां रज्जौ रश्मि शाहोवनने नतुरज्जुमात्रे इहतत्रंशहैत्वाग्रहि
हपाश्चः सत्कृदेवतत्त्ववन्निमाकाः नद्याहि उदग्रहः सम्मिसपो श्राक्रोशेवन्याः मोलेसायां

गो·

परौयज्ञे अवेग्रहोवर्षप्रतिबंधे विभाषाप्रेवणिजामित्यादि परौभुवोवज्ञाने इत्यस्यानंतरं आङिरु
प्लुवोरित्यस्य तथाचनञ्ज्ञानमित्येव ञ्याद्दिनिवृत्त्यर्थमिति प्रयत्नाङिरुप्लुवोमाभो तथाच स
र्वविप्रतिषेधोयंफलितः एवंचवासरूपन्यायोनास्ति अनपवादत्वादितिभावः । वर्षमिति
वृष्टभोवर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगाद्वृष्टिरपिभवतीतिकैयटादयः एतच्चवृष्टिमात्रविषय
कंबोध्यं अतएवभीत्रार्थानामितिसूत्रे भयंभीरितिसूत्रप्रपाठाय भयनमिति तत्काचित्को
पपाठएवेत्यञ्चत्वासाद्द्रयः । टाटोरष् । नाथनकारः किंतर्हिठकारः निरुष्योमूल्वोरि
त्याद्यारंभात् इत्याशयेनदीर्घोनाटच्छदाहरति लवःपवइति वशिरण्योरिति ह्योर्त्त्रामेव
चने वशानेवशः रणंतिशाद्व्रायतेस्मिन्निति रणः संग्रामः व्यधनइतिविधसः वेसदेवाशि
ष्टमत्रे ग्रामस्त्वतष्वदाभत्व शिष्यंबालत्वणेद्यासइत्यमरः उपज्ञायोमेत्रभेदः । प्रजनेस
र्तेः । प्रजननंप्रजनः भावेत्रजनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः यद्वाण्यन्तादेरवृ प्रशोत्र
धात्वर्थं विपरीतयति यथाप्रतिष्ठितइत्यत्र प्रादुर्भाववैपरीत्यंच गर्भग्रहणं तच्चप्रथमोहोती
यादिकंचेत्यत्रनाग्रहइत्येके इत्पद्ग्रस्वरसोप्येवं इत्तोतप्रथमगर्भग्रहणमितिव्याख्याने
उत्तरग्रन्थःस्पष्टार्थः । ह्रितःसंत्रि । श्रयमिति तथाचपाकेननिवृत्तमितिविग्रहने तत्प
केनेति यत्तूमाचोक्तं भावादावेति तन्नेतिभावः । वेमश्च । नडितेश्चव्याख्यानमिदं नित्यग्र

म०
र०

२५१
351

हणादीति नत्वाहीति न्यायेनेति योगो विभज्यते नत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव सन्निधापयत्वं
निर्णीयते एकयोगत्वे तु निह्नरे दन्याधिकारादनिर्देशार्थस्य विवक्षायां वाक्यवारणेऽपि न त्वेवि
वक्षायां स्यान्नेश्प्रसज्येतेनेति भावः । यज्ञयाच० । भावेकर्तरि कारके च यत्नएव यत्नेन यत्न
मयज्ञेनेत्यत्र दस्यन इतीयत्नः इति व्याचक्षते । उपसर्गे घोः किः । बाधकत्वात् नेयमीति
माधवः यत्नएवोपसमीपे स्वधर्मसमादधातीत्युपाधिरिति व्याचक्षते वस्तुतस्तु नत्र करणे प्रत्य
यः स्ववचः नचैतदाह उपाधीयतनेनेति एवं विधानाविवक्षितं त्विधिरित्यत्रापि माभूत् किः
विधाविधानं तस्मादिगुपधात्किदिति कुपसिद्धेः । स्त्रियांक्तिन् । यजोपवाद इति यज्ञप्रा
चोयस्य व्याचक्षाणं प्राह भाष्ये त्वधिकः कारोधिकार इति हेमाक्षदाहृतं इति मदनिरस
सात् नहि नत्र स्त्रीत्वविशिष्टे भावो यर्थः किंतु विशिष्ट इति ध्येयं अत्रप्येष्विति न्ययोरवकाशः
चयः लवः क्तिनोवकाशः कृतिः हृतिः चिनोति लाति भ्यां स्त्रियां तु भयमसंगे परत्वात्क्ति
न्नित्यर्थः । श्रूयजि० । परत्वाद्दुहृद्विषामेव वचने क्रातिः श्रोत्रं क्तिन्नपीति यमस्त्रियामिति प्र
तिषेधासदृशविधेरभावादित्यन्ये भृङ्ग इति स्याचिभ्य आनन्तोपसर्गे इति पचेत्लिषिद्धिदादि
भ्य इति पामस्येति भावः इत्याभाव इतिश्च निस्पतोन्यादिना प्रामस्येत्य स्याभव इत्यर्थः हृते
रिति नकारस्येत्वं हिनोतेस्तु गणइति बोध्यं कीर्तिरिति गत्र एणास्त्यस्य इति कात्त्यायने क्ति

गं०

त्रियान्यते उदात्तत्वंच तास्यतेकीर्तितं । अजयजोभावेकाश्य । उदात्तइत्येवपित्करणांतहत्व
रवत्तगतर्थम् गतपार्श्वेति तथाहिकुडोत्तायतइतिभावः धातोर्भृत्याजीविका कुमार
भृत्यागार्भिण्याः परिचर्यामिधीयतइतिहारावली कुमारभृत्याकुशलेराधिष्ठितइतिरक्षः
संज्ञायांकिं मतिः ग्रामइति भूतिः तथाचब्रह्मवहुतं मतिबुद्धिरूपार्थेभ्यस्य कर्मणोभ्
तौ रजः हृष्यायर्तीनोत्पादे यतेतोत्तरोत्र प्रयोगादेवेषां साधुत्वमितिजुंवेदायुर्क्तः
प्रसंक्का क्रियेति यदाभावकर्मणोः पः तदासावधातकेयक् विड्शयार्लिङ्गुतिरि
जादेशः अतवत्तयगभावेपिगेपत्तोरिजादेशोद्धतेरयङ् । रुङ्गाः । भावरु ति
नत्वकर्तरिकारकेपीतिभावः परिचर्येतिकथंतर्हि धात्वानांविरजस्तमाभगवतोचर्यै
र्ययमाज्ञाटनइतिश्राद्धः अत्रकेचित् गदमदचरयमितियत् नचवासरूपविधेः स्त्र्यधिका
रेपर्वर्तनात् तिनायतोबाधः स्यादितिवाच्यं बाध्यबाधकयोर्द्वयोरपिस्त्र्यधिकारस्य
वैसत्वेवास्त्रियामितिपर्यंतासप्रवृत्तेः अतएवकाशिकायांकथमासेत्याशंक्य अदत्
लोतंपरिति समाधायवासरूपविधिप्रतिषेधस्त्र स्त्रीप्रकरणविषयस्येवोत्सर्गापवाद
स्येतिस्त्रक्तमित्याहुः अस्मिन्पक्षेचजादयोपिस्त्रियांस्युः तथाचअल्लृणनशंसकेभा
वेस्त्रियांक्तिन्नादयोयतः अतोत्र तथाहिसमपरिशोधादेतिनिष्ठितिसिद्धांतोत्याज्यश्च

म॰ र॰

३५२
352

ततोपवादमात्रस्य ह्याधिकारस्यत्वेपि वासरूपविधिर्नेत्येवन्याय्यं आस्याचर्येत्यादित्वबाह
लकादिर्भिनिदिक् यकारान्तिवृत्तिरिति हलादिशेषस्तु नातिप्रसज्यते द्वित्वे धातुद्वित्वे वाभ्यास
संज्ञास्योकारान्त इहृचनङ्भयाभावादिति भावः घटादिति यदात्ययङ्गात्प्रत्ययादित्व
कारस्तदानो लोपेयलोपेचादादेतिबोध्यं । जागर्येति सार्वधातुके यक् जाग्रोविचिण्
णिङत्सु गुणः गुरोश्चहलः प्रत्ययस्य धातोः हलादिविशेषणात्वादनेन विधौ हलन्तो धातुर्लभ्यते
नचायं गुरुरिति संभवति अन्विष्यमाणो हि गुरुः एतोमन्वयौ लक्ष्यते नहीह गुरुमनन्तरम् नत्र
विपरीतमस्तु गुर्वन्ताद्धलन्तादितिमेवम् चेष्टायामानर्थक्यं आशंसायां भूतवच्चेत्यादि निर्
देशात् । विद्विषादिभ्यो‌ऽङ् । कथं तर्हि मथस्तरभिस्तुवाञ्छ गंधलत्वेरितिमाघः एहो
पलब्धिरित्यमरश्च ऊहत्वादङि लभेतेत्येवसुविते मते ग्रन्थेकारस्य प्रतिवर्णमर्थोत्रपलब्
धेरितिभाष्यवार्तिकप्रयोगाद्वाक्विबपि बोध्यः एतेन हि मित्सुपाधिरित्यादयोपि व्याख्याताः
ईश्वरकृतानां कृत्रावादिभ्यः इति वचनेषु रूढ्याहत्य सर्वं समाहितं एवकारश्चोदयान्तस्य क
एङितीरितिकिन्नसमर्थितः किन्त्वेतन्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं तथाहि । आवादिभ्यश्चे
ति किंत्रुपसंख्यायते पिण्डाघोवा संदाकारवचनात् सिद्धमिति तद्वनो वार्तिककारस्य गु
रोश्च हलः इति मामिस्यलपवावादिभ्यश्चेति किन्नभिमतः नन्वकथं लभन्तोऽविषयेऽ

गं॰

पासनेति फचश्च विषयेस्यात् अथापि आवादेराकृतिगणत्वं स्वीकृत्य बाहुलकलभ्योऽपि
आवादिकस्तैर्निर्दिष्टेन उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायात् तथापि कण्डू
तिरिति क्तिन्नेनोदाहरणमशुद्धमेव नपुंसकत्वस्य भाष्यविरोधात् नचाहि कण्डूतिरित्यु
दाहृत्य तेन वक्तिप्रयोज्यत्वं कण्डूयत्येव भवितव्यमिति निर्धार्य क्तिन्नन्तो चेति क्तिचि वारणं।
कण्डूतिरित्युदाहृते नचैवावे धेर्भावाख्यकृद्विरेव स्यादिति निराकृतेऽर्थे फलग्रहणप्रभवति ।
एतेनेदं क्तिकाराद्गामिनः प्राचोऽपिग्रन्थः प्रत्युक्तः इत्यवधेयं । भिदेति एवमादयो ज्ञेयाः
मस्त्रदायायपद गणोपदर्शने नत्वेयमकृतिभागास्ते भिदादिशब्देन सूत्रेनिर्दिष्टाः गणोविशिष्टपं
ठलोकप्रसिद्ध्यर्थः विशेषस्यकाचिदला लौकिककार्यस्य च संग्रहार्थः अकृतनयत्त्व भिदे
विदारणे छिदिर्द्वैधीकरणे विदत्ताने क्षिपप्रेरणे गुहूसंवरणे इधाञ्धारणपोषण
योः भिदृमेधृहिंसासङ्गमनयोः जगतो हृञ्हरणे क्षिलय क्षितिनिवासगत्यौरितिच हृस
वमनरणयोः धृञ्धारणे लिखश्रवरविन्यासे चुदप्रेरणे पौर प्रवगाहने इवपबीजसन्ताने
वेञ्तन्तुसन्ताने वसनिवासे सृजन्शुद्धौ कृपकृपायामिति वेदितव्याः भित्तिरन्वोति भिद्यतर
ति भित्तिः जग्ध च्छिदेति द्वैधीकरण पन्यत्र च्छित्तिश्छिदर गत्हादरो जाधिविशेषश्च श्रव
त्रसृष्टिः शर्येनेनयाचाः प्रायमनोदः प्रातिरन्यः प्राडोनेच्छ उपसर्गाहति धानाविनिहाढिः

म॰ र॰

२५३

353

ध्रारा हारा कारा नारा धारेति पञ्चसु स्त्रू ह्रणोऽङीति गुणो दीर्घत्वं निपात्यते लिखेरत्र गुणः ल-
कारस्य च रेफश्च रेखा लेखा चुदेर्ह्रस्वे दीर्घत्वं च चूडा । चितिपूजि । चकारोऽनुक्तसमुच्च-
यार्थः तेन तोलयतेस्तुलेति हृदन्तः । ग्रहिवन्द्रि । विहितो भावो ग्रह्यते । स नार्थस्यतसंवि-
त्तिः वित्तेचेतनाख्यानानिवासेष्विति चुरादिनात्तानेपि वेदनेति सिद्धम् प्रच्छर्दिकेति छर्दवा-
मने प्रवाहिकेति प्रवाहयति सृजतेरूपवनेयत्नीतिग्रहणी विचर्चिकेति पामा चर्चेरध्यय-
ने प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः । शिरोर्तिरिति शिरः पीडा प्रदेहिसायां तिसृत्रेतिनेद-
ध्रासिका शायकेति ध्रासनशायनमित्यर्थः । तालुकृपो । धातोर्निर्देशोऽनुकरणे बहुलमि-
त्यनुवृत्तेः क्वचिन्न । ग्रसिज्जिकस्यः सन् पचतिरिति उपसर्गान्तनोति स्त्रवति ध्यायतेः संप्र-
सारणे चेत्यादि निर्देशात्त्वकारादेर्वा चिन्त्यपि परेशाबादयः एवं भावकर्मवाचिन्यपि क्वचित्क-
विभाषालोप्यतेरिति यथा नन्दा हि ली लीड्योर्थका निर्देशात् सज्ञ यत्नप्रयाचार्शितकरणमाम-
ध्यात्म वादयः तज्ञ तत्र पिबतिरलोपयतोऽत्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या शान्त्वानिवृत्त्या चशितत्व-
स्य चोरतार्थत्वात् वर्णादिति वर्णानुकरणादित्यर्थः नतु वर्णोऽनुच्चार्यमाणादिति नत्याहि-
सति प्रकारस्त्यादावेवस्मात् नतु ककारस्त्यादौ संग्रानस्योच्चारणात् प्रत्रकार्यं इह वर्ण-
मात्रे प्रकारस्योच्चारणार्थत्वात् कथं तर्हि एवकारश्चकारस्त्यादि प्रत्राहुः कश्चिन्नयाना।

गो॰

दपि वषड्कार इति सूत्रे निर्देशात् सर्वे च काराः प्रत्याख्यायन्त इति भाष्यात् बहुलवचनाच्चेति
इह कारप्रत्ययस्य धातोर्विहितत्वेपि अधिकारबलात्कृत्संज्ञानेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे
प्रयोजनाभावाच्च ककारस्येत्संज्ञा आर्धधातुकसंज्ञाभावाच्चेड् अस्य सावित्यादौ न प्रत्ययो बा
हुलकादेव । गदिफः । कामदुघविधिना कारोपि एकारादीनि नामानि स्युः एवं नो मम पा
वनीः स्यादिति सिद्धं अकारलोप इति अनद्यतनपरत्वादभत्वाच्च यस्येति लोपस्याप्राप्तिः प्रा
तिपदिकत्वे तु कृदन्तत्वात्पूर्ववद्बोध्यं बाहुलकादिह च सः नसौ मत्वर्थे इति बाहुलकादेव
मत्वर्थे शब्दादपि पोषिकान्मत्वर्थीया इति यथा अन्येन तेन तत्कृतेन किंतु मत्वर्थे भवती
ति विग्रहस्य गत्यादित्वाच्छेन्नाद्विनां नमेवेत्याहुः । इणाजादिभ्यः । धात्वर्थनिर्देश एव लोपवा
दोषे प्रथमस्तोपि आजिरिति बाहुलकादजेर्वीभावो न । संज्ञायां । अधिकरण एव लघ्व
प्रारंभः उद्दालकः श्लेष्मातकस्य अपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा तथा विभाषा । अ
प्रत्याद्युत्तरत्वेन सूत्रे आख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातेपि आख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतया श्लोक्तिममाः
श्चित्यमाचष्टे परिप्रश्नाख्याने चेति पारिपाटीति पटगतो पारिपार्श्वः इणाजादिभ्य इत्येण
कारादीदिति ङीप् । आक्रोशः शपने । नपुंसके भावे क्तः । नञ्जनयोरेकत्वात्पक्षस्वलक्ष्यं
इति चेवसिद्धम् अत आहुः भूत इत्यधिकृत्य निष्ठेति सूत्रेण विहितस्य क्तस्य भावोर्थस्तेन किं

म॰
र॰

हितः अनेनत्वकालसामान्येनपुंसके भावे क्तो विधीयते अतएवायं स्वविषये परत्वाल्ल्युटं च जनज
योर्बाधकः परिशेषात्तेषां तु विषयत्वं सिद्धमेतोऽस्त्वेतं स्यादेतत् इह भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्या
सन्निधानात्सकर्मकेभ्योपि चायं स्यात् घञादिवत् इति चेत् इष्टस्तुतिः गतेतिरश्चीनमित्यादि
दर्शनात् नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् ल्युटो योगे लत्वा षष्ठ्या न लोकेति निषेधात्
एवं च घटं हतेन कृत्वा मित्यादि प्रसज्येतेति चेत् नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्ये
नत्वात् न तु शेषविवक्षामाश्रित्य प्रत्याख्याने न लोकेति चेत् नहि तत्प्रामाण्यात् तत्रपा
ठेण शेषविवक्षैवेत्यलं । क्वचित्तु द्वितीयापि दृश्यते भ्रान्ते देशमनेकदुर्गविषममिति यथे
ष्टेनेत्याहुः प्रयमपि तु कर्मकेभ्य एव तथाहि तयोरेवेति सूत्रे भावे चाकर्मकेभ्य इति चा
नुवर्तते वाक्यभेदेन व्याख्येयं तद्यथा कृत्यादयो येनत्र तन्हृत्तु विहितास्तानन्तु भावकर्म
णोरेवेत्यन्नं विधायकमेकं वाक्यं तेन निष्ठेति विहितस्य क्तस्य भावो व्यर्थो लब्धः अत्रैव सूत्रे
नवाक्यान्तरेण तु भावो योयं क्तस्तत्तु अकर्मकेभ्य इति विषयो व्यवस्थाप्यते सचात्रवादो
निष्ठेति नपुंसके भावे क्तान इति च विहितयोः क्तल्युटयोरविशिष्टः शायितः करोतीति सू
त्रस्य भाष्यकैयटादिकं चात्रानुगुणं अस्मिंश्च पक्षे विवादिनः कर्मत्वेनाकर्मकतामाश्रि
त्य गतं भुक्तमित्यादि समर्थनीयमिति दिक् । कर्मणि च । कर्तरीति कर्मणि षष्ठी उभय ।

गो॰

३५४
354

प्राप्तो कर्मणीति नियमार्थेनेतिस्त्वनीया नदाह येनस्पृश्यमानस्येत्यादि स्पृशस्यादिति
नपुंसके भावइत्यनेनबाधः अतएवाह सूर्वैणोति नेहेति णिजर्थेप्रतीतिभावः । करणादि ।
येननाप्राप्तिन्यायेन ज्ञापकोपवादोयं अज्ञपोह्णोप्रत्ययांस्तु परत्वाद्बाधते उक्तंहि अज्ञप्त्यो
स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति प्रागुक्तेनीति प्रत्ययकर्वति व्यवहारमात्मिन
सप्राकारः उत्पत्तिस्थान गोचरादेशइति तथाचभाष्ये उपादानः पश्चिमराद्गोचरा
दिति विषयपर्यायोऽयम् तथाच प्रयुज्यते उपादानगोचरज्ञानमिति संचरन्तेनेनेति
समस्त्वनीयाधकञादित्यात्मनेपदे पनेनसंचरतीति प्राचः परस्मैपदपाठः प्रस्तुतः प्र
वहारेत्यादि हाविकारस्य आधारावायशब्दो हस्वत्रप्रतिषेध चकारेणावहारशब्द संज्ञायाह
नचैवं हृष्येनिस्कृले उदकोनदे हलश्चेतिसिद्धे उदकप्रतिषेधार्थवचनं उदकोदञ्जन
नइति नपुंसिसंज्ञायामितिवेपाप्ने ग्राग्रिहितः उदकेत्वचज्ञिप्रतिषिद्धे घपुवस्यादि
निचेनमैवं प्रतिषेधसामर्थ्यान घस्यापिप्रहेतेः नहीह घेघञिवाहुपेविशेषोऽस्ति नच
स्वरे विशेषः घेहिसति हृत्वरपद प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता घञ्यपियाथादिस्वरेण
तथैवेति । जालम् । जलधान्ये ज्वलितिकसन्तेभ्यो णइतिजालशब्दः सिद्धः अतः
तद्विधाननमिहनशंक्यं । खनोघच । धिकरणमिति नहिखनस्तु ज्ञोरितिज्ञात्वादि:

म०
र०
३५५
३८५

कश्चिदवयवोस्ति येन खित्करणं स्वहोपयुज्येतेति भावः एतदिति शास्त्वनादेयः षष्ठीत्यर्थः
ईषत्कृत्स्व । इह सामान्येनोक्तावपि योगगणनाबलाद्विशेषणस्यैव विषयविभागो लभ्यते कृच्छ्रे
ष्वेवेति ग्रहणं कृच्छ्रार्थयोरिति तयोरिति तदेतद्दर्शयति कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना भवनेति नला
केति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया कृच्छ्रेत्यादिके ईषत्कार्थे ग्रहणमित्यर्थः । निमीति
मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च विभाषा लीयतेरिति शामेनिषिध्यते नियम इत्यादि प्र
त् उपसर्गात्खल्घञोः लभेश्चेत्यत्र सिद्धे नियमार्थमिदं उपसर्गादेव खल्घञोरिति त
देतदाह उपसर्गादेवेति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः चकारः सन्नियोगार्थः यदा कर्तृक
र्मणोरीषदादीनां च युगपदुपयोगात्तदा प्रत्ययो यथा स्यात् नच कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थ
त्वमेवास्त्विति वाच्यं तथात्वे ईषदादीनामेवोपपदत्वात्खलः स्थितेवैयर्थ्यापत्तेः
श्चमर्थेहि तत्र अत्याव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरिदमुपपदमेव तदेतदाह
ईषदादिष्वेवेति इह कर्तृकर्मणी हेतू भूकृञोर्वक्ष्ये तयोर्यथासंख्यमाश्रयणेनैव तथ
वद्विस्तृताः तत्र न च तदेवन्यास इह दत्तमाधवादिभिः एवमाचापि तथैवोक्तं तथाख्यं
देशिष्टात्रमोदिते तदेतत्सर्वं नादत्रव्यामीति ध्वनयन्नाह यथासंख्येनेष्यत इति एतच्च ·
यथासंख्यसूत्रे भाष्य एव स्पष्टमिति भावः स्यादेतत् कृच्छ्राकृच्छ्रार्थयोरिति तावत् इहैव

शं०

दिवासरूपन्यायो नास्ति उत्सृज्य तत्त्वमनवलम्ब्यैव नेति सिद्धान्तादिति चेन् न उत्सृष्टस्यापवा
दत्वेनाः स्वबाध्यानित्यं बाधनं नहीति हि नस्यार्थः इह त्वल्यप एवापवादः क्त्वो निषेधस्यात् न त्रप्रेषा
दिवद्भूत्य वचनेन तस्याधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमलोनिन्ताविनमिति चेन् किं न तः
इह न ताभ्युपगमे बाधकाभावात् अलंखल्वोरिति प्रतिषेधान देयोमित्यर्थः । उदीचांमाङः । ह्वाल्वा
त्वस्यायं निर्देशः नात्र बाधकत्वमनेन ज्ञापनमिति ज्ञापयति तेन कसंज्ञायां दृष्णोप्यदाविति प
क्षेदासः सिद्ध्यति अपमित्याति समासेन ज्ञ्पूर्वेऽतिवक्ष्यमाणेन ल्यपो ल्यप् । परावरयोगे च ।
अप्राप्येति दक्षिणदेशस्थाने गंगामप्राप्य विन्ध्यो गंगामपि विरह्य विशिष्टदेशस्य इत्यर्थः
अत्र विंध्यात्परां गंगेतिगम्यते प्रतिक्रमेति पर्वतस्य परत्वादित्यर्थः यायुक्तापवविषयेयमपि
प्रयोगः विशेषणविशेष्यसंसर्गास्तु भिद्यन्ते इति स्पष्टमेव इह त्विहृत्यविधेयस्य क्त्वाप्रत्यय
स्यार्थोपि भावमात्रमर्थः तथापि ह्युत्तीयक्रियायाः पूर्वकालत्वस्याभावात् अलंखल्वोरि
तिपरा वेतिचारभ्यते उदीचामिति तत्पूर्वकालत्वाभावादिति विवेकः एवंचह्र मध्यमवि
ह्राय स्ह्रुद्ध येधिकारलभ्य धातुसंबंध इत्येनत्रसंबधनीयं कथंचित्संबंधनीयमित्याग्रह्रेत
पूर्वकालार्थैवत्रिसृत्रीत्यवधेयं । समानकर्तृकयोः । इह धात्वधिकारेपि समानकर्तृत्वं
क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह धात्वर्थयोरिति निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा पूर्वकालेय

म.
र.

३५६
356

स्वार्थस्यतस्मिंस्त्वित्यर्थः क्त्वा स्यादिति सच भावेव्ययकृत इतिवचनात् तमर्थइत्यत्रतत्रेवो
नचसोपिभावइति कथं लभ्यतामितिवाच्यं तमर्थेसमेनितिज्ञापकेन तल्लाभात् तथाहि
कर्तरिकृदिति कर्तरिप्रसक्तो तमर्थइत्युच्यते तथाचतमर्थोनकर्तेति स्थितेभावएवपर्य
वस्यति अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेभवन्तीतिन्यायात् अयमिहनिष्कर्षः भावोपिघञादि
विवनेहसिद्धावस्थः किंतुसाध्यावस्थः सचधातुनैवलब्धः क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रियाचक्रिया
न्तरंप्रतिविशेषणं धात्वसंबंधाधिकारात् संसर्गश्चेह समानाधिकरण्यं उत्तरकालत्वंच तत्रसं
संसर्गविशेषेणान्वयग्राहकाः क्त्वाणमुलादयः अत्रचसमानकर्तृकयोरितिसूत्रांशेनसमाना
धिकरण्यं उपनिबंधधातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्त्रैनयानत्थापर्यवसानात् निर्धारणविभ
क्त्याचोद्यत्वात्वेस्फुटीकृते अन्यथाहि समानेकर्तरीत्येवब्रूयात् निर्धारणविभक्तिबला
देवचपूर्वकालइति अस्यबहुव्रीहित्वंनिर्णीयते निर्धारणस्यसजातीयविषयत्वान्नियमेन
निर्धार्यमाणस्यक्रियात्वलाभात् अतएवतत्रविद्यमानादितिव्याख्याने एवंचकर्मधारयसमा
श्रित्यपूर्वस्मिन्कालेवाच्येक्त्वाभवतीति केषांचिद्व्याख्यानेमयद्गमेव किंच पूर्वकालो
नवाच्यः तद्विशेषकबोधापत्तेः नचेष्टापत्तिः क्रियाप्राधान्यविरहेण अभीष्टांपत्तित्वाभा
वापत्तेः नचगुणीभूतक्रियायामाश्रित्यनादेतिवाच्यं पाचकादप्यतिसंगात् अपिच एवं

३.

सूत्रे भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टं एवं च यथासंख्यनिराकरणस्य फलं द्वंद्ववचनं न हि भवतेः कर्म
णि संभवः प्रायेणाकर्मकत्वात् प्रायग्रहणाद्दिव सकर्मकत्वेपि द्व्यर्थासंगतेः नापि करो
तेः कर्तरि संभवः द्व्यर्थासंगतेरेवेति चेत् न किं यथासंख्यसूत्रस्य भाष्यादिकमपार्थकमि
ति ब्रूषे न तत्र तस्य गतिं वक्ष्याम इति चेत् शृणु श्वेतभावितनिर्याथस्य भवतेः करोतिना कर्मकर्त
विषयस्य करोतेश्च भवतिना तुल्यार्थेन या भवतेः कर्मणि करोतेः कर्तरि चोपपदे खल्प्रत्य
यसिद्धिरेव यथासंख्यनिराकरणस्य फलमित्यवधेहि स्यादेतत् उपपदयोर्मध्ये पूर्वापरी
भावव्यवस्थानसिद्धा इति कर्तृकर्मणोर्हि श्रुतयोर्व्यवहितत्वेन दृष्टत्वात् विपरीतेप्रसंगोऽते
नैव प्राप्त्यानो इति वचनेन सूत्रेः प्राप्त्यावश्यंभावात् न च व्यवहितेनापि प्राप्त्यमस्त्विति वा
च्यं छंदसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रारंभेणेहाव्यवहितप्राप्त्यमेवार्थे इति स्वीकारात् न
न चैवं खलः ईषत्त्वस्य वचनं शब्दस्यादिति वाच्यं कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमि
ति सूत्रभाष्ये विशिष्टस्यापि ईषद्वचनेन यानतः पूर्वस्य कुलग्रहाजावि वसमः संभवात् किं
च ईषद्ध्यसुगत्यादि सत्त्वाराहित्येन नेष्यागिन्येन सूत्राविषयतया व्यवहितप्रयोगासंभ
वेन न तत्र मर्थ्योविवत्वमस्तु न स्मादिव्यवस्थाकथं लभ्यतेति चेत् श्रुणु बहुलग्रह
णात्रसूत्रा इत्यादिसंभवामेत्यादिभाष्योदाहरणाच्च व्यवस्थासिद्धेरिति न दोषेन सकल

म· र·

मभिप्रेत्याह कर्तृकर्मणोश्चेति भवतेः कर्तर्यर्थे टाहुरिति अनाढ्येनेति कर्मणि अनाढ्यस्या
ढ्यो भूयत इति विग्रहः भाव्यत इति तदर्थः एवमन्यत्रापि विग्रहद्वयमवसेयं यत्तु भाषावृत्तौ
ढ्येन दुराढ्येन भूयत इत्यादि विग्रहो तन्न च्व्यर्थविशेषकस्य दुरः आढ्यशब्देन सह सामर्थ्या
भावात् समासायोगात् यत्तु दाहरणे तन्नेव्याख्यातो नित्यस्य नित्यबाधत्वादाह ईषदाढ्यम्भूयत इति
कर्मणिकार्यान्त स्वाढ्येन भूयत इत्यत्र तन्न्यामादिकमिति हरदत्तः । क्विबौ । भाषायां
क्विब्बौ चेति पठित्वा क्विप् च्व्यादिति व्याख्याय हरदत्तः क्विबाबाधामाभूदिति इति पाठे
न तदाकारविरोधादुपेक्ष्यं क्विचकारेण क्विविदितिविशेषणार्थ इति न्यासकृत् तन्न एका
श्रव्यक परिभाषयैव क्विनो व्याप्तौ सिद्धेरिति हरदत्तः यत्तु वदन्ति तित्वेऽभ्यवहृवेत्व
र्थविशिष्टरूपात् च्चारणे नाश्रयपरिभाषाया उक्तिसम्भवस्यैवाभावात् एतेन नित्वेनेति सूत्रे प
कारबंधत्वान्निर्वेदयते तन्न स्वरोदितोनिति इत्यस्यादित्वेशङ्का तन्नीत्यत्र वृत्त्यानन्तसमाधानं
चेति द्वयमपि प्रसक्तं भूनिरिति यत्र्यपोह परत्वाच्छुकः किनोनि स्येवात्तिनषेधोऽन्यायः त
थापि वेतिनं गोगावयवकत्वात्फले विशेषाभावाच्च नित्वेऽभ्यपत्यत्वं येतिरित्यादि यत्तु उप
मे रत्राक्रोशयो वत्त्रयाचने तत्र विस्तरे । ग्रलेवल्लोः । सुजार्थमिति तत्र विकल्पार्थम

ग्रं·

ह ग्रलंकृधित्वा ग्रलंरोधनेनेति तृपढ्येदोष्णेत्यत्र चेत्रवाहवृतयन्यायेनैव सिद्धेः तत्र स्व

सनिधानसंबंधस्यास्याभावात्तिः उच्चपरस्परासंबंधस्तस्यार्थः युधिष्ठिरस्य तस्य यथावि
धानप्रयोगाद्त्यादिसूत्रद्वयविषयेसाक्षात्संबंधपरतायाहृष्टत्वात् तथानेलाघवाच्च
षष्ठ्येववाक्यार्थस्यानापत्रसंबंधएवेह द्योत्योनतु पदार्थभूतइति कर्मप्रवचनीयाद्वैषसं
तत्र षष्ठ्युपपदविभक्तेः षष्ठ्येववादतया संबंधस्य पदार्थत्वे स्थिते क्रियाया द्योतकोनत्वसं
बंधस्यनवाचकः नापिक्रियापदात्तेषां संबंधस्यतद्भेदकरंनिरचीयते किंच षष्ठ्येवलङ्ग्या
प्रत्ययस्यकालोनवाच्यइति तदेकद्वाक्यार्थह्यपि तथैवोचितं नहि समसीनिर्देशमात्रेण
वाच्यत्वलभ्यते उदाहृदुधकमेण कर्तृस्थाचारीवेकमेण प्रथनेवावशाद्धृ गोत्रचरणा
त्स्राद्याद्याकारनदेवते ष्वित्यादौ सहस्वणोप्यभिचारात् तत्राउशासनस्यानतादुशेषा
वगतिराहोपादेव भवतीति चानुपलभ्यत्वमिति यदिनहीहापि तत्वमितिदिक् द्वित्व
मिति तत्वमीषाब्राह्मणानाह्वयमानयेत्युक्ते मध्यमोनानीयते तथेहापिबहूनांक्रियास
मभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकान्नप्रत्ययोनस्यादिति चेन्मैवम् इह साक्षान्नवाच्याक्रि
या प्रथानेनोपनिष्क्रान्तोपस्थिताः सर्वाएवविशेषणं तत्तत्तासांपरस्परसंबंधः गुणानां
चपरार्थत्वादितिन्यायात् अतएवानियतप्रयोगः स्नात्वाभुक्त्वापीत्वाव्रजति पीत्वास्ना
त्वाभुक्त्वाव्रजतीत्यादौ स्वरानित्सूतीति विकल्पप्राप्ते प्राह स्वरत्यादेरिति संक्षेपेन प

म° र°

२५८ 358

काचरतिनेट् । मृडमृद° । मृड सुखने मृद क्षोदे गुध परिवेष्टने गुध रोषे च कुष निष्क-
र्षे क्लिश हिंसायां दिवादिः क्लिशू विबाधने क्र्यादिः वद व्यक्तायां वाचि वस निवासे उ-
षित्वेति वसति क्षुधोरिति नेट् यजादित्वात् सम्प्रसारणं शासिवसीति षः नोपधात् थेन ग्रह-
णं स्पष्टार्थं कोथित्वा रेफित्वेति ग्रथहलोभावे रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु इहर-
लोऽस्य पधादिति विकल्पोऽपि न भवति निषेधग्रहणसामर्थ्यात् लुञ्चित्वेति लुञ्चु अपन-
यने ऋतित्वेति ऋतेः सौत्रो घृणार्थः तस्यार्धधातुकविषये ईयङो विकल्पनात्तदभावे
कित्वमनेन विकल्प्यते । तृषिमृषि° । ञितृषा पिपासायां मृष तितिक्षायां कृश तनू-
करणे काश्यपग्रहणं पूजार्थं वेति निवर्तते उदितो वेति विकल्पप्राप्ते प्राह श्वन्तेरिति श्र-
न्थित्वेति न क्त्वा सेडिति कित्वाभावान्नलोपेन एवं चेह नाञ्चेः पूजायामिति नलोपाभावेति प्र-
माद्यो क्तिन्निर्विषया । स्वरवस्थोः । स्वरत्यस्माज्झकः कितीति निषेधप्राप्ते वञ्चुतादित्वा-
द्विकल्पप्राप्तेवचने स्वान्त्वा स्वनित्वेति उदितो वेति नेट् । जग्ध्वेति झरो झरीति वा एकधलोपः ।
लोपः । समासे° । अनञ् नञ्ग्रहणमव्यये नञ्पूर्वे ह्यपूर्वपदे यस्येति लोपाच्च प्रयोगेति प्र-
हृत्वेति प्रणाहुः ज्ञापकं तु न्यायेन प्रकृतेरुपादानेन यत् ज्ञाप्यते इति ज्ञापकेन नित्यम् स
समस्यते घत्वन्तवतो सिद्धिः कोऽसि चादिति पदः पदानादनीति पूर्वे रूपमकारस्य तस्यानादि-

ग्रं°

वक्षेति प्राप्ते स्थानिवद्भावादोसिचावितिनिषेधे तेनसकारस्यापदादित्वात्सात्पदाद्योरिति निषेधाभावा
त्षत्वप्राप्ते षकारेणास्यासिद्धत्वेकारेण व्यवधानान्नित्त्वः पत्वाभावादत्र भवति प्रासंगिकं चैत्व
मुदाहृत्य प्रकृतेनत्वेपि कार्यमुदाहरति मृधीन्नेति विधायेति दृश्यते हि ने श्रादायेति दृदो ह्वो
रिति न प्राप्नोति जनेनमनत्वेनेत्यादिना प्रस्याय घोतिस्यतीत्वेन प्रकृत्य ग्रामस्थस्याहोदीर्घेन
प्राप्नुक्ष्यप्रदीर्घ ह्लोः सूदीन इत्यभावस्य प्राप्नुवन्ति प्रदीर्घेत्यादावेव बाधः नत्वापि नत्वनोहि
निर्दीयपस्येनिस्त्रीह्वषेः पीड्यानरीति दिवादीनिन्दोषः इहप्रशाय प्रक्षायेत्यत्रणाद्धोरन्य
नरस्यामिति प्राप्तेस्यान्तस्यापि प्रभावे बाधः विगण्यस्येति नन्विह णौ कृतनस्यालोपस्य पूर्वे
स्मात्पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्तत्र पूर्वोन्यत्वात्त्रास्ति नचारंभसामर्थ्यं गुरुग्रामथ्येत्यादौ सि
न्याचोरिनार्थत्वात् प्रश्नोच्यते पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावमनित्यं निष्ठायां सेटीति लिंगात् तथा
हि नत्वेसटीति पदेननावदनिड्व्याहृत्यर्थे णिजेनान्तरसंभवात् नत्रसोत्तापिनः पच्चरित्य
त्र घस्यविभाषेतीणनिषेधे संभवत्येवानिट्त्वं सनीवंतेति विकल्पितेट्त्वात् इति चेत्त्रय
स्य विभाषेत्यत्र एकाचइत्यनुवृत्तेः अन्यथा दीदिङ्नद्नीणनस्यात् तस्मात्कालावधार
णार्थं सेड्ग्रहणं इटिकृतेनलोपानन्तरं ततः प्राप्तेति अन्यथाकारितमित्यादौ णिलोपे
कृते एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिनिषेधः स्यादिति यदितत्र पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं नहि णिचा

म० र० ३३६

व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीति अनर्थके संतस्यानित्यतां ज्ञापयतीति स्थितं प
न्तु वस्त्वकार्जितिकैयटेन अनिनेतं नञिति सूत्रे इहादशे न च स्यात्कमेवोक्तं माधवस्तु परि
हृत्यगतन्यस्त्यत्राभीयत्वेनासिद्धत्वामाशंक्य व्याश्रयत्वेन परिहृत्य तदेव समादधीति स्थाने
वत्त्वमाशंक्य प्रवेभिद्य प्रसतनेया स्या हि भाष्योदाहरणबलेनतत्स्वाभासमाह अथवा पूर्व
स्मादधीतीयं पंचमीसमासप्रत्यस्त्यज्यते नदीघोदाहरणानां वेभिदिता प्रायिक इतिकः अ
पीप्यचांत्रितयेनेषां प्राकारान्तरेणैव निर्वाहस्य प्रागेवोक्तत्वात् शकृत्कोऽलुभप्रयं चिन्त्यत्वाच्चे
ति दिक् प्रणम्येति मितां ह्रस्वः प्रवेभिद्येति भिदेर्यङन्तात्सिच्य लोपे यस्य हलः इति य
लोपः न च ह्रस्वयलोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो नास्तीति वाच्यं व्याश्र
यत्वात् ह्रस्वादयो हि णौ णेरयादेशस्तत्र लपिपरतन्त्रीति । विभाषापः । आप्नोतेरिति इ
त्यादेशस्यत्र त्वाल्लाक्षणिकत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः प्राप्येति अनेन प्रथमयोगविभूवयप
नकीभ्रमिमवाप्य देवः [illegible] न्यतइतिव्याने अवाप्येत्यस्य अवापय्येत्यर्थात् अनेन नञ्त्रा
तभावितणप्रघनेतिज्ञोपममनुभवनः प्रमाणाः । कथमिति ल्यबादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वा
प्रत्ययो न च लभः नहि द्वयोः पूर्वकालस्य तत्क्त्वः न चेह नदीस्ति पूर्वं स्यसोस्वापितिपश्चाद्व्यादा
त्रे यदवहसति नद्येव संमीलयतीति प्रश्नः समाधत्ते व्यादानेति अनेन ईश्वरः सर्वव्यापाव

३०
३३६

तेन [illegible]व्याख्याने [illegible] इच्छाप्रजनजन्मनविघ्नत इत्यादौ समा
नकर्तृकयोर्निर्वाहार्थं स्थितस्येत्यादि यथासंभवमध्याहार्यं । पाय्यं पाय्यमिति प्रातोयु
क् वादीर्घश्चेति गामेयं एवं नास्मत्स्त्रलि मिता ज्ञस्वरूपितिज्ञस्वेच [illegible] इत्यर्थः एवं नस्याः
योति यच्च प्राचां एवं नजागर्ते [illegible] तिमतमुपन्यस्तं नदूणाणिनीय इति भा
वः । नयादि: । ध्रुनाकोचश्चेति यचायश्च [illegible] ननत्समासः नहूर्याचति नाकोऽस्तेनेचेदिति
इहेति नन्वनंनरस्येतिन्यायात् [illegible] ज्ञात [illegible] णस्यादेवेतिचेत् सर्वका
लोपयत्नामोति तत्रेति व्याख्यानेन प्रकरणापेक्षत्वेव प्रतिषेधाभ्युपगमात् । विभाषाग्रे ।
यद्यपि [illegible] देशविशेषवचनोऽप्यस्ति प्रभाग्रे भुक्त इति यथा तथाप्यह कालविशेष
वाच्येव गृह्यते प्रथमशब्दसाहचर्यात् अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणं अत एव विभक्ति
लेकुक्त: अग्रे वासीयमितिवत् अग्रेभोजमिति अग्रेभोजो भोक्ता भुङ्क्ते पूर्वं भुङ्क्ते इत्यर्थः य
दिति अग्रेप्रभृतिभिर्व्रजनादिक्रियापेक्षं भुजादेः पूर्वकालत्वमुच्यते तदाख्यामस्त्रलोपे
मानामेव नाभ्योद्योनस्य पूर्वकालत्वस्याग्रेप्रभृतिभिरेव निर्णीतत्वात् स्वाङ्मीत्यर्थ
ग्रहणव्याख्यानात् तदाह स्वाद्वर्थेष्विति साम्नत्वमिति तत्रमात्रणाम्ल एवमन्येवात्रव
तेनाम् अस्मार्हि [illegible] संभविष्यति एवं च मानन्त्व निपातनमपि व्यर्थमिति चेत् मैवं तथा

म० दं ३६१

२६०
360

हिंसति ह्यांनस्यप्रत्ययस्यात् अनव्ययस्येति वचनात् ननत्र स्वाङ्कारमित्यत्र त्वोचेनिदीर्घः स्यात्
संपत्त्यादिषु प्रत्ययत्वाविनीतत्वं स्यात् किंच स्त्रियोवेनोगुणवचनादितिङीष्स्यात् ननत्र स्वादिष्णु
रमितिप्रसज्येत समः स्वरूपेण विधानेप्येते दोषाः अतः स्वाङ्गमीतिरूपेण निपात्यते ननत्वानंज
नत्वान्नेत्वदीर्घौ नवाङीष् निपातनेन च भावप्रत्ययमात्रविषयकेमेन स्वाङ्गत्वेन्यापि सिद्धे व्यर्थ
त्वादिति निष्प्रयोजनत्वादेतदर्थः नदेवदर्शयति द्वस्येभुजक इत्यर्थः इति । फलितार्थकथनमे
तत् शाब्दबोधेतद्वैलक्षण्यमस्त्येव तथाहि क्रियासामान्यवचनः करोतिः तदीयस्तु प्रकारो
न्यथा दिशब्दवचनद्वयेनोच्यते एवंचान्यथाकारमित्यादिभिस्तु तोभिः प्रकारो विशेषो विशिष्टा
क्रिया बोध्यते साच भुजिव्यापारफलविशिष्टक्रियां प्रति विशेषणतया संबध्यते एकस्यामेव
क्रियाया विशेषणोपरागेणाभिन्नाया विशेषणविशेष्यभावसंभवात् कथं नर्हि सिद्धाप्रयो
गेविल्सनके इतिचेत् अनतिप्रयोजनत्वादि ग्रहणं नात्र हि सर्वथा निष्फलत्वमिति अभि
धेयस्तत्वामितिवाक्यमिनवत्वे भेदनिबंधनस्य पौर्वकालस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावेण
फलएवञ्चलेभत्वात् धातुसंबंधाधिकारबाधापत्तेस्तु अथापि वचनसामर्थ्यात्मत्त्वल् अप्रा
र्थकमेवणमुलंते प्रयोक्तव्यः इति भूषेएव मपिवासत्त्वपविधिबललभ्यः पाक्षिकः त्वान
सिद्ध्येत् नचेष्टापत्तिः भाष्यकृतैव नतत्रनत्रप्रयुक्तत्वात् एतेन व्याकरणाधिकरणे अन्यत्वा

ॐ
३६१

ज्ञात्वाचोदितं ग्रन्थत्वाज्ञात्वापरिहारः कथंज्ञात्वाबाधकमित्यादिमहाभाष्यप्रयोगात्तत्र
ज्ञत्व तेषांग्रामाहिकत्वेनावृदेनोभट्टपादास्तथापि पूर्वपक्षेस्थित्वा योगिमात्रंचक्षुरित्यवधे
ये नतन्नद्भिः पारमार्थिकत्वेनग्राह्या सूत्रकारवचनबलेन एतत्वलेनमपार्थकंप्रयो
ज्ञत्वामिति स्वीकारेभाष्यकारवचनबलेनज्ञानेपिनयात्वस्यस्ववचत्वात् वलनः क्वाप्य
पार्थकत्वानेस्वज्ञत्वात् नच औपाधिकभे[illegible]पादाय ज्ञानान्यथानिर्वाहस्यासांप्रदायिकत्वे
णोक्तं भाष्यकारादृष्ट्याधिकस्य सांप्रदायिकस्यापसिद्धत्वात् तदभिप्रायस्यचयथानय
योरितिसूत्रेहरदत्तादिभिरित्थमेवविवृतत्वात् उत्तरमीमांसायामपि ग्रन्थोन्यास्मिनन्यो
न्यात्मकत्वामथ्यास्यसत्यानृतेमिथुनीकृत्य लोकव्यवहार इति भाष्यकारैः प्रथाज्ञात्वा
त् नत्रापिविवरणादावित्थमेवसमर्थितत्वाच्चेति दिक् । शिरोन्यथाज्ञात्वेति रहस्यक
त्वेनरभावेऽपि जिज्ञियागतएवप्रकारोगम्यते नतुशिरसोन्यथाकारणं अतस्तावशब्दकः १
करोतिभावः यथाकारमिति प्रथमनद्धेः सन्यादिषष्ठ्यातिनदेनद्वतरं अत्रापिवासमूपन्या
येनपदेत्स्वाबोध्यः वान्यादर्शीमिति अत्रदर्शनविषयीभूतानांसर्वासां वान्यानांवाक्या
र्थैन्वयात्साकल्येनबोध्यं सर्वाह्नतिदर्शनविषयीभूताः सर्वाह्नत्यर्थः अतिशयप्रतिपाद
नपरमेतत् जानातीति मन्त्रार्थस्यविधेरकर्मकत्वाञ्चेहयहणं किंत्वितिरेषामेवेतिभावः

मे॰
र॰
३९१

३६१
361

यावति॰ । विन्देरिति विदेर्लाभार्थस्यात्र ग्रहणं न स्यादिह विन्दतेर्नुमादेशो शे मुचादीनामिति
नुमस्ति यावल्लभत इति प्रश्नकाल्यमनेन दर्शयति साकल्ये पूर्वेणैव सिद्धं । चर्मोदरयोः॰
कर्मणीत्येवेति एवं च पूरेरिति ण्यन्तस्य निर्देशः न तु केवलस्य अकर्मकत्वादिति भावः ।
उदरपूरमिति । उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रियार्थः इह पूर्वकाल इति न संबध्यते असंभवात्
प्रतीतेश्च एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यं । चेले क्नोपेः । व्याख्यानादर्थग्रहणमित्या
ह चेलार्थेष्वेति चेलक्नोपमिति यथा वर्षणे चेलानि क्नूयन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः निमू
लमिति निर्गतं मूलमस्य निर्मूलं सह मूलेन समूलं विशेषणविशेष्यभाव इति णमु
ल्यकृत्वा प्रत्ययकथ्यमानर्थीतनाच यद्यप्येकपदार्थ उपस्थितस्तथापि चोपपदार्थ
विशिष्टेण अस्याकृत्यर्थों प्रयोगार्थं [illegible] विशेषणमिति भावः । स्नेहने पिषः । शुष्क
चूर्णेति सूत्र एव स्नेहनग्रहणेन कृते [illegible] वा हि कर्मणीत्यस्य विशेषेति सूत्रात्कर्मणीः
त्यनुवर्तते इह तु पूर्वसूत्रात्करण इति । संज्ञायां । अनधिकरणार्थमारंभः मूलकोप
दंशमिति प्रथमार्थः मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वोपदश्य किमुपदश्यमानो मूलकमिति व
चनसामर्थ्यादिति यदि हि तृतीयान्तेन शाखेन्धसमत्त्यवमस्ययोभवेत् नहि करण इत्येव
ब्रूयात् करणे हन इत्यनिवादिति भावः कालयतीति कलाविच्छेपे चुरादिः दण्डेनाण्डोम

गे॰
३९१

ति तत्र व्याख्याने त्वरायामेव उपपूर्वेभ्य इति पीडरुधकर्षाणां समाहारद्वंद्वं कृत्वा उपपूर्वं पी-
डरुधकर्षादिति उत्तरपदलोपी समास इति भावः । प्रत्येकमत्र पंचम्यर्थे प्रथमा कर्षतेर्णपाति-
देशः कृतोपधाग्रहणस्योच्चारणं तत्फलं तु तदानेकदासः यद्यपि विलेखनमेव सोपि पठ्य-
ते तथापि दृढत्वविषये विलेखनमेवमस्य कृत्रेः पंचभिर्हलैः कृषतीति दर्शनात् एवं च तो
दाहिकान्त्वाप्यनार्य एव भवतिति दृढत्वे उपाकृष्य हलेनोपकृष्य तत्विहृष्य लति स्थितमा-
करे । समसन्नो॰ । केशग्राहमिति समीपार्थप्रतिपादनपरमेतत् केशोग्रग्रहणं भवत्
मा वाभूत् । द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलं तदुत्कर्षस्याङ्गुलेति तद्-
च समासान्तः द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः खण्डः खण्डकः खण्डिका । द्वितीयायां
च पृथक्कथमत्रोदाहरणपदमेकवर्जमिति तत्स्वत्वरागम्यते यत्राह इहापि त्वराविवक्षि-
ता तथाहि परिभाषेयं तेनोदाहरणः स्वरितो वाच्य उपविधीयते तत्र तत्समकालमेवक्रमच व-
र्जयित्वा परिशिष्टमत्रोदाहरणं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति यष्टिग्राहमिति एवं नाम यष्ट्याय-
त्वरते यदा सन्नियष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा धावतितिनाथ धमतीत्येतेन इति भावः । अव्यये॰ ।
अयथाभिप्रेतमाख्यानं आख्यानक्रियाविशेषणं यथाभिप्रेतं न भवति तथाख्यानमित्यर्थः तदे-
तदाह यथेत्यादिना नीचैःकृत्येति यद्यपीह प्रियाख्यानमभिप्रेतं तथापि तत्प्रकारस्यानी

म०
र०
३६३

३६२
362

वैरत्वस्यानभिप्रेतत्वमस्त्येवेति भवत्युदाहरणं अत एव अयथाभिप्रेताख्यान इति हि विवृते
न पुनरप्रियाख्यान इति । तिर्यक्कृत्वेति अनूर्ध्वत्वात् तिर्यगतः स्थितं पार्श्वेन स्थित्वेत्यर्थः । स्वाङ्गे त-
स्प्रत्यये कृभ्वोः । तस्प्रत्ययस्थ इति कर्मधारयः तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपद
इत्यर्थ इति प्राञ्चः यत्तद्यपि स्वाङ्गमात्रेणोपपदे तथापि तस्मिन्नित्येतस्त्युक्ते प्रत्ययस्य उ-
त्ययपरमिति बोध्यं इह यथासंख्येनेष्यत इति धनयदुदाहरति मुखतः कारमिति मुखतो
भूयेति च आद्यादित्वात् सप्तम्यर्थे तसिः प्रत्ययग्रहणं किं मुखस्य तत्र मुखतः तत्र उपलक्षणे
ह्विष प्रथातो विस्तरे ... तस्येति दीर्घेण मुखतः कृत्वा गत इति काशिका एतच्च प्रत्यया-
प्रत्ययग्रहणेन । नाधार्थ० । नाधार्थानानाधा धार्थाः धमुञादयः द्वैधंकृत्य द्वैधंकारं द्वैधम्
य द्वैधंभावं यद्यपि धमुञादिविधौ धा... वर्त्तते तेषामादेशत्वात् स्थानिवद्भावेना-
विसिद्धं तथापि धमुञेनाद्यर्थे इमदर्शा...मिति इ प्रत्ययान्तस्य संग्रहार्थमर्थग्रहणं द्वैधी-
कृत्येत्यादि । तूष्णीमि० । तूष्णीमिति तूष्णींशब्दस्य ग्रहणं अन्वच्यानुलोम्ये । नात्विह अन्वक्शब्द-
कारलोपे वाचि इति दीर्घे अन्वूचीति निर्देशप्रश्चिति उदकाली चोयदितिवत् स्यादेतत् अन्वक्
शब्दस्य ग्रहणं स चार्थो लोकप्रसिद्ध एव दृश्यते अभिव्यञ्जकपदार्थाय इति न्यायात् अतोऽत्र
करणेन भविष्यतीति एवं तर्हि क्रियादीनां दिन्यादावियजादिकेन स्यात् प्रकृतिवद्भावकारण

मे०
३६३

म· ९· ३२५

मिन्यतिदेशाङ्गवत्रीतिचेत् नहीहाण्यतिदेशादेवास्तु एवंचतिर्यच्यपवर्गसूत्रेऽपि तिरश्ची
न्येवनिर्देष्टुमुचितमितिचेत् सत्यं प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाददोषः वैकल्पि
कत्वंच यत्नं देतद्भाइति सूत्रेणटाप्त्वस्याकरणादेकशेषाभावदर्शनाच्च निर्णीयते इति
प्रागेवप्रपंचितं प्रकृतइत्यादि ग्रन्थकृ[illegible]स्यात्तत्कल्पमात्रे विश्रान्तेदेशविशेषप्रमाणाना
सत्तोनिसूचयितमिदं पृष्टेनोभूत्वेति [illegible]तत्कालीनतत्कालोवेतिशब्देनसूच्यते ग्रन्थकृ
तासूत्रस्य देशविशेषमात्रेपर्यवसानात् प्रमाणान्तरेणक्वाचित्कत्वलाभेऽपि ग्रन्थकृता
स्यतत्समर्पणेव्यापारविरहात् एतत्सर्वंकिंतत्त्वैवेतिव्यवस्थाबोध्या ॥ ॥ इतिश्रीभट्टो
जिदीक्षितविरचितायांश्रीसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायांप्रौढमनोरमायांकृदन्तप्रक्रियासमा
मानःशिवायास्त्वेनत्सदो ॥ ॥ मङ्गलंलेखकानांचपाठकानांचमंगलं मंगलंसर्वजं
तूनांभूमौपतिमंगलं दृष्टिदोषान्मतिविभ्रमाद्वायदर्थहीनंलिखितंमयात्र तत्सर्वमा
र्यैःपरिशोधनीयंप्रायेणमुह्यन्तिहियेलिखन्ति । भग्नकलेखनपरिश्रममेकोजानातिलेख
कोनान्यः सागरलंघनखेदं हनूमानेकःपरंवेद ॥ अङ्कव्योमवसुसोमवत्सरेतिथ्यमासि
सवित्रेन्दुसंगमे विश्वपादकमलेहृदिध्यात्वानानकेनालिखितेमनोरमा ॥ संवत् १८०५ ओं·
पौषवद्यमावस्यारवौमयाविप्रवरनारायणेनेयंप्रौढमनोरमासंपूर्णीकृता ॥ ओं ॥ ३२५

263

ग्रंथपरिमाणं ११३०० दल [illegible]

संख्या ११३००

१९१= [illegible] ११





३८५